

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА

УЖГОРОДСЬКА УКРАЇНСЬКА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
ІМЕНІ СВЯТИХ КИРИЛА ТА МЕФОДІЯ
МІЖНАРОДНА АКАДЕМІЯ БОГОСЛОВСЬКИХ НАУК

Серія
«Україна – Цивілізація»

ТОМ I

*Україна на шляху до розбудови національної
держави: історична спадщина, суспільно-
політична реальність та соціокультурна
перспектива*

Збірник наукових праць

Ужгород - 2014

*Затверджено рішенням
Богословсько-видавничої комісії КаУ
(протокол №1 від 14.02.2014 р.)*

*Друкується за рішенням
Вченої ради Карпатського університету
імені Августина Волошина
(протокол №7 від 27.02.2014 р.)*

*та Вченої ради Ужгородської української богословської академії
імені святих Кирила і Мефодія
(протокол №7 від 27.02.2014 р.)*

66.3 Україна–Цивілізація. Том 1. Україна на шляху до розбудови національної держави: історична спадщина, суспільно-політична реальність та соціокультурна перспектива / Карпатський університет імені Августина Волошина; Ужгородська українська богословська академія імені святих Кирила та Мефодія ; редкол. : архім. Віктор (Бедь В.В.) (гол. ред.), Гайданка Є.І. (відп. секр.), Урста С.В. та ін. – Ужгород : Видавничий відділ КаУ, 2014. – 436 с.

У збірнику наукових статей подано результати досліджень у галузі богословських та соціально-гуманітарних наук. Досліджені концептуальні питання становлення, розвитку та перспектив українського цивілізаційного простору. Основні рубрики наукового видання охоплюють сфери богословських, філософських, юридичних, історичних, політичних, економічних, педагогічних та психологічних наук.

Видання розраховане на широке коло фахівців богословських та соціально-гуманітарних наук.

Збірник підготовлений за результатами проведення міжнародної науково-практичної конференції «Україна на шляху до розбудови національної держави: історична спадщина, суспільно-політична реальність та соціокультурна перспектива» (Україна, м. Ужгород, УУБА–КаУ, 7–9 листопада 2012 року).

Конференція приурочена до 1150-річчя заснування Київської Митрополії та 10-річчя початку освітньо-наукової діяльності Ужгородської української богословської академії імені святих Кирила і Мефодія.

Серія «Україна – Цивілізація»

Т. 1. Україна на шляху до розбудови національної держави: історична спадщина, суспільно-політична реальність та соціокультурна перспектива

Голова редакційної колегії –

архімандрит Віктор (Бедь В.В.),
д-р богосл. наук, д-р юрид. наук, проф.,
ректор КаУ

Відповідальний секретар –

Гайданка Є.І.,
д-р філ., канд. пол. наук., доц.,
проректор з наукової та методичної роботи КаУ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

З богословських наук:

архімандрит Віктор (Бедь В.В.), д-р богосл. наук, д-р юрид. наук, проф.;
архімандрит Гавриїл (Кризина Я.В.), д-р богосл. наук, проф.;
архімандрит Василій (Садварій В.В.), д-р богосл. наук, проф.;
Урста С.В., д-р богосл. наук, доц.;
протоієрей Іоан Моланич, д-р богосл., доц.;
протоієрей Іван Моланич, д-р богосл., доц.;
протоієрей Петро Грига, д-р богосл., доц.;
протоієрей Сергій Микуланинець, д-р богосл., доц.
протодиякон Федір Копинець, д-р м-ва, доц.;
диякон Федір Шутко, д-р богосл., доц.

З філософських наук:

архімандрит Віктор (Бедь В.В.), д-р богосл. наук, д-р юрид. наук, проф.;
Шимко О.В., д-р філ. наук, проф.;
Артюмова М.Г., д-р філ. наук, проф.;
Хоменко Т.І., д-р філ., канд. філос. наук, проф.

З юридичних наук:

архімандрит Віктор (Бедь В.В.), д-р богосл. наук, д-р юрид. наук, проф.;
Гайданка Є.І., д-р філ., канд. політ. наук, доц.;
Дідик М.М., д-р юрид. наук, проф.;
Бисага Ю.Ю., кан. юрид. наук, доц.;
Пирога І.С., кан. юрид. наук, доц.;
Рушак І.В., кан. юрид. наук, доц.

З економічних наук:

Захарін С.В., д-р екон. наук, проф.;
Брітченко І.Г., д-р екон. наук, проф.;
Мацола В.І., д-р екон. наук, проф.;
Ерфан В.Й., канд. екон. наук, доц.

З психологічних наук:

Стецяк І.П., д-р псих. наук, проф.;
Балега К.Ю., д-р філ., доц.;
Міщенко Н.М., д-р філ., доц.;
Хоркава С.І., д-р філ., доц.;
Фреган А.В., д-р філ., доц.

© Редакційна колегія, 2014
© Автори статей, 2014
© Карпатський університет
імені Августина Волошина, 2014
© Ужгородська українська богословська
академія імені святих Кирила та Мефодія, 2014

ЗМІСТ

Богословські науки

Архімандрит Віктор (Бедь В.В.)

Заснування Руської церкви (з центром Митрополії у Києві) у 862(3) році – черговий історичний етап в утвердженні давньоукраїнської державності та розбудови Церкви Христової в Русі-Україні **19**

Гайданка Євгеній Іванович

Процеси християнізації князя Київського Оскольда в контексті значення мирної угоди між Візантією та Руссю (860 р.) **24**

Стрельбицький Микола Павлович, Стрельбицька Лілія Миколаївна

Роль інформаційного простору у забезпеченні єдності нації та цінностей християнської цивілізації **28**

Борисова Ольга Василівна

Геополітичний потенціал стародавньої Київської Митрополії як чинник зазіхань Литовських династій на українські землі (кінець XIII – середина XIV ст.) **36**

Глушков Валерій Олександрович

Современное Православие в геополитическом измерении (Сучасне Православ'я в геополітичному вимірі) **45**

Протоієрей Рустик Капауз

Шляхами великої Волині. Історичний аспект утвердження та становлення християнства на стародавній Волині як частині Київської Митрополії **53**

Архімандрит Арсеній (Бочкарь А.О.)

Перший святий предстоятель Священної Української Православної Церкви Митрополит Михайл **59**

Протоієрей Ігор Баглей

Хронологічний аналіз історичного шляху розвитку «українського Православ'я» **67**

Ігумен Сергій (Максименко В.О.)

Історія розвитку та діяльність ордена Ісуса **72**

Ієрей Володимир Комков

Значение Православной культуры для духовного просвещения Европы (Значення Православної культури для духовного просвітництва Європи) **81**

Ієрей Михайл Швалагін

Что нужно современному Православию (Що потрібно сучасному Православ'ю) **85**

Урста Сергій Васильович

Сотеріологічні погляди Патріарха Сергія (Страгородського) **88**

Забуга Геннадій Григорович

Сотеріологическое значение наследия Святых Отцов в наши дни (Сотеріологічне значення спадщини Святих Отців у наші дні) **90**

Ієрей Филип Семендяєв

Об актуальных задачах и методологических аспектах изучения межконфессиональных связей Рима, Руси и Византии во второй половине XI века (Про актуальні завдання та методологічні аспекти вивчення міжконфесійних зв'язків Риму, Русі та Візантії у другій половині XI ст.) **95**

Яра Маріанна	
<i>30-річчя хіротонії його Високопреосвященства Високопреосвященнішого Кир Адама</i>	105
Антонович Марія	
<i>Західні впливи на іконографію Богородиці на території Підкарпаття. Сяніцька ікона Богородиці як приклад карпатської ікони</i>	110
Федорик Юрій Володимирович	
<i>Діяльність москвофільського духівництва на Холмщині та Підляшші в контексті релігійно-національної політики уряду на західному прикордонні Російської Імперії</i>	114
Рентюк Катерина Костянтинівна	
<i>Проблеми екологічного виховання в історії православної педагогічної думки України ХХ століття</i>	119
Протоієрей Вадим Паєвський	
<i>Внутрішній світ сучасного студента у світлі духовної традиції Православ'я</i>	124
Архімандрит Діодор (Муратов Д.В.)	
<i>Особливості богословської освіти в Греції</i>	127
Філософські науки	
Хоменко Тетяна Іванівна	
<i>Формування естетичної свідомості як засіб збереження духовної єдності народу</i>	133
Шикун Юрій Михайлович	
<i>Роль соціо-гуманітарного виховання в сучасній культурі</i>	138
Шаркань Інна Федорівна	
<i>Олександр Русов як мовознавець</i>	141
Юридичні науки	
Стрельбицький Микола Павлович, Стрельбицька Лілія Миколаївна	
<i>Шляхи формування національної єдності</i>	147
Грудницька Світлана Миколаївна, Бардашевич Наталя Олександрівна	
<i>Принцип верховенства права как гарантия имущественных прав религиозных организаций</i>	
<i>(Принцип верховенства права як гарантія майнових прав релігійних організацій)</i>	151
Шаганенко Володимир Петрович	
<i>Сутнісні характеристики системи права</i>	161
Нагорна Михайлина Михайлівна	
<i>Система публічної влади в Україні та перспектива її наближення до європейських стандартів</i>	169
Бисага Юрій Юрійович	
<i>Відповідальність вищих органів державної влади: окремі аспекти</i>	176
Шаранич Сергій Сергійович	
<i>Сучасні реалії системи взаємодії-протидія між законодавчою та виконавчою владою</i>	183
Рушак Іван Володимирович	
<i>Адміністративний примус як засіб збереження правопорядку</i>	187

Історичні та політичні науки

Стрельбицький Микола Павлович, Стрельбицька Лілія Миколаївна <i>Спадщина і реальність державного управління та забезпечення єдності нації в умовах розбудови національної держави</i>	199
Артьомова Майя Георгіївна <i>Українське державотворення у контексті основних різновидів означених закономірностей світового історичного процесу</i>	206
Алексєєнко Ірина Вікторівна <i>Проблеми реформування світової політичної архітектури в умовах глобалізації</i>	232
Лендзел Мирослава Олександрівна <i>Субсидіарність як принцип соціально-політичної організації: теоретичні джерела та українські реалії</i>	239
Глушков Валерій Олександрович <i>Політичні та державно-правові доктрини слов'янофільства</i>	245
Нечипоренко Юлія Сергіївна <i>Політико-правовий дизайн політичної партії в Україні</i>	257
Остапець Юрій Олександрович <i>Парламентські вибори 2012 року в Україні: загальнонаціональний та регіональний вимір (на прикладі Закарпатської області)</i>	262
Коваль Наталя Іванівна <i>Особливості впливу політичної культури молоді на формування електорального простору Закарпатської області</i>	272
Луньо Петро Євгенович <i>Формування поняття «державна мова» як чинника національної єдності</i>	277
Ковач Євгенія Василівна <i>Діаспора як спосіб збереження життєздатності етносу в умовах імміграції</i>	284
Кічера Надія Михайлівна <i>Проблематика національної єдності України та русинське питання</i>	289
Олас-Декет Катерина Юрївна <i>Ціннісні передумови політичної суб'єктності Церкви: теоретичний аспект</i>	297
Щербініна Олена Володимирівна <i>Сучасне переосмислення візантійських політико-правових принципів: спадкоємність традицій</i> <i>Современное переосмысление византийских политико-правовых принципов: преемственность традиций</i>	304
Ладані Владислав Олександрович <i>Проблематика дослідження трансформаційних процесів Угорської Республіки у вітчизняній та зарубіжній політичній науці</i>	309

Економічні науки

Брітченко Ігор Геннадійович <i>Аналіз чутливості покупців щодо рівня цін в економічній системі України</i>	319
Лугош Лариса Миколаївна <i>Економічні відносини та роль фінансів в Україні у трансформаційних умовах</i>	325

Ерфан Віталій Йосипович <i>Корпоративні конфлікти та управління ними</i>	328
Лугош Віталій Володимирович <i>Здійснення корпоративного управління у кризовий період</i>	333
Сопко Руслана Іванівна <i>Старіння населення у соціально-економічному контексті (на прикладі Закарпатської області)</i>	339

Психологічні та педагогічні науки. Інформаційні комунікації.

Шевчук Роман Михайлович <i>Психологічна служба як механізм оптимізації діяльності державних службовців у структурі органів виконавчої влади</i>	349
Фреган Алла Володимирівна <i>Новітні технології дослідження емоційного благополуччя дошкільників</i>	356
Бедей Наталія Миколаївна <i>Морфогенетичне поле – міф чи реальність?</i>	362
Якименко Олена Сергіївна <i>Інтеграція України до світового співтовариства у галузі освіти</i>	375
Бедь Наталія Михайлівна <i>Методика духовного розвитку студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації</i>	379
Дуб Марина Іванівна <i>Інформаційні технології в освіті: проблема ефективної організації самостійної роботи студентів</i>	394
Кубічка Діана Володимирівна <i>Переваги та недоліки використання новітніх технологій та інтернет–ресурсів при викладанні англійської мови у вищій школі</i>	398
Алмашій Володимир Васильович <i>Особливості національної системи освіти у Словачькій Республіці в 1990-х роках</i>	405
Сіка Валерія Василівна <i>Внесок викладачів гімназії Закарпаття у соціально-культурний розвиток краю (перша половина XX століття)</i>	414
Стрельніков Віктор Юрійович, Брітченко Ігор Геннадійович, Ольшанцева Тетяна Олегівна <i>Інноваційні технології підвищення кваліфікації викладачів</i>	420
Кут Василь Іванович <i>Пошук ваг об'єктів для процесів прийняття рішень у системах дистанційного навчання осіб з особливим потребами</i>	425

СОДЕРЖАНИЕ

Богословские науки

Архимандрит Виктор (Бедь В.В.)

Основание Русской церкви (с центром Митрополии в Киеве) в 862(3) году – очередной исторический этап в утверждении древнеукраинской государственности и развития Церкви Христовой в Руси-Украины **19**

Гайданка Евгений Иванович

Процессы христианизации князя Киевского Оскольда в контексте значения мирного соглашения между Византией и Русью (860 г.) **24**

Стрельбицкий Николай Павлович, Стрельбицкая Лилия Николаевна

Роль информационного пространства в обеспечении единства нации и ценностей христианской цивилизации **28**

Борисова Ольга Васильевна

Геополитический потенциал древней Киевской Митрополии как фактор иноземных посягательств на украинские земли (конец XIII – середина XIV вв.) **36**

Глушков Валерий Александрович

Современное Православие в геополитическом измерении **45**

Протоиерей Рустик Капауз

Путиями Великой Вольни. Исторический аспект утверждения и становления христианства на древний Вольни как части Киевской митрополии **53**

Архимандрит Арсений (Бочкарь А.А.)

Первый святой предстоятель Священной Украинской Православной Церкви Митрополит Михаил **59**

Протоиерей Игорь Баглей

Хронологический анализ исторического развития «украинского Православия» **67**

Игумен Сергей (Максименко В.О.)

История развития и деятельность ордена Иисуса **72**

Иерей Владимир Комков

Значение Православной культуры для духовного просвещения Европы **81**

Иерей Михаил Швалагин

Что нужно современному Православию **85**

Урста Сергей Васильевич

Сотериологические взгляды Патриарха Сергия (Страгородского) **88**

Забуга Геннадий Григорьевич

Сотериологическое значение наследия Святых Отцов в наши дни **90**

Иерей Филипп Семендяев

Об актуальных задачах и методологических аспектах изучения межконфессиональных связей Рима, Руси и Византии во второй половине XI века **95**

Яра Марианна

30-летие хиротонии його Высокопреосвященства Высокопреосвященнейшего Кир Адама **105**

Антонович Мария

Западные влияния на иконографию Богородицы на территории Подкарпатья. Сяноцкая икона Богородицы как пример карпатской иконы **110**

Федорик Юрий Владимирович	
<i>Деятельность московфильского духовенства на Холмщине и Подлясье в контексте религиозно-национальной политики правительства на западном пограничье Российской Империи</i>	114
Рентюк Катерина Костянтиновна	
<i>Проблемы экологического воспитания в истории православной педагогической мысли Украины XX столетия</i>	119
Протоиерей Вадим Паевский	
<i>Внутренний мир современного студента в свете духовной традиции Православия</i>	124
Архимандрит Диодор (Муратов Д.В.)	
<i>Особенности богословского образования в Греции</i>	127

Философские науки

Хоменко Татьяна Ивановна	
<i>Формирование эстетического сознания как средство сохранения духовного единства народа</i>	133
Шикула Юрий Михайлович	
<i>Роль социо-гуманитарного воспитания в современной культуре</i>	138
Шаркань Инна Федоровна	
<i>Александр Русов как языковед</i>	141

Юридические науки

Стрельбицкий Николай Павлович, Стрельбицкая Лилия Николаевна	
<i>Пути формирования национального единства</i>	147
Грудницкая Светлана Николаевна, Бардашевич Наталья Александровна	
<i>Принцип верховенства права как гарантия имущественных прав религиозных организаций</i>	151
Шаганенко Владимир Петрович	
<i>Суцностные характеристики системы права</i>	161
Нагорная Михайлина Михайловна	
<i>Система публичной власти в Украине и перспектива ее приближения к европейским стандартам</i>	169
Бисага Юрий Юрьевич	
<i>Ответственность высших органов государственной власти: отдельные аспекты</i>	176
Шаранич Сергей Сергеевич	
<i>Современные реалии системы взаимодействия–противовесов между законодательной и исполнительной властью</i>	183
Руцак Иван Владимирович	
<i>Административное принуждение как способ обеспечения правопорядка</i>	187

Исторические и политические науки

Стрельбицкий Николай Павлович, Стрельбицкая Лилия Николаевна <i>Наследие и реальность украинского государственного управления и обеспечения единства нации в условиях развития национального государства</i>	199
Артьомова Майя Георгиевна <i>Украинское государственное строительство в контексте основных разновидностей указанных закономерностей мирового исторического процесса</i>	206
Алексеенко Ирина Викторовна <i>Проблемы реформирования международной политической архитектуры в условиях глобализации</i>	232
Лендьел Мирослава Александровна <i>Субсидиарность как принцип социально-политической организации: теоретические истоки и украинские реалии</i>	239
Глушков Валерий Александрович <i>Политические и государственно-правовые доктрины славянофильства</i>	245
Нечипоренко Юлия Сергеевна <i>Политико-правовой дизайн политической партии в Украине</i>	257
Остапец Юрий Александрович <i>Парламентские выборы 2012 года в Украине: общенациональное и региональное измерение (на примере Закарпатской области)</i>	262
Коваль Наталия Ивановна <i>Особенности воздействия политической культуры молодежи на формирование электорального пространства Закарпатской области</i>	272
Луньо Пётр Евгеньевич <i>Формирование понятия «государственный язык» как фактора национального единства</i>	277
Ковач Евгения Васильевна <i>Диаспора как способ сохранения жизнеспособности этноса в условиях иммиграции</i>	284
Кичера Надежда Михайловна <i>Проблематика национального единства Украины и русинский вопрос</i>	289
Олас-Декет Катерина Юрьевна <i>Ценностные предпосылки политической субъектности Церкви: теоретический аспект</i>	297
Щербинина Елена Владимировна <i>Современное переосмысление византийских политико-правовых принципов: преемственность традиций</i>	304
Ладани Владислав Александрович <i>Проблематика исследования трансформационных процессов Венгерской Республики в отечественной и зарубежной политической науке</i>	309
 Экономические науки	
Бритченко Игорь Геннадьевич <i>Анализ чувствительности покупателей к уровню цен в экономической системе Украины</i>	319
Лугош Лариса Николаевна <i>Экономические отношения и роль финансов в Украине в трансформационных условиях</i>	325

Ерфан Виталий Иосифович <i>Корпоративные конфликты и управление ими</i>	328
Лугош Виталий Владимирович <i>Осуществление корпоративного управления в кризисный период</i>	333
Сопко Руслана Ивановна <i>Старение населения в социально-экономическом контексте (на примере Закарпатской области)</i>	339

Психологические и педагогические науки. Информационные коммуникации.

Шевчук Роман Михайлович <i>Психологическая служба как механизм оптимизации деятельности государственных служащих в структуре органов исполнительной власти</i>	349
Фреган Алла Владимировна <i>Новейшие технологии исследования эмоционального благополучия дошкольников</i>	356
Бедей Наталья Николаевна <i>Морфогенетическое поле – миф или реальность?</i>	362
Якименко Елена Сергеевна <i>Интеграция Украины в мировое сообщество в области образования</i>	375
Бедь Наталья Михайловна <i>Методика духовного развития студентов ВУЗ III–IV уровней аккредитации</i>	379
Дуб Марина Ивановна <i>Информационные технологии в образовании: проблема эффективной организации самостоятельной работы студентов</i>	394
Кубичка Диана Владимировна <i>Преимущества и недостатки использования новаторских технологий преподавания английского языка в высшей школе</i>	398
Алмаший Владимир Васильевич <i>Особенности национальной системы образования в Словацкой Республике в 1990-х годах</i>	405
Сика Валерия Васильевна <i>Вклад преподавателей гимназий Закарпатья в социально-культурное развитие края (первая половина XX века)</i>	414
Стрельников Виктор Юрьевич, Бритченко Игорь Геннадьевич, Ольшанцева Татьяна Олеговна <i>Инновационные технологии повышения квалификации преподавателей</i>	420
Кут Василий Иванович <i>Поиск весов объектов для процессов принятия решений в системах дистанционного обучения лиц с особыми потребности</i>	425

CONTENTS

Theological sciences

Archimandrite Victor (Bed)

The Establishment of the Rus Church with the Metropoly centre in Kyiv in 862(3) as the Next Historical Stage in Strengthening of the Ancient Ukrainian Statehood and the Christian Church Development in Rus-Ukraine

19

Haydanka Yevheniy

Processes of Duke Oskold of Kyiv Christianisation in the Light of the Peace Treaty between Byzantine and the Kievan Rus (860)

24

Strelbitsky Mykola, Strelbitsky Lilia

The Role of Informational Space in Facilitating the Unity of the Nation and Christian Civilisation Values Promotion

28

Borisova Olga

The geopolitical potential of the Kiev Metropolia as a factor in foreign attacks on the Ukrainian lands at the end of the XIII – middle of XIV centuries

36

Glushkov Valery

Modern Orthodoxy in the Geopolitical Dimension

45

Archpriest Rustyk Kapauz

Across the Great Volyn. The Historical Aspect of Christianity Consolidation and Development on the Territory of Ancient Volyn as a Part of the Kyiv Metropoly.

53

Archimandrite Arseniy (Bochkar)

Metropolitan Mikhail as the First Holy Celebrant of the Holy Ukrainian Orthodox Church

59

Archpriest Igor Baglej

The Chronological Analysis of the “Ukrainian Orthodoxy” Historical Development

67

Hegumen Sergiy (Maksimenko)

The History of Development and Performance of The Order of Jesus

72

Priest Volodymyr Komkov

The Significance of the Orthodox Culture for the spiritual Enlightenment of Europe

81

Priest Mykhail Shvalahin

What Does the Modern Orthodoxy need?

85

Ursta Sergiy

Soteriological Viewpoints of the Patriarch Sergius (Stragorodsky)

88

Zabuga Gennadiy

Soteriological Significance of the Fathers’ of the Church Heritage for the Contemporary Times

90

Priest Philip Semendjajev

On the Topical Tasks and Methodological Aspects of Studying the Interdenominational links between Rome, the Kievan Rus’ and Byzantine in the late XI century

95

Jara Marianna

The 30th Anniversary of the Consecration of his Holiness Kyr Adam

105

Antonowych Maria

Western Effects on the Iconography of Virgin Mary on the territory of Subcarpathia. Syanic Icon of Virgin Mary as an example of Carpathian icon.

110

Fedorik Yuri	
<i>Activity of russophiles clergy on the Cholm land and Podlachia in context of religiously-national politics of government on the western borderland of Russian empire</i>	114
Rentyuk Kateryna	
<i>The Problems of the ecological education in the history of the Orthodox Christian pedagogical idea of Ukraine in XX century</i>	119
Archpriest Vadim Payevsky	
<i>Inner world of present day student as viewed by Orthodox spiritual tradition</i>	124
Archimandrite Diodor (Muratov)	
<i>The Peculiarities of Theologic Education in Greece</i>	127

Philosophical Sciences

Khomenko Tetiana	
<i>Shaping of Aesthetic Consciousness as a Means of the National Spiritual Unity Preservation</i>	133
Shykula Yuri	
<i>The Role of Socio-Humanitarian Upbringing in Modern Culture</i>	138
Sharkan Inna	
<i>Alexander Rusov as linguist</i>	141

Judicial Sciences

Strelbitsky Mykola, Strelbitsky Lilia	
<i>Ways of Shaping National Unity</i>	147
Grudnitska Svetlana, Bardashevich Natalia	
<i>The rule of law as a guarantee of property rights of religious organizations</i>	151
Shaganenko Volodymir	
<i>Essential Characteristics of the System of Law</i>	161
Nahorna Myhajlina	
<i>The System of Public Administration in Ukraine and the Prospects of its Drawing near European Standards</i>	169
Bysaga Yuri	
<i>Main State Administration Bodies' Responsibility. Certain Aspects.</i>	176
Sharanych Sergiy	
<i>The Present-day Realia of the System of Checks and Balances between Legislative and Executive Power</i>	183
Ruschak Ivan	
<i>Administrative compulsion as backer-up of law and order</i>	187

Historical and Political Sciences

Strelbitsky Mykola, Strelbitsky Lilia	
<i>Heritage and Reality of Ukrainian State Administration and Support of the National Unity under the Conditions of State Building</i>	199
Artiomova Maja	
<i>Ukrainian State Building in the Context of the Main Types of the Defined Rules of the Universal Historical Process</i>	206

Alekseenko Irina	
<i>Problems of reformation of world political architecture are in the conditions of globalization</i>	232
Lendel Myroslava	
<i>Subsidiarity as the principle of social and political organization: theoretical grounds and ukrainian realities</i>	239
Glushkov Valery	
<i>Political and State-Legal Doctrines of Slavophilism</i>	245
Nechyporenko Julia	
<i>Political and legal design of a political party in Ukraine</i>	257
Ostapec Yuri	
<i>The Political Parties Participation in the 2012 Parliamentary Elections: National and Regional Aspects (Case of the Zakarpattya Region)</i>	262
Koval Natalia	
<i>Features of an impact of the youth political culture people on the formation of the electoral area in Transcarpathian region</i>	272
Lunyo Petro	
<i>Formation of the concept "state language" as a factor of national unity</i>	277
Kovach Yevgeniya	
<i>Diaspora as the method viability maintenance of the ethnic groups in terms of existence in the immigration</i>	284
Kichera Nadiya	
<i>The Issue of National Unity in Ukraine and Rusyn's Question</i>	289
Olas-Deket Kateryna	
<i>Values preconditions for political subjectivity of the Church: theoretical aspect</i>	297
Scherbinina Olena	
<i>Modern-day Reinterpretation of Byzantine Political and Legal Principles: Heredity of Traditions</i>	304
Ladani Vladyslav	
<i>The problems of the hungarian transformational processes research in domestic and foreign political science</i>	309

Economic Sciences

Britchenko Igor	
<i>Consumers' Sensitivity Analysis on the Subject of the Goods' Prices</i>	319
Lugosh Larisa	
<i>Economic Relations and the Role of Finances in the Context of Transformations</i>	325
Erfan Vitaly	
<i>Corporate conflicts and their management</i>	328
Lugosh Vitaly	
<i>Corporate Management under the Conditions of the Crisis</i>	333
Sopko Ruslana	
<i>The aging population in the socio-economic context (for example, Transcarpathian region)</i>	339

Psychological and Pedagogical Sciences. Informational Communications.

Shevchuk Roman	
<i>Psychological Service as a Mechanism of Optimization of Civil Workers Performance within the System of the Executive Administration Bodies</i>	349
Fregan Alla	
<i>Modern Technologies for the Schoolchildren's Emotional State Evaluation</i>	356
Bedej Natalia	
<i>Morphogenetic Field: Myth or Reality?</i>	362
Yakymenko Olena	
<i>Ukraine Integration to the World Community in the Domain of Education</i>	375
Bed Natalia	
<i>Technique of the Students' Spiritual Development in the Educational Establishments of the III-IV Levels of Accreditation</i>	379
Dub Marina	
<i>Information Technologies in Education: the Problem of Students' Efficient Self-Study Organising</i>	394
Kubichka Diana	
<i>Advantages and Disadvantages of the Advanced Technologies Use in the English Language Teaching in Higher Educational Establishments</i>	398
Almashiy Volodymyr	
<i>The Peculiarities of the National Education System in Slovakia in 1990s</i>	405
Sika Valeria	
<i>The Contribution of Transcarpathian Gymnasiums' Teachers in the Socio-Cultural Development of the Region in the 1st half of the XX century</i>	414
Strelnikov Victor, Britchenko Igor, Olshanceva Tetiana	
<i>Innovative Technologies as Means of Post-Graduate Education Improvement</i>	420
Kut Vasyl	
<i>The Search for Weighing Objects in the Decision-Making Process in the System of Persons with Special Needs' Training</i>	425

**Богословські
науки**

**ЗАСНУВАННЯ РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ (З ЦЕНТРОМ МИТРОПОЛІЇ У КИЄВІ)
У 862(3) РОЦІ – ЧЕРГОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЕТАП В УТВЕРДЖЕННІ
ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА РОЗБУДОВИ ЦЕРКВИ
ХРИСТОВОЇ В РУСІ-УКРАЇНИ**

Архімандрит Віктор (Бедь В.В.),

доктор богословських наук, доктор юридичних наук, професор, академік,
ректор Карпатського університету імені Августина Волошина та
Ужгородської української богословської академії імені святих Кирила та Мефодія,
м. Ужгород

Розглядаються історичні передумови та ідеологічні суперечності у підходах до визначення інституційної генези українського православ'я. Доведена церковна спадковість та автохтонність розбудови на давньоукраїнських землях православних церковних інститутів у контексті заснування Київської митрополії Великим князем Київським Оскольдом у 862(3) р.

Ключові слова: Церква Христова, православ'я, Київська митрополія, Великий князь Київський Оскольд.

Основание Русской церкви (с центром Митрополии в Киеве) в 862 (3) году – очередной исторический этап в утверждении древнеукраинской государственности и развития Церкви Христовой в Руси-Украины. *Рассматриваются исторические предпосылки и идеологические противоречия в подходах к определению институционального генезиса украинского православия. Доказана церковная наследственность и автохтонность развития на древнеукраинских землях православных церковных институтов в контексте основания Киевской митрополии Великим князем Киевским Оскольдом в 862 (3) г.*

Ключевые слова: Церковь Христова, православие, Киевская митрополія, Великий князь Киевский Оскольд.

The Establishment of the Rus Church with the Metropoly centre in Kyiv in 862(3) as the Next Historical Stage in Strengthening of the Ancient Ukrainian Statehood and the Christian Church Development in Rus-Ukraine. *The article throws light upon the historical prerequisites as well as ideological contradictions in approaches to determination of the institutional origin of Ukrainian Orthodoxy.*

Key-words: Christian Church, Orthodoxy, Kyiv Metropoly, The Great Kyiv Duke Oskold.

*До 1150 річчя заснування Руської Церкви
у складі Константинопольського патріархату
(з центром Митрополії у Києві) в Русі-Україні*

Історія України донині залишається здебільшого непрочитаною книгою. Не менш таємничою і маловідомою є й історія зародження, розвитку та становлення християнства на українських землях з початків I тисячоліття Різдва Христового.

Та поряд із цим, гортаючи історичні пергаменти буття українського народу з найдавніших часів, що відображають зародження, розвиток та становлення його духовності і державності (доскіфський, скіфсько-античний, ранньо-слов'янський, давньо-руський періоди), зокрема і утвердження могутньої і славетної нашої прадержави Русі (Руської держави), ми можемо також відтворити та дослідити питання заснування Руської Церкви (з центром Митрополії у Києві) у складі

Константинопольського патріархату у 862(3) році, спадкоємницею якої є Українська Православна Церква та початки якої сягають сивини середини I ст. (апостольська місія Андрія Первозванного та Павла) та III ст. (заснування перших епархій, зокрема Скіфської) в контексті безперервного процесу християнізації українців.

Уже не одне століття в українській та російській (особливо періоду Російської імперії чи Радянського Союзу) історіографії вважалося, та й в основному вважається, що хрещення Русі (Руської держави - давньоукраїнської держави) відбулось близько 988/989 років за часів князювання рівноапостольного Великого князя київського Володимира (у хрещенні Василя) [9, с. 45].

Зокрема, одним із основних джерел на підтвердження цього факту є давньоукраїнський літопис, відображений у списку «Повість минулих літ» (первинний текст оригіналу якого не зберігся) [11, с. 170–176].

Однак слід зазначити, що закордонні першоджерела X-XI ст. про хрещення давньоукраїнської держави Русі (Руської держави) за часів рівноапостольного Великого князя київського Володимира, зокрема в період 988/989 рр., взагалі не згадують. Таких підтверджень не можна знайти ні в польських, ні в угорських, ні в німецьких, ні у римських (візантійських), ні у болгарських першоджерелах тогочасного історичного періоду. Одночасно не існує такого підтвердження і в жодному оригіналі давньоукраїнських (руських) літописів, бо жодний із них, після їх збору, вилучення, систематизації та історично-наукового дослідження, особливо за часів правління московських царів-імператорів Петра I та Катерини II, за дивних обставин не збереглись. Поряд із цим, списки (копії) давньоукраїнських (руських) та оригінали закордонних літописів X-XI ст. містять у собі достатньо багато згадок про саме князювання, державну та релігійну діяльність рівноапостольного Великого князя київського Володимира [12].

У цю ж епоху (X-XII ст.) вище зазначені закордонні першоджерела, зокрема і їх оригінали що дійшли до наших часів, вказують на те, що давньоукраїнська держава Русь (Руська держава) все ж таки прийняла церковну юрисдикцію від Константинопольського патріархату, але відбулось це близько 860 року за часів князювання блаженного Великого князя (кагана) київського Оскольда [12].

Блаженний Великий князь (каган) Оскольд, найбільш вірогідніше, належав до останніх князів із правлячої давньоукраїнської (руської) династії Кия, яка тривалий час правила на давньоукраїнських землях Русі (за певними гіпотезами, починаючи з VI ст.) [9, с. 32].

На нашу думку, слід погодитись із гіпотезою ряду науковців, зокрема О. Шахматовим, М. Тихомировим, Б. Рібаковим, про те, що ім'я Оскольд або Осколот (а не Аскольд) є слов'янського походження і може, зокрема, походити від назви річки Оскол – лівої притоки Сіверського Дінця на Сході України (Харківська область). Цієї ж думки дотримується і український історик-дослідник, з даної тематики, Сергій Шумило. Вживання та написання імені Оскольд відображено і в ряді давньоукраїнських (руських) літописів та закордонних джерел. На користь вживання та написання імені Оскольд, а не Аскольд, висунуто ряд і інших гіпотез, що заслуговують на увагу [13, с. 33–35].

Незважаючи на значну втрату першоджерел періоду розвитку давньоукраїнської державності в VI-IX ст., на сьогодні є більш чим вірогідним, що блаженний Великий князь (каган) київський Оскольд посідав княжий престол саме відповідно до династичної спадковості по лінії княжого роду давньоукраїнської (руської) династії Кия [3, с. 22], а не як васал роду Рюріковичів, за німецькою (нормандською), з часів правління московської цариці-імператриці Катерини II, теорією. На користь підтвердження цього факту, зокрема, свідчать Никифоровський літопис XV ст., Супраельський літопис XVI ст., історичні хроніки Яна Длугоша (1415-1480 рр.), Матвія Меховського (1457-1523 рр.), Матвія Стрийковського (1547-1593 рр.) в яких,

зокрема, зазначається, що після смерті Кия, Щека і Хорива, їх нащадки по прямій лінії тривалий час володарювали на давньоукраїнських (руських) землях русинів (руських, русичів) аж поки Київський княжий престол по спадковості не перейшов до двох братів Оскольда і Діра [9, с. 32].

Тож у контексті цих історичних досліджень слід вважати хибною німецьку (норманську) теорію про походження давньоукраїнської (руської) держави Русі-України (Руської держави), про що, окрім численних українських істориків, у свій час писали, зокрема, і такі видатні російські імперські вчені як В. Татищев (1686-1750 рр.) та М. Ломоносов (1711-1765 рр.) [9, с. 35]. Хоча саме німецька (норманська) теорія, шляхом численних фальсифікацій давньоукраїнської історії розвитку державності на користь великоросійської імперської держави, з легкої подачі спочатку російського імператора Петра I, а відтак з особливою старанністю імператриці Катерини II (німки за народженням і вихованням) та продовжувачів цього ж московського царського роду Романових, покладена в основу російської історіографії і є живучою донині [9, с. 33–37]. Цим самим наносячи шкоду об'єктивному розвитку як української, так і російської історичної науки.

Прикладом сучасної і відвертої спроби фальсифікації історії давньоукраїнської державності на користь Північного сусіда, на тлі незаперечних артефактів досліджень історичної науки, є видання Указу президента Російської Федерації Дмитра Медведєва за № 267 «Про святкування 1150-річчя зародження російської державності» та його опублікування 5 березня 2011 року [6], в той час, як Московське царство (прадержавна як Російської імперії, так і Російської Федерації) вперше починає визнаватись як самостійна держава тільки біля 1547 року, за правління горезвісного московського царя Івана IV (Грозного).

Тож не дивно, що питання створення Руської Церкви у складі Константинопольського патріархату (з центром Митрополії у Києві) тривалий час перебувало під ідеологічним контролем спочатку, за певних обставин, династії Рюриковичів, а з поступовим виокремленням із складу колишньої Золотої Орди Московського царства, а відтак і формування московської імперії, під контролем російської імператорської династії Романових (в своїй основі здебільшого німецького походження), що в подальшому було сприйнято і канонізовано комуністично-радянською імперською історіографією. Оскільки саме такий, фальсифікований в історіографії підхід, надавав можливості вимальовувати імперську (спочатку московсько-російську монархічну, надалі комуністично-радянську інтернаціональну) ідеологію.

Які ж реальні історичні події вплинули на те, що в другій половині IX ст. відбувся процес заснування Руської Церкви у складі Константинопольського патріархату (з центром Митрополії у Києві) на теренах давньоукраїнської держави Русі (Руської держави), спадкоємицею якої на сьогодні є Українська Православна Церква.

Згідно з давньоісторичними джерелами, зокрема, в так званій Брюсельській хроніці Кюмона [13, с. 19], 18 червня 860 року давньоукраїнські (руські) війська на чолі з блаженним Великим князем (каганом) київським Оскольдом підійшли до столиці Східної частини Римської імперії Царьграду (Константинополя) і взяли його в облогу.

«Повість минулих літ» описує, що київські князі Оскольд і Дір, скориставшись відсутністю в Константинополі імператора Михайла III (850-867 рр.), підступили з флотом у 200 кораблів до столиці «світової імперії» і поруйнували її околиці, хоча самого міста так і не здобули. Завдяки чуду Влахернської ікони Богородиці, ризи якої святійший патріарх Фотій після молебню опустив у море, внаслідок чого знялася буря і знищила давньоукраїнські (руські) кораблі (за версією греків) [4, с. 45].

Факт військового походу блаженного Великого князя (кагана) київського Оскольда на Східну частину Римської імперії підтверджується: «Повістю минулих літ», болгарським «Хронографом» Георгія Амартола, візантійськими хроніками

Симеона Логофета, повідомленнями Микити Пафлагонського, Лева Грамматика, Сократителя Симеона, Послідовника Феофана, Георгія Кедрина, Іоанна Зонари, Михаїла Гліки та іншими істориками [13, с. 18–19].

Згідно з переказами, чудодійство ікони Богородиці мало такий вплив на князів Оскольда, Діра, його дружину і воєначальників, що вони відмовились від захоплення Константинополя і прийняли християнство. Так у хрещенні блаженний князь Оскольд був іменований Миколаєм, тож відповідно зрозумілим є і те, чому після його вбивства на Оскольдовій могилі у Києві було збудовано церкву на честь святителя Миколая Чудотворця [2, с. 20]. Факт прийняття християнства блаженним Велтким князем київським Оскольдом та його найближчим оточенням, засвідчується найголовнішим джерелом – свідченнями самого святішого патріарха Константинопольського Фотія (858-867; 878-886 рр.) – свідка і учасника тих подій, шляхом виголошення двох промов: під час облоги і після її зняття.

Окрім того, у своєму «Окружному посланні» до патріархів Сходу в 867 році святіший патріарх Константинопольський Фотій, характеризуючи русичів та згадуючи про їх військовий напад на Константинополь, повідомляє, що руські князі, настрашені чудом Божої Матері, відмовились від власної віри багатобожжя і, визнавши істинність віри Христової, виявили бажання охреститись [8, с. 158]. На це цісар (імператор Римської імперії) Михаїл III вислав до Києва православного єпископа (найвірогідніше, святителя Михаїла, а за іншою гіпотезою – Олексія [5, с. 121]) та священників, і на Русі було засновано окрему церковну структуру [10, с. 11].

Після повернення із військового походу на Константинополь військових дружин князів Оскольда і Діра до Києва, блаженний Великий князь (каган) київський Оскольд надсилав до імператора Східної частини Римської імперії своїх послів для укладення мирного договору і просить надіслати на Русь-Україну християнських місіонерів та єпископа.

Никонівський літопис (список), який було укладено на основі залишків «Літопису Оскольда» IX ст. та інших стародавніх джерел, Кольбертинські та інші іноземні джерела засвідчують, що саме на прохання блаженного Великого князя (кагана) київського Оскольда імператор Східної частини Римської імперії Михаїл III та святіший патріарх Константинопольський Фотій відправляють до давньоукраїнської держави Русі у складі хазарського (а за окремими даними руського) посольства місіонерську місію святих Кирила і Мефодія у 861 році. На той час Русь перебувала у військово-династичному союзі з хазарами. Відповідно святі Кирило і Мефодій у 861-862 роках проводили місіонерську діяльність, за дорученням Константинопольського патріархату, серед давньоукраїнців (русинів, руських, русів, русичів) і на берегах Дніпра [1, с. 43], а відтак помандрували до Моравії.

За таких історичних подій і було засновано Руську Церкву в складі Константинопольського патріархату (з центром Митрополії у Києві) в Русі-Україні (Руській державі), за правління блаженного Великого князя (кагана) київського Оскольда та святішого патріарха Константинопольського Фотія біля 862(3) р. [1, сс. 43; 62]

Додатковим підтвердженням правдивості цих історичних подій також є і те, що за імператора Східної частини Римської імперії Лева Мудрого (881-911 рр.) Руська Церква (з центром Митрополії у Києві) значилась з на 60-му [5, с. 119] та 61-му (зважаючи на повторення у списку назви однієї і тієї ж церковної кафедри два рази) [7, с. 92] місці в диптиху Константинопольського патріархату і мала статус митрополії (церковна структура у складі якої перебуває декілька єпархій).

Відповідно помилково внесений (чи свідомо фальсифікований) до списку Київського літопису (зводу) 862 рік, як рік заснування Руської держави (давньоукраїнської держави, а не російської – як про це помилково і безпідставно пишуть здебільшого російські історики) на нашу думку і думку ряду виданих вчених,

зокрема, і російського історика професора Антона Карташева [7, с. 104], фактично є роком заснування Руської Церкви у складі Константинопольського патріархату (з центром Митрополії у Києві) [5, с. 119], спадкоємницею якої на сьогодні є Українська Православна Церква. Таким чином в 2012(3) році виповнюється 1150 років з дня заснування Руської Церкви у складі Константинопольського патріархату (з центром Митрополії у Києві) на теренах нашої Батьківщини України.

Тож прийняття християнства блаженним Великим князем київським (каганом) Оскольдом в 860 році та заснування Руської Церкви у складі Константинопольського патріархату (з центром Митрополії у Києві) у 862(3) році є тими історичними датами, які засвідчують подальший розвиток чергового історичного етапу в утвердженні Церкви Христової на теренах уже давно існуючої та визнаної, зокрема Східною частиною Римської імперії та Константинопольським патріархатом, давньоукраїнської держави Русі-України (Руської держави).

І хоча в подальшому блаженний Великий київський князь (каган) Оскольд (в хрещенні Микола) у 882 році загине від рук підступного убивці князя Олега, пам'ять про нього, як видатного давньоукраїнського (руського) державного діяча талановитого полководця, засновника Руської Церкви та блаженного мученика що загинув за віру Христову залишилась в Русі-Україні на віки. Слід зазначити, що в Іоакимовій літописі (кін. X – поч. XI ст. ст.) Оскольд згадується як блаженний київський князь який мученицькі загинув за віру Христову, що свідчить про його давню канонізацію Православною Церквою.

Література

1. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1996) / Д. Блажейовський. – Львів : «Каменярь», 1996. – 567 с.
2. Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – К. : АТ «Книга», 1998. – 390 с.
3. Збірник козацьких літописів: Густинський. Самійла Величка. Грабянки / Упоряд. та пер. В. Кречотень та ін. – К. : Дніпро, 2006. – 967 с.
4. Златоструй. Древняя Русь X–XIII века. – М. : «Молодая Гвардия», 1990. – 302 с.
5. История иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 года. – М. : «Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет», 2006. – 928 с.
6. Президент РФ Дмитрий Медведев подписал указ №267 «О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности». Указ опубликован 5 марта 2011 года [Электронный ресурс]. – Режим получения : <http://news.novgorod.ru/news/767899/?rss=1>.
7. Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви: в 2-х т. / А. Карташев – М. : «Терра», 1997. – Т. 1. – 685 с.
8. Панчук І. Історія України очима іноземців. Довідник-хрестоматія / І. Панчук. – Тернопіль : «Мандрівець», 2009. – 304 с.
9. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти, Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Х. : ВД «Шкода», 2007. – 226 с.
10. Петрушко В.И. История Русской Церкви: с древних времен до установления патриаршества / В.И. Петрушко. – М. : «Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет», 2007. – 360 с.
11. Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст. у десяти томах / Редкол.: І.М. Дзюба [та ін.]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – 704 с.
12. Фоміна Т. Аскольдове хрещення: по той бік тенденційності / Т. Фоміна // «Релігія в Україні» від 15 липня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/analitica/5207-askoldove-xreshhennya-po-toj-bik-tendencijnosti.html>.
13. Шумило С. Князь Оскольд и христианизация Руси / С. Шумило. – К. : «Дух і літера», 2010. – 120 с.

**ПРОЦЕСИ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ КНЯЗЯ КИЇВСЬКОГО ОСКОЛЬДА
В КОНТЕКСТІ ЗНАЧЕННЯ МИРНОЇ УГОДИ
МІЖ ВІЗАНТІЄЮ ТА РУССЮ (860 р.)**

Гайданка Євгеній Іванович,
доктор філософії, кандидат політичних наук, доцент,
проректор з наукової та методичної роботи КаУ,
м. Ужгород

Визначено історико-політичні аспекти зміцнення міжнародного статусу Русі та поширення християнства Київським князем Оскольдом. Проаналізовано процес заснування Київської Митрополії у 862 р. як первинної вітчизняної християнської церковної інституції.

Ключові слова: християнізація, князь Оскольд, Візантія, Русь, давньоукраїнські землі, Київська митрополія.

Процессы христианизации князя Киевского Оскольда в контексте значения мирного соглашения между Византией и Русью (860 г.). *Определены историко-политические аспекты укрепления международного статуса Руси и распространения христианства Киевским князем Оскольдом. Проанализирован процесс основания Киевской Митрополии в 862 г. как первичного отечественного христианского церковного института.*

Ключевые слова: христианизация, князь Оскольд, Византия, Русь, древнеукраинские земли, Киевская митрополія.

Processes of Duke Oskold of Kyiv Christianisation in the Light of the Peace Treaty between Byzantine and the Kievan Rus (860). *The article is dedicated to determining the significance of the peace treaty signed by the Byzantine Empire and the Ancient Rus' in 860. A substantial amount of attention has been paid to such aspects as strengthening of the Kyiv Rus' international status as well as the spread of Christianity by Kyiv Prince Oskold. Analysed the process of the Kyiv Metropolis establishment in 862, its becoming the initial domestic Christian church institution.*

Key-words: Christianisation, Duke Oskold, Byzantine, the Kievan Rus, ancient Ukraine, Kiev Metropolis

Сучасна Українська держава переживає один з найбільш визначних моментів в її історії, адже мова йде про відродження історичної пам'яті та культурних традицій українства. Очевидним є той факт, що українська цивілізація має багатотисячолітню історію та ґрунтується на автентичній культурі, суттєвим складником якої є православна християнська віра. У цьому контексті одним з найбільш нагальних питань в академічній науці є проблематика з'ясування окремих аспектів поширення християнства на давньоукраїнських землях та відродження духовно-історичної спадковості українського народу. Серед витоків та генези християнства на Русі-Україні, у першу чергу, помітним є етап християнізації в добу правління князя Київського Оскольда.

Історичний факт прийняття християнства Київським князем Оскольдом залишається однією з найбільш дискусійних проблематик у вітчизняному науковому просторі. Передусім слід наголосити на дослідженні передумов, процесу і наслідків прийняття християнської віри та, загалом, виокремити історичне значення християнізації Русі у другій половині IX ст.

Слід констатувати, що історичних пам'яток, у яких можна зустріти докладний опис державної та релігійної діяльності Оскольда, збереглося досить мало. Саме тому пояснення історичної ролі хрещення князем Оскольдом досить різні. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки об'єктивне висвітлення важливих релігійно-політичних подій середини та кінця IX ст. є одним із найбільш важливих завдань для усвідомлення місця і ролі українців у процесі власного державотворення та духовного розвитку [6].

Визначаючи розвиток вітчизняних державних і церковних інституцій після прийняття християнства Київським князем Оскольдом насамперед, необхідно наголосити на визначальній ролі у цьому процесі мирної угоди між Руссю та Візантією, укладеної у 860 р. У результаті досягнення цих домовленостей якісно змінюється міжнародна вага Давньоруської держави. Ще один важливий аспект зближення з Візантійською імперією для давніх русичів полягає у цивілізаційному виборі давньоруської державної еліти на чолі з Оскольдом – закладення інституційної основи та розбудова християнської держави. Як доводить подальша практика вітчизняного державотворення, саме християнство стало своєрідним соціально-духовним чинником консолідації українського народу на загальнодержавному та суспільному рівнях.

Історичні факти укладення мирної угоди між Руссю та Візантійською імперією полягають у констатації військового походу Київського князя Оскольда на Константинополь у 860 р. Про цю подію свідчить низка літописних джерел, праць російських та вітчизняних істориків. Зокрема, називається конкретна дата нападу русичів на Константинополь – 18 червня 860 р. Обґрунтування саме цієї дати помітне, зокрема, у роботах В. Кузенкова [11], С. Цветкова [20], А. Сахарова [16], П. Толочка [17], Б. Рибаківа [15], М. Браїчевського [2–5], С. Шумила [21]. Вітчизняними літописами, в яких можна знайти опис військової облоги Константинополя князем Оскольдом, є «Повість временних літ» [12], Никонівський [13], Іоакимівський та Гусинський літописи [8]. Серед іноземних літописних джерел можна згадати гомілії та літописне послання патріарха Фотія [20, с. 15–18] і «Брюссельську хроніку» Кюмона [20, с. 155–157].

Протримавши близько тижня Константинополь у військовій облозі та уклавши договір з Візантією, русичі повернулися до Києва. Про реальну небезпеку руйнування візантійського міста русичами свідчать описи очевидця цих подій патріарха Константинопольського Фотія, на які у своїх дослідженнях спираються Б. Фонкіч [19] та Є. Ловягін [14].

Не деталізуючи можливості завоювання Константинополя військовою дружиною Оскольда та «чудесного спасіння» столиці Візантії [12, с. 21; 13, с. 9], слід наголосити на досягненнях політичної еліти Русі у сфері міжнародних відносин. Мова про військове перемир'я та міжнародну угоду давньої Русі зі свого роду «наддержавою» тодішньої історичної епохи – Візантійською імперією. Причому прийняття дружиною Оскольда християнства та подальше поширення християнської віри на Русі стало очевидною умовою для цієї зовнішньополітичної звитяги. Зрештою, «у сфері здійснення активної зовнішньої політики (хоча й з яскраво вираженим войовничим характером – вимога епохи) Київська Русь, як цілком сформоване державне утворення, починає відігравати суттєву роль уже в період походу Оскольда на Константинополь (860 р.)» [6, с. 36].

На міжнародному визнанні давньої Русі також наголошують російські історики С. Цветков [20], А. Сахаров [16, с. 59–60; 48–82] та М. Браїчевський [2, с. 70–78; 3, с. 92–94]. Знов-таки йдеться про вихід Русі на міжнародну арену як результат саме двох факторів – військового походу на Константинополь (860 р.) та у результаті цього прийняття християнства князем Оскольдом.

Зміцнення міжнародної ваги Русі стало можливим за умови прийняття та поширення християнства на давньоруських землях. Слід відмітити, що процес

інституційного утвердження християнства в Київській Русі пройшов декілька етапів – розбудова церковних інституцій князем Оскольдом (заснування Київської Митрополії у 862 р.), хрещення представників князівської еліти (княгиня Ольга) та «одержавлення» християнства князем Володимиром.

Виходячи з цієї умовної етапизації, помітним є постійне проти-стояння та боротьба на Русі між двома релігійними світоглядами – язичництвом та християнством, кожен з яких на суспільному рівні закріплювався відповідними соціальними спільнотами.

Необхідно врахувати, що на момент хрещення Русі князем Оскольдом суспільно-релігійні пріоритети були визначені не на користь нової християнської віри. Адже християнство привнесло на давньоруські землі докорінні зміни у соціальній, політичній та релігійній структурах середньовічної держави. Незважаючи на визнання християнства на державному рівні як єдиної релігії князем Володимиром, безпосередньо з Оскольдового хрещення бере початок «навздогінна модернізація» Русі в контексті досягнення міжнародних еталонів тогочасної епохи (взірця Візантійської імперії).

Князь Оскольд наважився на системні перетворення навіть за умов безапеляційного домінування язичницької частини давньоруського суспільства. Незважаючи на те, що «Оскольду так і не надали змоги здійснити системні релігійно-церковні реформи, оскільки з Новгорода прибув язичник Олег і хитрістю вбив його» [6, с. 37], перше масове хрещення Русі завершилось у 988 р. синтезом державних та церковних інститутів. Йдеться про закріплення князем Володимиром вже раніше закладених князем Оскольдом церковно-релігійних основ на державному рівні.

Однією з найбільш важливих причин повернення давніх русичів до язичницьких традицій можна вважати характер хрещення народу періоду князя Оскольда, який був добровільним. Про добровільність у хрещенні, зокрема, «свідчить опис подій хрещення Оскольдом народу Київської Русі Константина Багрянородного» [6, с. 37].

Давній літописець та мислитель відзначає, що «рішення про прийняття християнської віри Оскольд приймав разом із боярами, дружиною і народом, скликаючи для цього віче» [1]. Подальший історичний розвиток фактично довів неефективність ліберальних методів поширення нової для давніх русичів християнської віри, виокремивши дієвість саме директивних засобів князя Володимира.

З іншого боку, своєрідний «демократичний прецедент» (абсолютно не вписується у рамки та стандарти внутрішньої політики історичної епохи Середньовіччя) Оскольдового хрещення заклав міцну основу для розбудови церковних інститутів, стабільність функціонування яких напряму впливала на сталий характер розвитку Київської Русі. Звичайно, мова про заснування Київської Митрополії як інституційного оформлення християнства на давньоруських землях. Свідченням про істинність заснування Київської Митрополії є факт розташування Києворуської місіонерської митрополії на 60 або 61 місцях (за різними історичними джерелами) в диптихах Царгородського патріархата [9]. На цьому факті наголошують також історики та церковні дослідники П. Грюнберг, І. Кирпичов [7], А. Карташов [10], П. Толочко [18], Д. Блажейовський [1].

Що стосується першого митрополита заснованої у 862 р. Київської Митрополії, то, як зазначається у вітчизняних літописних джерелах, ним став святий Михаїл, якого призначив Константинопольський патріарх Фотій. Свідчення цьому можна знайти у Статуті святого Володимира, Густинському літописі, Київському Синописі, Степенній книзі та ін. [8, с. 41; 29; 239; 63–64]

Таким чином, військовий похід князя Оскольда на Константинополь у 860 р. справив один із найбільш визначальних впливів на подальший розвиток вітчизняних церковних та державницьких інституцій. Передусім слід говорити про цілий ряд причинно-наслідкових зв'язків у результаті цієї військової акції – укладення мирного

договору з Візантійською імперією та початок масового поширення християнства на Русі. Більше того, безпосереднім наслідком стало заснування князем Оскольдом Київської Митрополії у 862 р., яка стала першою серйозною церковною організацією християн, розташованою у м. Києві. Також суттєво було зміцнене зовнішньополітичне становище Русі на міжнародній арені, адже середньовічна Русь набула статусу повноправного суб'єкта міжнародного права.

На жаль, язичницька реакція під проводом Олега практично нівелювала початки цивілізаційного християнського вибору еліти Русі, тим самим дещо призупинивши внутрішньополітичний розвиток держави. Фактично лише з відновленням християнських традицій на державному рівні князем Володимиром у 988 р. відбулося повернення на шлях стабільного розвитку Русі як християнської держави. Подальша вітчизняна історична практика лише підтвердила обґрунтованість та необхідність християнського цивілізаційного вибору, зробленого князем Оскольдом і закріпленого князем Володимиром.

Таким чином, історико-політичні процеси, які стали наслідком підписання мирної угоди між київською князівською династією Оскольда та Візантією (860 р.), стали багато в чому доленосними для подальшого розвитку державних та церковних інститутів в Русі-Україні. У сфері духовної єдності давньоукраїнського народу мова йде передусім про поширення християнської віри, яка у подальшому була примножена іншими представниками київської князівської династії. Воднораз, заснування Київської митрополії (862 р.) та широкомасштабні спроби християнізації давніх русичів-українців визначили цивілізаційний вибір всієї української нації, який є нерозривним з православною вірою.

Література

1. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1996) / Д. Блажейовський. – Львів : Каменяр, 1996. – С. 43.
2. Брайчевський М. Вибране. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – Т. I : Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – 720 с.;
3. Брайчевський М. Вибране. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – Т. II : Хазарія та Аскольд. Аскольд – цар Київський. – 816 с.;
4. Брайчевський М.Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Оскольду и митрополиту Михаилу Сирину / М.Ю. Брайчевский // Византийский временник. – 1986. – Т. 47 (72). – С. 31–38;
5. Брайчевський М.Ю. Утверждение христианства на Руси: Пер. с укр. / М.Ю. Брайчевский. – К. : Наукова думка, 1989. – 295 с.
6. Гайданка Є.І. Значення мирної угоди між Руссю-Україною та Візантією і прийняття християнства Великим Київським князем Оскольдом у 860 році для подальшого розвитку української державності та вітчизняного націотворення / Є. І. Гайданка : Зб. матер. наук. чит. (27 грудня 2010 р., м. Ужгород). – Ужгород : Інформаційно-видавничий центр УУБА-КаУ, 2011. – С. 34–42.
7. Грюнберг П.Н. К вопросу о начале Российской иерархии и Русской Церкви (и о некоторых проблемах древнерусской церковной истории) / П.Н. Грюнберг, И.П. Кирпичев // История иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. – М., 2006. – С. 844.
8. Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 1–2. // ПСРЛ. – СПб., 1862. – Т. 9. // ПСРЛ. – СПб, 2003. – Т. 40.
9. История иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 года. – М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. – 924 с.
10. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви / А.В. Карташев. – М. : Терра, 1993. – Т. 1. ; Т. 2. – С. 92.
11. Кузенков В.П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках / В.П. Кузенков // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы источниковедения. – М. : Восточная литература, 2000. – С. 3–173.
12. Лаврентьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. И. Ф. Карского. – Вып.1. Повесть временных лет. – Л., 1926. – Т. 1.
13. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – 1862. – Т. 9.

14. Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха Константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь / Е. Ловягин // Христианское чтение. – Санкт-Петербург. – 1882. – Ч. 2. – № 9–10. – С. 414–419; 430–443.
15. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б.А. Рыбаков. – М.: Изд. АН ССР, 1963. – 361 с.
16. Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. / А.Н. Сахаров. – М.: Мысль, 1980. – 358 с.
17. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.
18. Толочко П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. – К.: АБРИС, 1996. – С. 264.
19. Фонкич Б.Л. К вопросу о происхождении Иверского списка гомилий Фотия о нашествии россов на Константинополь / Б.Л. Фонкич // Byzantinoslavica. – 1981. – Т. 42. – Р. 154.
20. Цветков С.В. Поход руссов на Константинополь в 860 году и начало Руси : Монография / С.В. Цветков. – М.: Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ», 2010. – 252 с.
21. Шумило С.В. Князь Оскольд и христианизация Руси / С.В. Шумило. – К.: Дух и литера, 2011. – 120 с.

РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЄДНОСТІ НАЦІЇ ТА ЦІННОСТЕЙ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Стрельбицький Микола Павлович,
доктор юридичних наук, професор, академік

Стрельбицька Лілія Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
Міжнародна академія богословських наук,
м. Київ

У статті аналізується минуле і сучасність християнської та національної єдності, роль у цьому інформаційного простору, релігійних організацій.

Ключові слова: *єдність нації, християнство, інформаційне середовище, релігійні організації.*

Роль информационного пространства в обеспечении единства нации и ценностей христианской цивилизации. *В статье анализируется прошлое и современность христианского и национального единства, роль в этом информационного пространства, религиозных организаций.*

Ключевые слова: *единство нации, христианство, информационная среда, религиозные организации.*

The Role of Informational Space in Facilitating the Unity of the Nation and Christian Civilisation Values Promotion. *The article analyses the past and the present of Christian and national unity and the role of informational space and religious organizations in their provision.*

Key-words: *national unity, Christianity, informational space, religious organizations.*

Для сучасної епохи найбільш характерною її ознакою є третя з часу виникнення людства **інформаційна революція**. Якщо перша полягала в поширенні писемності, основна заслуга у чому для християнства належить святим Кирилу і Мефодію, величні імена яких сьогодні має Ужгородська українська богословська академія. Друга інформаційна революція дала світу друкарство, а третя пов'язана зі створенням

комп'ютера, упровадженням у всі сфери життєдіяльності інформаційних технологій. Перетворення набули глобальних масштабів і стали визначальним чинником переходу від індустріального до інформаційного суспільства, головною характеристикою якого є принципово новий суспільний порядок, коли найважливішим ресурсом стає інформація.

Фахівці стверджують, що крім революцій сьогодні на нашій планеті триває Четверта світова війна – інформаційна, яка бере відлік з 1991 року – часу завершення «холодної війни» і переходу її в нову стадію–інформаційну. Офіційно її ніхто не оголошував. У цьому її відмінність від Першої (1914–1918 рр.), Другої (1939–1945 рр.) і навіть «холодної війни», яку іноді називають Третьою (1946–1991 рр.). До речі, якщо трьом інформаційним революціям і чотирьом світовим війнам ведеться відлік, то локальних інформаційних війн – безліч, а тим більше міжособистісних, які стали так популярні, в тому числі, а може, передусім у нашій державі.

Вітчизняний досвід свідчить, що в Україні на сприятливому підґрунті виникло чимало псевдореволюціонерів, в т.ч. інформаційних, спроможних маніпулювати громадською думкою і звести нанівець ефективність державного управління. Сьогодні бракує відповідальних прагматиків-державників, здатних не лише проголошувати революційні гасла, а реалізовувати їх в інтересах народу, до якого часто апелюють. За умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів держав стає **інформаційний простір**, що є однією із найважливіших передумов забезпечення безпеки нації, єдності українського суспільства. Це явище за нових умов набуває соціально-політичного значення, оскільки його межі охоплюють всю територію України і кожного громадянина. **Національний інформаційний простір** може бути за формою і походженням як україномовним, так й іншомовним, залежно від інформації, що циркулює в інформаційних мережах, але головне, щоб цей простір відповідав національним інтересам України, національній ідеї і не був провайдером іноземної ідеології та культури.

Сучасні інформаційні технології дають змогу окремим лідерам та державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної шкоди безпеці будь-якої держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів. Це часто спостерігаємо на прикладі багатьох держав сучасного світу. В Україні раніше національному інформаційному простору не приділялось належної уваги, тому сьогодні сформувалось протистояння низки державних і недержавних суб'єктів національного інформаційного простору як між собою, так і з державою, що викликає проблеми із входженням в систему світового інформаційного простору. Враховуючи поліетнічний характер нашої держави, а також поширення новітніх засобів комунікації, які стирають міждержавні та міжцивілізаційні кордони, при формуванні українського інформаційного простору мають враховуватись потреби всіх суб'єктів та об'єктів, а заходи узгоджуватись із державною інформаційною політикою. Використовуючи неспроможність молоді держави у фінансовій підтримці інформаційного простору, його тепер узурпують у власних інтересах певні приватні групи, цілі яких не завжди збігаються або є прямо протилежними цілям суспільного розвитку України. А тому має функціонувати державна адекватна і надійна система захисту національного інформаційного простору від недружньої пропаганди, здатна нейтралізувати або суттєво послабити довготривалий іноземний інформаційний вплив.

У період переходу від однополярного до багатополярного світу деякі країни СНД, зокрема, Україна, зазнали інтенсивних інформаційних впливів, які відіграли вирішальну роль у подальшій долі цих країн. На початку XXI століття в країнах СНД у результаті застосування відповідних інформаційних технологій переможною ходою завершився «букет» кольорових революцій. У 2003 – трояндова революція у Грузії; у

2004 році – помаранчева революція в Україні; у 2005 – тюльпанова в Киргизстані. Пізніше – революція лотоса в Єгипті. І які ж привабливі підбираються квіти, що потім у формі вінків лягли на могилах загиблих. Не звертаючи увагу на претензійний статус цих революцій, вони державного укладу, з метою чого зазвичай здійснюються насильницькі революції, не змінювали, та й не мали такої мети, обмежившись заміною одних чиновників іншими в існуючих владних структурах за рахунок численних жертв. Характерно, що всі вони відбулися в країнах СНД вже після здобуття цими державами національної незалежності, яку Україна виборола ще у 1991 році. Як пізніше показав час, багато революційних гасел і програмних документів залишилися не виконаними, мали суто агітаційний характер. Це більше нагадує інформаційну війну із властивими їй формами, методами, силами, засобами, своїми «польовими командирами» та активістами, які потім поділили між собою міністерські та інші владні портфелі, бізнесові інтереси з використанням державного бюджету.

Як свідчить подальший розвиток подій, окремі акції нових кольорових революцій на теренах деяких країн СНД пізніше зустріли шалений опір і були демонстративно придушені. В 2005 році в Узбекистані (м. Андижан) – 170 осіб загиблих; у 2008 році – у Вірменії; у 2009 році – в Молдові; на початку 2010 року з численними жертвами – антиреволюційний виступ у Киргизії. У січні 2012 року – в Єгипті в інформаційних технологіях були активно задіяні інтернет-ресурси, що призвело до загибелі більш як 300 осіб.

Якщо цей процес перманентно й інспірувався, то останнім часом стає все більше некерованим, підтвердженням чого є наступні події в ісламських країнах. Це безпосередньо стосується сучасних глобальних інформаційних технологій.

Конструктивну роль в оздоровленні нації повинні виконувати і **національно свідомі сили**, які зазвичай називають націоналістичними. Слід визнати, що взагалі націоналістичні течії в суспільстві покликані виконувати таку ж роль, як санітари в природі, мають сприяти здоровій духовній популяції населення. Це давно і досить поширене у світі й неоднозначне явище. В Україні сьогодні національні ідеї сповідують або експлуатують принаймні три групи. Їх умовно за цими критеріями можна поділити або розрізнати таким чином. До першої групи носіїв таких ідей можна віднести конструктивне національно-патріотичне крило, яке репрезентують представники творчої інтелігенції, що спрямовує свій інтелект і зусилля на вирішення проблем сучасності в інтересах збереження національної ідентичності, пам'яті, історії, мови тощо. Вони виступають «за» реалізацію цих ідеалів, що відповідає прагненням українців.

І вплив цієї групи на населення був би значно помітнішим, якби не окремі акції національно-радикального крила, основу якого становить молодь, об'єднана на основі громадських військово-спортивних утворень або партій, що відзначаються ортодоксальністю й агресивністю своїх дій і прагнуть до реваншу, виступають «проти» різних традиційних заходів, окремих рішень влади, пам'ятників і т.п., чинять протидію, інколи застосовуючи силу чи порушуючи громадський порядок.

До третьої групи часто намагаються увійти окремі опозиційні до влади сили або особи, які раніше не відзначалися своїми національно-патріотичними переконаннями або й працювали в обкомах комсомолу чи ЦК компартії, а тепер експлуатують національні гасла заради одержання підтримки національно свідомих течій для досягнення особистих цілей залежно від ситуації вони можуть виступати і за і проти, часто апелюючи до закордонної підтримки.

Усе це становить сьогоднішні передумови, які визначають характер і напрями **внутрішньої інформаційної війни**, що ведеться в сучасних умовах між різними політичними силами, які існують в Україні, широко залучаючи весь арсенал пропагандистських засобів, зокрема інформаційний терор, через засоби масової

інформації та комунікації і знаходять матеріальну чи моральну підтримку у зацікавлених у цьому процесі осіб.

Джерела ж зовнішньої інформаційної війни або агресії чи терору, як правило, перебувають за межами України і фінансуються міжнародними, державними, приватними структурами, іноземними спецслужбами, організаціями та особами, що здійснюють відверту антиукраїнську політику, спрямовану на підрив державницьких основ країни та єдності її суспільства і громадян.

Ми повинні виховувати патріотизм сучасного громадянина не лише на прикладах минулого, до того ж такого неоднозначного і суперечливого, а залучаючи його до активного процесу морального й духовного очищення. Минулим чварам слід протиставити згуртованість і єдність нового покоління та сучасної держави, надійно захищати національний інформаційний простір держави, який становить сукупність інформаційних джерел та потоків як внутрішніх так, і зовнішніх. У сучасних умовах все ще відбувається формування українського інформаційного простору. Головною передумовою досягнення належного рівня інформаційної безпеки має бути об'єднання нації для вирішення завдань релігійно-духовного, культурного життя на основі підтримки загальної стабільності та злагоди в державі.

Захист національного інформаційного простору неможливий без високорозвиненої духовної сфери, яку покликана формувати, насамперед, церква, національна еліта, творча інтелігенція, вчені, генеруючи продуктивні ідеї, визнані переважною більшістю народу, а не культивовану окремими нечисленними анклавом, що не має стосунку до більшості населення і не відображає його православної ідеології та свідомості, яка історично склалася. Важливо також успішно практично вирішити проблему реального контролю інформаційного простору, не допускаючи зловживання свободою слова, пропаганди насильницьких дій, закликів до національної, релігійної ворожнечі тощо [1, с. 158–159]. Ірраціональні мислення і вчинки стають можливими і визначальними тоді і там, коли і де засоби масової інформації оперують символами, які вони ж продукують і ретранслюють, використовуючи інформаційно-психологічні технології із арсеналу ідеологічної боротьби або «холодної війни».

Нагальна потреба неінституційного підходу до традиційних друкованих й електронних мас-медіа, а також internet-медіа, нового розуміння ролі ЗМІ як основних засновників соціально організованого мислення, форм і способів взаємодії їх із суспільними, державними й наддержавними інститутами в умовах кризових явищ, що супроводжують становлення глобального інформаційного простору. Саме з цих позицій повинна будуватися інформаційна політика для протидії політичному екстремізму. Це насамперед розуміння феномену інформаційного простору, формування зусиль із розробки й створення моделі контролю й управління в інформаційній сфері, створення відповідної нормативно-правової бази, яка регламентує дії ЗМІ, характер взаємодії мас-медіа й державних структур і відомств у протистоянні інформаційному тероризму [2].

Значну частину інформаційного простору будь-якої суспільної цивілізації, зокрема християнської, становить релігійна доктрина. Вона, виходячи з того, що Бог є творець Всесвіту, живої і неживої природи, найвищою владною субстанцією, незалежно від конфесій, відіграє об'єднувальну роль, несе людям любов до ближнього. Прадавня тисячолітня духовність полягає в любові до Бога, вчить жити в гармонії із самим собою, оточенням, природою. Тоді людина не знищуватиме природу чи собі подібних, особливо в умовах стрімкого збільшення населення земної кулі.

Динаміка демографічних даних лише за одне ХХ століття свідчить, що чисельність населення на Землі зростає учетверо попри всі спустошувальні війни і революції, вчинені в цей період людством. Ця тенденція триває, і в найближчі 50 років чисельність людства збільшиться ще на третину, очікується, що у 2050 році на земній кулі проживатиме 9 млрд. людей. Цього процесу ніхто не призупинить, оскільки від

одного народу чи нації це не залежить. Більше того, збільшення одних народностей, їх асиміляція за межі власної держави відбувається за рахунок інших, і до цих інших народів, на жаль, належить й Україна! За останніх 22 роки населення України зменшилось майже на 15%, лише за один 2011 рік – на 180 тис. осіб. У 2012 році формально констатується, вперше з часів незалежності, незначний приріст населення України, але це відбувається за рахунок прибулих десятків тисяч іммігрантів із країн Африки та Азії, питома вага яких в Україні стрімко зростає. Вони заповнюють робочі місця, тим часом коли за кордоном працює понад 6 млн українців. Це одна із найбільших **сучасних загроз поступового ослаблення, а у віддаленій перспективі й зникнення православної християнської цивілізації в Україні**. Ознак цього існує чимало.

Християнство традиційно залишається найбільшою релігією і об'єднує 33% населення на землі. І хоча щорічний приріст християн становить 20,7 млн осіб, але це в 2,5 рази повільніше, ніж приріст решти нехристиянського населення [3].

Дуже часто сьогодні можна почути, ніби у нас немає **об'єднувальної національної ідеї**, тому відсутнє взаєморозуміння у суспільстві. Це міф для довірливих, оскільки вічною, незалежно від ситуативних революцій та їх вождів, ідеєю в Україні була і залишається **християнська ідея**, в основі якої лежить віра в духовні цінності і силу нації, Божу благодать. Все інше похідне: чи то класова комуністична чи посткомуністична ізольовані ідеї, більшість із яких є антагоністичними, тобто призводять до взаємознищення. Багатовікова історія свідчить, що українці були найбільш згуртованими тоді, коли спиралися на щире віру, Божі заповіді спроможні їх об'єднати, бережно передаючи їх спадкоємцям із покоління в покоління.

У розвинутих країнах спостерігається падіння інтересу широких прошарків населення до релігії. Протилежна картина спостерігається в економічно слабких країнах, зокрема Україні, де населення свої сподівання пов'язує з релігією і в переважній більшості вірно служить їй. Національна особливість нашої країни полягає в тому, що відродження релігійної самосвідомості відбувається одночасно не лише зі здобуттям давно омріяної незалежності і створенням самостійної держави, але і після **ортодоксального войовничого атеїзму**, що залишив глибокі шрами у людській пам'яті багатьох поколінь українців на догоду проімперській політиці тодішньої системи. Тепер маємо надію, що цей феномен назавжди вийшов із інформаційного простору держави і на ньому можна, за образним висловом, поставити хрест.

Сам по собі атеїзм відомий з прадавніх часів, початки якого сягають V ст. до Різдва Христового, коли древньогрецькі опоненти вели суперечки з ранніми християнами. Особливо поширені нападки на християнство були у XII–XIII ст. від Різдва Христового завдяки протестантським мислителям Гоббса, Голанда та ін., а потім уже – Фейєрбаха, Шопенгауера, аж до авторів діалектичного та історичного матеріалізму в особі Маркса й Енгельса. Неважко помітити, який потужний інтелектуальний потенціал був задіяний проти християнства. На основі тієї теоретичної спадщини Ленін пішов ще далі і оголосив нещадну силову боротьбу з релігією. Наслідки відомі. Цікаво, що серед принципів, які обґрунтовували цю боротьбу, називалось також використання релігійних ідей державними чиновниками для встановлення зв'язку з релігійним культом заради узурпації і збереження влади. Дивлячись на дружні лави вчорашніх та й чинних можновладців і численних депутатів, що відвідують культові споруди, не хотілося б думати, що їх привело бажання одержати додаткові голоси на виборах, або інші корисні мотиви так само що й тоді, а не їх потяг до християнського обряду і очищення.

Ера масового атеїзму в Україні відійшла в минуле, на зміну йому прийшло **духовне відродження**. Сучасне українське законодавство створює необхідні умови і надає широке поле діяльності церкві. Справа за церквою, наскільки вона ці умови зможе використати. Такі гарантії забезпечують Конституція України (1996 р.), Закон

України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» (1992 р.) тощо, які відновили конституційні засади регулювання державно-церковних і міжконфесійних відносин в Україні, актуалізували роль церковних організацій у суспільному житті.

За офіційними даними Міністерства культури, сьогодні в Україні діє 55 конфесій та 36,5 тис. релігійних організацій. Зареєстровано 85 центрів і 29 управлінь релігійних об'єднань, 30 880 священиків, 441 монастир, 6 769 монахів, 201 духовний навчальний заклад, де навчається 1 975 слухачів. Щорічно спостерігається стійкий приріст кількості релігійно-церковних інститутів приблизно на 2%. Для богослужінь релігійні організації використовують 24 495 культових споруд, що становить 66,1% від потреби. Лише в 2011 р. споруджено 300 культових споруд. Найбільша їх кількість в УПЦ (МП) – 138, УГКЦ – 72, УПЦ (КП) – 39 тощо. 2 399 культових об'єктів у стадії будівництва. Загальна кількість задекларованих віруючих лише в УПЦ (МП) – 6,5 млн. осіб, УПЦ (КП) – 4,2 млн осіб, УГКЦ – 2,1 млн осіб. За цими цифрами стоїть кропітка щоденна робота із створення християнського суспільного потенціалу, який сьогодні є найбільш впливовою силою на громадську думку, свідомість і поведінку людей. Можна з оптимізмом стверджувати, що кількість віруючих невинно зростає, і лише за 7 років в Україні число православних віруючих збільшилось на 3 млн осіб [4].

Будьмо об'єктивними, з набуттям Україною незалежності ми справді позбулись атеїстичних догм. Стара мораль хоча вже і віджила, але нова ще не опанувала свідомістю індивідуума, і пустоти людських душ, що утворились внаслідок цього, миттєво заповнили такі антиподи, як корупція, вимагання, алкоголізм, наркоманія, проституція, зокрема політична, тощо, які стали діагнозом цілого суспільства. Для підтвердження цієї тези достатньо навести **динаміку злочинності** серед населення України у відповідальний період становлення молоді державності, коли злочинці кинули смертельний виклик державі, що лише спиналася на ноги: хто-кого?

Що стосується найбільш резонансних злочинів, то показники їх учинення багато в чому залежать не лише від соціально-економічного стану держави та її політики щодо боротьби із злочинністю, але передусім і морально-психологічного клімату у суспільстві, на який церква має суттєвий вплив. Так, в Україні в перші роки незалежності активізувалися прояви бандитизму, – вже у 1997 р. було зареєстровано 110 випадків. У 1996 р. в Україні було зареєстровано 1 752 випадки зґвалтувань. Динамікою у бік збільшення в цей період характеризуються показники таких злочинів, як торгівля людьми (в 2001 р. зареєстровано 81 випадок, в 2004 р. – 269); легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (в 2002 р. – зареєстровано 347 випадків, в 2004 р. – 419); хабарництва (у 1995 р. – 1 860 випадків, у 2004 р. – 3 080). Проти 1995 р. зростання цього злочину становило +65,6. Дещо суперечливо виглядає динаміка вчинення злочинів проти власності. В цілому показники її реєстрації свідчать про збільшення цих злочинів. Так, якщо в 2002 р. було зареєстровано 267 724 злочинів, то в 2004 р. – 317 443. Зокрема, зросли показники вчинення грабежів: у 2001 р. було зареєстровано 23 251 грабежів, у 2004 р. – вже 40 785. В 2004 р. вчинено 5 538 розбоїв тощо. Все це свідчить про корисливу мотивацію злочинців, їхню крайню жорстокість. Найбільш сталим зростаючим показником, що повинно викликати суттєве занепокоєння українського суспільства, є динаміка вчинення злочинів у сфері обігу наркотиків. За період з 1996 р. по 2004 р. зростання цих злочинів в Україні становило +73,0 % (в 1996 р. було зареєстровано 38 002, а в 2004 р. – 65 740). Кількість цих злочинів постійно зростає, що свідчить про те, що в Україні збільшується незаконний обіг наркотиків. Отакий невтішний «рентгенівський» знімок криміногенних внутрішніх органів нашого суспільства. Не хотілось би вірити, що це психологічний портрет нашої нації. До того ж, існує небезпека переходу в хронічну хворобу цього ганебного явища. Байдужими і осторонь цього не можуть сьогодні бути

жодна як державна, так і недержавна інституція, передусім церква. Звертаючись до християн, апостол Павло закликає: «...благаю вас, ...щоб ви поводитися гідно покликання, що до нього покликано вас» (Еф.4:1). Апостол і молить, і закликає Господом, щоб християни не чинили як інші народи «...вони отупіли й віддалися розпусті, щоб чинити всяку нечисть із зажерливістю» (Еф.4:18–19). Не лише православні, але і все населення країни широко сподіваються на духовне оздоровлення нації, тому й людство масово сьогодні потягнулось до культових споруд, об'єднуючись і шукаючи порятунку, не дуже розраховуючи на державу, тим більше таку молоду, як наша. Слід, взагалі, мати на увазі, що церква за віком значно давніша за таку інституцію, як держава, і не обмежена її атрибутами територією, кордонами тощо. Церква завжди відігравала роль засобу міжнародної інтеграції, міжетнічного порозуміння, сіючи любов до ближнього.

До складу сучасного **інформаційного українського суспільства** входять як віруючі, так і не дуже, або й вчорашні атеїсти, як заможні, так і не дуже, або зовсім збіднілі верстви населення, представники різних релігійних конфесій, але головне, щоб вони у спілкуванні між собою не користувалися **засобами інформаційної зброї** та війни, спроможними підірвати єдність і спокій нації, виявляли християнську любов один до одного.

Уже минуло понад 20 років, як відмінено ст. 6 колишньої Конституції про керівну і спрямовуючу роль єдиної партії, діє ст. 35 чинної Конституції України, що декларує **право на свободу світогляду і віросповідання**, тобто нам уже ніхто не заважає, створені всі умови для безперешкодного ведення релігійної діяльності. Але все на заваді зайва заполітизованість людей, міжконфесійні чвари, протистояння, внаслідок чого вже тривалий час українці борються за незалежність України... один з одним. Без критичного осмислення власної значущості надягаємо історію чужих нині країн на свою. До сьогодні у богослов'ї залишаються не до кінця вирішеними інформаційні суперечності важливих позицій та наукових фактів, зокрема у таких історичних подіях, як залучення русичів до християнської віри, оскільки православні літописці часто виходили із тогочасних імперських міркувань, а не принципу об'єктивності. Свідомо чи ні було принижено роль і по-різному й тенденційно викладається не лише догматична міфологія, але і відомі історичні факти, зокрема заслуги у цьому давньоруського князя Аскольда, з іменем якого пов'язаний вихід Київської Русі на міжнародну арену як сильної у воєнному плані держави, а також його приєднання до Християнської віри грецького обряду. Наслідком успішних військових походів на Візантію було прийняття християнства як Аскольдом, так і оточенням, про що повідомляє сам патріарх Фотій [5, с. 11].

Складні інформаційні процеси відбуваються сьогодні між окремими релігійними конфесіями і течіями. На це є багато пояснень як суб'єктивних, так і об'єктивних. Але не може бути жодних виправдань міжконфесійному протистоянню чи то на етнічній, чи то іншій основі, оскільки це не від Бога, бо воно суперечить його вченню. Стає прикро, коли окремі священики у духовній одежі, що призначена для релігійних обрядів, очолювали колони різних політичних мітингів та маніфестацій, що було особливо характерно в перші роки незалежності, замість того, щоб проводити духовну роботу із паствою в напруженій соціальній ситуації. Це, між іншим, нагадує далекі роки перед жовтневою революцією, реакція відома. Для цього є політичні партії, яких в Україні задекларовано найбільшу кількість із країнах СНД – майже півтори сотні. Не потрібно їм уподібнюватись, адже релігійні організації згідно з чинним законодавством не мають права брати участі в діяльності політичних партій, висувати кандидатів до органів влади, вести агітацію за них. У церкві інші цілі, методи, засоби, ніж у партій.

А тим часом чимало стурбованих українців подалися в авторитарні секти на кшталт колишнього кримінального «Білого братства» Деві Марії чи сьогоднішнього пастора церкви «Посольства Божого» Сандея Аделаджа. Там у результаті

цілеспрямованого інформаційного впливу через засоби психологічної обробки, гіпнозу та зомбування, маніпулювання їхніми свідомістю та вчинками довірливі українці віддали свої кошти, квартири, майно і самих себе, ставши жертвами аферистів, які вміло використовували релігійну риторіку.

Деструктивний вплив на свідомість громадян України сьогодні здійснюють окремі релігійні організації або неокульти (секти). З відміною всіх колишніх перепон і обмежень у сфері релігії «в духовний вакуум, що утворився на території України, безперешкодно хлинули зарубіжні вчителі, гуру, проповідники, а також з'явилися свої вітчизняні організації екстремістського і деструктивного характеру. Нині захопленість окултними науками захльостує суспільство. При цьому адепти (послідовники) таємного знання апелюють до фактів науки, запозичуючи у них термінологію і наукові методи. Особливу увагу приділяють психології. Часто використовуються гіпноз та інші методи впливу на психіку, і навіть спеціальні апарати, створені для прямого впливу на мозок, котрі підключаються до комп'ютерних мереж «АУМ сінрікьо», «Церква Сайєнтології», «Трансцендентальна медитація» та ін.» [6, с. 32].

За даними Українського науково-дослідного інституту соціальної і судової психіатрії, такі релігійні організації використовують спеціальні прийоми, зокрема, багаторазові культові ритуали, шоківі форми впливу на психіку, техніку контролю за поведінкою, думками, свідомістю, почуттями, емоціями членів сект тощо. У результаті комплексного застосування таких заходів знижуються вищі інтелектуальні функції людей, вольова і розумова діяльність, критичне мислення, творча індивідуальність, що, в свою чергу, призводить до психічної залежності, легкої керованості. У психологічній структурі особистості виявлялися такі нові риси, як соціальна дезадаптація; схильність до формування чи сприйняття так званих надцінністних ідей, що з часом оволодівають свідомістю індивіда, знецінюючи все інше; поєднання підвищеної збудженості з емоційною холодністю, відчуженістю у зв'язках із соціальним середовищем.

Одним із ефективних видів впливу на свідомість людей у сучасних умовах є інформаційна війна, яка у широкому розумінні спрямовується проти конкретної держави, а у вузькому – проти особистості чи групи людей, соціуму, основним засобом ведення якої є інформаційна зброя. У нашому випадку ця зброя спрямовується на психіку людей, їх індивідуальну та суспільну свідомість, стійкі особисті і морально-психологічні якості з метою досягнення поставленої мети.

Характерними особливостями інформаційної зброї, що відрізняють її від інших видів зброї, є те, що вона найдешевша за вартістю, її не потрібно заново виготовляти, достатньо скористатися існуючими можливостями та засобами, найефективніша за наслідками, володіє найбільшою уразливістю, вибірковістю, необмеженою масштабністю, має всі властивості інформаційної сфери тощо. До цих властивостей належать: невичерпність інформаційних ресурсів, миттєвість безперешкодної доставки до місця і об'єкта призначення, можливість легендування джерел інформації та контролювання реакції протилежної сторони, дозування і коригування змісту інформації за часом по ходу розвитку подій тощо.

Такою зброєю можуть бути вже існуючі і широко вживані засоби та види: ЗМІ (радіо, преса, телебачення), інтернет, мобільний зв'язок, наукова, художня та спеціальна література, фільми, телепередачі, твори мистецтва. Окрім цього, у **спеціальних операціях** широко застосовуються психотронні засоби, призначені для дистанційного зомбування населення і військового персоналу; оптико- і радіоелектронні засоби, що випромінюють електромагнітні хвилі та імпульси; лінгвістичні засоби (спеціальна термінологія); психотропні засоби (медпрепарати, наркотики, алкоголь і т.п.) [6, с. 33–34].

Отже, під інформаційною зброєю розуміється сукупність спеціальних засобів, технологій, інформування і дезінформування, вживаних для деструктивних дій на менталітет населення. Тобто, напрошується жахливий висновок: людство навчилось

використовувати великі відкриття не лише собі на користь, але і на зло. Як розщеплення ядра атома дало світу не лише мирний атом, але і ядерну зброю, так і інформаційні технології тепер мають подвійне призначення. І як тут обійтись без релігійної моралі, основу якої становить християнська цивілізація?! Оскільки є реальна небезпека розв'язання глобальної інформаційної війни.

Українська держава є секулярною інституцією, нейтральною щодо різних релігій та вірувань. Держава гарантує особі свободу совісті, віросповідання, але нормативно не закріплює, які релігійні організації вважаються деструктивними. Тому маємо орієнтуватись і розраховувати на власні сили, спиратися на свідомість, активність, мудрість християн, відстоювати наші християнські ідеї, примножувати їх, створювати сучасне християнське інформаційне середовище і суспільство. Це наше історичне, покликання, сам Бог нам послав незалежність, створивши необхідні для цього передумови і це відбувається в контексті світових тенденцій щодо відтворення традицій попередніх мудрих християнських поколінь, які про сьогоднішні умови споконвічно лише мріяли. Необхідно підняти катастрофічно низький рівень релігійної інформованості в нашій країні. Камінний будинок будується з міцного каменю, а християнське суспільство – із справжніх християн, яких нам усім, насамперед православним, належить ще **виростити на своїй землі і виховати на власному прикладі відданості ідеалам християнства, уміння втілювати їх у реальне життя**, а не лише декларувати.

Література

1. Катастрофогенний чинник політичного насилля / А. Бабієв // Політичний менеджмент. – 2004. – №3 (6). – С.15–18.
2. СМИ и общественное мнение: технологии манипулирования / В. Лысенко // ПЕРСОНАЛ. – 2004. – № 9. – С.35–40.
3. Word Cristian Encyclopedia...Oxford University Pres // 2011/95.
4. Ru. wikipedia // Ord/wiki/.
5. Сто найвідоміших українців. – К. : Книжковий дім «Орфей», 2004. – 584 с.
6. Правові аспекти захисту суспільства від негативного інформаційного впливу / О.О. Лисенко // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – К., 2010. – №2 (4). – С. 31–34.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАРОДАВНЬОЇ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ЯК ЧИННИК ЗАХІХАНЬ ЛИТОВСЬКИХ ДИНАСТІВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ (КІНЕЦЬ XIII – СЕРЕДИНА XIV СТ.)

Борисова Ольга Василівна,

доктор історичних наук, професор,

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,

м. Луганськ

У статті аналізується геополітичний потенціал стародавньої Київської Митрополії під час розгортання литовської експансії на українські землі. Він привертає увагу й інших претендентів на «Київську спадщину». Автор дійшла висновку, що у великій боротьбі за «Київську спадщину», яка точилася між династіями Литви, Польщі і Московії у XIV ст., виразними були також римський, візантійський, ординський, германський «сліди». І у цій спадщині потенціал стародавньої Київської митрополії був одним з найсуттєвіших її складових, що у статті і розкривається.

Ключові слова: релігія, церква, Велике князіння Київське, Київська митрополія, «Київська спадщина», ідея Причастя, ідеологія «збирання руських земель».

Геополитический потенциал древней Киевской Митрополии как фактор иноземных посягательств на украинские земли (конец XIII – середина XIV вв.). В статье анализируется геополитический потенциал древней Киевской Митрополии в процессе развертывания литовской экспансии на украинские земли. Он привлекал внимание и других претендентов на «Киевское наследие». Автор пришла к выводу, что в большой борьбе за «Киевское наследие», происходившей между династиями Литвы, Польши и Московии в XIV в., заметными были также римский, византийский, ордынский, германский «следы». В этом наследии геополитический потенциал древней Киевской митрополии был одним из самых существенных его составляющих, что в статье и раскрывается.

Ключевые слова: религия, церковь, Великое княжение Киевское, Киевская митрополия, «Киевское наследие», Идея Причастия, идеология «собирания русских земель».

The geopolitical potential of the Kiev Metropolia as a factor in foreign attacks on the Ukrainian lands at the end of the XIII – middle of XIV centuries. The article describes the geopolitical potential of the Kiev Metropolia during the deployment of the Lithuanian expansion to Ukrainian lands. Religious potential attracted the attention of other contenders for the «Kiev Heritage». The authors concluded that the great struggle for «Kievan heritage», which took place between the dynasties of Lithuania, Poland and Muscovy in the XIV century, were also prominent Roman, Byzantine, Horde, the German «traces». At the same time ancient heritage potential of Kyiv Metropolia was one of the most significant of its constituents, that is proved in the article.

Key-words: religion, church, The Great Principality of Kiev, Metropolia of Kiev, «Kiev heritage», the idea of Communion, the ideology of «gathering of Russian lands».

Історіографія. З розпадом СРСР національні історіографії пострадянських держав розпочали процес переглд не тільки методологічних основ історичних досліджень, а й тих стереотипів, що склалися у підходах до вивчення національних історій за радянських часів. Історики посилили пошуки в історичному минулому ознак суверенної державності, і одним з об'єктів, що привернув їхню, увагу стало Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтське (далі: ВКЛ). Триває як процес повернення забутих імен дослідників минулого і переосмислення їхнього внеску в історіографію [1; 2], так і пошук нових підходів до історії ВКЛ [3–10]. Але багато проблем залишаються ще недостатньо розв'язаними. І насамперед це стосується тієї ролі, яку відіграла Київська Митрополія в політичній історії середньовічної Східної Європи. І досі недослідженим належним чином є той факт, що Київська митрополія, і передусім Київська митрополічна кафедра в час, що досліджувався, володіла величезним геополітичним потенціалом. Це стало одним з головних чинників взагалі іноземної експансії на українські землі і прагнення литовських династій до володіння Україною, Києвом зокрема.

Актуальність теми зумовлена тим, що роль релігійного чинника взагалі у політичній історії належить до однієї з найменш вивчених у науці проблем.

Знаходження митрополічної кафедри у Києві було головним чинником, який визначав його велику роль у політичному житті. Після взяття Києва монголами і загибелі/втечі митрополита Йосифа його обов'язки виконував Петро Акеревич, який виїхав до Західної Європи з метою знайти допомогу проти загарбників. За Хронікою Мацея Паризького, Акеревич брав участь у церковному соборі в Ліоні, скликаному для обговорення монгольської проблеми, де інформував «прелатів світу про тартарів» [9, с. 52]. Але на Київську кафедру наставлено було Кирила. Київ довго зберігав становище церковного центру, навіть після того, як Кирило виїхав на перебування в Орду. Цей

факт, за Г. Івакіним, не може бути доказом того, що Кирило назавжди залишив українські землі. Часті відвідини ним Залісся лише відбивали його активну діяльність, необхідність контролю чи допомоги цим єпархіям, а коли він помер у 1282 р. під час відвідин Переяслава Заліського, то його було урочисто поховано в Києві, у його кафедрі [9, с. 53]. У 1283 р. Троїцький літопис фіксує: «Въ лѣто 6791 поставленъ бысть преосвященныи архієпископъ Максимъ Гречинъ митрополитом на всю Русскую землю [17, с. 340]. Тож у Константинополі далі вважали Київ стольним містом Руси.

Київська митрополича кафедра проводила самостійну політику, що викликало невдоволення Орди, проте хани були зацікавлені у збереженні церковної організації для потреб власної геополітики. Г. Івакін пише: «У 1261 р. кафедру переяславської єпархії було перенесено до ординської столиці – Сараю. Сарайський та переяславський єпископ знаходився при ставці хана... У зв'язку з цим зовнішні зв'язки Руської церкви підпадали під контроль хана, а Київська кафедра повинна була втратити частину минулого зовнішньополітичного впливу» [9, с. 55]. Але якщо звернутися до російського богослова й історика церкви В. Толстого, то у нього знайдемо інше: «В 1265 г. митрополит Кирилл открыл епархию Сарайскую в самом стане Орды» [20, с. 130]. У Толстого все нормально, логічно і, головне, канонічно: Київський митрополит на терені нової місії відкриває нову єпархію. До чого тоді тут розмови про «перенесення переяславської єпархії» і т. ін., які мають місце серед світських учених? Чи не для того, щоб показати, що в землі майбутньої Московії було «перенесено» ВСЕ? Але Кирило нічого нікуди не переносив. Отримавши ярлик на Київську кафедру, Кирило наводив лад на територіях, що були в залежності від Орди, а похований був у своїй кафедрі в Києві.

Проблема місця поховання гостро стояла і перед наступником Кирила – Максимом, який теж швидко залишив Київ. Троїцький літопис під 1300 р. каже: «6808. Того же лѣта митрополитъ Максимъ, не терпя татарскаго насилія, остави митрополию, иже в Кіеве, и избѣже ис Кіева и весь Кіев розбѣжася, а митрополитъ иде къ Брянську, оттолѣ въ Суждальску землю, и тако сѣде въ Володимери съ клиросомъ и со всім житіем своїм» [17, с. 349]. Тож він виїхав у Суздаль, «остави митрополию, иже в Кіеве» (тобто – з центром у Києві). У Троїцькому літопису так підзаголовок і звучить: «Остави Кіев митрополитъ», отже, Максим просто втік з митрополії, але це ніяк до справи перебування митрополичого осідку не стосується. Київська митрополія як мала центр у Києві, так і продовжувала мати.

Прикметно, що, як каже В.Толстой, Максим ревно молився і просив Богоматір указати, де має бути його «место успокоения». І Вона начебто вказала йому на Владимир. Богослов у таких питаннях, ще й згадуючи Богоматір, відверто фальсифікувати не стане, тому він просто «затирає» інформацію. Але тоді стає ясно, що митрополичій осідок ні в Суздаль, ні у Владимир не переносився, бо тоді «место успокоения» митрополита було б само собою зрозумілим. Дата смерті Максима не встановлена, але на початку XIV ст. його вже не було, бо Троїцький літопис каже, що влітку 1309 р. «пріѣха ис Кіева преосвященныи Петръ митрополитъ на Суздальскую землю» [17, с. 353]. Тож і в цей час Київський митрополит, куди би вирушав, їхав із Києва. Відповідно, Київ залишався місцем перебування митрополичого осідку. Тим не менш історики твердять, що Київська митрополича кафедра «була перенесена», але куди саме, ніхто точно сказати не може, що не випадково. Схема російської історіографії була така: Суздаль → Владимир-на-Клязьмі → Москва. Російські історики намагаються піднести роль Москви у цей час; українські вказують на Владимир – на тій підставі, що тоді це місто виконувало всі побажання Сараю і було більш надійним для ординців, ніж Київ. Але є і такі вчені, які кажуть, що митрополичій осідок був перенесений у Сарай, бо тоді можна пояснити те, чому митрополит-грек Максим, який, на відміну від русича Кирила, не служив Руській землі, а своїй – Грецькій, і не міг,

померши, претендувати на поховання у старовинній столиці Русі – Києві. Отже, як була проблема з «перенесенням осідку», так вона і залишається.

Київські митрополити часто їздили по руських землях. Але не можна погодитися з М.Грушевським, що це було викликано відсутністю постійної митрополичої резиденції, через що Київ позбувся свого політичного значення [5, с. 442–443]. Джерела не дають на XIII ст. іншого яскравого претендента на церковно-політичний центр Русі. Тож правий був митрополит Макарій, який писав, що то не «було їхнє особисте переселення, і аж ніяк не переселення самої кафедри митрополичої в те чи інше місто» [14, с. 21]. Підкреслимо: високі церковні ієрархи – не такі прості люди, аби з причини іноземного й іновірного завоювання поспішати «переносити осідок митрополії». Отже, і з канонічної точки зору Київ продовжував залишатись осідком Київського митрополита. Не випадково Константинополь довгий час не визнавав переносу митрополичої кафедри з Києва в Залісся. І тільки в 1354 р. у постанові патріаршого собору про дозвіл на перенесення митрополичої кафедри з Києва це було пояснено тим, що Київ «сильно постраждав від смут і заворушень теперішнього часу та від страшного натиску сусідніх Аламанів і прийшов у вельми тяжке становище...» [Цит.: 9, с. 56]. Учені кажуть, що причина «переведення кафедри» полягала не у зменшенні її доходів, спричинених розоренням, а в політиці Орди та новому розкладі політичних сил на землях колишньої Київської Русі. Але то були речі, які на церковні рішення впливали мінімально. Тому можна стверджувати, що московські князі, які використовували для досягнення своїх цілей метод банального підкупу в ставці ханів, «нічого сумняшся» робили те ж саме і в Константинополі. Відверто про застосування хабарів з боку московських правителів писав В.О.Ключевський [10, лекція XXI. II]. Литовські князі, вочевидь, прекрасно знали, що московські князі були в генеалогії руських князів наймолодшими, тому висунули власні претензії на володіння спадком Рюриковичів, який включав у себе і знаходження митрополичої кафедри в Києві. Литовські князі й почали висилати до Константинополя своїх претендентів на Київську кафедру, вживаючи всіх заходів для того, аби митрополит залишався в Києві, забезпечуючи тим підтримку церковного Києва у справі розбудови ВКЛ.

Що ж до «перенесень митрополичого осідку», то Ф.Шабульдо, дослідивши Рогозівський літописець, виявив, що не тільки в 1350-ті, а і в 1370-ті рр. литовські князі прагнули поставити під контроль Київську і всієї Русі митрополію. Мета цих заходів полягала в тому, щоби, «спираючись на традицію давньоруської державності, протиставити Київ Москві передусім у церковно-політичному відношенні і тим самим послабити її дедалі зростаючий вплив на руські землі, підтримуваний і підсилюваний авторитетом вищої світської й духовної влади Візантії» [21, с. 38]. Але якщо «перенесення митрополичої кафедри» було канонічно звершене Константинополем ще в 1354 р., то про яке прагнення «контролю литовських князів» над нею в 1370-х рр. могла бути мова, незважаючи на будь-які бажання литовських князів щось комусь протиставити? Церковні рішення є церковні рішення, інтереси політичної влади тут мають значення, але дуже опосередковане. Тим не менш, такі прагнення з боку литовських володарів були, що свідчить про те, що з Київською Митрополією та осідком її митрополита справа була далеко не з простих, її на цей час не була вирішена належним чином, чим литовці і користувалися.

Константинополь за гроші московитів «крутив» з ними, і «накрутив» таке, що литовські князі, яких не можна підозрювати у незнанні тогочасних церковно-політичних реалій, в 1370-х рр. знов порушили питання щодо політичного контролю над Київською митрополією, запропонувавши на противагу московським князям як «контролерів» себе. Хід був непоганий, доки литовці були православними. І допоки вони такими були, Москві спокою було не бачити. Хоча вона, як новий на той час політичний центр, що знаходився на терені давньої Київської Митрополії, мала більш тверду канонічність (від Києва: апостол Андрій, місія «Скіфія», початок н.е.; адже

Московську церкву заснував саме Київський митрополит, що має величезне значення), навіть ніж самопроголошений у VI ст. «вселенським» і ніколи не визнаний таким Римом Константинополь. Але в тому, щоб стати новим центром цілого православ'я, їй заважав... саме Київ. І ВКЛ. Тож у пізнішій проблемі прийняття Кревської унії литовським князем Ягайлом і подальшого поступового покатоличення литовців треба бачити не тільки заходи щодо цього з боку Польщі та інтерес Римської курії, а й слід «руки Москви». Адже тільки в такий спосіб Москва могла позбутися свого головного суперника у справі Київської Митрополії – Литви.

Є підстави до твердження, що велика боротьба за «Київську спадщину», яка точилася між династіями Польщі, Литви і Московії в XIV ст. і в якій простежуються римський, ординський, а навіть германський інтереси, знайшла свій вихід як в історичні джерела, так і в історіографію. І політичний момент боротьби за «Київську спадщину» був настільки тісно переплетений з релігійно-церковним, що їх один від одного просто неможливо відділити. Кожен новий Київський митрополит висвячувався у Софійському соборі, що було свідченням не тільки релігійної, а й політичної першості. І кожен із династій, що прагнув заволодіти «Київською спадщиною», волів перебрати цей чинник на себе. Польська династія (П'ясти), як католицька, щодо цього відстала відразу, а ось литовські й московські володарі ще мали час позмагатися. При цьому і ті, і ті обопільно душили потенціал безпосередніх нащадків династії Рюриковичів, що існували ще в Руських землях, а найперше – в Україні.

Після смерті Максима митрополитом Київським Константинопольський патріарх поставив Петра Ратенського, вихідця з України. А після його від'їзду до Владимира галицько-волинські королі (Лев I чи його син Юрій I) почали домагатися створення Галицької митрополії. У 1303 р. її було утворено грамотами імператора Андроніка і патріарха Атаназія; до неї входили Володимирська, Перемишльська, Луцька, Туровська і Холмська єпископії. З точки зору канонічності цей хід був небезпечний, адже нова митрополія рвала тіло Київської. Фактично українські королі самі показали, як це можна зробити. І першою, хто це побачив і запам'ятав, була Москва.

Митрополитом Галицьким став Нифонт, але він невдовзі помер. Новим кандидатом було висунуто Петра, який прибув для висвячення у Константинополь [3, с. 270–271]. Але близько 1305 р. помер і Київський митрополит Максим, тож до Константинополя приїхав із Владимира ще один кандидат – Геронтій. Результатом стало те, що патріарх поставив Петра митрополитом Київським і всієї Русі. Можливо, так він вирішив об'єднати дві руські митрополії, а можливо й інше: навмисне сварив Литву і Москву між собою, аби мати можливість задовольняти власні інтереси. Головний же його інтерес виявляє вся історія Київської Митрополії: обсісти Київську кафедру греком і поставити митрополію в залежність від Константинополя. Залежність же від «Нового Риму» до часу постановня «Риму третього» (кінець XVI ст.) була, на наш погляд, гіршою залежністю, ніж будь-яка інша в той час.

У 1308 р. Петро з'являється в Києві. Отже, і цей митрополит після настановлення в Константинополі їхав до Києва. Але в 1309 р. він переїхав до Владимира, хоча все більшу його увагу привертала Москва. Троїцький літопис повідомляє, що він саме тут знайшов собі «місце упокоєння» (1326 р.): «В лѣто 6834... мѣсяца августа въ 4... заложена бысть первая церковь камена на Москвѣ на площади, во имя святых Богородица, честнаго ея успения, преосвященнымъ Петромъ митрополитомъ и благовѣрнымъ княземъ Иваном Даниловичем. Преосвященныи же Петръ митрополить създа себе своими руками гробъ камень въ стѣнѣ идѣже послѣди положень бысть, еже и нынѣ лежитъ». «Преставися» ж митрополит Петро в тому ж році «мѣсяца декабря въ 20 день» [17, с. 358]. Його наступник Феогност, про якого Троїцький літопис повідомляє під 1328 р.: «Того же лѣта поставленъ бысть преосвященныи архієпископ Феогност Гречин митрополитомъ на всю Русскую землю» [17, с. 359],

часто відвідував Київ та галицько-волинські землі, подовгу залишався тут. У 1329 р. він приїхав з Новгороду на Волинь, Галич, Київ. Його увага до Новгороду пояснюється тим, що це місто викликало увагу й литовців. Так, у Новгородській IV літопис проскочило повідомлення під роком 6849 (1341): «...пріѣха митрополить ...Литовській поганый» [15, с. 55] (тож був і такий митрополит, отже, боротьба митрополитів тривала).

На українських землях Феогност перебував до 1332 р. Ще раз Феогност відвідав Київ у 1349 р. А в 1347 р. він домагався юридичної ліквідації Галицької митрополії [9, с. 64], де й був той «Литовський поганый» митрополит. Видно, що нові митрополити неодмінно на початку своєї діяльності прибували до Києва. Традиції і канон вимагали урочистого посвячення у Софії Київській, що тільки підкреслює канонічне значення Києва і є для нас головним.

У міру зростання сили ВКЛ та Московської держави, які зчепилися між собою за те, щоб стати спадкоємцями «Київської спадщини», і між ними у 1350-ті рр. почалася вже відкрита боротьба за Київ як церковно-політичний центр. У 1352 р. до Києва прибув Феодорит, який спочатку невдало просив висвячення в Константинополі, а потім був висвячений на митрополита Тирновським патріархом («инокъ Феодорить поставлень бысть митрополитом отъ Терновскаго патріарха и пріиде въ Киевъ») [Цит.: 9, с. 65]. То був дуже промовистий факт, який свідчив про те, що в середині XIV ст. Болгарія ще мала такого патріарха, який не побоявся стати в таку відверту опозицію до Константинополя. Однак опозиція буває різною. Нас цікавить канонічність такої дії болгарського першоієрарха. Висновок щодо неканонічності такої його дії не дає нам зробити той факт, що, незважаючи на протести Константинополя, Феодорит прибув до Києва і залишився тут: неканонічного митрополита Київ не прийняв би ніколи.

Невідомо, правда, як до нового митрополита ставився литовський князь Ольгерд. Можливо, Феодорит користувався підтримкою руських феодалів і намагався грати на протиріччях між Литвою і Москвою, що було б цілком об'єктивним, зважаючи на його орієнтацію на Болгарію, але то – не факт. Проте з липня 1354 р. його ім'я зникає із джерел. Це свідчить про те, що Константинополь задушив канонічну дію Тирновського патріарха, який у такому разі виступає як цілком канонічний супротивник патріарха Константинопольського, що об'єктивно виводить нас на питання: а чи таким уже й безспірно канонічним був сам Константинополь, якщо патріарх-болгарин посмів так виразно піти проти його волі? Не був, ми вище казали про це, але то – окрема тема.

І як же Константинополь вирішив питання з таким небезпечним для себе втручанням болгарина у сферу його інтересів? Підло, як і завжди в історії: рятуючи себе, Константинополь знов пішов на поділ Київської Митрополії. Дивімося: у 1354 р. до Константинополя на поставлення прибули з Москви Олексій, а з Литви Роман. І Константинополь затвердив митрополитів на **дві митрополії**. Так була створена Литовська митрополія на чолі з Романом. Учені вважають, що це сталося тому, що патріарх «змушений був піти назустріч вимогам держав». Та ніякі вимоги ніяких держав ніколи не мали для Константинополя жодного значення! Константинополь душив дію Тирновського патріарха, рвучи при цьому тіло Київської Митрополії. Церква – величезна геополітика, і нещасні ті, хто цього не розуміє.

Створення двох митрополій не давало можливості Москві забрати «під себе» всю стародавню Київську Митрополію – хитрі греки завжди залишали для себе шанс хоча б колись увійти хоча б на якусь її частину, але це рішення рвало її канонічну територію. Проте у бік Москви Константинополь усе ж таки якось кивав, адже вона тут же знахабніла: її ставленик Олексій домагався не тільки свого настановлення, а й дозволу на перенесення митрополічної кафедри до Владимира. Так рвання тіла стародавньої Київської Митрополії почалося. Патріарший собор прийняв рішення «чтобы сей преосвященный митрополит русский и все его преемники пребывали и находились во Владимире, имея здесь свое постоянное и неотъемлемое местожительство, так чтобы

Київ, если он останется цел, был собственным престолом и первым седалищем архиерейским, а после него и вместе с ним — святейшая епископия 71 владимирская была бы вторым седалищем и местом постоянного пребывания и упокоения митрополитов» [Цит.: 9, с. 66]. Але ж насправді ще з 1319 р. (або з 1324 р.) митрополити мали осідок не у Володимирі, а в Москві. Це було неканонічно, але це було. Тож рішення Константинополя виявляється непростим, адже згідно з ним Константинополь не визнавав тогочасного стану справ: перебування осідку Київських митрополитів саме в Москві. Записали: «нехай буде у Володимирі», прекрасно знаючи, що його там немає (чому митрополит і просив дозволу на його туди перенесення). Цим Константинополь завдав дошкульного удару вже Москві.

У результаті боротьба за Київ спалахнула між новими митрополитами з новою силою. В 1354 р. Роман намагався закріпитися в Києві, але невдало. Колотнеча тривала, і в 1356 р. справою зайнявся Константинополь. Олексій прибув туди, аби чітко окреслити межі юрисдикції Романа. І до Новогрудської, Полоцької та Туровської додали єпархії так званої «Малой Русі» [4, с. 76–77]. «Мала Русь», за термінологією Константинопольської патріархії (вперше термін було вжито в 1303 р. на підкреслення самостійності «Малой Русі», що важливо), означала серцевину Київської Митрополії (аналогічний термін: «Мала Еллада» на означення Греції як такої). Видно, що Олексій усіма силами витискав Романа з України, а той усіляко намагався утвердитися в Києві й виконувати тут митрополіччі функції. І, як відомо з соборної постанови 1361 р., на якийсь час йому таке вдалося.

Олексій же, який на початку своєї діяльності намагався створити єдину митрополію (зрозуміло: щоб її цілком підпорядкувати Москві), також хотів закріпитися у Києві, і більше року перебував там: у 1358–1360 рр. [9, с. 66]. Правда, деякі дослідники стверджують, що в Києві його Ольгерд затримував силою. Але чому пізніше його відпустили, неясно. Можливо, думка про арешт Олексія в Києві вийшла з повідомлення пізнішої синодальної постанови, де згадується, що коли одного разу Олексій поїхав до єпархій «Малой Русі», то Ольгерд зловив його, пограбував і ледь не вбив. Правда, М.Грушевський зауважив, що це повідомлення є перебільшенням і належить до часів після собору 1361 р. [20, с. 77]. Знов дійшло до втручання патріарха Каліста (липень 1361 р.), який у соборній постанові засудив дії Романа як неправові. Подальша церковна боротьба була перервана смертю Романа у 1362 р. та кардинальними змінами у загальному політичному становищі Києва – остаточним включенням Київської землі до складу ВКЛ. Прикметно, що в 1364 р. князь Ольгерд вів переговори з Олексієм, намагаючись переконати його не виїжджати з Києва. За цим, безумовно, стояло намагання перетягнути митрополита на свій бік. Але Олексій відмовився діяти в річищі литовської геополітики і, коли після того він захотів відвідати Київ, то просто не був туди допущений литовською владою.

Залишається не вивченим як слід питання, чому саме Київ залишався важливим символом часів Середньовіччя, принаймні, для Східної Європи? І в цьому зв'язку звернімо увагу на думку В. М. Бодрухіна [2], яка дозволяє стверджувати, що Київ був для східноєвропейських володарів тим же, чим для володарів народів, що входили у світ *Rex Romania*, був Рим. Правда, як і Рим, Київ через це тільки постраждав, бо саме символ «Великого княжіння Київського» був головною причиною його руїни. На середину XIII ст. на території Русі сформувалося 16 більших князівств, кожне з яких жило практично самостійним політичним життям. Але чим далі відходили один від одного родові уділи, тим гучніше пропагувалася ідея «загальнородового володіння, єдності і братерства» всіх князів. Русь фактично перетворена на конгломерат окремих політичних організацій-вотчин, в уяві книжників та їхніх «учнів» – політичних мужів-князів і надалі сприймалася як колективна спадщина Єдиного Роду. Особлива роль у цій доктрині надавалася Києву – «яко то єсть старійший город в землі у всій». Ці уявлення примушували князів звертати очі до Києва, претендуючи на його «золотий

стіл» і простуючи до нього всією можливою силою. Київ залишався об'єктом політичних амбіцій руських князів, а всі військові зусилля та духовні прагнення продовжували зосереджуватися на опануванні Київського престолу – символу єдності. То був міф, але такий, що творив свою історичну реальність. Такою є сила Його величності Міфу.

У боротьбі за Київське княжіння стара ідея колективного володарювання Рюриковичів Руссю звузилася до території великокняжого уділу, що обіймав історичне ядро Руси, тобто Русь у стислому значенні (Київщину та Переяславщину). Оскільки ж на «причастя» (частку) у ній претендували всі сильніші князі, то реально це досягалося захопленням Києва певною коаліцією, лідер якої, оволодівши Київським престолом, роздавав руські волості своїм прибічникам. За поняттям причастя ховалося два змісти – видимий, опертий на вигоди від правління городами і волостями, і прихований, що сягав корінням архаїчних уявлень про злиття правлячого роду з підвладною йому територією. Колективне володарювання, або ж причастя членів роду Рюрика у їхньому гінтерланді – Руській землі, що лишалася об'єктом прагнень ледь не кожного з князів, мало, як зазначив О. П. Толочко [19], глибокий ідеологічний підтекст, опертий на певне антропоморфне сприйняття держави. Остання мислилась як тіло, де князь є головою, земля – тулубом, піддані – ногами. Колективна ж влада над землею мала здійснюватись через виділення кожному з членів княжого роду частини (причастя) у спільному тілі. З іншого боку, поняття причастя за своєю «тілесною» суттю співвідносне з Євхаристією – церковним таїнством годування присутніх на літургії хлібом і вином, символічними плоттю і кров'ю Сина Божого, які той роздав учням-апостолам. Так у русичів певні дохристиянські уявлення переплелися з чинопослідуванням християнської літургії: як причащенням досягається тілесна єдність людини з церквою, так і княжим причастям – прилучення до влади, тобто тілесна тотожність князів-братів із землею-державою.

У тогочасній Європі владні концепції подібного змісту були розроблені через поняття суспільного тіла (*societas*), що означало світську спільноту за аналогією до інтерпретації церкви як Тіла Христового (*Corpus Christi*), які разом склали всезагальну єдність – *universitas*. Але Русь явно мало зважала як на європейську думку, так і на її візантійські паралелі, тому сприйняття княжої влади як Євхаристії (причастя) можна вважати **суто руським з походження**. І таке сприйняття мало неабиякі впливи у Східній Європі. Абстрагуючись від співвідношення в понятті княжого причастя старого (дохристиянського) і нового (християнського) компонентів, треба підкреслити важливий момент. Ідея права кожного з Рюриковичів на причастя в гінтерланді династії – Руській землі реаліям XIV ст. давно не відповідала, але завдяки руським книжникам концепція причастя формувала уявлення, ніби загальнодержавний організм Київської Руси залишався з'єднаним. І така Ідея дивовижно довго проіснує, бо переживе не тільки розпад Київської держави на окремі князівства, а й розподіл їх між сусідами. Врешті, ідею причастя в модифікованому вигляді можна побачити у засадах московських експансіоністських претензій XVI–XVII ст. на «вотчину извечную государя нашего» Київ. Тож Ідею Причастя можна визнати за **Велику ідею русичів часів Середньовіччя**, яка виказала визначальний вплив не тільки на політичні програми руських князів, а й на політичні програми правителів деяких сусідніх держав.

Отже, якщо визнавати думку Карла Поппера про те, що історію творять Великі вожді, Великі класи, Великі нації або Великі ідеї, то, адаптувавши її до часів Середньовіччя (Великі вожді і Великі ідеї), слід визнати, що саме Київська митрополія через Ідею Причастя сформувала для свого народу ні багатоні мало – один з двох чинників творення історії. І така її видатна історична роль і досі, на жаль, не осмислена належним чином нащадками.

І тут треба показати, чому Московія переграє Литву в боротьбі за «Київську спадщину».

Литва з її ідеологією «збирання руських земель» мала на таку дію право з моменту, коли Київ підпав у сферу литовського впливу і в кордони її території. Тож політичну традицію Київської Русі литовським володарям удалося закріпити за собою. Але то було тільки половиною справи. Литва відстала від Москви в боротьбі за Київ як духовний центр. І після переїзду Київського митрополита на північний схід Руської ойкумени моральне право Литви на «збирання руських земель» було втрачене, що закріпилося після Кревської унії (1385 р.), коли почалося покатоличення Литви. Саме після переїзду Київського митрополита на терен колишньої периферії – Московії, остання перехопила естафету імперської активності. Гасло, яке вона використовувала, було тим самим, що і в Литви: «збирання руських земель».

Литва, програвши таку важливу геополітичну боротьбу, з часом знов стала периферією, тільки вже іншої культури – польської, католицької. Напевне, це можна трактувати як трагедію не тільки України і Білорусі, а й Литви. Вона забарилася з християнізацією. У досліджуваній час приймала православ'я її державно-політична верхівка, але не було чіткого факту хрещення всього народу (втім, цим не може похвалитися і нинішня Росія як спадкоємиця Московії). Тому Литва відтворювала в собі варіант імперії, що базувався на принципі володіння певною важливою територією («Київ знаходиться у нас»). То був стародавній принцип творення імперій: сакральний і політичний центр захоплювався і висувалися умови всім, хто знаходився в його полі, – підкоритися. Але такий давній принцип у виконанні Литви своєчасно не був накладений на нову реальність, тобто на постання християнства і його геополітичне розповсюдження по Європі, що й використала Москва. Вона являла собою інший варіант розвитку імперії, базований не на території, а на релігійному чиннику – «Київський митрополит знаходиться у нас». Литва інтегрувала території, не намагаючись, проте, їх уніфікувати. Москва робила те ж саме, але використовуючи попервах не стільки політичні, скільки духовні чинники (навіть фальсифікуючи їх справжню суть). Вона зуміла вихопити в Литви думку про «месіанську роль нового центру», який тягнув свої корені до державного центру Русі – Києва. Месіанство перемогло політику. Воно стало своєрідною надцінністю, яка забезпечує єдність цивілізації та її постійне відтворення. Кожна ж надцінність повинна мати у своїй основі щось релігійне, те, що є не результатом логічного «анатомування ідеї», після якого зникає все сакральне, а способом переживання себе в ідеї й ідеї в собі. Все це якраз і вдалося запропонувати «руському простору» Московії. Результати відомі. Але це – окрема тема.

Література

1. Александров Д. Н. Южная, Юго-Западная и Центральная Русь в XIII – XIV вв. и образование Литовского государства / Д. Н. Александров. – М., 1994. – 269 с.
2. Бодрухін В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.) / В. М. Бодрухін : [монографія]. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 304 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. Думка, 1991. – Т. 3. – 704 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 4. – 536 с.
5. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – 541 с.
6. Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности / А. Ю. Дворниченко. – М., 1993. – 240 с.
7. Дискуссия «Великое княжество Литовское» // Родина. – 1993. – № 3. – С. 81–93.
8. Думин С. В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – С. В. Думин. – М., 1991. – С. 76–125.
9. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г. Ю. Івакін. – К., 1996. – 271 с.
10. Ключевский В. О. Курс Русской истории. – Т. 1 (Лекции I – XXXII) // Библиотека Альдебаран [http : // lib.aldebaran.ru](http://lib.aldebaran.ru). Дата доступу до ресурсу: 21.05.2010 р., 19 год. 18 хв.

11. Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского // Памятники истории Восточной Европы: Источники XV – XVII вв. – Т.4. – М. –Варшава, 1999. – 261 с.
12. Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – М., 1997. – 231 с.
13. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М., 2004. – 312 с.
14. Макарий, митрополит. История Русской церкви / митрополит Макарий. – М. 1886. – Т. 4.
15. Новгородскія и Псковскія лѣтописи // Полное Собрание Русских Летописей. – Т. 4. – Спб, 1848. – 362 с.
16. Петр Дусбургский. Хроника земли Прусской. – М., 1997. – 383 с.
17. Приселков М. Д. Троицкая летопись. – М. –Л., 1905. – 514 с.
18. Столяров А. М. История Великого княжества Литовского в отечественной историографии XIX – начала XX века : диссертация канд. ист. наук : 07.00.09 / Алексей Михайлович Столяров; [Место защиты: Казан. гос. ун-т]. – Казань, 2008. – 234 с.
19. Толочко О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX – X ст. / О. П. Толочко // Археологія. – 1990. – №1. – С. 51–63.
20. Толстой В. М. История Русской Церкви / В. М. Толстой. – М.: Изд. Преображенского Валаамского монастыря, 1991. – 364 с.
21. Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб розв'язання / Ф. М. Шабульдо // Історичні зошити. – К., 1998. – 84 с.
22. Янин В. Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII–XV вв. / В. Л. Янин. – М., 1998. – 212 с.

СОВРЕМЕННОЕ ПРАВОСЛАВИЕ В ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

Глушков Валерій Олександрович,

доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Рассматриваются проблемные вопросы и перспективы развития Православного мира на современном этапе. Значительное внимание уделяется месту и роли Православной веры в геополитическом пространстве и проблематике межконфессиональных отношений в христианском мире.

Ключевые слова: *Православие, церковь, конфессии, каноничность, геополитическое измерение.*

Сучасне Православ'я в геополітичному вимірі. *Розглядаються проблемні питання та перспективи розвитку Православного світу на сучасному етапі. Значна увага приділяється місцю та ролі Православної віри у геополітичному просторі та проблематиці міжконфесійних стосунків у християнському світі.*

Ключові слова: *Православ'я, церква, конфесії, канонічність, геополітичний вимір.*

Modern Orthodoxy in the Geopolitical Dimension. *The article considers controversial issues and prospects of The Orthodox world development at the present stage of its existence.*

Key-words: *Orthodoxy, church, denomination, canonicity, geopolitical dimension.*

Православная Церковь включает в себя несколько независимых друг от друга Церквей. Кроме Русской Православной Церкви (РПЦ), есть Грузинская Православная Церковь, Сербская Православная Церковь, Греческая Православная Церковь,

Румынская Православная Церковь и др. В РПЦ имеется несколько ответвлений, в частности, сама РПЦ, русская Зарубежная Православная Церковь. Православные Церкви управляются патриархами, митрополитами и архиепископами. Современное мировое православие не имеет единого руководства, не все Православные Церкви имеют общение друг с другом в молитвах, таинствах и признают друг друга истинными церквями. Православные считают, что единство Православной Церкви проявляется в едином вероучении, во взаимном общении и в таинствах.

Католицизм, с точки зрения Православия, представляет собою еретическое направление в христианстве, образовавшееся в 1054 году как его западное направление и занявшее враждебное отношение к восточному православному. Критериями разграничения служат догматические (юридические) отличия, организационно-церковные, правовые, обрядовые, миссионерские, политические, нравственные отличия, а также и дисциплинарные правила для духовенства.

Официальное отношение Католической церкви к Восточным церквям, не состоящим с ней в общении, включая поместные православные церкви, выражено в Декрете Второго Ватиканского собора «Unitatis redintegratio»: немалое число общин отделилось от полного общения с Католической Церковью. Официальное отношение Русской православной церкви к Римско-католической церкви выражено в документе «Основные принципы отношения Русской Православной Церкви к инославию». Диалог с Римско-Католической Церковью строился и должен строиться в будущем с учетом того основополагающего факта, что она является Церковью, в которой сохраняется апостольское преемство рукоположений.

О православии как о самостоятельной конфессии можно говорить только после окончательного разрыва между Западной и Восточной Церквями в 1054 году. До этого момента центром православия был “второй Рим” – Константинополь, столица Византийской империи, а Церковь в России тогда была митрополией Константинопольского Патриархата. Самостоятельной она стала только в 1448 году и с 1589 года возглавляется патриархом, который в синодальный период (1721–1917 гг.) был заменен Святейшим Правительствующим Синодом. После падения Византии в 1454 году центром православного мира стало Московское государство.

Православный мир – сообщество единых в вероучительном отношении автокефальных церквей как “самовозглавляющихся”, институционально самостоятельных организаций, что является важнейшим аспектом православного церковного устройства. Его структура покоится на исторически сложившейся системе пентархии, согласно которой существует пять “начальных”, “апостольских” церковных центров, имеющих непреходящее значение: первый Рим, Константинополь как второй Рим, Александрия (Египет – Северная Африка), Антиохия (в древности – один из ближневосточных центров, ныне – захудалая деревня на территории Турции) и Иерусалим (почетное место Церкви – матери всех церквей). Пентархия древних патриархатов составляют начало диптиха – перечня первосвятительских кафедр, составленного “в порядке чести”.

Разрыв с первым Римом был воспринят как временное его отпадение и не привел к трансформации общей идеи. Следствием стало то, что первенство чести перешло Архиепископу Нового Рима и Вселенскому Патриарху, как именуется предстоятель Константинопольского Патриархата. Он как “протос” является “первым среди равных” среди других предстоятелей поместных автокефальных церквей. С богословской точки зрения православие мыслит себя как единую Вселенскую Церковь, опирающуюся на “камень истинного исповедания”, так что разрыв с “первым Римом” никак не умаляет ни церковного единства, ни святости Церкви и ее верности апостольскому преданию. Однако общность веры и общение в таинствах сами по себе – при отсутствии объединяющего политического или церковно-административного начала – не могут обеспечить актуального единства мирового православия. Заявка на универсальность

входит в очевидное противоречие с институциональной раздробленностью и неспособностью к реальной консолидации.

Православный мир всегда имел два полюса – славянский и греческий, между которыми приходилось искать свое место православным иным национальностей (румынам, арабам или албанцам). Православно-византийская идея особо проявилась в XIX веке, когда на историческую арену стали одно за другим выходить православные национальные государства. С одной стороны, в так называемом мегалоидеатизме греков – народа, освободившегося раньше других: идея заключалась в том, чтобы создать на Балканах полиэтническое, но моноконфессиональное православное государство-империю с доминированием греческого элемента. С другой стороны, она проявилась в стремлении русских взять Босфор и Дарданеллы и, снова водрузив крест на Святой Софии, включить “второй Рим” в пределы “третьего Рима”. Концепция симфонии власти является соединительным звеном православной цивилизации и мира политического, так как в том или ином виде она была присутствовала во всех исторически известных православных государствах. Доктриной «Москва – третий Рим» обоснован статус Московского царства как едино истинного христианского государства. В пределах Киевской митрополии была сформирована мессианская доктрина «Киев – второй Иерусалим». Иерусалим рассматривается как мать всех церквей, а Киев рассматривался как центр духовной Руси. РПЦ высказала свое право на социальное учение в принятых на Архиерейском Соборе в августе 2000 года «Основах социальной концепции Российской православной церкви (ОСК).

Константинопольский собор в 1872 году осудил филетизм, то есть неправомерное с богословской точки зрения отождествление церковной общности с национальной, однако исторический процесс развивался по парадигме создания национальных государств: одна нация — одно государство — одна церковь. Создание в Греции своей государственной и автокефальной церкви привело к разрыву с Константинопольским патриархатом, находящимся в Турции. В данном случае произошла смена имперской (византийской) церковно-административной модели на новоевропейскую протестантскую. Россия была единственным государством, где православная церковь включала и объединяла разные этнические общности и где сохранялась византийско-имперская церковная идеология. Кроме того, в XX веке произошло возникновение многочисленной православной диаспоры на Западе и на Востоке, что способствовало возникновению конфликта между принципом поместной церкви и наличием православных общин за пределами поместных церквей, то есть диаспор.

Таким образом, принципы построения православия сводятся к следующему: поместная церковь (церковь на традиционно православной территории); автокефальная церковь (независимая административная единица); национальная церковь (моноэтническая или же с этноконфессиональной доминантой); церковная диаспора; конфессиональная церковь (автокефальная церковь на территории, где она не является доминирующей среди других христианских). Принцип поместности означает, что церковная организация соотносится с определенной территорией, так что епископы являются главами территориальных церковных округов – епархий. Из принципа поместности вытекает понятие канонической территории. Каждый епископ обладает полнотой церковной власти на территории своей епархии, то есть является епископом определенной области. Из митрополичьих округов или просто епархий (в разных церквях – по-разному) составляется каноническая территория поместной автокефальной церкви. Например, Румынской, или Элладской (в Греции), или Русской – на территории России и стран постсоветского пространства.

В современном православии существует контраст между древними патриархатами, которые сохранились как центры автокефальных церквей (Константинополь, Александрия, Антиохия, Иерусалим), и другими автокефальными церквями, канонические территории которых совпадают с территориями государств

(Московский, Сербский, Грузинский, Румынский, Болгарский патриархаты, а также церкви в Греции, на Кипре, в Польше, Чехии и Словакии, Албании). Александрийский, Антиохийский и Иерусалимский патриархаты можно назвать “конфессиональными”, поскольку на их “канонических территориях” существуют другие, параллельные, христианские церкви и даже патриархи (это местные церкви, подчиняющиеся Риму, а также древние, но не православные, т.н. ориентальные церкви). К “конфессиональным” можно также отнести православные церкви в Польше, Чехии и Словакии, в Албании, где православные составляют конфессиональное меньшинство.

К моноэтническим относятся православные церкви Грузии, Болгарии, Румынии, Греции и Кипра, где православие является исторической и доминирующей конфессией, а поместные церкви являются де-факто “государственными”. Это классические случаи “православного национализма”, когда церковь по существу идентифицирована с национальным государством, нацией и доминирующим этносом. Сложнее обстоит дело с Сербским патриархатом, который объединяет сербов и черногорцев, а также – потенциально – македонцев (последние образовали свою, “раскольничью”, этнически-государственную церковь на территории суверенной Македонии).

Московский патриархат представляет собой пример “третьей римской”, то есть имперской, церкви, полиэтнической по характеру. С изменением границ “империи” в советскую эпоху РПЦ потеряла Польшу и Финляндию, которые обрели автокефалию и автономию в юрисдикции Константинопольского Патриархата, признанные Московским Патриархатом, а также Грузию, где после революции была образована автокефальная Церковь. Специфика нынешнего состояния Московского патриархата связана с распадом империи советского образца, в результате чего “каноническая территория” Московского Патриархата оказалась разделена между разными национальными государствами.

Московская патриархия сегодня является одновременно и церковным центром в Российском государстве, и центром обширной “канонической территории” с многочисленной паствой, живущей в государствах, весьма различных в геополитическом отношении. “Каноническая территория” Московского Патриархата это форма умершей империи, которая в определенном смысле повторяет судьбу Константинопольского патриархата византийского периода). Московский Патриархат имеет такие составные части: а) церковь в РФ, являющаяся русской по самоназванию и по факту этнической доминанты, но включающая в себя другие этнические группы, проживающие на данной территории; б) церковь в других русских государствах (Белоруссия, Украина); в) церковь в Молдове, где произошел раскол румынофилов, стремящихся включить церковь в Молдове в Румынский патриархат, чему противится суверенное Молдавское государство, а также русские, живущие в самопровозглашенной Приднестровской республике; г) епархии в среднеазиатских государствах со значительным русским населением; д) епархии и приходы в странах Балтии среди этнических православных; е) Калининградская область, представляющая русский анклав.

Перестав быть церковью в одном государстве, РПЦ как единая автокефальная церковь вынуждена решать несколько задач: позиционирование в РФ прежде всего в качестве национальной, но также и полиэтнической и даже, по необходимости, “конфессиональной” православной, наряду с протестантами и католиками, церкви; позиционирование своих украинской и белорусской частей в качестве поместных, национально-государственных, внутренне автономных церквей, но – в единстве с МП; сохранение в составе МП молдавской церкви, в ПМР существует отдельная епархия, преимущественно “русская”; церковное укрепление калининградского анклава; церковное укрепление западной диаспоры в ближнем зарубежье – странах постсоветской Балтии; церковное укрепление восточной диаспоры – в среднеазиатских государствах.

В современных условиях каноническая территория РПЦ в странах Балтии не только граничит, но и входит в ЕС. В связи с этим присутствие РПЦ в Балтии имеет чисто геополитическое значение и достигло уровня конфессионального конфликта. Православная диаспора в странах Балтии, которая является опорой РПЦ, не является эмигрантской. В связи с этим возникло противостояние между Московским патриархатом и Константинопольским патриархатом. На территории Эстонского государства образовалось две церкви, имеющих две юрисдикции – Московская и Константинопольская, которая поддерживается правительством. Таким образом, правительством Эстонии избрана так называемая финляндская модель, при которой местная православная церковь подчинена Константинопольскому патриарху.

Константинопольский патриархат в настоящее время является претендентом на место наднационального центра мирового православия. Данный патриархат является древнейшим, первым византийским, автокефальной моноэтнической церковью, хотя в реальности это диаспоральная вселенская церковь. Первосвятительская кафедра находится в Стамбуле, канонической территорией которой является часть Турции, часть Греции, островные епархии, включая Крит и Афон. Церковной юрисдикцией Константинопольского патриархата является весь мир за пределами канонических территорий других канонических православных церквей. Константинопольский патриархат претендует на держателя вселенской идеи, центр православия, что дает право на церковную власть над всей православной диаспорой. В основе таких претензий находится идея пентархии и порядок диптихов, особое положение первого среди равных, наличие полюсности, внепространственный центр мирового православия.

Православная диаспора представляет собой особенный исторический феномен, который, начиная с XX столетия, изменил православную карту мира, создав фактически вселенское присутствие православия. Этому способствовали эмиграции православных – три из России (1917, 1945, 1970), греческая из Турции, Кипра и из самой Греции, из Югославии, Румынии, Болгарии во второй половине прошлого столетия, а также арабской эмиграции с Ближнего Востока. В результате образовались зарубежные православные епархии различных автокефальных церквей в Западной Европе, в обеих Америках, в Австралии и в Азии. Мировое православие обрело диаспоральное измерение в форме этноконфессиональных сообществ и соответствующих юрисдикций материнских “национальных” церквей. Это первый этап. Второй этап заключается в осуществлении процесса аккультурации, в котором можно выделить два направления. Первое связано с натурализацией детей иммигрантов и вовлечение в православие местного населения. Результатом этого процесса является образование западного православия. Постепенно сложился особый этос западного православия, состоящий из этнических православных, ставших “гражданами Запада”, и граждан Запада, ставших православными (“конвертов”). Его характерной чертой является церковное самосознание, что Православная Церковь представляется единой и всемирной, а каждая церковная община является местной актуализацией общецерковной полноты, приоритетной его ценностью является единое католическое православное “Западное православие” (или православие в “диаспоре”), которое тоже становится одной из местных религиозно-культурных традиций, а потому – ищет выражения через свою собственную поместность со всеми ее характерными особенностями. Возникая благодаря диаспоре, в диаспоре и из диаспоры, православие на Западе постепенно преодолевает диаспоральность – ведь многие его приверженцы стали православными по выбору, а не в силу своей принадлежности к “православным народам”. Диаспоральность “западного православия” воспроизводится за счет новых иммигрантов, что приводит к определенному напряжению – между теми, для кого связь с православной родиной и родным языком является очень важной, и коренными или укorenившимися “гражданами Запада”. Такое напряжение существует как в Европе,

так и в Америке. В частности, в Америке много “этнических” православных юрисдикций, но одновременно в последнее время усиливается тенденция к их организационному объединению, к созданию собственно американской, поместной православной церкви. В 1970 году автокефалию получила от своей матери-церкви РПЦ, которая стала именоваться Православной Церковью в Америке. В то же время Константинопольский Патриархат и его сторонники не признали законности этого акта. Недавно епархия Антиохийского патриархата в Северной Америке добилась автономии. Подобные настроения нарастают в последние годы и в крупнейшей православной юрисдикции – Американской епархии Константинопольского патриархата, большинство клириков и мирян которой греческого происхождения и хотят сами решать проблемы своей церкви, без вмешательства и диктата патриархии в Стамбуле.

Негативной стороной этого вопроса является отсутствие единого понимания устройства Вселенской Православной Церкви. Решение этой проблемы во многом зависит от соотношения двух главных противостоящих друг другу патриархатов – Константинопольского и Московского. Это касается, прежде всего, вопросов экклезиологии – утверждение абсолютного автокефализма Москвы, с одной стороны, и стремление к универсальной юрисдикции Константинополя, с другой.

Попытку воссоздания идеи третьего Рима с государственно-политической реанимации уже в новых исторических условиях представляет сталинский проект создания “православного Ватикана”, для чего в 1948 году в Москве было созвано Всеправославное совещание. Однако древние патриархи, занимающие первые места в диптихе, не захотели идти под власть Москвы с учетом самого сакрального смысла пентархии, а также наличия властных амбиций Константинополя. После развала социалистической системы этот процесс сменился рядом серьезных межцерковных конфликтов в Восточной Европе, в частности, расколами в Украине, в которые пытался вмешаться Константинопольский Патриархат, как “вселенский арбитр”; борьба между Московским патриархатом и Константинопольским патриархатом за юрисдикцию в Эстонии.

Столкновения внутри православного мира связаны с наличием двух противоречащих экклезиологических концепций. Константинопольский патриархат, опираясь на положения 28 правила Халкидонского собора, претендует на координацию и контроль над всеми православными за пределами традиционных национальных православных территорий. Данная позиция обосновывается необходимостью защиты вселенскости и единства православия, поместности и автокефалии.

Идеологическим подспорьем позиции Константинопольского Патриархата является осуждение церковного филетизма Константинопольским поместным собором 1872 года. Если диаспоральные епархии Константинопольского Патриархата в Америке и Западной Европе обретут независимость, то он может фактически потерять всю свою паству. В противном случае следует ожидать, что и закрепленные за ним епархии в Греции должны будут перейти в юрисдикцию местной Элладской Церкви. Кроме того, в случае исчезновения Константинопольского патриархата теряется парадигма пентархии, возможно развитие событий, при которых из первоначальных пяти первых по чести церквей остается только три, а первенство может перейти к Александрии. Другая экклезиологическая позиция заключается в утверждении автокефализма, примата прав и интересов отдельных поместных церквей, который осуществляется даже в ущерб общеправославного единства. На защите автокефализма стоят все поместные православные церкви, которые составляют в лице своих первоиерархов диптихи, что обоснованно и исторически, и канонически. Автокефалия как сочетание поместного и национального принципов церковного устройства обеспечивает некий порядок в мировом православии, не входящий в противоречие с порядком диптихов.

Московский патриарх стремится объединить под своим омофором все “русские” по происхождению церкви Западной Европы, что является проявлением филетизма, расширенного до масштаба этно-культурной традиции. Таким образом, проявляются претензии РПЦ на реальное лидерство в мировом православии, поскольку оно зависит от способности разрешить ключевую проблему нынешнего устройства мирового православия – проблему диаспоры и, соответственно, образования новых автокефальных церквей. Так или иначе, РПЦ должна решать и задачу укрепления своего присутствия в зарубежье, не только в дальнем, но прежде всего в ближнем, где этнические православные – русские – порой оказываются в положении изгоев.

В настоящее время в неконсолидированном православном мире остро стоит вопрос о реальном лидерстве. Для этого и собираются общецерковные соборы. Долгосрочная, “прочная” политика, в том числе и церковная, невозможна без опоры на некие общепризнанные основания жизни и деятельности. Таковыми для Православной церкви являются богословские, экклезиологические принципы, которые никто из ныне действующих иерархов отменить не может. Это проблемы соотношения – как богословско-теоретического, так и церковно-практического, с одной стороны, вселенскости и единства православия, а с другой, – его поместной, этнокультурной выраженности в форме автокефализма. “Восточные” православные церкви должны признать феномен западного православия и актуализировать единство православия мирового с участием “представителей” этого феномена. И западные православные церковные сообщества должны стать поместными и независимыми в вопросах внутреннего устройства и жизни (автокефальными или автономными).

В целом же мировое православие должно избрать путь консолидации путем подготовки и проведения Всеправославного собора. И только после этого мировое православие сможет продолжить свой диалог с инославными христианами и с современным миром в целом. В противном случае православие застынет в своем разделении на “православные национализмы” – в форме автокефализма или же до бесконечности соперничающих мировых церковных центров, представляющих “греческую” и “славянскую” его части и заставляющих других православных выбирать ту или иную сторону или же дистанцироваться от обоих и предаться филетической автаркии.

Украинская Православная Церковь – прямая правопреемница Украинского Экзархата в составе РПЦ. Она сформировалась в конце XX века с началом проведения в обществе либеральных трансформаций. Сложности взаимоотношений между государством и Церковью, расколы актуализировали роль УПЦ как духовного авангарда в возрождении общества. В начале 1990 года уния и раскол превратились в достаточно широкое движение, особенно в западных областях, вследствие чего потребовались срочные изменения в устройстве Православной Церкви в Украине. Этот вопрос стал на повестку дня Архиерейского Собора Русской Православной Церкви 25–27 октября 1990 года. Украинскому Экзархату была предоставлена независимость в управлении. УПЦ стала наследницей древней Киевской Митрополии Украинского Экзархата РПЦ.

Томос с постановлением об автономии Украинской Православной Церкви предоставлял ей самостоятельность в управлении епархиями, которая распространялась на канонические, богослужебные, хозяйственные, финансовые и духовно-образовательные сферы внутренней жизни. Соборная молитвенно-каноническая связь УПЦ со Вселенским Православием сохранялась и совершалась в рамках догмата веры в Единую, Святую, Соборную и Апостольскую Церковь через кириархальную РПЦ, неотделимой частью которой является УПЦ. Кроме того, сохраняется и организационная составная – членство Предстоятеля УПЦ в Священном Синоде РПЦ и участие украинского епископата в Архиерейских и Поместных Соборах РПЦ. Свидетельством пребывания Украинской Православной Церкви в благодатном лоне

Вселенского Православия является уставное возношение имени Предстоятеля РПЦ за богослужением и благословение Святейшим Патриархом Московским и всея Руси новоизбранного Предстоятеля УПЦ. Украинский епископат, воплощая вероисповедный принцип соборности Церкви Христовой, принимает участие в выборах Святейшего Патриарха Московского и всея Руси, а Предстоятель УПЦ – в обряде интронизации Предстоятеля РПЦ. Таким образом, юридически канонический статус УПЦ приближен до статуса Поместной Церкви. После предоставления автономии был сформирован Священный Синод УПЦ, имеющий право создавать или упразднять епархии в границах Украины, избирать кандидатов на епископские кафедры, благословлять открытие монастырей; также решать вопросы внутренней жизни Церкви в период между Архиерейскими Соборами УПЦ, которые являются высшим органом соборного управления. Архиерейский Собор Украинской Православной Церкви имеет право самостоятельно и независимо избирать Предстоятеля – Митрополита Киевского и всея Украины.

По благословению Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия II 27–28 мая 1992 года владыка Никодим в своем кафедральном городе созвал Архиерейский Собор, на котором Предстоятелем архиереи избрали известного в христианском мире иерарха, церковного деятеля и богослова Митрополита Владимира (Сабодана). 20 июня 1992 года в древнем Киеве Владыка со смирением принял новое послушание. С этого времени началась новая эпоха развития Православной Церкви в Украине.

Особо сложная религиозная обстановка исторически сложилась на Западной Украине, особенно в Галиции, что прежде всего обуславливается геополитическим фактором (западная цивилизация), который повлиял на создание сложной религиозной обстановки в регионе, в основе которой – межконфессиональное противостояние. Пограничное геополитическое положение Галицкой земли способствовало политическому и культурному влиянию Запада на общественно-политические отношения.

В 1596 г. была заключена Брестская уния, одним из основных организаторов которой явился епископ Луцкий Кирилл Терлецкий. Православные верующие Галиции в целом решительно выступили против этого акта епископов Западной Руси и активно ей противодействовали. Свою роль сыграло развернувшееся в Галиции общественно-политическое движение – т.н. "москвофильство", направленное на воссоединение с Россией, частью единого народа которой считало себя в XIX – начале XX века большинство галицких русинов. Сторонники сепаратизма – так называемые "народовцы", которым оказывали активную поддержку австрийские власти, в ту пору составляли незначительное меньшинство. Преобладание в Галиции вскормленного правительством Франца-Иосифа украинского национализма отчасти обусловило то, что свыше 30 тысяч "москвофилов" стали жертвами концлагерей – Таллергофа и иных, созданных австрийцами в период Первой мировой войны для сторонников общерусской идеи, объявленных "пятой колонной" России. Тысячи "москвофилов" были здесь расстреляны, уморены голодом, скончались от непосильного каторжного труда. Среди жертв Таллергофа около 800 священников. Однако подлинная победа националистической идеи в Галичине связана с приходом советской власти на земли Западной Украины, ошибками в построении оптимальной политики относительно Галиции в целом и поддержки православия в частности, что связывается с именем Н.С.Хрущева, который не учел геополитических особенностей этого региона, что и привело к трагическим военным и послевоенным событиям.

Следует заметить, что униаты имеют сегодня большинство православных храмов не только на Западе Украины, где местные власти всячески покровительствуют греко-католической церкви. Подобную же практику они пытаются перенести и на восток страны. Такие решительные попытки греко-католиков утвердиться сегодня в Киеве

далеко не случайны. Киев, как известно, Брестской унии не принял. Греко-католики в начале XVII века пытались завладеть Софией Киевской и рядом других храмов Матери Городов Русских. С тех пор греко-католиков в Киеве не было вплоть до Первой мировой войны, когда они вновь появились здесь в качестве военнопленных австро-венгерской армии из числа призванных на фронт галичан. Одной из легенд, проповедуемых греко-католиками, является мысль о том, что Киевскую Русь будто бы просвещали, главным образом, латинские миссионеры. Причем первоиерарх УГКЦ кардинал Гузар недавно заявил о том, что Украинская греко-католическая, как следует из ее названия, является не каким-то там локальным исповеданием галичан, а церковью всей Украины. Он закладывает в Киеве новый кафедральный собор УГКЦ и объявляет о своем намерении перенести сюда из Львова духовный центр греко-католиков.

В конце работы следует отметить, что православие в Украине переживает сложный период, обусловленный его расколом. Этот период концентрации отличается накоплением и расстановкой сил, приобретением союзников и четким определением противников. В основе становления политики православия должны находиться положения славяно-православной цивилизации, а также неустаревающие положения теории симфонии власти, что способствует укреплению позиций с зарубежной православной церковью и проведению политики православного прозелитизма, созданию новых очагов православия на основании этнической, моральной и религиозной идентичности. Такой подход может способствовать устранению раскола в православии Украины, созданию единого православного поля в Украине на основе действующего законодательства, а также укреплению позиций внутри мирового православного мира и за его пределами.

ШЛЯХАМИ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ УТВЕРДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА НА СТАРОДАВНІЙ ВОЛИНІ ЯК ЧАСТИНИ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

Протоієрей Рустик Капауз,
кандидат богословських наук,
ректор Волинської духовної семінарії,
м. Луцьк

Подается історичний та церковний опис особливостей становлення християнської віри на давніх землях Волині.

Ключові слова: *християнська Церква, Православ'я, Волинь, Київська митрополія.*

Путиами Великой Волини. Исторический аспект утверждения и становления христианства на древний Волини как части Киевской митрополии. *Наводится историческое и церковное описание особенностей становления христианской веры на древних землях Волини.*

Ключевые слова: *христианская Церковь, Православие, Волинь, Киевская митрополія.*

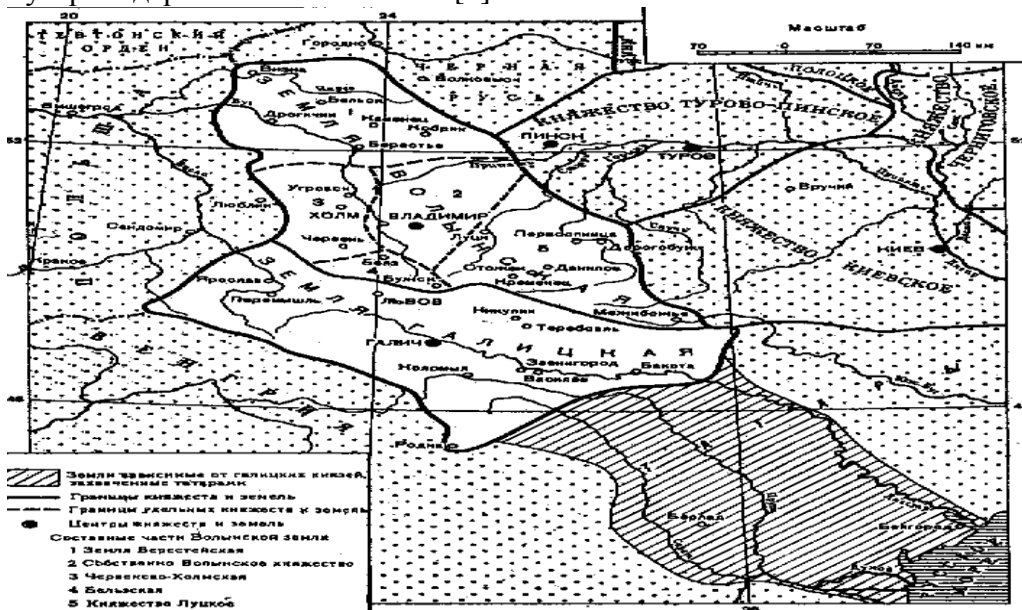
Across the Great Volyn. The Historical Aspect of Christianity Consolidation and Development on the Territory of Ancient Volyn as a Part of the Kyiv Metropolis. *The*

article suggests historical and church overview of the Christian faith shaping in ancient Volyn.

Key-words: Christian church, Orthodoxy, Volyn, The Kyiv Metropoly.

Велика Волинь, Волинська земля – давньоруська історична область, історично-географічний край у басейні південних приток Прип'яті і верхів'ях Західного Бугу. Розташована між Поділлям на півдні та Поліссям на півночі, Західним Бугом на заході і верхнім Тетеревом та верхів'ями Ужа на сході. Охоплює сучасні Волинську та Рівненську області, західну частину Житомирської, північну частину Тернопільської та Хмельницької областей. Площа – близько 70 000 км². У ширшому розумінні до Волині можна віднести південну частину Берестейської області Білорусі і східну частину Люблінського воєводства Польщі.

Починається історія Великої Волині з часів Червеної Русі¹ та заснування Стародавнього Галицько-Волинського князівства. У VII ст. плем'я волинян мало родову назву дулібів, потім стало називатись бужанами і з половини IX ст. – волинянами, адже на цій землі недалеко від Володимира² Волинського стояло місто Волинь. Після завоювання Володимиром Великим червенської землі місто Володимир стало центром найвіддаленішої від Києва області і відповідно використовувалось для захисту цих завоювань. В Іпатіївському літописі є й згадка про місто Луцьк та свідчення, що до 1000 року це місто було досить розвиненим, і князь Володимир Великий збудував у ньому фортецю, яка згодом перетворилась на істотну перешкоду на шляху загарбників. Велика ж частина волинських міст стає відомою лише з кінця X ст., з часів устрою державності на Волині [1].

Дослідники богемських літописів стверджують, що на момент зародження Великої Волині єпархія моравського єпископа Мефодія [4, с. 103–106] (860-ті роки) простягалась до річки Буг та річки Стир, що біля Луцька. Народи, які населяли ці території, саме від моравсько-мефодієвого архієпископства прийняли світло Христової віри. Можливо, на землях Стародавньої Волині линула побожна молитва до Бога на сто років раніше офіційного хрещення Русі. Варто зауважити, що Моравське царство до 900 року поступово прийшло в повний занепад та перестало існувати. Юрби слов'ян, які сповідували віру в Христа, залишили Паннонію та розсіялись по сусідніх землях.

¹ Червенія – дістала свою назву від міста Червена, сучасне Люблінське воєводство.

² До св. кн. Володимира Великого місто Володимир-Волинський називався Людомиром.

Частина цих втікачів осіла на землях, які межували з Моравським царством, тобто в південних районах Стародавньої Волині [2, с. 20].

Прямі та достовірні свідчення про хрещення Волинського краю знаходимо лише в кінці X ст. коли на Русі правив князь Володимир Великий. Згідно з Никонівським літописом небезпідставно можна припустити, що саме синьоока Волинь стала колискою цьому Великому князеві. «Володимиръ бо беотъ Малки, ключниці Олжины; Малка же бе сестра Добрыне, – и бе Добрыня дядя Володимиру; и берждение Володимеру въ Будутине веси, тамо бо вогневе отслалаея Олга, село бо бяшеятамо, и умираючи дадегосвятей Богородицы».

Згадка ж про церкву Пресвятої Богородиці, якій було передано літописне Будятино, кореспондується з документальними свідченнями XV ст., до села Будятичі, які належали до угідь давнього Зимненського Свято-Успенського Святогірського монастиря. Тому дослідники схилиються до думки, що Будятино – це сучасне волинське село Будятичі, яке є околицею міста Нововолинська [2]. Легенди, пов'язані з місцевим джерелом та чудотворною іконою Божої Матері, ототожнюються з місцем народження Великого князя Володимира. На користь цієї теорії свідчить той факт, що в Зимненському Свято-Успенському Святогірському монастирі перебуває вінчальна ікона князя Володимира, яка шанується як Зимненська ікона Божої Матері.

Містечко Зимно стало зимовою резиденцією князя, а поруч розвивалось могутнє місто Володимир, де була заснована¹ перша волинська єпископія. Спираючись на це свідчення, сьогодні ми впевнено можемо стверджувати, що на Волині в той час було дуже багато християн і вони потребували особливого про себе піклування. Тому з Божого провидіння на Волині було засноване єпархіальне управління, на чолі якого стояв архіпастир.

Цьому сприяло кілька факторів; по-перше, деякі області Стародавньої Волині межували зі столицею Русі Києвом, по-друге, Волинь, до якої тоді належала Галіція, межувала з південними країнами Моравією та Польщею, в яких уже давно панувало християнство, по-третє, до Володимира Великого на Волині вже були християни, які належали до Мефодієвої єпархії.

Як тільки на Волині була встановлена єпископська кафедра, по містах і селах святий Володимир Великий будує храми. У місті Володимирі Волинському на честь його імені постає Василівський храм, в той же час з'являється Свято-Успенський кафедральний собор, у селі Зимно-Свято-Троїцький храм, і усі вони кам'яні.

До кінця XI ст. на південному заході Русі вже й по селах стояли дерев'яні храми, а на сході ще мало хто знав про звершену Господом Ісусом Христом справу спасіння роду людського.

Дуже цікавий той факт, що з настанням християнства на Волинь прийшла освіта. Уже при святому князеві Володимирові у Володимирі-Волинському було відкрито церковне училище. 1097 року святий Нестор Літописець говорить про себе самого; «ездил я во Владимир на Волини смотрениа ради училищ и наставления учителей» [6, с. 197].

Відомостей про волинську духовну ієрархію того часу дуже мало. Відомо лише те, що при заснуванні перших єпархій 992 році одна з них започаткована у місті Володимирі Волинському, і очолив її єпископ Стефан². І досить довгий час (992–1137 рр.) на всій Великій Волині існувала лише одна Володимирська єпархія³.

¹ Володимир-Волинський древніший часів св. Володимира, бо древні літописи 884 і 888 рр. згадують про нього, як про могутнє та заможне місто.

² Автор історії руської ієрархії доводить, що першим єпископом Володимирським був Фома-грек 988, але не показує, звідки він взяв цю відомість. Можливо, він був на волинській землі, але не як архієрей, а для того, щоб допомогти розповсюдженню та утвердженню тут християнства.

³ Після Стефана, першого єпископа Володимирського, впродовж цілого століття нам не відомі імена його наступників. Тільки в Печерському патерику знаходимо: «егда преставися (1090 р.) єпископ славнаго града Владимира, тогда сей преподобный (Стефан) избран бысть на архиерейский престол града того»

В той час, коли Бог Своєю благодатною силою привернув до Себе серця волинян, і християнство швидко розповсюдилося між жителями стародавньої волинської землі, ворог спасіння роду людського повстав на юну Церкву. У 1000 році почався період міжусобиць, внаслідок чого Русь була роздроблена на вотчини [5, с. 7]. Так, після смерті св. князя Володимира [5, с. 7] (1017 р.) були вбиті брати Борис і Гліб, сини Великого князя Володимира, а на волинських землях відбулась перша міжусобна війна між руськими князями Ярославом Новгородським і Святополком Київським. Вона мала згубні наслідки, бо відкрила шлях на руські землі польському королеві Болеславу Великому, який після перемоги над Ярославом «седаше в Києве, а воинство его по градом околным многия насилия людемтворяху». На зворотному шляху в Польщу він взяв багато міст червенських і волинських та грабуючи храми хулив віру православну [5, с. 7].

Поділ Церкви на Східну та Західну загострив питання віри, але принаймі ще сто років не мав визначального впливу на відносини між князями, які в критичних ситуаціях шукали притулку один в одного незважаючи на прихильність до певного обряду. Ще довго жевріла надія, що це явище тимчасове, а родинні стосунки були визначальними у зносинах між представниками східних і західних князівств. Попри це волинські князі не зраджували Православної віри, внаслідок чого були засновані нові єпархії: Перемишльська (1120 р.) та Галицька єпископії (1157–1165 рр.) [7, с. 24].

Значно і не раз потерпали давні волиняни не тільки від польського короля, але й від половців. Протягом двох сотень років це плем'я спустошувало наші землі. Тільки 1202 року мужній князь Роман Волинський¹ вперше дав відсіч половцям і приніс велику радість християнам звільнивши багатьох з неволі. За рік половці повернулись і повністю спустошили Волинь та місто Володимир.

Використавши ситуацію, в якій опинилися князь та Волинь, папа Інокентій III задумав переманити волинського князя Романа та його підданих на бік римського закону. Посол Інокентія красномовно доводив князеві першість латинської віри та надіявся звабити його честолюбством. Він обіцяв, що папа може наділити його містами і зробити великим королем посередництвом меча Петрового. Почувши це, князь вийняв свій меч і мовив: «Чи такий меч у папи? Доки ношу його при бедрі, не маю потреби в іншому, міста ж купую кров'ю, успадкувавши приклад наших дідів, які возвеличили землю руську» [5, с. 9]. Після смерті князя² почались великі проблеми на волинській землі. Поляки та Угорці, з певних причин, дістали можливість розпоряджатися нашими землями як своїми та дозволяли собі пригнічувати віру Православну³.

Далі (в 1207 році) літописець додає: «беда бе в земли володимерстей от завоевания литовского» [3, с. 136].

З половини XIII ст. Волинь завоював хан Батий. «Небе на Володимире не осталживый, церковь св. Богородицы исполненатрупья, инья церкви исполнены бышатрупья и телес мертвых. Даниил скорбяше и моляшеся Богу об отчизне своей». Завдяки мужньому князю Данилу Романовичу, який вів мудру політику з татарами, у громадські та церковні справи вони не втручались. У ярликах, що призначалися руським пастирям, говорилося: «Кто станет хулить веру руськую, или ругаться над нею, тот не найдет себе извинения, а наказан будет смертию».

(стор. 123). Тут очевидно говориться про новопоставленого єпископа, якого ми не знаємо. Амфілохій (1105–1122 рр.), Самсон (1123–1136 рр.), Феодор (1136–1147 рр.), Іоасаф (1223–1229 рр.), Василій, Никифор, Косма при Данилі та Василькові Романовичах (1229–1271 рр.), Марк (1271–1287 рр.), Евстингій (1290 р.), Афанасій (1331 р.).

¹ Кн. Романа вмовив володимирський єпископ допомогти Імператору Олександру у війні з половцями (History amiasta Lwowa, Chudinecku стор. 319).

² 1205–1206 рр.

³ Більшою мірою, стосувалось Галичя.

Не зважаючи на таку лояльність з боку хана, князь Данило будь-яким способом хотів позбутися татарського ярма, але не раз бував в Орді, щоб передчасно не накликати на свої землі гнів хана.

Не відступали від своєї мрії підкорити Руські землі вірі латинській і папи. У 1246 році римські легати, які прямували до монгольського хана, по дорозі зайшли у Володимир волинський та вручили руським єпископам і князеві Василькові повідомлення від папи. Один із тих легатів пише: «Приїхали ми із Мазовії в його столицю – Володимир-Волинський, де відпочивши бажали спілкування з єпископами руськими. Запропонували їм листи від папи, які переконували їх приєднатись до латинської церкви; але єпископи¹ і Василько відповіли, що без князя Данила нічого нам сказати не можуть».

Приблизно в той час, на початку XIII ст. на Волині була заснована ще одна православна угрівська єпископія, яка в 1223 році була перенесена в місто Холм і з того часу стала відома, як Холмська.

Хоча князь Данило був вельми добродішним, але, маючи надію, що Захід допоможе у боротьбі з татарами, вступив у зносини з папою Інокентієм. Довго папа годував його оманливими обіцянками. Коли ж князь зрозумів, що став жертвою папських інтриг, було вже пізно. Інокентій IV близько 1252 року встиг заснувати руську місію із францисканців та домінікан під назвою «societas peregrinantium», які, в свою чергу, в деяких містечках швиденько збудували римо-католицькі церкви та монастирі і таким чином заклали фундамент для майбутньої місії єпископів у містах Луцьк, Холм, Галич, Перемишль та інших. На противагу діям римських священників гостро постало питання утворення в тих самих містах православних єпархій.

Коли князь Данило остаточно втратив усяку надію на допомогу папи в боротьбі з татарами, та ще й почали активніше діяти нові православні єпархії на чолі яких стояли єпископи, у 1253 році папа все ж написав «воззвание к божественному, моравскому, польскому, сербскому и другим народам», щоб вони разом із русичами, підвладними Данилу, під знаменом хреста вдарили по монголах. Папа вкотре дав князеві Данилові багато обіцянок у тім числі запевняв, що скличе собор для розгляду питань віри, і дав припис ляхам, щоб не плюндрували віри греко-православної.

Після цього, внаслідок довгих переконань з боку польських князів та вельмож, папському легатові все ж удалось коронувати князя Данила на короля та змусити його визнати папу Інокентія своїм отцем. Але й тут відкрилася папська інтрига. Всупереч відозві папи, хрестовий похід на татар не відбувся «через неузгодженість західних королів». Інокентій IV помер у 1255 році, і Данило розірвав усякі відносини з Римом. Наступник Інокентія Олександр IV (1257 р.) то лестощами, то погрозами хотів повернути папську владу над Данилом, але всі зусилля папи виявились марними. Саме життя навчило Данила, як потрібно ставитись до обіцянок пап.

Натомість православна ієрархія знову дістає змогу засновувати нову єпархію на Волині. Утворюється Луцька (1288 р.) єпископія, яка згодом називається Луцько-стрзькою.

Ієрархи, які керували єпархіями Волинської області, називались єпископами і призначались на свої кафедри виключно київськими митрополитами. За часів Волинсько-Галицьких князів на Волині Православна Церква розвивалась і процвітала. Навіть були спроби мати окремого від Києва митрополита для Волині та Галичини.

Наприкінці цього періоду київський митрополит Максим Грек (1299–1305 рр.) залишив Київ і переселився у Володимир на Клязьмі, залишивши після себе намісника. Невдоволений такою поведінкою митрополита Максима, великий князь Галицький Юрій Львович захотів мати свого особистого митрополита. З цією метою він вибрав Петра, ігумена Ратнівського, родом з Волині, і відправив його в Константинополь для

¹ Василій, Никифор, Косма – єпископи часів короля Данила та Василька Романовичів (1229–1271 рр.).

висвячення на митрополита Галицького, але в цей час помер митрополит Максим (1305 р.), і патріарх Афанасій висвятив його на митрополита Київського і всієї Русі.

У цей період Київські митрополити, окрім Феогноста, рідко відвідували єпархії Великої Волині. Внаслідок цього волинським єпископам довгий час доводилось самотійно та одноосібно вирішувати нагальні справи у своїх єпархіях. Один тільки єп. Феогност, відвідуючи Волинь, на довгий час залишився у Володимирі-Волинському.

Після половини XIV ст. галицько-волинські князі вже повністю були незалежними від папської влади. На користь цього свідчить той факт, що близько 1324 року польський король Владислав Локетек повідомляє папу Івана XXII про смерть двох князів, онуків Данила, та називає їх «схизматиками».

У 1372 році папа Григорій XI відрядив комісію для дослідження питання, чи існують на Південній Русі римо-католицькі храми? Повідомлення було невтішним, бо не було там «ни соборных, ни приходских церквей, в которых бы служили латиняне».

Зрештою, папи ніколи не втрачали надії підпорядкувати волинян своїй владі та в різні часи використовували різні засоби, щоб завоювати їхню довіру. Папи ще довго не втручались у внутрішньоцерковне життя Православних. Навіть у часи папського засилля православним дозволялося звершувати літургію на квасному хлібі, звільнялись від податків навіть проскурники, храми будувались у грецькому стилі.

Волинь з роду в рід збагачувалась дарами духовними, вирощувала подвижників благочестя, багато з яких прославлені Церквою; св. Ярополк Ізяславович (+1086 р.) – князь Володимир-Волинський, св. Андрій Боголюбський (+1174 р.) – князь Пересопницький, блаженний Мстислав Володимирович (Мономахович, +1170 р.). Святителі; преп. Стефан (+1094 р.) і Амфілохій (+1122 р.) – єпископи Володимир-Волинські, преп. Ніфонт (+1156 р.) – ігумен Зимненський, який пізніше став єпископом Новгородським, а закінчив свій подвиг у Києво-Печерській Лаврі; преп. Микола Святоша (+1142 р.) – князь Луцький і Чернігівський, святитель Петро (+1326 р.) – ігумен Ратнівський, митрополит Київський і всієї Русі, преп. Федір (+1483 р.) – князь Острозький, преп. Іов (+1651 р.) – ігумен Почаївський, преподобномученик Макарій (+1678 р.) – архімандрит Овруцький, свята діва Ульянія (+1550 р.) – княжна Ольшанська.

У такий непростий час, упродовж половини століття, після прийняття християнства від греків, жителі Великої Волині залишались вірними Православній вірі. Молода Церква Христова на Волині, як частина Київської митрополії, за цей час здолала безліч спокус і випробувань, змужніла, набралася мудрості, поміркованості та вже була готовою долати будь-які перешкоди для досягнення головної мети – насадження в серцях жителів Великої Волині Царства Божого.

Література

1. Волинь. Историчні долі південно–західного краю. – СПб., 1888.
2. Диба Ю. Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославовича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці) // П'яті «Ольжині читання». – Пліснеськ. – 7 травня 2010 року. – Львів-Броди, 2011. – С. 23–28.
3. Ипатьевская летопись. – С. 136.
4. История первобытной Церкви у Славян. Мацеевского. Варшава, 1840. – С. 103–106.
5. Карашевич П. Нарис історії Православної Церкви на Волині. – Луцьк, 2010.
6. Нестор Літ.
7. Очерки Истории Р. Ц. – С. 24.

ПЕРШИЙ СВЯТИЙ ПРЕДСТОЯТЕЛЬ СВЯЩЕННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ МИТРОПОЛИТ МИХАЇЛ**Архімандрит Арсеній (Бочкарь А.О.),**

доктор богослов'я, доцент,
клерик Свято-Миколаївського Кафедрального Собору
м. Дніпродзержинська Дніпродзержинсько-Царичанської єпархії УПЦ,
м. Дніпродзержинськ

У даній статті розглядаються історичні відомості про першого Київського Митрополита святого Михаїла. На основі проведених досліджень автор відносить діяльність святого Митрополита не до Хрещення Русі за часів великого князя Володимира, а до часів князя Олега.

Ключові слова: Митрополит, Михаїл, Патріарх Фотій, Українська Православна Церква, Київська Митрополія.

Первый святой предстоятель Священной Украинской Православной Церкви Митрополит Михаил. *В данной статье рассматриваются исторические сведения про первого Киевского Митрополита святого Михаила. На основании проведенных исследований автор относит деятельность святого Митрополита не ко времени Крещения Руси при великом князе Владимире, а ко времени Олега.*

Ключевые слова: Митрополит, Михаил, Патриарх Фотий, Украинская Православная Церковь, Киевская Митрополія.

Metropolitan Mikhail as the First Holy Celebrant of the Holy Ukrainian Orthodox Church. *In this article historical information is examined about the first Kyiv Metropolitan saint Mikhail. On the basis of the conducted research the author attributes activity of saint Metropolitan not to the times of Rus Christening by the grand duke Vladimir, and to the times of Oleg.*

Key-words: Metropolitan, Mikhail, Patriarch Photius, Ukrainian Orthodox Church, Kyiv Metropolity.

Історія становлення кожної Помісної Церкви знає як величні сторінки, так і сторінки, що не можуть не викликати смутку. Історія становлення Святої Української Православної Церкви так само сповнена як величезними досягненнями, так і певними втратами. Сьогодні настає час відродження справжньої української церковної національної ідеї – ідеї, що, ґрунтуючись на святій православній вірі, спрямована на певну тріаду: минуле – сучасність – майбутнє, головним об'єднуючим чинником якої є гордість (в хорошому розумінні цього слова) за славне минуле своєї Церкви, гордість за її сучасність та закладання основи для гордості нащадків за свою Церкву. Головна увага нинішніх українських богословів знаходиться якраз в центрі тріади (сучасності), при цьому досліджується минуле української Церкви для того, аби утверджувати міцну сучасність та формувати серйозне та могутнє майбутнє.

Не можливо побудувати міцний дім, якщо у нього не буде міцний фундамент. Церква, як Тіло Христове (Рим. 12, 5; 1 Кор. 12 розд.) має міцний та непохитний містичний фундамент – Самого Господа, який став Сам засновником та господарем у Домі (Церкві), заспокоївши мешканців цього Дому (Своїх учнів), що він ніколи не припинить своє існування (Мф. 28, 20). Ці обіцянки Христа свідчать про абсолютну непохитність та безсмертя (у вимірі земної історії) Церкви.

Але, окрім невидимої сторони, Церква має ще й видиму сторону: ієрархію та вірників, які наповнюють Тіло Христове. Ця видима сторона у першу чергу стосується кожного з нас, бо відомо, що ані без ієрархії, ані без вірників Церква не може існувати. Ієрархія необхідна для ведення народу Божого вірним шляхом через можливість приймати безпосередню участь у причасті до божественної благодаті через Таїнства Церкви та через освячення кожної сторінки свого життя (священні обряди). Саме ієрархії Господь заповідавав навчати людей божественним істинам та надавати їм можливість жити містичним життям у царстві благодаті (Мф. 28, 19).

Та без народу Божого ієрархія теж не може існувати, бо, якщо храми будуть пустими, то для кого тоді будуть звершуватися Таїнства? Якщо в церквах не буде вірників, то видима сторона Церкви поступово почне занепадати, а, зрештою, й взагалі зникне, а відродити це буде вже дуже складно. І таких прикладів в історії вже достатньо – нещодавній комуністичний режим достатньо похитнув довіру нашого народу до Церкви. Але, дякуючи Богові, не зважаючи ні на що, наша Церква не припинила свого існування в той час, як, наприклад «заслугами» безбожників Албанії Албанська Православна Церква фактично повністю зникла¹ і лише в 1990 році Константинопольській Патріархат почав її відродження.

Хоча нашу Українську Православну Церкву не було знищено подібним чином, проте її відродження теж не завжди проходить безболісно: проблеми людської гордості іноді «заторможують» найкращі думки та щирі намагання відродити найліпші здобутки нашої Церкви впродовж її існування з одного боку, та дати їй можливість повнокровного та рівноправного життя у сучасному світі з іншого. Повертаючись до питання про фундамент та говорячи про історичний фундамент Української Православної Церкви, слід відзначити, що ми маємо такий історичний потенціал, якого не мають навіть деякі Автокефальні (Помісні) Православні Церкви. Це стосується як віку нашої Церкви (11 с половиною століть!), так і якості її життя впродовж своєї історії – благочестя народу, яке засвідчено великою кількістю святих. Агіологічний та агіографічний спадок нашої Української Православної Церкви – це величезний пласт нашої історії, який потребує особливих дослідників, більшість яких трудиться настільки смиренно та непомітно, що дуже рідко можна помітити їхні праці в книжкових церковних крамницях².

Сьогодні, коли вся повнота Української Православної Церкви намагається відродити справжнє церковне життя, неможливо обійти стороною її славне минуле, в якому ми маємо чудову можливість побачити найкращі взірці для себе та наших дітей. У час відродження та становлення української національної **церковної** ідеї, одним із найперших, на кого хочеться рівнятися, виступає наш батько – Блаженніший Володимир, Митрополит Київський і всієї України, Предстоятель Святої Української Православної Церкви. Саме він не тільки на словах, але й на ділі є безпосереднім продовжувачем тих Митрополитів Київських, які усе своє життя поклали для утвердження та становлення нашої Церкви.

Якщо ми зазирнемо в нашу церковну історію, то зможемо побачити, що, з величезної кількості наших Київських Митрополитів, особливою плеядою стоять ті ієрархи, які прославлені Господом Богом за своє святе життя – тобто **святі** Київські Митрополити. Саме трудам та подвигам першого з них і присвячена ця стаття,

¹ У рік відродження Албанської Церкви (1991) її клір складався всього з 22 священників без жодного Єпископа (див: Поместные Православные Церкви. – Издание Сретенского монастыря, – М., 2004. С.107).

² Серед останніх агіографічних праць слід зазначити книгу, видану з благословення Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви: *Рилкова Л.* Біографічні відомості про братію Києво-Печерської Лаври, що постраждала за Православну віру в 20 столітті (російською мовою). – К.: Типографія Києво-Печерської Лаври, 2008. – 288 с.; а також: *Самбор Б.* Святі землі української. – К., 2009. – 688 с.

головною метою якою є бажання ознайомити читачів із великою скарбницею нашої Церкви – життям та діяльністю святого Митрополита Михаїла.

Святителя Михаїла наші богослужбові книги споминають, як св. Митрополит Михаїл, першого митрополита киевського [21, с. 36]. Не зважаючи на цю першість, історичних відомостей про нього настільки мало, що це давало історикам у різні часи навіть відносити його до різних історичних епох. Про святого Михаїла згадують такі літописи, як Новгородський Перший [16, с. 473], Никонівський [18, с. XXIII], Воскресенський [17, с. 239]. При цьому Никонівський літопис говорить про те, що в 991 р. він був у Ростові з чотирма Єпископами [подробіці див.: 189, с. 63–65]. Це дало підставу таким історикам, як митр. Макарій Булгаков [11, с. 20], П. Знаменський [9], архимандрит Полієвкт [14, с. 16], І. Власовський [3, с. 277], Н. Нікольський [13, с. 22], А. Назаренко [12, с. 633], а також автору «Житія», що розміщено в «Житіях святих» святителя Димитрія Ростовського¹ [10, с. 666–669] та Б. Самбору [20, с. 460–464] підставу віднести Митр. Михаїла до часу масового прийняття киянами Православ'я в 988 р., що інакше називають Хрещенням Русі (України), яке відбулося за часів св. князя Володимира Великого.

У наших храмах та книжках можна навіть побачити репродуктивне зображення подій Хрещення Русі (України), де, поруч із святим великим князем Володимиром Великим стоїть сивий Архієрей, під яким завжди розуміють саме Митрополита Михаїла.

Спираючись на ці свідчення вищезазначені історики описують, що св. Михаїл був висвячений на Митрополита у Константинополі св. Патріархом Миколаєм ХризOVERгом (983–996) та прибув до Києва з декількома Єпископами (називається від 4 до 6). Незабаром Першоієрарх благословив князя Володимира побудувати Десятинну церкву, а на місці майбутнього Михайлівського Золотоверхого монастиря побудував церкву Архангела Михаїла для грецьких ченців, що прибули разом із ним.

У 990 р. Митрополит, разом із усіма Архієреями та в супроводі вихователя князя Володимира Добрині прямує до Новгороду, де ревностно проповідує християнство, наслідком чого стало повалення ідола Перуна та кидання його до р. Волхов. У той час, як сам Митрополит проповідував у Новгороді, Єпископів він направив до навколишніх міст та сіл. Коли справа проповіді почала приносити перші серйозні плоди, то святий покликав до себе Єпископів, благословив їх на продовження рівноапостольної праці та від'їхав до Києва. Наступного року він прибув до Ростова, де привів до віри в Господа багато народу, рукоположив пресвітерів та «встановив чин церковного богослужіння та управління» [10, с. 669]. Трудами святителя в Ростові була закладена дерев'яна церква на честь Успіння Богородиці для служіння в ній першого Єпископа Феодора (грека).

¹ За даними сайту «Древо – открытая православная энциклопедия» лише 6 серпня 1795 Російським урядом було видано наказ для написання житія святого Михаїла для розміщення його в Четіих-Мінеях (Михаил I Киевский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://drevo-info.ru/articles/7376.html>. - Дата доступу: 18.02.2013 р.). У такому випадку виявляється, що друковане в «Житіях святих» Димитрія Ростовського житіє Митр. Михаїла написане не св. Димитрієм (бо він помер ще в 1709 році), а значно пізніше. Підтвердженням цього є те, що у лаврському виданні 1764 р. немає життєпису св. Михаїла ані під 30 вересня, ані під 15 червня (Див.: Книга житій св. Митрополита Михаїла, який був св. Митрополитом киевським, в 10-й день місяця першого, іже єсть: Септемврий, Октобрий, и Ноємврий, По исправленіи сь напечатанной первымих тишеніємъ въ царствѣишемъ великомъ градѣ Москвѣ, въ лѣто ѿ сотворенія міра 7373, ѿ Ржтвѣ же Хрѣтѣова, 4791, Індікта и, Напечатана первымих же тишеніємъ во сѣбѣ великой чюдотворной Киевопечерской дѣвурѣ, при Архімандритѣ Звѣимѣ, въ лѣто ѿ сотворенія міра 7373, ѿ Ржтвѣ же по плѣти Бѣга Глоба 4793. С. 148 (зв.) – 153 (зв.); Книга житій св. Митрополита Михаїла, який був св. Митрополитом киевським, в 10-й день місяця четвертого, іже єсть: Іюній, Іюлій, и Августъ, По исправленіи сь напечатанной первымих тишеніємъ въ царствѣишемъ великомъ градѣ Москвѣ, въ лѣто ѿ сотворенія міра 7373, ѿ Ржтвѣ же Хрѣтѣова, 4791, Індікта и, Напечатана первымих же тишеніємъ во сѣбѣ великой чюдотворной Киевопечерской дѣвурѣ, при Архімандритѣ Звѣимѣ, въ лѣто ѿ сотворенія міра 7373, ѿ Ржтвѣ же по плѣти Бѣга Глоба 4793. С. 115–127 (зв.).

Репродукція масового прийняття киянами християнства (т. зв. «Хрещення Русі») (відтворення роботи М. В. Васнецова); ліворуч від св. кн. Володимира Великого ймовірно зображення св. Митр. Михаїла. Свято-Миколаївський Кафедральний Собор м. Дніпродзержинська.

Фото: архім. А. Бочкаря.

Помер св. Михаїл у 992 році, за переданням – 15 червня. Поховано його було в Києві, а коли була побудована Десятинна церква в 996 р., то мощі Митрополита були покладені в цьому храмі.

Але така старовинна версія житія та діяльності св. Михаїла нажаль не відповідає дійсності. Слід зазначити, що при Хрещенні Русі (України) в Києві не було **жодного** Єпископа. Лаврентієвський літопис говорить про те, що при цій події у нашій столиці були лише «попы Корсунские и Царицыны» [15, с. 121]. Тож, прекрасна репродукція прийняття нашим народом Хрещення за князя Володимира зі старим Архієреєм не більше не менше, як картина, в яку художник (який не був істориком) вклав свою любов до рідної Церкви. Тож, при Хрещенні Русі (України) св. Михаїл ніяк не міг бути в Києві.

Тоді може він приїхав пізніше Хрещення, як про це говорить Никонівський літопис про відвідування Новгороду у 990 році? Але коли літопис описує відвідування в 991 році св. Михаїлом Ростова, то зазначається, що він був «съ четырма епископы Фотей патриарха» [18, с. 65]. І це свідчення не з'явилося само собою. Як відомо, святий Константинопольський Патріарх Фотій жив у IX, а не X столітті й правив двічі: з 858 по 867 рр. та з 878 г. по 886 р. Саме за часів цього Патріарха стався військовий похід наших предків на чолі з Великим Київським князем-мучеником блаженним Оскольдом на Константинополь. Напад відбувся 18 червня 860 року. Заступництвом Божої Матері християнська столиця була збережена від захоплення киянами – після молебню Патріарха Фотія та народу до Пречистої, піднялася буря що знищила флот нападників, які, коли дізналися подробиці своєї поразки були настільки вражені дивом, що частина їх охрестилася та «прийняли єпископа та пастиря» [7, с. 74]. Цим першим Архієреєм у 862 році став Митрополит Олексій¹. Ігнатій, що в 867 р. повернувся на патріаршу кафедру, направляє до Києва іншого Архієрея, ім'я якого наразі не відомо.

Але, якщо літопис пов'язує діяльність Митр. Михаїла з часом Патр. Фотія, то як можна вирішити цю проблему? Це не могло статись під час першого патріаршества Фотія, бо приблизно з 862 до 867/868 р. Митрополитом Київським був Олексій. У 878

¹ Те, що Олексій був саме Митрополитом, а не Єпископом Київським на думку автора цієї статті – безперечний факт. У Noticiae episcoporum візантійського імператора Лева Мудрого (886–912 рр.) київська єпархія називається «Митрополія Русі», а звичайна єпископія не могла за 20 років вирости до статусу Митрополії. Відповідно вона мала цей статус спершу. Для порівняння даних див.: 6, 119–125.

р. Фотій повертається на кафедру, та згодом ставить на нашу Митрополію нового Архієрея, яким як раз і став святий Михаїл. Написана в 1621 р. «Палінодія» українського історика та полеміста Києво-Печерського архімандрита Захарії Копистенського з посиланням на Зонару зазначає, що Патріарх Фотій прислав до русичів-українців «Михаїла митрополита» [7, с. 137]. Густинський літопис відносить поставлення святителя 886 роком – останнім роком життя Патр. Фотія [6, с. 125] (заради справедливості ще слід відзначити, що інший історик А. Карташов відносить діяльність святого Михаїла до першого патріаршества Фотія [7, с. 137]).

Український історик О. Лотоцький пише, що «ім'я митр. Михаїла, крім кількох літописних списів, згадує устав кн. Володимира, де говориться, що сього митрополита прислав патр. Фотій» [8, с. 256]. Цієї ж думки дотримався й російський історик Є. Голубінський [5, с. 280]. Так логічно пов'язується спомин про Митрополита Михаїла як такого, що діяв на Русі (Україні) з Єпископами, яких прислав Патр. Фотій, а літописець вочевидь просто переплутав дві події – хрещення киян за часів Оскольда та хрещення за часів св. Володимира.

Якщо прийняти свідчення Густинського літопису, то виявляється цікава картина: у 886 році Митрополит Михаїл прибуває до Києва, де він зустрічається ... з Олегом, який чотири роки тому вбив «винуватця» появи та поширення в Києві християнства! Як відомо, у 882 році Олег вбиває Оскольда та починає зворотній процес повернення язичництва як релігії, яку сповідає великий князь замість ненависного йому християнства. Цілком ймовірно, що, довідавшись про такий стан речей, Патріарх Фотій вирішив не кинути щойно народжену Київську Митрополію яка з'явилася за Божим Промислом (слід пригадати обставини хрещення Оскольда), а направити до неї людину, яка б святістю свого життя підтримувала київських християн. Можна абсолютно сміливо вважати, що той факт, що в Києві християнство не тільки не пропало, а навпаки, все більше поширювалось впродовж наступного століття, свідчить про ту самопожертву та відданість апостольським благовісницьким трудам, які поклав святий Михаїл для своєї пастви. Ані жорстокість Олега, ані інші перешкоди не зупинили нашого першого святого Митрополита нести русичам-українцям євангельське слово, яке вже достатньо скоро дало про себе знати: вже за часів наступника Олега Ігоря до християнства в Києві будуть відноситися толерантно, а дружина Ігоря взагалі сама стане християнкою!

Так чи інакше, але заплутані відомості про Митрополита Михаїла стають зрозумілими лише за умови віднесення його діяльності не до X, а до IX століття, що підтверджується наведеними фактами. Але як пояснити спомин про нього, як про первагw митрополіта кілевскагw, коли першим Митрополитом був Олексій? Ця стаття не ставить на меті розбір питання про те, хто був першим Митрополитом Київським, але на думку автора, в пам'яті нашого народу збереглося шанування святителя Михаїла не як першого за часом Митрополита Київського, а як первагw ст7а1гw митрополіта кілевскагw, тобто першого Митрополита, який був прославлений від Господа святістю.

Те, що Митр. Михаїл трудився під час становлення нашої Церкви за часів Патр. Фотія, лише додає цій фігурі величі істинного Апостола Русі (України), якому довелося діяти серед сильної язичницької партії.

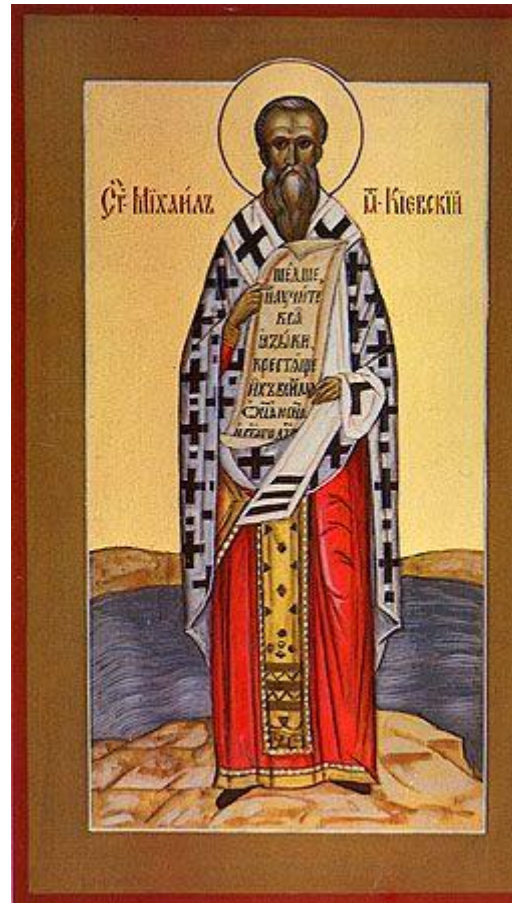
Стосовно національного походження св. Михаїла найбільш поширеною є думка про те, що він був сирійцем.

Біля 1103 р. нетлінні мощі Митрополита Михаїла були перенесені до Ближніх Печер Святої Успенської Києво-Печерської Лаври настоятелем якої був або ігумен Іван I (1088–1103 р.), або перший ігумен в сані архімандрита Феоктист (1103, або 1108–1112 р.) [22, с. 29; 520]. Ймовірно, що саме в цей час його було канонізовано Православною Церквою. Впродовж багатьох століть його пам'ять відзначалася в день блаженної кончини 15 червня (за юліанським календарем).

Нажаль, але через століття святителю довелося стати свідком та навіть «учасником» певних церковних та політичних подій. З 1722 по 1730 роки Святу Київську кафедру посідав Варлаам Вонатович – одна з найвидатніших постатей Української Православної Церкви. Висвячений на Древню Кафедру, від якої згодом отримали життя Російська та Польська Помісні Православні Церкви, Владика Варлаам став свідком бруталного порушення древніх прав та привілеїв Київської Митрополії Російським царизмом¹. Коли його було висвячено на Святу Кафедру, то за царським наказом Вонатовича було поставлено не Митрополитом, а **Архієпископом** Київським! Таким чином була зруйнована навіть сама згадка про те, що в Києві завжди були Митрополити. Причиною такого приниження Першої Кафедри нашої Церкви можна вбачати в тому, що, з одного боку найвпливовіша фігура в Російському Синоді Архієпископ Феофан Прокопович мав особисту неприязнь до Варлаама, а, з іншого це стало черговим кроком політики Петра I, спрямованої на руйнування древніх прав та вольностей України. Коли після смерті Петра Архієпископ Варлаам у 1728 р. звернувся до російського уряду з проханням відновити давні права Київської Митрополії, то йому було відмовлено². Але Київський Архієпископ не став стороннім споглядачам руйнування своєї Церкви та неодноразово заступався за неї «проти спроб Синода і синодальної канцелярії підвести Київську митрополію під рівень великоросійських через порушення стародавніх прав і привілеїв Української Церкви» [4, с. 27].

Це й стало причиною гонінь на Архієпископа Варлаама з боку Синоду та особисто Феофана Прокоповича, діяльність якого навпаки була спрямована на повну уніфікацію усіх частин Російської Церкви з подальшим безапеляційним підпорядкуванням державній владі. У 1730 р. за сфабрикованим доносом Варлаама було звинувачено в тому, що ніби він не відправив молебня з нагоди коронації імператриці Анни Іванівни. З подачі Феофана на суді Архієпископа Варлаама було позбавлено священного сану, та як звичайного ченця на 10 років заслано до Кирило-Білозерського монастиря. Наступником Архієпископа Варлаама було поставлено (знову

Святитель Михаїл Київський

¹ Слід зазначити, що в 1686 р. Київська Митрополія була вилучена з-під канонічної юрисдикції Константинопольського Патріархату та передана Московському Патріархату. У 1700 р. помер десятий Московський Патріарх Адріан; цар Петро I не дозволяв обрати нового Патріарха, а в 1721 р. замінив Московське Патріаршество Петербурзьким Синодом у якому головною дійовою особою був Феофан Прокопович – безбожний кат, який пригнічував духовенство та був провідником імпералістичної політики Петра, який намагався з гетьманської України зробити слухняну у всьому частину Російської Імперії. Після Полтавської битви російський цар Петро почав «форсований наступ на українську автономію» [2, с. 183], що дуже швидко позначилося й в церковних справах.

² Лише у 1743 р. Київській кафедрі було повернуто статус Митрополії (див.: 4, 28–29).

ж таки Архієпископом!) Рафаїла Заборовського (1731–1747 р.) – вірного провідника політики російського уряду.

30 вересня 1730 р. в Києві відбулася досить серйозна подія – за часів лаврського архімандрита Романа Копи (1730–1736 р.) мощі святого Митрополита Михаїла були перенесені до Великого Успенського Собору СвятоїУспенської Києво-Печерської Лаври, де були покладені в приділі св. архідиякона Стефана. Автор цієї статті вважає, що це було зроблено за наказом Архієпископа Варлаама, який, вийнявши «з-під спуду» (Мф. 5, 15) мощі першого святого Митрополита Київського цим самим хотів привернути увагу народу до того, що тепер, всупереч усім обіцянкам, Свята Кафедра позбавлена статусу Митрополії. Інакше як пояснити причину перенесення мощів святителя до головного Собору головної святині нашого народу? Виборюючи відновлення древніх та споконвічних прав Києва мати Митрополію з Митрополитом на чолі, Варлаам Вонатович розраховував, що урядовці посоромляться дивитись на мощі Митрополита, які будуть свідчити про їхню боротьбу проти древнього права йменуватися наступникам святого Михаїла саме **Митрополитами**. Яким чином Арх. Варлаам розплатився за свою ревноту та нелицемірну архіпастирську діяльність вже було сказано.

Але на цьому історія не закінчується. Виявляється, що до 1730 р. пам'ять Митрополита Михаїла святкувалася 15 червня – в день його кончини. Але, починаючи з сумнозвісного 1730 року, до традиційного відзначення пам'яті святителя було додано 30 вересня – дату перенесення мощів до Успенського Собору. На думку автора це святкування так само встановив Архієпископ Варлаам, а впроваджено в життя воно було вірним його ідеям київським духовенством (бо невдовзі після цього перенесення Арх. Варлаама було засуджено та позбавлено кафедри – відповідно, що першу річницю перенесення кияни святкували вже без нього). Мета встановлення цього урочистого святкування та ж сама, що й ідея перенесення мощів.

Ще у 1718 р. російський цар Петро I видав наказ, за яким заборонялося друкувати богослужбову літературу за давньоукраїнськими зразками. Відтепер можна було друкувати лише ті книги, які будуть повністю відповідати російським книгам «щоб жодної різниці й особливого наріччя (тобто української мови – *АБ*) у них не було» [22, с. 188]¹. Відповідно така постанова стосувалася й Міней, які стали передруковуватися з російських Міней. І лише через півстоліття російським урядом було дозволено лаврській типографії надрукувати службу святому Михаїлу в складі Собору Києво-Печерських святих (укази Синоду від 15.06.1762 р., 18.05. 1775 р. та 31.10.1784 р.). Аби зрозуміти весь нонсенс цих указів та «дозволів» слід зазначити, що ще за століття до цих постанов Російського Синоду, у 1677 році (час, коли Київська Митрополія була в складі Константинопольського Патріархату) Лаврська типографія надрукувала збірник акафістів, де в 1 тропарі 9-ї пісні канону преподобним печерським згадується святий Митрополит Михаїл. Стався певний нонсенс: поширивши свою владу на Київську Митрополію, імперський уряд Росії забороняє друкувати службу її першому святому Первосвятителю (відповідно й святкувати пам'ять, бо, коли не стане книг із службою св. Михаїлу, то правити їх не буде за чим), а, через кілька десятків років, «милостиво» дозволяє знову її друкувати.

Навіщо ж російському уряду було забороняти друкувати службу першому святому Митрополиту Київському? Вочевидь у пам'яті петербурзької імперської еліти був яскравий приклад Архієпископа Варлаама Вонатовича, який, перенісши мощі святителя, засвідчив цим те, що саме **він** є безпосереднім наступником Михаїла з усіма послідовними наслідками. Аби звести Київську Митрополію до рангу рядових єпархій Російської Православної Церкви, треба було й позбавити її Архієреїв та народ пам'яті про славне минуле цієї Величної Кафедри. Подібне «затирання» пам'яті першого

¹ Саме з цього часу в нашій Церкві став поширений т.зв. «московський ізвод» церковнослов'янської мови та манери читання замість київського, який вживався у Київській Митрополії до XVIII століття.

Митрополита «Матері міст» (у тому числі й старовинних російських) було подальшим продовженням курсу Російської Імперії на знищення історичної свідомості народу України, що й було зроблено, коли Митрополит Київський перестав бути Престоятелем для інших Єпископів України, а став лише єпархіальним Архієреєм Київської єпархії¹.

Покладені в Успенському Соборі, моці святого Михаїла були благословінням міста, в якому він рівноапостольно трудився та закінчив своє життя. Під Великої Вітчизняної війни сталася страшна подія – 3 жовтня 1941 року Собор було підірвано більшовиками² й безцінний скарб – моці першого святого Митрополита Київського були втрачені назавжди. Сьогодні Собор відроджено, але не відродити вже моці великого Апостола нашої землі, який вже 11 століть молиться за нашу святу Україну перед Богом.

Пам'ять про першого святого Митрополита Київського не щезла та не щезне ніколи. Будуються та освячуються нові храми на честь цього святителя. Серед останніх слід зазначити чудовий храм у Києві на розі вул. Шелковичної, хрести на купола якого в 2002 році було освячено спадкоємцем св. Михаїла – Блаженнішим Володимиром, Митрополитом Київським і всієї України, Предстоятелем Святої Української Православної Церкви. Побудований у візантійському стилі, він ніби нагадує місце висвяти першого святого Митрополита України – Константинополь.

Новозбудований храм на честь святого Митрополита Михаїла в Києві

Література

1. Александров Д.Н. Южная, Юго-Западная и Центральная Русь в XIII–XIV вв. и образование Литовского государства / Д. Н. Александров. – М., 1994. – 269 с.
2. Бодрухін В.М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.) / В.М. Бодрухін: [монографія]. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 304 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 3. – 704 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 4. – 536 с.
5. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М.С. Грушевський. – К.: Наук.думка, 1991. – 541 с.
6. Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности / А.Ю. Дворниченко. – М., 1993. – 240 с.
7. Дискусія «Великое княжество Литовское» // Родина. – 1993. – № 3. – С. 81–93.
8. Думин С.В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М., 1991. – С. 76–125.

¹ Остаточно це відбулося за часів Катерини II, коли указом від 18 березня 1770 року Київському Митрополиту Арсенію Могилянському було заборонено титулуватися Митрополитом «Малої Росії» (так тоді називали Чернігівщину та Переяславщину), мотивуючи це тим, що у цих областях є свої Архієреї. Відтепер Київський Митрополит мав йменуватися «Київським і Галицьким», хоча Галичина не входила до області його управління. Так Древніша та Перша Кафедра була зведена до рангу рядової єпархії. Враховуючи те, що Митр. Арсеній кілька років поспіль бився з імперським урядом за відновлення давніх прав Київської Митрополії, важко не пов'язати його смерть, що сталася 8 червня 1770 р., з наказом від 18 березня – вочевидь це тільки прискорило смерть Митрополита, якого було морально «роздавлено» такою поведінкою уряду Російської імперії.

² Дискусійне питання про те, ким був підірваний Успенський Собор – нацистами чи більшовиками, змстовно викладає Дмитро Степовик, який, на основі свідчень очевидців та інших історичних джерел чітко доводить, що цю безбожну справу було зроблено саме комуністами (подробіці див.: *Степовик Д. Історія Києво-Печерської Лаври.* – К., 2001. С. 281 – 291.

9. Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г.Ю. Івакін. – К., 1996. – 271 с.
10. Ключевский В.О. Курс Русской истории. – Т. 1 (Лекции I – XXXII) // Библиотека Альдебаран [http : // lib.aldebaran.ru](http://lib.aldebaran.ru). Дата доступу до ресурсу: 21.05.2010 р.
11. Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского // Памятники истории Восточной Европы: Источники XV – XVII вв. – Т.4. – М. – Варшава, 1999. – 261 с.
12. Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М.М. Кром. – М., 1997. – 231 с.
13. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно / М.К. Любавский. – М., 2004. – 312 с.
14. Макарий, митрополит. История Русской церкви / митрополит Макарий. – М. 1886. – Т. 4.
15. Новгородскія и Псковскія летописи // Полное Собрание Русских Летописей. – Т. 4. – Спб, 1848. – 362 с.
16. Петр Дусбургский. Хроника земли Прусской. – М., 1997. – 383 с.
17. Приселков М.Д. Троицкая летопись. – М. – Л., 1905. – 514 с.
18. Столяров А.М. История Великого княжества Литовского в отечественной историографии XIX – начала XX века : диссертация канд. ист. наук : 07.00.09 / Алексей Михайлович Столяров; [Место защиты: Казан. гос. ун-т]. – Казань, 2008. – 234 с.
19. Толочко О.П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX – X ст. / О.П. Толочко // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 51–63.
20. Толстой В.М. История Русской Церкви / В.М. Толстой. – М. : Изд. Преображенского Валаамского монастыря, 1991. – 364 с.
21. Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб розв'язання / Ф.М. Шабульдо // Историчні зошити. – К., 1998. – 84 с.
22. Янин В.Л. Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII–XV вв. / В.Л. Янин. – М., 1998. – 212 с.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРИЧНОГО ШЛЯХУ РОЗВИТКУ «УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я»

Протоієрей Ігор Баглей,
докторант УУБА–КаУ,

настоятель Свято-Успенської Церкви с. Погреби Київської єпархії УПЦ

У статті зроблено аналіз історичного шляху розвитку етнічного українського Православ'я, у контексті політико-економічних, територіально-культурних та міжнародних відносин.

Ключові слова: Україна, Схід, Захід, Київська Русь, Православ'я, конфесії.

Хронологический анализ исторического развития «украинского Православия». В статье сделан анализ исторического развития этнического украинского Православия в контексте политико-экономических, территориально-культурных и международных отношений.

Ключевые слова: Украина, Восток, Запад, Киевская Русь, Православие, конфессии.

The Chronological Analysis of the “Ukrainian Orthodoxy” Historical Development. The article presents an analysis of the historical path of ethnic Ukrainian Orthodoxy in the context of political, economic, territorial, cultural and international relations.

Key-words: Ukraine, East, West, Kievan Rus, Orthodoxy, confessions.

В умовах сучасного загальносвітового простору Україна, як ми бачимо, ще й досі не мислиться у свідомості багатьох її громадян цілковито як своя Батьківщина, яку потрібно не тільки цінувати, а ще й любити. Безперечно, ми маємо закони, Конституцію, механізми керування та ін., але, на превеликий жаль, не маємо єдності [15, с. 1].

Українське Православ'я – поняття, яке протягом останнього десятиліття міцно укорінилося в науковій і церковній термінології, хоча й далі полемізується. Таким його зробила доба утвердження української державності, інституціоналізації православних конфесій, що прагнуть до набуття повної автокефалії та утворення єдиної Помісної Української Церкви. Поняття “українське Православ'я” передбачає, передусім, ствердження особливого шляху розвитку християнської церкви в Україні, підкреслення сутнісної відмінності цього шляху від інших національно-територіальних варіантів. Тим часом подібне визначення руйнує стару ідеологічну модель націокультурного розвитку українського та російського народів, на яку й сьогодні роблять ставку деякі політичні сили в Україні. Об'єктивно воно стає основою для обґрунтування змагань за українську автокефалію. В цьому причина його дискусивності й гостроти.

Беззаперечним є факт, що українська православна традиція, органічно вливаючись в контекст світового Православ'я, спромоглася зберегти свою унікальність, щонасамперед полягає у тісному зв'язку з традиціями і звичаями нашого народу. Навіть у часи найжорстокіших гонінь і переслідувань Українська Церква не втратила свого унікального обличчя і покликання – служити як Богу, так і людям – і в цьому її найбільша велич [15, с. 1].

Коріння цього феномену сягають історичних глибин. Адже не сьогодні і не водночас відбулося становлення релігійних традицій, виникла самобутність організаційного устрою церкви, визначилися особливості релігійного світогляду та психології віруючих. Без з'ясування історичних підстав навряд чи можна зрозуміти сучасні позиції, вмотивованість чи, навпаки, надуманість аргументів полеміки. Спробую викласти власне бачення на проблему особливостей розвитку православної церкви в Україні в контексті соціально-політичних, етнокультурних і цивілізаційних процесів. Такий розгляд дасть можливість простежити зв'язок більш ранніх історичних явищ і подій у площині загальногромадянської історії з подіями в церковному річищі України початку ХХ ст., коли знову активізувався рух за національну культуру, демократію, загальнолюдські й релігійні свободи. При цьому привернемо увагу до наріжних моментів, які надавали нової динаміки розвитку церковним процесам в Україні. Сподіваємося, що це допоможе кращому осмисленню проблем, які виникли і розв'язувались у церковному житті України, а також мають сучасний суспільний резонанс.

Утвердження християнства на Русі-Україні відбувалося за обставин державно-політичного підйому й активізації націєтворчих процесів, рушіями яких були не зовнішні агресивні сили, а внутрішні чинники. Цей фактор сприяв тому, що конкретний зміст церковного будівництва переймався на Русі не механічно, а з великою долею творчості. Визначальним при цьому став характер народних традицій давньоукраїнського населення, базований на дохристиянському світогляді, та зміст суспільної психології епохи раннього феодалізму. Геополітичне становище українських земель продукувало способи та інтенсивність християнського впливу, з перевагою серед них візантійських форм.

Сукупна дія зазначених факторів визначила давньоукраїнську специфіку розуміння догматично-канонічних основ християнства і призвела до поширення релігійного синкретизму на українському ґрунті – феномену двовір'я. Характерними рисами становлення церковної організації на Русі стало не тільки дотримання православних візантійських обрядів, а й їх інтенсивна адаптація до конкретних

історичних умов і дохристиянських традицій. Саме до таких висновків приводить аналіз спеціальних досліджень релігійного світогляду давньоукраїнського населення [2, с. 56–57], еволюції християнської церковної організації [7, с. 228–275], норм канонічного права, етнорелігійних процесів [14, с. 53–79], політичної думки [10, с. 88–150] в Україні тощо. Наприклад, простежуючи історичний розвиток еліт у Київській державі X–XIII ст., Б.Кухта і Н.Теплоухова підкреслювали запозичення з Візантії “лише елементів православної концепції влади”, а не “сприйняття доктрин як таких” [5, с. 39].

Свідоме й критичне сприйняття християнства, в якому державна влада знайшла джерело консолідації народу, швидко продемонструвало претензії русичів на поставлення власного митрополита (1051, 1147 рр.). Соборами руських єпископів, за підтримки великокнязівської влади, але без погодження з Візантією, було поставлено митрополитів-співвітчизників – Іларіона та Климента Смолятича. Таким чином, у добу становлення і політичного піднесення давньоукраїнської держави Київська Русь відбувалося формування церковної інституції, ідейний стрижень якої був невід’ємною частинкою державної ідеології.

Це формування проходило під потужним впливом етно-національних процесів і сприяло інтеграції релігійного і національного чинників, наданню східнослов’янському варіанту християнства самобутнього характеру. Сучасні українські релігієзнавці, підкреслюючи цю самобутність, небезпідставно характеризують його як Київське християнство [4, с. 9–23], що, по суті, збігається з оцінками української історіографії першої половини XX ст. [1; 4; 6]. Ця самобутність мала свої виміри в організаційно-структурній, церковно-правовій, літургійній, обрядовій, мистецько-архітектурній та інших сферах.

Включення українських земель до складу Великого князівства Литовського та Польщі, а згодом їх перебування в Речі Посполитій, суттєво змінили їх цивілізаційний ландшафт, перетворюючи його щодо майбутньої Росії на “напіввестернізоване прикордоння” [12, с. 146].

Прикордонне становище України між Сходом і Заходом призводить до того, що навіть у польському тьмяному віддзеркаленні новітньої західної культури [12, с. 146] українці починають вбачати контури більш раціонального сприйняття православної доктрини та неправославних християнських ідей.

Образами цих віддзеркалень були загальноєвропейські явища: Відродження, Реформація, Контрреформація, технологічна революція тощо. Ці явища відзначалися певною логікою розвитку, були багатими розмаїттям національних барв народів Європи та контрастів їх державного устрою, а тому їх впливи були багатовимірними, тривалими, інтерферентними. Вони охопили церковну архітектуру, музику, образотворче мистецтво, літературу, богословську думку тощо. Активне зближення з західною християнською культурою захопило не тільки елітарні, але й низові пласти народної культури. Більш розкутим стає характер інтерпретацій в іконографії та храмубудуванні. У візантійські форми влітаються гуманістичні мотиви. Ширше осмислюються та інтерпретуються ідеї Бога, ролі Церкви, сенсу Буття. Під впливом протестантського критицизму та індивідуалізму в Україні з’являються переклади Євангелія, інші релігійні видання (“Пересопницьке Євангеліє” (1556–1561) та ін. Всі вони мають виразні ознаки протестантських впливів, що, в свою чергу, сприяло подальшому поширенню реформаційних ідей в Україні [4, с. 138]. Матеріали для інтерпретацій давало оточення, в тому числі й католицьке, сіючи зерна своїх теорій та життєвих реалій серед слов’янських народів. Ці народи засвоювали не тільки нові антикатолицькі віяння, а й старі католицькі доктрини. Як зазначав свого часу М.С. Грушевський стосовно українських реалій доби середньовіччя, “бачимо виразну сполуку українсько-візантійських основ життя з західними впливами. Тутешне

громадянство українське не цуралося їх, живучи в тісних зносинах з західними своїми сусідами [9, с. 42–43].

Цьому зближенню сприяло не тільки географічне розташування українських земель на європейському континенті, схожість моделі та близькість рівнів соціально-політичного розвитку європейських держав, а й вселенськість моделі римо-католицької церкви, яка, не знаючи державних кордонів, була панівною і рівновеликою майже скрізь, і в Речі Посполитій зокрема. Саме католицька церква – духовний стрижень європейської цивілізації – спочатку стала полем цивілізаційних змагань з турецькою загрозою, а потім – гострих зіткнень з ідеями Просвітництва, вийшовши з них оновленою і зміцненою організаційно.

Вона виявила неабияку здібність до консолідації народів Європи в умовах зовнішньої агресії та внутрішнього критицизму (лютеранського, кальвіністського, англіканського рухів). Було проведено два Вселенських собори – Латеранський V (1245) і Тридентський (1545–1563), які сприяли перемозі в цій боротьбі. Відстоювання своїх позицій як духовного провідника всієї західної цивілізації, посприяло зміцненню широкого морального авторитету і підтримки. Активність і результативність опору католицької церкви явно контрастувала зі становищем Константинопольської патріархії, що опинилася під владою завойовників і катастрофічно втрачала роль другого Риму.

Цивілізаційні впливи, провідником яких була католицька церква, в умовах польсько-литовської держави мали виразну підтримку світської влади. Отож конфігурація державно-православних взаємин, стала видозмінюватись, впливаючи на внутрішню церковну організацію і зміст віри. Започаткована в литовсько-руській державі тенденція підтримки і розвитку Православ'я виявилась нестійкою. Її формальний пік ледве сягнув 1458 р. Тоді було відновлено Київську митрополію, незалежну від влади однойменного митрополита, що мав осідок у Москві. Державно-політичний фактор змагань за створення митрополичих кафедр по обидва боки литовсько-московського кордону виявився з усією очевидністю [3, с. 36–50] як продовження міждержавного протистояння.

Поділ Київської митрополії на дві частини – українсько-білоруську і московську, лише створив організаційні передумови для незалежного розвитку церкви в Україні від зовнішнього тиску, але не захистив її від внутрішнього державно-політичного й етноконфесійного тиску з боку польських господарів, за якими також стояв Рим. Слушною нам видається думка І.Паславського про те, що київська ієрархія перші півстоліття після розподілу старої митрополії змушена була “одверто балансувати між Римом і Константинополем”, що особливо простежувалося в політиці Григорія (1458–1472), Мисаїла (1475–1480) та Йосифа Болгариновича (1498–1501).

І.Паславський пояснює це еквілібрування так: “Зв’язок з царгородським патріархатом, на їх думку, мав служити заборолом проти тотального латинщення, яким реально загрожувала польсько-литовсько-католицька експансія, а приязні стосунки з Римом мали гарантувати розвиток українського церковного життя від посягань казенного московсько-візантійського православ’я” [9, с. 35].

У XIX ст. лави прихильників та оборонців українського Православ'я стали більш інтенсивно поповнюватися інтелігенцією. Виходячи на суспільну арену активною громадсько-політичною силою, вона, завдяки характерові інтелектуальної творчої праці, швидше і глибше проймалася загальнонародними запитами та проблемами, усвідомлювала свою відповідальність за долю всієї нації. У складі інтелігенції відсоток дітей священників та церковнослужителів був особливо вагомим, на порядок перевищуючи частку цієї категорії населення в соціальній структурі українського населення. Зокрема, за даними на 1880 р., відповідно 18,6% та 51,7% студентів (майбутньої інтелігенції), що навчалися в Київському та Новоросійському університетах, становили представники духовного стану [13, с. 88]. І хоча надалі

питома вага вихідців з духовенства зменшувалась, вона залишалася значною. 1900 року їх частка серед студентів семи найбільших університетів країни (включаючи Харківський та Одеський) дорівнювала 9,1% (1880 р. – 24,1%) [8, с. 44]. Зазначена статистика переконує нас у тому, що для української інтелігенції до початку ХХ ст. були добре знані проблеми духовного відомства, з яким вони мали станові зв'язки, що назагал українська інтелігенція модерної доби була релігійною і не могла абстрагуватись від вирішення церковних проблем, пошуків шляхів їх розв'язання. Проте відносно високі відсотки представників духовної верстви у світських навчальних закладах свідчать про інші, суперечні тенденції – розмивання професійної замкненості духовного стану, втрату ним своїх станових ознак і пріоритетів, спраглисть частини церкви до світської освіти, що, безперечно, було симптоматичним проявом секуляризації всієї духовної культури, в тому числі й національної.

Православна церква, розвиваючись на теренах України, трансформувала у собі цілий комплекс рис, характерних для місцевого етнокультурного типу, сформувалася як національний варіант Православ'я. Самобутність кристалізувалася за умов історичної специфіки розвитку українського народу, її зберігало і постійно генерувало національне буття. Канонічний статус української церкви, спочатку як частини Константинопольського патріархату, розвивався в напрямі незалежності.

Проте, підпавши, внаслідок геополітичних реалій, під владу одержавленої, жорстко організованої та кількісно чисельнішої московської церкви, цей процес загальмувався. Лише завдяки розвитку демократичного суспільно-політичного руху ХІХ – початку ХХ ст. йому було надано нового імпульсу.

Захоплення суспільства модерними політичними рухами, що прикрили національні форми, одержавлення церкви і перетворення її на елемент визиску народу була настільки значною, що вона ослабила властивий українській церкві попередньої доби об'єднуючий потенціал, відштовхнула від неї віруючу масу; поставила її поза новим суспільним рухом. Цей рух в більшості розвивався без церкви і, навіть, під антицерковними гаслами.

Домінування в ньому радикальних суспільних ідей мало своє пояснення. Їх рясно підживлювали суперечності державно-політичного розвитку російського імперіалізму в Україні.

Консервативна течія західного лібералізму, яка не обходила увагою церкву, знайшла значно менший відгук в українській суспільній думці і психології другої половини ХІХ ст. Її блокувала відсутність національної еліти, винищеної незадовго до цього.

Суспільно-політичні ідеали ієрархії та кліру наприкінці ХІХ ст. мали суттєві розбіжності з прагненнями основної маси віруючих. Намагання передових людей знайти точки поєднання між ними, відбудувати місток між церквою і народом спиралися на національні консолідуючі чинники. Ідея національного відродження церкви несла в собі могутній об'єднуючий заряд. Але її поширення, так само, обмежував характер імперського церковного устрою. Він гальмував цей прогресивний рух. А це неминуче призводило до радикалізації останнього, усвідомлення необхідності якнайшвидших церковних реформ і, зокрема, таких, які б враховували вікову самобутність релігійного життя українського народу.

Українська Православна Церква – це єдина церковна структура та одна з кількох суспільних інституцій в Україні, що має сильні позиції як на лівому, так і на правому берегах Дніпра. Виходячи з цього, саме вона може і повинна стати тим центром, навколо якого об'єднуються «східна» та «західна» ментальні спільноти. Захід і Схід, прихильники європейського вибору та слов'янської інтеграції, всі громадяни України, незалежно від політичних переконань і цивілізаційних орієнтирів, є для нашої Церкви однаково дорогими чадами, що однаково потребують любові, розуміння та духовного

окормлення. Тому Українська Православна Церква робить усе можливе, щоб відсторонитися (звільнитися) від політичного та ідеологічного контексту.

Література

1. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні // Духовна Україна. Зб. тв. – К., 1994.
2. Іларіон, митр. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. – К., 1995. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2001. – Вип. XIII.
3. Історія православної церкви в Україні. Зб. наук.праць. – К., 1997.
4. Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.2. Українське православ'я. – К., 1997.
5. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів, 1997.
6. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Саут Баунд Брук – Нью-Йорк, 1984.
7. Лотоцький О. Автокефалія. – Т.ІІ. Нарис історії автокефальних церков. – Варшава, 1938. – [Репринт]. – К., 1999.
8. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – У 3-х кн. – Кн. І. – К., 1994.
9. Паславський І. Берестейська унія і українська християнська традиція. – Львів, 1997.
10. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – К. – Тернопіль, 2000.
11. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. – К., 2001.
12. Тойнбі А. Дослідження історії. – Т. 2. – К., 1995.
13. Шип Н.А. Джерела формування інтелігенції на Україні (XIX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Респ. міжвід. зб. наук.праць. – Вип. 16. – К., 1990.
14. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999.
15. Юрченко Роман Кузьмович Українське православ'я в контексті християнського Світогляду: http://www.rusnauka.com/36_NIO_2008/Philosophia/39051.doc.htm.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРДЕНА ІСУСА

Ігумен Сергій (Максименко В.О.),

докторант УУБА–КаУ,

настоятель храму Введення в храм Божий Матері м. Баймак РПЦ,
Російська Федерація

У даній статті розглядаються причини виникнення та розповсюдження ордену Ісуса. Як реакція на реформацію Римська церква змогла знайти в собі сили протистояти єретикам через орден Ісуса але при цьому заплатила дорогою ціною – спотворивши докорінно саме християнство.

Ключові слова: Реформація, молитва, Бог, чеснота, феодалізм, місіонерство.

История развития и деятельность ордена Иисуса. В данной статье рассматриваются причины возникновения и распространения ордена Иисуса. Как реакция на реформацию Римская церковь смогла найти в себе силы противостоять еретикам через орден Иисуса, но при этом заплатила дорогой ценой – в корне обезобразив само христианство.

Ключевые слова: Реформація, молитва, Бог, добродетель, феодалізм, місіонерство.

The History of Development and Performance of The Order of Jesus. *This article reviews the reasons of genesis and spreading of the Order of Christ. As a response to the Reformation, the Rome church was able to find the power to resist the heretics through the Order of Christ, but wherein it paid a great tribute – having distorted the Christianity's sources itself.*

Key-words: Reformation, prayer, God, virtue, feudalism, missionary.

У першій половині XVI століття Католицькій Церкві в ряді західноєвропейських держав було завдано важкого удару. Централізована і підпорядкована римському папі Католицька церква, яка домагалася верховної влади над усім світом, виявилася безсилою перед процесами, які в історії отримали назву «реформації». Ніякі спроби внутрішньоцерковних перетворень не могли запобігти вибуху реформаційного руху, а не могли тому, що в ньому відбивалася криза засад феодалізму.

Заплутаність і напруженість відносин у феодальному суспільстві тієї епохи виражалися в тому, що в противників Католицької церкви знаходилися багато світських феодалів, так звані великі й дрібні князі, вони були «добрими католиками» і це не дивно, так як Католицька церква освячувала їх панування, але з розвитком національних держав вони переставали бачити в одному тільки папстві верховну гарантію свого становища, і тим легше давала за себе знати їх давня розлюченість, адже папська церква володіла величезними багатствами, землями, лісами. Звідси і виникає прагнення князів обмежити світську владу Папи і відняти у церкви хоч частину її багатств. До чого об'єктивно вела ця політика, яка ясно показали події, пов'язані з реформуванням у Німеччині. Тоді багато князів, були налякані рухом маси реформації поспішили повернутися до числа відданих слуг римського Папи, та все ж своїми колишніми, конфліктами з церквою князі встигли сильно підірвати її авторитет, та економічну могутність. Однак найстрашнішими і для церкви, і для всіх світських володарів феодального світу, була народна реформація, рух низів, частини міського населення і селян. Ці маси, виступаючи проти духовних і світських гнобителів, стирали з лиця землі оплоти кріпацтва – монастирі, і замки світських феодалів.

Події, що розігралися в Західній Європі в першій половині XVI століття, ясно показали, наскільки встигла ослабнути до того часу Католицька церква. Її позиції були підірвані або зовсім знищені не тільки в Німеччині, але і в Англії, Швейцарії, Шотландії. Реформація мала своїх прихильників у Скандинавії, Польщі, Угорщині, Франції, Італії.

І все ж феодальний світ зберігав ще достатньо сил, для того щоб перейти в контрнаступ. Антифеодальні еретично-сектанські рухи народних мас були зупинені. Завдяки цьому Католицька церква в середині XVI століття зуміла повернути собі втрачені позиції в деяких районах Західної Європи. Починався той період історії, який отримав назву контрреформації.

У центрі феодальної реакції перебували Папи. Головною умовою їх перемоги вони вважали всебічне зміцнення своєї влади. Проте церква зазнала занадто великі економічні та політичні втрати. Католицькій церкві так і не вдалося відновити свій вплив в більшості тих країн Європи, де в роки підйому реформації панівне становище отримали нові, протестантські церкви. Антикатолицькі і антифеодальні масові рухи все ще спалахували. Поширення протестантських і еретичних вчень залишило незабутній слід у свідомості народних мас.

Епоха реформації показала масам віруючих те, що феодальна власність без Божої кари може бути відібрана від церкви. Це був тяжкий удар по авторитету Католицької церкви. Звідси і характерні риси контрреформації.

У політиці вона означала феодально-католицьку контрреформацію, та спробу придушення і винищення передової науки і вільної думки, спробу відновлення «святості» Біблії в її католицькому тлумаченні, а разом з тим, спробу відновлення феодалізму і папської церкви.

Щоб вирішити такі великі політичні та ідеологічні завдання, були потрібні нові сили, спеціально підібрані і навчені. У цьому відношенні папство не могло впевнено спиратися на колишні чернечі ордени. Вони, по-перше, були погано пристосовані до настільки «високої» політики, а по-друге, своєю жадібністю та іншими непорядними якостями давно встигли осоромити себе в народі. Не було повної опори також у інквізиції. Хоч вона вже зарекомендувала себе як найсильніша зброя проти релігійного

і політичного залякування, тепер вже було недостатньо одного терору, вимагалось більшого, зганьбити і спростувати реформацію, знайти спосіб зміцнити кріпосницьке право, повернути в лоно католицької церкви мільйони людей, які відкололися від неї, та склонити королів країн, які відпали від католицизму, до повернення під владу Ватикану.

У XVI столітті для вирішення цих завдань стали створюватися нові ордени. Серед них особливе місце зайняв єзуїтський орден, названий «Товариством Ісуса». Він відрізнявся від усіх орденів Католицької церкви. Єзуїти з самого початку поставили собі за мету зміцнення влади Папи шляхом проникнення в середовище багатих, правлячих, та впливових людей різних держав. Наладити зв'язки з політичними діячами, з землеробською та фінансовою аристократією, та впливати через них на політичне і суспільне життя в дусі папських вимог, з метою посилення позицій самої церкви, саме такі цілі поставили перед собою єзуїти [2].

Засновником ордену єзуїтів був Іспанський дворянин Ігнатій Лойола. Про цю історичну особу відомо багато, в чому числі і суперечливі відомості. Його біографами є єзуїти, і багато з них, розповідаючи життя засновника їхнього ордену, наповнили її містичними відомостями. Ще його мати за їх словами, передчувала, що народить на світ Божого улюбленця, і тому народила нібито не вдома, а в хліві, як Богородиця Христа. Зустрічаються у католицьких біографів і вказівки, що з моменту появи Лойоли на світі стали відбуватися чудеса, а потім кожен крок дитини виявляв його геніальні здібності, властиві лише божественному обранцю. З іншого боку, тобто з боку ворогів єзуїтського ордену, Ігнатій Лойола описаний як втілення огидних рис ідеології та політики середньовічних феодалів. Завдяки цьому більш-менш правдива біографія засновника ордену єзуїтів, очевидно, повинна бути з пробілами, тому особистість Лойоли достовірно не зовсім з'ясована.

Лойола народився у 1491 р. Він був з родовитих, але небагатих дворян. Народившись тринадцятою дитиною в сім'ї, він став тягарем для батьків, і ті віддали його відставному королівському скарбнику Хуану Веласко, який мабуть, був хрещеним батьком маленького Ігнатія. Завдяки зв'язкам при дворі, Веласко мав можливість влаштувати хлопчика пажем в свиту Фердинанда III. Розгульне життя серед багатих придворних, безліч красунь, котрі оточували величну Ізабеллу Кастильську, читання лицарських романів сформували молодого Ігнатія за загальною міркою. Це був молодий чоловік, шанувальник жінок, для яких вразливий і самолюбний юнак був готовий пожертвувати всім. Втопившись бездіяльністю при дворі він вступив на військову службу. У правління Фердинанда III військові дії майже не припинялися, а тому Ігнатій був задоволений, потрапивши на військову службу. Докладних відомостей про його службу немає. Відомо тільки, що божевільною хоробрістю Ігнатій привернув до себе увагу покровителя герцога і користувався славою блискучого офіцера. У січні 1516 р. помер Фердинанд III і на престол вступив його онук Карлос I, згодом оголошений імператором Карлом V.

У 1520 р. Карл V зважився почати війну проти Франції. Іспанські війська рушили з Кастилії в Капітонію, швидко підкорили південну Наварру. Фортецю найважливішого міста Наварри, Памплун, захищав від французів тридцятирічний Лойола. У бою його тяжко поранили в обидві ноги. Поранений противником, він був з переломами відправлений на лікування додому, і незабаром з жахом дізнався, що одна кістка зростається криво. Це нещастя виявилось нестерпним, бо не залишало надій на повернення до військового життя. Покликані хірурги знайшли необхідним зламати кістку, щоб зрослась успішно. Легко уявити, якою болісною була операція при тодішньому рівні хірургії, однак Лойола витримав усе. Кістку зламали, і вона зрослась знову, але біля коліна виявили шматок кістки, який заважав ходити. Хворий настоював, щоб цей шматок відпиляли. Коли виявилось, що завдяки ранам, одна нога стала

коротшою за іншу, то Лойола, сподіваючись їх зрівняти, погодився щоб йому витягли ноги особливим вортом, але нога залишилася короткою на все життя [1].

Цю цікаву історію приводять всі церковні біографи Лойоли, щоб показати силу його витримки, волі і спробувати тим самим знайти витоки фанатичного завзяття, з яким він згодом долав перешкоди, що виникли з самого початку перед єзуїтським орденом. Відмовити Лойолі у визнанні таких якостей, дійсно не можна, це була вольова натура. Однак ця історія навряд чи оповідає про прихильність Лойоли до похмурого аскетизму або до інших католицьких чеснот, прикладом яких він тоді нітрохи не намагався прославитись.

Минув час гострих страждань і важких операцій, але хворий не міг залишати ліжку, очікуючи остаточного одужання. Ясність думок і жага діяльності повернулися, але доводилося спокійно лежати. Тоді Лойола накинувся на читання і зажадав лицарських романів. Чиясь рука, може бути матері, враженого хворобою сина, дала йому життя святих і життєпис Ісуса Христа. Незабаром читання його зацікавило. Біографи єзуїти розповідають, що у свідомості Лойоли під впливом цього читання здійснився раптовий перелом, він прийшов до впевненості у своєму надприродному покликанні стати рятівником церкви. Але як би то не було, швидше думка про можливість прославитися на духовній ниві змусила Лойолу відмовитися від усього минулого і почати нове життя на славу Господа Бога, Ісуса Христа і Пресвятої Діви Марії, лицарем якої він зважився оголосити себе.

Прийнявши твердий намір почати нове життя, Ігнатій Лойола в березні 1522 р. тайком залишив батьківський будинок. Свої нові плани він почав здійснювати так, як підказували «житія» і лицарські романи: переночував в каплиці Богородиці, яку обрав своєю покровителькою, залишив зброю, потім змінив офіцерський мундир на лахміття, став жебракувати. Принижуючи себе в фанатизмі, він дійшов до думки, що всього цього мало, і розташувався в печері неподалік від Манреси. Саме в ній він написав книгу «Духовні вправи», яку єзуїти зробили одним з найголовніших своїх практичних посібників. У цей час, за словами єзуїтських біографів у нього були надприродні «осяяння» і «бачення».

У лютому 1523 р. Лойола, оголосивши своїм друзям, бенедиктинцям про свій намір відправитися на поклоніння гробу Господньому в Єрусалим і потім повернути у християнство всіх сарацинів-мусульман, покинув Манресу. У чому полягало мусульманське віровчення він зовсім не знав, та й про католицьке, як відомо, у нього було туманне уявлення. І все ж Лойола вирушив у дорогу.

В Єрусалим він прибув у вересні 1523 р. Там знаходилося представництво ордена францисканців. Коли Лойола з'явився туди познайомитися, з нього почали сміятись. Францисканці спробували пояснити, що задум його безглуздий, що його не зможуть вислухати, що зміст його майбутніх проповідей сумнівний з католицької точки зору. Цілком імовірно, що францисканці були до того ж незадоволені появою цього красномовного конкурента. Як би то не було, наляканий і розгублений Лойола пустився в зворотнє плавання.

Непохитний роком невдач, Ігнатій Лойола зрозумів, що з його мізерними знаннями не досягти мети і, повернувшись до Барселони, насамперед взявся за латину, про яку мав сааме туманне уявлення, тоді як на цій мові середньовічної вченості були написані богословські та богослужбові книги. Паралельно з вивченням Лойола став приводити у виконання свій другий план, вербування товаришів, мало того він не залишив старої звички виправляти грішників повчаннями і проповідями, подаючи приклад суворим способом життя. У місті скоро заговорили про суворого проповідника моральності, і навколо нього став утворюватися гурток ревних послідовників. Лойола вибрав собі чотирьох учнів і цим поклав основу духовному товариству. Молоді дворяни не переставали зубрити латинську граматику. Через два роки, ще не закінчивши курсів, вони вирушили в Алкалу, щоб вступити до університету.

Лойола вступив на курси до університету і повів той же спосіб життя, який він вів у столиці Каталонії. Навколо нього стали збиратися розкаяні, про нього заговорили по місту. Тут Лойола був заарештований «найсвятішою» інквізицією, на нього донесли як на еретика, настільки дивне враження справляли його промови навіть в Іспанії. Однак все обійшлося благополучно, у нього не виявилось за душою нічого, крім фанатизму, відданості папі і марносластво.

У Саламанці, куди Лойола вирушив після того, як учні відреклися від нього щоб отримати освіту, сталося те ж саме. Записавшись на університетські курси, Лойола вів той суворий спосіб життя, що в Алкалі. Інквізиція сполошилась після того, як у місті заговорили про суворого ревнителя моральності. Після арешту Лойоли була розглянута його книга «Духовні вправи», в якій не було знайдено нічого, що би заперечувало християнству в душі католицизму, до того ж книгу оцінили як невміло написану.

У січні 1528 р. Лойола прибув до Парижа. Як здійснив він свою подорож, що трапилося з ним дорогою, залишається невідомим, хоча до часу своєї появи в Парижі він у багатьох відношеннях змінився. Залишаючись колишнім ревнителем християнства і моральності, Лойола практично порозумнішав, перестав піддавати себе публічному осміянню. Тільки в Парижі і зміг Лойола по справжньому побачити скрутне становище церкви. Це були роки підйому антифеодальних і реформаційних рухів. Сорбонські богослови щосили намагалися спростувати вчення Лютера, Цвінглі, Вікліфа, Гуса, нових і старих протестантських вождів. У Парижі друкувалися твори проти протестантів, проникали сюди також протестантські книги проти католицизму і папства, один богословський диспут змінювався іншим.

І Лойола прийшов до думки, що настав час для «подвижництва» зовсім особливого що потрібен орден ще небувалий, який став би надійною опорою пап у боротьбі з ворогами Католицької церкви. Знадобилося кілька років, поки Лойола обдумав цей задум, зібрав групу послідовників, і суму грошей, потрібну для початку.

15 серпня 1534 р. Лойола і шестеро його прихильників зібралися в одній з паризьких церков і принесли чернечі обітничі, додавши до них нову обітницю беззаперечної покори папі. Цей день, власне, і слід було б вважати першим в історії ордена єзуїтів.

На римському престолі в цей час був Павло III. Він не був схильний збільшувати число духовних орденів. Папа, схвалював фанатичне прагнення послідовників Лойоли, які до того часу вже встигли відзначитися у словесній боротьбі з протестантизмом, відомо навіть, що прочитавши нарис статуту ордена, папа Павло вигукнув: «Це перст божий!» проте він ще довго вагався, і орден єзуїтів був офіційно затверджений лише 27 вересня 1540 р.

Заснувати орден папу спонукав страх перед успіхами протестантизму і спалах народних рухів, які не припинялися. Ватикан збирав для рішучого контрудару всі сили, здатні підтримати церкву і авторитет папської влади. У планах Лойоли Павло III побачив можливість виконати своє давнє бажання створити щось на зразок загону папських яничарів, які беззастережно служили б своєму повелителю в боротьбі з ересями і з церковниками, що вимагали обмежити владу пап. Він вважав важливим те, що Лойола з товаришами віддавали себе в його цілковите розпорядження, і не упустив сказати це в установчій буллі, де підкреслив, що вони «присвятили своє життя на вічне служіння... Христу, нам і наступникам нашим римським первосвященникам».

Саме тому, зважившись затвердити новий орден, названий «Товариством Ісуса», Павло III поспішив і навіть не став чекати, поки буде остаточно написаний статут. Лойола тільки почав складати статут майже через рік. Треба було писати на латині, але так як він не зміг навчитися офіційній мові Католицької церкви, то складав на іспанській, а інші перекладали на латину [1].

Своєрідність єзуїтського ордена відразу впадала в очі. Старі ордена мали свої монастирі у єзуїтів їх не було. Інші ченці обов'язково носили рясни, єзуїт міг ходити і у

світському одязі, якщо цього вимагали інтереси церкви, він міг навіть приховувати свою приналежність до ордену. Але головна відмінність полягала не в цих зовнішніх рисах.

Старі ордени теж прагнули зміцнити престиж Католицької церкви. У свій час папи намагалися прикрити грошолобство, обжерливість і розпусту церковної верхівки, грубими рясами ченців жебракуючих орденів і строгістю монастирських статутів. І все таке розкладання, яке охопило церкву, проявилось саме в монастирях. До часу Лойоли вони повсюдно стяжали недобру славу як безжалні експлуататори селян.

Однак і ті монахи, які всерйоз віддавалися аскетичним «подвигам», в цю епоху найсильніших соціальних потрясінь вже не приносили великої користі церкві як войовничої організації.

Про те, як добре зрозумів Лойола нові вимоги папства, свідчать багато документів, написані ним самим або за його участі. Перш за все це статут ордену, потім ще раніше написана Лойолою книга «Духовні вправи» і ним же закінчені в 1555 р. «Конституції» ордену. Уже ці три основних документи є переконливим доказом гостроти дворянського класового відчуття Лойоли і його сподвижників.

Статут наказує найсуворішу субординацію, вимагає сліпого послуху старшим, розглядає головні сторони діяльності ордену. Лойола дав єзуїтам назву «воїнів Христових». Бути «воїном Христовим» означало бути по-військовому дисциплінованим, більше того бути рабськи слухняним. Настільки крайня ступінь дисципліни ґрунтувалася на звеличуванні авторитету начальника. Нарешті, Лойола вимагав, щоб заради зміцнення церкви і влади римського папи, єзуїти не зупинялися навіть перед вчиненням найтяжчих гріхів.

Члени єзуїтського ордену зобов'язані бути і рішуче розірвати всі свої родинні зв'язки. Статут забороняє єзуїтам яку б то не було духовну або світську діяльність якщо вона не дозволена начальством Ордену. Єзуїту заборонено володіти особистою власністю, щоб він не відволікався «мирськими» інтересами від інтересів ордену. Лойола чимало зробив для таємного збагачення ордену, справедливо вбачаючи в цьому один із шляхів до влади єзуїтів над церквою і до впливу на все суспільство.

Лойола зробив аскетичні «вправи» обов'язковою частиною єзуїтського виховання і бачив у них випробуваний засіб розпалювання фанатизму. Але не менше цього цінував він аскетизм як дисциплінуючий і загартовуючий засіб, а тому він охолоджував запал тих своїх послідовників, чиє захоплення аскетизмом починало шкодити інтересам ордену. Так, всупереч усім церковним правилам, хворих єзуїтів Лойола примушував їсти в піст м'ясне і сам подавав в цьому приклад, хоча в звичайних умовах не могло бути й мови про порушення посту [2].

Молитва за кілька ночей поспіль, самокатування, довге утримання від їжі вважалися у єзуїтів «спасенними» заняттями, але Лойола не дозволяв переходити міру. Він вважав, що єзуїт, який занадто багато думає про власну душу, стає неповноцінним як член войовничого ордену.

Внутрішні правила ордену були ретельно обдумані у всіх подробицях. Кожному єзуїту покладено пройти багаторічну «спокусу» кілька ступенів посвяти. За цей час перевіряються його якості та здібності. Тут все розраховано так щоб до меж розвинути в молодого єзуїта фанатизм, фізичну витривалість і так далі.

Вступ до ордену починається довгою дорогою у спеціальних навчальних закладах. Лише деякі члени ордену, що зарекомендували себе як найзапекліші вороги науки, культури і всякого прогресу, можуть вступити в профес – єзуїтську верхівку. Вони діяли за прикладом перших єзуїтів, на додаток до звичайних чернечих обітниць, давали особливу обітницю бути вірним папі, та виконувати всі його вказівки.

Перехід члена ордену від одного ступеня посвяти до іншого можливий лише за тієї умови, що начальники досконало знають і схвалюють всі його помисли, схильності і переконання в його відданості єзуїтській справі. Відбору надійних для просування на

вищий рівень допомагають вселяти єзуїтам довіру, а також система обов'язкового шпигунства і доносів всіх на всіх.

Орден об'єднує навколо себе своїх численних прихильників «світських єзуїтів». Знаходяться вони в різних шарах суспільства, діють в умовах суворої конспірації і тому, як правило, не знають один одного.

Що стосується внутрішнього управління ордену, то на чолі його стоїть генерал, який обирається верховною радою або Конгрегацією довічно і затверджується папою. Діяльність глави ордену полягає в безперервному керівництві і контролі всіх дій членів.

Для зручності управління діяльністю єзуїтів, розкиданих по різних країнах, орден розділив весь світ на особливі райони провінції. На чолі кожної з них стоїть так званий провінціал, якому підпорядковується місцева орденська ієрархія. Провінції об'єднані в ассінстенції, начальники яких є свого роду міністрами при голові єзуїтів.

Першим генералом єзуїти обрали Лойолу. Спочатку він вважав за потрібне публічно показати приклад смирення і відмовитися від посади. Лише після декількох голосувань він зволив дати згоду. За статутом генерал залежить від своєї таємної ради «генеральної конгрегації», що складається з найближчих його помічників. Члени цієї ради формально вправі при відомих обставин навіть позбавити влади генерала і обрати нового. Але за всю історію єзуїтського ордену такого випадку не було. Необхідно додати, що генерал владний змістити будь-якого члена конгрегації і самостійно змінити статті статуту, забезпечуючи собі повну безкарність.

У порівнянні з іншими орденами «Товариство Ісуса» спочатку було нечисленне. Швидкого збільшення числа єзуїтів, очевидно, не чекали, коли засновували орден, папа Павло III, навіть заборонив приймати в нього більше 60 осіб. Однак незабаром обмеження скасували, і в рік смерті Лойоли орден мав вже близько тисячі членів різних ступенів.

Орден ріс і поширювався в тій мірі, в якій цього вимагали його особливі завдання організатора і натхненника контрреформації, була потрібна не так численна, скільки спеціально підібрана і навчена організація. Орден єзуїтів завжди вмів обходитися невеликими силами. До того ж Лойола вмів знаходити короткі шляхи до мети.

Найважливішою справою для ордену була «обробка» впливових представників панівної верхівки. Серйозне значення Ватикан надавав також втручання єзуїтів в міжнародну політику. Ще один шлях – місіонерство, яким займалися і майже всі інші ордени, щоб перетворювати на католиків тих, хто ніколи ними не був, а головне щоб вловлювати вперті протестантські душі і повертати їх під папське ярмо.

Система, прийнята Лойолою, була нехитра, але в цій простоті і полягала вся її велич, прийшовши до переконання, що виховання і освіта, яка дається пастві без суворого контролю пастиря, веде до вільнодумства, він вирішив, що виховання та освіта повинні бути зосереджені в надійних руках. А для того, щоб орден єзуїтів і був «цими надійними руками», Лойола створив зразкову організацію влаштування ордену. Таким чином, головним завданням товариства Ісуса було опанувати вихованням і освітою молоді, викладанням у нижчих, середніх і вищих навчальних закладах.

З найперших років існування «Товариства Ісуса», де б не з'являлися єзуїти, вони прагнули негайно ж влаштувати свої школи, та колегії. У них викладали початки арифметики, геометрії, астрономії, особлива увага приділялася наукам потрібним для проповідників: латинської і грецької граматики, а також риторичі та діалектиці. Над усім цим стояло, зрозуміло, богослов'я.

У єзуїтських навчальних закладах застосовувалися витончені види духовного виховання. Людина, роками жила під гнітом такої «педагогіки», поступово від «страху Божого» перетворювалася на маріонетку своїх наставників.

Особливе значення єзуїти надавали вищим школам. У них безроздільно панувала схоластика, і під виглядом наукових проблем вивчалися вигадки богословів, підміняти дослідження природи безплідними роздумами.

Єзуїти розробили «систему моралі», яку слід назвати системою виправдання аморальних цілей і засобів. У ті часи діяло правило: «чия влада, того й віра», воно вимагало «навертати» підданих у віру їх володаря і юридично виправдовувало всі припустимі при цьому насильства. Єзуїти добре зрозуміли. Що за таких обставин можна багато чого досягти, постаравшись «завоювати» насамперед самого феодала, щоб потім напустити його на підвладних «єретиків». Для народу були приготовлені у випадках опору на вибір або «свята» вода, або знаряддя тортур і страти.

Історія поширення єзуїтів по будь-якій країні Західної Європи в цьому сенсі одноманітна. Її початковий період скрізь, і всюди боротьба за вплив на королів, аристократію дворянство взагалі. Домігшись їхньої прихильності, єзуїти діяли з допомогою їхніх грошей і солдатів.

У «вченні» єзуїтів про мораль найбільш повно виражалася сама сутність феодальної моралі. Успіхи пропаганди єзуїтів в пануючому класі залежали найбільше від того, що вона освячувала феодальні відносини. Характерно, що єзуїтські моралісти порівняно мало займалися конкретними питаннями відносин між верствами населення, в цій області для них все було ясно і так: існуючий лад встановлений Богом, і всякий порушник феодальних законів здійснює тяжкий гріх. Цим духом була пройнята вся єзуїтська мораль, і найбільше саме за це цінували єзуїтів владики феодального світу.

Єзуїти ретельно розробили теорію пробабілізму, суть якого полягає в тому, що при розбіжності авторитетів про дозволеність або недозволеність якого небудь вчинку можна обрати будь-яку їх думку і керуватися тільки нею. Більше того, в одних умовах припустимо ґрунтуватися на одній з суперечливих думок, в інших на будь-якій іншій, навіть якщо вона в усьому протилежна першій.

«Система моралі», відповідно до якої можна грішити і одночасно робити гріх недейсним, стала в руках єзуїтів засобом до «ловлі душ», до розбещення безлічі людей, до зміцнення впливу єзуїтського ордену і до підтримки влади римських пап, яка похитнулася.

У світову політику єзуїти втрутилися як організатори і натхненники феодально-католицької реакції. До зброї ландскнехтів, які спустошували райони антифеодальних і антикатолицьких рухів, до сокир і ударів катів вони приєднали хрест, хитрощі пробабілізму і людиноненависницьку проповідь. Все це повинно було освятити кривавий розгул карателів, надати йому легкий «піднесений» зміст.

Проте в католицькому світі не було повної єдності у ставленні до папської політики. Навіть серед церковників не існувало спільних поглядів, духовенство деяких країн прагнуло створити національні церкви, частина церковників вимагала підпорядкувати пап волі соборів.

Намагаючись зміцнити міжнародні позиції Ватикану, папи одночасно хотіли навести суворі порядки у власному, церковному устрої. Було потрібно насамперед зв'язати руки тієї частини духовенства, яка бажала обмежити владу пап.

Це було зроблено у другій половині XVI століття, і зробили це єзуїти. Полеми битви став церковний собор, скликаний папою Павлом III в 1545 р. в Тірольському місті Триденті. На соборі зіткнулися протилежні точки зору. Імператор Карл V хотів, щоб собор здійснив церковну реформу, а папа розраховував за допомогою того ж собору підняти свій авторитет і свою владу. На протипапу численним прихильникам імператорської політики, яка прагнула стримати ворожнечу між католицьким і протестантським таборами, папи висунули вимогу рішуче викоренити протестантизм.

Щоб відстоювати першість папського престолу Павло III надіслав безліч своїх прихильників під виглядом легатів а, крім того, просив Лойолу відрядити на собор кращих богословів. Єзуїти з'явилися у Тридент і стали втручатися в усі вчення – богословські суперечки. Часом розбіжності доводили мало що не до бійки. Засідання переривалися на роки. Закрився собор тільки в 1563 р.

Тридентський собор закінчився перемогою папських інтересів. Він допоміг папам згуртувати і рушити в наступ сили католицької реакції. Він полегшив поширення єзуїтів по країнах Західної Європи, але це не означає, що орден єзуїтів здійснював там триумфальний хід [2].

Навпаки, «Товариство Ісуса» постійно стикалося з серйозними перешкодами – наслідок крайньої складності класових, національних, міжнародних і релігійних відносин того часу. Наприклад, виняткові труднощі мали єзуїти, намагаючись влаштуватися в Іспанії. До перших єзуїтів, які прибули в країну в 1543 р., Карл V поставився з крайньою ворожістю. Він відмовився взяти до себе в духівники члена «Товариства Ісуса». Підбадьорені цим, старі ордени різко виступили проти новоявлених конкурентів.

У Португалії єзуїтам пощастило з самого початку. Король цієї країни Іван III, який шукав вірних засобів до винищення ересі, звернувся до папи з проханням надіслати єзуїтів. Лойола обрав для цієї місії двох єзуїтів. Після 1543 р. у більшості аристократів Португалії духівниками були єзуїти. Незабаром вони проникли до Бразилії, і у 1549 р. утвердилися там.

Проникнути до Франції єзуїтам коштувало великих зусиль. Коли ще зароджувався їх орден в цій країні два десятиліття поширювалося лютеранство. Пізніше туди проник кальвінізм. Політика прибічників зміцнення королівської влади і територіальної єдності Франції породила галіканізм – рух за створення французької національної церкви, незалежної від Риму. Спроби легалізуватися, спочатку вжиті єзуїтами у Франції, закінчилися невдачею. Паризький парламент і Сорбонна засудили послідовників Лойоли. У 1547 р. на престол вступив Генріх II чоловік знаменитої Катерини Медічі, завдяки італійській принцесі, єзуїти поселилися у Франції і користувалися політичним впливом.

У Нідерландах єзуїтам протистояв потужний національно-визвольний рух народу, релігією якого були, головним чином, кальвінізм і лютеранство. Перші кроки єзуїтів у країні були обережні. Але поступово кількість їх збільшилась, були засновані колегії в Антверпені, Мастріхе, Брюсселі, Генті і в інших великих містах [3].

Особливу увагу єзуїтів привернула Німеччина батьківщина реформації. Перші етапи релігійної та політичної боротьби пройшли без участі єзуїтів. Справжній наступ на Німеччину почався в 1542 р. Орден Лойоли з великою спритністю використовував складну обстановку в цій країні, де релігійне питання мало першорядну політичну важливість. У землях католицьких князів єзуїти засновували свої колегії, захоплювали університети. Незабаром до них стали прибувати підкріплення з «Німецької колегії», яку папа і Лойола заснували в Римі. Порушення прав протестантів все частішали. Потім почалися оформлені гоніння, закриття протестантських церков, вигнання і вбивства пасторів. У Баварії, Австрії, Тиролі, Чехії, та інших землях католицький табір, в якому значну роль грали єзуїти, перейшов у наступ. Хоча католики у всій Німеччині становили не більше третини населення, їх табір виявив більше згуртованості, ніж протестантський.

Такі були перші роки життя ордену єзуїтів, створеного Лойолою. У 1549 р. помер Павло III і на престол вступив Юлій III, цей папа також протегував ордену і дав йому ще кілька привілеїв. Юлій III змінив Марцелл в 1555 р., пробув на престолі всього 23 дні, і потім папою був обраний противник Лойоли, кардинал Караффа під ім'ям Павла IV. Новий первосвященик ставився до ордену стримано. Хворий генерал помер 31 липня 1556 р., не призначивши собі наступника. Претендентами на верховенство в ордені являлися Паланка, Бобаділья і Лайнец. Останній взяв верх на виборах 2 липня 1558 р., і Павло IV визнав його другим генералом єзуїтів [4].

Література

1. Биков А. І. Лойола, його життя та суспільна діяльність. – М., 1980.
2. Михневич Д. Очерки з історії Католицької церкви (Єзуїти). – М., 1953.
3. Лозинский С. Історія папства. – М., 1986.
4. Шейнман М. Папство. – М., 1961.

ЗНАЧЕНИЕ ПРАВОСЛАВНОЙ КУЛЬТУРЫ ДЛЯ ДУХОВНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ ЕВРОПЫ

Ієрей Володимир Комков,
докторант УУБА-КаУ,
священник храму Покрови Пресвятої Богородиці Пінської єпархії БПЦ,
м. Іваново, Республіка Білорусь

Данный доклад имеет широкий обзор такого вопроса как «особенности Православной культуры». В частности, автор отмечает ее важность в цивилизационном пространстве как основанной на Евангельском духе.

Ключевые слова: православная культура, Церковь, христианство, Европа.

Значення Православної культури для духовного просвітництва Європи. Ця доповідь подає широкий огляд такого проблемного питання як «особливості православної культури». Зокрема, автор наголошує на її важливості у цивілізаційному просторі як такої, що базується на Євангельському духові.

Ключові слова: православна культура, Церква, християнство, Європа.

The Significance of the Orthodox Culture for the spiritual Enlightenment of Europe. This report is a broad overview of the issue as «features of the Orthodox Culture». The author notes its importance in a cultural space, which is based on the spirit of the Gospel.

Key-words: Orthodox culture, the Church, christianity, Europe.

Православная культура представляет собой совокупность духовной и предметной социальной деятельности, а также ее результатов, сложившихся и существующих в обществе под мировоззренческим воздействием православной христианской религии. Религия в системе социально-гуманитарного знания определяется в качестве одного из основных, наряду с философским, типов мировоззрения личности, а религиозная культура – в качестве одной из масштабных и влиятельных сфер культуры, затрагивающей практически все стороны жизни индивидов, этнических и социальных групп в обществе, взаимоотношения самих обществ и государств в международном сообществе [10].

Культура формирует и обуславливает цели и смыслы бытия человека. Определённый тип культуры производит определённый тип человека. В последнее время особенно острой стала проблема «массовой культуры», формирующей человека стандартного, безличного, чья жизнь связана только с потреблением.

Однако проблема «массовой культуры» давно сформулирована. Осмысливая её сегодня, мы обращаемся к опыту предыдущих поколений, в частности к философской мысли. Потому что философия тоже оказывается способом самосозидания человека. Она – «одно из орудий самоконструирования человеческого существа в его личностном аспекте» [8]. Философия не предлагала и не предложит готовых ответов – у неё другая

задача. Здесь мы говорим об осмыслении разных философских взглядов, позиций, концепций. Отсутствие истинно христианского научного мировоззрения крайне разрушительно действует в современном мире. «Надо не только открыто признать, но и до конца осмыслить сам факт, что в Европе существует не одна, а две культуры. Есть культура, которая хочет быть христианской, хочет быть верной Христу и видеть все «в свете Христовом»; но есть культура, выросшая вне Церкви, боящаяся Церкви и чуждая ей, вовсе не ищущая того, чтобы глядеть на мир в свете Христовом!.. Современное знание, как оно строится ныне, отвергает христианское просвещение... Христианская мысль должна заняться пересмотром основ знания, чтобы вернуть христианству его законное место в мире» [7, с. 92–95].

Мы усваиваем западную культуру, мы не можем от неё отгородиться, осознавая своё отличие. Мы не только питаемся культурой Европы, но и деятельно вошли в ее работу, стали не последними участниками культурного творчества Европы.

В этом смысле наша культура, с таким блеском развернувшаяся в течение XIX века, может быть названа одной из провинциальных культур Европы, ибо мы во многом шли туда же, куда шла вся Европа, жили ее замыслами и задачами, волновались ее проблемами» [6]. Так, профессор Зеньковский предупреждал, что когда мы выйдем на пути свободного развития, «перед нами встанет во всем объеме вопрос о путях духовной жизни» [2]. Философ считал, что в своем культурном развитии Европа и славянские народы опирались на христианство. Однако со временем наши пути с Европой разошлись, что выразилось в различном понимании смысла христианской религии. Европейское христианство, очень много внимания уделяя вопросам власти, само спровоцировало секуляризацию, которая, как считает мыслитель, являлась не чем иным, как стремлением вернуться к утраченной духовности.

Истинный смысл Христовых заповедей сохранился лишь в Православии, его культуре. Вот почему нашему человеку так интересен Запад: это «вторая родина», «кладбище предков», которые когда то шли вместе с нами.

Особенность нашего исторического развития в том, что православие «избегало неверной и вредной централизации церковной власти», религиозного индивидуализма. «Самое главное – нам дорого начало соборности: мы ценим единство, но в свободе... Соборность есть не только условие творческого развития, но соборность преодолевает индивидуализм, т.е. погружение каждого в свою отдельную жизнь... Соборность, связывая нас с церковью, охраняет нас от современного распада культуры на отдельные («автономные») сферы творчества», – отмечает Зеньковский [2]. Иными словами, Православие – это многообразие в единстве.

Только в Православии сохранена гармония натурального и благодатного, божественного и человеческого. Мыслитель делает вывод о том, что строить культуру надо на началах Православия и в духе его.

Вся современная культура так глубоко связана с христианством, что её нельзя от христианства оторвать: «всякая культура религиозна в своем основном смысле, хотя бы ее эмпирическое содержание и стояло вне религии» [6]. Даже идеологические движения не являются чисто идеологическими (марксизм, например), потому что по сути своей это движения религиозные, которые ищут «земного рая», являющегося отражением идеала церковной культуры.

Дело, конечно, тут состоит в том, что оцерковление всей культуры и внутреннее преображение как освобождение зависит от понятия «быть свободным». А настоящая свобода начинается лишь во Христе.

Православие понимает истинную свободу как свободу от греха. Это подразумевает добровольное самоограничение человека, принесение им некоей жертвы, наложение на себя во имя спасения определенных духовно-нравственных уз. Либеральный же стандарт утверждает совершенно противоположное: совлечение со своего существа всего того, что ограничивает, стесняет, не попускает, ибо идея

свободы есть для него кумир превыше всякой веры в Бога. Направление, которое ныне пытаются придать системе светского образования от детского сада до высшей школы, фокусируется на формировании и утверждении именно этого либерального стандарта человеческой свободы [4].

Но без внешней дисциплины, вне церковной атмосферы свобода превращается в хаос, который тормозит развитие творческих сил души, как видим на примере Европы. В рамках церковных внутренних свобода сублимируется, и, переболев этот сложный момент, человек приходит к новому пониманию этой свободы как любви к миру. А для человека, далёкого от религии, она – лишь послушание и подавление своих устремлений.

Становится понятно, что термин «церковная культура» означает не только «принадлежность церкви», но ещё и «целосность».

Оцерковление культуры означает построение её на принципах гуманизма, который в данном случае понимается как мировоззрение, основанное на гуманности, т.е. человеколюбии, уважении человеческого достоинства (понятие «гуманизм» чаще употребляется как обозначение типа мировоззрения, противоположного религиозному; но в вышеуказанном смысле считаем употребление слова «гуманизм» оправданным).

Культура должна быть овеяна духом свободы. Этот культ свободы, по образному выражению В.В. Зеньковского, возносит человека над условной и маленькой правдой всякого утилитаризма, благоразумия и практицизма.

Система православной культуры – это система свободного творчества, свободной активности. Православная культура – это способ преодоления духовного кризиса. Не изгоняя и не отвергая ничего, все возвысить, все осветить любовью.

В православной культуре нет места культу личности, потому что церковь – хранитель начала соборности как единства, где каждый и так остается самим собою. Таким же образом в православной культуре решается и национальный вопрос: сближение народов при сохранении ими национального своеобразия. Здесь корень того интереса к Западу, легкости, с которой наша культура усваивает чужое.

Что же касается эмпирических проявлений взаимоотношений церкви и власти, церкви и культуры, то они – выражение следующей идеи: «Сущность отношений Церкви к государству, к культуре, к историческому творчеству в Православии определяется тем, что Церковь молится за власть, за весь христианский мир, благословляет творчество во всех направлениях, всеми силами содействует преображению жизни изнутри» [2]. Вот где истоки столь глубоко укоренившегося властно-правового нигилизма: любая форма политической жизни – лишь этап в жизни общества.

Как говорил отец Георгий Флоровский: «Перед нами стоит задача творческая и созидательная – задача строительства религиозной культуры на твердой почве церковности православной и в неуклонном следовании преданным заветам отеческим. Не о какой-нибудь «реставрации» древности византийской или восточной идет речь...» [11, с. 161].

Идея Православия как основы культуры представляется в современных условиях утопией: даже введение в школах факультативного предмета «основы православной культуры» преподносится как попытка протащить в светское образование Закон Божий, хотя для всякого православного светскость образования является само собой разумеющейся: у каждого свой путь к Богу. И есть необходимость прислушаться к религиозным мыслителям, искренне болевшим душой за свою многострадальную православную цивилизацию, за свой народ, который они ни в коем случае не хотели бы увидеть превратившимся в серую, «глобализованную» массу. Напротив, православная культура видится ими как живая вода для культуры западной, где гуманистические представления о человеке как творческом начале давно подменены призывами к отказу от традиционных нравственных норм в пользу морального произвола отдельно взятого

індивіда. Подобная редукция способна свести общемировую культуру к понятию «ничто», и остается надеяться, что это слишком пессимистично, чтобы произойти.

Подводя итог вышесказанному, сформулируем взгляды В.В. Зеньковского следующим образом: внешнее овладение историческим процессом – помеха внутреннему, духовному бытию. Взаимоотношения Церкви и власти должны быть таким гармоничным, свободным их сочетанием, при котором свет Церкви изнутри преобразует всю историческую жизнь – так считал один из авторитетнейших историков русской философии.

В итоге можно сказать, что западная рациональная культура уводит от истинного познания не только на уровне богословия, но и на уровнях истории, психологии и т. д.

Изоляция же европейской культуры науки и философии как высокоспециализированных социальных реалий от Православия неизбежно ведет к разрушению целостности и многомерности видения и мира, и самого человека, что приводит, как показывает наша история, к самым печальным последствиям [1]. Именно в этом и заключается необходимость и перспектива развития православной культуры как одного из свидетельств грядущего расцвета Православия и всей православной цивилизации.

Может быть, не ошибся князь В.Ф. Одоевский в своем пророчестве «о духовном завоевании Европы» [9, с. 259]: «Православная культура не есть особенность, наряду с другими, а полнота, от которой другие действительные «особенности» отпали.

Но отсюда родится долг – в полном самообладании поднять на себя всю сложность и тяготу неудач и ошибок «западной мудрости»... оценить весь трудный подвиг Европы; долг понять трагедию Запада, возвести ее к началу... вплоть до сияющих времен «древней неразделенной Церкви», пережить муки скорби за братьев павших и отторгнутых» [9, с. 263].

Література

1. А.И. Осипов. Религия, философия, наука на пороге III тысячелетия. Журнал Московской Патриархии, 1999, №1.
2. В. Зеньковский. Обращение к русской молодежи: <http://pedagog.eparhia.ru/bibl/vest/obrasch>.
3. В. Зеньковский. Православие и русская культура / В. Зеньковский // Проблемы русского религиозного сознания: сборник статей / Нью-Йорк, Ymca-Press Ltd., 1924.
4. Епископ Ставропольский и Владикавказский Феофан Образование и Православная культура: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/445.htm>
5. Зеньковский В.В. История русской философии. – Харьков: Фолио; М.: ЭКСМО-Пресс, 2001.
6. Зеньковский В.В. Идея православной культуры: <http://ao.orthodoxy.ru/arch/014/014-zen.htm>.
7. Зеньковский В.В. Основы христианской философии. – М.: Канон+, 1997. – С. 529.
8. Мамардашвили М.К. Введение в философию: <http://www.philosophy.ru/library/mmk/vved.html>.
9. О. Георгий Флоровский «Вселенское предание и славянская идея. В кн.: Из прошлого русской мысли». М. АГРАФ. 1998. с. 259.
10. «Православная культура»: http://www.hrono.ru/metodika/russ/relig_kurs.php.
11. Флоровский Георгий. О патриотизме праведном и греховном. В кн. «Из прошлого русской мысли». М., 1998.

ЧТО НУЖНО СОВРЕМЕННОМУ ПРАВОСЛАВИЮ

Ієрей Михаїл Швалагін,
докторант УУБА-КаУ,
настоятель храму Святого Миколая Чудотворця
Калачинської та Муромцевської єпархії РПЦ,
голова єпархіального відділу релігійної освіти та катехизації,
Російська Федерація

В статье содєржательно и в доступной форме изложено краткое формулирование главных проблем современного Православия и представлены пути их решения.

Ключевые слова: *Православный мир, Священное Писание, Иисус Христос, христианство, единство.*

Що потрібно сучасному Православ'ю. *У статті змістовно й у доступній формі викладене стисле формулювання головних проблем сучасного Православ'я та представлені шляхи їх вирішення.*

Ключові слова: *Православний світ, Святе Письмо, Ісус Христос, христианство, єдність.*

What Does the Modern Orthodoxy need? *In the article meaningful and accessible form set out a brief formulation of the main problems of modern Orthodoxy and presented their solutions.*

Key-words: *Orthodox world, the Holy Scripture, Jesus Christ, Christianity, unity.*

Православие есть христианство в его чистейшей форме. Католицизм прибавил к первоначальному христианскому учению многое, что ему по существу чуждо. Протестантизм отбросил многие драгоценные истины христианства. Одно Православие хранит и развивает апостольское христианство, ничего искусственно не прибавляя и не убавляя от него. Неповрежденная истина есть только в Православной Церкви; это не голословное утверждение, но то, что можно показать и доказать. Трудно не согласиться со словами профессора Санкт-Петербургской Духовной Академии Н.Н. Глубоковского «Православие есть „правое исповедание“ – орθο-δοξία – потому, что воспроизводит в себе весь разумеемый объект, само видит и другим показывает его в „правильном мнении“ по всему предметному богатству и со всеми особенностями» [7, с. 11–13].

Тяга к Православию в Украине объясняется не только и не столько тем, что большинство верующих – православные, сколько историко-культурными и духовными факторами. Примечательно, что еще в коммунистическом Советском Союзе (как и во многих странах Европы и даже в США) торжественно и широко – в разных кругах: научных, богословских и церковных – отмечали 1000-летие Крещения Руси. После 1991 года интерес к христианству, и в частности к Православию, в Украине неизмеримо возрос. В чем нуждается современное Православие?

Повторим за С. Верховским, что главная его нужда – это оживление в широких кругах верующих подлинной христианской жизни [1]. Нельзя думать, что быть христианином значит быть лишь порядочным человеком, ходящим в церковь. Христианин есть человек, обращенный к Богу через Христа; человек, живущий полнотой истины Христовой; живущий во внутреннем и внешнем единстве со всеми христианами; человек, подчиняющий себя смирению и любви, стремящийся существенно преобразить и свою личную и общую жизнь и готовый ради этого на

всякий труд и подвиг; человек, верный Христу и в церковной и в мирской жизни.

Вторая нужда – единство. Православный мир разделен национальным равнодушием и даже враждой, отсутствием постоянного единения между поместными церквями, слабостью соборного начала во многих церквях, расколами, свирепствующими на территории СНГ. Причины современных церковных расколов очевидны: это, с одной стороны, националистические и политические страсти, с другой стороны – низкий уровень церковного сознания. Но не нужно забывать православное исповедание никогда не обозначало границ спасения, но лишь указывает пути спасения в ограде православных церквей [3, с. 102].

Еще одно, чего не хватает современной Церкви, есть церковная культура. Наша Церковь никогда не достигала того уровня культурности, который составляет такую силу католичества и протестантства. Но мы должны признать, что со времени революции и последующих бедствий этот уровень еще значительно понизился. Дело это крайне трудное, но слишком многие не видят в нем и нужды, хотя, казалось бы, легко понять, что Церковь не может быть сильной, если большинство мирян почти ничего не знает о вере, и даже духовенство не всегда имеет богословское образование. Число наших богословских школ ничтожно и они с трудом существуют; число ученых богословов не достигает и одной сотой того количества, которое имеют инославные. Наша литература ужасно бедна. Многие хотели бы ознакомиться с Православием, но книг так мало, что часто нечего прочесть; старую русскую литературу нелегко достать, она не переведена на другие языки и во многом устарела. Церковно-общественные организации у нас малочисленны или малоцерковны; молодежь остается постоянно вне влияния Церкви.

И последнее, что нужно современному Православию, – это миссионерство. Миссия трудна без культурных сил, но никакое вообще развитие православного общества невозможно без организованного миссионерского усилия. Православию необходимы образованные миссионеры и православная литература. Но интерес к Православию очень велик и, главное, мир как никогда, стремится услышать голос Истины. Мир, в котором «любовь охладела, ненависть умножилась, добродетель уничтожена, лицемерие в чести, оскудела истина, ложь покрыла землю» [5, с. 315].

Украинская культура на протяжении всех веков ее формирования неразрывно связана с историей. Культурное наследие складывалось в процессе становления и развития национального самосознания, постоянно обогащалось собственным и мировым культурным опытом. Оно дало миру вершины художественных достижений, вошло неотъемлемой частью в мировую культуру. Одним из важнейших факторов, обуславливающих своеобразие формирования российской культуры, является утверждение на Руси Православия как особой ветви христианства, сосредоточенной на духовности, приверженности устоявшимся традициям. Религия издревле является носителем культурных ценностей, важным элементом любой культуры. Это образ жизни, определенная система идей, верований, представлений о человеке, его месте в мире. Русь времен Владимира была окружена народами, имеющими свою письменность, развитые религии. Она стремилась войти в этот мир и стала государством, приняв христианство от Византии, преодолев языческие верования. В течение длительного времени, вплоть до XX в., христианство останется доминантой культуры. И правильно замечает Беляков: «Единственная светлая точка в будущем человечества – пробуждение веры у современной русской интеллигенции» [2, с. 18].

Базовые духовные концепты Православия имеют огромное практическое значение. Картина блаженной, счастливой жизни, нарисованная Христом и Его апостолами, обладает привлекательностью почти для сотни поколений на протяжении вот уже двадцати столетий. Христианство сформулировало предельно высокий идеал человека и постоянно ориентирует личность на достижение совершенства, олицетворенного в Самом Господе: «Будьте совершенны, как совершен Отец ваш

небесный».

Учение Христа дает нам в этом смысле непреходящие высокие образцы любви к людям, гуманизма, сострадания, прощения, милости, которых так недостает в современном обществе.

Евангелие, в противовес Ветхому Завету, учит нас тому, что для счастья совершенно не нужны все земные блага, и заботиться нужно не о них, а о своей душе, ибо тело смертно, а душа уходит в вечность.

В то же время следует отметить, что христианское учение о человеке внутренне исполнено огромного оптимизма, поскольку говорит о том, что достижение счастья зависит от самого человека, от его нравственного уровня, и это возможно уже в земной жизни.

Существенным пунктом христианской антропологии является установление внутренней онтологической связи между моральным обликом человека и его здоровьем. На протяжении всего Священного Писания звучит мотив о том, что соматические и психические болезни возникают именно вследствие нарушения нравственных законов. Это открытие подтверждается современными исследованиями в области медицины и психофизиологии. Например, свердловский врач, профессор И.И. Бенедиктов в своей книге «Письма о любви» проводит мысль о том, что качество человеческой любви и физическое здоровье человека во многом зависят от соблюдения конкретных ограничительных норм (или заповедей). И напротив, утверждает он, распушенность и бесконтрольность вполне могут привести к различным заболеваниям [6, с. 80].

Таким образом, если исходить из понимания здоровья как состояния полного физического, духовного и социального благополучия, то эффективность и целесообразность этических принципов как профилактики всевозможных психосоматических заболеваний не вызывает сомнения. Именно нравственное воспитание, социальная справедливость и активный, здоровый образ жизни помогут избежать многих болезней.

Антропологическое и этическое наследие прошлого, в том числе и нормы христианской культуры, говорят о том, что счастье и здоровье не даются людям просто так, от природы. Для этого нужно сознательное, целенаправленное усилие самого человека. Высокая духовная цель, составляющая смысл и ценность жизни, нравственное поведение, адекватная состоянию организма активная физическая и психическая нагрузка – необходимые условия здоровья и счастья.

Література

1. Апологетика православия в Интернет-пространстве: www.refsr.com/referat-4177-1.html.
2. Беляков Евгений, иерей. Особенности нерелигиозного образования // Русский дом. – № 1, 2008.
3. Васечко В.Н. Сравнительное богословие (курс лекций). – М.: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. – 102 с.
4. Глубоковский Н. Православие по его существу. – СПб., 1914; М., 1991.
5. Ефрем Сирий, преподобный. Избранные слова. – М. 2002.
6. И.И. Бенедиктов. «Письма о любви». Свердловск, Средне-Уральское книжное издательство. 1984 г.

СОТЕРІОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ПАТРІАРХА СЕРГІЯ (СТРАГОРОДСЬКОГО)

Урста Сергій Васильович,

доктор богословських наук, доцент,
завідувач кафедри біблійстики, історії Церкви та
теоретичного богослов'я УУБА-КаУ,
м. Ужгород

У статті викладені та проаналізовані сотеріологічні погляди патріарха Сергія (Страгородського).

Ключові слова: богослов'я, архієпископ Сергій, спасіння, Православ'я.

Сотеріологические взгляды Патриарха Сергия (Страгородского). В статье представлены и проанализированы сотеріологические взгляды патриарха Сергия (Страгородского).

Ключевые слова: богословие, архиепископ Сергий, спасение, Православие.

Soteriological Viewpoints of the Patriarch Sergius (Stragorodsky). This article presents and analyzes soteriological views Patriarch Sergius (Stragorodsky).

Key-words: theology, Archbishop Sergius, salvation, Orthodoxy.

Спасіння – це відновлення занепакої людської природи Божественною благодаттю Святого Духа через віру в Ісуса Христа і подвиг виконання євангельських заповідей, який увінчується блаженним єднанням з Богом у вічності.

Незрівнянно глибокою за змістом стала дисертація з цієї тематики архімандрита, згодом патріарха Сергія (Страгородського) – "Православне вчення про спасіння". Тут автор мало говорить від себе, але більше біблійними і святоотцівськими висловами, які він поєднує в структурну систему. Із відомих богословів автор найближче примикає до праць Феофана Затворника і охоче на нього посилається.

Обширний вступ до твору автор присвячує глибокому розкриттю римсько-католицького та протестантського вчення про виправдання, вказуючи деякі сліди впливу цього вчення і на російську богословську науку. Саме дослідження розпочинається ґрунтовним та критичним оглядом так званої юридичної теорії про викуплення а потім представляє структурне логічно-послідовне розкриття православного вчення про вічне життя, блаженство, відплату і спасіння та про умови останнього. В основу дослідження покладена ідея рівності і блага морального добра, спасіння і моральної досконалості. Завданням своєї праці, як показує заголовок, автор ставить дослідження питання про спасіння. До цієї теми його спонукає те, що саме ця сторона православного догмату, незважаючи на її важливість, залишається нерозкритою у богословських системах і дослідженнях.

Тут автор уперше так точно визначив відмінності між Православ'ям і західними інослав'ями, показавши в них "два зовсім відмінні світогляди" [5, с. 7]. "Таким чином, сама сутність християнства виявляється спотвореною при юридично-правовому світогляді: втрачається піднесеність і духовність уявлення про Бога, а людина ще залишається у дохристиянському та самолюбному існуванні" [5, с. 83].

Автор різко говорить про стан російської богословської науки XIX століття: "Хто хоче, той знаходить Православ'я, але не в науці нашій, а в Богослужінні нашої Церкви, в келії старців, ... взагалі в житті ... Не торкаючись того багатющого матеріалу, який дається з питанням про спасіння першоджерелами нашої віри: Словом Божим, духовною літературою, богослужінням та іншим. Наші богослови обрали звичайно

найлегший шлях і більш звичний для людини, що живе інтересами західної школи. Вони брали готові трактати західних учених і думали знайти Православ'я шляхом заперечення тих їхніх висновків, які суперечать православним символічним книгам" [5, с. 141–142]. Тому для православного богослов'я необхідно, перш за все, відкинути невластиве йому, а саме початок і "потім, уже незалежно від нього приступити до вивчення істини, черпаючи відомості зі Святого Письма і творіння Святих Отців" [5, с. 52].

Чудово говорить Святійший Патріарх Сергій про Божественне правосуддя. І слід зауважити, що такого викладу про нього не було ні в одного з його сучасників. "Правда Божа виявляється і діє не так що Бог для Свого задоволення хоче муки і смерті грішника, а навпаки Бог будучи Святий і Носій життя та істини дав право на життя і блаженство тільки добру (Бут. 1,31) і засудив зло, як пряме заперечення Божественного життя, на смерть і муку. Тому кожне буття, обираючи по своїй волі (інакше не було б правди) зло, тим самим прирікає себе на певну злу долю, а як наслідок – смерть. Цьому непорушному закону вічної правди, який засуджує не грішника, а гріх, керованому не почуттям образи і бажанням помсти, а саме моральною гідністю буття, і була принесена Голгофська жертва" [5, с. 147–147]. Далі автор робить висновок, що тому Христос і не був простою платою за гріхи людей, а став "Руйнівником влади диявола над людиною і оновителем людської природи" [5, с.148].

Автор, говорить його сучасний дослідник, "усюди вірний святоотцівському вченню" [1, с. 132]. Він один з небагатьох російських богословів, що широко використовував у своєму дослідженні твори святих отців аскетичного напрямку.

Архієпископу Сергію дорікали, що він так мало говорить про об'єктивний бік спокути. Так, Г. Флоровський зауважує: "Правильно зображений у архієпископа Сергія і процес морального навернення, від гріха до Бога. Але занадто в тіні залишається об'єктивний бік цього процесу" [8, с. 438.]. Це не зовсім вірно, так як основну тему його дослідження становить морально-суб'єктивний бік спасіння, але в основних рисах в ньому задовільно розкрито і вчення про спокуту. І користуючись окремими висловлюваннями і зауваженнями автора, можна викласти його розуміння вчення про спокуту, про об'єктивний бік спасіння.

"Любов становить головний закон божественного життя" [5, с. 103], пише автор, і "в Бога не може виникнути протиріччя між любов'ю і правосуддям" [5, с. 135]. Думка, що правосуддя Боже означає таку властивість в Бозі, за якою Він не може пробачити жодного гріха без відповідного задоволення, автор називає залишком колишніх язичницьких понять. Бог прощає людині і дає їй життя не тому, що отримав від неї або за неї задоволення, а тому, що Він благий, бо людина загине. "Гріх віддаляє людину від Бога, а не Бога від людини" [4, с. 151–152]. "Не сказав апостол, примиріть з собою Бога, бо не Бог ненавидить нас, але ми проти Бога, Бог ніколи не ворогує" [7, с. 158].

Але це не означає, що Бог ставиться до гріха байдуже: "Гріх завжди противний перед святим Богом, ніколи не дістане права на існування" [6, с. 159]. Сама природа людини спотворена гріхом і не може перебувати в спілкуванні з Богом і цим носить в собі початок загибелі. Зі слів автора видно, що для спасіння людині потрібно не змінити ставлення Бога до юдини, яке перебуває незмінним, як не змінений Сам Бог, але провести зміну в людській природі, зробити її здатною до спілкування з Богом. І Церква "бачить у Христі не страждальне знаряддя вблагання Отця, а відновника нашої занепакої природи і називає Його Другим Адамом" [6, с. 23].

Тому й "домобудівництво Боже направлене не на те, щоб як-небудь примирити утворене в Бозі розділення між любов'ю і правдою, а на те, щоб як-небудь врятувати загиблу вівцю, щоб як-небудь влаштувати навернення людини на шлях правди" [6, с. 160] і повернути нам те вічне життя, яке ми втратили.

Втілення Сина Божого, Його хресні страждання і смерть були необхідні для того, щоб подолати наслідки гріха, оновити природу людини, дати їй сили для нового життя

без порушення її волі. "Благодать, говорит автор, хоч і діє, хоч і робить все, але неодмінно всередині свободи і свідомості. Це головне православне начало і його не потрібно забувати, щоб зрозуміти вчення Православної Церкви про спасіння людини" [6, с. 155].

Поява праці патріарха Сергія стала "великою подією в історії богословської науки" [3, с. 51]. Архієпископ Антоній сказав автору на диспуті: "Ваша книга, як сповідь духовного розуміння, не відноситься до інтересів дня, не є предметом уваги поточної хвилини, вона дивиться в майбутнє, даючи нам ще одне підтвердження тієї світлої надії, що ми позбудемося, нарешті, від впливу інославного богослов'я і зіллємося зі святим Переданням Церкви" [2, с. 106].

Вірність автора вченню святих отців і послідовність у викладі головних принципів Православ'я стали тим новим словом, на яке давно чекало богослов'я. Флоровський у своїй книзі "Пути Русского богословия" відзначив важливість "з досвіду духовного життя" [8, с. 438]. П. Светлов у 1902 році назвав книгу патріарха Сергія "прекрасним дослідженням". Але вже в 1907 році він вказав, що ця книга "при великій кількості похвал, залишилася ... таки без компетентної наукової оцінки" [4, с. 538].

Головний недолік цієї праці, на який вказують критики, відсутність докладного викладу вчення про об'єктивний бік спасіння але все ж вказані ті ідеї і поняття, які повинні бути покладені в основу такого викладу. І можна глибоко сумувати, що патріарх Сергій не залишив більш повного викладу вчення про спасіння. Це могло б перешкодити відхиленням від чистоти Православ'я у наступних богословів. "Праця патріарха Сергія – одна з кращих праць богословської літератури ... він класично висловив православний погляд на справу спасіння християнина" [1, с. 122–123].

Література

1. Гурий (Егоров) архиеп, Патриарх Сергей как богослов // Патриарх Сергей и его духовное наследство. – М., 1947.
2. Заозерский Н. Из академической жизни // Б.В. – 1895. – № 10.
3. Савич А. Краткая биография Святителя Патриарха Сергия // Патриарх Сергей и его духовное наследство. – М., 1947.
4. Светлов П. прот. Образованное общество и современное богословие. – К., 1902.
5. Сергей (Страгородский) архиеп. Православное учение о спасении. – СПб., 1910.
6. Сергей (Страгородский), архиеп. Состояние русской богословской науки XIX века // Б.В. – № 8. – 1895.
7. Сергей (Страгородский), архимандрит. Православное учение о спасении: http://azbyka.ru/dictionary/17/sergiy_uchenie_o_spasenii_01-all.shtml
8. Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – К., 1991.

СОТЕРИОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАСЛЕДИЯ СВЯТЫХ ОTCОВ В НАШИ ДНИ

Забуга Геннадій Григорович,
докторант УУБА–КаУ,
м. Полтава

Исследование посвящено проблеме построения личной духовной жизни в современных условиях. Автор предлагает решение проблемы на основании святоотеческого опыта, традиции и духовного наследия св. Отцов Церкви.

Ключевые слова: *духовность, мир, наследие, св. Отцы, святость, традиции, человек.*

Сотеріологічне значення спадщини Святих Отців у сьогодні. Дослідження присвячене проблемі побудови особистого духовного життя у сучасних умовах. Автор пропонує розв'язання цієї проблеми виходячи з досвіду, традицій й духовної спадщини св. Отців Церкви.

Ключові слова: духовність, людина, св. Отці, святість, спадщина, традиція.

Soteriological Significance of the Fathers' of the Church Heritage for the Contemporary Times. The paper deals with a problem of personal spiritual life guidance under conditions of the contemporary world. The author offers a possible solution to this problem, referring to experience, tradition and the spiritual heritage of the Fathers of the Church.

Key-words: human being, Fathers of the Church, heritage, patrimony, sanctity, spirituality, tradition.

«Человек должен иметь добросовестность и смелость постоянно ставить под вопрос все свои точки зрения, все свое мировоззрение, все, что он уже обнаружил в жизни, – во имя своего искания того, что на самом деле есть, а не успокоенности и уверенности».

Митрополит Антоний Сурожский

Современное массовое сознание, предпочитая достижения и ценности сегодняшнего дня достижениям и ценностям прошлых поколений, все более и более противопоставляет свою культуру наследию прошлых веков, отъединяет себя от них, создавая между собою и ними непроходимую пропасть глубокой отчужденности.

Сегодня мы живем в условиях, которые можно обозначить как «мировоззренческая катастрофа». На наших глазах меняется духовно-нравственное состояние общества, содержание жизни современных людей. В наши дни, все чаще и чаще, лучшие представители человечества задаются вопросами: «в какой мере наша эпоха наследовала духовное содержание предыдущих времен?», «живем ли мы хотя бы в частичном соответствии с духовными требованиями прошлого?».

Центральной проблемой, вызывающей эти и подобные им вопросы, есть проблема построения личной духовной жизни, которая, в свою очередь, отсылает к глубинной проблеме различения – лжи и Божественной Истины в процессе жизненной деятельности человека, его бытия в мире. Как распознать ложь, не смешивая её с Истиной?

Проведенное нами небольшое исследование, результаты которого мы представляем, имело своей целью прояснение роли и сотериологического значения наследия св. Отцов в наши дни.

Современный человек, где б он ни проживал, к какой культуре или религии он ни относился, проявляет некоторый интерес к духовной жизни. В то же время интерес этот, скорее, безотчетный. В разные времена и эпохи к духовной жизни относились по-разному. Некоторые её просто отрицали, возможно, даже не догадываясь, что таким образом подтачивают корни самого человеческого естества, а следовательно, делаю невозможным и само человеческое существование. Остальные, хотя и говорили о духовности, но до конца так и не осознавали, что это такое.

Кроме того, известно, что духовность может быть весьма различной. Современному человеку, изъявившему желание познать состояние духовности, угрожает опасность обмануться в своих устремлениях и столкнуться с подменой.

На ряду с вечной Евангельской проповедью Церкви современный мир предлагает, так сказать, «альтернативные» формы духовности: псевдо-философию, которая сводит понятия духовности к так называемым «общечеловеческим ценностям», нередко

пропагандируя при этом спиритуализм без Бога. Под «духовностью», в таком случае, чаще всего понимают внутреннюю жизнь человека, его интеллект, «благородное чувство», эмоции.

При таком подходе основной акцент делается на самого человека, его дарование и усилие. Человек рассматривается как самодостаточное бытие – самостоятельно или с помощью себе подобных он может реализовать свои духовные усилия и устремления. Такое ошибочное понимание духовной жизни направляет человека на постижение тех целей, которые не имеют ничего общего с подлинной духовностью, оборачиваясь псевдо-духовностью. Игнорируется то, что для христианского понимания духовной жизни есть фундаментальным: необходимость открытости на Бога и Его помощь – Его благодатные дары.

Но что же тогда истинная духовность? Как человеку открыться на Бога, стать способным к приятию Его Благодати? Немалым подспорьем в этом деле является опыт Богоискания тельства, прекрасные образцы которого представляет религиозная философия.

Так, например, С.Л.Франк рассматривает духовную жизнь человека не как особую форму явлений, а как своеобразную реальность, которая в своей глубине связана с космическим и божественным бытием. Он пишет: «<...> духовная жизнь – это та область бытия, в которой, объективная, надындивидуальная реальность дана нам не в форме предметной действительности извне как объект, предстоящий нам и противостоящий как трансцендентальная реальность, а как нечто присутствующее в нас самих, изнутри с нами сращенной и нам раскрывающейся» [6, с. 159].

Рассматривая духовность, другой православный мыслитель и философ И.А. Ильин видит в ней первооснову всего, что есть в человеке. Он утверждает, что: «<...> Духовность человека отнюдь не совпадает с сознанием, отнюдь не исчерпывается мыслью, отнюдь не ограничивается сферой слов и высказываний. Духовность глубже всего этого, могущественнее, богаче, значительнее и священнее» [4, с. 236].

Н.А. Бердяев пишет, что «духовность есть богочеловеческое состояние. Человек в духовной своей глубине соприкасается с божественным и из божественного источника получает поддержку...» [2, с. 322].

Специфика духовной ситуации нашего времени заключается в том, что современный человек, остро ощущая бездуховность своей эпохи, в то же время, утратил исходные интуиции правильного понимания духовности, и как следствие – остался один на один с гнетущим чувством потери смысла существования, жизненных ориентиров. То есть попал в ситуацию, когда не с чем себя соотнести, не во что верить – ситуацию, распознанную нами как «мировоззренческая катастрофа».

В случившейся мировоззренческой катастрофе отчетливо выделяются две, достаточно очевидные тенденции.

Первая из этих тенденций связана с порабощением внутренней жизни, всего сознания человека материальными, плотскими потребностями, потребностями собственной самости. В своей потребительской направленности, современная цивилизация является открытым и решительным отрицанием «человека духовного». В современном мире сложилась мощная индустрия наращивания экзотических, извращенных по своему характеру потребностей и ведется постоянная работа по превращению их в главный мотив поведения. Не приходится удивляться, что унификация жизни человека на основаниях превращения его в «одномерного», по терминологии А. Камю, приводит к потере человеком именно духовного содержания, ведет к истощению духовности.

В самом деле, чем человек жертвует в первую очередь, когда ему приходится «уплощаться»? Конечно же, человек жертвует тем, без чего он может прожить, тем, что менее для него ценно. А при ориентации на внешнее бытие, на материальное благополучие на «жить, чтобы жить», да и «хорошо жить» («хорошо», согласно

представлениям большинства), чем еще можно пожертвовать (да даже и не пожертвовать, а просто не брать в расчет)? Конечно, отказаться надо от необязательного для «жизни», а в горизонте бездуховного бытия это необязательное и есть духовность. Добро бы еще отказаться скромно, с некоторой долей стыда, стесняясь – ведь, всё же, большинство людей, в той или иной мере, если и не знают, то догадываются о значительной роли подлинной духовности для человека, ощущают это на неком интуитивном, иррациональном уровне.

Но система бездуховного существования (или, скорее, искривленной духовности), такова, что от человека требуется не просто скромный отказ от подлинной духовности, но требуется громкое, скандальное, демонстративное заявление об отказе от неё и безразличность ко всему, что с ней связано.

Эти отрицательные характеристики отношения к подлинной духовности являются проявлением не просто бездуховности человека; они выдают служение человека духу зла. Система, тем самым, весьма и весьма целостна. И функционирование ее последовательно: устранение подлинной, истинной духовности и концентрация на внешних, условных, примитивных (псевдо-)ценностях ведет человека не просто к бездуховности, но отдаёт его в руки «врага рода человеческого». Таким образом, по святоотеческому учению эгоистическая (самостная) жизнь человека, замкнутость его в собственной природе, в своем микромире, существование для себя и по себе, а не для Бога и в Боге, в действительности означает – духовную смерть.

Кратко, но точно и сильно выражает сущность святоотеческого учения о современном бытии человека св. Макарий Египетский: «Не говорим, что человек всецело утратился, уничтожился и умер; он умер для Бога, живет же собственным своим естеством» [5, с. 124].

Мировоззренческая катастрофа в наши дни породила и другую, более опасную тенденцию – внешне противоположную первой. Эта попытка построить мировоззрение, преодолевая атеистические и материалистические стереотипы, на духовной основе определенного рода – с помощью восточного мистицизма, оккультизма и магии.

Поиски смысла и назначения человека, реализации религиозной потребности человека, в ситуации полного или частичного разрыва с Христианской Традицией, следствием которого стало разрушение духовного иммунитета – с одной стороны; и подрыв абсолютного доверия к современной позитивной науке, характерного для атеистического сознания – с другой; поставили человека перед соблазном оккультизма, облекшегося в наукообразные формы.

Общественному сознанию настойчиво навязывается мысль, что человечество находится на особом этапе эволюции – этапе открытия новых знаний о Вселенной и о самом человеке. Активным проводником таких идей является известное международное движение «Нью эйдж – Новая Эра». Огромное количество людей является членами различных сект, в том числе неоязыческих и оккультных. Многие из них верят в «Космический Разум», в «Информационное поле Вселенной», во влияние на судьбу знаков зодиака.

Таким образом, масштаб и характер двух рассмотренных «сценариев» выхода из мировоззренческой катастрофы, переживаемой массовым сознанием, позволяют сделать вывод о том, что нынешнее состояние массового сознания отмечено резкой неоязыческой тенденцией и есть, по сути, новое язычество. Данный вывод, в свою очередь, со всей необходимостью приводит нас к признанию того, что современное человечество, без сомнения, нуждается в благовествовании, в проповеди, в миссионерстве, которое бы указало путь к выходу из сложившейся ситуации.

Перед нашими глазами предстает неутешительная картина человека, захваченного ложной духовностью, а говоря языком св. Отцов – находящегося в состоянии духовной прелести. Он как никогда нуждается в помощи и в подлинно духовном просвещении со стороны Церкви.

Мне кажется, что недалек час, когда люди, «насытившись» этими мертвыми и отравляющими подменами, возжаждут Истины. В такой ситуации, способствующей в обращении по своей личной и свободной воле человека к Богу, современному человеку следует прислушаться к тому, что говорит о духовности Православная Церковь.

На протяжении столетий Церковь не прекращала передавать истинный Смысл всему человечеству. Этот смысл состоит в том, что духовная жизнь человека начинается с нового рождения человека, как христианина «...от воды и Духа» (Ин. 3.5). Это означает, что христианин начинает жить духовной жизнью от момента своего крещения, когда во время таинства миропомазания он получил Божественную Благодать св. Духа. Всю последующую жизнь человек имеет своей целью воплотить в себе, сохранить и приумножить этот Дар, полученный им Свыше, который сделает возможным подлинно человеческое бытие в мире – бытие, которое принесет обильный плод как во внутренней жизни духа, так и во внешнем мире.

Духовная жизнь – это кропотливый и постоянный труд над собой в сотрудничестве с Богом, Который всегда подсказывает человеку правильный путь в жизни и помогает ему идти по нему. И уже сам этот путь, в некотором смысле, есть предвкушение небесного блаженства вечности.

Великое множество христианских святых самой своей жизнью явили ту, истинную, православную духовность, к которой он всегда стремился и постоянно искал. Или, как точно отмечает современный греческий богослов митрополит Иерофей Влахов: «Святые являются носителями и выразителями православной духовности. Они живут в Боге и постоянно свидетельствуют о Нем <...>. В этом смысле православная духовность не абстрактна, но воплощается в личностях святых <...>. Еще одно подтверждение – их святые мощи» [3, с. 14].

Итак, православная духовность – это опыт жизни во Христе, атмосфера нового человека, возрождённого благодатью Божией, а главное дело Церкви – вести человека к обожению, к общению и единению с Богом. Двухтысячелетняя традиция Церкви – это громадный опыт духовной жизни святых. Выражением этого опыта – наследия св. Отцов, святоотеческого богословия – есть, прежде всего, литургическая традиция Церкви и громадная, практически неисчерпаемая, сокровищница святоотеческой мысли – труды св. Отцов.

Это и есть те источники подлинной духовности, обращение к которым даст человеку возможность избежать опасностей, построить свои собственные и неповторимые отношения с Богом.

Святоотеческое наследие и духовный опыт Святых Отцов особенно важны и необходимы в наши дни. Представляется, что для спасения, с одной стороны, нужно прислушаться и применить по отношению к себе то, что говорили Святые Отцы о духовной жизни. Ведь духовность – это неисчерпаемая сфера человеческого бытия, которую изучали и раскрывали многие поколения христиан. И, как мне кажется, человеку на его духовном пути было бы неразумно пренебрегать их драгоценным опытом.

С другой стороны, следует научиться у Святых Отцов и тому, каким образом они говорили о духовности и духовной жизни. Ведь задача Евангелизации, которая стоит сегодня перед Церковью, настоятельно требует обратиться к святоотеческой традиции, чтобы научиться самому «миссионерскому методу», который предлагали св. Отцы и который был эффективен, а, по моему мнению, совершенно сохраняет свою актуальность и сегодня.

Такое обращение к святоотеческой традиции отнюдь не означает, что мы должны обратить свой взгляд в прошлое и убежать от вызовов современности. Как в прошлом, так и в настоящем каждое новое поколение христиан сталкивается с необходимостью осмысления Евангелия в свете современности, тех вызовов, которые бросает

человечеству мир и каждое конкретное время. Неоценимой помощью и вечным ориентиром этой деятельности было и остается наследие св. Отцов.

В XXI веке христианам ещё предстоит колоссальная работа по осмыслению Христианского Благовествования в свете современных обстоятельств дегуманизации, глобализации, технологии, культурного плюрализма для того, чтобы совершить новую «инкультурацию» в христианском традиционном понимании.

Для этого необходимо не только изучать творения св. Отцов и их жизнь, но совершить рецепцию, принять сам дух святоотеческой мысли, настроить собственную жизнь в соответствии с Евангельским призывом. Иными словами – важно вернуться *ad mentem Patrum*.

Таким образом, святая традиция и наследие св. Отцов в наши дни имеют важное сотериологическое значение для духовного пути современного человека. В них многообразно проявляется жизнь в едином Теле Христовом – Церкви, которая вечна, неизменна и неизреченна, как и её Глава – Христос Спаситель.

Література

1. Библия, или Книги Свящ. Писания Ветхого и Нового Завета. – К.: Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра; "Феникс", 2008. – 1408 с.
2. Бердяев Н.А. О назначении человека / Бердяев Н.А. – М.: Республика, 1993. – 384 с.
3. Вламос И. Православная духовность / Митрополит Иерофей Вламос. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2006. – 136 с.
4. Ильин И.А. Поющее сердце: книга тихих созерцаний // Ильин И.А. Сочинение в 10 т. Т.3. / И.А. Ильин. – М.: Русская книга, 1994. – С. 227–380.
5. Макарий Египетский. Духовные Беседы / Макарий Египетский. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2008. – 535 с.
6. Малиновская С.В. Наследие С.Л.Франка и проблема духовности Российской культуры / С.В. Малиновская // Известия Российского государственного педагогического университета. – № 89. – 1989. – С. 156–161.

ОБ АКТУАЛЬНЫХ ЗАДАЧАХ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ИЗУЧЕНИЯ МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ РИМА, РУСИ И ВИЗАНТИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XI ВЕКА

Ієрей Филип Семендяєв,
доктор богослов'я, докторант УУБА–КаУ,
викладач Армавірського Православно-Соціального Інституту,
м. Армавір, Російська Федерація

Статья посвящена обзорному рассмотрению тем и аспектов, имеющих первостепенное значение при изучении церковно-политической парадигмы «Русь – Рим – Византия». В хронологическом плане в статье представлен материал, связанный с развитием межконфессионального диалога в Древней Руси второй половины XI века. Автор отмечает особенную остроту и актуальность проблем возникновения и развития церковной организации на Руси в ранний период.

Ключевые слова: Западная христианская церковь, Восточная христианская церковь, Древняя Русь, Византия, митрополиты, православие, католичество, межконфессиональные отношения.

Про актуальні завдання та методологічні аспекти вивчення міжконфесійних зв'язків Рима, Русі та Візантії у другій половині XI століття. *Стаття присвячена розгляду аспектів, які мають першочергове значення при вивченні церковно-політичної парадигми «Русь–Рим–Візантія». В хронологічному вимірі в статті представлений матеріал, пов'язаний з розвитком міжконфесійного діалогу в Давній Русі другої половини XI ст. Автор відзначає особливу гостроту і актуальність проблем виникнення і розвитку церковної організації на Русі в ранній період.*

Ключові слова: *Західна християнська церква, Східна християнська церква, Давня Русь, Візантія, митрополити, православ'я, католицизм, міжконфесійні відносини.*

On the Topical Tasks and Methodological Aspects of Studying the Interdenominational links between Rome, the Kievan Rus' and Byzantine in the late XI century. *The article is aimed at contemplating the aspects of chief importance that contribute to researching the church-political paradigm "Kievan Rus-Rome-Byzantine".*

Key-words: *Western Christian Church, Eastern Christian Church, Ancient Rus, Byzantine, metropolitans, Orthodoxy, Catholicism, interdenominational relations.*

Как известно, эпоха X–XI вв. сопровождалась нарастанием напряжения между Восточной и Западной христианскими церквями, вылившегося в разделение церквей на православную и католическую, и Русь не могла оставаться в стороне от этих событий. Однако положение Руси в рамках международных связей и специфическое положение церкви в древнерусском государстве особым образом определили отношение Древней Руси к западноевропейской церковной традиции [1].

Проблема противостояния православия и католицизма на территории России является до сих пор очень болезненной и наиболее ярко проявляется как в событиях в Украине, так и в постоянных обвинениях Русской Православной Церковью католической стороны в прозелитизме. Поэтому главным аргументом обеих сторон в пользу адекватности своей позиции служит «правда исторической древности» [2].

Становление внутренней и внешней политики и системы национальной безопасности России, столь противоречиво и болезненно проходящее в последние почти двадцать лет, в первую очередь связано с нерешенной до сих пор проблемой национальной идентичности страны [3]. А поскольку идентичность является важным структурным компонентом конкурентоспособности национальных государств, она сама вовлекается в водоворот всемирной конкуренции. Идет своего рода «битва идентичностей».

В сложившихся условиях именно актуальность исследования исторического опыта взаимодействия церкви и государства позволяет углубленно рассмотреть не только процессы формирования систем государственного и церковного управления в Древней Руси, но и проследить эволюцию внутреннего развития, устройства и взаимопроникновения религиозных и «гражданских» институтов на более поздних этапах развития нашего общества [4].

Среди вопросов истории древнейшего периода российской государственности особенную остроту и актуальность приобретают проблемы возникновения и развития церковной организации. Это объясняется как необходимостью совершенствования научного исторического знания, так и развитием социально-политических процессов в современном российском обществе. С одной стороны, научное сообщество уже давно осознало неотъемлемость истории русской церкви от истории российской государственности. С другой стороны, в современном российском обществе все большее значение приобретает деятельность различных религиозных институтов, среди которых доминирующее положение сохраняется за русским православием.

Несомненно, современный конфликт православной и католической церквей, выливающийся порой в открытое противостояние, имеет свои корни в прошлом. Выяснение причин возникновения межконфессиональных противоречий может помочь в становлении позитивного диалога разных христианских традиций.

Кроме того, немногочисленная историография вопроса в своей оценке церковных связей Руси с Западной Европой и Византией в большей своей массе была идеологически предопределена как в дореволюционную, так и в советскую эпоху, и по этой причине сильно влияет и на современную историческую мысль.

Следует учитывать также и то, что итоги накопления сведений о межцерковных русско-европейских связях не подводились уже более полу столетия [5], из-за чего многие вновь выявленные факты не были должным образом осмыслены и не поставлены в связь с другими событиями, связанными со становлением межконфессионального диалога в Древней Руси.

Вообще, существует два противоположных тезиса, к которым сводится суть спора.

1. Традиционно православная точка зрения (предельно четко была высказана дореволюционным церковным историком А. Синайским): «будучи под влиянием греческой церкви, русская церковь уже а priori составляла себе представление о латинстве. По рассказам и источникам греческим она знала, что учение латинян развращено, и что сами латиняне народ негодный. Русская церковь не только приняла это представление о латинстве в первое время, но и удержала такой взгляд надолго» [6]. Кроме того, дореволюционным историкам было свойственно искусственное теоретизирование на заданную тему, порой при полном отсутствии подтверждающих исторических фактов [7]. Считалось, что христианство пришло на Русь напрямую из Византии, что Запад изначально пытался обратить русских в «свою веру» (обязательно с отрицательной оценкой этой веры еще «со времен» Кирилла и Мефодия), причем непременно насильственным способом, хотя для подобных утверждений для домонгольского периода не было никаких очевидных оснований.

2. Вторая точка зрения сводится к тому, что на Руси киевского периода имела место конфессиональная толерантность, дававшая равные возможности для Восточной и Западной церквей [8]. Эта точка зрения предполагает, что процесс разделения церквей есть процесс долгий и сложный, не совершающийся внезапно, но требующий подготовки и происходящий постепенно.

В результате предмет исследования оказывается многообразен, поскольку в межхристианские связи вступают все члены церкви, т.е., как церковная административная структура, так и представители княжеской власти и боярской аристократии. По этой причине в качестве предмета такого исследования могут выступать как объективные межцерковные связи средневековой Руси с Западной Европой, так и специфическое христианское самосознание Древней Руси, определяющее субъективное отношение к иным христианским традициям (в данном случае – к западным), а также изменяющееся и пополняющееся в результате этих отношений.

В исторической, да и не только исторической, литературе есть устойчивая тенденция придать выбору греческого православия «судьбоносный» характер, оценивают ли этот выбор положительно или, наоборот, считают его роковым. По-видимому, к этому событию надо относиться более трезво, не забывая, в частности, о том, что Русь приняла христианство до разделения единой Церкви (хотя взаимоотношение и соперничество между Римом и Константинополем давно имели место), и в XI веке не наблюдалось какого-либо отчуждения между Киевской Русью и странами Западной Европы. В связи с этим актуальнейшие исследовательские задачи при изучении данной темы:

– изучение характера и содержания дипломатических и культурных церковных

взаимосвязей Древней Руси и Западной Европы;

– выявление динамики отношений Древнерусского государства и церкви к западноевропейской церковности и определении тенденции развития этих отношений в рамках общих политических и культурных изменений в эпоху Киевской Руси;

– изучение динамики отношений Руси и ее церковной организации к византийскому патриархату и определению парадигмы развития этих отношений все в том же контексте – общих политических и культурных изменений;

– комплексное исследование направления и масштаба общекультурных связей и непосредственных личных контактов представителей вышеперечисленных церковных традиций.

Однако достижение этих исследовательских задач представляется для специалистов достаточно сложным, в том числе вследствие причин, заданных объективно. Так, медленное развитие знания в области церковной истории в первой половине XIX в. во многом объяснялось жесткими нормами церковно-государственной цензуры и монополизацией церковью права на исследование религиозного прошлого России (в итоге уже в середине XIX в. духовные академии переживали тяжелейший кризис, поскольку не были способны конкурировать с университетами). Предлагавшиеся такими исследователями формулировки выводили историю церкви из плоскости социально-экономической и политической деятельности в область религиозной идеологии.

К тому же, *традиционно принято считать, что прибывшее на Русь в конце 80-х годов XI в. духовенство принесло с собой ясно сложенную организационную церковную структуру.*

Однако при детальном рассмотрении вопросов, связанных с организацией церкви и выполнением ею каких-либо функций в восточнославянском обществе, приходится признать, что ситуация не так однозначна.

Во-первых, трудноопределим статус возникшей в период правления Владимира Святославича русской церковной организации: была ли она митрополией, архиепископией, епископией, епископской или пресвитерской миссией.

Во-вторых, крайне сложно выявить первоначальное число первых епископских кафедр и степень их подчиненности митрополиту и Константинополю.

В-третьих, еще более неоднозначен вопрос о структуре приходской организации в Киевской Руси.

В-четвертых, имеющиеся на сегодняшний день источники не позволяют однозначно говорить о способности митрополитов на раннем этапе истории Русской церкви обладать полной канонической властью на всей территории вверенного ему церковного округа (диоцеза).

В то же время (и это очевидно) на Руси возникли своеобразные формы церковной жизни и церковной иерархии, отличные от тех, что существовали в Византии и на Западе. *А ключевым вопросом для любого исследователя проблемы в этой связи становится реконструкция деятельности митрополитов, исходя из состояния церковно-государственных отношений, существовавших на Руси во второй половине XI века.*

Именно деятельность митрополитов олицетворяет собой такое понятие как «церковно-государственные отношения», представляющие собой совокупность форм социально-политических, правовых, экономических и морально-этических норм и связей между институтами государства и церкви.

Как отмечает П.И. Гайденко в своих работах [9; 10; 11], сложно определить, что есть у восточных славян «государство», точнее, что или какая именно социально-политическая сила или социально-политический институт должны отождествляться с государством. Вернее всего в условиях древнерусского общества IX–XII вв. отождествить с государством, прежде всего, княжескую власть, выполнявшую все

основные функции: политическую, судебную, военную и даже религиозную. Несомненно и то, что в домонгольской Руси «государственные» функции могли быть свойственны в том числе и городскому общинному самоуправлению, с присущими ему традиционными формами публичной власти – такими, как вече. А изменения в структуре государственной власти на Руси неминуемо должны были приводить к изменению церковно-государственных отношений.

Еще один немаловажный аспект: *существовавшие во второй половине XI в. отношения между властными институтами Киевской Руси и церковью ещенельзя называть «симфонией»*. Симфония светской и церковной власти к началу христианской проповеди византийских миссионеров в землях Киевской Руси составляла одну из основ религиозного мировоззрения греческого клира. Однако религиозно-политические реальности молодого древнерусского государства принципиально отличались от тех, в которых жили византийцы. Как удачно отметил Н.Покровский, «базовая православная теория «симфонии» между церковью и государством, а также между их руководителями изначально имела существенно различное звучание в Царьграде и Киеве».

Византийская модель церковно-государственных отношений возникала в условиях соборной жизни. Однако о полнокровной соборной жизни в киевском государстве говорить крайне сложно. При этом было бы ошибкой преувеличивать политическое влияние церковной иерархии в Киевской Руси. Анализируя отношение к христианству со стороны различных слоев общества, В.П. Даркевич пришел к выводу, что степень признания авторитета духовной иерархии была различной и для разных социальных слоев, и даже для отдельных личностей. В таких условиях не могло быть и речи не только о равноправных, но на начальном этапе христианизации и паритетных отношениях между церковью и княжеской властью.

Все вышеперечисленное определяет научную значимость и одновременную актуальность изучения высшего церковного (митрополичьего) управления в Киевской Руси. Исследование всего массива церковно-государственных и межкняжеских отношений позволит выявить реальный объем канонических, административных ресурсов и экономических возможностей киевских митрополитов во второй половине XI века.

При этом изучение процесса эволюции института киевских митрополитов во второй половине XI века должно быть непременно помещено в контекст церковно-государственных и межкняжеских отношений исходя из следующих положений:

– институт киевских митрополитов возник как результат деятельности великокняжеской власти. Жизнь и служение столичных первоиерархов были обусловлены интересами Византии, социально-политическими и экономическими реалиями восточно-христианского общества, состоянием межкняжеских отношений в древнерусском государстве. При этом *влияние Византийской империи на процесс формирования высшего церковного управления имело ограниченный характер;*

– на протяжении достаточно длительного периода русские первосвятители находились в одновременной зависимости, во-первых, от Константинополя (нередко возлагавшего на митрополитов дипломатические функции) и, во-вторых, от политической ситуации на самой Руси;

– *высокий уровень развития византийской государственной и религиозной культуры, главным носителем которой выступало прибывшее на Русь греческое и болгарское духовенство, был отличен от реалий, существовавших в государстве восточных славян;*

– регламентация и постепенное усиление прав митрополитов стали ответом на процесс «обрусения» местного духовенства и епископата, являвшихся союзниками удельных князей и лидеров городских общин и представлявших серьезный противовес греческому духовенству. На протяжении всего периода существования Киевской Руси

основными источниками дохода митрополичьей кафедры помимо великокняжеской десятины оставались судебные сборы. Возрастание роли митрополичьего суда неминуемо вело к увеличению влияния митрополитов в христианской и политической жизни Руси;

– с середины XI в. укреплению авторитета митрополитов способствовали рост церковного сознания древнерусских элит и изменения в церковной кадровой политике империи и самих великих князей, способствовавших появлению на киевской первосвятительской кафедре митрополитов, обладавших высокими личными качествами: знатностью происхождения, начитанностью, красноречием и политической смелостью (такowymi были Иларион, Ефрем);

– даже в условиях увеличения влияния митрополитов на жизнь своего диоцеза в период Киевской Руси оно в целом было ограничено волей великокняжеской власти. Данное обстоятельство во многом объяснялось греческим происхождением русских первоиерархов, выполнявших в том числе и дипломатические функции. Кроме этого, возникновению у митрополитов особого статуса способствовала политическая ситуация, вызванная процессами феодализации Руси и ее высших слоев;

– в рассматриваемый временной период гарантом единства русской церковной организации выступала великокняжеская власть. Именно она была той силой, которая обеспечивала эффективность митрополичьего управления, способствовала укреплению авторитета церковной иерархии, пресекала возможность устойчивого существования иных митрополий;

– утрата киевскими князьями «безусловного» господства над княжеским родом в дальнейшем привела к процессам политического обособления от Киева не только территорий Северо-Восточной Руси и Западнорусских земель, но и их церковных структур.

Если позволить себе несколько принципиальных исторических отступлений, то следует отметить также следующие моменты:

1. Принятие христианства на Руси осложнялось еще и тем, что монополией на установление иерархии в новопросвещенных землях обладали не церковные институты, а светские власти Византии и Германии. Поэтому в случае принятия «благотворного ига Христова» Русь (как и любое другое государство) стояла перед угрозой попадания в вассальную зависимость от Константинополя или Священной Римской империи. Однако даже если удавалось избежать политической зависимости от «государства-экспортера» религиозной традиции, то оставалось еще одно труднопреодолимое препятствие. Высшее церковное управление для новых епархий формировались из числа подданных религиозных метрополий. В итоге руководители молодых церквей, имевших прямое и самое непосредственное влияние на формирование идеологии и национальных ценностей страны, будучи подданным чужого государства, нередко оказывались в оппозиции к правителям державы, в которой проходило их религиозное служение. *Киевская Русь и ее молодая церковь не стали исключением из этого правила.*

2. Важнейшим психологическим феноменом было отмеченное уже в середине XIX века несоответствие между количеством известных полемических произведений против латинян, имевших хождение в Древней Руси, и отношением к Западной Церкви княжеской и церковной власти. Ко времени правления Владимира Всеволодовича Мономаха на Руси было написано как минимум четыре таких произведения: послания митрополитов Леонтия, Иоанна, Никифора, а также Стязание с латиною митрополита Георгия. К ним обыкновенно причисляли и послание к князю Изяславу преподобного Феодосия Печерского. И, несмотря на такое мощное идеологическое воздействие, русская церковь в лице, например, митрополита Ефрема или игумена Даниила продолжала сохранять добрые отношения с Западом [12]. Только послание

митрополита Никифора князю Владимиру Мономаху оказало сильное антизападное воздействие на князя и его политику.

Разгадку этого нужно искать, во-первых, в политических выгодах русских князей, а во-вторых, в психологическом настрое. *Русским не было повода относиться плохо к западным соседям, когда Польша часто приходит на помощь русским князьям, крестоносцы в Палестине предоставляют русским паломникам различные льготы, а в Риме хорошо принимают посланника русского митрополита Ефрема, а может быть и его самого.* Однако поворот был неизбежен...

До начала XII века церковные отношения на Руси не были отягчены межконфессиональной розней. Это замечательно охарактеризовал академик А.М. Панченко: *«Это и есть «двоеверие». В современной историко-филологической терминологии оно означает синтез язычества и христианства. Между тем Феодосий Печерский (а значит, и вообще интеллигенция Киевской Руси) понимал под «двоеверием» нечто совсем иное, а именно конфессиональную терпимость... Терпимость способствовала «усложнению структуры древнеславянской духовной культуры», позволяла синтезировать элементы ахристианские и христианские, восточные и западные, греческие, славянские и латинские»* [13]. Конец дружбы с Западом и начало церковного размежевания для Руси начались во второй четверти XII века. Это время разгара крестоносного движения в Европе, выплеснувшего в мир непомерно растущие волны агрессии и завистливой жадности. К тому же немалую роль в возникновении и углублении конфликта сыграл психологический фактор.

Традиционно в историографии религиозная жизнь восточнославянского общества разделена на этапы, во многом совпадающие с этапами политического и административного развития древнерусского государства. В соответствии с этим религиозно-политическая история Руси второй половины XI века представлена как единый этап, анализируя который исследователи легко отождествляли события и процессы, разделенные между собой десятилетиями. В итоге в научной литературе, посвященной каноническо-правовым аспектам жизни древнерусского общества, сложился *устойчивый стереотип, заключающийся в том, что комплекс прав и обязанностей киевских митрополитов в целом был постоянным и был заимствован из византийской церковной жизни уже в первые годы после Крещения Киева и главных политических центров.*

Потому первостепенными исследовательскими задачами на современном этапе представляются: установление степени влияния социальных, внутривнутриполитических и внутривнутридинастических процессов на развитие института киевских митрополитов; определение места киевских первосвятителей в церковно-государственных и межкняжеских отношениях и степени вовлеченности столичных иерархов в политические процессы восточнославянского общества на различных этапах развития Киевской Руси; выявление изменения объема канонических, судебных, административных прав киевских митрополитов внутри самой церковной организации Руси.

Сама парадигма изучения деятельности митрополитов должна быть представлена в форме эволюционного процесса, обусловленного, во-первых, социально-экономическими отношениями на самой Руси и, во-вторых, уровнем и интенсивностью церковно-государственных отношений в периоды великих княжений. Т.е., речь идет по сути об исследовании процессов церковно-княжеских отношений, что позволило бы выявить генезис их особенностей и эволюцию на протяжении всей второй половины XI века, дать характеристику вклада ряда иерархов и великих князей в развитие восточнославянских церковных институтов.

Естественно, описанные выше актуальные задачи и проблемы, связанные с изучением периода, когда происходило самоопределение Руси в контексте международных взаимоотношений (а также межконфессиональных связей), требуют

от современных исследователей соответствующего методологического инструментария. В целях преодоления историографических противоречий в оценках современными исследователями активно ведется пересмотр некоторых терминологических категорий; в качестве основного методологического принципа полагается комплексный анализ внешних церковных контактов, предполагающий синтез данных, полученных из различных видов источников. К литературным произведениям применяется историко-текстологический, лингвистический, а также историко-психологический метод исследования; с культурологических позиций анализируются памятники искусства и предметы быта. При работе над подобной сложной (а порой и щепетильной) темой важно оставаться в рамках строгих правил исторической интерпретации событий прошлого; задействовать возможности эволюционного подхода (и сопутствующих ему методов) – что предоставляет возможность проследить последовательные изменения статуса митрополита, связанные не столько с влиянием Константинопольского патриархата, сколько с изменениями в политической жизни Руси.

Современная наука представляет собой обширный комплекс дисциплин, предметом которых является религия во всем многообразии ее проявлений и феноменов. Религия исследуется множеством специалистов с разных мировоззренческих, методологических и теоретических позиций [14]. И здесь необходимо уточнение. Мы исходим из того, что наука едина и универсальна, и противопоставление русской и западной традиций изучения проблемы неприемлемо. Об этом приходится говорить, поскольку в современной России получило распространение провинциалистское представление об «особом характере русской науки», якобы принципиально отличной от западной. Но дело в том, что русская наука о религии, развивавшаяся в рамках мирового религиоведения, достигла значительных результатов, к сожалению, почти не известных на Западе и поэтому не повлиявших на западную науку. А между тем мы уверены, что знакомство с достижениями русских ученых обогатило бы западных исследователей [15].

Эти достижения тем более достойны внимания, что наука о религии развивалась в нашей стране в исключительно неблагоприятных условиях. До революции 1917 г. существовала духовная цензура, и исследования религии не могли затрагивать принципы православной церкви. Еще хуже обстояло дело во времена коммунистического господства: все гуманитарные науки должны были развиваться в рамках марксистско-ленинской идеологии, а так называемый «научный атеизм» занимался не научным изучением религии, а обличением ее как вредной иллюзии и орудия классового гнета. Все иные подходы решительно пресекались. В настоящее время, характеризуя ту или иную религиоведческую дисциплину, тот или иной подход к изучению религии и ее социальных проявлений, следует больше говорить о русском вкладе в эту дисциплину, о российских ученых и мыслителях, разрабатывавших эти подходы. При этом речь идет не только об исследователях религии, но также о лингвистах, культурологах, этнологах, философах, либо занимавшихся смежными областями – изучением мифа и ритуала, форм мышления и т.д., либо создавших методологию, работающую и при исследовании религии.

Сегодня уже нельзя не учитывать: проблема межконфессиональных отношений принадлежит к фундаментальным категориям человеческой жизни и поэтому не может быть познана в рамках какой-то одной дисциплины, будь то философия, история, социология или психология; а изучение этой проблемы возможно только усилиями комплексной науки, применяющей самые различные подходы. К примеру, после того, как герменевтика стала считаться универсальным методом гуманитарных наук, проблемы интерпретации и понимания со всей остротой встали перед историками, психологами, социологами и философами религии. Герменевтический подход к религии стал использоваться во всех религиоведческих дисциплинах [16].

Как предмет научного исследования религия не имеет строгих границ и тесно переплетена со многими сторонами общественной и личной жизни. Кажется, нельзя найти такой сферы, таких проблем, таких публичных или интимных вопросов, к которым не была бы причастна религия. Религия, как мировоззренческая форма общественного сознания, своим взглядом пытается охватить всю без исключения действительность. У нее нет запретных областей, ей до всего есть дело. А поэтому нельзя найти такой области, таких проблем, которых не могла бы вместить в своем идеологическом содержании религия.

Придерживаться правильной научной абстракции при исследовании религии и ее проявлений в общественной жизни – дело не из легких. Включая в себя разнокачественные элементы общественного бытия и общественного сознания, религия является одним из самых хаотичных, запутанных и противоречивых комплексов общественной жизни. Достаточно сказать, что до настоящего времени исследователи испытывают определенные трудности даже при попытке применить общую систематизацию и классификацию всех явлений, форм и видов религии [17]. При этом «фокусы религиозных верований и поведения являются реальными, а не только абстракциями; их реальное существование может быть предметом ерoсчé, понимаемого как отстранение от веры или неверия» [18].

В теории познания установлено, что любое отражение не является абсолютно полным. В процессе познания объектов возможно лишь частичное, неполное отражение. Это означает, что в процессе познания воспринимается не вся информация, присущая объекту, а лишь какая-то ее часть. Религиозный плюрализм сегодня не позволяет сформировать четких представлений ни об одной религии, уводя в обсуждение их второстепенных атрибутивно-этнографических признаков без ответа на вопрос, какому же «богу» и какой «истине» служит та или иная религия [19]. Теоретико-познавательные корни религии связаны не только с переработкой информации человеческим мозгом, но и с некоторыми особенностями приема информации. Искажение информации в процессе отражения – это обычное явление, и от него избавиться невозможно. Однако возможно уменьшение действия «помех» для выделения информации об объекте с определенной точностью.

Но следует помнить: *все концепции создаются конкретными личностями в конкретных исторических и социальных условиях, которые так или иначе преломляются, переживаются и переосмысливаются в творчестве исследователей* [20].

Празднование 1500-летия Киева и 1000-летия крещения Руси способствовали активизации исследований в области исследования церковно-государственных отношений и истории церкви в Киевской Руси. Вторая половина 80-х годов XX в. отмечена выходом значительного числа работ, посвященных истории христианства в Киевской Руси. Этот значительный корпус исследований был представлен как монографиями, так и специальными сборниками (наибольшую известность получили исследования Г.М. Филиста, О.М. Рапова, Я.Н. Щапова, А.Г. Кузьмина, М.Ю. Брайчевского и др.).

Современный этап изучения истории древнерусской церковной организации характеризуется активным использованием методов герменевтического анализа. Это позволило открыть новые перспективы в изучении не только иерархических и социально-политических отношений, но и реконструкции истории повседневности, истории святости и истории культуры. Наиболее яркими работами рассматриваемого периода стали исследования И.Н. Данилевского, В.В. Милькова, В.В. Долгова, А.В. Назаренко и других авторов. Еще в наше время в изучении религии активно используется дескриптивный подход. Дескриптивно исторические исследования рассматривают структуру религии, ее историческое развитие; при этом они не оперируют оценочными суждениями относительно конкретных аспектов религиозных

доктрин. Дескриптивний підхід має тенденцію к максимально допустимой наукой объективности (в отличие от ряда дисциплин теологического цикла, которые характеризуются нормативным подходом к предмету).

В итоге необходимо признать то, что реконструкция прошлого нередко возможна только путем построения каких-либо гипотез. Следствием бедности в наличии источников стало и то, что понимание событий у авторов исследований в данной области порой рознятся до диаметрально противоположных мнений. Вопросы, связанные с природой спекуляций в науке, нередко становились предметом внимания исследователей.

Это лишает нас возможности что-либо окончательно и конкретно утверждать при реконструкции исследуемых нами событий. К тому же широкий спектр этих документов, охватывающий летописные хроники, княжеские уставы церкви, литературные произведения различных жанров и иные свидетельства рассматриваемой нами эпохи, немногочислен. Если же говорить о межгосударственных документах, имеющих отношение к рассматриваемому нами периоду, то подлинные дипломатические акты Древней Руси просто не сохранились. Скучность письменных источников, неоднократно отмечалась исследователями. Так, например, на сложившееся положение дел сетовал в своих трудах И.Я. Фроянов, однако он был не единственным, кто признавал трудность ситуации. Наиболее полный список древнерусских источников X–XIII вв., составленный Я.Н. Шаповым, вместился в очень небольшой монографии, отразив собой реальность, с которой неминуемо сталкивается любой ученый.

Таким образом, изучение истории взаимоотношений Западной и Восточной церковью на Руси в XI веке еще далеко не завершено и требует внимательного рассмотрения – об этом свидетельствует историография вопроса. Сведения, помогающие расследованию вопроса, рассеяны по многочисленным трудам историков, едва ли поддающихся единому обобщенному аналитическому обзору; с другой стороны, комплексных работ на указанную тему ничтожно мало.

Изучение проблемы становления высшего митрополичьего управления в контексте истории церковно-государственных и межкняжеских отношений Киевской Русипоказывает, что зачастую «светские» и «церковные» исследовательские позиции, находящиеся в плену априорных предубеждений, далеки от поиска исторической истины – вернее, они как-бы формируют две параллельные линии историографии, не пересекающиеся в одной плоскости.

По-прежнему требует дальнейшего прояснения роль церкви и ее иерархии в лице киевских митрополитов в выстраивании и регламентации межкняжеских отношений, распространении религиозного просвещения, формировании политических идеалов (особенно – в концептуальном формате «церковная личность и история»). В то же время усилиями ряда специалистов на основе значительного корпуса источников и историографического материала предприняты попытки комплексного исследования основных направлений деятельности киевских митрополитов; выявлены и систематизированы факты, убедительно свидетельствующие о том, что активность киевских митрополитов возрастала по мере обрусения древнерусского духовенства, сближения интересов церковной иерархии с политическими интересами княжеского рода, дружины и городской верхушки, укрепления взаимопонимания между митрополитами и великими князьями и претендентами на великокняжеский стол.

Література

1. Костромин К. А. Церковные связи Древней Руси с Западной Европой (до середины XII века): Автореферат дисс... канд. ист. наук (07.00.02). – СПб., 2011. – 11 с.
2. Костромин К. А. Психологический аспект нарастания межконфессиональной напряженности христианской церкви в Древней Руси // Доклад на XXV Международной научной конференции «Народы

- России: историко-психологические аспекты межэтнических и межконфессиональных отношений» (г. Санкт-Петербург, 12–13 мая 2009 г.).
3. Кортунов С. В. Национальная идентичность: Постижение смысла. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 589 с.
  4. Гайденко П. И. Место Киевского митрополита в системе политических отношений Киевской Руси: 988–1037 гг.: Дис... канд. ист. наук (07.00.02). – Казань, 2005. – 239 с.
  5. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV веках. – М.–Л.: АН СССР, 1959. – 283 с.
  6. Синайский А. Л. Отношения древнерусской церкви и общества к латинскому Западу (католичество): (X–XV вв.): Церковно-исторический очерк. – СПб.: Тип. Акционерн. Общества «Издатель», 1899. – 163 с.
  7. Знаменский П. В. История русской церкви. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 184 с.
  8. Таубе М. А. Рим и Русь в домонгольский период (X–XIII вв.) // *ExOriente. Religiöse und philosophische Probleme des Ostens und des Westens*. Hrsg. von L. Berg. – Mainz, 1927.
  9. Гайденко П. И. Очерки истории церковно-государственных отношений в Киевской Руси: Становление высшего церковного управления (1037–1093 гг.) / Под ред. И. П. Ермолаева. Рец. И. Н. Данилевский, Я. В. Бухараев. – Казань: Тоис, 2006. – 186 с.
  10. Гайденко П. И., Постнов Н. В. События 1096 г.: незамеченные страницы церковно-государственных отношений // *Известия Алтайского государственного университета: Серия История, Политология*. – 2007. – № 4/2. – С. 28–33.
  11. Гайденко П. И. К вопросу о месте церкви в событиях 1093 года // *Государственная служба*. – 2008. – 1 (51). – С. 187–192.
  12. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
  13. Панченко А. М. Красота православия и крещение Руси // Панченко А. М. О русской истории и культуре. – СПб.: Азбука, 2000. – 464 с.
  14. Проблемы философии религии и религиоведения: Учебное пособие / А. Н. Красников, Л. М. Гаврилина, Е. С. Элбязан. – Калининград: Изд-во КГУ, 2003. – 153 с.
  15. Афанасьев Ю. Место науки о религии в системе гуманитарного знания: взгляд из России // Доклад на конференции «Церковь, нация и гражданское общество в России и Восточной Европе» (Бьерремарк, Дания, 2 мая 1997 года) [электронный ресурс]. URL: <http://www.yuri-afanasiev.ru> (дата обращения: 01.05.2012).
  16. Красников А. Н. Методологические проблемы религиоведения: учебное пособие. – М.: Академический Проект, 2007. – 239 с.
  17. Дулуман Е. К. Религия как социально-исторический феномен. – Киев: Изд-во «Наукова Думка», 1974. – 254 с.
  18. Smart N. The Exploration of Religion and Education // *Oxford Review of Education*. – 1975. – Vol. 1. – № 2. Education and Pluralism. – P. 99–105.
  19. Гончаров В. Н. Теория информации и религия в контексте общественного развития // *Культура и религия*. – 2011. – № 3 (03). – С. 1–18.
  20. Аринин Е. И. Религиоведение: академический курс лекций. В 2-х ч. – Ч. 1. – Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та, 2005. – 116 с.

30-РІЧЧЯ ХІРОТОНІЇ ЙОГО ВИСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВА ВИСОКОПРЕОСВЯЩЕННИЙНОГО КИР АДАМА

Яра Маріанна,
магістр теології,
м. Сянiк, Польська Республіка

*Зроблено історичний екскурс та проведено детальний аналіз церковної діяльності
Архієпископа Владика Адама.*

Ключові слова: *Православ'я, Архієпископ Адам, хіротонія, єпархія.*

30-летие хиротонии його Высокопреосвященства Высокопреосвященнейшего Кир Адама. Сделаны исторический экскурс и проведен детальный анализ церковной деятельности Архипастыря Владыки Адама.

Ключевые слова: Православие, Архипастырь Адам, хиротония, епархия.

The 30th Anniversary of the Consecration of his Holiness Kyr Adam. The author has carried out a brief historical overview along with a detailed analysis of church activities of Archpastor Adam.

Key-words: Orthodoxy, Archpastor Adam, consecration, diocese.

Початки християнства в землях Галичини – це друга половина VIII – початок IX ст., і хоч перша письмова згадка у I Ніконовському Літописі про Перемиську єпархію належить до I пол. XIII ст. (1219–1220), і згадує ім'я архієпископа Антонія, Добриню Ядренковича, який перебував на «овдовілій» Перемиській кафедрі до 1225 року, однак в дійсності єпархія існувала далеко до офіційного Хрещення Руси-України. Впровадження території сучасних Карпат до складу Великоморавської держави спричинилося до появи на цих теренах перших проповідників християнства – учнів просвітителів слов'ян, святих рівноапостольних братів Кирила та Мефодія, котрі поширили християнство на Перемиську Землю ще в IX столітті – це було християнство східного обряду. Єпископство східного обряду виникло у Перемишлі в тому ж IX ст., й таким чином Перемиська єпархія вважається найстарішою Православною єпархією Руси-України.

Історія становлення і розвитку Перемиської Єпархії – це історія нашого народу. Нероздільна, як нероздільна доля Церкви і її вірних. Рік за роком, століття за століттям Православне духовенство на чолі зі своїми Архипастирями несли в народні маси світло науки Христової. Перемиську Православну Кафедру очолювали видатні архиєреї – від початку заснування Єпархії, протягом сім століть було їх приблизно сорок. Так тривало до 1692 року, аж коли єпископ Перемисько-Самбірсько-Сяніцький Інокентій Винницький прийняв постанови унії з Римом, що були проголошені у 1596 році.

Після майже 300-літньої перерви, наступним Православним Архипастирем Перемиської Єпархії і всього Підкарпаття стає Владика Адам (Дубець).

Коротка біографічна довідка: *Александр Дубець народився 14 серпня 1926 року в селі Флоринка на Лемківщині, адміністративно – у Краківському воєводстві Республіки Польща. У 1947 році розділив трагічну долю лемків у час акції «Вісла» – разом з матір'ю і сестрою (батько загинув в Освєнцимі) був виселений на західні землі Польщі. У 1960 році закінчив Варшавську православну духовну семінарію, у 1964 році – Християнську богословську академію у Варшаві, здобувши ступінь магістра богослов'я. У 1964 році висвячений в сан священника і направлений на Лемківщину, спочатку до Висови, а потім до Кальникова. З 1966 року – декан Ряшівського деканату і настоятель парафії у Сяноці. 19 січня 1983 року зведений до гідності архимандрита. 30 січня 1983 року висвячений на єпископа Люблинського, вікарія Варшавської єпархії. 29 вересня того ж року призначений єпископом Перемиським і Новосанчівським. 30 жовтня очолює кафедру Перемисько-Новосанчівської Єпархії з садибою у Сяноці. У 1996 році зведений у сан архієпископа. За час перебування на чолі Перемиської єпархії владика Адама, православне життя на Лемківщині відродилося: було відновлено ряд парафій, відкрито кілька нових, збудовано ряд церков та плебаній, налагоджено видавництво і книгодрукування. З ініціативи єпископа Адама було канонізовано священномученика Максима Сандовича, прославлено Сяніцьку ікону Богородиці, прийнято до складу єпархії Уйковицький монастир Свв. Рівн. Кирила і Мефодія, засновано чоловічий монастирський дім у Висовій.*

Старання про відродження старовинної Православної Перемиської Єпархії розпочалися ще на початку 1981, а поштовхом до цього були чисельні прохання вірних на Підкарпатті, надіслані до Уряду і до Митрополії. В проханнях про призначення архипастиря – майбутнього ординарія Перемиської Єпархії (понад 2000 підписів) вказано було ім'я отця Олександра, як довголітнього декана на Підкарпатті. При монашому постризі отець Олександр отримав нове ім'я Адам. Відродження Єпархії під новою адміністративною назвою – Перемисько-Новосанчівська наступило у 1983 році. Постановою Святійшого Собору Єпископів Православної Автокефальної Церкви у Польщі, хіротонія архимандрита Адама була здійснена 30 січня 1983 року у Варшавському Кафедральному соборі св. Рівн. Марії Магдалини. Однак на інгрес треба було ще почекаати, оскільки протестував Костел, та й місцеві органи владі мали свої застереження щодо реститування Єпархії. Тому інгрес на Кафедру Єпископа Перемисько-Новосанчівської Єпархії відбувся аж 30 жовтня 1983 року у Сяноці:

«Сьогодні для нашої Церкви у Польщі, а передусім тут на Підкарпатті, для нас засвітило сонце щастя, сонце правди. Постановлено реститувати найстаршу Православну Єпархію, якою була Єпархія Перемисько-Самбірсько-Сяницька. Ця, великої ваги історична подія спонукала мене, що незважаючи на власні недоліки та різного роду інші скрутні умови, я постановив прийняти Хрест, який мені дає Господь(...) Велика історична, але як же важка місія припала мені, але в цих обставинах залишається тільки одне сказати: ...Нехай буде воля Твоя, Господи ...» (з *Архипастирського Послання Його Преосвященства, Преосвященнішого Кир Адама, єпископа Перемиського і Новосанчівського, 1983 р.*)

Не було Владиці легко нести свій Архипастирський Хрест. Ще будучи священником, в важких, несприятливих умовах, твердо відстоював буття Православної Церкви на Підкарпатті. Довелося з руїн підіймати Православну Церкву на Підкарпатті. Церкви наші після жорстокого вигнання перетворилися на стайні, склади, а часто ще гірше... Кожна святиня вимагала капітального ремонту. І дякувати Богу, з великим зусиллям вдалося Владиці при допомозі людей доброї волі привернути багатьом карпатським церковцям їх неповторну красу і велич. А там, де ворожа рука вже встигла зруйнувати церкву до кінця – треба було починати все від кореня. Не легкою була і праця з людьми, котрі після прожитого лиха акції «Вісла» повернулись на рідну землю, часто зневірені і залякані, але з твердою вірою.

Не раз згадує Його Високопреосвященство про особливо важкий період для Православ'я – 70–80р.р. минулого століття. Гоніння на Православну Церкву відчувалося тоді з усіх сторін: **«Ми тяжко досвідчені несприятливими історичними подіями хоч б з 1971 р., коли після ряду провокацій римо-католики в зорганізований спосіб, при апробаті тодішньої влади, силою відібрали від православних відбудовану ними церкву в селі Поляни біля Дуклі. Справедливості ми не знайшли а тодішній директор Wydziału do Spraw Wyznań w Rzeszowie сказав “...co wy chcecie Ukrainę tutaj budować? Władza Centralna zrobiła kardynalny błąd, że zezwolono wam na szczęściowy powrót i erygowanie prawosławnych parafii na Podkarpaciu...”.** Переслідування торкнулись також інших парафій – наприклад Запалова чи Перегримки. Здавалося, що Православну Церкву ворог таки ліквідує. Це були для нас тяжкі часи, аж до повстання Солідарности (...))».

Увінчав Господь 30-літній архипастирський подвиг Високопреосвященнішого Владика кир Адама великими успіхами. Подвиг цей був важким, але й надзвичайно плідним. Насамперед – це утвердження Святого Православ'я на Підкарпатті, розвиток духовного життя Єпархії, укріплення її організаційного і душпастирського життя, відродження українських традицій у різних сферах життя всієї православної Церкви в Польщі. Свідомством того – спорудження нових храмів – в Зиндрановій, Розділлі, Ніновичах, Горлицях, Криниці, Регетові, каплиця у Тиляві. Відбудовано спалену церкву у Команчі. Сьогодні будуються храми у Ряшеві і Білянці. Побудовано також і

парафіяльні будинки в Перегримці, Ганьчовій, Запалові, Ліщинах, Команчі, Клоковичах, Кальникові, Бортному, Криниці, Гломчі та великий Єпархіальний центр в Горлицях. Закуплено було доми в Гладишеві, в Перемишлі та у Сяноці.

Та не тільки матеріально багатіє Архиепархія під проводом свого Архипастиря. На початку 1994 року до Перемисько-Новосанчівської Єпархії приєднався монастир Свв. Рівн. Кирила і Мефодія в Уйковичах. В тому ж 1994 році завдяки ініціативі і старанням Владика, здійснилася довголітня його мрія – канонізація першого лемківського святого – священномученика Максима Горлицького (Сандовича), мощі котрого урочисто були перенесені у вересні 2007 року з цвинтаря у Ждині до церкви Святої Тройці у Горлицях.

У вересні 1997 року з ініціативи Кир Адама відбулося урочисте Прославлення Чудотворної Сяницької Ікони Божої Матері.

Щороку виходить у світ „Церковний Календар” – видавництво Перемисько-Новосанчівської Єпархії (єдиний українськомовний альманах Православної Церкви у Польщі), а також кварталник „Антифон”. На сторінках цих часописів часто зустрічаються повчальні проповіді Його Високопреосвященства, або істотно-публіцистичні дописи.

В половині травня 2008 року з благословення Владика Адама було засновано монаший дім у курортному селищі Висова біля підніжжя Святої гори Явір. Будинок посеред села, напроти Православної церкви Святого Архистратига Божого Михаїла належав панству Стефанії і Василеві Цюлкам – сестрі і швагрові Владика Адама, котрі проживають у США, а будинок вирішили подарувати для потреб Єпархії.

У 2003 році з нагоди 20-ліття Архиерейської хіротонії Високопреосвященнійший Владика Кир Адам був нагороджений дипломом і орденом ім Князя Костянтина Острозького. З нагоди 80-річчя від Дня Народження Владика отримав нагоду Сяницького старости – Почесний Орден «Це Людина Сяницької Землі» У липні 2007 року під час 25-ї Ювілейної Лемківської Ватри у Ждині Владика Кир Адама Указом ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 627/2007 за значний особистий внесок у розвиток та поглиблення українсько-польського співробітництва у гуманітарній сфері нагороджено було орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня. Під бурхливі оплески Архипастир в супроводі Секретаря Єпархіального управління Прот. о. Іоана Антоновича вийшов на сцену і прийняв нагороду від Президента України Віктора Ющенка.

Орденом святителя Петра Могили (Українська Православна Церква) Владика Кир Адам був нагороджений 9 травня 2010 року – і був першим кавалером ордену, носячи № 001. А Орден святого благовірного князя Ярослава Мудрого (Українська Православна Церква – нагороджений 14 серпня 2011 року з нагоди 85-річчя від Дня народження.

10 березня 2009 року, Рішенням Священного Синоду Православної Автокефальної Церкви у Польщі вікарієм Перемишльсько-Новосанчівської Єпархії було призначено Його Преосвященство, Преосвященнійшого Кир Паїсія з титулом Єпископ Горлицький.

Сьогодні Високопреосвященнійший Владика Кир Адам, незважаючи на стан здоров'я і свій вік, продовжує регулярно служити біля Престолу Господнього, а також відвідувати парафії, звертаючись до вірних зі словами повчання і благословенням:

«Ситуація, в якій ми знаходимось, є дуже складною, бо живемо в розсіянні. Колись, як ми жили компактно, з релігійно-патріотичним вихованням молоді не було такої проблеми. Сьогодні, на жаль, спостерігаємо процес асиміляції. Тому в проповідях і посланнях при кожній нагоді звертаю увагу на те, щоб батьки старалися вчити дітей рідної мови, прив'язаності до Церкви, до нашої багатогранної культури. Завжди підкреслюю – ми не маємо чого стидатися – наша нація має славу історію, а наш обряд – неповторний, чудовий, його високо оцінюють не тільки свої, але й іновірці. Отож, навчаймо дітей своєї історії, рідної мови, культури – за словами великого Кобзаря «...і чужого научайтесь, й свого не

цурайтесь...». Доля обійшлася з нами неласкаво. Моє покоління пережило війну і післявоєнне насильне виселення людей з рідних споконвічних осель. Знищено нашу духовну і матеріальну культуру».

Архипастирський авторитет Високопреосвященнішого Кир Адама є помітними далеко поза межами Єпархії, поза межами Автокефальної Православної Церкви в Польщі. За єдність Церкви, Народу, нашої многострадальної землі молився Кир Адам перед Гробом Господа нашого Ісуса Христа, перебуваючи на прощі по Святій землі. Чотири рази побував Владика в Америці (з того двічі в складі офіційної делегації нашої Церкви), де міг залишитись, однак повертався, а зібрані гроші віддавав на потреби Церкви. Не одноразово молився з православними вірними в Словаччині, Болгарії, Румунії, в Україні. Цілий час жив і живе дуже скромно, без келейника. Життя своє Владика Кир Адам повністю присвятив служінню Святій Православній Церкві, рідному народові, і як Пастир Добрий, котрий піклується про долю своєї пастви, не раз повторює, як слова заповіді для майбутніх поколінь:

«...Дорогії у Христі мої Брати і Сестри, – шануйте і бережіть нашу прабатьківську святу православну віру, виховуйте діточок власним прикладом – тобто вчіть їх рідної мови, бо так довго будемо народом, як довго будемо зберігати рідну мову. А ще навчаймо дітей рідних звичаїв, щоб, зростаючи на чесних громадян своєї держави, не забували про своє походження і були гідними продовжувачами справи своїх батьків. Я завжди повторюю, що так довго ми будемо народом, як довго зуміємо зберігати рідну віру, мову і культуру. Протягом всього мого життя головним девізом було зберігати все те духовне майно, що я виніс з рідної хати, дорожити всім тим, чим дорожили мої батьки і діди. Саме цього сердечно бажаю всім нашим людям, і якщо моє слово хоч частково знайде відгук в їх серцях, то це буде свідомством того, що всі мої старання протягом мого життя були не даремними».

Залишається тільки низько вклонитись Архипастиреві, а виразом подяки нехай буде сповнення його заповітів грядущими поколіннями.

Література

1. Piotr Gerent. Zarys dziejów Prawosławnej diecezji Przemyskiej.
2. Marian Bendza, Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne, Warszawa 1982.
3. Marian Bendza, Tendencje unijne względem Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686, Warszawa 1987.
4. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. М., 1902. Т.1.
5. Stepien S. Biskup Innokenty Winnicki I jego dzieło // Ustawy rządu duchownego I inne pisma biskupa Innocentego Winnickiego. – Przemysl, 1998.
6. K. Urban. Z dziejów Kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947 [w:] Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, nr 460, Kraków 1995.
7. Kalendarz Prawosławny 2012, Wydanie Warszawskiej Metropolii Prawosławnej.
8. Karolina Lanckorońska. Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland, Rzym 1961.
9. J. Długosz. Historiae Polonicae, ed. A. Przezdziecki, t.II, Warszawa 1878.
10. K. Urban. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970, Kraków 1996.
11. Церковний Календар, вид. Перемишсько-Новосанчівської Єпархії, 1984, 1996, 1997, 2004, 2007, 2012.

Веб-сайти

12. <http://www.kik.waw.pl/czytelnia-i-forum/chrzescijanski-wschod/koscio142-prawos142awny-w-dziejach-rzeczpospolitej>.
13. <http://www.president.gov.ua/documents/6480.html>.
14. <http://www.beskid-niski.pl/index.php?pos=/lemkowie/religia/prawoslawny>.
15. http://www.przeglادprawoslawny.pl/articles.php?id_n=2641&id=8.
16. http://www.przeglادprawoslawny.pl/articles.php?id_n=328&id=8.
17. http://www.przeglادprawoslawny.pl/articles.php?id_n=2323&id=8.
18. http://www.przeglادprawoslawny.pl/articles.php?id_n=1596&id=8.

19. <http://lemko.org/history/krasovski/diyache/3.html>.
 20. <http://zakarpattya.net.ua/News/13143-V-Polshchi-vidbulosia-perenesennia-moshchiv-persshoholemkiivskoho-sviatoho>.
 21. <http://www2.polskieradio.pl/eo/dokument.aspx?iid=42124>.
 22. http://nadbuhom.pl/art_2507.html.
 23. http://www.religion.in.ua/news/foreign_news/9429-u-polshhi-zbuduyut-shhe-odin-ukrayinskij-pravoslavnij-xram.html.

ЗАХІДНІ ВПЛИВИ НА ІКОНОГРАФІЮ БОГОРОДИЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ПІДКАРПАТТЯ. СЯНІЦЬКА ІКОНА БОГОРОДИЦІ ЯК ПРИКЛАД КАРПАТСЬКОЇ ІКОНИ

Антонович Марія,
абсольвент Християнської Теологічної Академії,
м. Варшава, Польська Республіка

У статті розглянуто іконографію на Підкарпатті на прикладі «карпатських ікон».

Ключові слова: Підкарпаття, карпатська ікона, ікона Богородиці.

Западные влияния на иконографию Богородицы на территории Подкарпатья. Сяноцкая икона Богородицы как пример карпатской иконы. В статье рассмотрена иконография на Подкарпатье на примере «карпатских икон».

Ключевые слова: Подкарпатье, карпатская икона, икона Богородицы.

Western Effects on the Iconography of Virgin Mary on the territory of Subcarpathia. Syanic Icon of Virgin Mary as an example of Carpathian icon. The article is dedicated to Subcarpathian iconography as represented by “Carpathian icons”.

Key-words: Subcarpathia, Carpathian icon, the Icon of Virgin Mary.

Підкарпаття – одна з областей, розташованих у Південно-Східній Польщі. Саме тут простягаються гірські масиви, звані Карпатами, і тут можна зустріти унікальні в своїй галузі образи, а саме – карпатські ікони.

Термін “карпатська ікона”, як найширший, включає в себе ікони Південної Польщі, Словаччини, України та Румунії” [1]. Ці ікони походять з тієї частини Західних Карпат, яка охоплює західну і центральну Лемківщину та Східні Карпати і прилеглі райони, тобто Східну Лемківщину і Бойківщину. Таку ж характеристику мають ікони, які походять не тільки з Польських і Українських Карпат, але і з Карпатських гір південних районів, тобто Молдавії та Карпат у Словаччині. Їхні корені сягають також у Балканський регіон.¹ Авторами карпатських ікон були в основному неосвічені невідомі народні артисти, які копіювали існуючі моделі, часто без їх розуміння.

На території Підкарпаття внаслідок проникання різних культур – “місцевих староруських традицій, молдавських впливів та манери художників, які напливали з

¹ *Див.:* Popova Olga, Smirnova Engelina, Cortesi Paola, Ikony, Warszawa 1998, s. 104–110.

„Od XV w., w rejonie Karpat Wschodnich (dorzecze Górnego Sanu czyli łemkowszczyzna Środkowa) i Zachodnich (od Górnego Dunajca do Górnej Oslawicy, czyli tak zwana łemkowszczyzna Zachodnia i Środkowa) w ortografii napisów występowały typowe cechy bułgarsko-serbskie. Ten wpływ kończy się w połowie XVI w.” *Джер.:* [1].

району Балкан, щоб уникнути турецького натиску” – народилася дивовижна культура, яка розробила свій власний індивідуальний і характеристичний вираз ікон.

Поки що не відомо, який мистецький центр надихав карпатський іконографічний живопис, але одна з тез говорить про київську школу. “На це вказують певна схожість у текстурі малюнків, різноманітність кольорів. Цю гіпотезу підтримують в основному українські дослідники і її не було ніколи підтверджено” [1].

„В середині XIV століття польський король Казимир Великий виступив за приєднання руського Галицько-Володимирського князівства. Після боротьби з сусідами частина цієї спадщини (Галицьке князівство і західна частина Волині) була включена в Польщу як Червона Русь” [2]. Потім настає час Брестської унії (1596). Час, в якому частина духовенства Православної Церкви приєднується до католицької церкви, в результаті чого виникає греко-уніатська церква, яка підлягає, незважаючи на східній обряд, юрисдикції Папи Римського. XVII і XVIII століття, у зв'язку зі створенням уніатської церкви, – це період незалежності іконопису від візантійської традиції. Ікона стає «продуктом місцевого мистецтва» [3]. На початку цей вплив зводився до оздоблення обрамування, німбів, фону і природності. Ікона поступово ставала картиною релігійного змісту.

У другій половині XVII століття у мистецтві іконографії виділилися дві тенденції. Ікони, які створювалися у великих містах, а також монастирських майстернях, писалися більш професійно, з елементами західного мистецтва, тобто сучасними атрибутами: портрет, реалізм, пейзаж. Натомість художники в невеликих містах, не маючи контакту з монастирем, намагалися дотримуватися старих іконографічних зразків, але не завжди повністю їх розуміли. У результаті деякі було спотворено або створювалися нові ікони з посиланням на народні.

На іконах Богородиці рідко підкреслювалися зірки на її очіпку і плечах, було введено композицію без Дитяти (і це не так звану Оранту). На місце сувою в руках Христа було введено сферу або книгу. Художники відмовилися від багатопланової композиції, як, напр., у Різдві Пресвятої Діви Марії чи Різдві Христовому. Клейми¹ в карпатських іконах були на бічному і нижньому краях ікони, а не на верхньому. Вони були дуже багатими на прикраси [4; 5].²

Ікони писалися на полотні, натягнутому на дошку. Художники також відмовилися від “ковчега” [6]³. Важливою зміною є використання олійної фарби, замість яєчної темпері. Зворотна перспектива, пов'язана з іконами, відкидається на користь „Евклідової геометрії” [7]. Символіка кольору більше не буде значимою, а у композицію входять довільність і свобода, відходячи від класичної, майже доктринальної композиції на основі іконописних взірців (гр. *hermeneia*), канонів чи зразкових ікон.

Ікони Божої Матері, які наочно показують нам західний вплив у карпатській іконі, знаходяться в Історичному музеї в Сяноці. Ікони XV і XVI століття виникли у зв'язку з візантійським руслом, а в іконах XVII і XVIII століття виділяються стилістичні та іконографічні зміни, продиктовані домінуванням західного мистецтва (ренесансу та бароко). У карпатському малярстві в основному використовуються липові дошки, а з XVII століття – ялина чи ялиця.

¹ Клейми – малі композиції з самостійною темою, розташовані навколо центрального зображення. *Див.*: Smykowska Elżbieta, *Ikona – mały słownik*, Verbinum, Warszawa 2002, s. 42-43.

² У багатьох іконостасах греко-католицьких церков XVII ст. було введено рами для ікон; вони прикрашалися окуттями, рольверком, та навіть гротеском, але найбільш популярними були квіткові мотиви та виноградна лоза. У тому ж столітті з'явилися також різьблені, ажурні ворота, які представляли Єсееве дерево. В іконостасах, особливо у другій половині XVII ст., зустрічалася також фігурна скульптура. *Джер.*: [4; 5].

³ Ковчег – невелике поглиблення у центрі іконної дошки. З церковнослов'янської мови; стосується він до Ковчега Завіту. Це має вказувати на священний характер самої ікони, як свого роду реліквії. *Джер.*: [6].

Ікони Богородиці XV, XVI століття характеризуються статичною композицією, яка розвивалася протягом століть, прямі лінії складок одягу і відсутність чіткого контуру, якій розділяв би площини з різними кольорами. Ікона є лінійно-площинною. Для них характерні монументальність і простота композиції.

Переважають у ній пластично представлені кольори шкіри, „особливо на обличчі, на якому було зосереджено усе зусилля художника” [8]. Колірна гамма невелика, і моделювання тіла посилювалося охрою на оливковому або коричневому санкірі.¹

Характерними є великі мигдалеподібні очі і довгий, тонкий ніс [9], маленький рот, тонкі руки. „На Підкарпатті часто використовувалися контрастні кольори: темно-синій, червоний, темно-коричневий, світло-коричневий і зелений” [10]. Також стали звертати увагу на деталі.

В іконах XVII, XVIII ст. – періоду унії та післяунійному часі можна побачити зміни у ставленні до іконографічних форм та богословських норм. Це був період, що відзначався особливим регіональним характером і самобутністю. Видно тут просторово-мистецьку форму живопису, яка додає іконам строгого характеру. Манера художників виділяє незграбність малюнку. Однією з форм моделювання картини є світлотінь. Це видно у способі опрацювання риз і кольору шкіри тіла. Також характерною рисою „провінційних художників в останній чверті XVII ст. (...) є малюнок потовщеного в основі носа” [11]. Використовували також золотий фон (також для ореолів) з багатим орнаментом, для декоративних цілей.

„У живопису сімнадцятого століття була поширена заміна старих зразків новими” [12]. Крім цього карпатські ікони, особливо періоду XVII ст., „іноді поривали з діючим у богослов’ї принципом наявності на іконах ідентифікаційних написів” [13], характерна для них також відсутність зворотної перспективи, документування художниками ікон у вигляді підпису або „підписів, які визначали фундаторів та точну дату виконання” [13].

Однією з ікон карпатського типу можна визнати Сяніцьку ікону Божої Матері «Благодать», що датується другою половиною XVII століття² і знаходиться в кафедральному соборі Святої Трійці³. Вона належить до чудотворних ікон.⁴ Приписується художникові Львівської майстерні Теодора Сенковича⁵. Це відомий тип „змішаних” ікон; це означає, що вона поєднує в собі особливості ікони типу Одигітрія⁶ та Елеуса⁷. Цій іконі як джерелу благодаті і заступництва за віруючих поклонялися вже віддавна”.⁸ Про чудесні зцілення свідчить усе більше число дарів, поміщених на іконі.

¹ Санкір – термін російських іконописців. Грунт темного кольору, який має різні відтінки залежно від епохи і пайону, напр., російський мав зелений відтінок, а згодом коричнюватий. *Джер.*: [6, s. 69].

² *Див.*: Guzik Antoni, Oltarz boczny p.w. Matki Boskiej Łaskawej w Prawosławnej Cerkwi Katedralnej p.w. Trójcy Świętej w Sanoku. Dokumentacja prac konserwatorskich, Krzeszowice, czerwiec 2001 r., s. 3.

³ Нинішня церква св. Трійці за Шематизмом перемисько-новосанчівської єпархії була побудована у 1774-89 рр. За: Sanok [w:] Szematyzm. Katalog świątyni i duchowieństwa prawosławnej diecezji przemysko – nowosądeckiej (stan na 31.11.1999 r.), opr. Dubec Roman ks., Felenczak Julian ks., Gorlice 1994., s. 38.

⁴ *Див.*: Яра Маріанна, Чудотворна Ікона Пресвятої Богородиці в Сяноці, [у] Церковний календар 1996 рік, видання Перемисько-Новосанчівської єпархії, сс. 94–102.

⁵ *Див.*: Śnieżyńska-Stolotowa Ewa, Stolot Franciszek, Katalog zabytków sztuki – województwo krośnieńskie, tom1, zeszyt 2, Warszawa 1962, s.103.

Теодор Сенкович (пом. 1632/33) – з 1600 р. згадується як львівський художник. Походив з православної сім’ї, яка після 1596 р. перейшла в уніатську церкву. Художню освіту здобув, ймовірно, у цеховому середовищі Львова. Малював для церковних та світських потреб. За свою роботу отримував високі нагороди. За підмайстрів та учнів були в нього: Микола Петрахович-Морахновський чи Миколай Муха. *Див.*: ред. Markiewicz Henryk, Polski słownik biograficzny, PAN, zeszyt 149, Warszawa-Kraków 1995, s. 274–275.

⁶ Провідниця („Та, що провадить, вказує дорогу”).

⁷ Милування, Милостива.

⁸ *Джер.*: Charkiewicz Jarosław, Tobą raduje się całe stworzenie- ikonografia Matki Bożej w Prawosławiu. Warszawa 2007, s.185–186.

Матір Божа на іконі зображена "до колін", що є характерним для ікон післяунійного періоду.¹ Її голова злегка нахилена до Сина, а Христос волоссям злегка торкається її щоки. Богородиця одягнена в синій омофор (довгий шарф), на якому зображені дві золоті зірки (третю закриває Дитятко), що вказує на її повну непорочність до народження Христа, під час і після нього. Ми можемо також сказати, що сам Спасителем і є третьою зіркою. Він жеє доказом Її невинності. Її плащ під омофором світлочервоного кольору. Правою рукою вказує на Свого Сина, а лівою рукою тримає Христа, який Її правою рукою благословляє. Спаситель одягнений у білу туніку і червоний гіматій.² Ліва рука тримає кулю. Ноги схрещені. Фон (риза, т.зв. „Сорочка”) і німби золоті. Нема на ній ніяких написів.

Куля в руках Христа являє собою коло (гр. *kuklos*). Коло не тільки „найпростіша, але і найбільш ідеальна фігура” [14]. В кола немає нічого «перед» або «зовні». Це образ повноти (гр. *plirota*) і досконалості. Він також є вічністю, тому що не має в собі ні початку, ні кінця. „Те ж саме стосується і кулі (гр. *sfira*): можна отримати з неї і закрити в ній всі інші регулярні тіла” [14].

На задньому плані видно рослинний орнамент – виноградну лозу. Ікона показує емоції, які не повинні мати місце в так званій „канонічній” іконі. Божа Матір вказує на Свого Сина, мовби кажучи: „Ось Шлях, Істина і Життя” (Ів. 14: 6). На території Карпат дуже популярними є зображення Божої Матері, передусім у типі Одигітрії. Це показує сильну віру простих людей в Її заступництво перед Сином і материнську турботу, якою Вона оточує весь світ.

Примітки:

- [1]. Bendza Marian ks., *Podkarpackie ikony Matki Bożej z XV i XVI wieku* [w:] ELPIS 2001, Rocznik III (XIV), zeszyt 4 (17), Białystok 2001, s. 104.
- [2]. Onash Konrad, Schnieper Annemarie, *Ikony. Fakty i legendy*, Warszawa 2002, s. 66, *Див.*: Biskupski Romuald, *Ikony w zbiorach polskich*, Warszawa 1991, s. 6–7.
- [3]. Szczepkowski Andrzej, *Ikona pounijna*, [y:] Czajkowski Jerzy, *Ikona Karpacka*, Sanok 1998, s. 18
- [4]. „Dziewiętnastowieczne byłe świątynie greckokatolickie z Chłopiatyna, Lisek, Dłużniowa i Budynina jako przykłady trójkopułowych cerkwi drewnianych z południowo – wschodniej części województwa lubelskiego oraz ich problematyka konserwatorska”.
- [5]. http://grekokatolicyzm.dl.interia.pl/www/dziewietnastowieczne_cerkwie_grekat.html [27.10.2012].
- [6]. Smykowska Elżbieta, *Ikona – mały słownik*, Verbinum, Warszawa 2002, s. 44.
- [7]. http://italia-italia.info/027_prospettiva.htm [28.10.2012].
- [8]. Biskupski Romuald, *Ikony w zbiorach polskich*, Warszawa 1991, s. 11.
- [9]. Winnicka Katarzyna, *Ikona karpacka jako rekwizyt poetycki w oparciu o poezję Jerzego Harasymowicza*, <http://www.biblioteka.sanok.pl/www/pdf/winnicka.pdf> [28.10.2012].
- [10]. http://forum.gazeta.pl/forum/w,45535,57319762,120849335,o_Ikonie_karpackiej.html.
- [11]. Biskupski Romuald, XVII w. [w:] Banach Wiesław, *Ikony ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku*, Warszawa 1991, s. 20.
- [12]. Biskupski Romuald, *Ikony w zbiorach polskich*, Warszawa 1991, s. 22.
- [13]. Kalinowska-Dąb Barbara, *Ikony. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich*, Olszanica 2001, s. 15.
- [14]. Forstner Dorothea OSB, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, wyd. PAX, Warszawa 1990, s. 57.

¹ Загальноприйнятим є, що на іконах Богородиця зображена, як *півпостать* або *вся* (прим. автора).

² Гіматій (грец. *ἱμάτιον*) — верхній одяг стародавніх греків, що складався з квадратного, переважно довгастого чотирикутного шматка вовняної тканини.

ДІЯЛЬНІСТЬ МОСКВОФІЛЬСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШСІ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ НА ЗАХІДНОМУ ПРИКОРДОННІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Федорик Юрій Володимирович,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України,
старший науковий співробітник,
Бердянський державний педагогічний університет,
м. Бердянськ

У статті розглядається діяльність священиків-москвофілів на Холмщині та Підляшші в період антипольської та антикатолицької реакції у Російській імперії після січневого польського повстання (1863–1864). У своїй статті автор акцентує увагу на передумовах запрошення галицьких священиків-москвофілів до Холмської єпархії, їх ментальних та світоглядних відмінностей від місцевого кліру Забузької Русі та історичному значенні їх діяльності для етноконфесійних змін у Царстві Польському.

Ключові слова: унія, православ'я, католицизм, Російська імперія, Галичина, Царство Польське, Холмщина, Підляшшя, релігійно-національна політика, духівництво, москвофільство.

Деятельность москвофильского духовенства на Холмщине и Подлясье в контексте религиозно-национальной политики правительства на западном пограничье Российской Империи. В статье рассматривается деятельность священников-москвофилов на Холмщине и Подлясье в период антипольской и антикатолической реакции в Российской империи после январского польского восстания (1863–1864). В своей статье автор акцентирует внимание на предпосылках приглашения галицких священников-москвофилов до Холмской епархии, их ментальных и мировоззренческих отличиях от местного клира Забужской Руси и историческом значении их деятельности для этноконфессиональных преобразований в Царстве Польском.

Ключевые слова: уния, православие, католицизм, Российская империя, Галичина, Царство Польское, Холмщина, Подлясье, религиозно-национальная политика, духовенство, москвофильство.

Activity of russophiles clergy on the Cholm land and Podlachia in context of religiously-national politics of government on the western borderland of Russian empire. *The article presents the activity of priests-russophiles on the Cholm Land and Podlachia in the period of the anti-polish and anti-catholic reaction in the Russian Empire after the January Polish Revolt (1863–1864). In the article an author accents attention on pre-conditions of invitation of Galician priests-russophiles to Cholm Diocese, their mental and world view differences from local clergy of Cholm Rus and historical value of their activity for the ethno-confessional transformations to the Kingdom of Poland.*

Key-words: Uniat Church, Orthodox Church, Catholic Church, Russian Empire, Galician, Kingdom of Poland, Cholm Land, Podlachia, religion-national politics, clergy, Russophiles.

II половина XIX ст. принесла важливі зміни у розвиток російської імперської ідеології. Це було пов'язане як із зовнішніми, так і внутрішніми викликами. З одного боку, невдала Кримська війна радикалізувала настрої російської патріотичної

інтелігенції, спричинивши бажання реваншу за поразку від коаліції іновірних держав. З іншого боку, чергове польське повстання 1863–1864 рр. [у польській історіографії січневе повстання – *Ю.Ф.*] посилювало антикатолицьку і антипольську реакцію російської державної еліти. Усе це призвело до посилення ролі Православної церкви на західному прикордонні російської імперії та використання її як стримуючого чинника проти польського та балтійськонімецького (т. зв. «остзейського») сепаратизмів.

Боротьба проти сепаратизму іногородців збіглася з розвитком національної свідомості російського народу. II пол. XIX ст. була часом великих трансформацій у національній свідомості, коли старі політичні нації змінювалися сучасними. Посилювався і російський націоналізм, який дедалі більше пов'язувався із слов'янофільством. Зміцнення російського слов'янофільства, який відштовхувався від ідеї єдності слов'ян під владою «Білого Православного Царя», в свою чергу, посилювало роль Російської Православної церкви, яка стає вірним і надійним оплотом державних інтересів у найбільш віддалених і складних регіонах.

Одним із таких регіонів було Царство Польське (пол. Królestwo Polskie) – частина Варшавського герцогства, яка з 1815 р. увійшла до складу імперії Романових. З цього моменту і аж до кінця існування імперії ця провінція була найскладнішою і найпроблемнішою, своєрідною російською Ірландією, перебування якої у складі Росії коштувало багатьох зусиль для поліцейського відомства та цивільної влади. Довгий час у російській свідомості Царство Польське фігурувало єдино як інородна провінція з польським і єврейським населенням. Лише після січневого повстання влада почала звертати увагу на наявність на цих теренах місцевих русинів, які, проживаючи вздовж західного берегу р. Буг [теперішній Західний Буг – *Ю.Ф.*], являли собою етнічне продовження галицьких, волинських та поліських малоросів, а з іншого боку польських мазурів та білорусів. Саме з сер. 60-х років XIX ст. з'явився і закріпився у російській, а згодом і українській історіографії термін «Холмщина», який означав руські землі, які входили до складу Люблінської губернії, а раніше – до складу Холмської землі Руського воєводства Речі Посполитої. З цього часу також закарбувався в російській історіографії термін «Підляшшя», який стосувався забузьких теренів Седлецької губернії, історично пов'язаних з Великим князівством литовським. Більшість населення цих етнічно і релігійно мішаних земель становили греко-католики [російський офіційний термін «греко-уніати» – *Ю.Ф.*], які підпорядковувалися уніатському єпископу Холмському [11, с. 11–12]. Сама Холмська єпархія, хоча і виникла задовго до XIX ст., остаточно своєї форми набула з 1810 р., коли була реорганізована з частин колишніх Холмсько-Бельзької, Перемишльської, Берестейської, Супрасльської та Тикочинської єпархій, які опинилися у складі Варшавського герцогства. З 1815 р. дана єпархія, разом з Царством Польським увійшла до Російської імперії і існувала до моменту ліквідації у 1875 р. [12, с. 39].

З 1864 р. ці незначні за площею терени стали об'єктом посиленої політичної уваги царської влади. В умовах антикатолицької та антипольської реакції було запроваджено ряд урядових заходів для «зміцнення руського начала на Забужжі», які проявлялися у «очищенні» латинізованого греко-католицького обряду, заміні неблагонадійних священнослужителів-уніатів, які проявили пропольські настрої під час повстання або виступали проти ініційованих урядом реформ. Ще одна частина «опірного» духівництва втікла за кордон, була звільнена зі своїх парафій та депортована за межі уніатського населення, напередодні або після 1875 р., коли відбулося офіційне приєднання місцевої Греко-католицької церкви на православ'я [9, с. 522]. Це «опірне» духівництво виступило проти нав'язаних змін, хоча існували і такі священники, які спочатку приймали участь у декатолицізації обряду, але остаточно не погодилися визнати православ'я. Більшість цього духівництва, перебуваючи під сильним впливом польського оточення, була прихильна використанню польської мови на богослужіннях

та латинських нововведень: католицьких лавок та ікон, органів, розаріїв, тихої літургії тощо.

Успіх реформ Греко-католицької церкви та ліквідація унії ґрунтувався на посиленні ролі лояльного москвофільського кліру. У 1866 р., після заслання до В'ятки, непоступливого «полонофіла» – єпископа Іоанна Калинського, духовна влада у єпархії відійшла до Холмської Греко-уніатської Консисторії, офіціалом якої став лояльний священник – Йосип Войціцький, колишній професор богослов'я Холмської духовної семінарії. У чотирьох посланнях до підлеглого духовенства, Войціцький оголосив заплановані обрядові зміни та закликав підтримати їх. Пояснюючи необхідність відновлення старого східного обряду, голова консисторії звертався до досвіду «братів у вірі та мові» – уніатів Львова, Перемишля, Пряшова і Ужгороду, які боролися за «очищення» Греко-католицької церкви від латинських впливів. Він закликав до наслідування прикладу одновірців з Галичини та Угорської Русі, яким, незважаючи на значні труднощі, вдалося досягти великих успіхів у захисті свого віросповідання та руської народності перед латинізацією та асиміляцією (полонізацією і мадяризацією) [7, с. 8]. Ці заклики не були підтримані більшістю духівництва, яке або зайняло різко негативну позицію відносно запланованих змін, або формально виконуючи нові розпорядження, насправді свідомо бойкотувала їх. Пам'ятаючи про події тридцятих років на литовських та білоруських землях, коли після «очищення» обряду митрополитом І. Семашком наступила швидка ліквідація унії, холмсько-підляський клір став на захист своїх церковних традицій, які на той час міцно увійшли до його колективної свідомості. Така позиція підживлювалася настроєм парафіян, які рішуче відкидали будь-які літургійні та обрядові зміни. Лише невелика частина єпархіального духівництва виявилось лояльною до розпоряджень нової влади.

Не маючи підтримки місцевих священників, адміністрація звернулася по допомогу галицького кліру, серед якого було багато представників москвофільської культурної та політичної орієнтації. На відміну від уніатського духовенства в Росії, священнослужителі з Галичини відзначалися кращим рівнем освіти і сильнішими ліберальними традиціями, які проявлялися в їх широкій участі у громадській та політичній діяльності. Галицькі священники москвофіли були завзятими і непримиренними борцями з полонізацією і латинізацією. Як писав В. Гурко, то «галичани» принесли на Холмщину дух релігійної боротьби, прищеплюючи його іншим групам духівництва [1, с. 254]. Досвід їх релігійної боротьби у Галичині був використаний під час обрядових реформ та ліквідації унії на Холмщині і Підляшші. Як свідчать події тих часів, переважна більшість галицьких священнослужителів від самого початку була налаштована на релігійний конформізм, готова в будь-якій хвилині змінити віросповідання на православне [13, с. 205–234]. В очах влади, цей клір швидко завоював репутацію найвірнішого і найблагодійнішого.

Одним із методів заохочення галицького кліру до Холмської єпархії, було запровадження зарплат для духівництва у Царстві Польському. Згідно з штатом 1866 р. для греко-уніатського духівництва, зарплати священників становили 300-500 руб. на рік, а для псаломщиків – 75–120 руб. [8, с. 5]. У цьому самому році був затверджений новий штат для православного духівництва Царства Польського, який становив 1200 руб. на рік для священників і 250–300 руб. для псаломщиків [6, с. 216–217]. Установлення більшої зарплати для православних священників мало на меті стимулювати уніатський клір до приєднання на «натуральне руське віросповідання». З 1876 р., коли приєднання на православ'я стало доконаним фактом, колишній штат православного духівництва розширився і на священників-неофітів. Висока зарплата і можливості кар'єрного зростання були важливими чинниками галицької колонізації до Холмщини. Всього у період з 1865 до 1875 рр. до Холмщини прибуло від 120 до 150 галицьких греко-католицьких священників.

Незважаючи на демонстрування російського патріотизму і готовності до активної боротьби з полонізмом, священники-галичани часто ставали фігурантами скандалів, пов'язаних з втручанням у справи цивільної влади, конфліктами з парафіянами, церковнослужителями і поміщиками, користолюбстві тощо. Показовим був приклад о. Миколи Ливчака, який напередодні приїзду на Холмщину вимагав не меншу зарплату, ніж ту, яку він отримував в Австрії. Часто священники з Галичини відмовлялися прийняти парафію, умови праці в яких були їм не до вподоби. Так, після переходу на православ'я у 1875 р., о. Амвросій Сетницький, впродовж кількох місяців 1875 р., відмовлявся прийняти посаду помічника настоятеля варшавської Успенської церкви з приводу низької на його думку зарплати (замість бажаних 1200 руб. отримував тільки 800 на рік). Такі приклади не були винятками, і згодом уже й сама влада змінила ставлення до священників-галичан на більш критичне. Від 1875 р., новим привілейованим духівництвом об'єднаної з православ'ям єпархії стали вихідці з імперії (насамперед Волинської губернії), які, на відміну від галичан, були більш передбачуваними, менш конфліктковними і краще знали на православних традиціях.

Слід зазначити, що не всі священники-галичани були класичними москвофілами, деякі з них, як останній єпископ Холмської єпархії у 1868–1871 рр. – єп. Михайло Куземський, були прихильниками народництва, але всі вони від моменту прибуття до Холмщини і Підляшшя стали послухними виконавцями волі влади. Лише двоє з них – Омелян Пясецький і Йосип Липинський, в останній момент відмовилися приєднатися на православ'я, поповнивши список духовних, які виїхали до Галичини [13, с. 229].

Повертаючись до феномену участі галицьких уніатських священників у політиці влади на Холмщині і Підляшші слід зазначити, що від самого початку цивільна адміністрація трактувала їх лише як інструмент для реалізації своїх далекоглядних замірів. Навіть головний ініціатор делатинізації і русифікації Холмщини – Головний директор Урядової комісії внутрішніх та духовних справ, князь Володимир Черкаський, був невисокої думки про галицьке духовенство. На його думку, «галичани» не надавалися до Росії, оскільки не пам'ятали часів Миколи I і були «червоними республіканцями», а такі, які би надавалися – то «мерзотники і сволота» [5, с. 25–26]. Як згадував Корнелій Устіанович, російські чиновники насміхалися над галичанами, їх регіональною свідомістю та мовою: «Що це за народ Галичани?... Поляки, не Поляки, Українці, не Українці,.. ані окремих народець» [5, с. 25–26].

Не меншу недовіру до галичан проявляли «давньоправославні» архієреї. Після ліквідації унії дуже швидко оказалось, що «галичани», виховані в інших культурних та політичних традиціях, не пасували до структури Російської Православної Церкви. Для архієпископа Леонтія ці священники «з ліберальними, конституційними поглядами, зі звичаями не властивими духу православного священства», були джерелом неспокою в єпархії [3, с. 549]. Ще один староправославний владика – перший архієпископ об'єднаної Холмсько-Варшавської єпархії присягав: «Якщо Бог дасть і та справа закінчиться, то цю прокляту галицьку сволоту розжену геть» [13, с. 232]. «Галичани», не залишали це без відповіді, беручи активну участь у внутрішній боротьбі за владу проти інших партій холмсько-підляського духівництва. Ця боротьба остаточно завершилася у 1878 р. їх поразкою, лідери галицької партії були переведені до інших православних єпархій, а найважливіші духовні посади дістали «давньоправославні» священнослужителі з імперії. Виконавши свою роль у приєднанні уніатів, галицьке духівництво було відсторонене від влади. У приватному листуванні колишні «взірцеві патріоти» нарікали на свою тяжку долю, приписуючи проблеми козням «давньоправного» кліру. У своїх листах до О. Маркова, настоятеля варшавської Успенської церкви о. Цибик так охарактеризував поведінку влади щодо священників-галичан: «Недовго існував мир і добробут, любов і згода між старшою – давньоправославною братією і молодшою – об'єднаною галицькою. Невдовзі після об'єднання почалося переслідування галицьких патріотів – зразкових пастирів,

посипалися наклепи на невтомних галицьких священиків, які перенеслися до преси, а як полеміка з тими наклепниками – і до зарубіжної преси. Так, отже, одних галицьких священиків під різними жалюгідними приводами усували з кращих парафій, ними ж організованих, через це перенесення прирікаючи їх на бідність і доводячи добре організовані парафії до розкладу; інших, натомість, засилають до монастиря, де закабальють їх чорною роботою, яка принижує ієрейський сан. Звістка про таке обходження в Росії з галицькою духовною братією, смутила і обурила їх братів в Галичині. Слова інших [представників «давньоправославної» єпархіальної влади – Ю.Ф.] своїм жорсткосердям, довели до того, що залишивши Росію, якій послужили багато років вірою і правдою [галицькі священики – Ю.Ф.], повернулися до Галичини, де Полонія демонстративно прийняла їх і приютила» [4, арк. 7–7 зв.]. Інакше ці «переслідування» описували представники адміністрації та вищого духовництва єпархії. Наприклад, виконуючий обов'язки начальника Константинівського повіту А. Кутанін, підкреслював презирливе ставлення «галичан» щодо священиків з інших груп. «Священики-галичани, завдяки своїй більшості, вважають себе головними, якщо не єдиними діячами у справі об'єднання унії і свого роду хазяїнами єпархії. Вони дивляться на себе, як на законних володарів зайнятих приходів, а на свої парафії, як належну нагороду за труди, випрацьовуючи цим, так би мовити, свою особисту недоторканість і намагаючись запровадити її в єпархіальне життя. Переконання це у священиків з галичан таке міцне, що священики, переведені єпархіальною владою за непорядні вчинки на інші парафії, називають подібні переміщення несправедливими, вважаючи своїм, як би невід'ємним правом обирати собі парафію згідно з побажанням» [14, арк. 701–701 зв.].

Так чи інакше, діяльність галицького москвофільського кліру на Холмщині та Підляшші мала величезні наслідки. Була приєднана до православ'я остання в Росії, 260 тисячна уніатська паства, що докорінно змінило релігійно-національні стосунки в регіоні. Відтепер руське населення Забужжя потрапило під сильний вплив російських етнокультурних традицій, почалася русифікація колишніх уніатів, в чому активну роль відіграли галичани-москвофіли. Як справедливо визнавалося в самій Галичині, без допомоги галицьких священиків Росія не змогла би «оправославити та зрусифікувати» Холмщину [13, с. 234]. Участь москвофілів у ліквідації унії на Холмщині мало також велике значення і для самих галицьких русинів. Після еміграції до Царства Польського півтори сотні греко-католицьких москвофілів, які у своїй малій Батьківщині були проводирями активного проросійського політичного руху, ця партія значно послабилася, що допомогло у майбутньому посиленню впливів галицьких народовців.

Література

1. В. Р. [В. Гурко]. Очерки Привислянъ. – Москва, 1897. – 373 с.
2. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-Западный Отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія собранны д.чл. П.П. Чубинскимъ. – Т. 7., вып.2, [съ тремя картами], изданный подъ наблюдениемъ д.чл. П.А. Гильденбрандта. Петербургъ, 1877. – 403 с.
3. Леонтій [Лебединскій], митр. Мои заметки и воспоминанія // Богословскій Вѣстникъ. – 1914. – Т.1. – № 3. – 615 с.
4. Лист о. Луки Цибика до Осипа Маркова, м. Радом 10 вересня 1894 року, ВР ЛНБ, Марков О., МАРК 440/п. 15.
5. К. Устіянович. М. Θ. Раевскій и російскій панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого. – Львѣвъ, 1884. – 156 с.
6. Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ за 1880. – № 13. – 596 с.
7. Холмскій Греко-Уніатскій Мѣсяцесловъ на 1867 годъ. – 98 с.
8. Холмскій Греко-Уніатскій Мѣсяцесловъ на 1868 годъ. – 101 с.
9. A. Boudou. Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu, przekład Zofii Skowrońskiej. – Т.2. – Kraków, 1930. – 680 s.
10. O. Kolberg. Chełmskie. Obraz etnograficzny. – Т.33. – Cz.1. – Kraków, 1890. – 569 s.

11. W. Kołbuk. Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875. Lublin. : Towarzystwo naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. – 195 s.
12. J. Lewandowski. Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875. Lublin. : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. – 155 s.
13. W. Osadczy. Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji. Lublin. : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2007. – 792 s.
14. Wojewódzka Biblioteka Publiczna im H. Łopacińskiego w Lublinie. – sygn. 2163. – T.4.

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ В ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Рентюк Катерина Костянтинівна,

здобувач кафедри педагогіки і педагогічної майстерності

Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького

Стаття присвячена аналізу можливості вирішення проблем екологічного виховання в історії православної педагогічної думки України в ХХ сторіччі. Проаналізовано наявність педагогічного потенціалу екологічного виховання Біблійних і богослужбових текстів. Особливу увагу звернено на роль теоцентричного православного світогляду для визначення місця людини в природі, її екологічних прав та обов'язків, науково-духовного пізнання навколишнього світу. Історичний аналіз розвитку православної думки України ХХ століття виявив залежність соціально-екологічної кризи від духовної.

Ключові слова: історія православ'я, екологічне виховання, екологічні проблеми.

Проблемы экологического воспитания в истории православной педагогической мысли Украины XX столетия. *Статья посвящена анализу возможности решения проблем экологического воспитания в истории православной педагогической мысли Украины в XX столетии. Проанализировано наличие педагогического потенциала экологического воспитания Библейских и богослужебных текстов. Особое внимание обращено на роль теоцентрического православного мировоззрения для определения места человека в природе, его экологических прав и обязанностей, научно-духовного познания окружающего мира. Исторический анализ развития православной мысли Украины XX столетия выявил зависимость социально-экологического кризиса от духовного.*

Ключевые слова: история православия, экологическое воспитание, экологические проблемы.

The Problems of the ecological education in the history of the Orthodox Christian pedagogical idea of Ukraine in XX century. *The opportunity of the solution of the problems of ecological education in the history of the Orthodox Christian pedagogical idea of Ukraine in XX century was determined in the article. The pedagogical potential of the ecological education of Biblical and liturgical texts was analysed there. The special attention was paid to the role of theocentered Orthodox Christian in world outlook for determination of the place of the person in the nature and his scientific-spiritual cognition of the environment. The historical analyses of the development of the Orthodox Christianity proved that mental-spiritual crisis usually coincides with the crisis in ecology.*

Key-words: history of the Orthodox Christiani, ecological education, ecological problems.

Аналіз динаміки розвитку екологічної кризи в історії соціально-екологічних відносин показує тенденцію до екологічного колапсу – такого стану природи, при якому відбувається розпад екосистеми, незворотної втрати нею біологічної продуктивності; території стають практично не придатними для життя людини.

Основною причиною екологічно небезпечних ситуацій можна назвати егоїстичне, нерозумне, аморальне ставлення людини до навколишнього природного середовища. Наслідком такої поведінки є виснаження природних ресурсів, забруднення всіх компонентів біосфери, зміна клімату, зменшення чисельності рослин і тварин, збільшення захворюваності та смертності людей.

З погіршенням екологічної ситуації прогресивні вчені та громадськість шукають ефективні механізми та інструменти екологічного управління. Розробка нових технологій, модернізація виробництва, зміна законодавчої бази, прийняття міжнародних угод з охорони навколишнього середовища без зміни ставлення кожної людини до природи не принесуть позитивного ефекту.

Розв'язання протиріч між природою і людиною російські та українські вчені бачать у формуванні екологічної свідомості (І. Кряж, В. Скребець), екологічної культури (С. Дерябо, А. Захлебний, Г. Ільїна, В. Крисаченко, А. Лук'янов, М. Моїсеєв, А. Урсул), екологічної компетентності (В. Стрельников, В. Подоляк, А. Хуторської) не самих по собі, а як відповідальних морально-духовних взаємин людини з навколишнім середовищем.

У Росії з проблеми «християнство та екологія» писали фахівці: філософи (М.М. Моїсеєв, Л.І. Василенко, В.П. Гайдено, В.І. Курашов, Н.К. Гаврюшин та ін.), богослови (Л.І. Василенко, Т. Горячева), етнографи (В.Л. Огудін, С.Н. Чернишов), екологи (С. Журавльов, В. Зубаков, П.В. Флоренський, Т.А. Шутова, С.Ф. Хрібар) і священнослужителі (в; РПЦ – арх-т Іоанн Економцев, священники В. Воробйов, Є. Мельников та ін.).

В Україні проблему морально-духовного виховання розробляють Т. Ільїна, Г. Котломанітова, Г. Майборода І. Мішішін, О. Сухомлинська та інші. Саме історичний нарис педагогічних проблем виховання дітей на засадах православної моралі надає Т. Тхоржевська.

Мета цієї статті – визначити можливості вирішення проблем екологічного виховання в історії православної педагогічної думки в Україні ХХ століття.

Формування нової свідомості, культури, ставлення до навколишнього середовища стає можливим в інтеграції наукової думки філософських, природничих та гуманітарних досліджень і культурної спадщини. Як припускає В. Біблер, у науковому освоєнні Всесвіту настає час «логіки культури», тобто знімається протиріччя між наукою і культурою, наукою і релігією [1]. Тому сьогодні вчені вважають можливим релігійне збагачення наукового досвіду екологічного виховання.

Для цього необхідним стає вирішення таких богословсько-педагогічні завдань:

- визначення місця людини в природі;
- аналіз впливу релігії на формування адекватного образу природи;
- пошук православних механізмів розвитку особистісних характеристик людини, які забезпечують безпечну взаємодію людини з природою.

Протягом всієї історії українського православ'я джерелом духовного розвитку, формування особистості залишаються книги Старого і Нового Заповіту, життя і праці святих. Регулярне слухання яких у церковному богослужінні та домашнє читання формує образ людини і світу, регулює соціально-екологічні відносини.

Так, у книгах Буття Старого Заповіту закладаються основи моральної християнської поведінки, православної екологічної відповідальності, релігійного розуміння всесвіту. Цьому приділяється велика увага в основах православної догматики св. Іоанна Златоуста, преп. Єфрема Сиріна, св. Василя Великого, преп. Іоанна Домаскіна та інших представників православної Церкви.

Філософське осмислення творіння світу дає підставу до розуміння ідентичності людини, сотварності його зі світом природи як одиниці творіння, але водночасі його співучасником як Образу Божого.

В основах соціальної концепції Української православної церкви чітко визначено місце людини в природі «володарювати» над природою і «володіння» землею (Бут. 1. 28), до яких людина покликана, за Божим задумом, що не означає вседозволеності. Вони лише свідчать, що людина є носієм образу небесного домоволодаря і як такий повинен, на думку святителя Григорія Нісського, показати свою царську гідність не в пануванні та насильстві над навколишнім світом, але в «обробітку» і «зберіганні» (Бут. 2. 15) величного царства природи, за яке він відповідальний перед Богом [6].

Повне подолання екологічної кризи в умовах кризи духовної немислимо. З'являється надія на позитивні зміни взаємозв'язків людини і природи з прагненням суспільства до духовного відродження. Антропогенне джерело екологічних проблем показує, що ми змінюємо навколишній світ відповідно до свого внутрішнього світу, а тому перетворення природи має починатися з перетворення душі. На думку преподобного Максима Сповідника, людина може перетворити на рай всю землю тільки тоді, коли вона носитиме рай у собі самій.

Людина як вінець творіння увінчує все, створене Богом. Після того як були створені основні елементи буття, відбувається зустріч створеного світу зі своїм паном. Людина є принципом творіння, початком, джерелом, сенсом усього іншого. Вона поставлена володіти і управляти не своїм світом, а створеним і даним їй Господом. Господня земля і виконання її всесвіт і всі що живуть на ній (Відспівування).

Цінність природи збільшується усвідомленням псалмоспівцем Давидом того, що «Все, що дихає, хай Господа хвалить!» (Пс.150, 6) [8].

В історії розвитку екологічних лих у книгах Старого Заповіту чітко простежується думка, що природа страждає від аморальності людини.

Дані Мойсею десять заповідей логічно визначають ставлення та поведінку людини в природі. Підтвердження цьому – вказівка Господа у Повторенні Закону на те, якщо дійсно будеш ти слухатися голосу Господа, Бога свого щоб додержувати виконання всіх Його заповідей, що я наказую тобі сьогодні, то поставить тебе Господь, Бог твій, найвищим над усі народи землі. І прийдуть на тебе всі оці благословення, і досягнуть тебе, коли ти слухатимешся голосу Господа, Бога свого; (Повторення Закону 28:1,2); Господь відчинить для тебе Свою добру скарбницю, небеса, щоб дати дощ для Краю твого в часі його, і щоб поблагословити всякий чин твоєї руки. І ти позичатимеш багатом народам, а сам не позичатимеш ні в кого; (там же 28:12); Та станеться, коли ти не будеш слухатися голосу Господа, Бога свого, щоб додержувати виконання всіх Його заповідей та постанов Його, що я сьогодні наказую тобі, то прийдуть на тебе всі оці прокляття, і досягнуть тебе; (Повторення Закону 28:15); Ударить Господь тебе сухотами, і пропасницею, і запаленням, і гарячкою, і мечем, і посухою, і іржею, і вони будуть гнати тебе, аж поки ти не загинеш. І стане небо твоє, що над твоєю головою, міддю, а земля, що під тобою, залізом; (Повторення Закону 28:22,23). Ось – вищий закон для самих законів природи, закон вічний, незмінний, закон правди Всеправідного Творця і Законодавця всього сущого! Дбайливе ставлення до природи винагороджується Господом, говорить нам Соломон: «Піклується праведний життям худоби своєї, а серце безбожних жорстоке» (Приповісті 12:10) [8].

Історія життя святих доводить це. Так, наприклад: Преподобний Сімеон Стовпник зцілює змія. Преподобний Герасим – лева. Святий Власій – благословляє звірів. Преподобний Сергій Радонезький мирно жив і допомагав диким тваринам у лісі. І Серафим Саровський підгодовував ведмедя. І ще дуже багато прикладів мирного співжиття святих з навколишньої їх природою.

Новий Заповіт закликом до покаяння в соціально-екологічному контексті вказує на усвідомлення своєї гріховності по відношенню до природи, необхідності рефлексії (прогнозування) екологічної поведінки.

Природа в Новому Завіті – місце спілкування людини з Богом. Пустеля, сад, гори – місце молитви і проповіді Ісуса. Вона в архетипічній сенсі використовується як семантичні одиниці, смислові конструкти. Петро – камінь. Апостоли=євангелісти – лев, бик, орел. Сам Ісус Христос – Агнець.

Безпристрасно й естетично-натхненно природа представлена в акафісті «Слава Богу за все».

Можна стверджувати, що у Православній спадщині чітко визначена цінність людини і природи в діалогічній єдності з Творцем і регламентується необхідність компетентного управління природою, що визначає важливість екологічної освіти та виховання. Таким чином, теоцентричний світогляд надає можливість формуванню адекватного образу людини і світу, розумного управління соціально-екологічними відносинами.

В історії відносин держави і православ'я України ХХ століття можна виділити кілька періодів:

- початок ХХ століття 1900–1917 рр. – дорадянський час, державна церква, початок кризи духовності;
- 1917–1940 рр. – відділення церкви від держави, перші репресії початку Радянської влади, мучеництво;
- 1941–1945 рр. – відновлення церков, потреба в духовності;
- 1945–1968 рр. – друга хвиля репресій, войовничий атеїзм;
- 1969–1990 рр. – тихий атеїзм, потреба у відродженні духовності;
- 1990–2000 рр. – партнерські відносини держави і церкви, відродження Православ'я [5].

Зіставляючи історію відносин держави і Православної Церкви в Україні ХХ століття з екологічною ситуацією в державі, можна відзначити, що в періоди гоніння на Церкву і відчуження від неї народу загострюється криза соціально-екологічних відносин. Панівний антропоцентричний світогляд за радянські часи сприяв прагматичному, хижацькому ставленню людини, суспільства до природи. Виснажливі сільськогосподарські технології, забруднення ґрунтів, розорювання земель, не придатних до сільськогосподарського виробництва, змінення водно-господарського режиму, неконтрольні викиди забруднюючих речовин у навколишнє середовище, знищення тварин і рослин лише для задоволення людського егоїзму підтверджує думку про те, що криза духовна веде до кризи соціально-екологічної.

Науков усе – це дослідження поведінки людини в соціо-природному середовищі йде від аналізу і формування мотиваційної, ціннісної сфери особистості до суб'єктивного сенсу життя. Логіка наукового усвідомлення соціально-екологічних відносин підводить до необхідності формування духовності людини, як вільної особистості, активного суб'єкта свого життя.

Значний вплив на розвиток природничих наук відіграє життя та пастирське слово св. Луки (Войно-Ясінецького). Святитель показує нам можливість гармонії між наукою і релігією. Пізнання світу, це така ж потреба людини як і Бого-спілкування. Він вважає, що наукове мислення доводить про можливість існування Бога, а релігія – Його відкриває і повідомляє про Нього. Наука доводить необхідність Його буття, логічно, естетично показує ідеальне буття в образах, а релігія з'єднує, приводить до спілкування з Богом. Релігія рухає науку і в тому сенсі, що вона пробуджує і заохочує дух дослідження [1, с. 34–35]. Теолог В. Радзівській також вказує на значну роль християнства для розвитку науки [7].

Св.Лука також наголошує на значенні моралі у використанні знань і вважає релігію критерієм моральності. На його думку, тільки релігія дає моральним нормам

нормальну, абсолютну санкцію, і тільки тоді вони (моральні норми) є не відносними, але абсолютними заповідями Бога [1, с. 35].

Аналізуючи взаємодію Церкви і науки, сучасні російські священники-педагоги В. Воробйов і А. Щелкачов визнають, що в Церкві, яка краще за багатьох інших суспільних інститутів оцінює вплив науки і освіти в сучасному світі, потрібно прагнути невідкладно розвивати працівників інтелектуальних професій у спільному служінні добру і правді. Дієво підтримуючи все добре у вітчизняній науці, надзвичайно важливо своєчасно попереджати про небезпеку тих напрямків у розвитку наукових досліджень, які загрожують згубними для людства наслідками [3, с. 7].

Християнське ставлення до природи та екологічних проблем висвітлювалося російськими богословами і священнослужителями: патріархом Алексієм II у статті «Християнський погляд на екологічну проблему» (1974), богословом І. Самсоновим (1988) і архієпископом Піменом (1989). Сучасні теологи вважають необхідним змінити курс людської діяльності, напрям розвитку цивілізації [4].

Ставлення православної Церкви та екології знайшло своє логічне завершення в Соціальної концепції Української Православної Церкви [6].

Узагальнюючи аналіз проведеного теоретичного дослідження, можна стверджувати, що релігія справляє значний вплив на регуляцію поведінки в суспільстві, має також значний педагогічний потенціал екологічного виховання. У свою чергу теоцентричний православний світогляд визначає місце людини в природі як дбайливого господаря, її екологічну відповідальність, необхідність науково-духовного пізнання навколишнього світу. Православний педагогічний досвід має достатні механізми та інструменти розвитку моральної екологічно грамотної особистості та формування в неї готовності до природоохоронних вчинків.

Література

1. Лука (архієпископ) (Войно-Ясенецький). Наука и религия / Лука (архієпископ) (Войно-Ясенецький). – М. : Образ, 2008. – 192 с.
2. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в XXI век / Библер В.С. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 413 с.
3. Воробьев В, прот., Щелкачев А., священ. Вера и естественно-научное знание / В. Воробьев, А. Щелкачев // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1. №2(40). Москва. – 2012. – С. 7–18.
4. Герасимчук А.А. Християнський вимір екологічних проблем: монографія / А.А. Герасимчук, І. К. Вітюк, В. В. Мельничук ; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 232 с.
5. Журавский А.В. Актуальные и перспективные направления изучения русской церковной истории XX века / А.В. Журавский // Исторический вестник. М., 2000. №5-6(09-10).
6. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви: [відп. ред.архимандрит Никон (Русин)]. – К. : Інформ.-вид. центр УПЦ.: Московский Патриархат. – 2002. – 64 с.
7. Радзівський В. Віра і розум / В. Радзівський // Православний вісник. – 2000. – № 1. – С. 75–85.
8. Толковая Библия. Комментарий на все книги св. писания Ветхого и Нового Завета. [Под ред. Лопухин А. П.]. – СПб, 1904. – 1913. Репринт в 3-х книгах. Стокгольм, 1988. – Книга 1. – 502 с.

**ВНУТРІШНІЙ СВІТ СУЧАСНОГО СТУДЕНТА У СВІТЛІ ДУХОВНОЇ
ТРАДИЦІЇ ПРАВОСЛАВ'Я****Протоієрей Вадим Паєвський,**

викладач кафедри філософії та суспільствознавства

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,

настоятель Свято-Успенського храму м. Умані

У статті розкривається потенціал Православ'я у вирішенні актуальних проблем внутрішнього духовного життя сучасного студентства. Наводиться приклад використання православних духовно-моральних цінностей у процесі виховання студентів.

Ключові слова: Православ'я, виховання, внутрішній світ студента.

Внутренний мир современного студента в свете духовной традиции Православия. *В статье раскрывается потенциал Православия в решении актуальных проблем внутренней духовной жизни современного студенчества. Приводится пример использования духовно-нравственных ценностей в процессе воспитания студентов.*

Ключевые слова: Православие, воспитание, внутренний мир студента.

Inner world of present day student as viewed by Orthodox spiritual tradition. *The article describes the potential of Orthodoxy in the solution of the existent issues of inner spiritual life of a present day student. It also provides an example of application of spiritual moral values in the process of students' educatio.*

Key-words: Orthodoxy, upbringing, inner world of a student.

Де кілька років тому серед величезної кількості новин у мережі Інтернет з'явилася й така: коста-риканський художник Гіль'єрмо Варес на одній зі своїх виставок влаштував публічне вбивання собаки. Нещасну тварину прив'язали у кутку кімнати, і вона на очах у відвідувачів поступово помирала від спраги та голоду. Таким чином «митець» хотів викрити людські пороки: лицемірство і святенництво, які присутні у ставленню людей до тварин. Мовляв, у сучасному суспільстві не надають належної уваги бездомним тваринам. Ставлення відвідувачів виставки до дійства було неоднозначним. Тобто акція була схвалена певною кількістю глядачів, а Центральноамериканська бієнале мистецтв запросила Варгеса в скорому часі повторити перформанс на виставці у Гондурасі [5].

Наведений приклад яскраво ілюструє характер змін, що відбуваються останніми роками у суспільній свідомості і, як наслідок, у суспільній моралі. Руйнуються не тільки усталені стереотипи, але й віками сформовані традиції життя людей, їхні взаємовідносини. Вчинки і явища, що раніше викликали суспільний осуд, тепер стають мало не нормою життя, а те, що ще зовсім недавно було загальноприйнятим, у новітні часи стає великою рідкістю.

Освіта як галузь суспільного життя зазнає на собі впливу тих процесів, які відбуваються у суспільстві. Не минули освітню сферу і процеси загального падіння моралі та зміщення моральних орієнтирів. Тому одним із важливих завдань, що стоять перед навчальними закладами, які готують майбутніх учителів, є формування у студентів стійких ціннісних орієнтацій, спрямованих на досягнення мети освітньо-виховного процесу в школі; виховання в майбутніх учителів якостей, що забезпечать дотримання ними чіткої життєвої та громадянської позиції.

Проблеми духовної та моральної сфери сучасної педагогіки перебувають у центрі уваги багатьох сучасних дослідників. Так, окресленій проблематиці присвячені праці І.Д. Беха, Г.П. Васяновича, О.І. Вишневського, В.Г. Кременя, О.В. Сухомлинської та інших науковців. Висловлюють свої думки з приводу взаємодії між різними суспільними інституціями в епоху глобалізації і сучасні громадські та релігійні діячі. Вочевидь, майбутнє суспільства і людини в ньому турбує переважну більшість представників сучасної інтелігенції.

Явище глобалізації, що є однією з основних сутнісних ознак сучасного суспільства, як і будь-яке інше явище в житті людства, має декілька аспектів свого буття. Як позитивна характеристика сприймається характерне для епохи глобалізації панування інформаційних технологій. Завдяки останнім полегшується обмін інформацією між континентами, країнами та окремими громадянами. У сучасних розвинених країнах практично кожна людина має вільний доступ до максимально можливого масиву інформації різноманітного характеру: суспільно-політичної, наукової, освітньої, розважальної. Це розкриває практично безмежні можливості для навчання, наукового та культурного обміну, бізнесу у сфері інформаційних технологій.

Проте, явище глобалізації є причиною надзвичайно складних і неоднозначних процесів, які відбуваються у різних сферах буття сучасного суспільства. Взаємопроникнення і змішання різних культур, які, часом, побудовані на абсолютно відмінних уявленнях про фундаментальні поняття, що визначають онтологічні основи буття, сенс людського життя, співвідношення «небесного» і «земного», «вічного» і «тимчасового», «духовного» і «матеріального», призводить до змішання понять у свідомості сучасної молоді людини. У сполученні з кризою у стосунках із представниками старших поколінь, характерною для нашого часу (яка, в свою чергу, стала причиною розриву історичного і культурного зв'язку молоді з традиційними суспільствами), таке змішання призвело, зрештою, до розмитості, відносності категорій «добро» і «зло».

«Добро» у розумінні і сприйнятті багатьох представників сучасної молоді втратило атрибут сакральності, перенеслося із загальновизнаного поняття до сфери приватного життя конкретного індивіда. Тому нині у кожної людини своє власне, відмінне від інших змістове наповнення поняття «добро». Аналогічні трансформації відбулися й зі сприйняттям «зла». Оскільки «добро» більше не є загальновизнаною категорією із чітко визначеними атрибутами, то й категорія «зло» втратила свою чітку визначеність. А тому актуальна протягом попередньої історії людства установка на «боротьбу зі злом» трансформувалася у «запобігання злу», «сприяння нерозповсюдженню зла». Прикладом імовірних наслідків таких змін може бути факт, наведений на початку: тварину жорстоко вбивають на очах у публіки задля того, щоб привернути увагу останньої до проблем бездомних тварин.

Така релятивність у визначенні базових категорій суспільної моралі – категорій «добра» і «зла» – стала причиною втрати молоддю сенсу життя. Перед молоддю людиною постає проблема подолання значних життєвих труднощів без чітко вираженої мети в житті. Тому досить часто молодь обирає самогубство як універсальний спосіб вирішення проблем, що накопичилися. Останнім часом набувають нового звучання слова французького філософа А. Камю про те, що «є лише одна по-справжньому серйозна філософська проблема – проблема самогубства» [2]. Особливо трагічними випадки суїциду сприймаються у середовищі студентів педагогічних ВНЗ. Молоді люди, які за 2–3 роки мають навчати і виховувати дітей, вирішують піти з життя через загалом вирішувані проблеми.

Серед можливих причин таких серйозних проблем може бути і те, що сьогодні як ніколи раніше перед молоддю оголилися три споконвічні проблеми, над вирішенням яких билося людство впродовж своєї історії: це проблема наявності смерті (скінченності земного життя людини), проблема суспільної самотності людини та

проблема власної недосконалості людини. У попередні історичні епохи ця тріада проблем вирішувалася шляхом включеності людини до релігійного життя [1]. Очевидно, що саме через повернення до традиційної релігійності можна домогтися якщо не повного розв'язання вказаних проблем на особистісному рівні, то хоча б компенсації їх негативного впливу на особистість молоді людини.

Спираючись на зазначене вище, відзначимо наявність підстав для залучення до процесу особистісного становлення сучасного студентства духовно-моральних цінностей Православ'я – традиційних цінностей українського народу. Саме в лоні Православної Церкви зростає богословська думка, яка визначила собою антропологічні основи, що повинні лягти в основу сучасної модернізованої української виховної системи. Виходячи з біблійного вчення про людину православне богослов'я твердить, що людина створена за образом і подобою Божою, однак образ Божий спотворився в людині в результаті гріхопадіння. Втрачена була і подоба Божа, відновлення якої і становить стрижень виховної системи Православ'я [3, с. 22].

Святитель Григорій Палама вказує на глибоку думку свт. Василя Великого [4] про те, що Святий Дух перебуває в людині. Тому перший крок до відновлення в людині власної гідності та втраченої колись богоподібності – усвідомлення цього важливого онтологічного факту. Людина не просто піщинка в морі Всесвіту. Вона – вмістилище Святого Духа, вона має високу гідність-потенцію бути «дитям Божим» (Ін.1, 12). Усиновлення Богові по благодаті, можливість зростання у Христі, громадянство у Небесному Єрусалимі – все це дає сучасній людині реальну надію і перспективу.

Часто можна почути, що сучасний гуманізм суперечить духові християнської аскези. Однак не забуваймо, що в епоху постмодерну людина зорієнтована передусім на пошук утилітарних речей – тих, що приносять реальну користь «тут і зараз». Тому можливість через християнське світобачення вирішити ті складні і не дуже складні проблеми, які іноді штовхають молоду людину на непоправний вчинок, може бути затребуваною у середовищі сучасної молоді. Тим більше, що, як вказує видатний сучасний богослов митр. Амфілохій (Радович), людина повинна вдосконалювати в собі образ Божий вірою, подвигом, свободою [2, с. 23]. Саме останнє і цінується особливо у сучасному світі.

Тому в контексті вирішення проблем, що мають місце у духовному світі сучасного студента? важливе місце займає саме ознайомлення студентів із духовно-моральними цінностями та культурними надбаннями Православ'я. Введення у світ сакрального, прилучення до абсолютних духовних цінностей, усвідомлення справжнього значення терміну «свобода» може стати стимулом для молодих людей у їх подальшому розвитку.

У багатьох вищих навчальних закладів України, які готують учителів, ведеться успішна робота із залучення духовно-моральних цінностей християнства до навчально-виховного процесу. Зокрема, як показує досвід Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, в якому з 2000/2001 навчального року спецкурс «Основи християнської етики», студенти позитивно ставляться до християнської моралі. Так, за результатами анкетного опитування серед студентів історичного факультету Інституту філології та суспільствознавства УДПУ, 97% слухачів позитивно сприйняли викладання викладається спецкурсу «Основи християнської етики». 63% опитаних зазначили, що вивчення спецкурсу позитивно вплинуло на їхнє ставлення до оточуючих. 32% відзначили позитивний вплив спецкурсу на їхнє ставлення до навчання.

Позитивно сприймають викладання «Основ християнської етики» і студенти інших факультетів університету. В анкетах відкритого типу студенти мали можливість вільно висловити свої думки з приводу спецкурсу та проблематики, що розглядалася під час його вивчення. Зокрема, одна зі студенток написала: «Шкода, що такого

предмета не викладали нам у школі. Якби я раніше дізналася про християнські норми морального життя, то уникнула би багатьох помилок у житті».

Водночас слід зазначити, що простим, дискретним включенням до навчальних планів відповідних навчальних дисциплін проблему утвердження стійких моральних орієнтирів у майбутніх учителів вирішити не вдасться. На нашу думку, на часі вироблення комплексу заходів із вдосконалення системи виховної та освітньої парадигми сучасних ВНЗ.

Чимала роль у цьому процесі має належати й Церкві. Тому видається надзвичайно важливим створення у лоні Української Православної Церкви цілісної системи роботи зі студентською молоддю. Адже саме Церква є безпосередньою хранителькою неоціненного скарбу – духовної традиції Православ'я.

Література

1. Зубов А.Б. История религий. Книга первая / А.Б. Зубов. – Режим доступу: http://www.libtxt.info/lib_page_102023.html – Заголовок з екрана.
2. Камю А. Миф о Сизифе. Абсурдное рассуждение / А. Камю. – Режим доступу: http://www.libtxt.info/lib_page_93729.html – Заголовок з екрана.
3. Митрополит Амфилохий (Радович). Человек – носитель вечной жизни / Митрополит Амфилохий (Радович) / Пер. с серб. С. Луганской. – М.: Изд. Сретенского монастыря, 2005. – 304 с. – (Православное богословие).
4. Святитель Григорий Палама. О божественном и обоживающем причастии или о божественной и сверхъестественной простоте / Свт. Григорий Палама. – Режим доступу: <http://pagez.ru/lsn/0486.php> – Заголовок з екрана.
5. Художник убивал собаку на глазах у людей // Українська Правда – Життя. – 20.03.2008. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/problem/47e257dd8b7cc/> – Заголовок з екрана.

ОСОБЛИВОСТІ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В ГРЕЦІЇ

Архімандрит Діодор (Муратов Д.В.),

доктор філософії, доцент кафедри практичного богослов'я та церковного музичного мистецтва УУБА–КаУ,
м. Ужгород

У статті коротко висвітлені деякі відмінності та особливості організації богословської освіти в Грецькій Республіці.

Ключові слова: Афіни, Салоніки, університет, Болонський процес, факультет теології.

Особенности богословского образования в Греции. В статье кратко освещены некоторые отличия и особенности организации богословского образования в Греческой Республике.

Ключевые слова: Афины, Салоники, университет, Болонский процесс, факультет теологии.

The Peculiarities of Theologic Education in Greece. The report briefly highlights some of the differences and the details of theological education in the Hellenic Republic.

Key-words: Athens, Thessaloniki, University, Bologna, Faculty of Theology.

Грецька Республіка є повноправним членом Європейського союзу з 1981 року, і це зовсім не заважає їй бути офіційно православною країною. У Греції Православна Церква не відокремлена від держави, а її президент, члени уряду і депутати парламенту складають присягу в присутності Предстоятеля Елладської Православної Церкви. Присяга починається зі слів: «Присягаю в ім'я Єдиносущної, Нероздільної і Животворящої Трійці...». Все життя грека, від простого до видатного, тісно пов'язане з Церквою. Богословські дисципліни є, обов'язковими й викладаються з першого класу початкової школи та в усіх середніх вищих навчальних закладах. Фахівців з богословської освіти підготовлюють на факультетах теології Афінського та Салонікійського Національних університетів.

Факультети теології грецьких національних університетів володіють повною автономією. За роки архієпископа Афінського і всієї Еллади Христула (Параскеваїдіса) (1998–2008 рр.) було засновано чотири Вищі богословські академії. Однак навіть і тут Церква не має жодного впливу на здійснення наукової діяльності цих академій та не впливає на обрання членів професорсько-викладацького складу. Діяльність усіх навчальних закладів у Греції регулюється державним законодавством. Контроль за якістю освіти здійснюється Інститутом педагогіки, чинним у структурі Міністерства освіти і релігії. Держава повністю контролює викладання богословських дисциплін у середніх і вищих навчальних закладах. Випускники Вищих богословських академій на відміну від випускників університетів не мають права викладати навіть у середніх школах, хоча й отримують дипломи державного зразка [1].

Для вступу до Вищих богословських академій, а також теологічних факультетів Університету не потрібні ні рекомендація священика, ні благословення єпископа. Вступити на факультет теології та до богословської академії можна після закінчення церковного ліцею чи склавши єдиний державний іспит.

У церковних ліцеях навчаються чотири роки після дев'ятого класу середньої школи. У середній школі викладається Закон Божий з першого класу, а відвідування храму також входять у навчальну програму, не кажучи про те, що кожен день для школяра починається з ранкової молитви.

Факультети теології Афінського та Салонікійського національних університетів поділені на два відділення. В Афінах це відділення богослов'я та відділення соціального богослов'я, а в Салоніках – відділення богослов'я та відділення пастирсько-соціального богослов'я. Кожне відділення складається з кількох департаментів.

Відділення богослов'я теологічного факультету Афінського національного університету складається з департаментів: герменевтики, який досліджує зміст Біблії, тобто Старий Заповіт і Новий Заповіт у контексті Божественного Одкровення і конкретні історичні умови для реалізації плану Божественного Провидіння; історії, який вивчає та аналізує історичний досвід Церкви в будь-якому віці і в будь-якому місці, щоб виконати свою місію у світі, відповідно до мандату свого засновника; систематичного богослов'я, який розслідує і оприлюднює систематично зміст християнської віри з досвіду Церкви, в діалектичному ставленні до ересі або самої ересі; департаменту патристичних досліджень, історії догматів і символічних текстів, який вивчає і аналізує зміст вчення отців Церкви, вираження доктрини істинної віри Вселенських соборів та історичну єдність святоотецької традиції Церкви [2].

Відділення соціального богослов'я того ж університету розглядає предмет богослов'я в його соціальному вимірі, заснованому на теорії та практиці в суспільстві. Воно складається з департаменту канонічного права, візантійського богослов'я, біблійних досліджень і культурного життя Середземномор'я; департаменту християнського богослужіння, педагогіки і пастирства; департаменту релігієзнавства, філософії та соціології [3].

Відділення богослов'я теологічного факультету Салонікійського національного університету складається з департаменту біблійної писемності та релігієзнавства; департаменту церковної історії, християнської писемності, археології та мистецтва; департаменту догматичного богослов'я; департаменту богослужіння, християнської педагогіки та церковного управління; департаменту етики та соціології [4].

Пастирсько-соціальне відділення того ж університету складається з департаменту Святого Письма та святоотецької писемності; департаменту історії, догматики, міжправославних і міжхристиянських зв'язків; департаменту богослужіння, археології та мистецтва; департаменту права, організації, життя і служіння Церкви [5].

Вищі богословські академії також поділені на два відділення. Це відділення церковних досліджень та відділення збереження духовної спадщини [6].

Греція приєдналася до Болонської декларації 2003 року. Система богословської освіти в національних університетах має тріступінчасту структуру, передбачену нормативними актами Болонського процесу. Нормативний термін навчання на першому рівні (переддипломний рівень, бакалавріат) становить 4 роки, при цьому студент може закінчити перший рівень раніше чи пізніше. Нормативний термін навчання на другому, післядипломному рівні (магістратура) – 2 роки. На цьому рівні передбачається відвідування занять і написання післядипломної роботи, аналогічної магістерській дисертації. Третій рівень – докторська програма [7].

Мова викладання в університетах, звичайно, новогрецька, але деякі професори викладають мовою XIX століття, так званою кафаревусою (грец. Καθαρεύουσα – очищати) – це штучний різновид грецької мови, яка була офіційною письмовою мовою Греції з 1821-го по 1976-ий рік. Майже кожен професор використовує для викладання свого предмету власну надруковану наукову працю.

Щодо викладачів, хочеться відзначити, що весь професорсько-викладацький склад православний. Більшість викладачів візначаються особливо теплим благочестям, будучи людьми справді церковними, навіть ревнителями православної традиції.

По закінченні навчання спеціальність, яка записана в дипломі, називається «богослов'я». Випускників факультетів теології в грецькому суспільстві прийнято називати богословами. Так називають і викладачів Закону Божого в грецьких школах [8].

Література

1. www.spbda.ru // Архим. Кирилл (Говорун), В. Бурева, прот. Кирилл Копейкин, иерод. Родион (Ларионов). Болонский процесс и система духовного образования Элладской Православной Церкви.
2. www.theol.uoa.gr // Faculty of Theology.
3. www.soctheol.uoa.gr // National and Kapodistrian University of Athens. Faculty of Theology. Department of Social Theology.
4. www.theo.auth.gr // Aristotle Univ. of Thessaloniki. Faculty of Theology.
5. www.past.auth.gr // Department of Social and Pastyrsky Theology.
6. www.aeath.gr // University Ecclesiastical Academy of Thessaloniki.
7. www.bogoslov.ru // Архиепископ Антоний (Паканич). Православное богословское образование в Европе: единство в многообразии.
8. www.православие.ru // Иеромонах Симеон (Гагатик). Мне посчастливилось одним из первых учиться в Греции.

**Філософські
науки**

**ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ
ДУХОВНОЇ ЄДНОСТІ НАРОДУ****Хоменко Тетяна Іванівна,**доктор філософії, професор кафедри філософії та гуманітарних наук КаУ,
м. Ужгород

Розвинуте естетичне сприйняття, витончена вибірковість естетичного почуття і смаку в умовах масового виробництва допомагають подолати, зняти односторонність, обмеженість будь яких проявів людської життєдіяльності, стають внутрішнім джерелом і стимулом оновлення досвіду і розширення меж життєвого процесу особистості, забезпечують збереження духовної єдності народу.

Саме естетика забезпечує і гарантує цілісність гуманітарної освіти, як і цілісність особистості студента. Це має особливе значення, оскільки саме цілісність людської особистості, її здатність до самовдосконалення є тим ідеалом, якого має прагнути кожна людина, кожна нація.

Ключові слова: естетична свідомість, духовність, особистість студента, самовдосконалення.

Формирование эстетического сознания как средство сохранения духовного единства народа. *Развитое эстетическое восприятие, избирательность эстетического чувства и вкуса в условиях массового производства помогают преодолеть, снять односторонность, ограниченность любых проявлений человеческой жизнедеятельности, становятся внутренним источником и стимулом обновления опыта и расширения границ жизненного процесса личности, обеспечивающих сохранение духовного единства народа.*

Именно эстетика обеспечивает и гарантирует целостность гуманитарного образования, как и целостность личности студента. Это имеет особое значение, поскольку именно целостность человеческой личности, ее способность к самосовершенствованию является тем идеалом, которому должен стремиться каждый человек, каждая нация.

Ключевые слова: эстетическое сознание, духовность, личность студента, самосовершенствование.

Shaping of Aesthetic Consciousness as a Means of the National Spiritual Unity Preservation. *Developed aesthetic perception, elegant selectivity of the aesthetic sense and taste in the conditions of mass production help to overcome, remove one-sidedness, the limitations of any manifestations of human life, become an internal source and stimulus update of experience and expansion of the frontiers of the life process personality, provide for the maintenance of the spiritual unity of the people.*

It is the aesthetics that provides and guarantees the integrity of humanitarian education, as the integrity of the personality of the student. This is of particular importance, since it is the integrity of the human personality, its ability to self-improvement is the ideal to which should seek to skin-to the people, every nation.

Key-words: aesthetic consciousness, spirituality, the personality of a student, self-improvement.

Українська національна система виховання реалізує народознавчий, людинознавчий, особистісно-гуманний, тобто гуманітарний підходи у вихованні. Це дуже важливо, але в наш час назріла необхідність змінити філософію освіти і виховання в Україні.

Упродовж своєї історії людство пізнавало світ за допомогою синкретичної свідомості, в якій спостерігалась певна рівність пізнавальних здатностей науки, філософії, мистецтва та релігії. При такому співвідношенні в розвитку творчих здатностей особистості очевидний пріоритет має гуманітарна культура. Однак наприкінці XIX ст. становище науки в суспільстві кардинально змінюється.

По-перше, наука перетворилася на соціальний інститут, по-друге, відбувається інтенсивне зближення науки й техніки, що переростає в НТР. Так у XX ст. виникає ситуація розриву між гуманітарною та технократичною культурою. У першій половині XX ст. формується яскраво виражений пріоритет науково-технічної культури в життєдіяльності суспільства, одночасно фіксується пріоритет науково-технічної інтелігенції у темпах росту, професійної престижності, соціальної значимості порівняно з інтелігенцією гуманітарною. Гуманітарне знання втрачає свою визначеність, перестає бути необхідною передумовою будь-якої творчості. Формалізм у мистецтві, позитивізм у філософії, математизація науки, менеджерізм в управлінні – все це свідчить про панування сциєнтизму в суспільній свідомості, в світовій культурі першої половини XX ст.

Наприкінці XX ст. розрив двох культур набуває характеру драми цивілізації. Екологічна криза, антигуманний характер науки, що створює зброю масового знищення, ірраціональність інженерного мислення привели людей до думки, що без етичної і естетичної революції подальший прогрес людства неможливий.

Загальнокультурне значення естетичного розвитку кожної людини стає очевидним у світлі вимог НТР. Розвинуте естетичне сприйняття, витончена вибірковість естетичного почуття і смаку в умовах масового виробництва допомагають пом'якшити «тиск одноманітності» внаслідок стандартизації продукції і стереотипності трудових операцій, активізують творчий пошук в емоційній та інтелектуальній сфері.

Завдяки цілісності і безпосередній формі сприйняття естетичне відношення не лише першим фіксує зміни у взаємодії людини з соціальним, культурним і природним середовищем, а й емоційно-змістовно відповідає на них пробудженням і розвитком нових здібностей особистості. Естетичне виявляє свою актуальну, реально-значиму силу тим, що допомагає подолати, зняти однобічність і обмеженість будь-яких проявів людської життєдіяльності, воно є внутрішнім джерелом і стимулом оновлення досвіду і розширення меж життєвого процесу особистості.

Естетичне начало за своєю природою і специфікою охоплює всі сторони і грані життя, всю багатоманітність людського ставлення до світу, надихає і облагороджує гуманним змістом будь-який акт життєдіяльності особистості. Йдеться не лише про формування високих почуттів, вільних від проявів «зоологічного індивідуалізму», але й вміння-звичку особистості діяти відповідно до законів краси.

Естетичне виховання здатне об'єднувати думку, почуття і волю людини, що діє на них цілісно і всебічно. В цьому полягає його головна особливість і найважливіша перевага порівняно з іншими видами виховного впливу. Це добре розуміли уже стародавні греки, які головну увагу приділяли вихованню саме естетичному («мусичному»). Вони розуміли, що людина «єдина», вона має цілісну природу, і ця обставина для естетичного впливу має вирішальне значення. Тому будь-яке виховання – політичне, правове, моральне, фізичне – повинно бути одночасно і естетичним. Пронизуючи без винятку всі види виховання, естетичне начало містить у собі в «знятій» формі всі прояви людського буття. Адже його метою є не «прикрашання» життя, а вираз і реалізація фундаментальної потреби людини – потреби в цілісності і всебічності свого розвитку.

У сучасних умовах естетичне виховання як головний засіб формування естетичної свідомості посідає важливе місце. Перед людиною постає питання вибору естетичного ідеалу, по-новому осмислюється краса людського буття, права і свободи людини. Тому дослідники вважають кінцевою метою виховання естетизацію людини,

загальнолюдську цінність ідеї Краси. Людство, йдучи шляхом наукового і технічного розвитку, дедалі відходить від первісної краси світу, що призводить до естетичного зубожіння, до туги за прекрасним Едемом. Свідчення цього – негативні наслідки однобічного розвитку молоді, серед якої нерідко спостерігається байдужість до традиційних культурних цінностей, внаслідок чого й виникає нагальний інтерес до легковажних розваг. Отже, на сучасному етапі естетичне виховання набуває нового змісту. Це пов'язане також і з принципово новими умовами сучасного життя, сутність яких, якщо сформулювати дуже коротко, у виникненні ринкової економіки і формуванні системи економічної демократії. Такі зміни спонукають і до змінення орієнтирів у вихованні. На сучасному етапі здійснюється переорієнтація цінностей виховання. Нині важлива саме стратегія цього процесу, система цінностей, на яку орієнтується суспільство. Ця стратегія виховує красу самої людини. Принцип Духовності, абсолют Добра є основою естетичного виховання. А центром естетичного виховання є людина, краса буття, краса вчинків.

Одне із суттєвих завдань естетичного виховання – виховання потреби творити за законами краси як результат поєднання генералізованих умінь – творчої здатності, що характеризує будь-яку працю, і естетичну. Естетичне почуття універсальне за своєю природою. Завдання естетичного виховання полягає в тому, щоб, визначивши, сформувавши ціннісні орієнтації особистості, піднести це почуття до рівня естетичної потреби, яка пронизує всі сторони діяльності – практичну і духовну. Отже, важливим елементом естетичної культури людини виступають його естетичні потреби, які спонукають людину до естетичної діяльності, до досягнення досконалості в усіх видах діяльності і у створенні гармонії між людиною та світом.

Естетична потреба, будучи універсальною, реалізує необхідність гармонізації світу відповідно до людської досконалості, сприяє розкриттю сутнісних сил людини, усвідомленню нею своєї цілісності. Формування естетичних потреб особистості неможливе без розвитку людських почуттів, без засвоєння всього багатства культури, а також без прояву активності особистості.

Естетична культура постає якісною характеристикою, що показує міру розвитку істинно людського в людині. Вона є показником зрілості суспільства і визначається, по-перше, її здатністю «засвоїти», перевести у свій внутрішній світ все багатство створених естетичних цінностей, по-друге, активністю людини, її здатністю вносити гармонію і досконалість в усі види діяльності. Засвоюючи створені людством естетичні цінності, використовуючи їх у своїй діяльності, збагачуючи свій естетичний досвід і тим самим роблячи їх індивідуальним естетичним надбанням, особистість сприяє задоволенню своїх естетичних потреб і вносить лепту в розвиток культури суспільства.

Фізичні, моральні, духовні якості людини неможливо ні організувати, ні оцінити без естетичного критерію, який не дається людині від природи, його потрібно виховувати. До того ж, розвиток естетичного ставлення людини до дійсності може розвиватися безмежно, нескінченно. Тому естетичне виховання, що торкається як сфери діяльності особистості, так і сфери її свідомості, являє собою дійовий шлях до формування гармонійної і всебічно розвинутої особистості.

Молодь, як відомо, є невід'ємною частиною суспільства. Специфіка цієї групи у тому, що саме в цей період завершується процес активного формування соціальної зрілості особистості. Загальним для всієї молоді і специфічно істотним є те, що всі її групи перебувають у розвитку, становленні і переживають певні стадії соціалізації. Звідси витікає загальна потреба в естетичному вихованні.

Особистість студента – один з найбільш важливих і значних об'єктів естетичного виховання, оцінки, естетичного ставлення. Умовою її моральної та естетичної цінності є гармонія духовного багатства, внутрішньої краси і зовнішньої привабливості. Гармонія фізичної і духовної досконалості, зовнішня краса і глибока духовність становлять основу високої морально-естетичної культури молодої людини, що

виявляється, перш за все, у взаємовідносинах між людьми. Іноді дипломований інженер виявляється непоганим спеціалістом, але людиною з низьким рівнем культури, особливо культури взаємовідносин, з нерозвинутим естетичним смаком, низькими культурними потребами. Зовнішня краса обмеженої, аморальної людини не сприймається естетично розвинутими людьми як прекрасне. Духовна краса людини, якій не притаманна зовнішня привабливість, також не виступає як об'єкт, що має найвищу естетичну цінність

Позаяк емоції, почуття мають безпосереднє відношення до формування світогляду, до виховання переконань молоді людини, зростає роль виховання естетичної культури молоді. Формуючи цей світ почуттів та емоцій, в яких відображається особистісне ставлення людини до речей та явищ оточуючої реальності, відкриваючи перед нею багатство справжньої краси, ми навчаємо її «правильно радіти» (Аристотель) і тим самим формуємо духовне обличчя молоді людини в цілому, досягаючи гармонії інтелектуальної та емоційної сфер духовного світу особистості, гармонії освіченості та емоційної культури.

Естетичне виховання молоді розширює можливості пізнання нею об'єктивної реальності, вдосконалює її інтелектуальні здібності, допомагає усвідомлено зорієнтуватись у сфері естетичних цінностей. Воно є засобом діяльного перетворення людської свідомості і психіки.

Роль і значення естетичного виховання студентської молоді обумовлене універсальністю функціонування естетичної свідомості, як сукупності ідей, теорій, поглядів, критеріїв художніх суджень, смаків, що формуються у процесі безпосереднього спілкування з дійсністю, природою, мистецтвом. Вона активно впливає на все буття людини, в тому числі на всі прояви її духовного життя, яке репрезентує інші ціннісні орієнтації. Специфічне завдання естетичного виховання – формування естетичних поглядів, ідеалів, смаків, потреб та почуттів. Естетична оцінка може значною мірою впливати на політичну, правову, моральну та інші оцінки. Якісні зрушення і зміни у сфері естетичної свідомості і діяльності знаходять відбиток у змісті та структурі естетичного навчання і виховання.

Людська продуктивна діяльність, праця людини є головним проявом естетичного ставлення до світу, визначальним чинником естетичного розвитку особистості. Трудова діяльність має для людини естетичне значення лише тоді, коли вчить бачити у праці красу, здобувати творче надхнення. Тому актуальним є завдання виховувати у студентства естетичне ставлення до всього, що становить головний вид трудової діяльності у вищій школі – навчання, тобто його предмет, засоби, результат. Необхідно розвивати здатність відчувати, сприймати навчальну діяльність як вищу насолоду, яку дає людині естетична діяльність.

Інтелігентна людина – це висококультурна людина, якій притаманна, на нашу думку, саме естетична культура, сутність якої – в естетично-творчому опануванні дійсності, що не обмежується будь-якою окремою сферою життя суспільства, що має загальний, універсальний характер.

Вищим проявом естетичної культури особистості є рівень її художньої культури, яка формується в процесі засвоєння індивідом теоретичних знань в галузі мистецтва, історично накопичених суспільством художніх цінностей і формування активного творчого ставлення до них. Отже, широкі виховні можливості художньої культури визначають її значення як важливого чинника формування всебічно розвиненої особистості з високими духовними потребами. Підвищення духовних потреб в загальній системі потреб відіграє велику роль у вихованні активної життєвої позиції студентської молоді.

Художня культура, на відміну від інших форм суспільної свідомості, відображає дійсність у конкретно-чуттєвій і цілісній формі, виступаючи засобом передачі соціального досвіду – раціонального та емоційного. Вона формує систему потреб

людини, силою емоційного впливу утверджує у свідомості студентської молоді певний ідеал, веде до формування певних настанов, духовних потреб.

Вищі досягнення мистецтва минулих епох та сучасності є головним фактором, що формує універсальне багатство справжньої людської культури, потреби у творчості та красі як невід'ємних основ життя. Цим пояснюється цінність мистецтва для всіх етапів розвитку людства. Воно покликане виховувати людей своїми особливими засобами. Мистецтво містить в собі і політичні, і правові, і моральні та інші ідеї, але не втрачає при цьому своєї специфічності, оскільки виражає їх у художньо-образній формі. В процесі впливу на аудиторію мистецтво формує її і формується під її зворотним впливом.

Головною умовою формування художньої культури особистості є достатній ступінь розвинутої естетичного сприйняття матеріалу мистецтва. Для того, щоб дійсно досягнути таємниці мистецтва, людина повинна розвивати свої художні нахили, здібності, усвідомлено прагнути до самовдосконалення в цій сфері. Вищим рівнем розвинутої художньої сприйняття можна вважати таке сприйняття, яке поєднується з інтенсивною активністю суб'єкта і виражається у творчості. Однак здатність до естетичного захоплення та насолоди не є вродженою, а набутою. Вона доступна тим, хто спроможний досягнути сутності творчого процесу в кожному конкретному виді діяльності.

Постійне спілкування з мистецтвом учить молодь не просто споглядати художній образ, а розкривати його внутрішній зміст, досягнути ідейний заряд твору і певною мірою краще розуміти життя і навіть самого себе. Головне призначення мистецтва полягає у збереженні культури і життєвого досвіду людства.

Нагромадження емоційного досвіду призводить до змін в якості естетичного сприйняття. Цим можна пояснити досить суттєву відмінність смаків молоді від смаків людей більш старшого віку. Ця поступова мінливість смаків у молоді дає можливість «вихователю» прищепити їй гарні смаки і навчити відрізняти справжнє мистецтво від немистецтва. Здатність душевного переживання при сприйнятті творів мистецтва залежить від ступеня підготовленості молодого глядача, слухача. Оскільки форма в мистецтві завжди умовна, її сприйняття є результатом виховання. Виховується і здатність засвоєння життєвого досвіду, що міститься у змісті твору мистецтва. Здатність до естетичного сприйняття може виникнути і розвиватися лише за умови спілкування з мистецтвом, за умови тривалого сприйняття його творів.

Література дає багатий матеріал для виховання естетичного смаку, естетичного ідеалу. Сприймання літературних творів розвиває естетичну свідомість людини. Естетичний розвиток людини – не лише в кількості прочитаних книжок, а й в організації почуттів, корегуванні своєї поведінки. Найважливішим завданням естетичного виховання за допомогою художніх творів є формування нових переконань, естетичних смаків, високої культури поведінки, естетичного освоєння природи, вміння розуміти її красу. Реальна дійсність показує, що для студентської молоді, яка має високі потреби в мистецтві, притаманні відмінне навчання і підвищена суспільна активність. У цьому сенсі художня культура виступає одним із провідних чинників гармонійної системи потреб студентської молоді.

Деякі важливі напрямки естетичного виховання вже реалізуються у програмі вузівської гуманітарної освіти. Так, вивчення традиційної української культури, народних традицій тощо допомагають протистояти урбанізації, стандартизації життя. Значне місце в естетичному вихованні займає принцип комунікативності. Він пов'язаний, перш за все, зі словом як засобом спілкування. Саме через слово людина отримує знання, пізнає істину. Рідна мова – це природний вихователю. Відчуженість від рідної мови веде до відчуженості від моралі, культури, історії не лише рідного, а й інших народів.

Отже, гуманітарна освіта, як і естетика, виступає як засіб формування творчої особистості. І, на нашу думку, існує певний специфічний двобічний зв'язок між гуманітарними науками, гуманітарною освітою та естетикою і естетичним вихованням зокрема. Гуманітарна освіта при належному підході може формувати і формує естетичну свідомість. А от наявна естетична свідомість особи впливає і навіть змінює спосіб сприйняття і викладання гуманітарних дисциплін.

Таким чином, визначаючи естетику як науку про реалізацію принципів гармонійного розвитку людини, людини і суспільства, людини і природи, а також як науку про вільний, самодіяльний вияв людських сил і здібностей у будь-якій досконалій професійній діяльності (Левчук Л.Т.), можна стверджувати, що саме ця наука забезпечує і гарантує цілісність гуманітарної освіти, як і цілісність особистості студента. Це має особливе значення, оскільки саме цілісність людської особистості, її здатність до самовдосконалення є тим ідеалом, якого має прагнути кожна людина.

Література

1. Видгоф В.М. Философия эстетического сознания: интеллектуально-эмоциональный мир, социальная природа и специфика. – М., 2007.
2. Современные концепции эстетического воспитания / Отв. ред. Киященко Н. И. – М., 1998.
3. Фролов Б.А. Эстетические основания культуры. – Пенза., 2001.
4. Хаксли О. Двери восприятия. Рай и Ад. – М., 2004.
5. Шевченко Г.П. Художньо-естетичне виховання студентської молоді : монографія / Г.П. Шевченко, Ю.А. Пастухова. – Луганськ, 2010.
6. Шіллер Ф. Листи про естетичне виховання людини // Ф. Шіллер. Естетика. – К., 1974
7. Эстетика. Вчера. Сегодня. Всегда / Отв. ред. В.В. Бычков, Н.Б. Маньковская. – М., 2005.

РОЛЬ СОЦІО-ГУМАНІТАРНОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ

Шикла Юрій Михайлович,

доктор філософії, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук КаУ,
м. Ужгород

Ця стаття присвячена проблемі ролі та значення соціо-гуманітарного виховання в сучасній культурі. Робиться наголос на кризових, трансформаційних процесах, що відбуваються в сучасній цивілізації, де актуалізується проблема відродження соціо-гуманітарного виховання, як такого, що дає можливість вироблення універсальних підвалин буття, які були б гарантом її існування, що можливе винятково на рівні філософської онтології, філософського мислення.

Ключові слова: глобалізація, інтеграція, гуманізм, буття, особистість, «софійність», персоналізм, культура, цивілізація.

Роль соціо-гуманітарного виховання в сучасній культурі. Даная стаття посвящена проблеме роли и значения социо-гуманитарного воспитания в современной культуре. Делается акцент на кризисных, трансформационных процессах, происходящих в современной цивилизации, где актуализируется проблема возрождения социо-гуманитарного воспитания как дающего возможность выработать универсальные основы бытия, которые были бы гарантом ее существования, а это возможно только на уровне философской онтологии, философского мышления.

Ключевые слова: глобализация, интеграция, гуманизм, бытие, личность, «софийность», персонализм, культура, цивилизация.

The Role of Socio-Humanitarian Upbringing in Modern Culture. *This article is devoted to the role and importance of socio-humanitarian education in modern culture. Emphasis on crisis, transformational processes taking place in modern civilization, where the problem is updated revival of socio-humanitarian education, which enables the production of universal foundations of being, which would guarantee its existence, which is possible only at the level of philosophical ontology, philosophical thinking.*

Key-words: *globalization, integration, humanity, being, personality, «sophious nature» personalism, culture, civilization.*

Життя з його складною павутиною, наука і культура в цілому (куди входять усі науки, види мистецтва, релігія, філософія) з їх гігантськими досягненнями потребують від нас, передусім від молодого покоління, удосконалення, енергійної допитливості, творчої уяви, допитливої думки, витонченої інтуїції, широкого світогляду і мудрості. Ми повинні ще глибше занурюватись в таємниці природи, соціальної реальності, тонко пізнати потаємні глибини людини, її співвідношення зі світом, ставлення людини до Бога: у нас ця проблема знову постала гостро актуальною.

Сучасний світ переживає період глибоких трансформацій, пов'язаних насамперед з інтенсивними глобалізаційними, інтеграційними процесами. Трансформаційні процеси сучасності торкнулись усіх сфер людської життєдіяльності, духовних основ, буттєвих підвалин людського існування. У переважній більшості наукової літератури якість цих процесів оцінюється як катастрофічна, з апокаліптичним вектором спрямування. Звісно, такі погляди є виправданими з огляду на ті проблеми, які сьогодні постали перед мисленням та поглядом сучасної людини. Техногенні, технократичні, інформаційні, морально – етичні, світоглядні («фрагментація людської свідомості») трансформації набувають характеру **онтологічного змісту, онтологічної катастрофи** – неконтрольованих процесів, зовнішньої сили, яка накопичила критичну масу відчуженої реальності. Такі процеси пригнічують власне людські «сутнісні сили» – свободу людської волі, прагнення до цілісного узагальнюючого способу мислення, цілісного ставлення до буття, тобто погляду «під кутом зору вічності», властивому тільки людині. Кризові періоди людської культури, історії не є новиною, це ті моменти, що виводили людство на нову якість розвитку. Нова якість – це не краще і не гірше – це можливість бути кращою чи гіршою. З глибокою вірою та надією думається і сподівається – все залежить від здатності акумулювання людиною своїх «сутнісних сил», щоб скерувати розвиток у напрямку людинотворчого існування, буття.

Вище зазначена проблематика вимагає насамперед виправданого способу освіти, виховання, усвідомленості. Наразі сучасна освіта, орієнтована на позитивні науки, обмежене прагматичне виховання, орієнтоване на дії і вчинки «тут і зараз», такої можливості не дають. Вона породжує однобокого, вузькоспеціалізованого функціонера, чим визначається буттєвий простір його існування. Опиняючись за межами свого визначеного буття, така людина стикається зі стихією невідомого, чужого, які породжують у людини страх, тривогу, відчай.

Вітчизняна філософія протягом усієї історії в глибинах своєї духовної культури культивувала цілісний погляд дійсності, зберігаючи тісний зв'язок з абсолютом, який є її гарантом.

Український філософ Кульчицький, як більшість західноєвропейських філософів і культурологів, розглядав розвиток культури через її кризові стани, де кризи – закономірні явища в культурному розвитку, суть якого полягає у змаганні «вартостей», їх систем та світоглядів, що відчутно посилюється під час зламів – при переходах від однієї постави культури до іншої. Особливість кризи сучасної культури він убачав у зміні ієрархії «вартостей», де на перше місце виходять «вартості» економічні й технічні, що, непомірно розростаючись, прикривають собою нашарування справжніх

вартостей – релігійних, етичних, естетичних, теоретичних. До згубних наслідків цієї технізованої культури з її трьома цивілізаційними «М» (машини, маса, міста) відносив внутрішнє спустошення людини, механізацію, автоматизацію та деперсоналізацію її (5; 91). Саме тому, порушуючи питання про можливість людського щастя в умовах «машинізованого» світу, О.Кульчицький шукає об'єктивну силу, за допомогою якої можливе олюднення буття та духовне звільнення людини з-під влади «машини». На його думку, такою альтернативою є «софійність» мислення як нове ставлення до буття.

Відтворюючи античну традицію в аналізі поняття «софійності», О. Кульчицький розуміє її як «певний стан чи прикметність душі». Через «софійність» Олександр Юліанович досягає не просто істини буття, а буття в істині.

Усі знання людства, хай би які вони були багатогранні і дивовижно диференційовані між собою і в середині себе, виглядають ніби «розставлені пальці», якими людина входить у канву буття. Це природно і необхідно. Але нарівні з цим диференційованим підходом потрібен узагальнюючий мудрий погляд, просякнутий софійним філософським мисленням.

Людина відчуває духовну потребу в тому, щоб мати цілісне уявлення; вона, за словами Булгакова, не може погодитись чекати із задоволенням цієї потреби до тих пір, доки майбутня наука дасть достатній матеріал для цієї мети; їй необхідно також дістати відповіді на ті питання, які виходять за межі позитивної науки і не можуть бути нею навіть і усвідомленими.

Для людства в цілому націленість світоглядних пошуків і суспільно-наукових розвідок на майбутнє стає чи не найголовнішою умовою власного збереження. Від розуміння, хоч би в загальних обрисах, можливих шляхів подальшого поступу (чи спрямування до безодні небуття?) залежить зосередження свідомих зусиль на корекції, якщо не вибудові, тих проєктів, які можуть принаймні застерегти від сповзання людського роду в ніщо.

Сучасній людині є важливим вироблення універсальних підвалин буття, які були б гарантом її існування, що можливе винятково на рівні філософської онтології, філософського мислення.

Буденне мислення сприймає терміни «бути», «існувати», «бути в наявності» як синоніми, близькі за значенням. Філософія використовує термін «бути», «буття» для визначення не просто існування, а того, що гарантує існування. Насамперед ми говоримо про людське існування, на яку покладена **відповідальність за існування** як таке.

Для О.Кульчицького було зрозуміло, що сучасна йому цивілізація загрожує духовним спустошенням для людини. «Цивілізація, послуговуючись визволеними агресивними силами і втративши зв'язок із психічною та духовною культуротворчістю, може завадити не лише поступові людства, а й самому його існуванню взагалі». Через це закликав інтелектуалів до філософсько-антропологічного переосмислення у бік захисту особистості від «заволодіння і заповнення персональної надбудови економічно-психічними вартостями цивілізації». У свіго часу М. Бердяєв наголошував на тому, що «культура, насамперед – це міра людяності у самій людині».

Людина, що володіє лише позитивними знаннями, сьогодні не здатна вийти на необхідний рівень, на повне усвідомлення сучасних проблем. Глибоко зрозуміти своє призначення як людини (особистості) по відношенню до інших, до суспільства в цілому – може тільки людина, яка вихована через призму гуманістичних ідей.

Для західноєвропейського суспільства, людства загалом самоусвідомлення пріоритетності гуманізму, його головних принципів і настанов, проголошення людинотворчих цінностей, що визначають людину як людину та необхідність їх утвердження в суспільстві, повинно бути не маніфестацією, а онтологічною визначеністю людського існування.

Пізно виступивши на арену світової історії, українська людина все ж має кращі дані оминати помилки Західної Європи, у якій, за прогнозами, у XXI столітті відбудеться зміна зовнішньої стабільності фундаментальною внутрішньою нестабільністю. Ця внутрішня нестабільність Заходу пов'язана із браком внутрішньої комунікації, причиною якої є абсолютизація конкуренції індивідів і груп, вимагає надмірної спеціалізації кожного, що породжує відчуження у суспільствах. До негативних наслідків може призвести надмірне використання комп'ютерних систем, які все більше автоматизують професійну діяльність, що спричинюватиме втрату сенсу буття, своєї соціальної значущості у великого загалу людей. І саме тут на допомогу Заходу може прийти Україна, де світоглядна толерантність українця означає повагу до чужого, акцент на моментах єдності, а не чужорідності. І якщо до кінця XX століття ця толерантність реалізовувалась як слабкість, то у XXI – вона перетворюється у силу культуро- і суспільствотворення, яка здатна оживити внутрішню комунікацію Європростору (5; 110).

Хай би яким би дивним і диференційованим поставав перед людиною світ, вона повинна нести за нього відповідальність. Один із поетів, Ісса, написав просте хайку: «Світ роси – це лише світ роси. – І однак!..». Однак... приймемо цей світ роси як матеріал для того, щоб створити життя більш повним (1;117).

Література

1. Карась А. Філософія Олександра Кульчицького // Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Серія: Підручники. Мюнхен – Львів: Укр. Вільний Універ., 1995. – Ч.42. – С. 9–22.
2. Лой А.М. Онтологічні підвалини філософсько – антропологічної концепції Олександра Кульчицького // Філософсько-антропологічні читання 96. – К.: Інститут філософії НАН України, 1996. – Вип.2. – С. 15–19.
3. Митрович К. Професор Кульчицький між нами // О. Кульчицький. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. Серія: Монографія. – Мюнхен–Париж: Укр. Вільний Університет, 1985. – Ч. 42.
4. Ортега-и-Гассет. Что такое философия? М.: Наука, 1991.
5. Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. – 2010. – № 3 (41).
6. Рассел Б. История западноевропейской философии. – Р/Д, 1998.
7. Табачковський В.Г. Гуманізм та проблеми діалогу культур // Філософська думка. – 2001. – №1.

ОЛЕКСАНДР РУСОВ ЯК МОВОЗНАВЕЦЬ

Шаркань Інна Федорівна,

доктор філософії, старший викладач кафедри класичних та сучасних літературних мов КаУ,
м. Ужгород

У статті подано маловідому інформацію про мовознавчу спадщину видатного статистика, етнографа, фольклориста й громадського діяча Олександра Русова; обґрунтовано думку про необхідність докладного вивчення цієї спадщини та включення відомостей про О. Русова як лінгвіста до нових енциклопедичних видань.

Ключові слова: *О. Русов, граматики, рукопис, підросійська Україна, історія українського мовознавства.*

Александр Русов как языковед. В статье раскрыта малоизвестная информация о языковедческом наследии выдающегося статистика, этнографа,

фольклориста и общественного деятеля Александра Русова; обосновано мнение о необходимости детального изучения этого наследия и включения информации об А. Русове как лингвисте в новые энциклопедические издания.

Ключевые слова: А. Русов, грамматика, рукопись, подросийская Украина, история украинского языкознания.

Alexander Rusov as linguist. *The article explores the unknown information about the linguistic papers of outstanding statistics, ethnographer, folklorist and public figure Alexander Rusov. Substantiated opinion of the need for a detailed study of this heritage and the inclusion of information about O. Rusov as linguist to new encyclopedias.*

Key-words: O. Rusov, grammar, manuscript, Eastern Ukraine, history of Ukrainian linguistics.

Сьогодні Олександр Русов відомий насамперед як земський статистик. В „Енциклопедії українознавства” зазначено, що він був ще й етнографом, фольклористом і громадським діячем. Народився О. Русов 1847 року в Києві. Навчався в Київському університеті на історико-філологічному факультеті, учителював у київській гімназії. Був членом київської «Старої громади», Південно-західного відділу Російського географічного товариства. 1874 року брав участь у підготовці перепису населення Києва. У 1875-1876 рр. у Празі здійснив видання „Кобзаря” Т. Шевченка у двох томах. Був організатором земської статистики на Чернігівщині. Протягом 1878-1880 рр. працював у Ніжинському повітовому земстві, у 1882-1892 роках очолював оцінно-статистичну роботу в Херсонській і Харківській губерніях. Протягом 1893-1898 років розробив економічний баланс Чернігівської губернії; у 1899-1902 роках був завідувачем Статистичного бюро Полтавщини, проводив описи повітів і міст, організував подвірний перепис у цій губернії. Після примусового виселення з Полтави 1902 року переїхав до Санкт-Петербурга, де працював у страховому товаристві „Надежда”. 1909 року повернувся в Україну, викладав статистику в Київському комерційному інституті. Помер 1915 року в Саратові, куди інститут був евакуйований під час Першої світової війни. О. Русов – автор близько 40 наукових праць із економічної статистики, з української фольклористики та педагогіки [6, с. 2649-2650].

Як бачимо, в „Енциклопедії українознавства” нічого не сказано про О. Русова як мовознавця. Немає такої інформації і в інших солідних енциклопедичних виданнях – „Українській радянській енциклопедії” (т. 9. – К., 1983) [7], „Енциклопедії історії України” (т. 9. – К., 2012) [4]; у третьому виданні енциклопедії „Українська мова” (К., 2007) статті про О. Русова взагалі не подано [10].

Виявлені нещодавно нові відомості про Олександра Русова дають можливість говорити про ще один аспект його спадщини – лінгвістичний. У фондах відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (ф. 144, д. 2) ми відшукали чорновий автограф граматики О. Русова – праці, яка донедавна вважалася втраченою. Написана граматика українською мовою в зошиті розміром 21 x 17 см, має досить значний обсяг – 150 аркушів. На титульній сторінці відзначено, що автор планував видати граматику в Празі 1875 року [9]. У фонді Олександра та Софії Русових відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка зберігається ще одна папка – матеріали до української граматики вченого (ф. 144, д. 3). У цій папці вміщено 214 аркушів різного формату, які О. Русов використовував, готуючи працю [8; див. також 11].

Значення цієї праці для історії мовознавства, враховуючи час і суспільно-політичні умови її появи, важко переоцінити: після публікації „Граматики малоросійського наречія” О. Павловського 1818 року та його ж „Прибавлення къ Грамматике малоросійського наречія” 1822 року у Східній, підросійській, Україні в ХІХ ст. не було опубліковано жодної граматики української мови. Проте робота над

граматичним унормуванням української мови в ХІХ ст. не припинялася: до 1843 року була створена „Грамматика малоросійського языка” П. Білецького-Носенка; у другій половині ХІХ ст., крім О. Русова, над граматиками української мови працювали Г. Стрижевський, П. Куліш, А. Свидницький, М. Лисенко, М. Старицький та інші члени Київської «Громади» під керівництвом Є. Судовщикова, П. Житецький, В. Науменко. Важливу організаційну роботу проводили М. Костомаров і М. Драгоманов (докладніше див. [11]). Основна причина відсутності друкованих граматик української мови в підросійській Україні в другій половині ХІХ ст. – заборони друку праць українською мовою, зокрема Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року. Граматика О. Русова, створена 1875 року, – чи не єдина праця такого типу, створена в підросійській Україні другої половини ХІХ ст., яку вдалося відшукати.

У Західній Україні були більш сприятливі обставини для розвитку української мови та лінгвістики, тому тут з'явилося більше граматичних досліджень – рукописна граматика І. Могильницького (1822 – 1824 рр.), друковані праці М. Лучкая (1830 р.), І. Фогарашія (1833 р.), Й. Левицького (1834 р.), І. Вагилевича (1845 р.), Й. Лозинського (1846 р.), Я. Головацького (1849 р.), М. Осадци (1862 р.), П. Дячана (1865 р.), О. Партицького (1871 р.), О. Огоновського (1889 р.), С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1893 р.).

Діяльність О. Русова вже була у полі зору вчених. Грунтовні розвідки належать дослідникові О. Рахну, який захистив кандидатську дисертацію „Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)” (Харків, 2003) [5], уклав біобібліографічний покажчик „Олександр Олександрович Русов (1847 – 1915)” (Чернігів, 2004). Цей покажчик нараховує 246 позицій і містить інформацію про опубліковані й неопубліковані праці О. Русова, про його епістолярій, а також літературу, присвячену вченому [3]. У кандидатській дисертації О. Рахно виділив три групи публікацій про О. Русова: 1) рецензії на етнографічні та статистичні твори; 2) біографічні статті та нариси, зокрема і в енциклопедичних та довідникових виданнях; 3) загальні праці, у яких є згадки про його діяльність [5, с. 3]. Спадщину О. Русова в різних аспектах вивчали Д. Антонович, В. Огоновський, А. Катренко, Б. Петрук, Н. Побірченко, В. Шевченко, І. Карєєва та ін.

Грамматика – не єдина мовознавча праця О. Русова. Після закінчення університету він виконав наукову роботу „Эпоха составления славянских азбуки и первоначального перевода Св. Писания на славянский язык”, за що здобув ступінь кандидата історико-філологічного факультету. О. Русов також викладанням мов: працював учителем латині в Златопільській класичній прогімназії на Чигиринщині; з вересня 1869 р. викладав латинську та грецьку мови у Києво-Подільській прогімназії [3].

На початку 1870-их років українці відчували певне послаблення дії Валуєвського циркуляра, було видано низку науково-популярних праць українською мовою. Однак царська цензура і в цей період дуже прискіпливо ставилася до українських видань. Мабуть, через це Київська громада 1875 року відрядила О. Русова до Праги готувати до друку Шевченків „Кобзар”. Книга мала складатися з двох томів: у першому планувалося вмістити твори, пропущені цензурою в Росії, у другому – ті, яких цензура могла заборонити. Отже, О. Русову довіряли як доброму знавцеві мови, оскільки готувати до видання й редагувати твори Т. Шевченка – справа дуже відповідальна. О. Русов упорядковував матеріали, сам робив коректуру, вичитував рукопис та збирав спогади сучасників Т. Шевченка. Працюючи над виданням „Кобзаря”, О. Русов листувався з багатьма мовознавцями. У Празі вчений збирав матеріали для своєї магістерської дисертації про Яна Жижку; мав намір прослухати курс порівняльної граматики слов'янських мов відомого словацького мовознавця М. Гаттала; спілкувався з видатним славістом П. Шафариком [2]. Саме тоді у Празі О. Русов підготував до видання граматику української мови, однак із невідомих причин ця праця не була видана.

Після повернення з відрядження О. Русов серйозно зайнявся статистикою. Деякі мовознавчі питання вчений розглядав у листуванні з видатним лінгвістом О. Потебнею [1].

Мовознавча спадщина О. Русова вивчена недостатньо. Зумовлено це, насамперед, тим, що найбільша його лінгвістична праця – „Граматика української мови” – ще й через півтора століття після створення залишається не опублікованою і маловідомою. Однак уже наявної інформації достатньо для того, щоб говорити про ще один аспект діяльності О. Русова – мовознавчий. Тому варто включити інформацію про О. Русова як мовознавця в нові енциклопедичні праці, зокрема й до нового видання енциклопедії „Українська мова”.

Література

1. З листування Олександра Потебні та Олександра Русова. Вступне слово Віри Франчук // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 1. – С. 69-78.
  2. Кареева І. Г. Олександр Олександрович Русов і видання Шевченкового „Кобзаря” 1876 року / І. Г. Кареева // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки : науковий журнал / Гол. ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – № 5. – С. 168-170.
  3. Олександр Олександрович Русов (1847-1915) : біобібліогр. покажчик / склад. і вступ. ст. О. Я. Рахно; Чернігівська держ. обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Чернігівська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців. – Чернігів : [б.в.], 2004. – 116 с.
  4. Осташко Т. С. Русов Олександр Олександрович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 381-382.
  5. Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / Рахно Олександр Якович. – Харків, 2003. – 19 с.
  6. Русов Олександр // Енциклопедія українознавства : в 11 т. / [гол. ред. проф. д-р В. Кубійович; заст. гол. ред. проф. М. Глобенко]. – Перевидання в Україні. – Львів : [б. в.], 1993-2003. – Т. 7. – Львів : [б. в.], 1998. – С. 2649-2650.
  7. Русов Олександр Олександрович // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. – Вид. друге. – Т. 9. – К. : Головна редакція УРЕ, 1983. – С. 522.
-

Юридичні науки

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ

Стрельбицький Микола Павлович,
доктор юридичних наук, професор, академік

Стрельбицька Лілія Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
Міжнародна академія богословських наук,
м. Київ

У статті аналізуються багаторічний досвід забезпечення національної єдності в умовах державотворення та сучасної інформаційної революції.

Ключові слова: єдність нації, національна свідомість, інформаційна війна.

Пути формирования национального единства. *В статье анализируется многолетний опыт обеспечения национального единства в условиях создания государства и современной информационной революции.*

Ключевые слова: единство нации, национальное сознание, информационная война.

Ways of Shaping National Unity. *The article analyses the experience of many years that has contributed to providing for the national unity in the context of state formation and present-day informational revolution.*

Key-words: national unity, national consciousness, informational war.

Одним з найголовніших практичних завдань сьогодні є формування стійкої національної свідомості суспільства, яка обумовлює національну єдність.

Конструктивну роль в оздоровленні нації належить виконувати і **національно свідомим силам**, які зазвичай називають націоналістичними. Залежно від мети та поведінки в тій чи іншій історичній ситуації вони можуть відігравати або конструктивну, або деструктивну роль.

Слід визнати, що взагалі націоналістичні течії в суспільстві покликані виконувати таку ж роль, як санітари в природі, мають сприяти здоровій духовній популяції населення. Це досить поширене у світі і неоднозначне явище (наприклад, у Німеччині – нацистська партія, 1933 р., у Кубі, Анголі, Нікарагуа – національно-визвольний рух 60–80 років минулого століття, сьогоdnішні націоналістичні об'єднання у Польщі, Росії, а ще раніше – РОА тощо). В Україні сьогодні національні ідеї сповідують або експлуатують у нашій державі принаймні три групи. Їх умовно за цими критеріями можна поділити або розрізнити таким чином.

До першої групи носіїв таких ідей можна віднести конструктивне національно-патріотичне крило, яке репрезентують представники творчої інтелігенції, що спрямовує свій інтелект на вирішення проблем сучасності в інтересах збереження національної ідентичності, пам'яті, історії, мови тощо. Вони виступають **ЗА** реалізацію цих ідеалів.

До другої групи належить національно-радикальне крило, ядро якого складає молодь, об'єднана на основі громадських військово-спортивних утворень або партій, що виділяється ортодоксальністю та агресивністю своїх дій і прагне до реваншу за минулі поразки. Виступають **ПРОТИ** різних традиційних заходів (Дня Перемоги тощо), окремих рішень влади, пам'ятників і т.п., чинять протидію, інколи застосовуючи силу чи порушуючи громадський порядок.

До третьої групи часто намагаються увійти окремі опозиційні до влади сили чи особи, які раніше не виділялися своїми національно-патріотичними переконаннями, або й працювали в обкомах комсомолу чи ЦК компартії, а тепер експлуатують національні гасла заради здобуття підтримки національно-свідомих течій для досягнення своїх особистих цілей. Залежно від ситуації вони виступають і **ЗА і ПРОТИ**, часто апелюючи до закордонної підтримки.

Усе це складає сьгоднішні передумови, які визначають характер і напрямки внутрішньої **інформаційної війни**, яка ведеться в сучасних умовах між різними політичними силами, що існують в Україні. Вони широко залучають весь арсенал пропагандистських засобів, в тім числі інформаційного терору через засоби масової інформації та комунікації, і знаходять матеріальну чи моральну підтримку у зацікавлених у цьому процесі осіб.

Джерела ж зовнішньої інформаційної війни, або агресії чи терору, як правило, знаходяться за межами України і фінансуються міжнародними, державними, приватними структурами, іноземними спецслужбами, організаціями та особами, що здійснюють відверту антиукраїнську політику, спрямовану на підрив державницьких основ країни та єдності її суспільства.

Суттєвою складовою політичної системи в цих умовах є побудова ефективної **державної інформаційної політики**, основною метою якої є захист національних інтересів в процесі демократичних перетворень через мас-медіа, які мають служити інтересам людини, гарантії її гідності і безпеки. **Основними напрямками** сучасної державної інформаційної політики повинні стати:

- реальне, а не декларативне, забезпечення конституційних прав і свобод громадян України в інформаційній сфері;
- ефективне та якісне інформаційно-аналітичне забезпечення органів державної влади та місцевого самоврядування, здатне стати підґрунтям для прийняття належних управлінських рішень;
- послідовна інтеграція України до світового інформаційного простору, подолання відставання у сфері передових інформаційних технологій;
- надійний захист інформаційного простору України від негативного внутрішнього і зовнішнього впливу.

У процесі **побудови інформаційного суспільства** важливо законодавчо, методично й організаційно забезпечити розвиток засобів масової інформації. Юридично захистити від монопольної експлуатації інформаційних і телекомунікаційних систем, забезпечити додержання гарантій інформаційної безпеки та захисту інформації. Сприяти цьому має стати підготовка та прийняття Інформаційного кодексу України як системоутворюючого законодавчого акту, що мав би відрегулювати суспільні інформаційні правовідносини та зміцнити інформаційну безпеку молодій державі.

Нагальною є потреба зближення управлінської та інформаційної теорії і практики, кардинальне підвищення інформаційної освіти і культури населення, утвердження у свідомості людей ідеалів демократичної правової держави.

Ми повинні виховувати патріотизм сучасного громадянина не лише на прикладах минулого, до того ж такого неоднорідного і суперечливого, а залучаючи його до активного процесу державотворення в сучасних умовах, що сприятиме неформальній участі його у цих процесах, наслідками яких і причетністю до них кожен має дорожити. Минулим чварам слід протиставити згуртованість і єдність нового покоління та нової держави, надійно захищати **інформаційний простір держави**, який складає сукупність інформаційних потоків як внутрішніх, так і зовнішніх.

Головною передумовою досягнення належного рівня інформаційної безпеки має бути об'єднання нації для вирішення завдань духовного, культурного та матеріального життя на основі підтримки загальної стабільності і злагоди в державі.

Захист національного інформаційного простору неможливий без високорозвиненої духовної сфери, яку покликана формувати національна еліта, творча інтелігенція, вчені, генеруючи продуктивні ідеї, національну ідеологію, визнані переважною більшістю народу, а не культивовану окремими нечисленними анклавом, що не має стосунку до більшості населення і не відображає його свідомості, що історично склалася. Важливо також успішно практично вирішити проблему реального контролю інформаційного простору, що, як справедливо наголошують фахівці, «вирішується в основному з використанням адміністративних методів, особливо цензури, завданням контролю є, в основному, захист державних таємниць, і боротьба зі зловживаннями свободою слова, як недопущення пропаганди насильницької зміни влади, закликів до національної, релігійної, регіональної, расової ворожнечі тощо».

Важливою складовою національної безпеки є державна політика **забезпечення інформаційної безпеки**, спрямована на превентивну діяльність органів державного управління щодо реалізації гарантій інформаційної безпеки особи, суспільства, держави. На практиці така політика впроваджується ще дуже повільно. «Спостерігається тенденція до використання ЗМІ деякими політичними партіями, рухами, блоками, громадськими об'єднаннями з метою реалізації власних інтересів без огляду на необхідність збереження в Україні загальнонаціональної стабільності і злагоді. Часто використання ними друкованої та іншої інформації створює загрозу інформаційній безпеці, оскільки подається здебільшого одностороння, спеціально підібрана інформація, роздуваються пристрасті, використовуються погрози... Усе більше впливає на засоби масової інформації організована злочинність» [1, с. 158–159].

З особливою гостротою, жорстокістю й активністю ці методи застосовуються в період підготовки та проведення всенародних референдумів, виборів Президента України і народних депутатів, залучаючи до цих акцій певні категорії населення, щедро оплачуючи «роботу» учасників. Усе це заважає об'єктивному волевиявленню учасників виборчого процесу, а деколи і спрямоване на його зрив, якщо не забезпечував власної перемоги на виборах. Так замовляли силові акції або революції замість чесних демократичних виборів, де ініціатива і пріоритет належав їхнім інспіраторам, а не народу – основному джерелу влади в особі виборців. Для України це стало характерним особливо в період становлення молоді незалежної державності, де на головні позиції вийшли розподіл власності і створення первинного капіталу. Тому виникла антагоністична боротьба між впливовими особистостями у владі і поза нею за оволодіння капіталом і завоювання за всяку ціну особистої приналежності до класу великих власників вчорашнього державного майна або капіталу, який у більшості випадків тут же переводився за межі України. А без владних повноважень при тогочасному законодавстві та існуючих схемах приватизації цієї мети досягнути було неможливо. Цьому було підпорядковано дії окремих осіб задля проникнення будь-якими шляхами у владу або політику, вдаючись до розв'язання інформаційної війни або застосування інформаційного тероризму.

Фахівці відзначають, що експлуатація феномену **інформаційного тероризму** як в Україні так і за її межами стає останнім часом реальною дійсністю і часто переходить у політичну площину. Це дає змогу політикам аргументувати свої дії та рішення, спираючись саме на цей концепт. Звідси – легітимація насильства у відповідь на терористичні акти у вигляді безальтернативності силового вирішення проблеми, превентивні заходи щодо можливих актів тощо.

У випадку нелегітимізованого насильства такі символи-поняття, як «тероризм», «теракт» або «терорист», що персоніфікують кров, смерть, страх, жах, звертаються прямо до інстанцій, відповідальних за безпеку й самозбереження. Політико-психологічна сутність терористичного акту залишається прихованою від аудиторії і, як правило, у дискурсі, пропонованому ЗМІ, здобуває політико-кримінальне забарвлення. Водночас психологічна складова зберігається в латентному стані. Когнітивна

топографія суспільної свідомості, що творять ЗМІ, позбавляє аудиторію можливості інтерпретувати подію поза представленим контекстом, поняття «тероризм» стає визначальним. Включаються несвідомі психологічні процеси, що діють у надрах індивідуальної і колективної психіки, панування «невдоволення» у суспільній свідомості й тривожні очікування сприяють перетворенню аудиторії на активну масу з активним потенціалом дії. Символ актуалізує цей потенціал, чим сприяє злиттю повсякденного й суспільного рівнів свідомості на індивідуальному рівні й загальній фрустрації на колективному.

Ірраціональне мислення стає визначальним тому, що саме символами оперують ЗМІ, які вони ж продукують і ретранслюють. Виникає реальна загроза перетворення новин на **інформаційний тероризм**, якщо дотримуватися сценарію, розробленого методологами терористичного дійства. Виконуючи свою соціальну функцію – інформування, мас-медіа стають задіяними в процес терористичного дійства і є його безпосередніми учасниками. Отут і виникає питання про самообмеження, інше – про компетентність. Часом мас-медіа, граючи за сценарієм терористів, виступають у ролі основного фактора десоціалізації й сприяють руйнуванню сформованої ідентичності, йдеться про особисте або групове самовизначення й асоціальне ставлення до державних інститутів влади.

Подібна «протерористична» спрямованість діяльності окремих ЗМІ зумовлена не стільки безвідповідальністю, як ригідністю розуміння свого місця і ролі в суспільстві. Причин цього безліч, починаючи від ослаблення механізмів соціального контролю, розуміння інституційної ролі ЗМІ у суспільстві й закінчуючи професійними навичками журналістів. Необхідно зрозуміти, що свобода слова не звільняє від моральної відповідальності за результати діяльності мас-медіа.

Слід також зазначити, що часом ЗМІ, висвітлюючи події навколо терористичного акту й антитерористичних дій спецслужб, у погоні за сенсацією, у спробі зібрати максимум аудиторії, пропонують ледве не інструкції із підготовки та здійснення терористичних акцій. Найчастіше для залучення аудиторії мас-медіа згущують барви і додатково нагнітають ситуацію, що максимізує ефект теракту й грає на руку терористам. На жаль, існують факти, коли дії журналістів прямо або опосередковано створювали додаткову загрозу для життя й здоров'я заручників, ускладнювали проведення контртерористичних операцій.

Соціальний інструментарій в управлінні такими ситуаціями повинен бути синтезом засобів інституційного підходу й комплексного аналізу рефлексивних процесів, починаючи від суб'єктів тероризму, їхніх безпосередніх жертв, учасників контртерористичної операції (зокрема спецназу), представників влади й суспільства в цілому, і закінчуючи мас-медіа як інститутом і їхніми представниками: журналістами, телеоператорами, режисерами й режисерами монтажу – всіма, хто залучений у процес створення інформаційного повідомлення.

Тут дуже важливе виділення психологічного аспекту в розумінні феномену тероризму, і не тільки в плані розуміння механізму залучення в терористичну діяльність або специфіки функціонування терористичного співтовариства, а й особливостей психологічного впливу терористичних актів на індивідуальну й масову свідомість.

Обговорюючи міжнародний тероризм, необхідно мати на увазі, що терористичної мережі як такої не існує. Глибокий сумнів викликає також наявність якого-небудь єдиного аналітичного й координаційного центру міжнародного тероризму. Немає визнаних лідерів наднаціонального масштабу. Дедалі більша демонізація тероризму або окремо взятих представників ЗМІ, політиками, політологами і політтехнологами не сприяють здоров'ю суспільної свідомості.

Бездумна ретрансляція національними мас-медіа повідомлень світових інформаційних агентств, найчастіше не вільних від тенденційної подачі інформації, що,

на наш погляд, не тільки неприйнятна відповідно до пропонованої (читай нав'язуваної) точки зору, але і не сприяє виробленню конструктивної позиції в протистоянні міжнародному тероризму. Загальну істерію, що охопила суспільство, свідомо чи мимоволі, але активно підігрують мас-медіа.

Нині існує схильність перебільшувати міць і розгалуженість інформаційних терористичних організацій. Однак жодним чином не можна зменшувати небезпеку інформаційного тероризму. І саме суспільна думка впливає на політичну еліту своїх держав, активізуючи цим міжнародне співробітництво у сфері інформаційної безпеки.

Очевидно, що позбавлення від тероризму як форми політичного насильства можливе лише за умови глобальної перемоги над тоталітаризмом й екстремізмом, а також послідовного розвитку інтеграційних тенденцій у сучасному світі [2, с. 170]. Існуюча пріоритетність силового рішення у протистоянні суспільства викликам тероризму, як вчить практика, не приносить бажаних результатів. Необхідно шукати інші рішення, де пріоритет, за визначенням, повинен належати мас-медіа.

Нагальною є потреба неінституційного підходу до традиційних друкованих й електронних мас-медіа, а також *Internet-media*, нового розуміння ролі ЗМІ як основних засновників соціально-організованого мислення, форм і способів взаємодії їх із суспільними, державними й наддержавними інститутами в умовах кризових явищ, що супроводжують становлення глобального інформаційного простору. Саме з цих позицій повинна будуватися інформаційна політика для протидії тероризму й політичному екстремізму, зниження терористичної активності, запобігання негативним наслідкам терактів. Це насамперед розуміння феномену інформаційного простору, формування спрямованих зусиль із розробки й створення моделі контролю та управління в інформаційній сфері, створення відповідної нормативно-правової бази, яка регламентує дії ЗМІ, характер взаємодії мас-медіа й державних структур і відомств у протистоянні інформаційному тероризму [3].

Література

1. Бабієва А. Катастрофогенний чинник політичного насилля // Політичний менеджмент. – 2004. – №3 (6).
2. Данільян О.Г., Дзьобань О.П., Панов М.І. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації. – Харків, «ФОЛІО». – 2002. – 284 с.
3. Лысенко В. СМИ и общественное мнение: технологии манипулирования // ПЕРСОНАЛ. – 2004. – №9.

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА КАК ГАРАНТИЯ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ РЕЛИГИОЗНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Грудницька Світлана Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
Інститут економічно-правових досліджень НАН України

Бардашевич Наталя Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії права
Донецького національного університету,
м. Донецьк

В статъе речъ идет о расширении возможностей юридической защиты права собственности и других имущественных прав религиозных организаций. Руководствуясь принципом верховенства права, исходя из признания прямого действия

норм Конституції України, автори обосновують пропозиції по совершенствованию законодательства о свободе совести и практике его применения. Прежде всего, предлагается пересмотреть ряд положений, содержащихся в разъяснениях ВАСУ от 29.02.1996 №02-5/109, а также некоторые нормы Закона Украины «О свободе совести и религиозные организации».

Ключевые слова: верховенство права, религиозные организации, право собственности, право хозяйствования, церковные (конфессиональное) право, имущественные права, религиозные общества.

Принцип верховенства права як гарантія майнових прав релігійних організацій. У статті йдеться про розширення можливостей юридичного захисту права власності та інших майнових прав релігійних організацій. Керуючись принципом верховенства права, виходячи з визнання прямої дії норм Конституції України, автори обґрунтовують пропозиції щодо вдосконалення законодавства про свободу совісті та практики його застосування. Перед усім, пропонується переглянути низку положень, що містяться в Роз'ясненнях ВАСУ від 29.02.1996 №02-5/109, а також деякі норми Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Ключові слова: верховенство права, релігійні організації, право власності, право господарювання, церковне (конфесійне) право, майнові права, релігійні громади.

The rule of law as a guarantee of property rights of religious organizations. This article is about the empowerment of the legal protection of property rights and other proprietary rights of religious organizations. Guided by the principle of the rule of law, the recognition of the direct effect of the norms of the Constitution of Ukraine, the authors prove the proposals to improve legislation on freedom of conscience and practice. First of all, it is proposed to revise a number of provisions contained in Explaining Secu from 29.2 in 1996 №02-5/109, as well as certain provisions of the Law Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organizations».

Key-words: rule of law, religious organizations, ownership, management, church (confessional) law, property rights, religious communities.

Конфликты между религиозными организациями (далее – РО) на имущественной почве стали возникать особенно часто еще в начале 90-х годов XX столетия что, прежде всего, было связано с переходом религиозных обществ (общин) из одной конфессии в другую. Примерно в это же время обострились вопросы, связанные с передачей религиозным организациям культового имущества, находящегося во владении органов государственной власти, местного самоуправления или числившегося на балансе организаций (учреждений). Во многом это было связано с формированием новых условий хозяйственной жизни, что не в последнюю очередь детерминировалось принципиальными изменениями в сфере права. Среди тех, кто обращался к исследованию данных проблем в 90-х гг., можно назвать таких авторов как Д. Лылак [12], С. Коваленко [9], В. Джуль [7], Г. Друзенко [12] и др.

Сегодня, спустя два десятилетия, данные проблемы не утрачивают своей актуальности. До сих пор продекларированные государством обязательства по передаче имущества религиозного назначения РО надлежащим образом не выполняются, при этом развивается практика самочинных захватов культовых объектов.

С целью упорядочения отношений в религиозной сфере неоднократно давались Разъяснения Высшего хозяйственного (ранее – арбитражного) суда Украины (ВАСУ), касающиеся практики применения принятого в 1991 году Закона Украины «О свободе совести и религиозных организациях» [7]. Первые Разъяснения были даны еще ВАСУ в

1992 году [13]. Однако сфера имущественных отношений между РО разных конфессий (вероисповеданий) оставалась чрезвычайно напряженной [15], и уже в 1996 году ВАСУ предложил новые Разъяснения [16], в которые с момента утверждения неоднократно вносились изменения. Но напряженность отношений в обозначенной сфере по-прежнему сохраняется, и жизнь требует от судоразрешения вновь возникающих и не менее сложных конфликтов [17; 2]. При этом устаревшие нормы Закона о свободе совести часто препятствуют принятию справедливых решений и не только не способствуют эффективному упорядочению отношений в указанной сфере, а наоборот, в некоторых случаях обуславливают обострение конфликтов. По-прежнему, правовой режим имущества РО, особенно входящих в религиозное объединение или церковь, не может быть однозначно определен, хотя нередко он устанавливается руководящими органами церкви или религиозного объединения в учредительных документах с учетом требований внутреннего конфессионального порядка. Но эти внутренние нормативные положения не являются сегодня достаточно эффективными из-за противоречий и пробелов в действующем законодательстве.

Так, из-за того, что церковь не признается юридическим лицом, она не может быть признана субъектом права собственности и, следовательно, передать имущество на праве оперативного управления или хозяйственного (либо на ином правовом основании) другим организациям. Не может этого сделать и религиозный центр или управление, поскольку процедура их создания, как руководящих органов Церкви и любого религиозного объединения, не определена, следовательно, остается нерешенным вопрос и о правовом режиме их имущества: кем и на каком праве оно передается данному субъекту изначально? Вопрос о признании единого фонда общецерковной собственности (а также о его формировании и статусе) в условиях действующего законодательства, по сути, остается открытым.

Необходимость устранения подобных, искусственно созданных, препятствий для развития имущественных и хозяйственных связей внутри системных религиозных образований давно назрела. Все ограничения и запреты на использование тех или иных вещных прав, а также имущественных режимов должны аргументироваться в самом законе, путем отражения их в нормах исключительного характера. Однако актуальность проблемы не позволяет ждать законодательных изменений. Ведь инициативы по созданию новых проектов Закона о свободе совести предпринимались неоднократно. Но процесс реформирования вероисповедного законодательства приостановлен, а решать споры необходимо уже сегодня. И большая часть проблем может быть преодолена, если использовать потенциал независимой судебной власти, руководствуясь принципом верховенства права.

Дело в том, что после принятия Конституции Украины 1996 года [10] отдельные нормы Закона о свободе совести вступили в противоречие с ней. Поскольку нормы Конституции являются нормами прямого действия, соответственно недостатки действующего Закона могут корректироваться в процессе правоприменения. К сожалению, на этом не акцентируется внимание ни в Разъяснениях, ни в научных публикациях, хотя именно принцип прямого действия конституционных норм позволяет оперативно решить ряд существующих вопросов. Поэтому целью данной статьи является конкретизация правовых возможностей защиты права собственности и иных имущественных прав, включая право хозяйственного ведения, РО на основе норм Конституции Украины и обоснование предложений по совершенствованию Разъяснений ВАСУ от 29.02.1996 №02-5/109. Иными словами, сегодня вполне целесообразно поставить вопрос о соответствии Закона о свободе совести действующей Конституции и рассмотреть существующие проблемы хозяйственного обеспечения РО снесколько иных позиций, а именно с учетом продекларированного в ст. 8 Основного Закона принципа верховенства права.

В современной науке, как отечественной, так и в зарубежной, проблеме верховенства права уделяется особое внимание. И все же вряд ли ее можно назвать всесторонне изученной, скорее наоборот – обозначено слишком много разных подходов к толкованию самого принципа, на основе которых предлагаются абсолютно противоположные варианты решения одинаковых казусов. Однако представляется возможным увидеть нечто общее в рекомендациях различных авторов, и, отталкиваясь именно от этой единой позиции, приступить к рассмотрению обозначенной проблемы. В частности, такое наиболее универсальное понимание принципа верховенства права (имеющее практическое значение) озвучил в своем выступлении Н. Козюба (судья Конституционного суда Украины в отставке) [11].

По его мнению, принцип верховенства права предусматривает три основных положения, которые с необходимостью предполагают:

- во-первых, теоретическое и практическое разграничение права и закона;
- во-вторых, отказ от понимания права как результата деятельности государства (от определения права как системы норм установленных государством);
- в-третьих, видение первоисточников права, т.е. источников правовых норм, непосредственно в естественных (неотъемлемых и неотчуждаемых) правах и свободах человека.

Соглашаясь с этими принципиальными положениями, мы готовы именно с этих методологических позиций осуществить научное исследование столь актуальной сегодня проблемы восстановления и защиты имущественных прав РО, и на основании полученных выводов предложить новые подходы к ее решению (преодолению).

Так, ст. 35 Конституции Украины гарантирует право каждого на свободу совести и вероисповедания, что предполагает возможность вести религиозную деятельность, осуществление которой обуславливает необходимость ее хозяйственного обеспечения. Церкви разных конфессий или иные (нецерковные) РО осуществляют его, прежде всего, при помощи культовых строений и иного имущества религиозного назначения, созданного ими путем строительства, изготовления или приобретения иным правовым способом (в результате благотворительности т.п.). Кроме того, они могут вести собственное хозяйство, создавая имущество хозяйственного назначения, необходимое для жизнедеятельности РО, а также принимать участие в общественном производстве, создавая предприятия и используя прибыль (доход) от их деятельности для хозяйственного обеспечения своей основной деятельности (см. ст. 112 Хозяйственного кодекса Украины [3], ст. 6 Закона Украины «О кредитных союзах» [8]).

Сегодня РО, в отношении имущества, пребывающего в их владении, рассматриваются судами как субъекты права собственности и хозяйствования. Хотя, как отмечалось выше, в ряде случаев они могут выступать и как субъекты иного вещного или обязательственного права, которое предусмотрено внутренним (церковным или конфессиональным) правом конкретной организации, при условии, если это не противоречит правовым основам общества.

В соответствии со ст. 13 Конституции государство обеспечивает защиту прав всех субъектов права собственности и хозяйствования, а значит, Церковь или иные РО не являются исключением. А в ст. 41 того же Основного Закона сказано, что никто не может быть противоправно лишен права собственности. Эта норма прямо предусматривает, что право частной собственности является неприкосновенным. Необходимо также учесть, что закрепленные в Конституции права и свободы человека и гражданина не являются исчерпывающими (ст. 22). При этом, во втором ее разделе («Права, свободы и обязанности человека и гражданина») отмечается, что человек и гражданин осуществляет свое право единолично или коллективно (см., например, ст. 35

Конституции Украины).^{*} Кроме того, в ст. 15 Конституции говорится, что общественная жизнь в Украине базируется на началах политического, экономического и идеологического разнообразия. Поэтому при решении споров следует исходить из конституционного признания церковной собственности как разновидности собственности коллективной (на основании ст. 15 Конституции Украины, которая провозглашает многообразие форм собственности).^{**}

Ст. 35 Конституции также предусматривает принцип отделения церкви (РО) от государства, из чего следует, что содержание права церковной собственности и хозяйствования должно определяться, прежде всего, нормами соответствующего церковного (конфессионального) права, если таковые имеются, но в пределах, установленных Конституцией. Как это определяется в данной статье, любые права, связанные со свободой вероисповедания, в том числе и реализация указанными субъектами права собственности, могут быть ограничены только в интересах охраны гражданского порядка, здоровья и нравственности населения или защиты прав и свобод иных людей. Следовательно, и нормы Закона о свободе совести также не могут выходить за указанные пределы допустимого вмешательства государства в религиозную сферу.

Кроме того, как отмечалось выше, в соответствии со ст. 8 Конституции правовая система Украины базируется на принципе верховенства права, что позволяет при решении проблем, возникающих в религиозной сфере, говорить о верховенстве церковного (конфессионального) права, которому сегодня фактически не придается значения.

Именно в свете указанных конституционных положений должны оцениваться нормы действующего законодательства, в которых порой прослеживается неосновательное посягательство законодателя на церковную (конфессиональную) автономию, и, следовательно, они должны быть признаны неконституционными.

Такой вывод можно сделать, исходя из анализа ряда норм Закона о свободе совести, в которых прослеживается унифицированный подход к регулированию отношений в религиозной сфере, игнорирующий самобытность различных конфессий. Не дожидаясь законодательных изменений, можно предложить, внести некоторые корректировки в Разъяснения ВАСУ от 29.02.1996.

Так, в п. 6 указанных Разъяснений сказано, что «каждое религиозное общество или иная РО, а не религиозное группирование в целом (УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ и т.п.) или его руководящий орган является собственником приобретенного или созданного ею движимого или недвижимого имущества и средств, а также их единым распорядителем». Этот пункт необоснованно трактуется слишком широко при рассмотрении споров с участием РО. Вопрос о том, за чьи средства приобреталось или создавалось спорное имущество, ставится далеко не всегда, а суды необоснованно руководствуются презумпцией признания выходящего из объединения (церкви) религиозного общества собственником всего имущества, находящегося в его владении. Такое толкование базируется на том же единообразном представлении о внутриконфессиональных связях, характерном, прежде всего, для протестантизма. Как известно, для него (и для большинства других неохристианских религиозных течений),

^{*} Это соответствует доминирующим со второй половины XX века тенденциям в развитии международной доктрины прав человека, в частности, касающимся признания не только индивидуальных, но и коллективных прав.

^{**} При этом объем конституционных гарантий следует определять по аналогии с гарантиями, провозглашенными для права частной собственности, поскольку, в соответствии с Конституцией, любое право собственности является неприкосновенным. Подобная аналогия все же не мешает видеть определенную специфику церковной собственности, позволяющую с древнейших времен выделять в ней черты собственности публичной (не государственной, а именно публичной) [1]. В частности, это подтверждается тем, что имущественные отношения внутри церкви регулируются особыми специфическими нормами (нормами канонического права).

характерен принцип інституціонального побудови «знизу–вверх», що передбачає первичність релігійних обществ (общин, приходів, парафій і т.п.) при створенні ними релігійних об'єднань і делегуванні їх виборним центральним органам управленчеських повноважень. Це обумовлює своєобразну децентралізацію регулювання імущественних і отчасти організаційних відносин всередині релігійних групувань, наприклад, право виходу релігійного общества з конфесії з усім належним їй імуществом.

В протестантських конфесіях низові (первичні) релігійні общества визнаються самостійними власниками всього належного їм імущества і здійснюють право власності незалежно від управлінь і центрів релігійних об'єднань. В ортодоксальних конфесіях, навпаки, існує пріоритет общецерковної власності, а верховним власником всього церковного імущества є церква в цілому. При цьому передбачається можливість обмеження імущественних прав її органів («дочерніх» структурних одиниць). Управленчеські відносини в протестантських релігійних об'єднаннях будуються за принципом самоуправління входять в них релігійних обществ, а централізація управленчеських функцій будуються на добровільній основі. Тоді як в ортодоксальних церквах передбачається жорстка ієрархічеська підкореність і централізація функцій управління, в т.ч. в відношенні використання імущества в господарських цілях.

Вказані Роз'яснення не враховують особливостей правового режиму імущества тих РО, для яких первичною є церква в цілому як багатогранне релігійне формування, в якому домінує учредительний принцип інституціонального побудови «зверху–вниз» з використанням централізованної структури імущественних і управленчеських відносин. Такими, в частині, є Православна і Католицька церква. Повноправним суб'єктом права церковної власності в таких конфесіях виступає заснована Богом Церква в усій своїй повноті (з усіма попередніми, нинішніми і минулими поколіннями).^{*} Світське право може визнавати або не визнавати таку церкву (релігійну групування в цілому) юридическими лицем, але це не змінює суті даного феномену (т.є. оргструктура церкви, а також імущественні, управленчеські і інші зв'язки всередині неї врегульовані внутрішнім конфесійним правом).^{**} Хоча для більш ефективного функціонування церква потребує в державних, в тому числі законодавчих гарантіях. Церква як релігійна публічна організація може існувати і без прав юридического лица, від імені якої в зовнішніх відносинах діють її структурні одиниці, визнані в відповідності з світським правом юридическими лицами.^{*} Вона є суб'єктом конфесійного і міжконфесійного права і, відповідно Конституцією (ст.35), наділяється правами колективного суб'єкта в державі. Іншими словами, Церква – це суб'єкт, який, не будучи юридическим лицем, є носієм колективних

^{*} Кстаті, подібна формула, що вказує на традицію, знайшла відображення в Преамбулі Конституції України, де позначена як вихідна посилка всіх конституційних положень відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми і минулими поколіннями.

^{**} Така церква є складноорганізованою багаторівневою цілісною системою з характерним структурним єдинством, що охоплює всі приходи, парафії, монастирі, семінарії, т.п., а також управління і центри, пов'язані з низовими організаціями і між собою відносинами керівництва–підкорення. Церква традиційно і пожиттєво очолюється лицем самого високого релігійного сана (первоієрархом). Тому використання в п. 6 Роз'яснень слова «церква» в значенні приходу або общини (общества) є повністю коректним, таке слововжиття допустиме в обиході, але не в юридических документах.

^{*} Тут можна провести визначену аналогію з народом України або територіальними громадами, від імені яких діють відповідно державні органи або органи місцевого самоуправління.

прав человека, включая имущественные (право собственности и др.). И для отказа в признании этого факта оснований нет, более того, такой отказ является нарушением прав человека и противоречит Конституции.

Исходя из этого должны определяться правовые и имущественные последствия смены подчиненности религиозного общества религиозным центрам или управлениям при переходе в иную конфессию (п. 5 Разъяснений). Сегодня случаи выхода религиозных обществ из конфессий или их перехода в иные конфессии с нарушением норм конфессионального права не являются редкостью. И суды не всегда принимают справедливое решение, поскольку это невозможно в условиях унифицированного подхода к рассмотрению внутренних связей между РО в разных конфессиях.

В ст. 8 Закона о свободе совести сказано, что государство признает право религиозных обществ (местных РО) на свободную смену подчиненности религиозным центрам. В судах указанная норма Закона толкуется слишком широко. Не как признание государством возможности, допустимости такого выхода, а как гарантированное законом всеобщее право на произвольное решение о выходе (или переходе), без учета внутрикфессиональных норм и интересов иных субъектов, входящих в объединение или церковь, и, по сути, игнорируя мнение рядовых верующих членов общины, не согласных с такой инициативой. Исходя из такого толкования, в Разъяснении презумпируются и одинаковые имущественные последствия для РО разных конфессий, так же как и обязанность религиозных центров и управлений признавать право свободного выхода своих общин (обществ) и иных подчиненных РО со всезнаходящимся в их фактическом владении имуществом.

Однако условия и последствия такого выхода, а также права и обязанности РО и их объединений (в т.ч. церковей) определяются церковной традицией, внутренним церковным (конфессиональным) правом, нормы которого закреплены в соответствующих источниках, включая уставные документы РО, которые добровольно признавались и соблюдались общинами до принятия решения о выходе (переходе). Важно отметить, что компетентные государственные органы на момент регистрации также не видели в них противоречия действующей Конституции (иначе бы не зарегистрировали). Следовательно, исходя из конституционного принципа отделения церкви (РО) от государства, судебные органы при определении порядка и условий изменения религиозными обществами их подчиненности религиозным центрам, должны учитывать данные внутренние нормы.

Именно такой подход означает равную защиту права собственности и хозяйствования РО всех конфессий, не нарушая при этом основ межконфессионального диалога. Ведь в результате, с одной стороны, учитываются интересы, тех РО (в частности протестантских общин), которых устраивает существующий порядок, а с другой – устраняются основания для недовольства традиционных церковей по поводу игнорирования со стороны государства их единства и целостности, что обеспечивается также особенностями внутренних имущественных связей. Поскольку в традиционных церквях основным имущественным режимом всех РО, в том числе руководящих центров и управлений, является не право собственности, как это характерно, к примеру, для протестантских конфессий, а, прежде всего, производные вещные права. Это обуславливает особенности хозяйственной и имущественной компетенции отдельных РО, поскольку правомочия владения, пользования и распоряжения закрепленным имуществом осуществляются в пределах и порядке, установленных их уставом (положением), разработанным вышестоящим органом. И переход религиозной общины (общества) в иную конфессию вместе с закрепленным за ней имуществом если и возможен, то только с согласия собственника в лице уполномоченного органа (вышестоящего религиозного управления и (или) центра).

Учитывая конфессиональные особенности имущественных режимов РО, а также руководствуясь нормами церковного (конфессионального) права, было бы вполне логично решать вопросы о выходе религиозных обществ (или иных РО) из конфессии или перехода в иную конфессию через прекращение и новое создание (возникновение) на иных конфессиональных началах. В любом случае правовые последствия выхода РО из традиционной церкви или перехода в иную должны определяться с учетом аргументированных требований религиозных управлений и центров.

Вызывает возражение и п. 7 Разъяснения. В нем сказано, что «передача культовых строений в собственность религиозных обществ, которые не были их собственниками, возможна при условии, если в населенном пункте нет законного претендента на эти строения, т.е. религиозного общества той конфессии (вероисповедной принадлежности), которой принадлежало данное строение на момент перехода ее в собственность государства». Для такого решения вопроса нет никаких правовых оснований, поэтому в таких случаях религиозные объединения или церкви могут через свои управления или центры требовать возвращения имущества в общецерковную собственность.

Еще одно принципиально важное замечание по поводу содержащейся в п. 9 (подпункт 9.8) Разъяснений ссылки на советское законодательство 20-х годов, где сказано буквально следующее: «До введения в действие Закона «О свободе совести и религиозных организациях» все имущество церковных и религиозных обществ в Украине было признано государственной собственностью в соответствии со ст. 366 Административного кодекса УССР 1927 г. Указанное законодательство не было признано недействующим со дня его принятия, то есть таким, которое не повлекло за собой правовых последствий. Поэтому государство в лице органов, предусмотренных ст. 17 Закона, является надлежащим собственником культовых строений и имущества. Поэтому у хозяйственных судов нет оснований для удовлетворения исковых требований РО к соответствующим государственным органам о признании права собственности на культовые строения и имущество или об обязанностях этих органов передать указанные строения и имущество в собственность или пользование, поскольку иное решение нарушает права государственной собственности, исходя из смысла действующего законодательства». Далее отмечается, что государство как собственник имеет право владеть, пользоваться и распоряжаться этим имуществом, а также совершать в отношении этих объектов любые иные действия, не противоречащие закону (п.п. 9.8).

Такое толкование должно быть принципиально пересмотрено. Приведенная норма 1927 года противоречит Основному Закону Украины, это очевидный факт, следовательно, специального закона об ее отмене не требуется. В ст. 35 Конституции сказано, что церковь отделена от государства, поэтому государство не может оставаться собственником церковного имущества и обязано принять необходимые меры для передачи культовых строений и имущества в церковную собственность. Это подтверждается и международными актами, в частности, Рекомендациями ПАСЕ №1556 (2002 г.). На этом основании государство не может считаться надлежащим собственником. Таким образом, исковые требования РО к соответствующим государственным органам о признании права собственности на культовые строения и имущество или об обязанностях этих органов передать указанные строения и имущество имеют законные основания. Культовые строения и имущество, которые до принятия Админкодекса УССР 1927 года были церковной собственностью, могут быть истребованы из государственной собственности по искам РО к соответствующим государственным органам на основании принципа прямого действия Конституции.

Следующая, подлежащая пересмотру с точки зрения верховенства права рекомендация субъекта официального толкования содержится в подпункте 9.2 Разъяснения.

В нем сказано, что при решении конкретных споров между церквями разных конфессий по поводу права собственности на культовые строения и имущество, которые подлежат передаче из государственной собственности в церковную, ни одно из обстоятельств, перечисленных в Законе о свободе совести, не может иметь определяющего значения. При этом считается необходимым учитывать следующее моменты: а) права религиозных обществ, которым принадлежали эти строения и имущество на момент перехода в собственность государства; б) права религиозных обществ, пользующихся данными строениями и имуществом в установленном Законом порядке; в) вложение собственных средств религиозными обществами в сооружение, г) переоснащение культового строения и длительности их пользования им; наличие в данном населенном пункте (местности) иных культовых строений и их использования религиозными обществами соответствующих вероисповеданий; д) иные обстоятельства в их совокупности. Хозяйственный суд должен учитывать перечисленные и иные существенные обстоятельства в их совокупности, оценивая их соотношение в соответствии с принципами равенства всех религий, вероисповеданий и РО, закрепленных в ст. 5 Закона. «То есть, следует исходить из того, что учет обоюдных прав и законных интересов разных РО на спорные культовые строения заключается в необходимости обеспечения верующих всех религий, вероисповеданий и конфессиональных группировок равными возможностями для отправления культов в приспособленных для этого помещениях» (п.п. 9.2).

Такой подход однозначно должен быть пересмотрен с точки зрения гарантированной ст. 41 Конституции Украины неприкосновенности права собственности, а также с учетом конституционной гарантии, провозглашенной в ст. 11, где сказано, что государство способствует развитию традиций. Кроме того, п. 6 Постановления ВР УССР от 23 апреля 1991 года «О порядке введения в действие Закона «О свободе совести и религиозных организациях» (в редакции от 23 декабря 1993 года) предусматривает возвращение имущества именно первоначальным собственникам, у которых оно было изъято [14]. Иначе говоря, права первоначального собственника имеют приоритет. В некоторых случаях исковые требования к собственнику, у которого непосредственно было изъято имущество, может предъявить иная РО, основываясь на конкретной религиозной традиции и нормах конфессионального права и иных источниках, подтверждающих право первоначальной собственности на спорный объект в целом (но не на конкретную его часть, например, фундамент). В таких случаях приоритет должен отдаваться правам той РО, на которую и возлагается бремя доказывания традиционной принадлежности имущества.

При решении споров на основе предложенных положений может возникнуть вопрос о применении сроков исковой давности. Целесообразно считать сроки исковой давности по данным вопросам неограниченными, поскольку обязанность государства по возвращению в собственность РО культовых строений и имущества вытекает из норм Конституции Украины, которые имеют прямое действие. Кроме того, следует учитывать, что, начиная с момента принятия государственных решений, касающихся признания долга перед надлежащими собственниками культовых строений и имущества, и до сего времени продолжают существовать уважительные причины для пропуска сроков исковой давности. В частности, они обусловлены несоответствием отдельных норм Закона о свободе совести Конституции Украины и отсутствием устоявшейся судебной практики, касающейся удовлетворения требований о принудительном возвращении культовых строений и имущества надлежащим собственникам.

С учетом вышесказанного предлагается внести изменения и дополнения в Разъяснения ВАСУ от 29.02.1996 г. № 02-5/09 «Про...», которые бы отразили трансформацию правового положения РО в Украине после принятия Конституции Украины (1996г.) [4].

Все предложения полностью соответствуют господствующей в отечественной науке парадигме верховенства права, поскольку сформулированы с учетом следующих принципиальных положений.

Во-первых, данные предложения предполагают четкое теоретическое и практическое разграничение права и закона. В том случае, если нормы Закона о свободе совести противоречили нормам Конституции Украины приоритет отдался последним, поскольку именно в них зафиксирован принцип верховенства права. Кроме того, пересмотр основных положений такого официального интерпретационного акта, каковым являются указанные Разъяснения ВАСУ от 29.02 1996 г., осуществлялся исходя из принципа прямого действия Конституции.

Во-вторых, предполагают отказ от понимания права как системы норм, установленных государством, заставляя расширить спектр источников и(или) квази-источников права, в данном случае обоснованно используя в качестве таковых нормы канонического (конфессионального) права.

В-третьих, учитывают естественные (неотъемлемые и неотчуждаемые) права и свободы человека, видя первоисточник имущественных прав РО в коллективном праве вероисповедания (или в праве на совместную реализацию религиозных потребностей, что предполагает и совместное отправление религиозных культов); также предполагается учитывать существование права коллективной собственности, особой разновидностью которого является право церковной собственности.

Предложенное совершенствование Разъяснения может стать основой для становления справедливой судебной практики по определению правовой судьбы культовых строений и сооружений на основании конституционных норм прямого действия. Его целесообразно взять за основу и при разработке проекта Закона «О внесении изменений и дополнений в Закон «О свободе совести и религиозных организациях». Это обеспечит, в том числе, ожидаемое исполнение взятых Украиной обязательств, касающихся возвращения из государственной собственности культового имущества, на которые указывалось в Докладе мониторингового комитета Совета Европы о «соблюдении обязательств, взятых на себя Украиной» (док. 8272, 02 декабря 1998 года).

Література

1. Бардашевич Н.А. Церковная собственность как разновидность собственности публичной / Н.А. Бардашевич // Экономико-правовые исследования в XXI веке: правовые проблемы эффективного использования объектов публичной собственности: материалы Седьмой междунар. науч.-практ. интернет-конф. (Донецк, 22–29 апр. 2011 г.). – Донецк: Ноулидж (Донецкое отделение), 2011. – С. 109–111.
2. В Чернигове верующие Украинской Православной Церкви продолжают борьбу за Екатерининский храм, захваченный раскольниками // <http://7-08.mysob.ru/news/culture/75886.html>.
3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, 19-20, 21-22. – Ст. 144.
4. Грудницька С.М. Захист права власності і господарювання релігійних організацій / С.М. Грудницька, Н.О. Бардашевич // Часопис Академії адвокатури України. – 2009. – № 2. – С. 1–8.
5. Джунь В. Правні основи регулювання відносин щодо використання культових споруд і майна в Україні // Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 28–30 вересня 1994 р. – С. 172–174.
6. Друзенко Г. Статус юридичної особи для церкви: мрія чи реальність? // Юридичний журнал. – 2003. – жовтень. – № 10 (16). – С. 57–63.
7. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
8. Закон України від 20 грудня 2001 р. „Про кредитні спілки” // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 15. – Ст. 101.
9. Коваленко С. Деякі проблеми юридичного захисту майнових прав релігійних об’єднань в Україні // Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 28–30 вересня 1994 р. – С. 167–171.
10. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

11. Козюбра М. Лекція на тему «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://usps.org.ua/download/Kozubra.doc_1.pdf.
12. Лилак Д. Судовий захист майнових прав релігійних організацій // Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 28–30 вересня 1994 р. – С. 157–166.
13. Никитченко Е.Э. Религиозная ситуация на Украине. Попытка политико-правовой оценки // Религия и право. – 1999. – № 4–5. – С. 20–22.
14. Про порядок введення в дію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» Верховна Рада УРСР; Постанова від 23.04. 1991 р. № 988-ХІІ (в ред. Постанови ВР № 3796-12 від 23.12.1993 р.) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/988-12>.
15. Роз'яснення ВАСУ від 22.07.92 р. № 01-6/861 «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» (втратило чинність) [Електронний ресурс] // Система інформаційно-правового забезпечення «Ліга: Закон». – Режим доступу: <http://www.ligazakon.ua>.
16. Роз'яснення ВАСУ від 29.02.96 р. № 02-5/109 «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» з останніми змінами від 18 листопада 2003 року № 04-5/1429 // Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. – 1996. – № 2.
17. У зв'язку з захопленням храму єпископ звернувся до Президента України // http://www.eparhia.sumy.ua/ru/2009-04/news_108/.

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СИСТЕМИ ПРАВА

Шаганенко Володимир Петрович,

аспірант,

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України,

м. Київ

У статті розглядаються питання, пов'язані з розумінням сутнісних характеристик системи права. Автор дослідив систему права з такими категоріями, як структура права, зміст і форма права, визначив основні елементи, які в своїй сукупності утворюють систему права, виявив характер відносин між елементами.

Ключові слова: *система, система права, галузь права, норма права, інститут права.*

Сущностные характеристики системы права. *В статье рассматриваются вопросы, связанные с пониманием сущностных характеристик системы права. Автор исследовал систему права с такими категориями, как структура права, содержание и форма права, определил основные элементы, которые в своей совокупности образуют систему права, показал характер отношений между элементами.*

Ключевые слова: *система, система права, отрасль права, норма права, институт права.*

Essential Characteristics of the System of Law. *The article discusses issues related to understanding the essential characteristics of the system of law. The author studied the system of law with such categories as the structure of rights, content and form of law, defined the key elements that collectively form a system of law, showed the nature of relationships between elements.*

Key-words: *system, the right branch of law, the institution of law.*

Право будь-якої держави – це не просто сукупність правил поведінки, а й певна система норм, пов'язаних внутрішньою єдністю. Ця внутрішня єдність зумовлена сутністю права, його принципами, політичною та економічною системами.

У сучасній державі право має не лише відповідати загальному економічному становищу, а й бути внутрішньо погодженим виразником, який би не спростовував сам себе через внутрішні суперечності. Єдність права зумовлена сутністю, змістом і функціями права, які об'єктивно визначаються єдністю суспільних відносин, формами власності, конкуренцією між індивідами і різними організаціями [1, с. 159].

Питання, пов'язані з розумінням сутнісних характеристик системи права не зважаючи на багатоманітність наукових публікацій і постійних дискусій не втрачають своєї актуальності.

Дослідженню окремих аспектів системи права присвячено роботи таких видатних представників вітчизняної та зарубіжної юридичної науки, як М. Александрова, С. Алексеева, М. Аржанова, М. Байтіна, С. Бобровник, О. Богінча, Є. Євграфової, П. Євграфова, О. Зайчука, О. Іоффе, Д. Керимова, М. Козюбри, С. Комарова, В. Лазарева, С. Лисенкова, М. Марченка, М. Матузова, В. Мозоліна, В. Нерсисянца, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, О. Скакун, Т. Тарахонич, Ю. Тихомирова, М. Цвіка, О. Шебанова, Ю. Шемшученка, О. Ющика, Л. Явича та інших.

Необхідність теоретичного дослідження питань щодо з'ясування поняття «система права», його сутності та значення, що є особливою характеристикою нинішнього розвитку системи права в Україні, вимагають звернути особливу увагу на розгляд відповідних теоретичних питань: провести дослідження системи права з такими категоріями, як структура права, зміст і форма права; визначити основні елементи, які в своїй сукупності утворюють систему права; виявити характер відносин між елементами.

У юридичній літературі існує багато підходів до поняття системи права. Незважаючи на те, що досягнення в розробці цієї важливої юридичної категорії значні, проте залишається багато дискусійних питань, які потрібно дослідити для того, щоб, спираючись на досягнуте, зробити крок вперед у теоретичному напрямі.

Однак, перш ніж займатися науковими дослідженнями у галузі системи права, потрібно розібратися в сутності самого явища, що утворює визначену систему. Явище і сутність – філософські категорії. Аналіз «явища» як феномена дає можливість виділити і побачити зовнішні його ознаки в практичному житті. Категорія «сутність» відображає ядро, головні риси явища, які не лежать на поверхні, а потребують дослідження і застосування теоретичного абстрактного мислення. Щоб визначити сутність явища, слід звертатись до полярних категорій, аналогічних явищ [2, с. 28]. Отже, щоб розкрити сутність будь-якого поняття, потрібно встановити предмет дослідження, визначити явище, природу якого передбачається вивчити.

Питання про поняття права – вихідне, ключове у теорії права. Залежно від його вирішення розуміються і трактуються всі інші правові явища:

правосвідомість, норма права, форма (джерело) права, співвідношення права і закону, система права і систематизація законодавства, законність і правопорядок, реалізація права, правовідносини, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного права, правопорушення, юридична відповідальність, правова система тощо [3, с. 55].

На думку Ю. Шемшученка, для визначення права важливим є його системний аспект. Право – це не проста сукупність правових норм, а сукупність, побудована на засадах системи. Цій системі об'єктивно властиві, з одного боку, єдність та узгодженість, а з другого – поділ (диференціація) на відносно самостійні структурні елементи: норми права, правові інститути, галузі права тощо [4, с. 41].

Визначаючи питання про поняття права, ми розуміємо, що його вирішення не виходить за межі цього дисертаційного дослідження і не перешкоджає нам приєднатися до концепції нормативного розуміння права.

Системний підхід до розуміння права на сьогодні є панівним в юридичній науці. Але були і є розбіжності на диференційному рівні. Зокрема, в СРСР у другій половині ХХ століття було запропоновано розуміння радянського права у «вузькому» і «широкому» значенні. В основу вузько нормативного підходу було покладено класичну формулу, відповідно до якої право є системою норм, встановлених або санкціонованих державою.

Прибічники широкого підходу пропонували у поняття права поряд з правовими нормами включити в різних варіаціях і такі правові категорії, як правовідносини, правові принципи, правосвідомість [5, с. 288].

Широкий підхід до визначення права зумовлений намаганнями фахівців підійти до розкриття сутності права як багатогранного явища не тільки у статичній, а й динамічній, під кутом зору визначення його ефективності в процесі реалізації. І це – закономірно. Слід тільки враховувати, що правові принципи і правосвідомість є важливими, але вторинними, похідними від права у його нормативному розумінні категоріями [6, с. 41–42].

Останніми роками визначення права з позицій нормативного підходу було розроблено й аргументоване багатьма видатними вітчизняними та зарубіжними вченими, а саме: право – це:

– система загальнообов'язкових, формально-визначених норм, які виражають зумовлену економічними, духовними та іншими умовами життя державну волю суспільства, її загальнолюдський та класовий характер; видаються державою у визначених формах і охороняються від порушень поряд з мірами виховання та переконання, можливістю державного примусу; є державним регулятором суспільних відносин [7, с. 81–82];

– система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки загального характеру (норм права), які у встановленому порядку санкціонуються або формулюються державою та забезпечуються можливістю застосування державного примусу [8, с. 120];

– система загальнообов'язкових, формально-визначених, встановлених і охоронюваних державою правил поведінки, що виражає міру свободи і справедливості, досягнуту певним суспільством, і служить для регулювання суспільних відносин тощо [9, с. 167];

Отже, основою нормативного підходу до праворозуміння є розгляд права як системи взаємопов'язаних правових норм. Такий підхід підкреслює дві важливі властивості права: воно складається з норм права; норми права у своїй сукупності утворюють право як цілісне явище, певну соціальну нормативну систему. Отже, система права відображує тільки внутрішню будову (форму) права як системи правових норм [10, с. 172].

Зазначені наукові визначення дозволяють розглядати право як значущий науковий термін, за допомогою якого відбувається об'єднання нормативно-правових приписів держави в єдину систему. Отже, система правових норм утворює право, або право – це система норм. У зв'язку з цим цілком закономірно виникає питання про поняття системи права, саме тому, вважаємо, потрібно говорити про систему норм права, і тоді терміни «система норм права» і «система права» є тотожними.

Практичне значення дослідження вказаної проблеми полягає в тому, що від ступеня розробки основних категорій і понять права, від рівня і вміння оперувати ними при вирішенні фундаментальних завдань юридичної науки залежить ступінь і характер правових знань.

Розробка вчення про юридичні категорії та поняття – це проблема розвитку форм наукового мислення в галузі юриспруденції. Вихідними при її вирішенні є принципові положення про те, що будь-яке, а не лише філософське пізнання формулює поняття, категорії, в яких розкриваються внутрішні, суттєві сторони досліджуваних предметів [11, с. 103].

Для вивчення права як соціального явища в науці вирізняють, поряд з поняттям права, його систему, зміст, форму і структуру. Враховуючи, що ці терміни є філософськими категоріями, варто звернутися до їх наукового змісту. Під змістом розуміється впорядкована певним чином сукупність елементів і процесів, що утворюють предмет або явище. Зміст існує у нерозривній єдності з формою, під якою розуміється спосіб існування і вираження змісту предмета або явища [12, с. 434–435].

Зміст – це явище, розглянуте в контексті сенсу його буття, того, для чого воно існує у світі, в аспекті його функціонального призначення. Форма – це спосіб зовнішнього існування, вираження явища чи об'єкта, його побудови, структурної організації; це те, як явище сприймається ззовні [13, с. 13].

На думку Г. Гегеля, «при розгляді відмінностей між змістом і формою важливо враховувати, що зміст не є безформним, а форма міститься в самому змісті, і являє щось зовнішнє йому... Зміст є не що інше, як перехід форми у зміст, а форма – перехід змісту у форму. Цей перехід, наголошував філософ, є одним із найважливіших визначень» [14, с. 298–300].

Отже, право неможливо визначити лише через його зміст або через його форму. Право, як будь-який феномен, має і змістовний, і формальний бік, тому і визначення права, що відображає його поняття, повинне мати формально-змістовний характер. Форма права відображає стійкий зв'язок між елементами права, що створюють його зміст. Формальним боком права виступає юридична норма. Змістовним боком – конкретне відношення свободи (суб'єктивне право, можливість) та необхідність (суб'єктивний обов'язок) [15, с. 108].

Зокрема, слід погодитися з Д. Керимовим, який вважає, що в праві зміст і форма – це не лише пов'язані між собою категорії, а й сторони одного правового утворення [16, с. 15].

Під змістом права розуміють сукупність загальнообов'язкових правил поведінки (норм права), які встановлюються державою. Це положення закріплено у більшості праць учених, які займаються зазначеною проблематикою [17, с. 100].

Саме із зазначених позицій розглядає форму і зміст права М. Байтін. На його думку, зміст права – це нормативне вираження державної волі суспільства, а під формою розуміється «спосіб, засіб знакового вираження норм права зовні, надання їм юридичної чинності, їх офіційного доведення до виконавців» [18, с. 4–15].

У правовій науці при розгляді форми права майже всі автори розрізняють внутрішню та зовнішню форми права. Під внутрішньою формою права розуміють його структуру, систему елементів, що становлять зміст цього явища; під зовнішньою – об'єктивованим комплексом юридичних джерел, які формально закріплюють правові явища [19, с. 329].

Форма права, зазначає С. Лисенков, це спосіб внутрішньої організації та зовнішнього вираження норм права, завдяки чому вони набувають загальнообов'язковості та можливості забезпечення з боку держави. Відповідно, наголошує автор, розрізняють внутрішні та зовнішні форми права [20, с. 146].

Зокрема, у науковій літературі поняття і співвідношення правової форми та змісту досліджується в інших аспектах. Р. Халфіна відзначила, що «будучи обумовленою в основних рисах змістом, форма справляє, у свою чергу, вплив на нього. Ця загальна закономірність співвідношення форми і змісту має специфічні риси щодо правової форми та матеріального змісту відносин, які регулюються. Отже, слід зауважити, що правова форма визначається не тільки змістом, але й волею держави, яку встановлює

для певного виду відносин певна форма» [21, с. 176]. Держава визначаючи правову форму зазначеного виду відносин, «виходить із об'єктивних закономірностей розвитку змісту і можливостей впливу на цей розвиток засобами права» [22, с. 177].

Як наголошує С. Алексєєв, «саме право має свою матерію – матерію права, виражену у догмі права... Отже, сила права як форми – це сила власної матерії права, її змісту, що є обґрунтуванням власної цінності права як особливої об'єктивної реальності, інституційного нормативного утворення» [23, с. 236]. Право як явище залежить від суспільних відносин, воно похідне від них, але не змінює останніх. Отже, право як самостійне утворення має власну форму і зміст, відмінні від суспільних відносин.

Поряд із змістом і формою права юридична наука виділяє систему і структуру права.

Поняттям «система» в будь-якій галузі пізнання визначається певна реально існуюча структурована цілісна сукупність елементів, поєднаних між собою внутрішніми зв'язками. Саме ці зв'язки здатні надавати внутрішньої організованості усім елементам будь-якої системи, перетворюючи її на диференційовану цілісність. Не є винятком у цьому сенсі і таке соціальне утворення, як право (для якого системність є однією з головних ознак), а також інші правові явища – «система права», «система законодавства», «правовасистема» тощо [24, с. 244].

В науковій літературі відбувається отождоження категорій «система» і «структура» права.

Основним структурним елементом системи права в юридичній літературі є галузь права, а первинним – норма права. У науковій літературі визначають галузь права:

– Як автономну в системі права сукупність правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини [25, с. 549];

– Як елемент системи права, що являє собою зв'язану єдиними принципами і функціями сукупність правових норм, які з використанням властивих їм специфічних юридичних способів і засобів регулюють певну широку сферу однорідних суспільних відносин властивим їй методом правового впливу [26, с. 7–8];

– Як систему правових норм, інститутів права, що регулюють певну сферу суспільних відносин у межах конкретного предмета і метода правового регулювання з урахуванням принципів, завдань і мети такого регулювання [27, с. 70].

Галузь права поділяється на взаємопов'язані елементи, які називаються інститутами права. Правовий інститут – це відокремлений комплекс правових норм, що є специфічною частиною галузі права і регулюють різновид певного виду суспільних відносин. Правова норма є первинною клітиною системи права, яка регулює типові суспільні відносини певного різновиду [28, с. 354].

Дослідники теорії права дотримуються точки зору, що галузі права регулюють суспільні відносини певного роду, а інститути – певного виду. Тобто предмет регулювання галузі співвідноситься з предметом регулювання інституту, як рід і вид.

Ц. Ямпольська дотримується іншої точки зору, що виключає галузевий поділ права. «Галузь не є внутрішнім підрозділом правової тканини. Таким підрозділом, основним елементом є норма права, що діє, регулює, живе у правовідносинах. Правова матерія цілісна, єдина, злита, і її клітинка – не галузь, а саме норма» [29, с. 94]. Отже, автор робить висновок, що система права існує та є необхідною, але не як система галузей, а як система взаємопов'язаних єдине ціле правових норм. Норми повинні бути взаємозалежними і взаємоузгодженими, становити єдине, гармонійне ціле. Як стверджує автор, система права – це сукупність правових норм, впорядкованих за критеріями. Така позиція приводить до висновку, що система права – це система норм права, а це свідчить про те, що система права (як система норм) – тотожні категорії.

Р. Лівшиць підтримує зазначену позицію, стверджуючи, що система права як «група норм» не поділяється на галузі права. Вагомим поділом норм є галузь законодавства, в якій норми об'єднуються за предметом і методом регулювання, а також з урахуванням намірів законодавця, цілей, практичних потреб і зручностей правового регулювання. Отже, автор робить висновок, згідно з яким потрібно усунути розбіжності між системою права і системою законодавства як у практичному так і в теоретичному плані. Система права (або система законодавства) – це сукупність галузей законодавства [30, с. 94–95]. Зазначимо: позитивним є те, що автор відійшов від розгляду системи права як системи норм права, поставив між ними проміжну форму – галузь законодавства. Однак наявність саме цієї форми в системі права навряд чи є виправданою.

Отже, підсумовуючи, необхідно зазначити, що неможливо ототожнювати галузі права з галузями законодавства. Їх співвідношення потрібно розглядати як єдність форми і змісту, де зміст права – сукупність елементів системи права, передусім галузей права, а форма права – сукупність джерел права, що утворює систему законодавства.

«Найважливіше місце серед зовнішніх чинників займає об'єктивно існуюча і виявлена наукою система права. Для законодавця система права є орієнтиром, який дозволяє підвищувати ефективність законів, що видаються» [31, с. 106].

Цілком очевидно, що система права є складним багаторівневим поняттям. Водночас, його поняття та визначення ускладнюється насамперед, що за декілька років плідної праці багатьох учених-правознавців це поняття набуло великої кількості доповнень, роз'яснень, уточнень, а також складних правових конструкцій. З одного боку, плюралізм думок має велике значення у сучасному демократичному суспільстві, з іншого боку, це призвело до приховування сутності проблеми.

Вважаємо, що поняттю «система» необхідно приділити більше уваги.

На думку Н. Оніщенко, система – це упорядкована сукупність елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним, яка має відносну самостійність і органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю і автономністю функціонування» [32, с. 63].

Поняття «система», зазначає Л. Луць, є цілісною сукупністю (комплексом) закономірно розташованих та взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. До основних ознак системи, як правило, відносять: комплексність (сукупність) елементів; впорядкованість та подільність елементів; наявність зв'язків між ними; наявність цілісних властивостей [33, с. 48].

Д. Керімов наголошує на двох основних характерних ознаках системи: на стійкому автономному функціонуванні та наявності між її складовими об'єктивних і закономірних зв'язків, які ґрунтуються на змістовних ознаках цих складових [34, с. 244–245].

Отже, можна стверджувати, що в понятті «система» вироблені ознаки, які повинні бути відображені в понятті «система права». Вони по-різному розкриваються у кожному конкретному випадку: будь-яка система являє собою безліч елементів; між елементами, що створюють систему, встановлюються певні відносини та зв'язки, в результаті яких відбувається диференціація системи; система перетворюється у єдине ціле, тобто говориться про ознаку єдності системи [35, с. 83].

Вищепераховані ознаки будуть нами застосовані для створення поняття «система права» таким чином:

– основним матеріалом щодо побудови системи права є її первинні елементи, зокрема норми права;

– зазначені елементи перебувають у постійному взаємозв'язку. Будь-які норми права покликані регулювати суспільні відносини. Проте, відносини у суспільстві перебувають у постійній динаміці та взаємозв'язку. Отже, норми права безперервно взаємодіють, створюють галузі та інститути. Внаслідок цієї взаємодії, з одного боку,

збільшується обсяг правового регулювання, з іншого боку, створюються загальні принципи та способи регулювання окремих груп суспільних відносин. З'являється процес диференціації норм права за галузями та інститутами;

– поєднання приватноправових і публічно-правових засад визначає єдність системи права, пов'язує норми права загальними метою та завданнями.

Система права – це уособлене системне утворення суспільства, поза як:

– є його функціональною системою, тому що її виникнення, існування і розвиток обумовлені усвідомленими загальнолюдськими потребами в організованості, урегульованості та впорядкованості суспільного життя, оскільки відсутність цих якостей унеможлиблює стабільність, безпеку та розвиток суспільства, тобто головні умови його існування взагалі;

– є його інституціональним втіленням. Це означає, що системно організовані, згруповані юридичні норми містяться в нормативно-правових актах, інших джерелах права, які надають йому чіткої інституціональної побудови;

– має стабільний і водночас динамічний характер, в такий спосіб забезпечуючи суспільству збереження, стабілізацію його головних відносин, суспільного ладу, а з другого боку, організовуючи і впорядковуючи їх усталений розвиток;

– пов'язана як прямо, так і опосередковано з діяльністю іншого соціального утворення – держави, її органів – законодавчих, правозастосовних, контрольно-наглядових тощо, які здійснюють функції в правових формах з використанням певних методів [36, с. 246].

Більшість вітчизняних та зарубіжних учених під системою права розуміють:

– внутрішню єдність, органічний взаємозв'язок та взаємодію складових частин діючого в державі права, що відображає єдність складових його норм і розмежовує їх на галузі, підгалузі та інститути [37, с. 51];

– наукову конструкцію, яка має суб'єктивну основу, однак їх одночасно може існувати декілька [38, с. 104];

– зумовлену економічним і соціальним устроєм структуру права, що відображає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути [39, с. 126];

– сукупність впорядкованих і взаємоузгоджених між собою норм права, які характеризують внутрішню будову права [40, с. 812].

Вважаємо за необхідне дати власне визначення поняття «система права» – це об'єктивно існуюча будова права, в межах якої відбувається забезпечення функціонування правових норм, інститутів і галузей права, їх взаємозв'язок та взаємодія, які зумовлені метою та завданнями предмета і метода правового регулювання.

Зазначимо, що система права як динамічне явище має тенденції свого розвитку, зокрема: процес безперервного накопичення нормативного матеріалу та його розподіл за галузями та інститутами; обумовленість системи права ринковими відносинами; децентралізація правового регулювання, що посилюється; зближення системи українського права з міжнародним правом.

Примітки:

1. Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. – К.: Істина, 2007.
2. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій. – К.: Вентурі, 1996.
3. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). – Саратов: Саратовская гос. академия права, 2001.
4. Шемшученко Ю.С. Що є право? // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2005. – Том 10: Юридична наука незалежної України / Упор. В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. ред. Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2005.
5. Нерсесянц В.С. Наш путь к праву. От социализма к цивилизму. – М., 1992.

6. Шемшученко Ю.С. Вказана праця.
7. Байтин М.И. Вказана праця.
8. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. – К.: Юрисконсульт, 2006.
9. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2007.
10. Лисенков С.Л. Вказана праця.
11. Розенталь М.О характере развития философских категорий // Коммунист. – 1972. – № 13.
12. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1986.
13. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008.
14. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Т. 1: Наука логики. – М.: Мысль, 1996. – 452 с.
15. Керимов Д.А. Проблемы общей теории права и государства: В 3-х т. – Т. 2: Философия права. – М.: Изд-во Соврем. гуманитарного ун-та, 2002.
16. Белов Г.А. Содержание и форма социалистического права: автореф. дис. ... к.ю.н: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений / Московский гос. ун-т им. В.М. Ломоносова. – М., 1965.
17. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. – М.: Госюриздат, 1961.
18. Байтин М.И. Право и правовая система: вопросы соотношения // Право и политика. – 2000.
19. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юрист, 1999. – 670 с.
20. Лисенков С.Л. Вказана праця.
21. Халфина Р.О. Право как средство социального управления / отв. ред. М.И. Пискотин. – М.: Наука, 1988.
22. Там само. – с. 177.
23. Алексеев С.С. Право: азбука - теория - философия: опыт комплексного исследования. – М: Статут, 1999.
24. Загальна теорія держави і права: Підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009.
25. Шемшученко Ю.С. Галузь права // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 1998.
26. Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність). – К.: Оріяни, 2002.
27. Олійник А.Ю., Гусарев С.Д., О.Л. Слюсаренко. Теорія держави і права: Навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
28. Теория государства и права: Учебник / Пиголкин А.С., Головистикова А.Н., Дмитриев Ю.А.; под ред. А.С. Пиголкина, Ю.А. Дмитриева. – М.: Высшее образование, 2008.
29. Материалы круглого стола журнала «Советское государство и право». Система советского права и перспектива ее развития // Советское государство и право. – 1982. – № 6.
30. Там само. – с. 94–95.
31. Там само. – с.106
32. Оніщенко Н.М. Загальна характеристика правової системи як інтегруючої категорії юридичної науки // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 2. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2000.
33. Луць Л. Критерії системного аналізу – методологічні основи дослідження правової системи // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Випуск 36.
34. Керимов Д.А. Философские проблемы права. – М: Мысль, 1972.
35. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ. – М.; Наука, 1974.
36. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009.
37. Хутиз М.Х., Сергейко П.Н. Энциклопедия права. – Кубань: Кубанский гос. ун-т, 1995.
38. Райхер В.К. О системе права // Правоведение. – 1975. – № 3. – С. 60–70; Поленина С.В. Выступление на круглом столе журнала «Советское государство и право». Система советского права и перспективы ее развития // Советское государство и право. – 1982. – №6.
39. Савчин М.В. Порівняльне правознавство. Загальна частина: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005.
40. Пархоменко Н.М. Система права // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007.

СИСТЕМА ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВА ЇЇ НАБЛИЖЕННЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

Нагорна Михайлина Михайлівна,
аспірантка,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Проаналізовано чинну систему врядування в Україні на регіональному рівні та обґрунтовано шляхи наближення її до європейських правових стандартів місцевого самоврядування з поданням низки практичних пропозицій.

Ключові слова: європейські правові стандарти, місцеве самоврядування.

Система публічної влади в Україні и перспектива ее приближения к европейским стандартам. *Представлен анализ действующей системы управления в Украине на региональном уровне и обоснованы пути приближения ее к европейским правовым стандартам местного управления с подачей ряда практических предложений.*

Ключевые слова: европейские правовые стандарты, местное самоуправление.

The System of Public Administration in Ukraine and the Prospects of its Drawing near European Standards. *The article describes the acting system of government in Ukraine at the local level and substantiates the ways to approximate it to the European legal standards of local self-government.*

Key-words: European legal standards, local self-government.

Актуальність теми. Формування системи місцевого самоврядування є надзвичайно складним та суперечливим процесом для будь-якої країни, адже її зміст залежить від самобутніх історичних та національних чинників, існуючого рівня соціально-економічного розвитку, особливостей національного права. Проте зазначене не заважає європейським країнам керуватися одними й тими самими правовими стандартами місцевого самоврядування.

Стратегічною метою української держави є вирішення двох взаємопов'язаних завдань, з одного боку – розбудова ефективної моделі публічної влади на загальнодержавному і регіональному рівні та, з іншого, – інтеграція у європейський публічний, соціально-економічний та цивілізаційний простір. Невипадково, що одним з «копенгагенських» критеріїв вступу до Європейського Союзу визначено створення ефективних та стійких демократичних інститутів, у тому числі на регіональному рівні. Зазначена перспектива для України потребує ретельного вивчення шляхів наближення її діючої моделі врядування на регіональному рівні до європейських стандартів. Реформа публічного управління на регіональному рівні передбачає визначення шляхів поєднання європейських принципів і стандартів врядування на регіональному рівні з вітчизняними традиціями та здобутками регіонального управління з урахуванням політико-адміністративних і соціально-економічних особливостей регіонів України [3, с. 171–172].

Стан дослідження проблеми. Наближення вітчизняної системи публічної влади і управління до європейських стандартів, незважаючи на значний науковий доробок, потребує поглибленого дослідження, насамперед, проблеми реформування публічної влади та управління на регіональному рівні. На сьогоднішній день ще не сформовано загального бачення цілісної моделі реформування системи місцевого самоврядування в Україні. Основну увагу науковців зосереджено на базовому рівні місцевого

самоврядування – територіальній громаді. Очевидно, що для успішного початку реформ слід сформувавши реалістичні завдання, визначити функції та міру відповідальності кожного учасника системи органів місцевого самоврядування, зокрема представницьких органів місцевого самоврядування.

Метою цієї статті є обґрунтування шляхів наближення системи врядування на регіональному рівні в Україні до європейських стандартів, що сприятиме формуванню вітчизняної моделі регіональної демократії.

Для реалізації поставленої мети в роботі визначено та вирішено такі **завдання**:

- дослідити теоретичні засади врядування на регіональному рівні, виявити недосліджені питання в цьому напрямі;
- розкрити зміст поняття «європейські стандарти врядування на регіональному рівні» та сутність основних елементів;
- обґрунтувати шляхи наближення вітчизняної системи врядування на регіональному рівні до європейських стандартів.

Об'єктом дослідження є система врядування на регіональному рівні в Україні.

Предмет дослідження – правові характеристики системи органів публічної влади на регіональному рівні в Україні та відповідні європейські стандарти врядування.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що ґрунтовне вивчення європейських стандартів врядування на регіональному рівні сприятиме визначенню шляхів адекватного здійснення якісних і кількісних змін в організації вітчизняної системи регіонального управління на принципах демократичного врядування.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано сукупність загальних та спеціальних методів, які відповідають меті й завданням наукового дослідження: логічний метод для теоретико-методологічного та порівняльного аналізу джерел при визначенні сутнісних характеристик ключових понять дослідження; системно-аналітичний метод для аналізу законодавчих актів та інших нормативних документів; функціонально-структурний аналіз – при дослідженні функціонування органів публічної влади та при виявленні недоліків у структурній побудові цих органів влади; порівняльний аналіз при дослідженні відповідності вітчизняної моделі регіонального врядування європейським стандартам.

Україна пройшла складний і динамічний шлях утвердження самоврядування з часів проголошення незалежності. Верховною Радою України протягом 1990–2010-х рр. було прийнято низку законів з метою удосконалення системи місцевого самоврядування та забезпечення його реформування: у грудні 1990 року – Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцевого самоврядування» [9], в березні 1992 року – «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [8], «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» [10], у травні 1997 року – «Про місцеве самоврядування в Україні» [6], «Про місцеві державні адміністрації» [7] та у 1997 році ратифіковано Європейську хартію місцевого самоврядування [4, с. 61]. остання відіграла неабияку роль, адже згідно із положенням статті 9 Конституції України, хартія стала частиною національного законодавства України. У принципі, це є досить правильним, оскільки не можна зменшити важливість цього документу, який визнали усі без винятку країни Європи. Положення Хартії знайшли своє відображення у багатьох конституціях країн так званої «нової демократії».

Однак усі ці кроки на етапі створення правових основ впровадження і динамічного розвитку системи місцевого самоврядування в Україні виявилися недостатніми для забезпечення ефективної діяльності органів місцевого самоврядування, належного виконання ними власних та делегованих державою повноважень, тісної співпраці з органами виконавчої влади для розв'язання гострих економічних і соціальних проблем. Тобто більшість законів, перерахованих вище,

мають суто декларативний характер, бо проблеми правового регулювання системи місцевого самоврядування й донині залишаються не вирішеними.

Отже, зупинімося на аналізі базових законів регіонального управління: Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Закону України «Про місцеві державні адміністрації».

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [6] відповідно до положень Конституції України визначає систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади і принципи організації, діяльності і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Водночас Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» не повною мірою врегульовує питання організації діяльності територіальних громад, формування і діяльності органів місцевого самоврядування. Зокрема, це стосується питань управління комунальною власністю, міжбюджетних відносин, різних форм безпосередньої участі громадян у виконанні завдань та функцій місцевого самоврядування, взаємовідносин органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб з відповідними органами державної влади та її посадовими особами, а також форм взаємодії територіальних громад, співробітництва у реалізації спільних проектів [13, с. 39].

Проведений аналіз Законів України «Про місцеве самоврядування» і «Про місцеві державні адміністрації» дозволив виділити такі недоліки:

– зазначені у Законі «Про місцеві державні адміністрації» повноваження місцевих державних адміністрацій визначені узагальнено, здебільшого неконкретизовані і найчастіше починаються зі слова «сприяють», тому правові межі компетенції місцевих державних адміністрацій чітко не окреслені;

– більша частина повноважень органів місцевого самоврядування і повноважень місцевих державних адміністрацій дублюються: 16 функцій – повністю, 12 – частково.

Таким чином, правова база управління на регіональному рівні являє собою сукупність правових норм, прийнятих за різних історичних та економічних умов, певна частина яких відповідає вимогам часу, а інша – застаріла і не може адекватно регулювати процеси управління соціально-економічним розвитком на регіональному рівні.

Важливо розуміти, що основою розробки теоретичних аспектів і практичних заходів щодо оптимізації та систематизації законодавства у цій сфері є формування й додержання системи відповідних принципів, ігнорування яких негативно позначатиметься на характері та сутності правового регулювання цих суспільних відносин. До таких принципів, на нашу думку, доцільно віднести:

– принцип верховенства права передбачає відповідність нормативно-правових актів положенням Конституції та законів України;

– принцип демократизму полягає у необхідності забезпечення гласності у процесі реформування законодавства;

– принцип соціальної доцільності означає, що кінцевою метою реформування законодавства з питань регіонального управління є впорядкованість правової бази і, на цій основі, забезпечення позитивної динаміки показників соціально-економічного розвитку;

– принцип наукової обґрунтованості вимагає, щоб процес удосконалення нормативно-правової бази базувався на сучасних досягненнях науки і практики, досвіді міжнародного законодавства;

– принцип системності та узгодженості означає певну послідовність, поступовість у законотворчості, взаємозв'язок і взаємодію законодавчих актів;

– принцип пріоритетності загальноєвропейських норм і принципів міжнародного права щодо національного законодавства означає його узгодження з нормами міжнародного, європейського права, з тими конвенціями, угодами, які ратифікувала або до яких

приєдналася Україна. Це буде сприяти досягненню необхідного рівня адекватності правової системи України праву Європейського Союзу.

Тому важливим є усвідомлення доцільності системної оптимізації законодавчої бази регіонального управління, оскільки лише на цій основі стає можливим її гармонізація із законодавством ЄС, врахування змін зовнішнього та внутрішнього середовища [13, с. 43].

Існуюча модель публічного управління в Україні на регіональному рівні характеризується внутрішніми суперечностями: з одного боку, поєднанням організаційно-правових форм, що дісталися у спадок від радянських часів, з моделями, сформованими у період новітньої української державності; з іншого боку, новітні моделі публічного управління на територіальному рівні несистемно поєднують запозичення з кількох, іноді прямо протилежних, західних моделей адміністративного устрою. Внаслідок цих та інших факторів фактично нереалізованим є конституційний принцип територіального устрою України – органічне сполучення засад централізації та децентралізації у здійсненні публічної влади, врахування соціально-економічних, екологічних, історичних, соціокультурних особливостей регіонів тощо.

Характеризуючи сучасний стан української моделі місцевого самоврядування, можемо констатувати, що українськими законотворцями були перейняті елементи радянського адміністративно-територіального устрою та виконавчої вертикалі. Керівництво в його органах перебрали державні бюрократи. Це призвело до того, що почала розвиватись номенклатурно-бюрократична модель місцевого самоврядування, для якої характерні такі риси: місцеву владу в політичному, адміністративному й фінансовому аспектах контролює виконавча влада; члени територіальних громад не відіграють важливої ролі в муніципальному житті. Така система адміністративно-територіального устрою – одна з основних перешкод на шляху подолання фінансової, економічної та політичної кризи [14, с. 8–9].

Сучасна парадигма місцевого самоврядування в Україні потребує вдосконалення в цілому, а, можливо, і побудови нової моделі цього інституту, оскільки він не відповідає завданням подальшого розвитку. У широкому теоретичному плані питання децентралізації стосується надання суспільних послуг населенню, а це, у свою чергу, вимагає вирішення питань розподілу повноважень, власності та фінансових ресурсів.

Як показав аналіз, до основних недоліків адміністративного устрою України належать, такі: відсутність повноцінного інституту самоврядування на районному та обласному рівні внаслідок невизнання тут територіальних колективів; дуалізм публічної влади на обласному, районному рівнях та у містах (зі спеціальним статусом та обласного значення); відсутність виконавчих органів у органів спільної компетенції територіальних громад; дуалізм державної виконавчої влади в областях та районах; подвійний характер підпорядкованості державної виконавчої влади (місцевої державної адміністрації) як органу загальної компетенції – Кабінету Міністрів України, з одного боку, та Президенту України – з іншого, який, до того ж, не входить до системи державної виконавчої влади; неврахування принципу субсидіарності при розподілі компетенції між територіальними рівнями; нерозвиненість горизонтальних зв'язків між територіальними одиницями; організаційна нерозділеність регулятивних, виконавчих, контрольних функцій та повноважень у системі органів публічної влади; наявність контрольних-наглядових повноважень як у органів виконавчої влади (загальної та спеціальної компетенції), так і у органів прокуратури; обмеженість делегування повноважень публічних органів громадським організаціям; наявність гіпертрофованої делегованої компетенції виконавчих органів місцевих рад. Досвід державного будівництва в демократичних європейських країнах свідчить, що на певному етапі наведена ситуація призводить до неефективності влади на місцях. Натомість децентралізація влади з сильними інститутами місцевого самоврядування є провідною

формою державної організації розвинутих країн, яка підтвердила свою економічну перевагу над централізованою формою державної влади [2].

Щодо наближення системи публічної влади в Україні до європейських правових стандартів, насамперед необхідно з'ясувати сутність цього поняття. Отже, європейські стандарти врядування на регіональному рівні – це політико-правові документи, що встановлюють комплекс норм, правил та вимог до системи врядування на регіональному рівні, спрямованості регіональної політики держави, в яких з метою добровільного багаторазового застосування встановлюються певні характеристики врядування на регіональному рівні, правила формування регіональної політики та принципи її запровадження.

Доведено, що найважливішим елементом європейських стандартів врядування на регіональному рівні є принципи: демократичного врядування; громадської участі; субсидіарності; належного врядування; різноманітності форм при збереженні базових принципів; взаємовідносин регіональних влад з органами місцевого самоврядування; лояльності та поваги до територіальної цілісності; «сплетіння»; свободи дій. Зазначені принципи покищо не набули свого конституційного закріплення в Україні й здебільшого підміняються або отожднюються з принципами місцевого самоврядування, закріплених у Конституції України та розвинених у конституційних законах – «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування», Бюджетному кодексі України тощо.

Документи Ради Європи визначають врядування на регіональному рівні як право та спроможність регіональної влади в межах Конституції або закону регулювати й реалізовувати регіональні інтереси, що не виключені з їх компетенції або не передані іншим органам влади, чинним законодавством, під свою власну відповідальність і в інтересах населення регіону.

З огляду на те, що одним із першочергових завдань молодій Українській державі є вихід на рівень європейських і світових стандартів місцевого самоврядування, Україна у липні 1997 р. ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування, таким чином засвідчивши свою прихильність до європейських цінностей і стандартів та взявши на себе зобов'язання їх дотримуватись.

Підписання та ратифікація Європейської хартії місцевого самоврядування пришвидшили процес формування законодавчого фундаменту місцевого самоврядування. Сьогодні місцеве самоврядування в Україні гарантоване державою та визнано Конституцією (ст. 7), що цілком відповідає вимогам ст. 1 Всесвітньої декларації місцевого самоврядування, схваленої Інтернаціональною спілкою місцевих влад 26 вересня 1985 р. та ст. 2 Хартії.

Універсальне визначення місцевого самоврядування, яке міститься в Європейській хартії місцевого самоврядування та означає право і спроможність влади, у межах закону, здійснити регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність і в інтересах місцевого населення, передбачає правову основу для здійснення органами місцевого самоврядування нормотворчої функції на відповідній території. Адже регулювання публічних справ якраз і означає їх унормування шляхом прийняття необхідних для цього правових актів [1, с. 12].

Однак порівняння ч. 1 ст. 140 Конституції України та ч. 1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування дає змогу зробити висновок щодо неповного відтворення в Основному Законі визначення місцевого самоврядування.

Як видно з положень названих статей, важливе питання «реальної здатності» місцевого самоврядування вирішувати місцеві справи «під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення» не знайшло місця в Конституції України. Хоча варто сказати, що у ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року конкретизовано положення ст. 140 Конституції України.

Є різниця і в підході до визначення предмета місцевого самоврядування. Так, згідно з Конституцією це – «питання місцевого значення», тоді як відповідно до Хартії – «істотна частина державних справ». Очевидно, що чинна Конституція України має низку суперечностей з положеннями Європейської хартії місцевого самоврядування, хоча остання ратифікована Україною в повному обсязі.

Зважаючи на те, що курс на європейську інтеграцію визначено пріоритетним напрямком державної політики України, розробка будь-якого законодавства в Україні у сфері місцевого самоврядування та регіонального розвитку має здійснюватися з обов'язковим врахуванням відповідних правових актів Ради Європи, а також законодавчого досвіду інших європейських держав з питань розвитку місцевого самоврядування [11, с. 124].

В Україні склалося кілька типів організаційної моделі врядування, які розрізняються поміж собою залежно від правового статусу територіальних одиниць верхнього територіального рівня. Найбільш розвинутою й такою, що відповідає принципам проекту Європейської хартії регіональної демократії, є організаційна модель врядування на рівні Автономної Республіки Крим.

Проведений порівняльний аналіз загальних засад, принципів демократичного врядування та інституційно-правових аспектів розбудови системи врядування на регіональному рівні країн Європи й України показав необхідність доповнення українського законодавства відповідними до стандартів країн з розвинутою демократією положеннями і розроблення напрямів модернізації механізму врядування на регіональному рівні [12, с. 119–121].

Доведено, що основними напрямками модернізації вітчизняної системи врядування на регіональному рівні відповідно до європейських стандартів є:

- 1) визнання інституту регіонального самоврядування в системі територіальної організації влади;
- 2) оптимізація територіальної основи врядування на регіональному рівні;
- 3) забезпечення громадської участі у вирішенні питань регіонального значення та створення системи демократичного врядування;
- 4) організація матеріально-фінансового забезпечення врядування на регіональному рівні відповідно до європейських стандартів.

Отже, **по-перше**, визнання інституту регіонального самоврядування в системі територіальної організації влади потребує здійснення конституційних перетворень у напрямі закріплення основних положень щодо формування та функціонування цього інституту в Україні. Цей процес передбачає внесення змін до чинної Конституції України в частині:

- гарантування не лише місцевого, але й регіонального самоврядування (розділ перший «Загальні засади»);
- визначення різних видів територіальних одиниць, посилення гнучкості територіального поділу (стаття 133);
- розширення кола територій, де самоврядування здійснюється з певними особливостями (п. 2 статті 140);
- передбачення переходу від принципу «дозволено те, що дозволено» до принципу «дозволено те, що не заборонено» стосовно органів регіонального та місцевого самоврядування (стаття 19);
- урахування регіонального самоврядування та можливості утворення на добровільній основі органів спільної компетенції територіальних колективів різного роду (стаття 142);
- визначення конституційної моделі побудови державної виконавчої влади з урахуванням переходу до системи регіонального самоврядування (стаття 118);

– закріплення механізмів і термінів формування регіонального самоврядування, зміни статусу місцевих державних адміністрацій, передбачення можливості проведення відповідних експериментів («Перехідні положення»).

По-друге, оптимізація територіальної основи врядування на регіональному рівні вимагає розробки спеціального закону України щодо адміністративно-територіального устрою, необхідність прийняття якого визначена в Конституції України. Нова модель має бути реалізована шляхом прийняття Концепції адміністративно-територіального устрою та Комплексної програми її впровадження.

Таким чином, адміністративна реформа в Україні, що пов'язана з реформуванням системи публічної влади і створенням інституту врядування на регіональному рівні, повинна органічно доповнюватися територіальною. Це дозволить вирішити три органічно взаємопов'язані питання: запровадження більш раціонального територіального поділу країни, її соціально-економічної регіоналізації та модернізації всієї системи публічної влади й управління.

По-третє, забезпечення громадської участі у вирішенні питань регіонального значення та створення системи демократичного врядування потребує:

– прийняття нової редакції Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», де слід більш чітко регламентувати основні форми участі громадян у здійсненні самоврядування в Україні;

– проведення кодифікації законодавства про місцеве самоврядування з розділом актів прямого народовладдя й тих, що приймаються представницькими органами місцевого самоврядування;

– запровадження програми підготовки висококваліфікованого персоналу, здатного розуміти загальну філософію нової структури самоврядування та працювати в цих умовах;

– запровадження інституту уповноважених із прав людини на місцях;

– розробки та впровадження Регіональних програм правового навчання жителів регіону;

– розробки та утвердження на вищому законодавчому рівні рекомендацій щодо прийняття статутів територіальних громад.

По-четверте, для організації матеріально-фінансового забезпечення врядування на регіональному рівні потрібно здійснити:

– законодавче закріплення відносин власності на регіональному рівні, що передбачено п. 10 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»;

– перетворення регіональних бюджетів на ефективний інструмент соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць шляхом виконання основних цілей, закладених у Програмі інтеграції України до Європейського Союзу та Концепціях реформування місцевих бюджетів [14, с. 15–19].

Отже, все вищесказане дає нам право зробити такий висновок: система публічної влади в Україні з початку проголошення її незалежності з елементами радянського адміністративно-територіального устрою призвела до початку формування номенклатурно-бюрократичної моделі місцевого самоврядування. Незважаючи на позитивні нормативно-правові кроки у цій сфері система врядування на регіональному рівні призводить до надмірної централізації державної влади. На сьогодні питання законодавчих основ місцевого самоврядування в Україні є далеко не безпроблемним. Так, залишається недостатньо врегульованим питання нормотворчості органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Законодавча основа прийняття органами місцевого самоврядування нормативних актів потребують вдосконалення та доопрацювання. Адже, без достатньої та внутрішньо узгодженої нормативно-правової бази місцеве самоврядування не зможе ствердитися як головна підвалина демократії в

Україні, водночас не відбудеться встановлення правової соціальної держави і громадянського суспільства.

І останнє, до чого б ми хотіли привернути нашу увагу, – використання європейських правових стандартів побудови місцевого самоврядування має стати базисом та орієнтиром для проведення комплексу реформ у системі врядування на регіональному рівні в Україні.

Література

1. Акти європейського права з питань регіональної політики та місцевого самоврядування / Заг. ред. А.П. Яценюка. – К. : Парламентське видавництво, 2007. – С. 12–13.
2. Ганущак В. І. Концепція реформи адміністративно-територіального устрою України. Проект [Електронний ресурс] / В. І. Ганущак. – Режим доступу : http://www.bizvolnet.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=201&Itemid=82.
3. Дудченко О.Є. Політична реформа як чинник трансформаційних процесів в українському суспільстві / О.Є. Дудченко // Стратегічні пріоритети. – №2(3). – 2007. – С. 171–174.
4. Європейська хартія місцевого самоврядування // Кравченко В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні / В. Кравченко, М. Пітцик. – К. : Арарат-Центр, 2001. – С. 61-64.
5. Європейські стандарти врядування на регіональному рівні : [монографія] / Безверхнюк Т. М., Саханенко С. Є., Топалова Е. Х. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. – С. 22–32, 223–286.
6. Закон України «Про місцеве самоврядування» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=280%2F97-%E2%F0>.
7. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=586-14>.
8. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=533-12>.
9. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцевого самоврядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=534-12>.
10. Закон України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3917-12>.
11. Калиновська Т. О. Щодо правового врегулювання прийняття нормативно-правових актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування / Тетяна Олександрівна Калиновська // Часопис Київського університету права. - №3. – 2009. – С. 119–126.
12. Карнаух В. Принципи організації публічно-владних відносин у місцевому самоврядуванні / В. Карнаух // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 118–124.
13. Курмаєв П.Ю. Аналіз нормативно-правового забезпечення процесу управління соціально-економічним розвитком на регіональному рівні / П.Ю. Курмаєв // Економічний простір. – №24.– 2009. – С.38–44.
14. Топарова Е. Х. Наближення вітчизняної системи врядування до європейських стандартів : регіональний рівень / Е.Х. Топарова // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління. – Одеса : Одеський регіональний ін-т держ. управл. Нац. акад. держ. управл. при Президентові України. – 2008. – 20 с.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Бисага Юрій Юрійович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства та канонічного права КаУ,
м. Ужгород

Розглянуто конституційні та політичні принципи відповідальності у системі вищих органів державної влади.

Ключові слова: конституційна відповідальність, політична відповідальність, органи державної влади.

Ответственность высших органов государственной власти: отдельные аспекты. Рассмотрены конституционные и политические принципы ответственности в системе высших органов государственной власти.

Ключевые слова: конституционная ответственность, политическая ответственность, органы государственной власти.

Main State Administration Bodies' Responsibility. Certain Aspects. The article considers constitutional and political principles in the system of main state administration bodies.

Key-words: constitutional responsibility, political responsibility, state administration bodies.

Відповідальність як багатоаспектне і багатозначне поняття широко використовується і вивчається багатьма суспільними науками, в тому числі юридичною і політичною. Єдності наукових поглядів щодо принципового розуміння поняття відповідальності поки ще немає. Це цілком закономірно, оскільки предметна сфера, що охоплюється цим поняттям, постійно змінюється. Навіть у рамках юридичної науки термін “відповідальність” застосовують для визначення різних аспектів діяльності суб’єкта, і кожний вид відповідальності має властиву тільки йому специфіку [1, с. 24]. Визначення поняття відповідальності, яким користуються в повсякденному житті, менш вразливе, і його зміст зрозумілий з контексту. У цілому поняття відповідальності збігається в багатьох мовах і завжди пов’язується з виконанням обов’язку, необхідністю звітуватися.

Окремі аспекти досліджуваного питання були предметом наукового аналізу та вивчення багатьох українських та зарубіжних вчених. Серед них можна виділити І.О. Кресіну, А.А. Коваленко, С.В. Балан, які в рамках дослідження інституту імпичменту зосереджували також свою увагу і на загальнотеоретичному визначенні поняття “відповідальність”, а також його складових елементах. Зарубіжні вчені А.А. Кондрашов, М.І. Піскотін, Н.І. Ісаєва розглядали інститут відповідальності вищих органів державної влади на прикладі Російської Федерації та окремих її регіонів. У цій роботі на підставі наукових досліджень, а також аналізу практики застосування окремих конституційно-правових норм, що закріплюють підстави та порядок застосування відповідальності вищих органів державної влади, намагатимемося визначити співвідношення таких понять, як конституційна відповідальність, позитивна відповідальність органів влади, політична відповідальність і т.д., що і є метою статті. Її новизна полягає у виробленні власного підходу щодо змісту поняття “конституційно-правова відповідальність”. Конституційне право характеризується наявністю власного потенціалу забезпечення дієвості своїх норм, тобто власного інституту юридичної відповідальності. Саме він може і повинен стати, по суті, основним, провідним інститутом, і тим самим визначати конкретні параметри інших інститутів конституційного права. Більше того, тільки за наявності самостійної відповідальності – як вирішальної умови і первісної підстави самостійності галузі – конституційне право здобуває досить переконливе свідчення власної повноти і внутрішньої завершеності [1, с. 24].

Особливості конституційно-правової відповідальності й, відповідно, її відокремлення як самостійного виду юридичної відповідальності пояснюються предметом і методом конституційно-правового регулювання суспільних відносин; функціями, що виконує конституційне право в загальній системі права; специфікою статусу суб’єктів конституційно правових відносин; особливостями юридичної природи неправомірної поведінки в конституційно-правовій сфері; характером

конституційних норм, на базі яких виникає відповідальність; особливою процедурою її реалізації.

Конституційно-правова відповідальність уперше з'явилася не в правових актах, а в наукових дослідженнях, причому в порівнянні з іншими видами юридичної відповідальності відносно недавно. Крім того, варто зауважити, що сам термін “конституційно-правова відповідальність” майже не застосовується в сучасних конституціях і законодавстві. У літературі, присвяченій конституційно-правовій відповідальності, дістало відображення розмаїття позицій щодо сутності й особливостей юридичної відповідальності. Внаслідок цього, а також неоднозначності сприйняття самої конституційно-правової відповідальності існують серйозні розбіжності в теоретичних підходах до цього виду відповідальності, відсутня єдність серед науковців у її категоріальному апараті. Однак можна констатувати, що у вітчизняній правовій літературі – за всіх розбіжностей – думки сходяться в тому, що неможливо заперечувати як саму необхідність такої відповідальності, так й існування цілого комплексу заходів конституційно-правової відповідальності. Інститут відповідальності в конституційному праві відповідно до усталеного в юридичній науці уявлення має два різні за своєю правовою природою боки: відповідальність за правопорушення, з класичними елементами (протиправність, вина і т.д.), і відповідальність, що настає за вчинення дій, які не підпадають під кваліфікацію їх як злочинних (некомпетентність, помилки, конфлікти між органами влади тощо).

Відповідальність, яку окремі автори іменують політичною [2], інші – просто конституційною відповідальністю, що містить позитивний і негативний аспекти [3, с. 23], треті – позитивною відповідальністю в системі стримувань і противаг [4, с. 22–23], досить широко розповсюджена в конституційному праві України, а також деяких інших пострадянських країнах. Але при цьому спеціальні дослідження цього різновиду відповідальності в сучасній доктрині практично відсутні. Вважаємо, що відповідальність, яка не має своєю підставою протиправного діяння, навряд чи можна іменувати політичною. По-перше, заходи класичної юридичної відповідальності теж взаємодіють з політичними діями суб'єктів права. Будь-яка санкція, що застосовується в рамках конституційного права, має політичну складову. Наприклад, імпічмент Президента, що настає внаслідок вчинення ним державної зради чи іншого злочину (стаття 111 Конституції України) [5], істотно впливає на виборців, але, крім цього, частина парламентаріїв, які у принципі під час голосування повинні керуватися в своєму виборі правовими критеріями, в реальності враховують також і свої особисті політичні погляди, інтереси своєї партії, особисті політичні амбіції. По-друге, в основі використання примусових заходів, які досить часто називають політичними заходами, покладені вимоги стабільності організації системи органів держави, логіка взаємодії різних гілок державної влади в рамках конституційних механізмів, урахування інтересів держави з метою уникнення конфліктності між органами влади.

На нашу думку, заходи відповідальності, закріплені законодавчо, серед яких в Україні можна назвати розпуск Верховної Ради (ч.2 ст.90 Конституції України), відставку Уряду (ч.3 ст.115 Конституції України), усунення з посади голови місцевої державної адміністрації у разі висловлення йому недовіри двома третинами депутатів від складу відповідної ради (ч.10 ст.118 Конституції України) [5], мають основну – мету запобігти збоєм у реалізації механізму стримувань і противаг, визначеного в Конституції України. Причому роль Президента України в механізмі забезпечення злагодженого функціонування системи органів влади дещо гіпертрофована, оскільки саме глава держави наділений правом ухвалення відповідних юрисдикційних рішень щодо органів як законодавчої, так і виконавчої влади в Україні. Водночас, наприклад, у Сполучених Штатах механізм стримувань і противаг сконструйований на основі жорсткого розмежування функцій органів влади і заборони втручання в компетенцію

один одного, що забезпечує більшу самостійність гілок влади та неприпустимість втручання Президента в діяльність законодавчої або судової влади.

В Україні цей принцип реалізований на основі дії зовнішнього, несистемного регулятора, що визначає критерії відповідальності законодавчого або виконавчого органу, і несе “остаточну” відповідальність за дії, що призвели до політичної кризи. Таким чином, вказані заходи відповідальності можна визначити як відповідальність у механізмі реалізації принципу розподілу влади (правда, з певною українською специфікою) або як владно-організаційні санкції. Характерною рисою конституційно-правової відповідальності є також той факт, що єдиної процедурної форми її застосування не існує. Майже кожному засобу конституційно правової відповідальності відповідає особливий порядок її призначення і виконання, а в низці випадків такий порядок взагалі не врегульований у законодавстві. Більше того, істотна частина санкцій конституційної відповідальності та їх застосування недостатньо повно урегульовані в чинному законодавстві. Це стосується, наприклад, усунення з поста Президента України в порядку імпічменту або відставки уряду. При цьому, на відміну від більшості інших видів юридичної відповідальності, не існує єдиного акта, де регулювався б порядок притягнення до конституційно-правової відповідальності, або акта, в якому встановлювався б перелік конституційних деліктів.

Так, відповідальність Кабінету Міністрів України здебільшого має політичний характер. Уряд України та окремі його члени відповідають перед Президентом України, але підстави цієї відповідальності чинним законодавством України взагалі не визначаються. Наприклад, п.9 ст.106 Конституції України лише зазначає, що припинення повноважень Прем'єр-міністра України Президентом тягне за собою відставку всього уряду [5]. Таким чином, Президент України діє на власний розсуд, підстави відповідальності уряду законодавством не визначаються, і вона має виключно політичний характер. Крім того, це частково пояснюється тим, що де-факто повноваження глави виконавчої влади поділені між Президентом України і Прем'єр-міністром України, який очолює уряд. Мабуть, тому в Конституції України не вживається поняття “глава виконавчої влади”. Зрозуміло, що завдяки широким виконавчим повноваженням Президент України бере найактивнішу участь у формуванні політики уряду і має на неї суттєвий вплив. Відповідальність уряду перед парламентом в Україні реалізується за допомогою прийняття Верховною Радою резолюцій про недовіру (ст.87 Конституції України) [5]. В сучасному світі вона ще зветься парламентською відповідальністю, оскільки інстанцією відповідальності виступає парламент. Якщо врахувати, що парламент оцінює діяльність уряду з точки зору її доцільності й відповідності політиці парламенту, то, на нашу думку, можна стверджувати, що відповідальність уряду завжди має політичний зміст. Адже доки уряд спирається на парламентську більшість, доти його відповідальність значною мірою має номінальний характер. Як відомо, традиційно позитивною відповідальністю іменують внутрішнє ставлення суб'єкта права до свого обов'язку в частині виконання вимог норм права [6, с. 50], і лише останнім часом конституціоналісти почали досліджувати інший аспект позитивної відповідальності, а саме як відповідальність перед будь-яким органом в системі влади. Так, професор Є.І. Колюшин іменує ці санкції заходами позитивної відповідальності в системі розподілу влади [4]. Професор С.А. Авакян також пише про позитивну відповідальність як відповідальність “когось перед кимось, і вона дає право одному вимагати від іншого виконання своїх функцій” [7, с. 92]. З позицій одного з провідних російських державознавців академіка О.Є. Кутафіна від поняття “позитивної відповідальності” було б слід відмовитися, оскільки його використання призводить до того, що одне і те ж явище називається і обов'язком, і відповідальністю, а також веде до розмивання призначення відповідальності як одного з ефективних регуляторів поведінки” [8, с. 400].

Вважаємо, що в конституційному праві можна погодитися з існуванням позитивної відповідальності [9, с. 64]. При цьому особливо відмітимо, що позитивна відповідальність розуміється нами не як усвідомлене виконання обов'язку або почуття обов'язку, а в значенні наявності правового зв'язку між володарюючим суб'єктом і підвладним (підзвітним), яка реалізується в дискреційному праві володарюючого суб'єкта застосовувати державно-примусові засоби дії, орієнтуючись перш за все на власний суб'єктивний розсуд, але з метою уникнення негативних наслідків конфлікту між органами влади. Особливість їх природи та процедури використання полягає в тому, що вони застосовуються за відсутності делікту (тобто порушення норми права), і при цьому також відсутня (або ж не береться до уваги) їх вина. Підставою їх застосування виступає не просто неналежне виконання трудових обов'язків (як в трудовому праві), а некомпетентність, політична помилка, неможливість пошуку компромісу в роботі між відповідними органами, а також часто необхідність уникнути виникнення затяжної політичної кризи у відносинах різних гілок влади. Дуже часто в дослідженнях, присвячених інституту відповідальності в конституційному праві, виділяють особливу політичну відповідальність. Так, В.Н. Савін під політичною відповідальністю державної влади розуміє відповідальність органів державної влади і посадовців перед народом, населенням відповідної території за “невідповідність їх діяльності мандату довіри, що виражається в їх нездатності виробляти та здійснювати політику, ухвалювати рішення з максимальною користю для блага людей” [9, с. 65]. Конституційна відповідальність, безумовно, має яскраво виражений політичний характер. Але у кожному разі ставити її вище, ніж відповідальність юридичну, нам видається неправильним. “Більше того, всяка політична відповідальність, – указує В.О. Лучін, – якщо вона співвідноситься з Основним законом, не може йому суперечити та існувати всупереч конституційній відповідальності” [10, с. 33].

Коли йдеться про виділення політичної відповідальності як самостійного виду неюридичної відповідальності, то розуміють під нею, наприклад, розпуск Верховної Ради або відставку Кабінету Міністрів. Таке поняття відповідальності органів державної влади та посадовців видається непереконливим ось на якій підставі. По-перше, якщо санкція закріплена в законі, так само як і процедура її застосування, то немає підстав вважати, що ця відповідальність не є юридичною. По-друге, зв'язок з політикою простежується при використуванні (невикористуванні) будь-якої міри юридичної відповідальності, різних її видів. Наприклад, акт амністії, який припиняє кримінальне переслідування злочинців, часто пов'язаний саме з політичними мотивами. Депутати часто просто хочуть заручитися підтримкою виборців. По-третє, якщо припустити існування “в чистому вигляді” політичної відповідальності як особливого різновиду санкцій, що застосовуються без законодавчого оформлення, то про неї можна говорити тільки щодо членів політичних партій або громадських об'єднань, які мають політичну мету. Достатньо поширена позиція, згідно з якою та ж відставка уряду або розпуск парламенту за рішенням президента проголошуються заходами конституційної відповідальності (юридичної) “за нездатність виконувати функціональні обов'язки”. Вважаємо, що вказані примусові заходи не можна ототожнювати із заходами класичної негативної відповідальності, оскільки їх застосування не пов'язано з двома головними об'єктивними підставами настання юридичної відповідальності – протиправним діянням і виною. “Нездатність виконувати свої обов'язки” – категорія суб'єктивна, тим більше, що оцінці піддається не діяльність конкретного суб'єкта – фізичної особи, а діяльність коле-гіального органу – уряду.

Так, у новітній політичній історії України Президент Ющенко двічі відправляє уряд у відставку. При відставці Кабінету Міністрів України В.Ф. Януковича [11] та Ю.В. Тимошенко [12] у відповідних указах причина відставки Уряду взагалі не формулювалася, і зробити висновок про які-небудь зрозумілі мотиви (підстави) рішень про відставку уряду не видається можливим. Проте зовсім інший зміст ми можемо

знайти у схожій постанові Верховної Ради України [13], де міститься не просто твердження про відставку Кабінету Міністрів, але й наведено певну аргументацію (хоча більшою мірою політичну). Є думка, що “конституційна відповідальність об’єднує в собі політичну, моральну та юридичну відповідальність” [9]. Звичайно, подібного роду думки мають мало спільного з істиною. Адже будь-яка юридична відповідальність (кримінальна, цивільно-правова, адміністративна) також має зв’язок з політикою, тобто з інтересами груп осіб, що стоять у влади. Спроба представити відповідальність в конституційному праві як якийсь унікальне поєднання принципово різних правових явищ призводить на практиці до елімінації власне поняття конституційно-правової відповідальності, зникає межа між юридичною відповідальністю та неюридичними формами цього феномену. Ця концепція неприйнятна через суперечність самої природи юридичної відповідальності.

При такому широкому розумінні конституційної відповідальності ми ризикуємо будь-який владний примусовий захід, що міститься в нормах права, називати відповідальністю, а це не дозволяє нам тоді говорити про власне юридичну відповідальність. Якщо залишитися на позиціях авторів цієї концепції і бути цілком послідовними, то у зміст юридичної відповідальності ми повинні включати і громадський осуд, і моральний бойкот, і просто відставку особи в результаті вотуму недовіри. Як правильно відзначає В.О. Лучин, “не можна ставити конституційну відповідальність в підкорення політичній відповідальності” [14]. Поняття “позитивної відповідальності” має декілька боків або аспектів, що необхідно враховувати при вживанні цього поняття для позначення різних санкцій у конституційному праві.

По-перше, це вже раніше висвітлена концепція владно-організаційних санкцій, що застосовуються в рамках особливого режиму розподілу влади, як спосіб централізації влади, як форма самоорганізації владної ієрархії. Тут не можна залишити поза увагою того факту, що відповідно до Конституції України обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь (ч.9 ст.118) [5]. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації (ч.10 ст.118) [5]. Така санкція, як звільнення від посади голови відповідної місцевої державної адміністрації, еволюціонувала з інституту конституційно правової відповідальності у захід політичної відповідальності, що вживається на розсуд Президента. Не зважаючи на збереження колишніх підстав (втрата довіри, неналежне здійснення повноважень), звільнення з посади можна оцінювати лише як особливу владно-організаційну санкцію (захід політичної відповідальності), оскільки інші підстави мають виключно декоративне значення.

Не підлягає сумніву, що така модель обмежує основні права адміністративно-територіальних одиниць щодо формування органів державної влади, самостійного застосування заходів конституційно-правової відповідальності в системі виконавчих повноважень (як елемент принципу стримувань і противаг), а також спотворюється конституційний принцип розподілу влади через концентрацію всіх правозастосовчих повноважень у Президента. Навіть судові інстанції виключені з числа органів, що беруть участь у процедурі вживання заходів відповідальності. По-друге, це розуміння позитивної відповідальності як відповідальності органів і посадовців перед народом за ефективне управління державою. І в такому розумінні відповідальність справді тісно стикається із здійсненням державними органами політичних функцій, тобто вибору того курсу на управління країною як у внутрішніх, так і в зовнішніх справах, який приведе до схвалення народом і владою в цілому.

І нарешті, по-третє, позитивна відповідальність може виявлятися і як відповідальність всього державного режиму перед народом, коли народ здобуває право

на протистояння державній владі, правлячій верхівці, реалізуючи її через повстання і примусове скидання наявної владної вертикалі. Це мало місце в ході так званих оксамитових революцій у Східній Європі наприкінці 80-х рр. минулого сторіччя або в результаті “кольорових” революцій у Грузії, Україні та Киргизстані на початку цього століття. Таким чином, на підставі вищенаведеного аналізу поняття відповідальності органів державної влади цілком можна стверджувати, що конституційно-правова відповідальність номінально включає інші самостійні види відповідальності (парламентську, президентську, урядову або федеральну та ін.), і розглядають ці види як самостійні явища. Специфіка відносин, цілей і суб’єктів конституційного права визначає особливу роль відповідальності в конституційній сфері, зумовлює її специфічні ознаки.

По-перше, оскільки в конституційно-правовій сфері великого значення набувають відповідальне ставлення особи (органу) до своїх обов’язків, відповідальне виконання своїх обов’язків, підзвітність, юридична компетентність, то позитивна відповідальність є домінуючою в структурі конституційно-правової відповідальності. Тому означений вид відповідальності включає як позитивну відповідальність (відповідальну поведінку), так і ретроспективну (негативні наслідки як результат протиправної поведінки). По-друге, конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади настає за порушення норм конституційного законодавства, які визначають їхню компетенцію і статус. Інакше кажучи, це відповідальність за неналежне здійснення їхнього конституційного статусу.

З урахуванням означеної специфіки вважаємо, що конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади – це юридична відповідальність політичного характеру, що існує у сфері конституційних відносин і реалізується у відповідальному ставленні суб’єктів конституційно-правових відносин (позитивний аспект) до здійснення їх правового статусу та компетенції, а у випадках його порушення – у примусовому застосуванні заходів вилучення (негативна відповідальність), суть яких полягає у вилученні з сфери політики та позбавленні права здійснювати державну владу.

Література

1. Кресіна І. О. Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан. – К. : Юридична думка. 2004. – 176 с.
2. Пискотин М. И. Политическая ответственность работника аппарата государственного управления в социалистических странах / М. И. Пискотин // Ответственность сотрудника государственной администрации : международная науч. конф. – Варшава, 1975.
3. Зражевская Т. Д. Ответственность по советскому государственному праву / Т. Д. Зражевская. – Воронеж : Наука, 1980. – 78 с.
4. Колюшин Е. И. Конституционное (го-сударственное) право России / Е. И. Колюшин. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – 92 с.
5. Конституція України. – Харків: Консум, 1996. – 80 с.
6. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П. Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 48–53.
7. Авакьян С. А. Конституционное право России : учебный курс. – В 2 т. – Т. 1 / С. А. Авакьян. – М. : Юристъ, 2005. – 351 с. 1995.
8. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права / О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 2001. – 832 с.
9. Савин В. Н. Ответственность государственной власти перед обществом / В. Н. Савин // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 60-67.
10. Лучин В. О. Ответственность в механизме реализации Конституции / В. О. Лучин // Журнал Российского права. – 2002. – № 7. – С. 31–35.
11. Указ Президента України “Про припинення повноважень Прем’єр-міністра України Ю. Тимошенко та відставку Кабінету Міністрів України” : від 08.09.2005 р., № 1234/2005 // Урядовий кур’єр. – 10.09.2005. – № 171.
12. Постанова Верховної Ради України “Про відставку Прем’єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України” : від 10.01.2006 р. // Голос України. – 28.01.2006. – № 138.

13. Белов Д. М. Інститут імпичменту президента в країнах СНД (порівняльно-правовий аналіз) / Белов Дмитро Миколайович // Науковий вісник Ужгородського нац. університету. Серія "Право". – 2004. – Вип. 3. – С. 46–49.

14. Указ Президента України "Про відставку Кабінету Міністрів України" : від 05.01.2005 р., № 9/2005 // Урядовий кур'єр. – 10.01.2005. – № 178.

СУЧАСНІ РЕАЛІЇ СИСТЕМИ ВЗАЄМОДІЇ–ПРОТИВАГ МІЖ ЗАКОНОДАВЧОЮ ТА ВИКОНАВЧОЮ ВЛАДОЮ

Шаранич Сергій Сергійович,

викладач кафедри правознавства та канонічного права КаУ,
м. Ужгород

Проаналізовано загальні та галузеві конституційні принципи функціонування органів законодавчої та виконавчої гілок влади.

Ключові слова: механізм стримувань і противаг, конституційна взаємодія, законодавча влада, виконавча влада.

Современные реалии системы взаимодействия–противовесов между законодательной и исполнительной властью. Проанализированы общие и специальные конституционные принципы функционирования органов законодательной и исполнительной ветвей власти.

Ключевые слова: механизм сдержек и противовесов, конституционное взаимодействие, законодательная власть, исполнительная власть.

The Present-day Realia of the System of Checks and Balances between Legislative and Executive Power. The author has analysed general principles of the performance of the legislative and executive power.

Key-words: the mechanism of checks and balances, constitutional interaction, legislative power, executive power.

На будь-якому етапі існування держави однією з найважливіших проблем міжвладних стосунків завжди було запобігання зловживанню владою. Цього зловживання можливо було уникнути тільки грамотним розподілом влади на гілки, залежно від її функціонального призначення. Основоположником теорії розподілу влади став Ш.Монтеск'є, вважаючи, що суспільство в змозі проконтролювати лише ту владу, окремі частини якої протиставлені одна одній. Суть теорії розподілу владиполягає в поділі влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. Кожна з цих гілок є незалежною одна від одної, і в одно час вони постійно взаємодіють між собою в процесі формування і здійснення державної політики. Таким чином, різні гілки влади стримують і врівноважують одна одну, забезпечуючи гарантію протипорушення демократичних норм і зловживання владою. Розділення влади запобігає узурпації влади будь-яким органом або об'єднання всіх трьох її гілок в руках однієї особи.

Проте самого розділення влади не достатньо для забезпечення суверенітету народу – необхідні відповідні механізми взаємодії і збалансована система стримувань і противаг. У демократичному суспільстві кожна з гілок влади наділена повноваженнями, але і кожна з них врівноважує одна одну, не дозволяючи жодній з них

зайняти пануюче положення в суспільстві. Так створюється система стримувань і противаг.

Перші спроби обмеження влади правителів можна знайти у державах давньосхідних деспотій. Так, у Єгипті IV–II тис. до н.е. владу фараона, незважаючи на широту його повноважень, не можна було розглядати як свавільну. Вона стримувалася радою знаті або народними зборами, релігійно-моральними нормами справедливості і вимогами закону, а політична стабільність і недоторканність трону залежали від того, наскільки успішно фараон служив інтересам пануючих верств суспільства.

Ідея поділу влади, за спостереженням дослідників, має священне християнське першоджерело. Так, Р.А.Папаян звертає увагу на те, що ідея трьох напрямів діяльності з тим розмежуванням функцій держави, яке можна бачити й у наш час, ясно позначена в Біблії у трьох постулатах: «Господь – суддя наш, Господь – законодавець наш, Господь – цар наш». На думку вченого, ці постулати фіксують потрійний характер влади, позначаючи її функції – законодавчу, судову і виконавчу; водночас вони підкреслюють те єдине, що об'єднує три гілки влади, – їх божественну природу.

Вище сказане дає нам змогу зрозуміти, що поділ влади і фактично пошук правильної системи стримувань і противаг зародилися ще на перших етапах будування державності вцілому.

В Україні головним нормативним актом, що розділяє і врегульовує владу, є, звичайно, Конституція, яка покликана встановити параметри, в межах яких має здійснюватись законодавче врегулювання відносин державного владарювання. Статтею 6 Конституції України встановлено, що “державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу, судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України”.

У розрізі теми, ми розглянемо законодавчу і виконавчу владу в системі стримувань і противаг в Україні.

Статтею 75 Конституції чітко встановлено: “єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України”. Це означає, що виключно до компетенції Верховної Рада входить прийняття законодавчих актів, які мають найвищу юридичну силу і яким повинні відповідати нормативно-правові акти всіх інших державних органів, що є підзаконними. У громадській свідомості авторитет Верховної Ради сьогодні недостатньо високий.

Проте, окрім основної своєї функції прийняття законів, законодавча влада здійснює ряд інших повноважень. Їх можна згрупувати за спрямованістю та за призначенням:

1. Контроль за бюджетом.
2. Повноваження, пов'язані з визначенням засад політики держави та програм суспільного розвитку.
3. Визначення взаємовідносин Верховної Ради України і Президента України.
4. Формування інших державних органів.
5. Функція парламентського контролю Верховної Ради.
6. Організацією адміністративно-територіальної реформи.
7. Здійснення зовнішніх функцій держави.
8. Інші функції держави.

Простеживши всі повноваження Верховної Ради, можна сказати, що Конституція України закріпила механізм взаємодії парламенту з іншими гілками влади. Так, одним із засобів конституційного регулювання механізмів взаємодії владних структур є стаття 98 Конституції України, яка встановлює контроль за використанням коштів Державного бюджету України, що від імені Верховної Ради здійснює Рахункова Палата, а також стаття 101 Конституції, яка встановлює парламентський контроль за

додержанням Конституційних прав і свобод людини і громадянина, який здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

З метою уникнення можливого зловживання владою Верховною Радою України в Конституції закріплено цілу низку противаг і стримувань, щодо парламенту. Слід розрізнити правові та інституційні противаги. Серед правових противаг Верховній Раді слід відзначити:

1. Особливий порядок прийняття законів.
2. Ускладнену процедуру внесення змін до Конституції.
4. Внесення змін до першого, третього і тринадцятого розділів Конституції потребує затвердження всеукраїнським референдумом, який призначає Президент.
5. Окремі положення Конституції стосовно прав людини взагалі не можуть бути предметом перегляду.

Інституційними противагами є наділення певних органів спеціальними повноваженнями щодо стримування влади парламенту. В Україні такими повноваженнями наділені Президент України, Кабінет Міністрів України та Конституційний Суд України.

Дуже важливо, щоб у Конституції були встановлені основи взаємин уряду республіки з парламентом, бо, як показує практика, саме між ними буває найбільша кількість різних непорозумінь та суперечок. Саме через це в Конституції Франції, наприклад, крім спеціального розділу про уряд, існує ще один розділ, який так і називається: “Про відносини між парламентом і урядом”, в якому конкретно вирішується, з яких питань і в якому порядку парламент приймає закони, яку участь і в яких формах бере уряд у здійсненні законодавчої процедури.

Щодо України, то тут Кабінет Міністрів має право законодавчої ініціативи й активно використовує його. Це право є могутнім засобом впливу однієї гілки влади на іншу. Інтенсивна діяльність уряду у сфері нормо-творчості обумовлюється тим, що перед ним стоять специфічні завдання, для вирішення яких необхідна відповідна законодавча база. Кабінет Міністрів України також розробляє державні програми соціально-економічного розвитку, розробляє й виконує Закон “Про державний бюджет” (в ньому, зокрема, міститься план видатків на утримання законодавчого органу та інші). Цим самим певною мірою спрямовується діяльність Верховної Ради України. Але, проте, конфлікти, що виникають між Кабінетом Міністрів і парламентом, як правило, закінчуються не на користь останнього.

Конституція України передбачає можливості взаємного контролю законодавчої і виконавчої влад. Відповідно до частини другої статі 113 Конституції України Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених статтями 85, 87 Конституції України. Це, зокрема, стосується:

1. Затвердження Державного бюджету України, та внесення змін до нього; контроль за використанням Державного Бюджету України, прийняття рішень щодо звіту про його використання.
2. Контроль за використанням Україною позик, одержаних від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій. Контроль за використанням коштів Верховна Рада здійснює за допомогою Рахункової палати.

За пропозицією не менш як третини народних депутатів України парламент може розглянути питання про відповідність Кабінету Міністрів України та прийняття резолюції недовіри уряду. Така резолюція приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, тобто необхідно 226 голосів від 450. Але питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом одного року після схвалення програми діяльності уряду.

Хотілося б звернути увагу на те, що Конституція України не передбачає механізму впливу на Верховну Раду України в тому разі, якщо вона не схвалює необхідних для суспільства законів, в тому числі таких, що передбачені банкетними нормами Конституції України. “Це веде до неправової ситуації, в тому числі до прямих перешкод у реалізації громадянами їх прямих конституційних прав і свобод, до зростання соціальної напруги. І справа не в депутатах, які нібито “не дбають про народ”. Суб’єкт державно-правових відносин визначає свою поведінку саме так, як це йому дозволяють правила, сформульовані Основним Законом. За відсутності механізму впливу на парламент з боку виконавчої влади в депутатів відсутні жодні спонукання до пошуку компромісів і до ефективної законодавчої роботи.

Інший випадок: Верховна Рада не надає згоди на призначення Президентом Прем’єр-міністра, і робить це кілька разів, тим часом як встановлений строк формування уряду – 60 днів. Після цього випадку Україна має шанс залишитись без сформованого, на законних підставах, уряду, взагалі. Для правового виходу України з правової кризи парламент по суті примусить главу держави погодитися з кандидатурою, яка влаштовує більшість у Верховній Раді. У цьому разі компроміс між Президентом і парламентом у питанні формування уряду досягнуто не буде, а це чи не основна характеристика правової конструкції “змішаної республіки”, якою є Україна.

Аналіз юридичних і фактичних засад функціонування урядової влади наводить на думку, що вона посідає підпорядковане що до Верховної Ради і Президента становище. Тим часом, саме на урядову владу покладено значну відповідальність за стан справ у державі.

Тому урядова влада має утвердитися як необхідний елемент системи розподілу влади, виконуючи лише їй притаманну роль – елемента єдиної виконавчої вертикалі і буфера у відносинах між виконавчою і законодавчою владою.

Отже, роль системи стримувань і противаг у взаємодії між органами державної влади в Україні є досить вагомою, оскільки проектує інтеграційний механізм (узгоджувальні процедури та інститути, а також механізми співпраці у здійсненні тих чи інших функцій держави) і систему взаємного контролю трьох гілок влади. Закріплення в Конституції України системи стримувань і противаг як засобу організації державної влади ще не означає, що існує вироблений та випробуваний на практиці дійовий механізм функціонування згаданої системи. Чинна Конституція України закріпила якісно нову організацію державної влади. Відмовившись від ієрархічної, вертикальної системи організації державної влади, яка існувала в Україні до здобуття незалежності, вона сприйняла загальновизнаний принцип організації державної влади – принцип поділу її на законодавчу, виконавчу і судову. У сукупності державні органи України становлять єдину систему центральних органів, склад якої об’єктивно впливає з принципу єдності державної влади в Україні.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Голос України. – 1996. – 7 серпня.
2. Бачило И. Л. Функции органов управления: Правовые вопросы оформления и реализации. – М., 1976.
3. Бисага Ю. М., Палінчак М. М. Конституційне право. – Ужгород.: Ліра, 2001.
4. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права. – К., 1997.
5. Крутоголов М. А. Президент Французької республіки: Правовое исследование.
6. Лемак В. В. Теорія держави і права. – Ужгород, 1998.
7. Монтеск’є Ш.Л. О духе законов.
8. Веніславський Ф. Взаємодія гілок державної влади як принцип основ конституційного ладу України // Право України. – 1998. – №1.
9. Крищенко Л. Розподіл влади і процесуальні права парламентаризму // Віче. – 1998. – №3.
10. Лазарев Б.М. Разделения властей и опыт Советского государства // Социалистическое правовое государство: проблемы и суждение. – М., 1986; Мацюк А. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влади і демократії // Право України. – 1995. – № 1.

11. Медведчук В. В. Соціальна злагода у суспільстві і державна влада // Право України – 1997. – №1
12. Мельник О. Державна влада в контексті конституційної відповідальності // Віче. – 2001. – №6.
13. Силенко Л. М. Система “стримань і противаг” та закріплення її складових в Конституції України // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1998. – № 3.
14. Тацій В. Тодика Ю. Формування державної влади в аспекті конфліктології // Право України. – 1997. – №8.
15. Федоренко Г. Розподіл влади та їх єдність: місце законодавчої гілки влади на етапі державно-правової реформи // Право України. 1998. – №11. – С. 7–10.
16. Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико правові проблеми організації виконавчої влади // Право України. – 1997. – №1.
17. Силенко Л. М. Конституційні основи механізму стримувань та противаг, як засіб організації та функціонування державної влади в Україні: Автореф. Дис. ... канд.юрид.наук: 12.01.04. – Київ, 2000.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРИМУС ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ

Рушак Іван Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства та канонічного права КаУ,
м. Ужгород

У цій статті проаналізовано поняття адміністративного примусу, його значення для забезпечення правопорядку, подано класифікацію адміністративного примусу. Адміністративний примус має офіційний, державно-владний характер, його застосування здійснюється від імені держави уповноваженими державними органами.

Ключові слова: адміністративний примус, правопорушення, попередження, покарання, державні органи.

Административное принуждение как способ обеспечения правопорядка. В данной статье проанализировано понятие административного принуждения, его значение для обеспечения правопорядка, дана классификация административного принуждения. Административное принуждение носит официальный, государственно-властный характер, его применение совершается от имени государства уполномоченными государственными органами.

Ключевые слова: административное принуждение, правонарушение, предупреждение, наказание, государственные органы.

Administrative compulsion as backer-up of law and order. The article focuses on the concept of administrative compulsion and its role for providing law and order. The author has also suggested the classification of administrative compulsion.

Key-words: administrative compulsion, offence, warning, punishment, public organs.

Адміністративний примус є одним із видів державного примусу. Державний примус у демократичній країні характеризується тим, що цей метод здійснення державної влади є допоміжним, застосовується на основі переконання і лише після переконання. Це означає, по-перше, що примус завжди базується на використанні різноманітних заходів виховання, роз'яснення і стимулювання. По-друге, він використовується лише тоді, коли виявляються неефективними відповідні засоби

переконання. По-третє, переконання і примус використовуються, як правило, комплексно.

Так, Д.Н.Бахрах вказує, що адміністративно-правовий примус – один із видів державно-правового. Тому йому властиві всі ознаки останнього (це правозастосовча діяльність, вона покликана забезпечити захист правопорядку, реалізується в рамках охоронних правовідносин і т. ін.) [3, с. 178].

В.К.Колпаков зазначає, що невід'ємною складовою частиною системи методів державного управління суспільством є метод примусу. Зазначений метод належить до найбільш чіткого методу впливу, тому в діяльності органів управління та їх посадових осіб примус застосовується, як правило, в сукупності з іншими управлінськими прийомами [7, с. 192].

Свого часу Г.П.Бондаренко зазначав, що адміністративний примус – «це складова частина державного примусу, що полягає в застосуванні органами державного управління, судами та суддями, службовими особами, а у встановлених законодавством випадках – громадськістю у межах, формах і порядку, регламентованих чинним законодавством, державно-правового, психологічного та фізичного впливу (заходів адміністративного запобігання, заходів припинення адміністративних проступків, адміністративних стягнень) до правопорушників з метою захисту охоронюваних правом конкретних суспільних відносин» [5, с. 21].

Схоже розуміння поняття адміністративного примусу у Ю.П. Битяка. Він вважає його системою заходів психологічного чи фізичного впливу на свідомість і поведінку людей, що здійснюється органами державної виконавчої влади, судами (суддями) з метою досягнення чіткого виконання встановлених обов'язків, припинення протиправних дій, притягнення до відповідальності правопорушників, забезпечення правопорядку і законності [4, с. 169–170]. Такий підхід повною мірою дає можливість зрозуміти суть адміністративного примусу, виділити його істотні ознаки.

Державний примус застосовується до порівняно незначної кількості осіб – як правило, тих, які вчинили правопорушення. З точки зору філософії, свій вияв «примус знаходить в тому, що *примус знімається примусом*; тому він не тільки обумовлений правом, а й необхідний, а саме – як *другий* примус, який є зняттям першого примусу», «наси́льство або примус, взяте абстрактно, *неправомірне*».

Ідея «другого» примусу, формула «примус знімається примусом» надзвичайно важливі в плані розуміння сутності державного примусу як реакції з боку держави на неправомірну поведінку («перший примус»). Це стосується також висновку про те, що *абстрактний примус* (тобто застосовуваний без порушень, відхилень, аномалій) є *неправомірним*.

Отже, державний примус і його складову – примус адміністративний – слід розглядати як одну з невід'ємних складових здійснення державної влади, як її метод. З іншого боку, цей примус – не самоціль, він є наслідком певної поведінки різних соціальних суб'єктів, поведінки, яка відхиляється від вимог правових норм, становить загрозу відносинам, що цими нормами регулюються і охороняються, і застосовується з метою усунення («зняття») такої поведінки. Існують також випадки, коли загроза суспільним відносинам виникає об'єктивно, наприклад, внаслідок дії сил природи, тобто за відсутності протиправної поведінки, проте необхідність її усунення не менш актуальна.

Кожен вид примусу має специфічні особливості, що визначають його сутність і особливості, відносну самостійність у системі державного примусу. Це цілком стосується і адміністративного примусу.

Адміністративний примус характеризується такими особливостями:

– застосування адміністративного примусу завжди поєднується із широким використанням багатогранних виховних засобів, з активним формуванням правосвідомості, нетерпимого ставлення до антигромадських вчинків;

– адміністративний примус використовується в державному управлінні для охорони суспільних відносин, що виникають у цій сфері державної діяльності;

– заходи адміністративного примусу застосовуються, як правило, органами виконавчої влади та їх посадовими особами без звернення до суду. Лише в окремих випадках, як виняток, їх застосування покладається на суди (суддів) і представників окремих об'єднань громадян, наділених деякими державно-владними повноваженнями (наприклад, членів громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, різних громадських інспекторів тощо);

– застосовувати заходи адміністративного примусу правомочні не всі органи виконавчої влади і не всі їх посадові особи, а лише ті з них, кому таке право надано законодавчими актами (державні інспекції, воєнізовані правоохоронні формування – міліція, служба безпеки, прикордонні, внутрішні війська та ін.);

– адміністративно-примусові заходи можуть застосовуватися не тільки у зв'язку із вчиненням правопорушень, а й за їх відсутності, коли необхідно їх попередити або забезпечити громадський порядок і громадську безпеку під час різних надзвичайних ситуацій (стихійного лиха, епідемій, епізоотій, аварій, катастроф тощо);

– на відміну від інших видів державного примусу, які за своєю сутністю, як правило, рівнозначні відповідному виду юридичної відповідальності (наприклад, кримінально-правовий примус практично цілком збігається з кримінальною відповідальністю), адміністративний примус за змістом значно ширший за адміністративну відповідальність. Адже адміністративна відповідальність – це складова адміністративного примусу;

– заходи адміністративного примусу застосовуються як до фізичних, так і до юридичних осіб (до останніх можуть застосовуватися, наприклад, такі заходи, як обмеження або заборона проведення певних робіт, зупинення діяльності різних об'єктів тощо);

– адміністративний примус застосовується щодо організацій, посадових осіб і громадян, які безпосередньо не підпорядковані органам і посадовим особам, що застосовують вплив; тобто адміністративний примус не пов'язаний із службовою підпорядкованістю, не може здійснюватися всередині тієї або іншої системи управління, а завжди має зовнішній вияв;

– регулювання адміністративного примусу, підстав, умов і порядку застосування заходів впливу здійснюється нормами адміністративного права, причому не тільки законами, а й низкою підзаконних актів;

– діяльність щодо застосування заходів адміністративного примусу здійснюється відповідно до адміністративно-процесуальних норм, які на цей час закріплюються переважно на рівні підзаконних актів і від норм матеріального права в основному не відокремлені (за винятком норм, які регулюють порядок застосування адміністративних стягнень);

– заходи адміністративного примусу дуже різноманітні, вони можуть мати характер морального, майнового, особистого впливу, допускається застосування фізичної сили і вогнепальної зброї;

– заходи впливу застосовуються саме в примусовому порядку, тобто незалежно від волі й бажання суб'єкта, до якого застосовується, часто з можливістю використання для його реалізації інших примусових заходів;

– застосовується адміністративний примус із потрійною метою: 1) для запобігання різним антигромадським проявам, недопущення виникнення певної протиправної ситуації; 2) для припинення розпочатого або вже вчиненого протиправного діяння та забезпечення провадження у справах про адміністративні проступки; 3) для покарання осіб, які вчинили правопорушення.

Отже, **поняття адміністративного примусу** слід визначити як *застосування відповідними суб'єктами до осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні, незалежно*

від волі і бажання останніх, передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу морального, майнового, особистого (фізичного) та іншого характеру з метою охорони відповідних суспільних відносин шляхом попередження і припинення правопорушень, а також покарання за їх вчинення.

В адміністративно-правовій літературі питання класифікації заходів адміністративного примусу дотепер не дістали однозначного вирішення, незважаючи на їх велике практичне і теоретичне значення. Водночас найбільше визнання одержала класифікація заходів адміністративного примусу, запропонована свого часу М. І. Єропкіним, який в основу класифікації цих заходів поклав мету їх застосування [6, с. 21].

Адміністративний примус застосовується з *потрійною метою*. Відповідно до цього заходи адміністративного примусу поділяються на три види (групи):

- 1) адміністративно-запобіжні заходи;
- 2) заходи адміністративного припинення;
- 3) заходи адміністративної відповідальності.

Такий поділ найбільш чітко відображає правоохоронне призначення адміністративного примусу.

Назва *адміністративно-запобіжних заходів* зумовлена їх профілактичною спрямованістю. Ці заходи конкретної фактичної підстави застосування не мають, вони використовуються для попередження, профілактики правопорушень, а також для підтримання правопорядку за надзвичайних обставин, оскільки загроза суспільним і особистим інтересам, заподіяння їм шкоди можуть виникнути не тільки внаслідок вчинення правопорушення, а в результаті стихійного лиха, дій душевнохворих або малолітніх тощо. Держава змушена тоді вдаватися до обмеження прав, застосування примусових заходів до осіб, не винуватих у порушенні норм права.

Такими є дії органів охорони здоров'я, які примусово лікують інфекційних хворих, ветеринарної медицини, що здійснюють карантинні, заходи тощо. У більшості подібних випадків правопорушення відсутні, однак свобода дій особи обмежується, відповідні заходи адміністративного впливу застосовуються незалежно від згоди чи бажання останньої, тобто мають примусовий характер.

Адміністративно-запобіжні заходи виконують особливі правоохоронні функції, які відрізняють їх від інших заходів адміністративного примусу, що і визначає їх окреме місце в системі останніх. На відміну від заходів адміністративного припинення вони не припиняють безпосередньо правопорушення або об'єктивно протиправні діяння, а *попереджують, відвертають їх вчинення*. Водночас окремі запобіжні заходи за своїм характером наближені до заходів адміністративного припинення, у зв'язку з чим у літературі не завжди однозначно вирішується питання про віднесення тих чи інших конкретних заходів до відповідного виду примусу. Основним і єдиним критерієм відмінності тут є наявність або відсутність правопорушення.

Адміністративно-запобіжні заходи *не виконують функції покарання особи, до якої вони застосовуються*, що характерно для адміністративних стягнень, тому не потребують встановлення вини порушника як обов'язкової умови застосування.

Основною метою застосування адміністративно-запобіжних заходів є їх спрямованість:

- а) на недопущення, відвернення правопорушень;
- б) на забезпечення громадського порядку і громадської безпеки у різних надзвичайних ситуаціях;
- в) на попередження настання шкідливих наслідків у зазначених ситуаціях.

Отже, **адміністративно-запобіжні заходи** становлять комплекс заходів впливу морального, фізичного, організаційного та іншого характеру, які дають змогу виявляти і не допускати правопорушень, забезпечувати громадський порядок і громадську безпеку за різних надзвичайних обставин.

Дуже важливе попереджувальне значення має розглянутий захід під час стихійних лих (пожеж, повеней, землетрусів).

Наприклад, у ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» сказано, що правовий режим надзвичайного стану спрямований на забезпечення безпеки громадян у разі стихійного лиха, аварій і катастроф, епідемій і епізоотій, а також на захист прав і свобод громадян, конституційного ладу під масових порушень правопорядку, що створює загрозу життю і здоров'ю громадян.

У цих випадках припинення обмеження руху – діючий засіб забезпечення особистої і майнової безпеки громадян. До іншої групи заходів адміністративного попередження належать заходи, що застосовуються до осіб, які характеризуються антигромадською поведінкою, з метою попередження, недопущення здійснення ними нових правопорушень. Цим заходам властива чітко виражена профілактична спрямованість. Персональний адміністративний нагляд здійснюється органами внутрішніх справ за окремими категоріями громадян, які прибули з місць позбавлення волі. Нагляд устанавлюється для спостереження за поведінкою осіб, звільнених з ув'язнення і справляння на них необхідного виховного впливу. Будучи заходом адміністративного попередження, нагляд не має на меті приниження людської гідності і компрометації піднаглядного за місцем його роботи і проживання.

Ці заходи застосовуються багатьма органами та їх посадовими особами: міліцією, внутрішніми та прикордонними військами, службою безпеки, контрольно-наглядовими органами (державними інспекціями) тощо.

Чіткого переліку адміністративно-запобіжних заходів ні в законодавчих актах, ні в спеціальній літературі до цього часу не визначено. Через це у нормативних актах досить часто зустрічається термінологічна плутанина, а в літературі як запобіжні необгрунтовано аналізуються деякі заходи припинення. Більше того, визнання того чи іншого заходу примусовим фактично здійснюється лише на доктринальному (теоретичному) рівні. Такий стан речей не можна визнати задовільним, оскільки в кожному випадку застосуванням цих заходів реально обмежуються права і свободи громадян.

Серед адміністративно-запобіжних заходів *чільне місце посідають такі.*

Перевірка документів – так, працівники міліції мають право перевіряти у громадян документи, що посвідчують їх особу, при підозрі у вчиненні правопорушення, а також інші документи, необхідні для з'ясування питання щодо додержання правил, нагляд і контроль за виконанням яких покладено на міліцію. З подібною метою перевіряти документи мають право також посадові особи інших державних органів, які здійснюють контроль і нагляд за додержанням відповідних загальнообов'язкових правил.

Огляд з урахуванням цільового призначення і способу правоохоронного впливу на суспільні відносини найчастіше застосовується як захід адміністративного запобігання. Наприклад, митними органами здійснюється митний огляд і переогляд, органами внутрішніх справ і цивільної авіації – обов'язковий огляд ручної поклажі, багажу та особистий огляд пасажирів цивільних повітряних суден, органами прикордонної охорони – огляд морських і річкових суден та документів; відомчою охороною – огляд осіб, які працюють на об'єктах з особливим режимом, тощо. В усіх цих випадках головною метою застосування зазначеного заходу є попередження та виявлення правопорушень, забезпечення громадської безпеки, тобто він має чітко виражений профілактичний характер.

Внесення подання про усунення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень, передбачено у низці законодавчих актів.

Щодо адміністративних правопорушень, таке правило встановлено в ст. 282 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП), відповідно до якої суб'єкт адміністративної юрисдикції, який розглядає справу, встановивши причини та

умови, що сприяли вчиненню адміністративного проступку, вносить до відповідного державного органу, громадської організації або посадовій особі пропозиції про вжиття заходів щодо усунення цих причин та умов. Про вжиті заходи протягом місяця з дня надходження пропозиції слід повідомити орган (посадову особу), який вніс пропозицію.

Безоплатне використання транспортних засобів і засобів зв'язку, які належать підприємствам, установам і організаціям, здійснюється працівниками міліції з метою запобігання шкідливим наслідкам стихійного лиха, інших надзвичайних ситуацій, для виїзду до безпосереднього місця події, для доставки в медичні установи осіб, які потребують невідкладної медичної допомоги, для переслідування правопорушників і доставки їх до міліції.

Адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, становить систему тимчасових примусових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, звільнених з місць позбавлення волі, які здійснюють органи внутрішніх справ. Рішення про його застосування приймається одноосібно суддею районного (міського) суду за поданням начальника виправно-трудової установи або органу внутрішніх справ на строк від одного до двох років і не може перевищувати термінів, передбачених законом для погашення або зняття судимості.

До обмежень, яких піднаглядний повинен додержуватися, віднесено: заборону виходу з будинку, квартири у встановлений час, яка не може перевищувати 8 годин на добу; заборону перебування у чітко визначених місцях району (міста); заборону виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста); обов'язок з'являтися до міліції від одного до чотирьох разів на місяць для реєстрації. Особа, яка порушує зазначені обмеження, підлягає адміністративній відповідальності відповідно до ст. 187 КУпАП.

На завершення слід підкреслити, що розглянуте коло адміністративно-запобіжних заходів не можна назвати вичерпним. Це – найпоширеніші заходи, запобіжний характер яких сумнівів практично не викликає. Законодавство передбачає можливість застосування і багатьох інших заходів, які також можна вважати адміністративно-запобіжними.

Заходи адміністративного припинення – найчисленніші та найрізноманітніші з усіх адміністративно-примусових заходів – характеризуються насамперед тим, що їх застосування спричиняється реальною протиправною (в тому числі об'єктивно протиправною) ситуацією і починається в момент, коли вона досягла певного розвитку, тобто коли використання запобіжних заходів стає вже неефективним або зовсім марним.

Заходи адміністративного припинення *не відвертають, а безпосередньо припиняють наявні правопорушення або об'єктивно протиправні діяння*, створюють умови для встановлення особи порушника, з'ясування обставин справи і реальної можливості для подальшого застосування до порушника заходів адміністративного або іншого впливу.

На відміну від адміністративних стягнень, заходи адміністративного припинення *не містять елементу покарання особи*, до якої вони застосовуються. Виконуючи порядок з виховною каральну функцію, адміністративне стягнення за своєю дією в часі звернене в минуле, є ретроспективним. Заходи ж адміністративного припинення, як правило, *спрямовані в сьогодення і тому здатні самостійно й оперативно вирішувати конфліктну ситуацію, зокрема примусово припинити правопорушення.*

Вони можуть також забезпечувати умови для подальшого застосування заходів відповідальності до винних. Нерідко заходи припинення використовуються і для боротьби з об'єктивно протиправними діяннями душевнохворих та малолітніх, тобто осіб, які не підлягають юридичній відповідальності. Заходи адміністративного

припинення, як і адміністративно-запобіжні заходи, *не потребують наявності вини порушника* як обов'язкової умови застосування.

Усе це дає змогу визначити **заходи адміністративного припинення** як *засноване на законі примусове припинення діянь, які мають ознаки адміністративного правопорушення, а в окремих випадках – кримінально-правовий характер, спрямоване на недопущення шкідливих наслідків протиправної поведінки, забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення і притягнення винних до адміністративної, а у виняткових випадках – кримінальної відповідальності. Заходи адміністративного припинення застосовуються з метою:*

- а) припинення порушень правових норм (адміністративних проступків, злочинів і об'єктивно протиправних діянь);
- б) запобігання вчиненню нових правопорушень;
- в) створення умов для подальшого притягнення винних до відповідальності;
- г) усунення шкідливих наслідків правопорушення;
- д) відновлення попереднього, правомірного стану.

Заходи адміністративного припинення дуже неоднорідні, відрізняються один від одного за багатьма ознаками. Проте основну їх *класифікацію* доцільно провести відповідно до *характеру сфери застосування*. За цим критерієм заходи адміністративного припинення поділяються на *дві групи (види) – заходи загального і спеціального призначення*.

Заходи адміністративного припинення *загального призначення*, які застосовуються в повсякденній практиці багатьма правоохоронними органами, переважно поділяються, виходячи з *мети їх застосування, на самостійні (оперативні) і допоміжні (забезпечувальні)*.

1. Самостійні (або оперативні) заходи адміністративного припинення характеризуються тим, що *оперативно вирішують конфліктну ситуацію*, тобто конфлікт найчастіше вичерпується остаточно. Певною мірою можна стверджувати, що ці заходи (принаймні більшість із них) стоять на межі власне заходів припинення і адміністративних стягнень. Наприклад, офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки за своїм характером дуже схоже на таке адміністративне стягнення, як попередження.

Вимога припинити протиправну поведінку. Таку вимогу мають право (і зобов'язані) ставити працівники правоохоронних органів, різні державні інспектори в разі виявлення такої поведінки. Підставу застосування зазначеного заходу припинення може становити будь-яке правопорушення, в тому числі злочин. Вимога може бути висловлена усно, а також оформлена у вигляді письмового припису (розпорядження). Вона юридично обов'язкова, непокора цій вимозі є підставою для застосування інших заходів примусу.

Привід осіб, які ухиляються від явки до різних державних органів та установ (суду, прокуратури, охорони здоров'я, внутрішніх справ, військових комісаріатів тощо), є реакцією на невиконання громадянами та посадовими особами правового обов'язку з'являтися на їх виклик, засобом забезпечення виконання цього обов'язку. Привід здійснюється міліцією і полягає у примусовій доставці особи до відповідного органу чи установи. Тобто це вилучення її з місця перебування і супроводження до місця призначення, поєднані із застосуванням психічного або фізичного спонукання.

Адміністративне затримання, не пов'язане із здійсненням провадження у справах про адміністративні правопорушення. Зокрема, йдеться про затримання з утриманням у спеціально відведених для цього приміщеннях: неповнолітніх віком до 16 років, які залишилися без опіки, а також неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння і не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність; осіб, які виявили непокору законній вимозі працівника міліції; осіб, які ухиляються від виконання постанови суду про направлення на примусове лікування від хронічного алкоголізму

або наркоманії; військовослужбовців, які вчинили діяння, що підпадають під ознаки злочину або адміністративного правопорушення; осіб, які мають ознаки вираженого психічного розладу і створюють у зв'язку з цим реальну небезпеку для себе й оточуючих.

Взяття на облік і офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки застосовується органами внутрішніх справ до осіб, які систематично порушують громадський порядок, якщо ці порушення незначні за своїм характером і не тягнуть за собою юридичної відповідальності (сімейні конфлікти, злісне пияцтво, побутові порушення тощо). Застереження полягає в попередженні особи про неприпустимість протиправних дій і наслідки їх повторення або продовження. Про винесення особі офіційного застереження складається протокол. Офіційне застереження не може бути застосоване у випадках, коли є достатні підстави для притягнення особи до адміністративної чи навіть кримінальної відповідальності.

Заборона чи зупинення певних робіт або експлуатації різних об'єктів (в тому числі експлуатації різних машин і механізмів – самохідних сільськогосподарських машин, річкових або маломірних суден тощо). Цей захід належить до компетенції низки правоохоронних та контрольно-наглядових органів (державних інспекцій). Зокрема, міліції надано право забороняти експлуатацію транспортних засобів, технічний стан яких загрожує безпеці дорожнього руху, обмежувати або забороняти проведення ремонтно-будівельних та інших робіт на вулицях і автомобільних шляхах, якщо при цьому не додержуються вимоги безпеки, анулювати дозволи на користування об'єктами дозвільної системи в разі порушень її правил.

Заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення становлять особливу групу заходів адміністративного припинення, специфіка яких полягає в тому, що це не самостійні, а допоміжні заходи впливу: їх застосуванням забезпечується створення умов для притягнення порушника до адміністративної відповідальності (в деяких випадках до кримінальної).

Доставлення порушника в міліцію, громадський пункт охорони правопорядку, приміщення виконавчого комітету селищної, сільської ради, службове приміщення воєнізованої охорони. Застосовується відповідно до ст. 259 КУпАП з метою припинення правопорушень, встановлення особи порушника і складення протоколу про адміністративне правопорушення в разі неможливості скласти його на місці, якщо складення протоколу є обов'язковим. Доставлення становить примусове супроводження порушника до відповідного приміщення. Право на його здійснення мають працівники міліції, посадові особи органів транспорту, органів, які здійснюють контроль за охороною і використанням природних ресурсів, члени громадських формувань з охорони громадського порядку та громадські інспектори охорони природи.

Адміністративне затримання. Як захід забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення, воно полягає в примусовому короточасному обмеженні свободи дій і пересування правопорушника. Адміністративне затримання може застосовуватися не за будь-які адміністративні правопорушення, а лише за деякі з них, перелічені в ст. 262 КУпАП (дрібне хуліганство, злісну непокору, порушення правил прикордонного режиму тощо), і тільки зазначеними в цій статті органами. Адміністративне затримання, як правило, не може перевищувати трьох годин. Це – загальна норма, а затримання на такий строк називається загальним. Більш тривалі строки адміністративного затримання можуть бути встановлені тільки законодавчими актами.

Про адміністративне затримання обов'язково повинен складатися протокол. Про місце перебування особи, затриманої за вчинення адміністративного правопорушення, негайно повідомляються її родичі, а на її прохання – також керівник відповідного підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган.

Особистий огляд і огляд речей. За характером об'єкта впливу це різні заходи примусу, однак за змістом вони не відрізняються один від одного. Особистий огляд провадиться посадовою особою однієї статі з порушником і в присутності двох понятих тієї ж статі. Огляд речей може здійснюватися, як правило, в присутності особи, у власності або володінні якої вони є. Закон не вимагає при цьому обов'язкової участі понятих. У невідкладних випадках речі може бути піддано оглядові й за відсутності власника або володільця, але участь понятих у таких випадках обов'язкова. Проведення огляду оформляється спеціальним протоколом, або ж про нього робиться запис у протоколі про адміністративне правопорушення, чи у протоколі про адміністративне затримання.

Вилучення речей і документів. Воно може мати місце після застосування двох попередніх заходів – адміністративного затримання або огляду. Воно полягає в примусовому припиненні володіння (а як наслідок – користування і розпорядження) особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, певним предметом або документом.

Вилученню підлягають речі, які є знаряддям або безпосереднім предметом правопорушення чи можуть бути речовими доказами у справі. Про їх вилучення складається окремий протокол або робиться запис у протоколі про адміністративне правопорушення, адміністративне затримання чи огляд речей. До особи, яка вчинила адміністративне правопорушення під час виконання службових обов'язків, вилучення речей (так само, як особистий огляд і огляд речей) застосовується лише у невідкладних випадках. Ст. 265 КУпАП передбачено особливості вилучення окремих видів речей та документів, вилучення їх у окремих осіб та процесуального оформлення вилучення деяких речей.

Заходи припинення спеціального призначення слід визначити як комплекс виняткових екстраординарних засобів адміністративного впливу. Спеціальний характер зазначених заходів визначає специфіку підстав їх застосування. Це, як правило, невідкладні випадки, коли необхідно припинити протиправні дії, небезпечні для життя і здоров'я людей.

Крім того, заходи спеціального призначення застосовуються тоді, коли були використані й не дали бажаних результатів усі інші форми попереднього впливу на правопорушників. Тому застосуванню сили, спеціальних засобів і зброї повинно передувати попередження про намір їх застосувати, якщо зробити це дає змогу ситуація. В тих випадках, коли є реальна небезпека для життя чи здоров'я людей, зазначені заходи можуть застосовуватися без попередження.

Спеціальними ці заходи називаються ще й тому, що вони спрямовані безпосередньо на особу порушника, здатні завдати йому певної фізичної шкоди і навіть позбавити його життя. У зв'язку з цим закон вимагає від працівників правоохоронних органів застосовувати силу в межах необхідності й тільки тоді, коли уникнути її застосування неможливо. При цьому можливість заподіяння шкоди здоров'ю порушника повинна бути мінімальною.

Застосування сили до людей похилого віку, вагітних жінок, інвалідів і малолітніх дозволяється тільки у випадках вчинення ними групового чи збройного нападу або збройного опору працівникам правоохоронних органів. Якщо застосуванням заходів припинення спеціального призначення завдано шкоди громадянам, має бути забезпечено подання необхідної допомоги в найкоротший строк.

Заходи фізичного впливу. Вони застосовуються для припинення правопорушень або подолання протидії законним вимогам міліції чи інших правоохоронних органів.

«Спеціальні засоби»т – різноманітні технічні засоби впливу на правопорушника, а в деяких випадках – також на транспортні засоби та інші речі з метою усунення протиправної ситуації.

Розглянуті заходи адміністративного припинення повністю їх кількість не вичерпують, оскільки ні на законодавчому, ні на доктринальному рівні цей перелік, як і перелік адміністративно-запобіжних заходів, чітко не визначено. Таке завдання має бути вирішено в ході подальшої кодифікації адміністративного законодавства України.

Адміністративна відповідальність відповідно до українського законодавства – це відповідальність за **вчинення адміністративного проступку (правопорушення)**.

Адміністративні стягнення характеризуються тим, що несуть в собі елементи репресивного (карального), виховного та запобіжного характеру, як це випливає із ст. 23 КУпАП. Крім того, вони мають за мету захист громадської безпеки, власності, встановленого порядку управління та інших суспільних відносин. Кожне адміністративне стягнення – це несприятливі юридичні наслідки, це покарання за шкоду, завдану проступком суспільним відносинам.

Під час використання заходів як адміністративного запобігання, так і припинення адміністративних проступків органи державного управління повинні суворо додержуватися принципу законності. Це забезпечується систематичним контролем з боку вищих органів і посадових осіб, прокурорським наглядом, правом адміністративного та судового оскарження, іншими встановленими законодавством способами.

Література

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення. – К.: Парламентське видавництво, 1997. – 208 с.
2. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» // Відомості ВРУ. – 1995. – № 21. – ст. 152.
3. Бахрах Д.Н. Административное право России. – М.: Норма-Инфра, 2000. – 623 с.
4. Битяк Ю.П. Адміністративне право України. – Харків: Право, 2001. – 528 с.
5. Бондаренко Г.П. Адміністративна відповідальність в СРСР. – Львів: Видавниче об'єднання «Вища школа», Видавництво при Львів. держ. ун-ті, 1975. – 176 с.
6. Еропкин М.И. Советское административное право. Учебник для средних юридических заведений / М. И. Еропкин, А. П. Ключниченко. – М.: Юрид. лит. – 1979 г. – 312 с.
7. Колпаков В.К. Адміністративне право України. – К.:Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.

**Історичні та
Політичні науки**

СПАДЩИНА І РЕАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ НАЦІЇ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Стрельбицький Микола Павлович,
доктор юридичних наук, професор, академік

Стрельбицька Лілія Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
Міжнародна академія богословських наук,
м. Київ

В доповіді розкриваються проблеми минулого і сучасності державного будівництва та управління, відповідальності в цьому процесі політичних партій, а також засади забезпечення національної єдності в умовах інформаційної війни.

Ключові слова: державне управління, державотворення, право, інформаційне суспільство, єдність нації.

Наследие и реальность украинского государственного управления и обеспечения единства нации в условиях развития национального государства. В докладе раскрываются проблемы прошлого и современности государственного строительства и управления, ответственности в этом процессе политических партий, а также принципы обеспечения национального единства в условиях информационной войны.

Ключевые слова: государственное управление, государственное строительство, право, информационное общество, единство нации.

Heritage and Reality of Ukrainian State Administration and Support of the National Unity under the Conditions of State Building. The report focuses on the present day as well as past problems of state building and administration.

Key-words: state administration, state building, law, informational space, national unity.

Наприкінці ХХ ст. здійснилася споконвічна мрія українського народу, була створена суверенна держава Україна. Історичний шлях становлення державності України, досвід державотворення останніх років, складні суспільно-політичні процеси, що відбувалися при цьому і відбуваються сьогодні, потребують осмислення, всебічного наукового аналізу.

Специфіка вітчизняного державного розвитку полягає в неможливості сліпого копіювання чужого досвіду, котрий, як правило, в соціально-психологічних та історичних умовах України не приживається, у чому ми мали змогу не один раз пересвідчитись.

Генеруючи досвід віків, неважко дійти аксіоми: **поза державою у повноцінної нації не може бути повної самореалізації.** У цьому разі нація не матиме майбутнього. Тут слід зважати на те, що державність – це не лише стан, а й процес розвитку, динаміка, яку необхідно простежувати і спрямовувати у потрібному напрямку.

Сьогодні Україна протистоять потужним і добре скоординованим зусиллям своїх недругів (зовнішніх і внутрішніх) спрямоване на те, щоб підірвати її оборонний та економічний потенціал, реанімувати бездержавність. На цьому фоні поширюються метастази організованої злочинності та корупції.

Процес державотворення в Україні завжди супроводжувався тиском і втручанням зовнішніх і внутрішніх сил, котрі вміло використовували як внутрішнє протистояння різних політичних течій, партій, так і політичну розшарованість у суспільстві, нездатність згуртуватись у важкі часи, відірваність тогочасних державних лідерів від народу, нехтування його інтересами, невизначеність політичних цілей і шляхів їх досягнення, фальшиве розуміння української національної державності, незнання способів управління державою, невміння його організувати, підібрати кадри тощо. Ці чинники завжди відігравали драматичну роль у долі Української держави, яка врешті-решт втрачала свою незалежність. Існують вони й сьогодні, а тому становлять реальну загрозу молодій державності.

Завдяки демократії ми сьогодні маємо широку багатоманітність суспільної думки, поглядів людей. Тепер на цьому фоні **мусимо забезпечити ще й єдність нації**, без чого ефективно управління державою неможливе. Тут є чимало завалів, проблем, над якими настав час не лише задуматися, але і вживати досить дієвих і невідкладних заходів щодо їх вирішення. Існуючі проблеми в переважній більшості нами ж створені і нам їх належить самим вирішувати.

Як же бути в цій непростій ситуації народу України, як діяти, як відрізнити справжні національні інтереси від удаваних, надуманих, кланових, що видаються за національні? Реалізація національних інтересів народу після здобуття незалежності забезпечує, насамперед, стабільність, благополуччя, спокій, еволюційний розвиток нації тощо. Спробуємо, не претендуючи на вичерпну відповідь, поміркувати, виходячи із перебігу подій останнього часу, з позицій державного управління, а не політики. Багатоманітність світу, поглядів – закономірне явище. Це вже давно доведено.

В Україні створено чи не найбільшу кількість політичних партій на теренах пострадянських країн (нещодавно зареєстрованих нараховувалось 176, а тепер – понад 200) з калейдоскопом ідей від крайніх лівих до крайніх правих. Лише парламентськими партіями декларується наявність у їхніх лавах до 2,5 млн. власників партійних квитків. У Росії тим часом кількість партій зменшилася від 30 до 7, що дозволяє кожній із них претендувати на владу. У нас же більшість карликових, кишенькових партій, їхні інтереси, часто навіть при ідентичних гаслах, несумісні [1].

Ми в період здобуття незалежності були взагалі **противниками партократичного підходу до державного будівництва** і рішуче відмовилися від керівної і спрямовуючої ролі єдиної на той час компартії, переконавшись що національні інтереси відстояти навіть через чисельно велику партію неможливо, оскільки вона сповідує власну ідеологію. Ігноруючи історичні уроки, тепер реанімуємо внутріпартійний централізм кишенькових партій, що відстоюють часто власні партійні корпоративні, а той і олігархічні інтереси, а не національні, виявляючи авторитарний стиль в управлінні, непоступливість у принципах, непримиренне ставлення до опонентів, позбавлення самостійності своїх членів під час прийняття рішень. Це дуже нагадує стару партійну систему, коли завдяки саме таким засадам забезпечувалось панівне становище єдиної партії у суспільстві, що було закріплено у ст. 6 тодішньої Конституції. Тепер часи інші.

Французький мислитель Ернест Ренан з цього приводу стверджував: «Нація - це щоденний плебісцит. Позаду – спадщина слави і покаяння, попереду – загальна програма дій». Про це слід пам'ятати як владі, так і опозиції, які, між іншим, в Україні періодично міняються місцями, а відповідальність за національну єдність і стабільність у суспільстві Конституція України на них покладається не тимчасову а постійну.

Як свідчить зарубіжний та вітчизняний досвід, втрата і розмивання чітких соціальних орієнтирів, маргіналізація опозиції, яка є однією крайністю, веде не так до стабільності, як до застою та деградації політичної системи.

Гарантією від монополізації влади або протистояння владних структур є поліархія. Прикладом може бути об'єднання ряду партій у більш впливову силу. Про те

у нас деякі партійні осередки, навіть яким це пропонувалось, до такої співпраці виявилися неспроможними. В результаті державне управління в Україні здійснюється за законом маятника: чим сильніше штовхнути маятник в один бік, тим з більшою силою він повертається у протилежному напрямку.

Тим часом **загальна демографічна картина** в Україні набуває все драматичніших ознак. Зокрема, за середньою тривалістю життя (68 років) Україна посідає 150-те місце з 223 країн світу, між Гондурасом і Монголією; щорічно в Україні помирає 1,5 відсотка населення, у більшості країн Європи цей показник не досягає 1%; Україна займає 98-ме місце у світі за рівнем ВВП на душу населення; понад 6 млн. осіб на становищі гастарбайтерів працює сьогодні за межами України; за Україною закріпився імідж країни-постачальника повій за кордон, що ускладнює ведення діалогу із ЄС про спрощення візового режиму, тощо [2]. За відносно короткий період – менше 20 років за цими показниками відбулося різке падіння і цю тенденцію не призупинено. Жодна із партій за вирішення цих проблем, які самі ж породили, не береться. Цю нележку спадкову ношу належить взяти на себе чинній владі, на яку, як бачимо, покладається історична місія відновлення економічного відродження.

Українці вже тривалий час борються за незалежність України, часто один з одним. За кордоном складається враження, що сьогоднішні українці не спроможні об'єднатись, бо не знають міри ні в грошах, ні в горілці. Це ознаки хвороби нації, бо одних «душить жаба» споживацька, інших знищує алкоголь. Останні і складають чималу питому вагу отих 1,5%, на які щорічно зменшується чисельність населення країни. Може, ми не так розуміємо суть сучасних цінностей та національних інтересів, кожен по-своєму. Настав час законодавчо сформулювати єдине сучасне реалістичне інтегроване визначення національних інтересів, а не міфічне. Таке визначення має відповідати прагненням громадян України, а не орієнтоване на потреби окремої купки олігархів чи їхніх зарубіжних покровителів.

У період переходу однополярного до багатополярного світу деякі країни СНД, зокрема, Україна, зазнали інтенсивних інформаційних впливів, які відіграли вирішальну роль у подальшій долі цих країн.

Сьогодні висловлюються слухні пропозиції, що Україні потрібні розробка і прийняття принципово іншої, випереджувальної моделі протидії будь-якій антисоціальної поведінці, що загрожує життю і здоров'ю людей; моделювання подій, які мінімізують негативний вплив на індивідуальну й масову свідомість, оскільки кожен вияв терористичної екстремістської або фундаменталістської активності демонструє загрозу для суспільства в цілому. Ця модель, безумовно, має бути тісно пов'язана з формуванням загальнокультурних цінностей і політичної культури як частини загальної культури, в тому числі в протистоянні інформаційному тероризму як явищу: викорінювання ксенофобії в будь-якому її вияві, етнічної, релігійної та інших видів нетерпимості в суспільстві; активного протистояння політичній, соціальній, економічній, релігійній диференціації і маргіналізації окремих держав, певних соціальних верств суспільства; формування морально-етичних норм, які встановлюють пріоритетність цінностей людського життя; ліквідації інокультурного поля, яке актуалізує агресію, створення системи формування стереотипів, спрямованих на відторгнення насильства у щоденній практиці [3]. У нас у повсякденній управлінській діяльності чомусь ці чинники випадають із поля зору.

Теоретичні дослідження в галузі управління збагачують науку лише тоді, коли вони пов'язані з вирішенням проблем реального життя на основі поєднання гносеологічних і онтологічних аспектів, що має особливе значення для цієї науки, яка нині спроможна відігравати справді революційну роль, набагато більшу, ніж вона відіграє на ділі.

Теорія державного управління за весь період розвитку людства в соціологічному плані як основні види систем управління відокремлювала управління

первіснообщинним, рабовласницьким, феодальним, капіталістичним і соціалістичним суспільствами. Тепер історичною волею долі нам належить створити свою науку й систему управління. Це наш шанс. Згадаймо, що з огляду на структуру суспільних відносин попередньої формації, система управління нею містила п'ять основних його видів: управління суспільством в цілому; економічне управління відносинами власності (виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ); соціальне управління (відносинами і процесами); політичне управління (взаєминами класів, націй та народностей, функціонуванням самого державного й громадського апарату управління); духовно-ідеологічне управління (наукою, літературою, мистецтвом, вихованням). Такий поділ відповідав тогочасним суспільним економічним реаліям, котрі базувалися на соціальних, політичних і духовних відносинах. Згадані види управління відрізняються насамперед своїми об'єктами, суб'єктами, цілями, принципами, структурою. Усі види управління спиралися на застосування влади й мали політичний характер. Це зумовлено тим, що головними безпосередніми суб'єктами (носіями) управління суспільством була монопартійна система держави. Політика суспільства функціонувала у вигляді таких складових, як економічна, соціальна, духовно-ідеологічна, технічна, кадрова тощо. А тому значна увага приділялась забезпеченню поєднання політики й управління, що мало забезпечити морально-політичну єдність суспільства, підкорити його цілі інтересам держави.

Держава і право вирізняються як ті елементи надбудови, що найтісніше пов'язані з економічним базисом і чинять на нього зворотний вплив. Розглядаючи право в системі соціального управління, можна виокремити дві основні форми впливу правової системи на систему управління.

Право створює загальну нормативну систему, що впливає на формування управлінських рішень і регулює економічні та фінансові відносини. Окрім цього, право відіграє важливу роль в організації самої системи управління. Воно використовується не тільки для регулювання суспільних відносин, але й у більш тісній сфері безпосередньої організації управління. **Ця організаційна функція права має істотне значення для всієї системи управління.** Норми визначають, на якому рівні і які приймаються управлінські рішення, який порядок їх підготовки та реалізації, чий рішення і для кого обов'язкові, як погоджуються ці рішення різних рівнів.

А тому в низці робіт з теорії управління **право розглядається як один із методів управління.** Сама можливість прийняти рішення на тому чи іншому рівні управління визначається правом, що встановлює компетенцію органу, набір засобів, інструментів, за допомогою яких рішення буде реалізоване.

Які ж висновки й уроки ми, управлінці, на мій погляд, маємо зробити сьогодні? В Україні сучасну теорію державного управління і кадрового менеджменту створювали видатні вітчизняні вчені. Але сьогодні хочеться висвітлити інший бік проблеми – **як ці наукові теорії та рекомендації втілюються в життя.** Як відомо, єдиний спосіб визнати науковий факт як такий – це перевірити його експериментально. Наука управління надає тут необмежене поле діяльності. Але, на жаль, не українське. Тому часто замість культурних рослин наше поле опановує чортополох. Це можна красномовно проілюструвати на численних прикладах еволюції як управлінських функцій, принципів, методів, так і кадрової політики. У прикладному аспекті ця політика більше сьогодні нагадує гетьманські (в гіршому розумінні) уподобання й амбіції, аніж урахування потреб держави та її громадян.

Для вітчизняної кадрової політики і практики сьогодні характерна стрімка динамічність, коли призначення випереджають час. Про це свідчить той факт новітньої історії, що за 20 років незалежності майже стільки ж разів змінювався Уряд, а керівники окремих міністерств, відомств, регіональних адміністрацій – значно частіше. Як не дивно, в Україні стало нормою замінювати професіоналів на керівних посадах людьми, далекими від специфіки майбутньої діяльності, без необхідного досвіду і

поняття в управлінні. Непоодинокі факти призначення керівниками окремих адміністрацій осіб, які навіть не мають належної освіти або мають сумнівну освіту. Це сьогодні, за наявності в країні більш як однієї тисячі вищих навчальних закладів, більшості яких готує фахівців у галузі управління, права чи економіки! Практика багата прикладами, коли на високі посади призначаються керівники, які не мають, крім протекції «волохатої руки», ніяких елементарних задатків до роботи з людьми, мають нижче середнього рівень загального розвитку, не кажучи вже про відсутність так бажаних організаторських здібностей, управлінської культури та навичок. Як показує досвід, часто нові керівники приходять на посади уже зі стійко сформованими корупційними нахилами, які домінують серед усіх інших їхніх якостей, у тому числі і передусім – над управлінськими та моральними. Цю проблему значно легше подолати через якісний підбір керівних кадрів, аніж через тюрму, яка багатьом лише додає сумнівного і скандального авторитету в суспільстві через їхніх однодумців та сподвижників.

Водночас економісти та фінансисти ще інколи дають оцінку таким призначенням, хоча це видно і неозброєним оком. З боку ж юридичної та управлінської науки ці ганебні явища, наслідки яких не піддаються ніякому аналізуванню, всебічного дослідження і наукових розробок не знайшли. Нині науковцям не можна мовчати, бо з часом істориками це буде розцінено як співучасть у цих діях. Тепер мало обґрунтовувати або коментувати тенденції, вчені-управлінці мають їх очолити, управляти цим процесом, на те вони і управлінці. В цім полягає наша історична місія і наукове покликання.

Нині, як ніколи, в прийнятті управлінських рішень, як і в кожній відповідальній справі, важливу роль відіграє **мораль**. Стара мораль віджила, що є закономірним, нова не сформулювалась. А без моралі, як і без душі, не може функціонувати жоден організм, а тим більше ринок, управлінська система, чи кадрова політика, які по суті своїй не можуть бути аморальними. Забезпечити повноцінну управлінську культуру і мораль покликані передусім навчальні заклади. **Система освіти** України – єдиний елемент, який більш-менш зберіг свої завойовані роками позиції, сильні сторони із попередньої багаторічної практики, позбавившись від рудиментів минулого, завдяки чому її рівень загальнонавчальний за рубежем. Але формуванню людини в сучасних умовах притаманні здебільшого технократичні підходи, які переважають над гуманітарними. Без моралі освіта шкідливіша за її відсутність. XXI століття повинне стати століттям розвитку гуманітарної та управлінської культури.

Не вдаючись до політичної риторики, – залишмо цю полеміку політикам, для науковців важливо у своїх спостереженнях і висновках дотримуватись наукової етики й аргументованості в інтересах держави і справи. Адже, як стверджував Уїнстон Черчілль: «Державні діячі відрізняються від політичних тим, що перші мають думати про долю держави, а другі – завжди думають про результати чергових виборів». Науковці відрізняються від політиків тим же.

І як доречними тут видаються слова Нікколо Макіавеллі у книзі «Государ», де він стверджує: «А потрібно знати, що немає справи, владнати яку було б складніше, вести небезпечніше, а в успіху сумніватися, ніж заміна старих порядків новими. Хто б не виступав із подібними починаннями, його очікує ворожість тих, кому вигідні старі порядки, і байдужість тих, кому вигідні нові». Але як потім з'ясується, підкреслює далі Макіавеллі: «... людська натура мінлива, і якщо повернути людей у свою віру легко, то утримати в ній важко» [4, с. 20–26].

Побутує історичне повір'я, що народ Ізраїлю згуртувався і пішов за Мойсеєм через пригнічення й рабство єгиптян. Невже тільки рабство або залежність від когось, як це було раніше, здатні об'єднати і наш народ?!

Протягом останніх років у практиці управлінської діяльності відбулась **підміна понять і категорій науки державного управління**, що негативно позначається на

його результатах. Замість широко визначених управлінських функцій прогнозування, координації, взаємодії – стихійний дикий ринок, протидія гілок влади, рейдерство за участю держави, протистояння політичних лідерів та олігархічних структур. Замість державної кадрової політики – штучно створена плінність, постійне тасування кадрів «у колоді карт, не догравши жодної партії до кінця», що знімає можливість контролю, звітності кадрів, а відтак і їх відповідальності за результати своєї діяльності.

Сьогодні понижено **роль громадянина** не лише в управлінні державою, але в **демократичних перетвореннях** загалом. Ми все частіше стаємо свідками, а то й заручниками передвиборних політтехнологів, які, хоч як не парадоксально з погляду конституційного права, стають більш визначальною силою, ніж самі виборці. Запроваджена ними у вітчизняній практиці система обрання депутатів за списками створила глуху стіну між виборцями і їх знеособленими обранцями у списках, формування яких здійснюється не за бажанням і участю виборців, а укладачів таких списків, і, як наслідок, обранці і служать тим, хто їх провів в коридори влади, а не обирав. Звітують про свою роботу першим, а не другим. Виходить діалог німого з глухим, коли низи не бачать тих кого обирали, а верхи їх не чують, дослухаючись один до одного та своїх ситуативних лідерів. Якщо мажоритарна система сприяє відбору яскравих особистостей із маси, то пропорційна навпаки – створенню однорідної маси на чолі із своїм Мойсеєм, нівелюючи позиції особистостей обраних та громади. Часто у виборців виникає запитання, а за кого ж голосувати на тих, чи інших виборах, тому що претенденти не обмежують себе в обіцянках, у більшості випадків нереальних. Сьогодні висновок напрошується один – підтримувати слід не тих хто більше обіцяє, а тих, хто менше зла заподіяв Україні. Отут ЗМІ виявлять нехай і свою чесність.

Можна тут заперечити, що мовляв, до чого тут державне управління, якщо це проблеми конституційного права. Це здається так на перший погляд, адже виникають вони в надрах конституційного права, а наслідки виявляються в галузі державного управління, тому – це міждисциплінарні, міжпредметні проблеми, і доки фахівці управління і конституційного права спільно не засядуть за їх вирішення, доти всі їхні зусилля будуть марними і зводиться нанівець.

Досліджуючи державне управління з наукових позицій, важливо уникати суто політичної риторики. Різниця між ними полягає в об'єкті, предметі, засадах, методології, в решті-решт у головному – меті і завданнях. Політична діяльність здійснюється без правил або за власним сценарієм партій. А державне управління – на основі чітко визначених правових норм. Часто ці речі путають, методи першого переносять на друге, що є недопустимим. Отже, **ще один висновок** полягає в тім, що цілком природно коли **партії можуть мати різні кольори, але структури державного управління мусять бути однотонно-нейтральними.**

Але, з іншого боку, їх об'єднує спільна ланка – питання влади. **Управлінська діяльність, як і політична, не може здійснюватись за межами влади і без неї.** Хочу з цього приводу навести вислів, опублікований нещодавно одним із авторитетних вітчизняних журналів: «Існують точки зору: для того, щоб стати сьогоденним політиком, необхідно помірне почуття авантюризму. (Цікаво, хто ж установив це помірне почуття? – М.С.) Адже хтось колись вдало сказав, що починають боротьбу за владу утопісти, здійснюють її фанати, а користуються нею авантюристи й негідники».

Якщо це, не дай Боже, так, то **управлінську діяльність і державне управління в цілому слід терміново відокремити від політики і політиків.** А як на практиці це зробити? Є багато варіантів, у тому числі й зарубіжних – наприклад у Франції, де при зміні політичної влади фахівці управлінських структур не підлягають заміні. Це аксіома і вона має бути закріплена законодавчо. Отже, з теоретичної і передусім прикладної точки зору, завданням №1 для управлінської науки є – **об'єктивно дослідити стан справ** у цій сфері в Україні, законодавче, в т.ч. конституційне регулювання такої діяльності і шляхи її удосконалення. Винести ці рекомендації найнаполегливішим

чином на найвищий державний рівень – наше завдання. В протилежному разі це будуть робити за нас і без нас.

До всіх нині відомих і шанованих **принципів державного управління** необхідно ввести в ролі головного принципу – **конституційність влади й державного управління, які повинні формуватися і функціонувати лише у суворій відповідності до чинної Конституції України**. Цей принцип покликаний унеможливити всілякі маніпуляції державною владою і перенесення на неї політичних методів. Влада визнає лише юридичні методи формування і дії.

І ще одним принципом повинна стати **відповідність соціального управління інтересам народних мас**, що населяють державу. Інколи плутають зібраний натовп і народні маси. Це різні речі: натовп виникає спонтанно і поводить емоційно, або ж агресивно, особливо в сучасних умовах, коли приводів для цього досить. Народні ж маси проживають компактно і вирішують доленосні проблеми держави цивілізовано – через легітимні вибори. І цього права не може ніхто відібрати. Ще у 1623 р. наш богословний і науковий патріарх Петро Могила застерігав: «Остерігайся крику й натовпу, як тільки можеш... Необережність мовлення часто до різних занепадів приводить» [5, с. 60–96].

Не повинно бути такого становища, щоб представники народу, хай би в якому статусі вони обирались, володіли і користувались більшою владою, ніж сам народ – головний носій влади. В Україні ведеться антагоністична боротьба за створення монопартійної системи управління, агресивне нав'язування однієї панівної ідеології, а до чого це призводить, у нас ще свіжі спогади від недалекого минулого. Невже ми сьогодні не можемо іти шляхом консолідації, враховуючи колишні помилки, спираючись на інтереси громади, а не кланів? Навіть зважаючи на те, що **в країні йде глобальний процес формування і перерозподілу через владу капіталу і власності, який є основною латентною (прихованою) рушійною силою і поясненням усіх інших процесів**, що відбуваються, виправдання цьому з юридичної, моральної та й історичної точок зору не існує.

Все це свідчить про реанімацію командно-адміністративних методів роботи, наявність яких в Україні визнав глава нашої держави на своїй щоквартальній прес-конференції наприкінці квітня 2008 року [6]. Хоч як дивно, саме проти неї боролися новітні покоління вітчизняних демократів. Щоправда, раніше адміністративно-командна система була монопартійною, а тепер – багатопартійна. Суть її і наслідки однакові.

Отже, ефективність державного управління, як і єдність нації в умовах розбудови національної держави, відіграють вирішальну роль у її долі. Тому державне управління політичними процесами має враховувати як сучасний міжнародний досвід, так і внутрішні чинники кожного етнічного анклаву.

Тепер можна констатувати що **настає ера еволюційного розвитку суспільства і держави**. І щоб відповісти на запитання, поставлене на початку статті – як бути народу України, доречно згадати сучасне гасло Українського реєстрового козацтва: «Обіймись, Україно! І ми все подолаємо». Лаконічно і просто звучить, хоча не легко реалізується. Але іншого шляху у нас не існує. Або ж заповіти непохитного Кобзаря:

Свою Україну любіть,
Любіть її...
Во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть.

Література

1. «Бизнес и безопасность». – 2008. – №2.
2. «Комментарии». Аналитический еженедельник. – 2010. – №3.
3. «Комментарии». Аналитический еженедельник. – 2010. – №5.

4. Лысенко В. СМИ и общественное мнение: технологии манипулирования // ПЕРСОНАЛ. – 2004. – №9.
5. Петро Могила: Книга души именуемая «Злато». – Вид-во «Феникс», 2007. – 440 с.
6. «Факты и комментарии». – 26 апреля 2008 г. – №79.

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У КОНТЕКСТІ ОСНОВНИХ РІЗНОВИДІВ ОЗНАЧЕНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ СВІТОВОГО ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Артюмова Майя Георгіївна,
доктор філософських наук, професор,
директор НДІ богослов'я, філософії та аналітики КаУ,
м. Ужгород

Розкриті основні підходи до поняття «українське державотворення», «українська державність» у контексті значених закономірностей світового історичного процесу – формаційної, цивілізаційної, біблійної, культурологічної, синергетичної парадигм, світ-системного аналізу.

Ключові слова: *світовий історичний процес, українське державотворення, закономірність.*

Украинское государственное строительство в контексте основных разновидностей указанных закономерностей мирового исторического процесса. *Раскрыты основные подходы к понятиям «украинское государственное строительство», «украинская государственность» в контексте выделенных закономерностей мирового исторического процесса – формационной, цивилизационной, библейской, культурологической, синергетической парадигм, мир-системного анализа.*

Ключевые слова: *мировой исторический процесс, украинское государственное строительство, закономерность.*

Ukrainian State Building in the Context of the Main Types of the Defined Rules of the Universal Historical Process. *The article highlights the main approaches to the definition of the term “Ukrainian state building” and “Ukrainian statehood”.*

Key-words: *universal historical process, Ukrainian state building, rule.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями.

Розбудова незалежної Української держави потребує теоретичного осмислення пройденого нею шляху державотворення на усіх етапах становлення і розвитку, пошуку оптимальних підходів до визначення, як це прийнято в сучасному державознавстві, існуючих форм держави на теренах українських земель від найдавніших часів до сьогодення, її складових елементів (державно-територіального устрою, державно-політичного режиму, державного правління), що дає можливість констатувати та ідентифікувати сукупність певного кола загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як суспільний феномен при досягненні нею суверенітету й співіснування в сучасному світовому історичному процесі.

Завважмо, що сучасна Українська держава – це, насамперед, ефективна інституціоналізована організація громадянського суспільства, яка забезпечує його політичний, соціально-економічний, духовний, інформаційний та екологічний розвиток в умовах тотальних глобалізаційних, трансформаційних процесів, визначення її ролі й місця у світопросторі, в системі міжнародних відносин [1].

Тому науково обґрунтованим за таких умов є необхідність дослідження українського державотворення у контексті значених закономірностей світового історичного процесу – формаційної, цивілізаційної, біблійної, культурологічної, синергетичної парадигм, світ-системного аналізу, джерельною основою яких є історична спадщина, суспільно-політична реальність та соціокультурна перспектива.

Оскільки на світовій арені суб'єктами історичного процесу є етноси, нації, народності, суспільні рухи та організації, а об'єктами – державні та цивілізаційні утворення (держави, цивілізації), між якими є об'єктивний зв'язок, причинна чи структурно-функціональна залежність, певна «історична вісь» тощо, то це вимагає відповіді на декілька питань, зокрема:

- визначення змісту, специфічних рис та закономірностей комплексного довготривалого державотворчого процесу, який включає філософські, економіко-соціальні, історико-правові, культурні, міфологічні, релігійні, міждержавні, геополітичні та інші чинники як на автохтонних українських землях від часів античності, так і в умовах сьогодення;

- з'ясування української ідентичності як продукту створення та збереження православного цивілізаційного простору і формування на цій основі української православної цивілізації у взаємодії її та з метою досягнення діалогу з нині існуючими цивілізаціями ХХІ століття у контексті науково визначених видів ідентичності, існуючої в політичній науці типології: *персональна* (особиста); *колективна* (групова); *національна*; *цивілізаційна*; *геополітична* (регіональна, глобальна);

- визначення складових, які спрямовані на збереження і примноження поетапного здійснення українського державотворення у контексті історико-правового, синергетичного, світ-системного виміру;

- визначення геополітичних вимірів України в загальноєвропейському політичному процесі, світоустрої нашої планети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми.

Оскільки державотворення (англ. *State Building*, нім. *Staatsbildung*, *Staatsaufbau*), термін якого запровадив у 1975 році американський соціолог, політолог та історик Чарльз Тіллі (1929 – 2008 рр.) [2], поєднує у собі комплексний довготривалий процес, що спрямований на утворення держави, і включає політичні, історико-правові, культурні, міфологічні, релігійні та інші чинники, то вимагає від сучасних дослідників розглядати проблему української державності через призму вищезазначених парадигм, розроблених і поетапно реалізованих концепцій [3].

Водночас, на думку українського філософа Євгена Сверстюка, «...слово «державотворення» є дуже фальшиве і дуже пахне «совковістю»..., оскільки термін «державотворення» пішов від тих, хто проповідував культу держави. Це й партійні органи, й органи безпеки. Держава, і все для держави, і хліб для держави, і людина для держави, і державотворення». Однак «якщо говорити про націєтворення, якщо брати, скажімо, Липинського, і брати всі його поняття складові, то це вже щось інше. Це є тривалий процес духовного пробудження і об'єднання нації», – стверджує філософ, колишній радянський політв'язень [4].

Аналіз свідчить, що дослідження української державності має довготривалу історію та різноманітне політичне й міжнародне забарвлення, оскільки, з одного боку, вони знаходили відображення у прагненні народів та їх очільників, що заселяли українські землі від найдавніших часів, з іншого боку, концептуальне бачення цього

процесу в концентрованій, узагальненій формі розроблені поетапно формуючими політичними елітами, що шукали відповіді за питання, якою повинна бути українська держава, для чого вона існуватиме, яким шляхом буде побудована.

Початки цих досліджень лежать у невичерпних джерелах періоду ранніх державних утворень на українських землях, Київській Русі, якими є Никонівський літопис 867– 889 рр. чи 864–867 рр. за І. Є. Забеліним (за М. Ю. Брайчевським «Літопис Аскольда»), «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона (бл. 1053 рр.), «Послання до смоленського пресвітера Фоми» митрополита-русича Климента Смолятича (?–1154р.), «Пам'ять і похвалу Володимирові» Якова Мнима (XI ст.), «Повість минулих літ» і «Житіє Феодосія Печерського» Нестора-літописця (бл. 1056 – після 1113 рр.), «Києво-Печерський патерик», вітчизняні джерела (Статут св. Володимира, як і пізніші – Густинський літопис, Київський Синопис, Степенна книга, «Палінодія» Захарії Копистенського та ін.), іноземні джерела передусім про християнство у Київській Русі, які представлені енциклікою, проповідями-гоміліями константинопольського патріарха Фотія (858–867 та 878–886 рр.), житіями святих (Георгія Амастрідського, Костянтина Філософа, Стефана Сурожського), Хронографі Георгія Амартола, Візантійській хроніці Франца Кюмона, хроніці Длугоша, творами Прокопія Кесарійського, працями Лева Граматика, Георгія Ченця, Гергія Кедрина, повідомленнями західноєвропейських авторів – архієпископа Бруно (974–1009 рр.), краківського єпископа Матвія (XII ст.) та ін.

Проблеми українського державотворення ми знаходимо у творах українських гуманістів і полемістів, козацьких літописців, працях істориків народницької школи (М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського), представників національно-державницького напрямку (Д. Дорошенка, В. Липинського, С. Томашівського.), прихильників радикально-націоналістичної ідеології (Д. Донцова, М. Міхновського, Ю. Липи) та ін.

Важливими є дослідження В.Антоновича, Д.Багалія, Д.Бантшиша-Каменського, В.Білозерського, В.Винниченка, М.Грушевського, М.Драгоманова, С.Єфремова, М.Максимовича, М.Костомарова, І.Крип'якевича, П.Куліша, В.Лазаревського, С.Рудницького, П.Скоропадського, С.Соловйова, С.Петлюри, М.Хвильового, В.Щербаківського, Д.Яворницького та ін., якими виокремлені проблеми націоутворюючого, державотворчого значимого в питаннях українського національного відродження, культурно-духовного, політико-соціального вибору, трансформації в цивілізаційний простір у період найдзвичайно складного історичного часу на перетині XIX – початку XX століть.

Однак, початок системному дослідженню історії української політичної думки та ролі і місця в ній державницької ідеї покладено працею Ю. Охрімовича «Розвиток української національно-політичної думки» (Київ, 1918 р.), у якій зроблено спробу проаналізувати основні політичні ідеї, що панували серед українства в XIX ст. [5]. Логічним продовженням цих досліджень стали праці Я. Оршана «Розвиток української політичної думки за сто літ» (Лондон, 1938 р.), З. Книша «Історія української політичної думки до кінця XVIII ст.» (Париж – Вінніпег, 1952 р.) [6].

Окремі аспекти історії концепцій української правової ідеї, державності та держави розроблялись такими представниками української еміграції, як В. Барка, І. Борщак, М. Брик, Л. Винар, Б. Кравців, Є. Маланюк, В.Міяковський, І.Нагаєвський, О. Оглоблин та ін. Фундаментальне значення для розвитку наукових досліджень української правової ідеї мав 2-томник історика української суспільно-політичної думки, політолога, публіциста І.Лисяка-Рудницького «Історичні есе», у якому вчений проаналізував правові та політичні погляди українських учених і діячів з точки зору їх відповідності правовій ідеї у контексті співвідношення державницького, соціально-національного, класового [7].

Однак буремне ХХ століття вимагало від дослідників розглядати формування будь-якої держави, у т.ч. й України, через призму нових – *геополітичних вимірів*, як суб'єкта міжнародних відносин, що великою мірою ґрунтуються на зовнішньополітичних стратегіях держав передусім у карколомний період за наслідками Першої світової війни та розпаду імперій, у т.ч. Російської, Австро-Угорської, які колонізували більшу територію українських земель, а також вимагає закріплення цього статусу незалежності та державної самореалізації у цій іпостасі.

Саме динаміка «об'єкт-суб'єктних» відносин у геополітиці характеризує не лише міжнародно-правовий статус держави, а й рівень її можливості задоволення національних інтересів шляхом здійснення зовнішньополітичної стратегії. Загалом, дослідження у цій галузі можна поділити на такі виміри: *часовий* (історичний), *просторовий* (дослідження України в системі сучасних міжнародних відносин) та *концептуальний* [8].

Так, дослідження міжнародного становища України у *часовому сегменті* знаходить своє відображення у працях Л. Кравчука, Л. Кучми, І. Овсія, В. Манжоли, М. Білоусова, Л. Гайдукова, Ф. Кирилюка, В. Крушинського, Ю. Пахомова, В. Посельського, П. Рудякова, А. Суботіна, М. Хилька та інших, які зосереджують увагу на вивченні міжнародних відносин в історичному процесі, зокрема й місця України в цій системі.

Зваживши, що з просторовим тісно пов'язаний і *концептуальний* сегменти дослідження, вчені Ю. Бараш, І. Бураковський, С. Василенко, О. Власюк, Б. Губський, О. Гончаренко, В. Горбулін, Л. Губерський, С. Здіорук, О. Їжак, В. Кириченко, В. Князев, О. Ковальова, В.Копійка, В. Кремінь, В.Котигоренко, І.Курас, В.Литвин, О. Литвиненко, Ю. Павленко, С. Пирожков, Д. Табачник, Д. Ткаченко, В. Чумак й інші науковці, що досліджують місце України в сучасних міжнародних відносинах, узагальнюють саме *концептуальні* аспекти геополітики.

Методологічну значимість мають дослідження відомих учених В. Андрущенко, В.Бебика, М.Брайчевського, С.Віднянського, М.Возняк, А.Гальчинського, В.Дергачова, М.Держалюка, В.Дмитриченка, Є.Камінського, В. Коваля, А.Кудряченка, О.Левандовського, В.Мадіссона, М.Михальченка, М. Несука, Ф.Рудича, О. Сушка, В. Хорошковського, Л. Шкляра та інших.

Для дослідників стали доступними раніше заборонені праці В. Антоновича, Д.Багалія, П.Голубовського, М.Грушевського, М.Драгоманова, О.Єфименко, В.Липинського, Н.Полянської-Василенко, Д.Яворницького та інших, які мають істотне значення не лише для прагматичного пізнання аналізованого ними перебігу державотворення, а й з іншого боку, – потреби в узагальненні історичних процесів відповідно до вироблених науковою думкою схем.

Ґрунтовні дослідження окремих напрямів, проблем, ідей окремих представників української політичної думки зроблено такими вченими, як І. Бегей, С. Гелей, М. Горелов, О. Забужко, В. Кравченко, І. Кресіна, А. Круглашов, О. Лукашевич, А. Манжул, Ю. Мицик, Є. Нахлік, Ю. Римаренко, В. Ребало, С. Світенко та ін.

Систематичне дослідження розвитку ідеї державності в українській політико-правовій думці проводиться авторськими колективами під керівництвом О. Семківа та Ф. Кирилюка, а також іакими вітчизняними дослідниками, як О. Апанович, В. Богатир, С. Бостан, М. Кармазіна, Б. Кухта, Ю. Левенець, О. Скакун, О. Снігир, Ю.Шмаленко та ін.

Відтак, за роки незалежності України сформувалися нові стереотипи і структурно-логічні схеми українського державотворення, піддавати сумніву яких є недоречним. У дослідженнях Б.Андрусишина, М.Александрі, М.Брайчевського, В.Бебика, В.Бедь, З.Гончарук, Д.Гуменної, С.Дацюка, В.Дергачова, Л.Залізняка, А.Киридон, С.Кримського, О.Коппель, С.Кульчицького, І.Кураса, Є. Маланюка, М.Мельника, О.Мироненка, Д.Наливайка, І.Огієнка, Ю.Павленка, М.Поповича,

О.Пархомчук, Ю.Пахомова, О.Прицака, В.Смоля, О.Субтельного, П.Толочко, М.Томенко, О. Снігир, І.Усенка, О.Шаблія, Ю.Шаповала, В.Шахова, В.Шевчука, С.Шелухіна, Ю.Шилова, С. Шумила та ін. автор публікації аспектно, або ж фрагментарно знаходить раціонально значимий виклад ними історико-філософських, політологічних підходів та механізмів, що визначають історико-правові та геополітичні аспекти формування української державності, зародження та розвиток українського цивілізаційного простору в контексті всеохоплюючого загальноцивілізаційного, державотворчого процесів у цілому.

Комплексний історико-політологічний та соціально-філософський аналіз проблем української державності у ХХ столітті подано у колективному дослідженні «Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз)», який підготовлено редколегією українського наукового журналу «Політична думка» та Інститутом посткомуністичного суспільства [9], де висвітлюється не лише теоретична спадщина національної державницької думки, але й значна увага приділяється геополітичним параметрам унезалеження України, а також сучасним проблемам державного будівництва та суспільного розвитку. Проблемі впливу *концепції «структурних тисків»* на процеси українського державотворення присвячена праця Киридон А.М. «Етапи українського державотворення: крос-історичне дослідження» [10], де автор проводить наукову розвідку *двох ключових моментів*: відтворення етапів українського державотворення з метою пошуку своєрідної точки відліку процесу «відродження»; крос-історичному, а не політико-правового чи філософського аналізу проблеми.

Проблеми українського державотворення у контексті геополітичного виміру України перебувають під пильною увагою зарубіжних учених, зокрема: З. Бжезінського, Дж. Баха, А. Барінга,

С. Хантінгтона, К. Хаусхофера Ф. Гордона, Т. Гоулда, К. Гуічерд, Г. Дійкінка, М. Емерсона, С. Коена, Ж. Леві, Дж. Льовенхарта, Х Маккіндера, Дж. Мороні, Ф. Наумана, Д. Нельсона, С. Петерса, Р. Рьойбера, Г. Фолькерсдорфера, М. Фуше, Р. Хатсона, Р. Челлена, Дж. Шерра та інших.

Важливе місце у джерельній базі цього дослідження займають і сучасні дослідження вітчизняних та зарубіжних інститутів, зокрема – Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України, Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки та оборони України, Фонду Стефана Баторія, Німецького інституту міжнародних відносин та політики безпеки, Центру російських та східноєвропейських досліджень Бірмінгемського університету, Центру європейських та політичних досліджень (м. Брюссель), урядових установ європейських країн та інституцій ЄС та інших організацій.

Авторська методологія, яка базується на дослідженнях як українських, так і зарубіжних дослідників, дає підстави стверджувати про сформованість базових принципів, критеріїв, підходів, різновидів означених закономірностей світового історичного процесу до проблем Українського державотворення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття (актуальність дослідження).

Автор статті намагається на основі досліджених історико-філософських, міжнародно-політичних, геополітичних, соціально-правових дискурсів визначити основні підходи до проблем українського державотворення у контексті закономірностей світового історичного процесу – формаційної, цивілізаційної, біблійної, культурологічної, синергетичної парадигм, світ-системного аналізу.

Формулювання мети і постановка завдань.

Метою статті є дослідження основних підходів до питань українського державотворення у контексті основних різновидів означених закономірностей світового історичного процесу.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких *завдань*:

- науковий пошук Українського державотворення на основі матричного відображення елементів форми держави на різних етапах зародження, становлення та утвердження у контексті основних різновидів означених закономірностей світового історичного процесу;

- зародження і вплив наявних інтерпретаційних моделей Українського державотворення не лише на формування думки про споконвічні прагнення українців до незалежності, але й можлива їх реалізація на різних етапах цього процесу в контексті визначення взаємозалежності між європейською парадигмою української геополітики й існуванням Української держави;

- дослідження поетапного розвитку українського державотворення у контексті закономірностей світового історичного процесу – формаційної, цивілізаційної, біблійної, культурологічної, синергетичної парадигм, світ-системного аналізу, можливої якісної та кількісної трансформації в цивілізаційну структуру сучасного світу, наявної цивілізаційної дискретності світо устрою.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Проведений аналіз джерельних основ з питань формування української державності свідчить про наявний ступінь роздробленості проблеми при її дослідженні, де прослідковується розвиток різних шкіл філософії, історії, права, богослов'я, теології, геополітики, цивіліографії, політології стосовно генезису, основних різновидів означених закономірностей світового історичного процесу до науково-обґрунтованих інтерпретаційних моделей державотворчих процесів на українських землях.

При цьому складовою цих підходів повинні стати *парадигми контрфактичних історичних досліджень* («ретропрогностичної», або ж «прогнозування минулого»; «можливість – дійсність»; «біфуркаційна») [11], а також різні напрями контрфактичних історичних досліджень («альтернативна», «експериментальна», «віртуальна» історія, «ретроальтернативістика», «ретропрогностика», «історія, яка не відбулася») [12, с. 135 – 138], що дозволяють розглядати процеси Українського державотворення із врахуванням різновидів означених закономірностей світового історичного процесу.

Грунтовний підхід до дослідження проблем Українського державотворення дає можливість вітчизняним дослідникам насамперед перш за усе *три основні аспекти* історико-теоретичної, політико-правової реконструкції цього процесу:

- *політична антропологія* (наявність 59 історико-археологічних культур, вплив національно-психологічних і культурно-історичних чинників на функціонування суб'єктів політичної діяльності) із врахуванням визначених науковцями 5 антропологічних областей – центральноукраїнської, карпатської, нижньо-дніпровсько-прутської, валдайської (або деснянської), ільменсько-дніпровської) [71, с.149–153];

- *концепція політичного простору* (втілення часово-просторових уявлень українства крізь призму понять «доісторичні цивілізації», «соціокультурні утворення», «перші державні утворення», «слов'янський світ», «територіальний патріотизм»);

- *концепція соборності* («єдність етнічних територій України у державно-правовій формі починаючи від перших державних утворень на українських землях у період заселення їх кочовими та землеробськими племенами», «слов'янські протодержавні утворення», «соборність»).

При розгляді теми дослідження у контексті історико-правового виміру, формаційного підходу набувають значимості існуючі на теренах України *перші державні утворення* у період заселення їх кочовими та землеробськими племенами, зокрема [13, с. 37–78]:

а) *античні міста-держави/міста-колонії у Північному Причорномор'ї* (грецький період – друга половина VII – середина I ст. до н.е.; римський період (середина I ст. до н.е. – IV ст. н.е.); візантійський період (IV– VII ст. н.е.): Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Фанагорія, Феодосія; Боспорське царство (V ст. до н.е. – IV ст. н.е.), що з VI ст. н.е. ввійшло до Візантії); *кіммерійці* (IX –VII ст. до н.е.); *Сарматія* (кінець III – рубіж н.е.); *Готська держава* як союз племен на берегах Чорного та Азовського морів (200 – 375 рр.), що досягла найбільшого розквіту за часів правителя («рекса», «конунга») Германаріха (IV ст. н.е.); *Гунська держава* (375 – 469 рр.) з найбільшим її розквітом за часів Аттіли, займаючи територію між Доном і Карпатами, яку втратила під натиском Візантії, які характеризуються як **державні утворення військової демократії** (остання стадія докласового ладу), що переросли у ранню класову державу;

б) *скіфи/арії* (VII – III ст. до н.е.), розквіт *Великої Скіфії* (кінець V – IV ст. до н.е.), її занепад і загибель (середина IV – початок III ст. до н.е.), знищення нашестям сарматів (II ст. до н.е.), яка характеризується як **класична деспотична монархія** з необмеженою владою царя, що передавалася за спадковістю;

в) *слов'янські протодержавні утворення на українських землях*, зокрема:

- *перші племінні союзи* (380 – 385 рр.– князь Бож (Бус), VI ст. – князь Маджак у Прикарпатті і т.д.;

- *Дулібський племінний союз* (IV–VII ст.);

- *Антський міжплемінний військово-політичний союз* (IV– 602 р.);

- *Полянський союз племен* (з часів черняхівської культури (II–IVст., поетапного розквіту в період VII–VIII ст.), де доленосна роль належить князю Кию (кінець VI – початок VII ст.), який поклав початок найдавнішій вітчизняній князівській династії – династії киевичів;

- *Куявія* (V ст. – 882 р.), *Київське князівство* (князі Оскольд, Дір з династії киевичів (з 862 до 882 рр.), заселені слов'янськими племенами – полянами, дреговичами, деревлянами, сіверянами);

- *Тмутаракань/Тмуторокань/Таматарха, або Чорноморська Русь* (VIII – IX ст.);

- *Артанія* (VIII – IX ст.);

- *Князівство словенів (Славія)* періоду Рюріка (870 – 879 рр.), Олега (879 – 882 рр.).

Відзначимо, що політичний лад у східних слов'ян – наших предків характеризувався відносним демократизмом. Візантійський історик Прокопій Кесарійський свідчив, що «Ці племена, слов'яни і анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії... Ними не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громади... Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні» [14, с. 298].

Особливу значимість у цьому дослідженні займає Давньоруська держава – **Київська Русь** (IX–XII ст.), яка об'єднувала усіх східних слов'ян і охоплювала територію від Карпат до Волги, від Ладозького озера до Чорного моря. Вона утворилася на власній основі внаслідок тривалого процесу розкладу первіснообщинного ладу та формування державно-правових відносин у східних слов'ян [15, с. 9 – 17]. За концепцією М. Грушевського, Київська держава була утворена «полуденною частиною східнослов'янських племен», тих племен, із яких сформувався руський (український) народ, передовсім полянами. «Русь – це земля полян, – писав Грушевський, – русини – це поляни передовсім, хоч в ширшому значенні се ім'я обіймало в XI–XII ст. всю Україну, а і все східне слов'янство, зв'язане київськими князями в одну державу, під іменем Русі протиставлялося теж часом іншим політичним організаціям» [16, с. 191]. Саме на землі полян продовжував утверджувати автохтонну династію киевичів Великий князь київський Оскольд (*Аскольд – А.М.*).

У своєрідному вибуху суспільнотворчої діяльності на теренах Східної Європи в IX–X ст. бачимо результат зустрічі **трьох суспільноформуючих факторів** – воєнної

енергії та організаційного начала з півночі, привнесеної автохтонними східнослов'янськими племенами та норманами, високої духовності та культури півдня, презентованої Візантією та грецькою церквою, й утворення особливого соціокультурного простору в Подніпров'ї – *полянського союзу племен*, який став центром формування Київської Русі й подальшого суспільно-політичного розвитку східнослов'янських земель [17].

Отже, в своїй концепції Київської Русі як породження історії українського народу на ранніх її етапах, перш за все М.Грушевський та його послідовники спиралися передусім на глибинну національну традицію, від якої відійшли українські історики першої половини ХІХ ст., йдучи в цьому питанні за М.Карамзіним. Певне повернення до неї спостерігається в українських учених другої половини ХІХ ст., зокрема у М. Драгоманова, який писав: «Щодо періоду, який передував ХІІІ ст., то вона (історія України, історія держави і права України – А.М.) показує нам федерацію руських вільних міст, особливо міст південної Русі, що групувалися навколо Києва, дії і походженням акторів, так і своїми республіканськими інституціями» [18, с. 8].

Внаслідок збігу багатьох історичних обставин (особливостей природних умов, геополітичного розташування, розвитку продуктивних сил, виробничих відносин, процесу християнізації тощо) Давня Русь прийшла до феодалізму, «перескочивши» через стадію рабовласницького ладу, хоча окремі елементи патріархального рабства (холопство) були й у слов'ян. Тому Київська Русь характеризується як ранньофеодальна держава з чітким поділом на феодалів і залежне від них населення (смердів, рядовичів, закупів тощо).

Давньоруська держава формувалася як ранньофеодальна монархія. Це була відносно єдина, побудована на принципі сюзеренітету-васалітету держава. Її очолював Великий київський князь, якому були підпорядковані місцеві правителі – його васали. Сформувалася й система посадництва. Діяльність Великого «світлого» князя спрямовувалася нарадою з верхівки феодалів. Пізніше для розв'язання найважливіших питань скликалися феодальні з'їзди [19, с. 78 – 85].

Київська Русь у своєму розвитку пройшла такі періоди становлення і розвитку:

- *I- період*: 862 – 972 рр. – утворення, консолідація і становлення держави з центром у Києві за князювання Оскольда, Олега, Ігоря, Ольги, Святослава;
- *II- період*: 980 – 1054 рр. – економічний, культурний, міжнародний розквіт держави, досягнення нею вершини політичної могутності за князювання Володимира Великого, Ярослава Мудрого;
- *III- період*: 1054 – 1132 рр. – поступове політичне ослаблення держави, князівські міжусобиці після смерті Ярослава Мудрого, розколу Християнства;
- *IV- період*: 1132 – 1241/1360 рр. – поліцентралізація Київської держави, що була перервана монгольською навалою (1237 – 1241 рр.); формування місцевих князівських династій (Ольговичів, Ростиславичів, Мономаховичів, Мстиславичів та ін.).

Державно-адміністративний устрій Київської Русі характеризувався таким складом: *Великий князь* – володар усієї землі й держави, верховний суддя, керівник дружини (війська); *віче* – народні збори; *боярська рада* – дорадчий орган з багатих і знатних феодалів; *адміністративний апарат*: намісники – місцеві удільні князі; воєводи; під'їзні; тіуни; посадники, які правили у містах від імені Великого князя.

Спостерігається така зміна форм правління Київської Русі у період ІХ – ХІІІ ст. [20, с. 215 – 238]:

- на етапі становлення – *дружинна держава*, в основу якої закладений примітивний своєрідний апарат управління, судочинства, збирання данини, що сформувався на основі княжої дружини, яка виконувала роль не лише війська, а й радників князя;

- на етапі розквіту – *централізована монархія*, де повнота влади зосереджувалася в руках Великого світлого князя, дружина відходила на другий план; в управлінні держави Великий князь опирався на князівську раду, до складу якої входили старші дружинники і вихідці зі старої племінної знаті – бояри;

- на етапі роздрібнення – *федеративна монархія*, де влада князя обмежувалася його уділом. Найважливіші питання для усієї Русі вирішувалися на князівських з'їздах (снємах).

Як державне утворення періоду Середньовіччя Київська Русь пройшла такі **етапи процесу роздрібнення**:

- 1054 – 1132 рр. – визрівання елементів роздробненості, послаблення великокнязівської влади;

- 1132 – 1240 рр. – перевага центробіжної тенденції до конфедеративного устрою держави і поліцентризму;

- 1240 – 1360 рр. – послаблення Русі, провідна роль на українських землях Галицько-Волинського князівства, поступове захоплення цих земель іноземними державами.

Як свідчать дослідження, у середині XII ст. на місці колишньої Давньоруської держави було 15 князівств, на початку XIII ст. (перед монголо-татарською навалою) – близько 50, а у XIV ст. – близько 250.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. на українських землях формуються нові політичні центри, зокрема [21, с.58 –102]:

- *Київське князівство* – з 1132 р., яке до монгольської навали зійшло до розряду другорядних князівств і практично увійшло до складу Галицько-Волинського князівства; у 1362 р. увійшло до складу литовських володінь, остаточно ліквідоване у 1470 р.;

- *Чернігівське князівство* (1054 – 1356 рр.) – у 1356 р. увійшло до складу Великого князівства Литовського, після чого припинило існування. У 1503–1618 рр. Чернігівщина перебувала під владою Московського царства, після чого на короткий проміжок часу знов увійшла до складу Речі Посполитої (до 1648 р.);

- *Переяславське князівство* (1054 – 1239 рр.) – знищено монголо-татарами;

- *Новгород-Сіверське князівство* (1097–1523 рр.) – виокремилось зі складу Чернігівського князівства; ліквідоване Московським царем, під владу якого потрапило після 1503 р.;

- *Галицьке князівство* (1144–1199 рр.) – утворилося після з'єднання Перемишльського, Звенигородського і Теробовльського князівств (уділів) і в 1199 р. злилося з Волинським у Галицько-Волинське князівство;

- *Волинське князівство* (1054–1154 рр.) – розділилось на Володимирське і Луцьке;

- *Луцьке князівство* (1154–1228 рр.) – увійшло до складу Галицько-Волинського князівства;

- *Галицько-Волинське князівство* (1199–1349 рр.) – це Західна, а згодом майже вся Правобережна Україна, Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя, Чорна Русь, Закарпаття;

- *Князівство Феодоро* (XIII – XV ст.) – феодальне християнське князівство в передгір'ях південного Криму, затиснуте між татарськими степами та генуезькими володіннями на узбережжі (столиця – фортеця Мангуп). Захоплене турками у 1475 р.

Новою європейською державою вважають **Галицько-Волинське князівство**. Це державне утворення пройшло такі періоди становлення і розвитку [22, с. 87 – 89]:

- *I- період*: 1199 – 1205 рр. – виникнення і становлення об'єднаного Галицько-Волинського князівства за Романа Мстиславича;

- *II- період*: 1205 – 1238 рр. – тимчасовий розпад держави, посилення боротьби за владу боярства;

- *III- період*: 1238 – 1264 рр. – відновлення єдності та зміцнення держави за Данила Романовича Галицького;

- *IV- період*: 1264 – 1340 рр. – розвиток держави за наступників Данила Галицького. (синів Данила у Галичині: Лева – у Галичині і Перемишлі; Мстислава – у Тереховляф; Шварно – у Белзі та Холмі); правління Юрія I Львовича (до 1308 р.), останніх князів династії Романовичів – Андрія та Лева (до 1323 р.); останнього Мазовецького князя Болеслава Тройденевича (Юрія – з 1325 по 1340 рр.). Ослаблення і занепад Галицько-Волинської держави.

Особливого розвитку у цей період набуває **Велике князівство Литовське** (1325/1430 – 1569 рр.) [23, с. 61 – 64]: Саме ослаблені боротьбою одне з одним та з монголо-татарами західно-руські князівства поступово підпорядкувало собі Велике Князівство Литовське, яке згодом ліквідувало автономію князівств. Захоплення українських земель здійснювало не шляхом відкритої війни та прямого загарбання, а здебільшого за допомогою «тихої експансії»: дипломатичних союзів, шлюбних зв'язків, успадкування і купівлі прадавніх руських земель тощо. Значна частина населення на українських землях вбачала в енергійних литовських князях могутніх спільників у боротьбі із Золотою Ордою. Останні справді завдали кількох поразок ординцям і сприяли тому, що українські землі звільнилися від ярма вже на початку XIV ст., тобто на півстоліття раніше, ніж російські землі.

Литовські феодалі виявили величезну політичну мудрість і зберегли православну віру, звичаї та права місцевого населення. Поступово вони самі підкорилися руському культурному впливу і почали вважати себе нащадками князів Київської Русі, прийняли «Руську Правду» як власне джерело права, засвоїли давньоруську писемність.

На чолі Литовсько-Руської держави стояв Великий князь, при якому діяв дорадчий орган – Рада князівства. На рубежі XV–XVI ст. сформувався Литовський сейм як орган станового представництва. На місцях управління здійснювали місцеві князі, які були досить автономні, але з XV ст. автономію було ліквідована і влада перейшла до намісників, воєвод та інших урядовців, що призначалися Великим князем.

Основним джерелом права тривалий час була «Руська Правда», але згодом її змінили акти Великого князівства Литовського, серед яких найбільш відомими були Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр.

Особливу експансію на українських землях у цей час проводить **Королівство Польща** (1349 – 1569 рр.) , а у період 1569 – 1795 рр. – **Річ Посполита**, яка остаточно закріпилась у теперішній Західній Україні (з 1349 р.), після завоювання Галицького королівства. Після Люблінської унії 1569 р. і створення Речі Посполитої до польських володінь долучились Волинь, Київщина, Поділля, Полтавщина. У 1618 р. Речі Посполитій вдалось витіснити Московське царство із Чернігівщини та Сіверщини. Але після цього Річ Посполита поступово втрачає свої позиції у Придніпров'ї: за наслідками Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. періоду Богдана Хмельницького – втрата контролю над Наддніпрянською Україною; з 1667 р. – Лівобережжя та Київа, які відходять до Московського царства. Ослаблена внутрішніми чварами, повстаннями (в основному на українських землях) та війнами з сусідами Річ Посполита у 1772, 1793, 1795 рр. була поділена між Російською, Австрійською імперіями та Пруссією [24, с. 4 – 90; 25, с.337]:

Поетапно захоплювали українські землі інші державні утворення, зокрема [26]:

- **Молдавське князівство** (XIV–XIX ст.) – **Молдова**, яка контролювала деякі прилеглі до неї райони українських земель – частину Буджаку на півдні Бессарабії та Буковину;

- *Кримське ханство* (1441–1783 рр.), яке спочатку мало території сучасного Криму, Одеської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської та Донецької областей, у подальшому – Лівобережжя нижнього Дніпра та Приазов'я, Кубані;

- *Османська імперія* (1475 – 1774/1812 рр.), яка контролювали Причорноморські степи від гирла Дунаю до гирла Дніпра, Південний берег Криму і район Керчі (центр – Кафа). У наприкінці XVII ст., втрутившись в громадянську війну в Україні, Порта деякий час володіла Поділлям. Витиснута з регіону Російською імперією в ході низки воєн;

- *Велике князівство Московське* (1500/1503 – 1609 рр.), яке захопило Чернігів, Сіверську землі – у смутні часи (1618 р.), що століттям раніше були захоплені Великим князівством Литовським.

Особливим державним утворенням на теренах України стала військово-територіальна політична організація українського козацтва – *Запорозька Січ*, основу якого становило козацтво (слово «козак» тюркського походження й означає «легко озброєний воїн», «сторожа», «вільна людина» тощо), *періодизація* якого визначається такими *віхами* [27, с. 296 – 299]:

I- період (1489 – 1591 рр. – утворення козацтва (*кінець XV ст. : 1489 р.* – козаки супроводжували польське військо в поході проти татар; 1492 р. – вчинили напад на турецький корабель у гирлі р. Дніпро; заснування у 1556 р. на острові Мала Хортиця фортеці Д.Вишневецьким);

II- період (1591 – 1647 рр.) – посилення військово-політичної ролі козацтва, перетворення його на окремий суспільний стан, центр національно-визвольного руху;

III- період (1648 – 1664 рр.) – участь у Національній революції та Визвольній війні українського народу, починаючи з часів Б.Хмельницького (1648 – 1657 рр.), де козацтво було ядром цих процесів, реалізатором державотворчих функцій Держави Війська Запорозького;

IV- період (1664 – 1709 рр.) – боротьба (за збереження незалежності Січі, політичної автономії Гетьманської України) з Московським царством, Кримським ханством, Османською імперією, Річчю Посполитою;

V- період (1709 – 1734 рр.) – період існування Кам'янської (1709 – 1711 рр.), Олешківської (1711 – 1734 рр.) Січі;

VI- період (1734 – 1775 рр.) – період відновлення Січі – Нової Січі, боротьба за її збереження та остаточна ліквідація її російським урядом на теренах України;

VII- період (1775 – 1860 рр.) – період українських козацьких формувань після ліквідації Запорізької Січі: Січі у пониззях Тиси (1785–1805 рр.); Задунайської Січі (1775 – 1828 рр.); Чорноморського козацького війська (1772 – 1860 рр.); Дунайського козацького війська (1828 – 1856 рр.); Азовського козацького війська (1828 – 1865 рр.).

Саме у період Національної революції та Визвольної війни українського народу склалося політичне утворення, яке мало багато ознак державності: територію, військо, свої органи влади і правові норми, зачатки власних податкової і грошової систем, певне міжнародне визнання від Криму, Османської імперії, Молдавії, Речі Посполитої, Московського царства, Королівства Швеції та ін. У науковій літературі цю політичну організацію нині прийнято називати Українською козацькою державою, або *Державою Війська Запорозького*, а період в історії України – козацькою добою, Гетьманом. Термін «Запорізька Січ» вживався у двох значеннях:

а) на означення території в пониззі Дніпра і за його порогами, що була повністю підконтрольна козакам і заселена тільки козаками (лише в XVIII ст. поруч із козаками мешкав невеликий відсоток селян);

б) на означення своєрідної громадсько-політичної та військової організації українського козацтва.

Дехто з дослідників вважає Запорізьку Січ, як державне утворення, особливою, демократичною козацькою республікою [28, с. 52]. Дійсно, свого часу К. Маркс назвав її «християнською козацькою республікою», маючи на увазі, насамперед, народоправний, самоврядний характер козацької організації (*res publicum* – у перекладі – справа народна) на відміну від абсолютних монархій Європи того часу.

Національна революція та Визвольна війна українського народу середини XVII ст. в історії України та Європи характеризується такими *періодами*:

- за В. Смолієм та В. Степанковим [29]:

I - (лютий 1648 – червень 1652 рр.) – найбільший розмах та інтенсивність національно-визвольної та соціальної боротьби. Бурхливий процес державних інституцій ДВЗ (гетьман Б.Хмельницький (1648 – 1657 рр.). Формування нової моделі української політичної еліти і національної державної ідеї ;

II - (червень 1652 – серпень 1657 рр..) – погіршення становища новоутвореної Української козацької держави та активні пошуки її урядом союзників для розгрому Речі Посполитої і возз'єднання у межах єдиної держави усіх українських земель;

III - (вересень 1657 – червень 1663 рр.) – різке загострення соціально-політичної боротьби, що вилася у громадянську війну й спричинила розкол Козацької України на два Гетьманства (Право- та Лівобережну Україну) та виділення Запоріжжя в окрему політичну силу (устрій Гетьманської України за часів гетьмана І. Виговського (1657 – 1659 рр.);

IV - (липень 1663 – червень 1668 рр.) – намагання урядів Речі Посполитої та Московського царства поділити Українську козацьку державу, що завершилося укладенням Андрусівського договору 1667 р., і відчайдушна боротьба національно-патріотичних сил за возз'єднання козацької України Гетьманська Україна за часів гетьмана Петра Дорошенка (1665 –1676 рр.);

V - (липень 1668 – вересень 1676 рр.) – нове загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи України, ліквідація українських державних інституцій на Правобережжі та його жакливе спустошення польськими, кримськими, турецькими і московськими військами. Поразка української революції та її історичне значення.

- за В. Греченко [30]:

I - (січень 1648 – серпень 1649 рр.) – період перших великих перемог (*нід Жовтими Водами* – 19.04. -06.05. 1948 р.); *у районі Корсуня* – 15–16.05. 1948 р.; *біля м. Пилявці* – 11– 13.09. 1948 р. під Зборовом – 05. 06. 08. 1949 р.), революційних змін політичного і соціально-економічного характеру, найбільший розмах народної боротьби, визволення значної частини українських земель, що закріпив Зборівський договір (08.08. 1649 р.);

II - (серпень 1649 – січень 1654 рр.) – період розбудови української національної козацької держави, проведення збройної боротьби;

III - (січень 1654 – липень 1657 рр.) – вступ Московського царства у війну з Польщею, спільні воєнні дії України і Московського царства, входження України під протекторат Москви;

IV - (липень 1657 – березень 1664 рр.) – боротьба старшинських угруповань за владу, переплетіння громадянської війни з елементами визвольної боротьби проти Польщі і Московського царства; поділ України на Лівобережну і Правобережну з протилежними політичними орієнтаціями.

- за Б. Лановиком, М.Лазаровичем [31]:

I - (лютий 1648 – серпень 1657 рр.) – характеризується найбільшим розмахом національно-визвольної та соціальної боротьби, яка проходила під безпосереднім керівництвом Б.Хмельницького (1595 – 1657 рр.):

II - (серпень 1657 – вересень 1676 рр.) – період, що визначається двома тенденціями: з одного боку, різким загостренням соціально-політичної боротьби,

посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України, що призвело до її розчленування на Правобережну і Лівобережну, а з другого боку – спробами відновити територіальну цілісність та державну незалежність українських земель.

• за О. Гісем, О. Мартинюк, О. Трухан [32]:

I - (1648 –1649 рр.) – здобуття українською армією переваги на польськими військами. На межі катастрофи Уряд Речі Посполитої змушений визнати певну самостійність за Україною;

II - (1650 – 1653 рр.) – тривала і виснажлива боротьба між козацтвом і поляками не принесла успіху жодній із сторін;

III - (1654 – 1655 рр.) – надання Московським царством військової допомоги Україні. Успішне завершення українсько-московськими військами літньо-осінньої кампанії 1655 р. в Україні;

IV - (1656 –1657 рр.) – укладення Україною військового союзу з Швецією та Трансильванією; спільні дії козацтва проти Речі Посполитої.

Отже, виникнувши у XVI ст., *ідея козацької держави* еволюціонувала від «ягелонського легітимізму», ідеї Великого князівства Руського та «не подлеглого козацького панства» до кінця XVIII ст. і звалась до відстоювання *автономних прав Гетьманщини* та прохань до російських імператорів про повернення старих привілеїв старшині. Але й ці прохання біли виявом великої мужності незначної частини старшини. Більшість же цілком комфортно почувалася прилучившись до панівного класу Московського царства, а з 1721 року – до Російської імперії. Козацька Україна полишила своїм нащадкам національно-політичний ідеал, що хитався між державною самостійністю і автономією в рамках сусідніх держав, або ж федеративною сполукою з ними. Найвищими виявами державницької думки цього періоду були Гадяцький трактат 1658 року та «*Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами утверджені обома сторонами вільним голосуванням і Ясновельможного гетьмана урочистою присягою підтверджені року від Різдва Христового 1710, Квітня 5, в Бендерах*» Пилипа Орлика (1710 р.) [33]. За цим історичним документом в Україні, відомим більше як Конституція Пилипа Орлика, утворювалися три гілки влади: законодавча – Генеральна Рада; виконавча – гетьман і генеральна старшина; судова – Генеральний суд. Українська держава – Гетьманщина засновувалася як християнська республіка на визнанні пріоритету природного права людини і народу на свободу і самовизначення.

У першій половині XIX ст. *ідея української державності* відродилася на основі переосмислення уроків існування козацької держави та перенесення на національний ґрунт тогочасних європейських теорій. Величезну роль у цьому процесі відіграла ідея історичної місії українського народу. Як відзначав В. Старосольський, месіанізм «Се є переконання про окрему, виїмкову роль, про спеціальну історичну «місію», яка припадає на долю власної нації і робить її «вибраним» поміж іншими народом.... На цьому тлі виросла велика філософська концепція Гегеля і Карл Маркс не був вільний від впливу цього німецького месіанізму. Польський рівно ж як і московський месіанізм XIX століття є загальновідомими явищами. Український, крім численних уступів у Шевченка, найшов класичний вислів у видатного українського і російського історика, поета-романтика, мислителя, громадського діяча М.І. Костомарова (1817 – 1885 рр.) у «Книгах битія Українського народу» [34].

На початку XX ст. в українській суспільно-політичній думці та вітчизняній історичній науці *ідея державності українського етносу* розглядалася як універсальний соціальний і культурно-історичний феномен світової цивілізації, що характеризувався *трьома етапами* – українознавчий, українофільський, власне український через

призму реалізації подвійної функції: по-перше, виявлення світоглядних уявлень, сформованих у середовищі української інтелектуальної еліти XIX ст., по-друге – виявлення специфіки розвитку вітчизняної політичної думки XX ст. [35, с. 31].

Концентровано процеси розвитку політичних ідей через призму історико-політичної еволюції українського суспільства на початку XX ст. розглянуті у праці М. Кармазіної «Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.)», де автор акцентує увагу на ідеї осмислення М.Грушевським, С.Рудницьким, Д.Донцовим, В.Липинським, В.Винниченком, М.Міхновським та ін. образу України як геоцентричного синтезного простору між природно-просторовими та політико-культурними системами «Сходу і Заходу»

Важливо зазначити, що наслідком досліджень науковців на українознавчому та українофільському етапах стало, як висловився І. Франко, – *теоретично виаргументоване українство*. Наукові доробки українознавців, з-поміж яких були такі видатні особи часу, як О.Бодянський, Ф.Корш, М.Максимович, І.Срезневський та ін., забезпечили, найперше, мовну емансипацію українців від поляків і росіян, підвели до утвердження ідеї культурної єдності, етнічної гомогенності українського народу, розділеного імперськими кордонами, сприяли чіткому окресленню межі української етнічної території, як і території сусідів [36, с. 138]. Подальшого розвитку досяг процес формування національної самосвідомості народу, його етнокультурного обличчя, тобто індивідуального сполучення форм духовної й матеріальної культури, який науковці умовно поділяють на п'ять (шість – А.М.) етапів:

1. І.Котляревський та «котляревщина» – відокремлення українського етносу від російського.
2. «Історія русів» і початок творення стандартизованої мови на відміну від бурлескної народної.
3. Григорій Сковорода – як гасло часу, його філософія серця, духовна сковородинація для України.
4. «Критичне усвідомлення» (Т. Шевченко й кирило-мефодіївці).
5. Пошевченківська доба (П. Куліш, М. Костомаров).
6. Формування концептуального виміру політичного націотворення (М. Драгоманов, а згодом науковці, політичні діячі XX ст.).

Зваживши, що Україна довготривалий період не мала своєї держави, доцільно зробити важливий акцент на те, що потребує окремого дослідження і торкається особливостей *російської та австрійської колоніальної політика* XVIII – початку XX ст., яка будувалася на трьох взаємопов'язаних принципах: *уніфікації; бюрократизації; денаціоналізації*. Але ж Україна, перебуваючи під впливом домінування Російської імперії, так і не стала колонією „азійського” типу – бідною, без власної промисловості, ресурси якої імперії просто викачували, а „європейського” – промислово розвинутою, яку позбавляли не стільки ресурсів, скільки капіталу, потенційних прибутків, насаджуючи імперську культуру, правовідносини. Галичина, Буковина і Закарпаття залишалися внутрішніми колоніями Австро-Угорщини у період кінця XIX – початку XX століть і ставали ринком збуту товарів, які вироблялись у центральних провінціях імперії, і доступним джерелом мінеральної сировини та сільськогосподарських продуктів. Відтак, спираючись на дослідження американської літературознавця, славіста Еви Томпсон [37], важливо вказати на цю різницю, зокрема:

а) на відміну від західного, російський колоніалізм пов'язаний із позбавленням народів та етнічних груп їхніх назв;

б) у деяких частинах російської та радянської імперій існувала унікальна ситуація, коли колонізовані народи почували свою вищість у порівнянні з колонізаторами;

в) якщо західний імперіалізм був певною мірою об'єднав, то російський мав явно виражені відцентрові ознаки: Москва не досягла успіху в утворенні єдиної життєздатної культурної спільноти на основі окремих територій і народів;

г) російський імперіалізм був радше силовим, ніж інтелектуальним. Коли він упроваджував російську культуру, то робив це у спосіб, нестерпний для колонізованих народів, наполягаючи на принизливій для них вищості Великої Росії, тимчасом як західний імперіалізм давав національним елітам багатство європейської інтелектуальної традиції.

Новітній час відкриває нову віху в українському державотворенні. Не вдаючись до деталізації, автор статті висвітлює цей складний період у пошуку моделі державності, акцентуючи увагу на такі державні структури, що діяли на території України у період з 1917 по 1991 рр., а саме [38]:

- *Українська Народна Республіка* (1917–1918 рр., 1918 – 1920 рр.), яка об'єднала в собі українські губернії, крім півдня та сходу країни (період Михайла Грушевського, Володимира Винниченка). Припинила своє існування у зв'язку з німецькою окупацією і переворотом Павла Скоропадського 29.04.1918 р. Відновлена після евакуації німців і втечі П. Скоропадського в грудні 1918 р. (період Директорії Симона Петлюри) і остаточно припинила своє існування в 1920 р., програвши збройну боротьбу денікінцям та Радянській Росії. УНР відзначається структурованою владою (від УЦР, Генерального секретаріату, як вищого органу управління – до Президентства М.Грушевського). УЦР прийнято 4 універсали, які поклали початок юридичному закріпленню державної незалежності України, зокрема: III Універсал (7 (20) листопада 1917 р.) проголосив створення Української Народної Республіки (УНР); IV Універсал (9 (22) січня 1918 р.) проголосував повну незалежність УНР, реформування Генерального секретаріату у Раду народних міністрів, мир з державами Четвертого союзу, боротьбу з більшовиками. В останній день свого існування, 29 квітня 1918 р. Центральна Рада проголосила Конституцію УНР та Президентом М.Грушевського;

- *Українська Держава* (квітень – грудень 1918 р.) періоду гетьмана П.Скоропадського (під німецьким протекторатом). Після поразки Німеччини у Першій світовій війні й виведення німецьких військ зайнята радянськими, потім білогвардійськими військами і частинами відродженої УНР (періоду С. Петлюри);

- *Західноукраїнська Народна Республіка* (1918–1919 рр.) на українських землях колишньої Австро-Угорщини. Формально об'єдналася з УНР 22.01.1919 р. (так званий «Акт Злуки»). Розбита польськими військами (Й. Пілсудський). За Ризьким договором з Радянською Росією 1921 р. галицькі землі увійшли разом із Західною Волиною до складу Польщі;

- *Зелений Клин* (1917 – 1922 рр.) – українська колонія в південній частині Далекого Сходу (у нижній частині ріки Амур і над Тихим океаном), площею близько 1 млн. кв.км;

- *Гуцульська республіка* (1918 – 1919 рр.) на території Рахівщини, нині Закарпатської області;

- *Команчанська Республіка або Східно-Лемківська Республіка* (1918 – 1919 рр.), яка об'єднала близько 30 лемківських сіл Лемківщини;

- *Холодноярська Республіка* (1919 – 1922 рр.) – невизнане державне утворення в Черкаській області Чигиринського району;

- *Кримська Народна Республіка* (1917 – 1918 рр.) – перша у світі республіка мусульман;

- *Одеська Радянська Республіка* (ОСР) 1918 р., яка охоплювала території Херсонської та Бессарабської губерній колишньої Російської імперії;

- *Донецько-Криворізька Радянська Республіка* (ДКРР) 1918 р., яка розформована за рішенням радянських властей, що територіально охоплювала Сумщину, Донеччину, Харківщину, Катеринославщину з Олександрівськом, Херсонщину з Кривим Рогом,

Олександрівградом та частину Облaсті Війська Донського з Таганрогом і Олександрівградом Грушевським (тепер – м. Шахти, РФ) зі столицею у Харкові;

- *Українська РСР* (до 1937 року *Українська Соціалістична Радянська Республіка*) у складі СРСР (1922–1991 рр.). Незалежність України проголошена 24.08.1991 р. (після провалу серпневого путчу 1991 р. у СРСР);

- *Кримська АРСР* у складі РРФСР (1921–1945 рр.). У 1945 р. перетворена в область. З 1954 р. передана до складу УРСР;

- *Галичина і Волинь*, закріплені за Польщею за Ризьким договором після радянсько-польської війни 1920 р. Приєднані до УРСР після німецько-радянського розподілу Польщі у вересні 1939 р.;

- *Північна Буковина і Південна Бессарабія (Буджак)* у період 1918–1940 рр., 1941–1944 рр. знаходились у складі Румунії. У 1940 р. під натиском Й. Сталіна території були передані СРСР. Після початку німецького вторгнення до СРСР Румунія приєднала Буковину, Бессарабію (втрачені роком раніше) і причорноморські степи між Дністром і Південним Бугом (так зв. Трансністрія – в основному Одеська область);

- *Закарпаття (Підкарпатська Русь)*, одна з 5 областей Чехословаччини, дісталася їй після розпаду Австро-Угорщини, передані Чехословаччині (1918 – 1938/1945);

- *Молдавська АРСР* у складі УРСР (12.10.1924 – 02.08.1940 рр.) – займала прикордонні землі на лівому березі Дністра, а також землі на кордоні нинішніх Одеської та Вінницької областей (міста Котовськ (Бирзула), Балта, Тирасполь, Дубоссари, Ананьїв, Кодима). Після приєднання у 1940 р. до СРСР Бессарабії землі Молдавської АРСР були поділені між Українською РСР та створеної Молдавською РСР;

- *Карпатська Україна* – незалежна держава, проголошена 15 березня 1939 року; окупована Угорщиною, сателітом Німеччини (1939 – 1944 рр.);

- *Рейхскомісаріат Україна* (1941–1944 рр.) з центром у м. Брест, а потім м. Рівне, як адміністративна одиниця, створена Німеччиною на зайнятій під час Другої світової війни території УРСР (крім прифронтових районів сходу та північного сходу республіки, де управління здійснювали армійські начальники Рейху, та Галичини, що була передана до складу генерал-губернаторства), який складався з 6 округів;

- *Кримська АРСР* як суб'єкт союзного договору (1991–1992 рр.). Після того, як кримський президент узяв курс на розрив з Києвом, автономія була урізана. Автономна Республіка Крим у нинішньому вигляді існує з 1998 р.

У межах колишньої Української РСР у період 1990–1991 рр. розгортаються державотворчі процеси, що призвели до утворення незалежної суверенної держави – **Україна**. 24.08.1991 р. проголошена незалежність, яка підтверджена на Всеукраїнському референдумі 01.12.1991 р. У теперішній час Україна включає в себе Автономну Республіку Крим, 24 області та 2 міста загальнодержавного значення (Київ і Севастополь).

Як суб'єкт міжнародного права та політико-правової структури, Українська держава має складну будову і включає в себе систему органів і організацій та інших інститутів держави, які складають її організаційну основу: організаційно-політичну, організаційно-економічну та інші, які організовані й функціонують з урахуванням ряду принципів, найбільш значимим структуроутворюючим з яких є закріплений у Конституції України принцип поділу влади. Отже, Україна в сучасних умовах становлення і розвитку за роки незалежності характеризується за:

- *формою державного правління* пройшла шлях від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської, а відтак на сьогодні – президентсько-парламентської;

- *формою державного устрою* – унітарна республіка;

- *формою державного (політичного) режиму* – демократичною.

Отже, на території нинішньої України упродовж останнього тисячоліття виникало чимало різних держав, що свідчить про довготривалий і тернистий шлях українського народу до незалежності.

Доцільно коротко зупинитися на 15 пройдених Україною форм правової свідомості, **змістом якої є її функції, що визначаються соціологічно конкретно-історичними циклами соціальної активності спадкоємності у правовій свідомості як підструктуро-підсистеми спадкоємності національної етнотрадиції** (або ж національної самосвідомості), яку можемо прослідкувати за спадкоємністю формування українського місцевого самоврядування у конктрено існуючих історико-правових формах держав на теренах українських земель [39].

Ця періодизація, на думку автора статті, найбільш вдалою була розроблена П. М. Любченком, в основу якої покладено критерії співвідношення самоврядування з тими чи іншими формами державності на українських землях, вважаючи у нашому контексті *джерела конкретно-історичних циклів соціальної активності правосвідомості* [40, с. 19].

Ураховуючи концептуальні положення Г. Ф. В. Гегеля, П. І. Новгородцева, І. А. Ільїна та інших про форму правової свідомості як зміст держави та державотворення, виділяємо **такі етапи історичного становлення українського місцевого самоврядування**, які ми розглядаємо як конкретно-історичні цикли (форми) становлення української правової свідомості – **періоди (змісти) українського державотворення:**

1. Місцеве самоврядування в Київській Русі в період феодальної дробленості – період домінування вітчизняної української правосвідомості;
2. Місцеве самоврядування на українських землях у складі Литви та королівства Польського – період панування литовсько-польської правосвідомості;
3. Функціонування системи органів місцевого самоврядування на території козацької держави - Гетьманщини – період домінування козацької (української) правосвідомості;
4. Місцеве самоврядування в Російській, Австрійській, з часом Австро-Угорській імперіях– період перманентного домінування української правосвідомості, період панування російськокоментальної та австроугорської правосвідомості;
5. Місцеве самоврядування в Україні в 1917 – 1920 рр. та на західноукраїнських землях у 1920 – 1930 рр. – період перманентного домінування української правової свідомості;
6. Місцеве самоврядування в Україні 1930 – 1990 рр. – період тотального панування російськокоментальної правосвідомості;
7. Становлення місцевого самоврядування в Україні в 1990 – 2000 рр. – період домінування української правосвідомості.

На зазначених етапах розвитку самоврядування як циклах національної активності правової свідомості на українських землях виникали різні його моделі, що мали свою систему, суб'єктно-об'єктивний склад, спосіб формування, компетенцію, відносини з державою як соціальні комунікації між первинними і вторинними суб'єктами правосвідомості, які, **із врахуванням закономірностей синергетики, синергетичного правоусвідомленого світосприйняття, цілепокладання** [41] їх векторних напрямів трансформацій в державотворчому процесі, можна ідентифікувати як перехідні форми української правової свідомості, а саме:

- *першу* – військову демократію, як початок синергетичного процесу європейськоцентричного творення місцевого самоврядування у Київській Русі та продовження давнього процесу загальноцивілізованого структурування україноментальних інтегративних цінностей;
- *другу*, що визначає перехідний зміст українського місцевого самоврядування як принципопокладений, окремо наголосивши на значенні *найдавніших чорноморських*

міст – центрів активної давньогрецької та євроазійської правової культури, науки, європейської цивілізації, які одні з перших у давній українській дійсності, внесли вагомий внесок у зовнішнє оцивілізовування українських земель, формування європейськоцентричної української правової свідомості;

- *третьою*, якою ідентифікуємо маргінальні компетенції судової влади магістрату;

- *четверту*, якою ідентифікуємо набуттям маргінального статусу магдебурського права, джерела якого як типово європейського, формує типово європейськоукраїнську правову свідомість на українських землях, що *санкціоновані королем та великими князями (тобто державою – юридичною особою)* і викладені у законодавчих збірниках польською мовою, перекладені з німецької та латини польськими правниками;

- *п'яту*, якою ідентифікуємо процес зародження державності в Запорізькій Січі, що мала маргінальний, неєдиноментальний характер;

- *шосту*, якою ідентифікуємо процес ліквідації Запорізької Січі, що мала теж маргінальний, неєдинофункціональний характер, коли царський уряд Росії стикнувся з проблемою налагодження ефективного місцевого управління, для вирішення якої в нього не було ані коштів, ані кадрів чиновництва, тому вимушений був знову задіяти потенціал місцевого самоврядування;

- *сьому*, яка ідентифікує процес занепаду самоуправи міст та початок їх маргіналізації у зв'язку з ліквідацією автономії України в кінці XVIII – початку XIX ст., коли самоуправа міст почала занепадати;

- *восьму*, якою ідентифікуємо початок опору урядовій адміністрації органами волосного та селянського самоврядування;

- *дев'яту* перехідну форму, яку ідентифікуємо із появою земств (повітових та губернських земських зборів, їх виконавчих органів – земських управ) та проведенням земської реформи від 1 січня 1864 р. у деяких регіонах Російської імперії (у т. ч. у південних та лівобережних губерніях України);

- *десяту* – міську реформу 1870 р., за якою містах створювались виборні міські думи, що обирала на чотири роки виконавчий орган міську управу та її голову (вибори відбувалися за трьома куріями, до яких городяни чоловічої статі зараховувались залежно від розміру сплачуваних податків; кожна з курій обирала третину міських гласних);

- *одинадцятую*, якою ідентифікуємо заборону російським царизмом (аналогічно іа західно-українських землях у складі Австро-Угорщини та Румунії) органам місцевого самоврядування утворювати будь-які спілки, об'єднання земств;

- *дванадцятую*, яку ідентифікуємо намаганням розгорнути місцеве самоврядування М. Грушевським та Українською Центральною Радою у традиціях української державності;

- *тринадцятую*, яку ідентифікуємо вибори голосних до волосних і повітових народних рад з липня 1917 р., зваживши, що традиційно за марксистсько-ленінською теорією, виходячи з класової суті державності, соціалістичну державу визначали як певну самоврядну організацію спочатку передового класу – пролетаріату, а потім і всього народу (загальнонародна держава); тому вважалося принципово неправильним твердження про існування, крім державної, іншої форми єдиної публічної влади народу – суспільного (у т. ч. місцевого) самоврядування;

- *чотирнадцятую*, якою ідентифікуємо політичне одержавлення рад як головної ланки самоврядування, оскільки для маскування тоталітарної суті монопартийної, моноідеологічної державності широко використовувався термін «соціалістичне самоврядування»;

• *п'ятнадцяту* перехідну форму, яку ідентифікуємо посттоталітарний етап розвитку української державності у контексті європейської інтеграції.

Сьогодні місцеве самоврядування в Україні знаходиться на новому, посттоталітарному етапі свого розвитку. Виходячи з історичного досвіду, можна стверджувати, що за умов становлення громадянського суспільства неприпустиме одержавлення місцевого самоврядування, використання його державою у власних цілях. Навпаки, необхідне партнерство двох форм публічної влади, для чого потрібне зміцнення організаційно-правової та матеріально-фінансової її основи місцевого самоврядування, чітке визначення повноважень і розмежування їх з органами держави.

Історико-теоретичною основою Українського державотворення є **політична антропологія**. Саме 59 історико-археологічних культур, 5 антропологічних областей (центрально-української, карпатської, нижньо-дніпровсько-прутської, валдайської (або деснянської), ільменсько-дніпровської) є цивілізаційно-інтелектуальною скарбницею, які стали неперевершеними при проведенні системного, порівняльного, структурно-функціонального, соціально-психологічного (біхевіорестичного), антропологічного, космо-фізичного або ноосферного, синергетичного аналізів щодо етногенезу й етнокультурної історії українського народу, вивченні проблем виникнення етнічних утворень, племен, союзів племен, народностей на території сучасної України, української нації, формуванні державних утворень, зародження, становлення та безперервного розвитку стародавнього цивілізаційного простору в контексті вагомих впливів на світові цивілізаційні процеси [42].

При розгляді теми дослідження набувають значимості існуючі на теренах України:

а) **доісторичні цивілізації, історико-археологічні культури** (Мізія (XXII – XII тис. до н.е.); Шу-Нун/Кам'яна Могила (XII – III тис. до н.е.); Трипільська (VI – III тис. до н.е.; з II тис. до н.е. – орійсько-арійська) цивілізація (культура) [43, с. 12 – 53].

б) **історико-археологічні культури**, як основа формування українського цивілізаційного простору, поетапного становлення Української державності, зокрема:

- періоду **палеоліту** – 12 (Аккайська, Анетівська, Антонівська, Городцовська, Костенківсько-Вілендорфська, Красносільська, Мізинська, Межиріцька, Молдовська, Солотрейська, Струлецька, Шельська);

- періоду **мезоліту** – 5 (Деснянська, Кукрецька, Площанська, Свідерська, Тарденуазька);

- періоду **неоліту** – 9 (Азовсько-дніпровська, Буго-дністровська, Дніпродонецька, Лендельська, Лінійно-стрічкової кераміки, Сурсько-дніпровська, Тиська, Ямково-гребінцевої кераміки, Олексіївська);

- **мідної доби** – 9 (Кемі-обинська, Кулястих амфор, Лійчастого посуду, Мар'янівська, Середньостолівська, Трипільська, Пізнотрипільська (усатівська), Шнурової кераміки, Ямна);

- **бронзової доби** – 13 (Багатопружкової кераміки, Білогрудівська, Бондарихинська, Городоцько-здовбицька, Зрубна, Катакомбна, Комарівська, Ноа, Полів поховальних урн, Сабатинівська, Станівська, Стжижовська, Тщинецька (Комарівська);

- **залізної доби** – 20 (Висоцька, Вельбарська, Зарубинецька, Карпатських курганів, Корчацька, Куштановицька, Латенська, Липицька, Лужиська, Пенківська, Поєнешти-лукашівська, Поморська, Празька, Пшеворська, Роменсько-боршевська, Салтівсько-маяцька, Пізньострічкової розписної кераміки, Черняхівська, Чорноліська, Юхнівська) та ін.

Продовжуючи дослідження Українського державотворення й через призму культурологічного, цивілізаційного, політологічного підходів ми повинні пам'ятати, що глибина неправильно зміщеного ракурсу бачення історичного минулого Східної Європи, де знаходиться й Україна, сягає ще часів Ренесансу (XV – XVI ст.), коли у західноєвропейців почав чітко формуватися *європоцентричний погляд* на історію, а на

початку ХХ ст. – панамериканізм. Тому автор статті визначає основоположні складові через призму *матричного відображення елементів державотворення* на українських землях, що дозволяє ввійти у *систему геополітичних, цивілізаційних, синергетичних координат* у контексті світового історичного процесу, у якій перебувала і перебуває Україна.

Саме на рубежі ХХ – ХХІ століть розпочалися широкомасштабні і разом з тим унікальні соціально-політичні зміни, що пов'язані з трансформацією усього європейського і геополітичного простору. *Генеруючим центром* таких справді «тектонічних зсувів» є *нова Європа* – осередок передових цивілізацій (перш за все Західної та Православної), безпрецедентне міжнародне утворення, що виникло на підставі тривалих інтеграційних процесів і зараз демонструє всьому світові переваги у розвитку соціально-політичної та економічної сфери, забезпечення прав людини, створення для неї гідних умов життя.

Зазначимо при цьому, що у трактовці засновників класичної геополітики (Ф.Ратцель, Р.Челлен, А.Мехен, Х.Макіндер, Н.Спайкмен) *центральне місце в детермінації міжнародної політики державних утворень* відводилось саме *географічному розташуванню держави*. Так, шведський вчений Р. Челлен (який запровадив поняття «геополітика») висунув концепцію, у якій розглядає державу, як географічний організм втілений в просторі [44]. Його сучасник – німецький науковець, основоположник антропогеографії Ф. Ратцель своєю концепцією доводить, що простір є найбільш важливим політико-географічним фактором у житті будь-якої держави [45]. Американський військово-морський теоретик та історик, контр-адмірал, один из засновників геополітики. А. Мехен своєю доктриною стверджував стратегічну інтеграцію усього американського континенту, а потім установа світового панування [46]. Базові засади «географічного детермінізму» Ф.Ратцеля та Р.Челлена, знайшли продовження у концепції «Середньої Європи» Ф.Наумана, «іконографії та циркуляції простору» Ж.Готмана і К. Шмідта, «посибілізму» В. де ла Блаша, «великого простору та панрегіоналізму» К.Хаусхофера, «геостратегічних зон» С.Коена, «культурно-цивілізаційного протистояння» З.Бжезінського та С.Хантінгтона, «протистояння морської та сухопутної цивілізацій» А.Мехена, Х.Макіндера та К.Шмідта. Видатний англійський географ та геополітик, засновник теорії «Хартленда» (англ. *Heartland* – «серединна земля», «сердцевинна земля») Х. Макіндер доводить, що в центрі світу лежить Євразійський континент – «географічна вісь історії» [47].

Відзначимо, що в свій час чимало видатних українських науковців висували свої концепції про роль географічного фактору в розвитку українського суспільства, розглядали проблеми геополітичних орієнтацій України та її місця в європейському політичному процесі (М.Драгоманов, М.Грушевський, В.Липинський, С.Рудницький, Ю.Липа, І.Лисяк-Рудницький, Д.Яворницький, та інші). Так, М. Грушевський одним із перших сформулював і проаналізував просторово-географічні орієнтації української геополітики, її основні геополітичні вектори, прогнозував «чорноморську орієнтацію», розглядав західну орієнтацію, визначав особливу цінність «природної орієнтації» [48]. Геополітична концепція рівноваги між Сходом і Заходом, запропонована М.Грушевським, розглядалася вченим І.Лисяк-Рудницьким (1919–1984 рр.), який вважав, що взаємодоповнюючі східні і західні впливи мали місце на всіх етапах української історії [49]. Звертаючись до антитези «Схід–Захід», він констатував амбівалентність українства, що полягає у поєднанні двох традицій: західної (соціально-політичної) та східної (християнсько-духовної). Академік НАНУ С.Рудницький (1877–1937 рр.), вчений європейського і світового рівня, у працях «Україна з політично-географічного становища», «Україна і великодержави», «Українська справа зі становища політичної географії», «Основи геології й морфології Закарпаття» висував концепції, які ґрунтувалися на синтезі історико-політичної, правової, географічної наук

[50]. Він стверджував, що Українська національна держава має формуватися у контексті геополітичних зв'язків з іншими державами і народами.

Тому ідея державності українського етносу як *універсального соціального і культурно-історичного феномена світової цивілізації* є визначальною для дослідників у наш час. Однак, основою методологічних засад сучасного суспільно-політичного дискурсу Українського державорення повинна бути плюралістична модель історико-політологічного аналізу у контексті цивілізаційного, світового історичного процесу розвитку суспільства, який відбувається на основі плюралістичного світогляду, а це зумовлює можливість досягнення національного консенсусу між різними течіями та напрямками суспільно-політичної думки як в Україні, так і за рубежом.

Усе це дозволяє стверджувати, що **Україна як один з геополітичних центрів на європейській шахівниці** (за З. Бжезінським), завдяки своєму розташуванню та наявному власному потенціалу для посилення ролі тих чи інших суб'єктів геополітики, відіграє важливу роль у взаємодії континентальної та морської, а також християнської та мусульманської цивілізацій. Завдяки цьому вона володіє можливостями стати повноцінним учасником сучасної геостратегічної „гри”, зокрема, трансформації ЄС у світового геополітичного лідера.

Розкриваючи процес Українського державотворення у контексті *цивілізаційного підходу* відзначимо, що власне цивілізацію ми трактуємо, як формоутворення на основі релігійної та культурної спорідненості народів. Фактори, які визначають сутність цивілізацій, їх властивості, характеризуються наступним: природне середовище; система ведення господарства; соціальна організація; релігія, або ідеологія, яка грає роль релігії; політична система. Саме на основі цих факторів визначаються цінності цивілізацій, за якими їх (цивілізації) диференціюють [51, с.139].

Відзначимо, що до п'яти сучасних цивілізацій (китайська; японська; індуїстська; західна; латиноамериканська) американський політолог, колишній директор Інституту стратегічних досліджень у **Гарвардському університеті С. Хантінгтон (Гантінгтон) (1927 – 2008 рр.)** додав ще *три* потенційні цивілізації – православну, латиноамериканську й африканську, що формується [52, с. 30 – 49].

Реалізуючи мету дослідження, автор статті особливий акцент робить на аналізі становлення і розвитку *православно-християнської цивілізації (куди відносить Україну)*. Зазначимо, що саме британський історик, філософ, культуролог, соціолог А. Дж.Тойнбі (1889 – 1975 рр.) вважав, що історичні передумови виникнення православної цивілізації аналогічні тим, «що виявляються у самій основі західної історії. Еллінське суспільство стало «батьком» двох «синів» [53, с. 36]. У результаті схизми (*др.-грец. σχίσμα – розщеплення, розкол*), що продовжувалася протягом трьох століть, «з однієї лялечки – католицької церкви – утворилося два самостійних організми: римо-католицька і православна церкви» [54]. Розрив між католицькою і православною церквами у 1054 р. завершив процес диференціації суспільних структур, у результаті чого спочатку у Візантії, а потім і в державах, що прийняли православ'я пізніше, стала формуватися самостійна цивілізація. Уже в Середні віки, відзначав А.Тойнбі, **православне християнство було у вищій мірі несхоже на середньовічне західне християнство.**

Можна стверджувати, що **християнство заклало ґрунт** для формування окремої цивілізації в рамках нового етапу розвитку людства – *просвітленого вчення Ісуса Христа*. Історія засвідчила **два шляхи розвитку** цього *соціокультурного утворення – західний та східно-християнський*. Вони відмінні своєю орієнтацією, відповідно, на *римську та грецьку духовно-культурну традиції*, поширенням та використанням різних *сакральних мов – латинської, грецької та церковнослов'янської*, певними церковними догматами і канонами, відмінностями собору святих, певними суспільно-політичними та світоглядними традиціями.

Історично склалося, що Українські землі довготривалий час є територією *християнізації*, пройшовши багатоетапний процес у здійсненні церковного будівництва, який, за дослідженнями українського вченого, професора, архімандрита Віктора (В.В. Бедь), необхідно розглядати у контексті [55]:

- апостольської спадковості (у 50–70 рр. I ст. – Святий Апостол Андрій Первозваний, перший архієпископ Константинопольський, патріарх Вселенський і Апостол Український; з початку I ст. – «апостол народів» Павло, найвизначніший ранньохристиянський місіонер, один з перших богословів християнства);

- діяльності македонських слов'янських просвітителів та проповідників християнства, творців слов'янської абетки, перших перекладачів на слов'янську мову богослужбових книг – *святих рівноапостольних Кирила і Мефодія*;

- заснування церковних інституцій Української Православної Церкви (з початку III ст. – Скіфська та причорноморські єпархії (Херсонеська (Корсунська), Боспорська, Фульська, Сугдейська (Сурожська)) Скіфії-Русі-України (III–IX ст.); з кінця III ст. – Готська (Готфська) єпархія, а з VIII ст. – Готська митрополія у Криму; з 862 р. – Київська Митрополія, заснована Константинопольським патріархом Фотієм I за Великого князя київського Оскольда (Миколая у хрещенні) зі статусом незалежності в управлінні», віроломне вбивство його у 882 р. новгородським воєводою Олегом і початок утисків Київської Митрополії;

- підтримка та відновлення християнських традицій на Русі-Україні середини X ст. Великою рівноапостольною княгинею київською Ольгою;

- активізація процесів християнізації Русі-України на державному рівні у 988–989 рр. Великим рівноапостольним князем київським Володимиром та відновлення повноцінної діяльності Київської Митрополії у складі Константинопольського патріархату зі збереженням статусу незалежності в управлінні;

- заснування і діяльність у 1302–1401 рр. Галицької (Литовської) Митрополії у складі Константино-польського патріархату і в межах Галицько-Волинського королівства (князівства) та Литовсько-Руської держави зі статусом незалежності в управлінні;

- діяльність об'єднаної і цілісної у період 1401–1685 рр. Київської Митрополії в межах Литовсько-Руської держави та Гетьманської України;

- перепідпорядкування у період 1685–1686 рр. Київської Митрополії від Константинопольського патріархату до Московського патріархату зі збереженням незалежності в управлінні;

- втрата у період 1721–1918 рр. Київською Митрополією первинних привілеїв незалежності в управлінні і переведення її у статус рядової єпархії Російської Православної Церкви після підпорядкування Гетьманської України Московському царству (за царя-імператора Петра I) та розподілу України між Московським царством та Польщею (у подальшому між Російською, Австрійською, з часом та Австро-Угорською імперіями);

- встановлення у період 1918–1921 рр. автономного управління Української Православної Церкви у складі Російської Православної Церкви за часів державного відродження Української Народної Республіки;

- упровадження у період 1921–1990 рр. українського екзархату у складі Російської Православної Церкви за часів створення і діяльності Української Радянської Соціалістичної Республіки і входження її до Союзу Радянських Соціалістичних Республік;

- відновлення у 1990 р. первинного статусу Київської Митрополії як Української Православної Церкви, з правами незалежності в управлінні, самокерованої з широкими правами автономії у складі Московського патріархату в новітній період відновлення державної незалежності України.

Це значною мірою обумовлює **формування суспільно-політичних чинників цивілізаційного кореня східно - християнського православного світу, оскільки:**

- поширення християнства відбувалося з одного політичного та культурно-релігійного осередку – Києва, який став сакральним центром східно християнської цивілізації у Східній Європі, де християнство, як універсальна світова релігія, набула не лише етноутворюючого, а й націєтворчого потенціалу;

- особливі геополітичні умови на прикордонні християнського, мусульманського й язичницького світів, постійна зовнішньополітична загроза сприяли формуванню традиції націєтворення на синкретичній, консолідованій етнічній основі в рамках східнослов'янського світу;

- вагому світоглядну роль відігравали консолідуючі фактори спільної книжної мови –церковнослов'янської, яка стала сакральною як мова Церкви, а також формування собору загальноруських святих;

- об'єктивна потреба в сакралізації державотворення в умовах різноплемінного/поліетнічного складу східнослов'янського соціуму в державотворчому ланцюзі;

- субконтинентально ця територія геополітично і геокультурно відзначалася усталими завершеними формами вищезазначених археологічних культур, що забезпечували стабільне підтримання вогнищ культуротворення, реалізації великих проектів нації – державотворення,

- приклади націєтворення на синкретичній етнічній основі засвідчують, з одного боку, про особливе значення цивілізаційної ідентичності у світогляді українського народу, з іншого – його надзвичайний соціокультурний потенціал, значення якого виходить далеко за межі національної історії України.

Тим не менше, умовність поділу християнського світу на західно- і східнохристиянську цивілізації очевидна, в рамках християнського світу завжди будуть актуальними ідея екуменізму та єдності християн, а в суспільно-політичному вимірі смислом історичного розвитку народів християнського світу залишатиметься реалізація ідеї свободи, хоча і в різних національних інтерпретаціях.

Отже, у **стратегічному прогнозуванні місця України в цивілізаційному просторі XXI століття** слід враховувати внутрішні та зовнішні чинники, стан цивілізацій з урахуванням впливу довготривалих чинників їх розвитку. Тому, за своїми геополітичними складовими (площею, населенням, природними ресурсами, православ'ям) Україна є помітним державним утворенням у світовому і європейському розкладі сил. Вона є **європейською державою**, що зумовлене не тільки її географічним положенням, але й історичним минулим, належністю до культурних традицій західної цивілізації, демографічним складом населення, мовленнєвою культурою.

Відтак, розглядаючи цивілізаційну ситуацію навколо України, можна стверджувати, що ключовим є визнання її поліетнічності та полікультурності. Так, українська поетеса Л. Костенко подає Україну як **транскультурний осередок цивілізацій**, головна роль якої полягає в тому, щоб стати «золотим містком» між Заходом і Сходом. Дослідник М. Михальченко, розглядаючи кожну націю як «окрем унікальну цивілізацію», вказує на зовсім іншу роль для України, вважаючи, що «українська цивілізація зароджувалась як етнічна» (тобто як результат співжиття різних етносів, включення представників різних народів в український етнос), а українська політична цивілізація існувала лише в періоди повноцінної державності України [56].

Застосування цивілізаційної парадигми **дає Україні** методологічну основу для **пошуку рівноваг інтересів та ведення міжцивілізаційного діалогу** в контексті **ноосферної концепції** єдиної системно-цивілізаційної безпеки (*по вертикалі* – військової, економічної, інформаційної тощо; *по горизонталі* – інтегруючої безпеки усіх цивілізацій) в глобальному світі на міждержавному рівні та новоформуєчих міжнародних відносин.

Такий підхід дозволяє виявити елементи спільності окремих локальних цивілізацій, у т.ч. **української православної**, спільно використовувати переваги окремих компонентів, з'ясувати джерела та попержувати конфлікти у міжцивілізаційному просторі, налагоджувати діалог цивілізацій. Україна, як одна з найбільших країн Європи, збагачена досвідом співіснування різних народів та конфесій, має зайняти в цьому процесі гідне місце. Її окремі землі належать до різних природних зон і здавна контактують з різними культурно-історичними центрами Європи, Євразії. Тому вона повинна у подальшому реалізовувати свою **масштабну мету – цивілізаційний прорив задля усього людства**.

Домінантою за цих обставин повинна бути **православна віра, Українська Православна Церква**, які виступають одухотвореною основою як історичних земель, так і нині в кордонах визнаної незалежної України. **Це стратегічно відкриває у XXI столітті для усіх сфер життєдіяльності та структурних підрозділів України нову еру – еру глобалізації і гуманізації та зростаючої потреби в «одухотворенні» нації**, де людина гуманна і духовно збагачена, громадянин-суверен має стати у центрі цивілізаційного розвитку не лише як найвища цінність, але й надзвичайно відповідальна за свої помисли, слова, дії. Адже «Духовність, – як стверджував доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України С. Б. Кримський, – це завжди цінніше домобудівництво особистості. Це отой безкінечний шлях до формування свого внутрішнього світу, що дозволяє людині не залежати повністю від контексту, зовнішнього життя, тобто залишатися собі тотожною» [57].

У таких вимірах Україна одержує шанс не тільки зберегти свою гарантовану незалежність, не тільки посприяти стабілізації Сходу Європи, а й стати ще одним геополітично-цивілізаційним полюсом планети, який би збалансовував і гармонізував майбутнє співіснування світових цивілізаційних систем і підсистем – *західної* (США, Західна Європа, Латинська Америка, Австралія), *євразійської* (Росія, Казахстан, Монголія), *конфуціанської* (Китай, Корея, Японія, потенційно буддистські країни Індокитаю – В'єтнам, Таїланд, Лаос, Камбоджа, Малайзія, М'янма), *індуїстської* (Індія), *ісламської* (простір від Марокко до Пакистану) та *африканської* (країни Центральної та Південної Африки). З точки зору США, Україна – це геополітичний центр не через її силу, а через важливе географічне розташування, яке надає їй особливу роль у питаннях контролю за важливими районами, можливість відмови важливим геополітичним особам в одержанні ресурсів, а також тому, що вона є щитом для держави (регіону), що є життєво необхідним на геополітичній арені [58].

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Дослідження свідчать, що вищезазначені підходи (формаційний, цивілізаційний, біблійний, культурологічний, синергетичний) до проблем українського державотворення у контексті основних різновидів означених закономірностей світового історичного процесу є визначальними при здійсненні матричного світ-системного аналізу держави Україна і дають можливість у подальшому вести цей науковий пошук із врахуванням нових джерел.

Примітки:

[1] Ильин М. Признание государства в контексте эволюции мировой системы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Признание государства в контексте эволюции мировой системы_www.intertrends.ru/twenty-eight/03.htm.

[2] Tilly, Charles. Reflections on the History of European StateMaking. – Tilly Ch. (ed.) The Formation of National States in Western Europe. Формирование национальных государств в Западной Европе) (Авт.). Princeton: Princeton University Press, 1975. P. 11.

[3] Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

[4] Сверстюк Є. УРСР була підміною держави. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Євген Сверстюк, 11 червня, 2010. BBC Ukrainian – Політика – Моральні авторитети України ... www.bbc.co.uk/.../120301_ukraine_intellectual_roundtable_sd.shtml.

- [5] Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова) [Текст] : наук.-попул. вид. / Ю. Охримович. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1965. – 120 с.
- [6] Книш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: book-816. Додано: Грудень 12, 2011 Автор: Книш З. Опубліковано: Париж-Вінніпег, 1952 ...diasporiana.org.ua/.../816-knish-z-istoriya-ukrayinskoji-politichnoyi-dumki-do-kintsya-xviii-st/.
- [7]. Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе . В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – К.: Основи, 1994. – 554 с.; Том 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К.: Основи, 1994. – 573 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – Україна Incognita incognita.day.kiev.ua/ivan-lisyak-rudniczkij-istorichni-ese.html
- [8]. Снігір О.В. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка «об'єкт-суб'єктивних» відносин. Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / О.В. Снігір; Нац. ін-т стратег. дослідж, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К., 2004. – 16 с. – укр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу ... Істочник: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / О.В. Снігір; Нац. ін-т ...dissert.com.ua/contents/17936.html
- [9]. Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз)/ Ред. Колегія : О. Дергачов – керівник авторського колективу, Є. Бистрицький, О. Білий,, І. Бураковський, М. Горелов, С. Макєєв, Дж. Мейс, В. Полохало, М. Томенко, О. Шарварок – К.: Політична думка, 1996. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Українська державність у XX столітті.
- [10]. Киридон А.М. Етапи українського державотворення: крос-історичне дослідження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Історичні науки. bibl.kma.mk.ua 258 КБ Сохраненная копия.
- [11]. Бестужев-Лада И.В. Ретроальтернативистика в философии истории // Вопросы философии. – 1997. – №8.
- [12]. Нехамкин В. А. Сослагательное наклонение в историческом познании//Вестник Российской Академии наук, 2006. – Т. 76. – № 2. – С. 135–138.
- [13]. Артёмова М.Г. Історико-філософські, соціально-правові основи цивілізаційної парадигми розвитку людства / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Україна: шляхи формування державно-національної цілісності суспільства та утвердження духовної основи української цивілізації» (м. Ужгород, 21–23 жовтня 2010 року). Ч.І. – Ужгород: ІВЦ ДННК «УУБА – КаУ», 2011. – С. 37–78.
- [14]. Прокопий Кесарійський. Война с персами. Война с вандалами. / Пер., ст., комм. А. А.Чекаловой. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. (Серия «Памятники исторической мысли»). М.: Наука, 1993. – С. 298.
- [15]. Архімандрит Віктор (Бедь). Історичні витоки української державності: погляд крізь тисячоліття /Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу» (м.Ужгород, 11–12 листопада 2011 року). – Ужгород: інформаційно-видавничий центр УУБА – КаУ, 2012. – С. 9–17.
- [16]. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К. – Львів, 1898 – 1936. – I т. – С. 191.
- [17]. Надтока О. Вплив цивілізаційного фактора на процеси українського націотворення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Вплив цивілізаційного фактору на процеси українського... fdi.org.ua .
- [18]. Драгоманов М. П. По вопросу о малорусской литературе / Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці в 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С.8.
- [19]. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, І А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Том 1. – Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, Р. Д. Святоцький та ін. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 78 – 85.
- [20]. Танцюра В.І. Політична історія України. К.: Академвидав, 2008. – С. 215 – 238.
- [21]. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, 1995. – С. 52 – 102.
- [22]. Мироненко О., Римаренко Ю., Усенко І., Чехович В. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О.М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С. 87 – 89.
- [23]. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник. – 3-тє вид., змін, й доп. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – С. 61 – 64.
- [24]. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України: Навч. посіб. – 3-є вид., випр. і доп.– К.: Знання-Прес, 2006. – С. 4 – 90.
- [25]. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський. – К.: Ін-т історії НАН України, 2008. – У 2-х ч. – Ч.1. – С.337.
- [26]. Історія України. Колишні державні утворення України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Державотворення – Вікіпедія.
- [27]. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К.: Дніпро, 1992. – С. 296 – 299.

- [28]. Швидченко Г., Романов В. Державне управління і самоврядування в Україні: історичний нарис. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – Ч. 1. – 138 с.
- [29]. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. 1648–1676 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Українська національна революція XVII ст. (1648 ... – RuTracker utracker.org/forum/viewtopic.php?t=3647512.
- [30]. Греченко В.А. Історія України. Модульний курс Стародавня й середньовічна історія. Нова історія. Новітня історія. – Харків: Торсінг плюс, 2009. – 384 с.
- [31]. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. История Украины. [Электронний ресурс]. – Режим доступу к кн.: <http://www.history.vn.ua/book/dovidnik/49.html>.
- [32]. Гісем О.В., Мартинюк О.О., Трухан О.Ф. Історія України в таблицях. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2007. – 478 с.
- [33]. Конституція Пилипа Орлика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Конституція Пилипа Орлика — Вікіпедія uk.wikipedia.org/wiki/; Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.)// Сайт Верховної Ради України (сучасний переклад).
- [34]. Старосольський В. Й. Теорія нації / Передм. І. О. Кресіної. – Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1998. – XL, 157 с. – ISBN 5–11–004693–X. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Старосольський В. Теорія нації – Ізборник izbornyk.org.ua/starosol/stan.htm.
- [35]. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – С.31.
- [36]. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX століть: навч. посіб./ Ю. А. Горбань, Б. І. Білик, Л.В. Дячук та ін.. – К., 2007. – С.138.
- [37]. Томпсон Е. М. Трубадури імперії: російська література і колоніалізм. – К.: Основи, 2006. – С. 39–59.
- [38]. Історія України. Колишні державні утворення України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Державотворення – Вікіпедія.
- [39]. Копиленко О., Копиленко М. 3 невідомих сторінок політико-правової спадщини М. Грушевського // Право України. – 1996 – № 9. – С. 77.
- [40]. Любченко П. М. Компетенція суб'єктів місцевого самоврядування – Х.: 000 «Модель всесвіту», 2001. – 224 с.
- [41]. Дмитрієнко Ю. М. Проблеми спадкоємності у національній самосвідомості: монографія. – Харків: Основа, 1998. – 293 с.
- [42]. Див.: **Археологія України** (Під ред. Залізняка Л.Л., Бунятян К.П., Отрошенко В.В., Зубар В.М., Терпиловський Р.В., Моця О.П. – К.: В-во. Національного університету „Києво-Могилянська Академія”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Археологія України – Залізняк Л.Л. Бібліотека українських ... pidruchniki.ws/.../arheologiya_ukrayini_zaliznyak_ll; **Макарчук С. А.** Етнічна історія України. Навчальний посібник. – К.: Знання, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Археологічні культури I тис. н. е. на території України та питання ... . www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk.../302.htm; **Археологічні культури України.** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Категорія: Археологічні культури України – Вікіпедія- uk.wikipedia.org/.../].
- [43]. Бебик В.М. Тисячолітня Україна: доісторичні цивілізації та глобальні релігійно-політичні доктрини: [Навчально-методичний посібник]. – Київ – Ужгород, 2012. – С. 12 – 53..
- [44]. Челлен Р. Государство как форма жизни. Лейпциг, 1916. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Челлен, – Вікіпедія ru.wikipedia.org/wiki/.
- [45]. Ратцель Ф. Закони просторового росту держав (1896); Політична географія (1897), Море як джерело могутності народів (1900). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Фрідріх Ратцель - Вікіпедія uk.wikipedia.org/wiki/
- [46]. Мэхэн, Альфред Тайер. Влияние морской силы на историю 1660–1783. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Мэхэн, Альфред Тайер – Вікіпедія ru.wikipedia.org/wiki/
- [47]. См.: Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории // Полис. 1995. №4; Цымбурский В. Хэлфорд Маккіндер: трилогия хартленда и призвание геополитика. [Электронний ресурс]. – Режим доступу: Вадим Цымбурский. Хэлфорд Маккіндер: трилогия хартленда и призвание геополитика [2004]; Маккіндер Х. Дж. Круглый мир и достижение мира//Уральский исторический вестник. Екатеринбург. – 1994. – Вып. 1.
- [48]. Грушевський Михайло. Про старі часи на Україні: Коротка історія (для першого початку). – К.: АТ „Обереги”, 1991. – 104 с.
- [49]. Див.: Лисяк-Рудницький І.П. У країна між Сходом і Заходом, 1966. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Лисяк-Рудницький Іван – Вікіпедія uk.wikipedia.org/.../; Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький та його праці з нової укр. історії // Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991.
- [50]. Див.: Рудницький С.Л. Україна з політично-географічного становища (1916); Україна і великодержави (1920), Українська справа зі становища політичної географії (1923), Основи геології й морфології Закарпаття (1925, 1926 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Рудницький – Вікіпедія uk.wikipedia.org/wiki/; Rudnytsky, Stepan, 1877 – книги С. Рудницького в Інтернет-архіві.

- [51]. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Благотворительный Фонд содействия гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. – С. 139.
- [52]. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 3. – С. 30–49.
- [53]. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Сборник. / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. – М.: Рольф, 2001. – 640 с., ISBN 5-7836-0413-5, т. I. Введение. Сравнительное исследование цивилизаций, Предварительная классификация обществ данного вида. – С. 36.
- [54]. Надтока О. Вплив цивілізаційного фактора на процеси українського націотворення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Вплив цивілізаційного фактора на процеси... fdi.org.ua .
- [55]. Архімандрит Віктор (Бедь). Історичні витоки української державності: погляд крізь тисячоліття /Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу» (м.Ужгород, 11–12 листопада 2011 року). – Ужгород: інформаційно-видавничий центр УУБА – КаУ, 2012. – С. 9–17.
- [56]. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи.– Дрогобич, ВФ «Відродження». – 2004.; Михальченко М. Лімітроф Європи: випадковість чи доля України? // Людина і політика. – 2000. – №3.
- [57] Кримський С. Б. Принципи духовності ХХІ століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ДЕНЬ/ www.day.kiev.ua. Оригинал: [http://yandex.ru/infected?text=принципи духовности&url=http://www.day.kiev.ua/75112/&fmode=inject&keyno=0&110n=ru&sign=43cf96257d1c215942075deab2ddcf85](http://yandex.ru/infected?text=принципи+духовности&url=http://www.day.kiev.ua/75112/&fmode=inject&keyno=0&110n=ru&sign=43cf96257d1c215942075deab2ddcf85) Сохраненная копия.
- [58] *Ваджра А.* Распад: Украинский лимитроф в геополитическом раскладе Евразии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: РАСПАД: Украинский лимитроф в геополитическом раскладе Евразии; *Ваджра А.* Путь зла. Запад: матрица глобальной гегемонии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Путь зла. Запад: матрица глобальной гегемонии: Библиотека информационно-аналитического сайта «Альтернатива».

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ АРХІТЕКТУРИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Алексєнко Ірина Вікторівна,
доктор політичних наук, професор,
Бердянський державний педагогічний університет,
м. Бердянськ

Актуальність проблематики цієї статті обумовлена насамперед тим, що на сучасному етапі рух економічних ресурсів і засобів виробництва виходить за межі державних кордонів, набуваючи міжнародного характеру, відповідно до чого світова економіка, яка в недалекому минулому базувалася на переміщенні товарних потоків, поступилася місцем економіці, заснованій на переміщенні засобів виробництва, серед яких домінуючим є рух капіталу, технологій і знань. Формування світової економіки перейшло від стадії світового ринку до стадії світового господарства. Тому, подальший економічний розвиток більшості держав цілком пов'язують з транскордонним переміщенням інвестицій, технологій і знань, які стають головною рушійною силою в розвитку національного виробництва і міжнародних економічних відносин.

Ключові слова: *транснаціональні корпорації, управління економічними ресурсами, централізація, децентралізація, глобалізація, фінансова стратегія, мультинаціональні корпорації, стратегічне партнерство.*

Проблемы реформирования международной политической архитектуры в условиях глобализации. *Актуальность проблематики данной статьи обусловлена, прежде всего тем, что движение экономических ресурсов и средств производства*

выходит за пределы государственных границ, приобретая международный характер, соответственно экономика, которая в недалеком прошлом базировалась на перемещении товарных потоков, уступила место экономике, основанной на перемещении способов производства, среди которых доминирующим является движение капитала, технологий и знаний. Формирование мировой экономики перешло от стадии мирового рынка к стадии мирового хозяйства. Поэтому дальнейшее экономическое развитие большинства государств в целом связывают с трансграничным перемещением инвестиций, технологий и знаний, которые становятся главной движущей силой в развитии национального производства и международных экономических отношений.

Ключевые слова: транснациональные корпорации, управление экономическими ресурсами, централизация, децентрализация, глобализация, финансовая стратегия, мультинациональные корпорации, стратегическое партнерство.

Problems of reformation of world political architecture are in the conditions of globalization. *The theoretical and methodological fundamentals of studying the process of management of foreign economic activities of transnational corporation have been described and revealed.*

The comparative method, the logical method, the method of structural modelling were applied in the process research.

Major tendencies and short coming in managing the foreign economic activities of transnational corporation were analysed. The ways of efficient application of the world's experience of TNC activities in Ukraine were suggested.

Key-words: transnational corporation, management of foreign economic activities, centralization, decentralization, globalization, financial strategy, foreign direct investments, multinational corporation, strategic partnership.

Актуальність проблематики цієї статті обумовлена активним розгортанням процесу глобалізації, яка є на сьогодні якісно новою фазою розвитку світового господарства. Вона спричинила істотний вплив на національні політичні та економічні системи. Нові якісні зміни визначаються, значною мірою, зростаючою активністю ТНК, операції яких зумовлюють не тільки посилення масштабів фінансової глобалізації, а й зростання інтеграційних процесів при здійсненні прямих іноземних інвестицій. ТНК сьогодні є основними суб'єктами сучасного світового господарства і міжнародних економічних відносин. На них припадає 2/3 міжнародної торгівлі і міжнародного переміщення капіталу, 4/5 міжнародного обміну технологіями.

Транснаціональні корпорації сьогодні постають як безпосередні учасники всього спектру світогосподарських зв'язків. Їх діяльність охоплює всі галузі народного господарства, а до сфери їх інтересів входить усе більше країн з різних регіонів світу. Багато ТНК за своєю економічною потужністю конкурують із традиційними учасниками міжнародних економічних і політичних відносин – державами. Тому в процесі своєї діяльності, спрямованої в основному на отримання максимального прибутку, ТНК роблять значний вплив на економічний і політичний розвиток як материнських, так і приймаючих країн, відіграють важливу роль у формуванні їх міжнародної конкурентоспроможності.

У процесі свого функціонування транснаціональні компанії змушені взаємодіяти з національно-державними економічними й політичними системами. Внаслідок посилення потужності ТНК спостерігається зниження ролі національних держав у процесі регулювання світогосподарських зв'язків, зменшуються їх можливості щодо захисту від деструктивних сил ринкової стихії, експансіоністських намірів могутніших конкурентів, руйнівних фінансових та економічних криз.

Транснаціональні корпорації стали найважливішими економічними суб'єктами в сучасному світовому господарстві, роль яких важко переоцінити в системі міжнародних економічних відносин. Розвиток транснаціонального бізнесу робить потужний вплив на економіку світових держав, маючи як позитивний, так і негативний характер. Процеси, пов'язані з діяльністю транснаціональних компаній вимагають теоретичного осмислення, а також розробки ефективного механізму його управління.

Серед авторів, що займаються проблемами, пов'язаними з діяльністю ТНК, слід відзначити роботи Беляєва І.Ю., Гороховської О.А., Євдокимова А.І., Круглова В.В., Тарасевича Л.С., Грязнова Е.А., Мовсесяна А., Фархутдинова І.З., Гусейнова Г.Г. та інших.

Зростання темпів глобалізації сприяє економічній нестабільності. Так, на думку деяких дослідників, характерною рисою глобального ринку є «фундаментальна нестабільність». Стійкість ТНК до зовнішніх проявів нестабільного макросередовища є наслідком активної діяльності транснаціонального бізнесу в різних країнах та регіонах світу і є джерелом конкурентної переваги ТНК. З іншого боку, рівень залученості ТНК в національну економіку, а також наднаціональна структура і стратегія ТНК обумовлюють значущість і унікальність соціально-економічної ролі ТНК в умовах глобальної економіки.

Таким чином, вивчення сучасних стратегій розвитку транснаціональних компаній вкрай важливе в аспекті нестабільності глобальної системи і низкої передбачуваності процесів, що відбуваються.

Особливість правового статусу ТНК полягає в їхній автономії від держави в результаті створення власних підприємств у кількох країнах. Характерною ознакою ТНК є не її правова форма, а фактичний контроль за прийняттям рішень у системі корпорації. З'явилося не юридичне, а економічне й навіть політичне поняття «група корпорацій». Воно означає юридично самостійні корпорації, які перебувають у відносинах взаємозалежності, що визначає контроль або домінування однієї з них над іншими («надтранснаціональне утворення»).

Загальні принципи стосовно діяльності ТНК у державі містяться в статті 2 прийнятої ГА ООН в 1974 р. Хартії економічних прав і обов'язків держав, згідно з якою кожна держава має право регулювати й контролювати діяльність транснаціональних корпорацій у межах дії своєї національної юрисдикції і вживати заходів для того, щоб така діяльність не суперечила її законам, нормам і постановам і відповідала її економічній та соціальній політиці. Транснаціональні корпорації не повинні втручатися у внутрішні справи приймаючої держави.

ТНК відіграють усе більш помітну роль на міжнародній арені. Вони поки ще не визнані суб'єктами міжнародного права, і держави ще довго будуть протистояти передачі їм частини своєї влади й повноважень, хоча глобалізація наділила ТНК вже й іншими інструментами впливу. У літературі й практиці ТНК називають по-різному. Термін «транснаціональні корпорації» є домінуючим. Водночас використовується термін «багатонаціональні компанії» або «багатонаціональні підприємства».

У політико-правовій літературі зазвичай використовується термін «транснаціональні корпорації» [2, р. 49]. ТНК є основними операторами в системі міжнародних економічних відносин. Згідно з даними Конференції ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), зі 100 найбільших «господарюючих суб'єктів» світу 29 є приватними корпораціями, а інші – суверенними державами. Зокрема, найбільша у світі корпорація – американська нафтова група Exxon Mobil – посідає в рейтингу, підготовленому ООН, 45-е місце й знаходиться між Чилі й Пакистаном [1, р. 103].

ТНК стають усе більш важливими суб'єктами міжнародних економічних зв'язків. Зростає їхній вплив на суверенні держави, на національну й світову економіку. Третину світової торгівлі становить внутрішньофірмова торгівля в системі ТНК. Більше двох третин усіх платежів за передачею технологій здійснюється ТНК. Багато питань світової

економіки вирішують такі компанії, а не держави. Коли ТНК виходить один на один з економічно слабкою державою, співвідношення сил з часом виявляється не на користь останньої з усіма впливаючими звідси наслідками. Використовуючи свою економічну могутність, ТНК здатні впливати й на політику держави.

Саме ТНК реалізують переважну частину міжнародного економічного обігу, є головними учасниками міжнародної торгівлі, реалізують майже всі міжнародні інвестиції і, зрештою, саме вони забезпечують основну частину міжнародних платежів. Хоча ТНК є постійним об'єктом численних досліджень протягом багатьох років, дати їм визначення, як і раніше, непросто, з огляду на їх різноманіття. Відповідно до висновку Економічної й соціальної ради Франції 1972 року, до категорії транснаціональних підприємств варто відносити «підприємства, які юридично створені в одній країні, а здійснюють свою діяльність в іншій або інших країнах за допомогою дочірніх підприємств або філій, що перебувають під їхнім контролем [3, р. 10–16]».

Комісія ООН з права міжнародної торгівлі дала таке визначення ТНК: термін «транснаціональна компанія», вживаний у широкому сенсі, «охоплює компанії, які через відділення, філії або інші організації займаються значною комерційною або іншою економічною діяльністю в державах, відмінних від держави, де знаходиться контролюючий або приймаючий рішення центр». Згідно з визначенням Інституту міжнародного права, «транснаціональне підприємство – це група компаній, яка діє на основі загальної власності або під загальним контролем, члени якої засновані відповідно до законів більш ніж однієї держави».

Усередині системи транснаціонального комерційного підприємства використовуються трансферні ціни, які далеко не завжди відповідають цінам, які застосовуються у випадках укладення угод на звичайних комерційних умовах. ТНК є не тільки головним оператором в міжнародній торгівлі, але й творцем закритої системи міжнародної торгівлі в тому розумінні, що така міжнародна торгівля здійснюється всередині транснаціонального підприємства, хоч і переборює національні економічні кордони, і становить помітну зростаючу частину міжнародної торгівлі.

З ТНК пов'язана тенденція створення власної автономної економічної системи, що загрожує замінити собою міждержавний економічний порядок або істотно його видозмінити. Діяльність транснаціональних підприємств, як тільки вона може стати на перешкоді державі територіального розміщення інвестицій (приймаюча держава) і державі національної приналежності підприємства (держава походження), також здатна, переступивши через їхні інтереси, піти й проти інтересів міжнародного економічного порядку в цілому, тобто концентрація економічної сили в руках ТНК може поставити під сумнів принципи, на яких базується цей міжнародний економічний порядок. Адже ці керівні принципи пронизані ідеєю лібералізму і вимагають захисту вільної конкуренції міжнародних економічних операторів.

Більше того, діяльність ТНК містить у собі небезпеку для стабільності всіх елементів системи, що тримається на цих керівних принципах. Так, наприклад, у сфері фінансових відносин ТНК найчастіше обвинувачувалися в тому, що вони дестабілізували режим валютних курсів, установлений у Бреттон-Вудсі в 1944 році, шляхом масових спекуляцій, що стали можливими завдяки наявності в них величезних коштів. Схоже, що саме через діяльність ТНК стало неминучим прийняття системи плаваючих курсів. Водночас, якщо цей процес часто трактується не на користь транснаціональних підприємств, то варто визнати також і його конструктивну роль: саме він стоїть біля джерел зародження й інтенсивного розвитку євrorинків (євrorвалют, євrorоблігацій, євrorекселів), що становлять на сьогодні основу міжнародної фінансової системи.

Однак вважаємо помилковим розглядати ТНК як абсолютне зло. ТНК – це закономірне явище, породжене інтернаціоналізацією економіки й необхідністю її регулювання. Факти свідчать про те, що ТНК з їхньою інвестиційною мобільністю,

широкою системою зв'язків, у тому числі і з урядами (корупція), з великими можливостями організації наукомісткого, високотехнологічного виробництва виступають важливим фактором розвитку світової економіки. Вони здатні впливати й на національну економіку приймаючих країн, ввозячи капітал, передаючи технології, створюючи нові підприємства, навчаючи місцевий персонал. У цілому ТНК відрізняються від держав більш ефективною та менш бюрократичною організацією, і тому вони нерідко успішніше вирішують економічні проблеми, ніж держави.

Було б неправильно також розглядати ТНК як противників правового регулювання. Вони надають перевагу державам зі стійким правопорядком, але при цьому домагаються, щоб право достатньою мірою враховувало їхні інтереси. Там, де держави не в змозі забезпечити це, ТНК заповнюють правове регулювання власними «правилами гри», яких вони чітко дотримуються.

Отже, зі сказаного випливає, що повинно йтися не про заборону діяльності ТНК, а про створення таких умов, в яких їхній потенціал слугував би позитивним соціальним цілям. Держави реєстрації центру корпорацій і приймаючі держави виступають за встановлення належного контролю за діяльністю ТНК. Однак корпорації без особливої напруги уникають національного контролю, використовуючи власну транснаціональну природу. Тому необхідний ефект може бути досягнуто тільки шляхом міжнародного регулювання й контролю їхньої діяльності.

Необхідність застосування міжнародних заходів продиктована й існуючими розбіжностями в позиціях держав. Аналіз законодавства й практики країн-експортерів капіталу засвідчує, що вони зовсім не схильні захищати всередині своєї країни автономію контрольованих іноземцями корпорацій. Але, з іншого боку, вони не проти використання можливостей «своїх» корпорацій відповідно до власних економічних, політичних і стратегічних цілей.

Незважаючи на встановлення загальних принципів, ТНК здатні заподіяти економіці приймаючої держави збитків, навіть не порушуючи її закони. Очевидно, що необхідно укласти конкретні правила їхньої поведінки. Проблема полягає в тому, щоб ці правила зобов'язували як держави, так і ТНК. Однак такі труднощі мають шляхи вирішення. Як відомо, торговельні договори зобов'язують держави встановити певний правовий режим для іноземних фізичних і юридичних осіб. Тому у взаємодії національне й міжнародне право здатні створити досить ефективний режим для ТНК. Головна перешкода на шляху надійного врегулювання вбачається в небажанні досягти цього як самими ТНК, так і відповідними державами.

Основи сучасного правового статусу ТНК визначаються загальними нормами міжнародного права. Територіальна юрисдикція приймаючої держави здавна вважається нормою міжнародного права. Вона підтверджена низкою сучасних правових актів, логічно випливає з принципу суверенітету держави.

Укладаючи контракт із іноземною корпорацією, держава не відмовляється від своїх законодавчих повноважень. Для того, щоб обійти це положення, було сформульовано концепцію «державного контракту». Вона покликана вилучити правовідносини між ТНК і приймаючою державою з юрисдикції останньої шляхом надання контракту статусу квазіміжнародного договору, що підпорядковується міжнародному, а не внутрішньому праву [6, с. 88]. Такий статус позбавив би приймаючу державу права змінювати своє законодавство всупереч контракту й де-факто перетворив би ТНК на суб'єкт міжнародного права. Якщо наведена концепція спрямована на вилучення контрактів ТНК зі сфери дії внутрішнього права шляхом підпорядкування праву міжнародному, то інша концепція покликана вирішити те ж завдання, підкоривши контракти особливому «третьому» праву – транснаціональному праву, що складається із загальних принципів. Подібні концепції суперечать як національному, так і міжнародному праву.

У процесі глобалізації ТНК є головним провідником капіталовкладень. У цьому сенсі виникла необхідність розробки міжнародних стандартів для транснаціональних підприємств. Одним з прикладів зіткнення інтересів різних груп держав може бути названа саме політична боротьба за оформлення правового статусу ТНК і правового режиму їхньої діяльності. Група держав, які розвиваються, виступила за те, щоб у становленні до ТНК поширювалася юрисдикція країни перебування, вони не мали доступу до міжнародних судів, не користувалися пільгами, наданими національним підприємствам, щоб міжнародні норми мали обов'язкову силу щодо ТНК [8, с. 156]. З усіх пунктів в економічно найбільш розвинених державах був діаметрально протилежний підхід.

Економічна (і навіть політична) сила, властива транснаціональним підприємствам, вимагає, щоб державні й міжнародні органи встановили, а потім і зміцнили контроль над їхньою діяльністю. Такі спроби здійснювались неодноразово, але не всі вони були успішними. Дві з них, з огляду на спрямованість, привертають особливу увагу. Йдеться, по-перше, про Кодекс поведінки ТНК, розроблений ООН і, по-друге, про декларацію й рішення ОЕСР.

З огляду на значення проблеми, Економічна й Соціальна Рада ООН заснувала Центр з ТНК і Комісію з ТНК. Ідея створення в ООН Кодексу поведінки транснаціональних корпорацій виникла в результаті збігу часу й зусиль, що докладалися з двох сторін. З одного боку, США бажали раз і назавжди розробити правила щодо окремих аспектів діяльності ТНК, установити або відновити умови рівної конкуренції між ними. У зв'язку з цим США виступили прихильником міжнародної регламентації діяльності ТНК, яка замінила б внутрішньодержавну регламентацію. З іншого боку, країни, що розвиваються, прагнули того, щоб і надалі не допускати певних ексцесів поведінки ТНК і затвердити вимоги нового міжнародного економічного порядку, зокрема встановлення переваг, що стосуються компенсацій для національних підприємств країн, що розвиваються, у їхніх взаєминах із ТНК розвинених країн. Однак тимчасовий збіг інтересів США й країн, що розвиваються, не витримав випробування переговорами.

Протягом тривалого періоду протистояння між розвиненими й державами, що розвиваються, з приводу концепції Кодексу перебувало на такому рівні, що можна було очікувати невдалих переговорів. Втратився тимчасовий збіг їхніх інтересів, що тримався на прагненнях кожної зі сторін. З'ясувалося, що держави очікують різного від цього документа. Розвинені держави очікували, що буде розроблений устав ТНК, який визначає їхні права й обов'язки. Тим часом країни, що розвиваються, прагнули обмежитися лише перерахуванням обов'язків ТНК. Протистояння позицій виявило три головні проблеми: визначення поняття ТНК; пошук балансу прав і обов'язків ТНК у Кодексі поведінки; проблема прив'язки до міжнародного права.

Проте Комісія розробила Кодекс поведінки ТНК, але його положення мають лише рекомендаційний характер [4, р. 2]. Однак у цей час його прихильники, схоже, втратили інтерес до Кодексу, бо вважають, що він не матиме обов'язкової юридичної сили. У результаті держави, які входять до Андської групи, прийнявши Кодекс іноземних інвестицій з уніфікованими правилами діяльності ТНК, імплементували норми Кодексу до внутрішнього права. А Кодекс поведінки ТНК, вироблений у рамках ЕКОСОП ООН, взагалі залишився не прийнятим.

ОЕСР прийняла загальні основи для ТНК, які також не є юридично обов'язковими і мають характер «м'якого права». Акти ОЕСР від 21 червня 1976 р. включають Декларацію про міжнародні інвестиції й транснаціональні підприємства, а також три взаємозалежних документи: «Керівні принципи для транснаціональних підприємств», «Національний режим», «Стимули й перешкоди для міжнародних інвестицій». До них було додано текст, відповідно до якого держави могли не брати на себе або

пом'якшувати «зобов'язання, які не стикувалися з внутрішнім правом». Зазначені акти також належать до «м'якого права».

Воднораз вони слугували справі прогресивного розвитку права у двох аспектах. По-перше, механізм їх періодичного «розгляду» дозволяє відслідковувати ефективність, а якщо виникне потреба – вносити доповнення з тих або інших питань, по-друге, він забезпечує ясність у застосуванні цих актів.

Останнім часом, особливо в рамках переговорів щодо Багатосторонньої угоди з інвестицій, різко зріс інтерес до розробки Керівних принципів для ТНК і їх значення в сучасних умовах світової економіки [1, р. 13]. До 2000 р. вони зазнали істотних змін, але робота з удосконалення документу триває. В актах ОЕСР поняття транснаціонального підприємства швидше окреслене, ніж визначене. Правова форма підприємства не береться до уваги. Стосовно свого капіталу підприємство може бути або державним, або приватним, або «змішаним». Характеристика ТНК має фактично три ознаки: існування кількох підприємств у різних країнах; наявність певного зв'язку між ними; здатність одного підприємства впливати на інші. Застосування терміна «транснаціональне підприємство» саме по собі свідчить про прагнення зберегти нейтральність. Перевага надається використанню терміна «підприємство», а не «корпорація» або «суспільство», щоб охопити одночасно і державні, і приватні підприємства.

Зрозуміло, що декларація й резолюції ОЕСР відіграють обмежену роль, оскільки діють, головним чином, у відносинах між розвиненими країнами. Декларація, однак, передбачає, що держави-члени будуть прагнути до поширення національного режиму на ті підприємства, які прямо або побічно контролюються особами з держав-членів. Такий підхід тільки сприяє механізму взаємності універсалізації національного режиму як поза, так і всередині зони ОЕСР. Таким чином, декларація і резолюції 1976 року містять у собі можливості для розвитку.

Водночас варто пам'ятати, що національний режим (якщо під ним розуміється правовий режим, що діє на основі застосування певної норми внутрішньодержавного права стосовно і національного, і транснаціонального підприємства, у світлі концепції, закладеної в декларацію й резолюції) повинен відповідати міжнародному праву.

Разом з розробкою міжнародних стандартів поведінки для транснаціональних підприємств слід зазначити, що, використовуючи власний вплив на держави, ТНК постійно домагаються підвищення свого статусу в міжнародних відносинах, і небезуспішно. У результаті Генеральний секретар ЮНКТАД ІХ Конференції у своїй доповіді в 1996 році заявив про необхідність надавати корпораціям можливість участі в роботі ЮНКТАД. Як говориться в доповіді, їм повинна бути надана можливість участі в багатосторонніх міжнародних форумах, оскільки вони «впроваджують у життя рішення про виробництво й споживання, формально прийняті урядами». «Слід сподіватися, що ми будемо досить далекоглядними, щоб розпочати інтеграцію приватного сектора й інших нових діючих осіб у повсякденну діяльність ЮНКТАД [7, р. 5–7]».

Слід зазначити, що створення прецеденту, коли ТНК відповідно до міжнародно-правових норм будуть активно братимуть участь у діяльності міжнародних міжурядових організацій, може негативно відбитися на юридичному й фактичному балансі сил між суверенними державами. Стати на такий шлях – фактично дати свою згоду на наступне включення ТНК до складу суб'єктів міжнародного права, які будуть брати участь у міжнародній правотворчості й приймати рішення нарівні з державами за принципом «кваліфікованої більшості». Незважаючи на теоретичні застереження, що тоді необхідно буде істотно переглянути діюче міжнародне право й домогтися узгодження волевиявлень держав, такого результату в жодному разі не можна допускати, у тому числі й на доктринальному рівні, інакше більшість країн буде істотно

потіснена найбільш розвиненими державами й підтримуваними ними ТНК у міжнародно-правовому просторі, а отже, фактично і на арені міжнародних відносин.

Література

1. Global Public Goods. International Cooperation in the 21 st Century. Ed. by I. Kaul, I. Grunberg and M.A. Stern. – N.Y.: The Free Press, 1999. – 234 p.
2. Cassese A. International Law in a Divided World. – L.: Hutchinson, 1999. – 267p.
3. Completion of the Code of Conduct on Transnational Corporations (UN Report). – 1986. – 172 p.
4. Kennedy P. Preparing for the Twenty – first Century. – N.Y.: Harper Collins College Publishers, 1993. – 368 p.
5. Морозова Л.А. Влияние глобализации на функции государства // Известия Международной Академии наук высшей школы. – 2005. – № 3 (33). – С. 56–89.
6. Мерников Г. Век ТНК – правила игры // Еженедельный аналитический обзор информационного агентства УНИАН и Центра антикризисных исследований. – 2000. – № 27 (69). – С. 10–16.
7. Sullivan M.P. Theories of International Relation. – N.Y.: Blackwell Publishers, 2002. – 214 p.
8. Шумилов В.М. Международное экономическое право // Московский журнал международного права. – №2. – 2001. – С. 154–245.

СУБСИДАРНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Лендєсл Мирослава Олександрівна,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Розглянуто теоретичні засади поняття субсидіарності у соціальній філософії католицизму, у працях Арістотеля, Альтузіуса та інших мислителів минулого. З'ясовано рамки застосування принципу субсидіарності у європейських країнах, його обґрунтування у політико-правовій практиці Європейського Союзу. Проаналізовано можливість застосування субсидіарності у концепціях реформування місцевого самоврядування, відповідні положення у політичних програмах партій України, які у жовтні 2012 року виграли вибори до Верховної Ради України.

Ключові слова: субсидіарність, католицизм, загальне благо, Європейський Союз, місцеве самоврядування, децентралізація.

Субсидиарность как принцип социально-политической организации: теоретические истоки и украинские реалии. Проанализированы теоретические основы понятия субсидарности в социальной философии католицизма, в работах Аристотеля, Альтузиуса и других мыслителей прошлого. Определены рамки использования принципа субсидарности в европейских странах, его обоснование в политической и правовой практике Европейского Союза. Охарактеризована возможность использования субсидарности в концепциях реформирования местного самоуправления, соответственные положения в политических программах партий Украины, которые в октябре 2012 года выиграли выборы в Верховный Совет Украины.

Ключевые слова: субсидиарность, католицизм, вообще благо, Европейский Союз, местное самоуправление, децентрализация.

Subsidiarity as the principle of social and political organization: theoretical grounds and ukrainian realities. The theoretical grounds of the subsidiarity notion in the catholic social philosophy, the works of Aristoteles, Althusius and of other philosophers are

analyzed. The framework of the subsidiarity principles implementation in European countries is defined, as well as its substantiation in European Union political and legal practice . The possibility of the subsidiarity usage in the concepts of local government's reforms, the relevant points in the political programs of Ukraine that won the parliament elections in October 2012.

Key-words: *subsidiarity, Catholicism, the common good, European Union, the local government, decentralization.*

Упродовж останніх років серед вітчизняних політиків та науковців триває дискусія з приводу принципів і моделей соціального та політичного порядку, який би сприяв утвердженню демократичного ідеалу в Україні і водночас, був би органічним для традицій нашого суспільства. Мова насамперед про пошук компромісного значення між принципами централізації і децентралізації, індивідуальних та колективних інтересів, потреб окремих спільнот та суспільства загалом. Європейський Союз, узагальнивши соціальну практику деяких зі своїх держав-членів та інших суспільств, філософські концепції, пропагує принцип субсидіарності як такий, що відповідає усім зазначеним вище вимогам. Вважаємо, що розгляд його концептуального підґрунтя та «першої реакції» на нього основних політичних сил в Україні є актуальним уже тому, що створить підстави для оцінки ймовірності його втілення у політичній практиці.

Термін «субсидіарність» у перекладі з латині (*subsidium*) означає «допомогу із запасних позицій», його джерела у військовому лексиконі стародавніх римлян. Погодьмося з висновком Т. Шахматової, що позитивне сприйняття політичними елітами держав Європейського Союзу принципу субсидіарності не в останню чергу пояснюється його доволіним трактуванням, що є притаманним і для авторів, які досліджують пов'язану проблематику: частина з них розуміє субсидіарність як право держави передавати частину повноважень субнаціональним і місцевим властям, інші – як формування компетенції влади різного рівня «знизу вгору» [20, с. 126]. Водночас змістовне навантаження цього поняття у сучасній інтерпретації може бути багатоаспектним і означає у відносинах меншої спільноти та більшого співтовариства делегування повноважень; невтручання у внутрішні справи; за необхідності надання допомоги; координацію дій малих колективів [16].

Найбільший внесок у дослідження титульної проблематики здійснила Т. Панченко, яка опублікувала комплекс статей і монографію, присвячені теоретичним джерелам та практиці застосування принципу субсидіарності в європейських країнах [6–9]. Трактування субсидіарності католицькою церквою, а також вірогідність використання цього концепту у світській практиці здійснили І. Софінська, М. Савіовський, досвід соціально-політичної організації у Швейцарії – О. Чернеженко. Правову можливість застосування цих засад у реформуванні місцевого самоврядування розглянули О. Їжак, Т. Шахматова.

Таким чином, беручи до уваги прикладну актуальність і відсутність досліджень з даного питання, метою даної статті є визначення присутності принципу субсидіарності, у його сучасному розумінні, у програмах парламентських партій України. Конкретними завданнями визначено: 1) систематизація різних теоретичних підходів до розуміння змісту субсидіарності; 2) визначення суспільств, у яких вищезгаданий принцип став буденною практикою; 3) систематизація концепцій реформування системи влади в Україні, в які було включено принцип субсидіарності; 4) визначення положень у програмах партій, представники яких обрані у Верховну Раду України за пропорційним принципом, що пов'язані з поняттям субсидіарності.

Насамперед під впливом процесів європейської інтеграції, зокрема принципів і норм Європейського Союзу, його багаторівневого, а отже субсидіарного механізму управління, в Україні ствердилося уявлення про субсидіарність як політико-

управлінський принцип, відповідно до якого послуги громадянам необхідно надавати на адміністративно-територіальному рівні, який є найближчим до них, що передбачає здійснення децентралізації влади та формування повноважного місцевого самоврядування [1], у більш широкому розумінні – це є спосіб узгодження інтересів у багаторівневих системах управління на кшталт ЄС [8]. Зауважмо, що у Лісабонському Договорі, який набув чинності 1 грудня 2009 року, вперше субсидіарність безпосередньо згадується як принцип, що регулює відносини не лише між державним і наднаціональним рівнями управління, але й регіональним і місцевим (у Європейській Хартії місцевого самоврядування цей термін не використовується) [4]. Однак маємо підстави стверджувати, що такий підхід обмежує зміст теорії субсидіарності, погоджуючись водночас із тезою Т. Панченко, що субсидіарність є не лише політико-управлінським, але й соціальним, ба більше, моральним принципом, який стосується будь-яких суспільних відносин [9].

Аристотелівська ієрархія «істота – сім'я – община – поліс» та уявлення Й. Альтузіуса про консоціальну побудову суспільства (сім'я, коледжі, стани, корпорації, міста і провінції, держави), в яких указується на доповнюваність функцій кожної наступної суспільної ланки, належать до теоретичних джерел концепції субсидіарності як принципу взаємовідносин між територіальними феноменами, побудованими знизу. Притім у Католицькій соціальній доктрині, в якій було вперше офіційно сформульовано визначення субсидіарності, її об'єктами виступали нетериторіальні одиниці: сім'я, професійна група, церква: не можна позбавити людину того, що вона може реалізувати з власної ініціативи і самостійно, а від малих спільнот не можна перебирати функції на користь більших утворень, якщо перші здатні їх реалізувати. Задоволення потреб людини є основною метою функціонування будь-яких соціальних утворень, адже її гідність Божественна, а суспільство може стати суб'єктом надання допомоги індивіду, якщо це не спроможні забезпечити сім'я, релігійна громада. Таким чином, субсидіарність можна також сприймати як принцип первинності індивіда щодо будь-якої зі спільнот, в межах як він реалізовується як особистість (сім'я, територіальна громада, об'єднання, асоціація, нація, громадянське суспільство, підприємство), які є додатковими, не обов'язковими. Кожна людина обирає спільноти й інститути, в яких бере участь, відповідно до обраного переліку цінностей та інтересів. Єдиною метою будь-якого суспільного втручання є надання допомоги, а не підпорядкування індивіда спільноті нижчої спільноті утворення вищого порядку. Водночас І. Софінська пояснює, що вищі спільноти, включно з державою, водночас зобов'язані надати допомогу нижчим утворенням, якщо вони є неспроможними виконати якесь завдання [17]. У сучасну епоху таке етичне розуміння субсидіарності отримує органічний зв'язок із демократією як соціальним феноменом, зокрема з її християнською версією (християнська демократія): адже реалізація цього принципу є можливою лише у середовищі, де можлива вільна ідентифікація індивідів, автономний пошук громадянами соціальних і політичних спільнот для задоволення своїх інтересів.

Наголосімо також на тезі, засадничій для Т. Панченко, що іншим боком «медалі» концепції субсидіарності є загальне благо, а тому пошук балансу між індивідуальною свободою та колективними інтересами становить її сутність. Хоча ця авторка також указує, що для деяких зарубіжних авторів ця залежність не є безсумнівною: оскільки субсидіарність у формулюванні Католицької церкви означає, що вищі органи приймають директиви, а нижчі є вільними у їх трактуванні та дотриманні. Якщо переносити цей принцип у політичну практику, то будь-яке політичне суспільство потрібно сприймати як органічну єдність або ж, іншими словами, співтовариство, яке має у своїй основі спільну мету, до якої прагне [6]. Подібний принцип діє у Європейському Союзі, де керівні інститути приймають теж спрямовуючі для держав документи, а національні власті підлаштовують їх під традиційний правовий формат [8]. Таким чином, субсидіарність у сучасній політичній практиці можна сприймати як

організацію відносин між різними рівнями публічної влади та соціальними утвореннями і як морально-етичний критерій для формування та реалізації політики, метою якої є досягнення загального блага.

Упродовж другої половини ХХ століття якраз під впливом перебудови соціально-політичних стосунків у країнах Європи були поєднані обидві – територіальна (вертикальна) і позатериторіальна (горизонтальна) концепції субсидіарності, яка у процесі будівництва Європейського Співтовариства почала сприйматися як принцип соціально-політичної організації, відповідно до якого певні завдання переходять зі сфери відповідальності громадян чи спільнот лише у разі, коли утворення вищого рівня здатне виконати їх більш задовільно та ефективно [9]. Враховуючи складність об'єднання «всеєвропейських» завдань, інтересів національних державностей, субнаціональних та місцевих ланок управління, субсидіарність, тобто визнання взаємодоповнюваності завдань політико-управлінських рівнів, вважається зворотнім боком медалі, де з іншого боку – інтеграція. При цьому, потреби громадянина будь-якої європейської держави визнаються пріоритетними і автономними, тим більше, що їх мінімальний набір не може бути територіально обумовлений, що змушує Європейську Спільноту, незважаючи на складний політичний і бюрократичний механізми прийняття рішення, визнавати механізми громадянської залученості, тобто громадянського суспільства.

Серед європейських країн найбільш випукло принцип субсидіарності втілений у правовій практиці Швейцарії, де у Федеральній Конституції закріплено, що центральний уряд може реалізовувати лише ті завдання, які не можуть бути ефективно реалізованими на рівні кантонів і громад. Притім навіть місцеві органи влади обмежені у своїх повноваженнях, оскільки пріоритетними є права і свободи індивідів, а також їхні інтереси, які вони можуть задовольняти індивідуально або ж у вільних спілках [19]. Без сумніву, така соціально-політична організація вимагає певного типу політичної культури громадян, які відчують себе автономними одиницями, які бажать і відчують спроможність виявляти ініціативу і втілювати її, об'єднуватись у спільноти для задоволення колективного блага, вести діалог з публічною владою. Зауважмо, що у багатьох територіальних громадах функціонують громадянські асамблеї, які єдині мають право ухвалювати політичні рішення щодо найбільш важливих питань життєдіяльності. Єдині демократичні цінності та принцип субсидіарності є каркасом, який утримує в єдиній державі різні національні та релігійні громади, що проживають на території сучасної Швейцарії.

Враховуючи теоретичні розробки питання та узагальнення європейської практики, О. Їжак виділяє дві форми вертикальної субсидіарності, які можуть бути застосовані в Україні:

1) інкапсуляція повноважень нижніх ланок управління, зокрема місцевого самоврядування у територіальних громадах, від втручання вищих. Повноваження субнаціональним органам влади, а далі – національним властям надаються на основі залишкового принципу, тобто ті, які визнані як надмірні для нижчестоящих;

2) децентралізація влади на основі визнання як засадничого критерію ефективності надання послуг: вищим за ієрархією органам влади надаються ті, які не можуть бути реалізовані нижчими, зокрема орієнтуючись на потреби громадян [2].

Водночас Т. Шахматова зазначає, що оскільки питання місцевого значення – апріорі у сфері компетенції місцевого значення, то об'єктом застосування принципу субсидіарності мають бути повноваження, які можуть – потенційно – бути сферою впливу і держави і субнаціональних органів управління [20].

До того ж очевидно, що ефективно застосування вертикальної (територіальної) версії субсидіарності не є можливим без набуття соціально-політичної суб'єктності громадянами, застосування механізмів їх залученості до суспільного життя локальних спільнот, політики. Адже самоврядування передбачає у європейських політичних

реаліях насамперед самостійне вирішення громадянами питань спільного проживання у локальних спільнотах, що означає взаємний пошук інтересів, які можуть бути реалізовані разом, доповнюючи особисту ініціативу кожного. А це вимагає, передусім європейського типу політико-правової ментальності, зокрема визнання органічної єдності громадянина і суспільства, суспільства і держави, громадянського суспільства і правової держави [15].

Про потребу реформування системи публічної влади України з врахуванням принципу субсидіарності наголошувалося не лише представниками наукового середовища, але й громадськими і політичними діячами, управлінцями вищого рангу, парламентаріями, що у концентрованому вигляді знайшло відображення у рекомендаціях відповідних парламентських слухань, проведених у грудні 2005 року [12]. При цьому якщо в цих документах наголошується на потребі реформувати систему розподілу влади і повноважень, формування повноважень місцевих органів виконавчої після визначення повноважень на кожному рівні місцевого самоврядування, забезпечення його фінансової та територіальної основи, то питання про суб'єктність громадянина розглядається лише як побічне, хоча в Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, яка розроблена Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, поставлене завдання щодо «максимального залучення жителів територіальних громад до прийняття управлінських рішень, сприяння подальшому розвитку сучасних форм безпосередньої демократії на місцях» [3].

Місцеве самоврядування є одним з питань розгляду діючої нині Конституційної Асамблеї і розглядається її науковою частиною як «сфера суспільного життя, у яку не повинна втручатися державна влада». Окрім того, визнається як базовий для конституційного реформування принцип вертикальної субсидіарності, згідно з яким держава не повинна брати на себе ті питання, які можуть успішно вирішуватися безпосередньо на місцях, що в юридичній площині, на думку фахівців, означає потребу розширення обсягу компетенції територіальних громад (ст. 143 Конституції України). Враховуючи відсутність впливу громадян на вирішення питань, які зачіпають її інтереси, пропонується розробити більш ефективні та прості у застосуванні, у порівнянні з діючими, інструменти політичної участі жителів локальних спільнот [5].

У 2012 році напередодні парламентських виборів усі політичні сили, які за їх результатами отримали представництво у Верховній Раді України (за партійними списками) приділили увагу в оприлюднених програмах питанням місцевого самоврядування і, деякі з них, безпосередньо субсидіарності. Водночас розуміння цього принципу є відмінним від «європейського» чи, радше, йому приділяється периферійна роль у загальному переліку програмних цілей.

Партія регіонів використовує у своїй передвиборній риторичній тезі про потребу розвитку місцевої демократії, перетворення її у реальний фундамент народовладдя, передачу владних і фінансових ресурсів місцевим органам влади. Водночас ці завдання розглядаються у контексті реалізації регіональної політики, при цьому наголошено, що державна влада буде застосовувати «жорсткі заходи» щодо регіональних властей у разі порушення ними законодавства, прав людини [14].

У програмі Об'єднаної опозиції «Батьківщина» у розділі «Відповідальна влада» визначено завдання «реформування, скорочення і здешевлення» місцевої влади, передачі важелів впливу на неї місцевим громадам, що, як випливає з тексту, планується досягти через ліквідацію місцевих державних адміністрацій, передачі їхніх функцій виконавчим комітетам рад, однак ця мета виглядає дещо маргінальною у порівнянні з переліком інших політичних завдань, визначених цією силою [18]. Зауважмо, всі завдання сформульовано дуже лапідарно, а це викликає сумнів, що переформатування владних повноважень по вертикалі належить до пріоритетів цієї політичної сили.

Більше уваги питанню місцевого самоврядування приділяє партія «Удар», в окремому розділі якої («Ефективна децентралізація та громадянський контроль») наголошується, що «місцеве самоврядування мало би бути найближчою до громадянина інституцією, здатною оперативно, повноцінно, якісно та доступно задовольняти переважну більшість потреб жителів громад», а серед пріоритетних цілей політичної сили зазначено облаштування відносин між різними рівнями управління на основі принципу субсидіарності, що передбачає децентралізацію управління в трьох площинах – функціональній, фінансовій та неприбуткового сектору, заохочення ініціативи й солідарності в територіальних громадах та регіонах і перерозподіл функцій центрального управління. Для ефективного громадського контролю за місцевим управлінням «Удар» пропонує розширити можливості волевиявлення громадян через місцеві референдуми, проведення регулярних опитувань громадської думки стосовно довіри місцевій владі загалом та окремим її представникам [10].

Всеукраїнське об'єднання «Свобода» наголошує у програмі, передусім на та управлінській та фінансовій складовій вертикальної субсидіарності (не вживаючи безпосередньо цей термін), вказуючи на потребу перерозподілу повноважень і ресурсів між центральними та місцевими органами влади за принципом «знизу вгору». Більше, аніж інші сили, «Свобода» пропагує практику локальної прямої демократії (референдуми, плебісцити, загальні збори) аж до використання механізму ветовання громадянами рішень органів самоврядування. Принципи локальної демократії, до яких належить і субсидіарність, втілюються у тезі про сприяння створення органів самоорганізації населення та надання їм часткових повноважень щодо виділення земель [13].

Водночас маргінальною є проблематика розвитку місцевого самоврядування у програмі Комуністичної партії України, де вказується на потребу щодо «наповнення реальним змістом і належного фінансового забезпечення регіонального і місцевого самоврядування»; більше уваги приділяється запровадженню системи народного контролю, створення рад трудових колективів, тобто розвитку трудового (корпоративного) самоуправління [11].

Таким чином, мусимо констатувати: принцип субсидіарності не зайняв пріоритетного місця у стратегіях провідних політичних сил України, а це вказує, що у перспективі не слід очікувати масштабних змін у політичній організації українського суспільства. Водночас зробимо висновок, що для цього потрібні, в тому числі, зрушення у соціальних моделях відносин серед громадян.

Література

1. Договір про заснування Європейської Спільноти (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_017; Європейська Хартія про місцеве самоврядування.
2. Їжак О. Принцип субсидіарності і межі його застосування в Україні [Електронний ресурс] / Олексій Їжак. – Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/185.htm>.
3. Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://minregion.gov.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=2034:Itemid=81&lang=uk.
4. Лісабонський договір [Електронний ресурс] / Тетяна Олександрівна Славко. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/261090/>.
5. Напрями вдосконалення конституційного регулювання системно-структурної організації місцевого самоврядування в Україні: Доповідь Комісії Конституційної Асамблеї з питань адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cau.in.ua/?p=452>.
6. Панченко Т. Ідея загального блага як ціннісна основа доктрини субсидіарності [Електронний ресурс] / Тетяна Панченко. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vsntu/2010/polit/112-SevNTU/112-27.pdf>.
7. Панченко Т.В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку: монографія [Електронний ресурс] / Т.В. Панченко. – Режим доступу: http://www-philosophy.univer.kharkov.ua/ua/kafedra/staff_pol/books/panchenko/Panченко_monograf.pdf.

8. Панченко Т. Субсидіарність і демократія: витоки, суперечності та перспективи взаємодії [Електронний ресурс] / Тетяна Панченко. – Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2388/2/92..pdf>.
9. Панченко Т. Субсидіарність як ієрархія рівнів громадянської залученості [Електронний ресурс] / Тетяна Панченко // Український науковий журнал Освіта регіону: Політологія, психологія, комунікації. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua/D1%96>.
10. Платформа партії «Український Демократичний Альянс за Реформи (УДАР)» на місцевих виборах 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://klichko.org/ua/about/mistseva-platforma>.
11. Повернемо країну народу: Передвиборча програма Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/governemo-kraїnu-narodu-peredviborna-programa-komunistichnoi-partii-ukraini/>.
12. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань «Децентралізація влади в Україні. Розширення прав місцевого самоврядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3227-15>.
13. Програма ВО «Свобода» (чинна): Програма захисту українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/.
14. Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.partyofregions.rv.ua/page/program>.
15. Савіовський М. Субсидіарність і європейська політико-правова ментальність [Електронний ресурс] / Максим Савіовський. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/VAUMVS/2010_4/saviosk.pdf.
16. Славко Т.О. Перспективи участі неурядового сектора у місцевому розвитку [Електронний ресурс] / Тетяна Олександрівна Славко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2006_41/41-10.pdf.
17. Софінська І.Д. Місце принципу субсидіарності у соціальній доктрині католицької церкви [Електронний ресурс] / Ірина Дмитрівна Софінська. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/dip/2009_46/1-18.pdf.
18. Справедлива держава, чесна влада, гідне життя: програма об'єднаної опозиції (Об'єднана опозиція «Батьківщина») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://img.pravda.com.ua/files/0/0/za_prog.pdf.
19. Чернеженко О.М. Особливості організації місцевого управління у Швейцарії в аспекті федералізму [Електронний ресурс] / О.М. Чернеженко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vaau/2011_1/text/11chomaf.pdf.
20. Шахматова Т. Застосування принципів субсидіарності та пропорційності у процесі реформування місцевих органів влади в Україні / Т. Шахматова // Право України. – 2009. – № 10. – С.125–131.

ПОЛІТИЧНІ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ДОКТРИНИ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА

Глушков Валерій Олександрович,

доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Подається історичний та політичний аналіз панславізму та слов'янофільського руху. Виділяються аспекти актуалізації ідей слов'янофільства на сучасному етапі.

Ключові слова: панславізм, слов'янофільство, ідеологія.

Политические и государственные доктрины славянофильства.
Подається історичний та політичний аналіз панславізму та славянофільського руху. Виділяються аспекти актуалізації ідей славянофільства на сучасному етапі.

Ключевые слова: панславизм, славянофильство, идеология.

Political and State-Legal Doctrines of Slavophilism. *The author suggests historical and political analysis of panslavism and slavophilic movement.*

Key-words: panslavism, slavophilism, ideology.

Однією з політичних течій, що обґрунтовують особливості розвитку Російської держави і суспільства в XIX столітті, є панславізм. **Панславізм – політичний напрям у слов'янських країнах, в основі якого закладено ідею єдності всіх слов'янських народів на основі створення їх союзу для вирішення спільнослов'янських проблем на міжнародному рівні.** У слов'янофільському русі умовно можна виділити три основні етапи. **Перший етап** пов'язаний з утворенням Російської держави, зародженням панслов'янської ідеології і охоплює період від XV століття до початку XIX століття. **Другий етап** – від початку XIX століття до початку XX століття – період відродження панслов'янської ідеології (до зародження євразійства і створення держави, заснованої на класовій основі). **Третій етап** – це період повторного відродження панслов'янської ідеології з кінця XX століття (від розвалу Радянського Союзу по сьогоднішній день в умовах перемоги атлантизму у формі мондіалізму).

Перший етап. Він пов'язується з фактом одержання Великим московським князем Іваном III згоди від Папи римського Павла II на одруження з дочкою брата візантійського імператора Костянтина Хоми Палеолога. Завдяки цьому шлюбу Великий князь став наступником візантійського імператора, главою православного світу, був узаконений титул царя всієї Русі. Змінилася державна символіка Русі – з'явився двоголавий орел, якій уособлював єдність духовного та світського життя. Соборна політика Московської держави сприяла перетворенню Москви на спадкоємицю Константинополя. Москва була проголошена Третім Римом. Теоретичне обґрунтування панправославного месіанства належить ігумену Єлеазарова монастиря Пскова Філофею. В його посланнях виділяється два напрями. Перший, пов'язаний з геополітичним чинником, полягає в обґрунтуванні панправославного значення Російської держави. Другий напрям – духовний – пропагує ідею богообраності Русі, негативного відношення до всього іноземного, релігійної нетерпимості, непорушності існуючих порядків. У результаті об'єднчої політики під егідою Русі сформувався великий євразійський геополітичний простір, якій об'єднав слов'янські та тюркські народи під імперським началом Росії, за превалювання православної релігії та єдиної ідеології. Це було створення ідеократичної держави.

Другий етап зазвичай пов'язують з початком звільнення в XIX столітті православних народів (сербів, болгарів, греків, румунів) від Османської імперії. Реакцією на цей рух у Росії було поширення месіанської панправославної ідеї, яка пов'язана із зовнішньою політикою Росії і характеризується найбільшим розквітом ідеологічного обґрунтування панслов'янської ідеології. У цей період сформувалося два протилежних напрями в російській політичній думці – західництва і слов'янофільства. Ставлення до Заходу не у всіх слов'янофілів було однаковими і за часом, і за змістом. Якщо К. Аксаков однаковою мірою ненавидів Захід і любив Росію, бачив тільки темні сторони західної цивілізації: насильство, ворожість, помилкову віру (католицизм і протестантизм) (1), то І.В. Кіреєвський (2) і А.С.Хом'яков вважали за доцільне синтезувати найцінніші елементи західного і російського духу (3). Якщо спочатку ідеологічні положення слов'янофільства не надто відрізнялося від західництва, то після реформи 1861 р. воно відійшло від низку своїх поглядів, розглядаючи західноєвропейський шлях як негативний, а середньовічний період розвитку Російської держави – як ідеальний. Зрештою, відмова від прогресивних перетворень у російському суспільстві призвела в подальшому слов'янофілів або в табір націоналізму, або дорозчинення їх у середовищі лібералів. Фактично цей процес не припиняється і донині, в цілому зводяться до двох категорій – західників і антизахідників. Сьогодні це

суперечка між мондіалістами та антимондіалістами. Аналіз переконань слов'янофілів показує, що їхньою відправною точкою був патріархальний устрій із недостатнім приділенням уваги соціальним і економічним питанням розвитку Росії, захоплення відірваними від життя ідеями. Водного час, на відміну від них, західники недостатньої ваги надавали національно-державним особливостям народів Росії. Об'єднуючим моментом було негативне ставлення до кріпацтва, російської поліцейської і бюрократичної держави.

Слов'янофільство, як світогляд, відрізняється за своїм змістом від євразійства, представники якого мали іншу самостійну наукову доктрину. Якщо слов'янофіли бачили головне джерело розвитку Росії в самотніх якостях російського народу, то євразійці – в особливостях її "місця розвитку", тобто, підкреслюючи тим самим самотність першооснови, Росія розглядалася ними як євразійська, а не суто слов'янська країна, в якій існує синтез слов'янських і тюркських народів, як самостійний євразійський суперетнос (4).

Виникнення руху панславізму пов'язується, як правило, з визвольною боротьбою в наприкінці XVIII – початку XIX ст. південних слов'ян Чехії, Хорватії, Сербії і Чорногорії. Серед ідеологів панславізму були такі представники, як відомий діяч чеського національного руху й учений Павло Шафарик (1795 – 1861), один із засновників слов'янознавства чех Йозеф Добровський (1753 – 1829), що був супротивником габсбурзької політики германізації слов'ян. Особливим, своєрідним напрямом панславізму був "іллїризм", основи якого були закладені такими хорватськими діячами, як поет Людевіт Гай (1809 – 1872), історик Іван Кукулевич-Сакцинський (1816 – 1889). Вони обґрунтовували доцільність створення Великої Іллірії, яка б включила до свого складу південнослов'янські території. Її населення, із їхньої точки зору, походить від стародавніх іллїрійців, що історично є єдиним слов'янським народом. У зв'язку з перемогою контрреволюції в 1849 р. в Габсбурзькій імперії іллїризм, як напрям у політиці припинило існування (5).

У цьому плані також викликає інтерес напрям у геополітиці, розроблений українським ученим С. Шелухінім (1864 – 1938). Його політичні ідеї базуються на теорії кельтського походження Русі. Він вважав український народ самостійним етнічним утворенням, що бере початок від кельтів-русинів, які проживали на території сучасної Франції. На його думку, українці – це слов'янський народ, який асимілювався з греками і кельтами. У зв'язку з цим вони мають право на самостійний, окремий від інших східнослов'янських народів розвиток. С. Шелухін виступав проти норманської теорії, вважаючи, що вона в цілому негативно вплинула на розвиток українського народу. Основний лейтмотив робіт С. Шелухіна торкався охорони прав української нації, української мови, що має статус державної, права української нації на самовизначення. Усі ці ідеї ґрунтувалися на базі теорій ліберального змісту – теорії природного права, західноєвропейської федералістської теорії правової держави. С. Шелухіну в широкому плані розглядав питання створення геополітичного простору України, вважаючи, що вона повинна увійти до складу Чорноморсько-Адріатичної федерації, яка має представляти союз споріднених між собою народів (6).

У другій половині XIX – першій половині XX століття в Галичині, Буковині та Закарпатті виник своєрідний, прогресивний, пануючий в духовному і суспільно-політичному житті напрям, орієнтований на російську імперську державність і концепцію слов'янофільства – москвофільство. Воно було породжене складними умовами українського національного життя в Австро-Угорщині і стало результатом революції 1848–49 рр. У ньому поєдналися опір насильницькому споляченню, втрата ілюзій щодо австрійського уряду, який підтримував курс на придушення українства в Галичині силами польської шляхти, а також аристократизм, який утратив віру в можливість власної і плебейської нації та шукає опори в етнічно спорідненій державі, відчуття справжньої національної єдності з сусіднім народом, спільності церковної

історії. Ідеологічними основами москвофільства були ідеї про етнічну тотожність росіян, малоросів і галицьких русинів, об'єднання всіх слов'ян світу під верховенством російського самодержавства. Тому в політичній площині цей рух виступав за приєднання цього краю до Російської імперії, а в культурному плані мав орієнтацію на російську культуру, слов'янофільських авторів, за введення у творче користування єдиної мови – "язицтва", яка би складалася з суміші російських, українських, польських та інших старослов'янських мовних елементів.

У результаті розвитку україноцентричних тенденцій галицьке українство розкололося на москвофільство і народництво. Різкої протидії в суспільстві москвофільство напервах не зустрічало, граючи на народних ідеалах соборності України, основна частина якої перебувала у складі Росії. Але з часом, в міру виявлення спрямованості москвофільства на обрусіння Західної України, протидія політичній і культурній самостійності українського народу, посилювалася його негативне сприйняття. У 1881 році відбувся відкритий судовий процес у Галичині, на якому представники москвофільства обвинувачувалися в державній зраді, відносинах з царським урядом на шкоду Австро-Угорщині, але були виправдані. Москвофіли засудили революцію 1905–07 рр. в Росії як спрямовану проти самодержавства. В подальшому представники москвофільства блокувалися з російськими монархічними партіями. Різко вороже зустріли москвофіли Жовтневу революцію 1917 р. як руйнуючу єдину і неподільну Російську імперію, активно підтримували білогвардійський рух. Москвофільство вичерпало себе з входженням Західної України до складу СРСР, оскільки в системі радянського егалітаризму провідні ідеали цього руху набули характеру державної політики (7).

Наймогутнішим у слов'янофільстві є русофільський напрям, у зв'язку з тим, що Велика Росія, будучи незалежною державою, виявлялася об'єднувальним чинником всіх слов'янських народів. Така ідея висловлена в роботах сербського просвітителя Вука Караджича (1787 – 1864) і чорногорського правителя і просвітителя Петра Негоша (1813 – 1851), які пов'язували можливість вирішення проблеми шляхом об'єднання слов'янських народів з Російською імперією (5).

Найбільшою мірою слов'янофільство як самостійний напрям у політологічній думці одержало розвиток у Росії. Соціально-політичні погляди слов'янофілів одночасно містили критику самодержавно-бюрократичного ладу, визнання необхідності широкої свободи слова, вимогу скликання Земського собору і можливості відкритого висловлення так званої громадської думки, а також всесвітній захист монархії, боротьбу проти будь-якого формального обмеження повноти влади царя, відверту ворожість щодо соціально-політичної дійсності Західної Європи, передусім, до революції. Слов'янофільство було єдиним в основних своїх положеннях напрямом російської суспільної думки, але аморфним за змістом. Так, зокрема, К.Д. Кавелін у 1878 р. висловив точку зору, що слов'янофільство було виключно науковою, історичною, філософською і теософською доктриною, яка не мала політичного характеру (7). Аналогічну точку зору неодноразово висловлювали самі слов'янофіли, підкреслюючи, що вони "вище за політику", а їхній напрям має "суспільний" характер. Протилежну точку зору з цього питання висловлював Н.Я. Данилевський (1822 – 1885), який у роботі "Росія і Європа" писав, що всеслов'янський союз є єдиною твердою основою, на якій може зрости слов'янська культура, що Росія не може вважатися складовою частиною Європи ні за походженням, ні за усиновленням і що вона має тільки дві можливості: або разом з іншими слов'янами утворити особливу самостійну культурну одиницю, або позбутися всякого культурно-історичного значення – бути нічим (8). Водночас філософ К.Н. Леонтьєв у роботі "Панславизм і греки" (1873) займав іншу позицію, вважаючи, що утворення однієї суцільної і всеслов'янської держави було б початком падіння царства російського. Злиття слов'ян в одну державу було б передумовою розподілу Росії, яка не була і ніколи не буде суто слов'янською

державою. Суто слов'янський зміст дуже бідний для її всесвітнього духу (9). В іншій роботі "Візантизм і Слов'янство" він висловив справедливе аксіоматичне положення, що польські повстання 1863 р. остаточно знищили ідею панславізму (10). Теоретично у геополітичному напрямі слов'янофільський напрям русофільського спрямування був фактично сформульований у роботі славіста В.І. Ламанського "Три світи Азійсько-європейського материка" (1916), який виділяв "Три світи" Європейсько-азійського материка: власне Європа; Середній світ; власне Азія (11). Слов'янофіли в основному виступали проти федерального устрою імперської Росії. Так, В.П.Семенов-Тянь-Шанський вважав неможливим її федеративний устрій, який був би для неї безумовною загибеллю, в зв'язку з тим, що демократичні держави передбачають федерацію як форму державного адміністративно-територіального розподілу. Тому слов'янофільство розглядалося як система монархічних поглядів, і лише необмежена монархія була благом для Росії, інші форми державного устрою розглядалися як ворожі (12).

В історичній літературі тлумачення змісту суспільно-політичних поглядів слов'янофілів неоднозначне, суперечливе, і торкається значного кола питань загальної оцінки цієї політичної доктрини. Деякі автори протиставляли політичні погляди слов'янофілів і російських лібералів (наприклад, П. Линицький в роботі "Слов'янофільство і лібералізм" (1882) (13). М.Д. Чадов слов'янофільство змішував зі "слов'янофільством-націоналізмом", вважаючи слов'янофілами дворян-реакціонерів початку ХХ ст., чий політичні погляди критикував з ліберальних позицій (14). С.Н. Трубецкой підкреслював подвійність, суперечність слов'янофільських ідей, бачив в мріяннях слов'янофілів "деяку подвійність", "несвідомий еклектизм", суперечність "між універсалізмом і націоналізмом, між прогресивною, гуманітарно-ліберальною тенденцією нової всеслов'янської культури і консервативним старовірством московської Русі" (15). А.І. Кошелев у своїй брошурі "Де ми? Куди і як йти?" слов'янофілів зараховував до "російського ліберального напрямку" (16). Проти цього виступав І.С. Аксаков, який взагалі не сприймав доцільність розподілу політиків на лібералів і консерваторів і вважав його як чистісіньке західництво, в якому немає російського "ліберального" напрямку, може бути тільки істинний і помилковий, здоровий і шкідливий напрям, напрям російський і антиросійський. Себе І.С.Аксаков відносив до істинних лібералів, інших – до псевдолібералів (17).

А. Д. Градовський у своїй роботі "Старе і нове слов'янофільство" (1878) виступив проти традиційного розподілу політиків на західників і слов'янофілів, консерваторів і лібералів тощо, вважаючи, що є тільки дві категорії – люди чесні і шахраї, причому до них увійдуть однаково люди всіх теоретичних відтінків, і категорія шахраїв буде набагато численніше за партію чесних людей, і кожна з них зійдеться на загальній справі. Погляди слов'янофілів він відносив до "політичної астрології", їхнє політичне вчення є теорією юридично безформної держави, держави "до душі", держави, побудованої лише на етичних началах (18). Деякі учені взагалі підкреслювали тільки "етичний", аполітичний характер слов'янофільського вчення, звертали увагу на його утопізм (А.А. Головачов) (19). К.Н. Леонтьєв розглядав московських слов'янофілів як "дуже ліберальних", і вважав, що на них лежав відбиток ненависного йому "егалітаризму" (20).

Характерною рисою слов'янофільського вчення є, з одного боку, несприйняття "парламентаризму", а з іншого – поєднання самодержавства з представницькими установами, що дало можливість розглядати його як монархічне, самодержавне. Слов'янофіли виступали проти створення конституції, аргументуючи свою позицію доцільністю існування "надзвичайно оригінального союзу земських, надзвичайно демократичних республік на чолі із самодержавним государем у принципі, але позбавленим майже всяких органів для виконання його царської волі". Так, І.С. Аксаков висунув ідею "**російського політичного ідеалу**", де відстоював консервативно-націоналістичні погляди, виступав проти революційного руху і вважав

доцільним створення специфічної державності, яка б поєднувала "самоврядну містечкову землю з самодержавним царем на чолі", що розглядалося ним ширше за будь-яку західну республіканську формулу, де є політична свобода, тобто парламентський режим у столицях, а самоврядування – ніде, і соціальне майже рабство внизу (21). Розвиваючи цю ідею, К.С. Аксаков у своїй записці "Про внутрішнє становище Росії" висунув **теорію "недержавності" російського народу**, що містить як принцип захисту самодержавної монархії, так і неприйняття конституційного ладу (22).

Оцінка суспільно-політичних поглядів слов'янофілів у літературі відзначається суперечністю. Так, зокрема, існує точка зору, що в основі слов'янофільських ідей – анархістські ідеї, анархістський мотив у них дуже сильний, їх відносили до анархістів специфічного типу (Н. Рязановський) (23). Цю точку зору висловлювали Н.Л. Бродський, Н.А. Бердяєв, а також деякі сучасні дослідники слов'янофільського напрямку, вважаючи, що ідея царя у слов'янофілів – не державна і навіть антидержавна (24;25). Інша група вчених, враховуючи негативне ставлення слов'янофілів до кріпацтва, відносила слов'янофільство до ліберальної течії в політиці (Н.Н. Страхов, О.Ф. Міллер, А.В. Васильєв), підкреслюючи неполітичний, із їхньої точки зору, характер слов'янофільського вчення (26,27;28). Соціальна ідеологія слов'янофільства розглядалась ними як така собі суміш консерватизму з лібералізмом і демократизмом. Так, зокрема, О.С. Хом'яков, на його думку, був по суті лібералом і демократом з народницьким і антидержавницьким забарвленням (3). Історик А.Г. Демент'єв вважав, що слов'янофільське політичне вчення є проявом звичайного лібералізму, було вороже переконанням революційної демократії і було близько до переконань консерваторів і реакціонерів (29). Флоренський наголошував на непослідовності православного погляду деяких слов'янофілів, зокрема О.С. Хом'якова, на російську монархію у зв'язку з тим, що для слов'янофілів ідея канонічності царської влади була чужою (30).

Особливе місце у слов'янському русі займає Кирило-Мефодіївське братство, яке виникло в Київському університеті ім. Св. Володимира в 1846 – 1847 роки під керівництвом професора цього вузу М.І. Костомарова. Ця спільнота була перед усім масонською організацією україноцентричного типу. Ще до остаточного оформлення Кирило-Мефодіївське братство було закрито поліцією як революційна організація декабристського напрямку. Основною його заслугою було вироблення моделі майбутнього устрою всіх слов'янських країн на чолі з Україною. Воно уявлялося копією таких староруських республік, як Новгородська і Псковська. У документах братства чітко простежувалася певна паралель між польською масонською ложею "Об'єднаними слов'янами", в якій ясно і чітко переважала насамперед польська ідея. (31). Ідеологи відділу Департаменту поліції Російської імперії у 1911 році в огляді, присвяченому Братству Кирила і Мефодія, дали політико-правову оцінку руху, в якій, зокрема, відзначено, що, незважаючи на арешт членів українського суспільства, ідеї їх не загинули, а почата робота не затихла. Це братство своїм недовгим існуванням започаткувало організований українофільський рух (5).

Центром діяльності слов'янофілів була Москва, тому такий напрям діяльності невеликого елітарного кола мав характер "москвізму". Відчуття вибраності, приналежності до "душевної аристократії", елітарності накладав на слов'янофілів обов'язок звернення до російського суспільства, його "пробудження" і "виховання". В основі **теорії "виховання суспільства"** лежить парадигма, що ідеї правлять світом. Ідеалом для слов'янофілів є станове суспільство. Їх аполітичність полягала в підкоренні політичних питань питанням соціальним. Теорія "виховання суспільства" містила в собі ідею можливості створення нової соціальної теорії ("нової науки"), яка має включати лише політичні питання. О.С. Хом'яков критикував також існуючу того часу в Росії освіту, запозичену на Заході, що означало "неспроможність науки, мистецтва і побуту". У цьому контексті цікавим є зіставлення формального права й етичних обов'язків. Він вважав, що в суспільстві, яке розвивається не "логічними шляхами", зовнішні,

юридичні обмеження мають другорядне значення у зв'язку з тим, що більш важливими є закони етичного світу. Отже "наука права" не повинна мати права на існування, а замість неї повинна бути "наука про етичні обов'язки, що возводить силу людини в право", звичаєве право селянської громади було вище за класичне римське право (3).

У зв'язку з тим, що в період західно-європейської революції 1848 року у слов'янофілів остаточно зникли надії на появу "науки суспільного побуту" у Франції, вони намагалися створити свою *теорію суспільного розвитку*. Її суть зводилася до того, що будь-яке суспільство перебуває в постійному русі; іноді бурхливий рух вражає очі навіть не дуже досвідченого спостерігача, іноді у край поволі і ледве помітно найважливішим поглядом. І.В. Кирієвський безпосередньо відзначав небезпеку для "розумного" суспільства "розбрату і боротьби, бо в суспільстві, звичайно побудованому на основі самобутнього розвитку своїх споконвічних засад, кожний перелом є небезпечною хворобою; закон переворотів, замість того, щоб бути умовою життєвих покращень, є умовою розпаду і смерті, бо його розвиток може тривати тільки гармонійно і непомітно, за законом природного зростання в однозначному перебуванні. Такому ідеальному суспільству він протиставив "суспільство штучне" (європейське), де розвиток відбувається "за законом переворотів, здійснюваних зверху вниз або від низу до верху, залежно від того, де партія, що перемогла, зосередила свої сили, і куди переважаюча думка його спрямувала (32). У зв'язку з цим слов'янофіли вважали корисною наявність опозиції, яка є "живою силою охоронною" і в критичні моменти корисна і небезпечна для влади. Будучи ідейними супротивниками революції, слов'янофіли не заперечували її історичної закономірності, обґрунтованості і неминучості на Заході. О.С. Хом'яков вважав, що зі всіх революцій найбільш беззаконною є революція військова (3). І.В. Кирієвський в 1852 р. доводив, що в західному суспільстві, заснованому на насильстві і пройнятому духом партій, переворот був умовою будь-якого прогресу, доки сам став вже не засобом до чогонебудь, але самобутньою метою народних прагнень (32). У програмному документі слов'янофілів (3) виділено два начала російської землі, які її "оберігали і зміцнювали" і були чужими "решті світу": "влада уряду, дружного з народом, і свобода церкви".

Після виходу Маніфесту 1861 р. К. Аксаков відкрито заявив про підтримку слов'янофілами царського уряду. Він першим намагався довести до відома верховної влади слов'янофільські ідеї. В листі до Миколи I він підкреслює, що в російському суспільному житті є два напрями: "західний" і "російський". Перший, сполучений з революційним началом, а антиреволюційний є російським напрямом. Тому К.С. Аксаков пропонує без пощади виганяти західну моду і західний одяг, щоб відвернути Росію від проникнення західних, революційних начал. Революція неприйнятна для слов'янофілів. "Росія ніколи не обожнювала уряду, ніколи не вірила в його досконалість і досконалості від нього не вимагала... дивилася на нього, як на справу другорядну, вважаючи першочерговою справою віру і порятунок душі – і тому революція абсолютно чужа Росії й існуючий законний порядок в ній міцний" (22). Російський народ не цікавиться питаннями державного і суспільного устрою, його інтереси – поза політичної сферою. Звідси виникає *ідея недержавності російського народу*, яка служить підставою для неможливості революції в Росії, міцності в ній засад самодержавної монархічної влади. "Монархія відверта, а республіка лицемірна".

Важливе місце у статті "Синоніми" К.С. Аксаков відвів визначенню поняття "народ" і характеристиці російського народу, який, як він вважав, не мав демократичного характеру, не являв собою низький клас, на відміну від Заходу. Народ, на думку К. Аксакова, є цільним, внутрішньо єдиним. Водночас він вводить поняття "публіка", яку проголосив "справою мавпування", що йде з часів Петра I, цим автор істотно доповнював *теорію "офіційної народності"*, яка у принципі не могла пояснити причину появи опозиційної суспільної думки і поширенням революційного і

демократичного руху. Російський народ характеризується ним як тихий, богобоязний, патріархальний у суспільному устрої і побуті, покірний властям, підкреслюючи при цьому "недержавність" російського народу і його вірність монархічним принципам. Простий народ, згідно з **теорією народності**, не хотів би мати іншої форми правління, окрім монархії. Ілюстрацією такого підходу був досвід 1612 року, коли після вигнання поляків народ насамперед обрав царя. У слов'янській теорії поняття "народ" як соціологічна категорія визначається суперечливе. К. Аксаков визначає його як натхненний єдністю моральних переконань союз "породи". Водночас він не бачив народу в Західній Європі: "В Західній Європі немає народу". Важливу роль для російського народу, на його думку, відіграє віра, бо православна віра є сенсом його життя, без неї він не має значення. Кріпосне, патріархальне селянство він вважав надійною опорою самодержавства, його головним оплотом у боротьбі з революційним рухом. К. Аксаков ідеалізував побут, весь віковий уклад життя російського селянства. Основним ворогом консерватизму є Захід, що вже півтора століття прагне заволодіти Росію, але "Слава Богу, він захопив тільки частину росіян, та і їм стає ясно, що це згубний західний шлях. Будьмо росіянами. Занурмося в глибину російського духу; ми знайдемо там неоцінні скарби, до яких ніколи не можна досягти шляхом насильницьких переворотів. Наш шлях є шляхом миру, шляхом внутрішнього, етичного, духовного переконання" (22).

Глибока консервативність слов'янофілів та ідейна близькість до **теорії "офіційної народності"** робили їх прихильникам царизму. В теорії "недержавності" російського народу важливе місце вони відводили уряду, його боротьбі з "західним" началом. З **теорії "недержавності"** К.С. Аксаков обґрунтовує ідею існування невід'ємних народних прав (свободи слова, думки, друку, автономності внутрішнього життя народу), які він проголосив правами неполітичними, що не підлягають контролю з боку держави. Іншими словами, на відміну від лібералів, які ставлять на перше місце права людини, ним на перше місце висувалося право народу, до якого належали народні права, а потім похідні від цього основного права – права людини (22). Критикуючи комунізм, Ю.Ф. Самарін вважав, що слов'янофільство вище за соціалізм, оскільки комунізм належить до вчення про асоціацію, про організацію промисловості і землеробства, про залучення робітничого класу до вигод продуктивності праці, як тиранія до монархії, як царювання Іоанна Грозного до влади царської (33). Перемогти європейський комунізм, захистити Росію і Європу від загрози революції можна шляхом здійснення глибоких соціальних реформ. Насамперед необхідне проведення селянської реформи, відміна кріпацтва, ідея про яке була закладена в основі слов'янофільської думки, об'єднуючи історико-філософські, суспільно-політичні та економічні основи слов'янофільської теорії.

Слов'янофіли виходили з уявлення про можливість узгодженого існування в російському селі двох форм власності: приватної, поміщицької власності на землю і общинного земельного володіння. Історичне право селян на землю одночасно передбачало непорушність земельних прав поміщиків. Верховне право власності на землю належить у Росії тільки державі. Поземельна община є гарантією нереволуційного розвитку Росії, умова, за якої неможлива в країні "язва пролетарства". Ідея "промислової общини" не дістала у слов'янофілів серйозного розвитку. Слов'янофіли відстоювали відміну кріпацтва, що, на їхню думку, було пов'язано з глибокими соціальними змінами, прослідкувати які вони намагалися за допомогою висновків "нової науки". З селянською реформою слов'янофіли пов'язували надії на особливий, нереволуційний шлях соціального розвитку Росії. Вони не мали скільки-небудь єдиної політичної теорії, їх суспільно-політичні ідеали зводилися до здійснення невизначеного перевлаштування державних і суспільних відносин, відповідно до виробництва і православного начала Стародавньої Русі. Їхні пропозиції, здебільшого, стосувалися проблем реорганізації місцевого управління, судового устрою і

судочинства, гласності і боротьби з хабарництвом чиновницького апарату. Позиція слов'янофілів у селянському питанні – це позиція найдалекоглядніших представників помісного дворянства, переконаних у приреченості кріпосних відносин і готових шляхом реформ запобігти вибуху незадоволеності кріпаків. Слов'янофільські кола були переконані в спільності інтересів російського царя і російського народу, причому останній, з їхньої точки зору, був упевнений в існуванні змови дворянства проти царя і народу і розглядав закони як перекручення дворянами волі царя. У слов'янофілів панувало переконання, що ініціатива у справі скасування кріпацтва повинна належати уряду, з яким вони були готові до співпраці.

Слов'янофіли підкреслювали переваги необмеженої монархії перед іншими формами верховної влади. Найкращою формою правління, засобом об'єднання уряду і народу для вирішення конкретних завдань внутрішнього життя А.И.Кошелєв бачив у створенні зборів виборних. Він першим із слов'янофілів запропонував царському уряду використати досвід земських соборів XVI – XVII ст, відновлення яких стало слов'янофільською мрією 1850-х років, скликання виборних від станів – альтернатива конституційному обмеженню самодержавства, умова внутрішнього спокою і переможного закінчення війни (16). П.В. Кирієвський вважав, що держава є устроєм суспільства, що має на меті життя земне, тимчасове. Церква ж є устроєм того ж суспільства, але має на меті життя небесне, вічне, якщо суспільство розуміє своє життя так, що в ньому тимчасове повинне служити вічному. Він був переконаним супротивником поліцейсько-бюрократичного ладу і єдиним зі слов'янофілів принципово висловлювався проти самодержавного правління (33). В галузі політичної теорії К.С. Аксаков є переконаним монархістом. Йому належить відомий вислів, що з часу Петра I самодержавство веде країну до революції (22).

Напередодні селянської реформи слов'янофілам властиво було давнє прагнення уникнути появи в Росії "язви пролетарства". Здійснення слов'янофільських планів щодо скасування кріпосних відносин дозволяло уникнути країні наслідування Західної Європи, шляху, рух яким загрожував характерними для західноєвропейського розвитку революціями. Активно відстоюючи ідею селянської реформи, слов'янофіли, по суті, пропонували помісному дворянству зробити свідомий вибір – реформи або революції. Реформа вимагала дій, пасивне очікування подій, "дворянська лінь", яку засуджував Ю.Ф. Самарін, вели країну до селянської революції (33). Зі скасуванням кріпацтва діячі слов'янофільства пов'язували надії на досягнення суспільного ідеалу, за якого можливе примирення всіх станів Росії, узгодження інтересів поміщиків і селян, "капіталу" і "праці".

В.А. Черкаський, будучи послідовним супротивником деспотизму, вважав, що розвиток цивілізації веде до торжества демократичних установ. Він виділяв два види демократії: ліберальну демократію, "яка прагне для своїх громадян лише громадської свободи", і "демократію унітаризму, яка передбачає повну рівність у всьому, повсюдну одноманітність установ". Його політичним ідеалом є самоврядні обласні установи, бо "тільки з їх допомогою за сприятливої їх дії та впливі на місцеве управління може принести якусь користь свідомо і несвідомо, що нині вимагається скрізь і всіма на відміну адміністративної централізації". Звершити цей "подвиг" покликаний російський государ (34). Це ще одне парадоксальне положення теорії слов'янофільства: самодержавний монарх – творець адміністративної децентралізації. Решта слов'янофілів не поділяли аристократичних уподобань В.А. Черкаського. "У Росії єдиний притулок торизму – чорна хата селянина". Ставлення К.С. Аксакова до аристократизму проілюструвати фразою; що "...для мене немає нічого богогіднішого можна за аристократію ... Аристократ – ворог народу і християнства" (22).

Слов'янофіли завжди заперечували **теорію канонічності**, божественного походження царської влади. Так, Н.І. Криловим в роботі "Критичні зауваження на твір п. Чичеріна "Обласні установи Росії в XVII столітті" зазначалася наявність

успадкування від двох великих монархій. "Від Візантії ми успадковували канонічний тип, а від монголів – світський, самодержавний, перетворивши його згідно зі своїм національним елементом" (35). І.С. Аксаков піддав критиці цю теорію, він відкидає теорію божественного права і виказану Н.І. Криловим ідею "канонічного" царя. (21). У цьому аспекті представляє також інтерес книга єзуїта І.С. Гагаріна "О примирении русской церкви с римскою" (1858), яка мала успіх у консервативних колах європейського суспільства (36).

Слов'янофіли в цілому дотримувалися загально ліберальному принципу того часу – "сильна влада і ліберальні заходи". Тому на початку 1862 р. вони виступили проти реакційного дворянства в особі дворянського конституційного руху, лідери якого виступали за обмеження самодержавства олігархічною дворянською конституцією з метою закріплення переваг дворянства в суспільстві. Погляди Ю.Ф. Самаріна відтворюють більш ранні політичні переконання слов'янофілів. Він відкидає теорію божественного права, підкреслює "народний" характер російського самодержавства: "У нас є одна сила історична, позитивна, – це народ, й інша сила – самодержавний цар" і заявляє, що народної конституції у нас поки що бути не може, а конституція не народна, тобто панування меншості, діючої без довіреності від імені більшості, є брехня і обман (33). Важливим у слов'янофільському вченні була ідея зближення дворянства і селянства, враховуючи те, що існувало соціальне напруження в селі, яке слов'янофіли розглядали як "процес всенародного виховання". І.С. Аксаков вважав, що саме дворянство, втративши значення привілейованого державного стану, внесе в земство «новий елемент освіти, свідомості та особи» (21).

Відмінною рисою слов'янофільства в перші пореформені роки було уявлення про "грамотну Русь", "освічений стан" або про "суспільство" як провідну силу розвитку Росії. Опозиція "німецькому" самодержавству, його ворожість російському народу, невіра в його творчі здібності стали причинами створення *теорії "суспільства"*. Будь-яка держава, відзначав К.С. Аксаков, самодержавна, конституційна або республіканська, не може діяти і проводити свої відправлення інакше, ніж за допомогою різних бюрократичних форм і порядків, захоплюючи сферу зовнішньої дії і зовнішніх відносин. "Суспільство" за своєю суттю завжди має прогресивний характер, відсутність суспільного життя прирікає народ на беззахисність, ... державу – на неспроможність"; "істинне забезпечення сили і свободи лежить в існуванні суспільства... без свободи етичної, неполітичної, без свободи духовного суспільного життя – немає істинної свободи, нікчемна будь-яка політична свобода" (22).

Так і залишившись незавершеною, ця теорія, проте, виявилася новим ступенем розвитку слов'янофільської політичної думки. Теорія "суспільства" стала ідейною для руху за самоскасування дворянства як стану, за безстанове земство, за свободу совісті, слова, друку і громадської думки, проти втручання держави в земські і церковні справи. Зв'язок теорії "суспільства" з політичним вченням раннього слов'янофільства є безперечним. Вона стала ідейною основою зближення слов'янофілів із представниками московських буржуазних кіл. Теорія "суспільства" жодною мірою не мала антидворянського характеру, навпаки, вона ставала головною інтелектуальною силою "суспільства", навички суспільної діяльності і високий рівень освіти забезпечували дворянству певні переваги перед іншими станами. Теорія "суспільства" швидко втратила свій первинний цілісний оптимістичний характер, виявилася порожньою.

Ю.Ф. Самарін, у свою чергу, доводив, що слов'янофільство ще не виробило "ідеали державного ладу, представництва". Він протестував проти *теорії солідарності* самодержавного правителя з діями останнього царського урядовця, вимагав відрізяти слугу від государя і дії слуги від державної волі, бо злиття образу самодержця "зі скороминущим і мінливим натовпом тимчасових правителів... затьмарює в поняттях суспільства світле уособлення верховної влади". Він малює свою *теорію "здорового політичного консерватизму"*, що відобразилася у всій нашій історії, як єдино можливу

в даний час". Дії верховної влади, необмеженої і безвідповідальної, не були безпомилкові (33). Ця теорія чимось близька бонапартизму, певним чином вона розвиває його ранні погляди на верховну владу як надстанову і народну. Характерна повна відсутність у теорії Самаріна слов'янофільських зіставлень "землі" і "держави". В цілому вона відобразила особливості слов'янофільського лібералізму пореформеного часу.

Водночас І.С. Аксаков розмежує сферу дії "держави" і "землі". Він вважає, що сучасне самодержавство – не ідеальне самодержавство слов'янофільських теорій, а тиранія. Тому він намагається вирішити традиційне слов'янофільське завдання – "утримати самодержавство в межах державної сфери і перешкодити його втручанням у сферу приватної свободи, в галузь церковну, у сферу особистої совісті й думки; як досягти цього, поза відомими конституційними формами". І.С.Аксаков виступає проти конституції, але загалом він висловлюється за обмеження самодержавства. Свою думку про моральний спосіб обмеження самодержавства він пояснював тим, що самодержавна влада в Росії вже обмежена в своєму ставленні до православ'я і до селянства. Жоден самодержавний цар не ризикне зрадити православну віру або відновити кріпацтво, бо буде "негайно скинутий з престолу загальним одностайним повстанням усього народу". Аксаков вважав, що "в цьому плані самодержавство так обмежено, що стільки не змогла б зробити ніяка письмова конституція" (28).

Ліберальні політичні ідеї цих представників слов'янофільства з часом позбулися специфічно слов'янофільських рис і розчинилися в політичній програмі земського лібералізму.

Третій етап розвитку слов'янства. Після падіння Російської імперії і створення держави на класових принципах і принципах егалітарної демократії розвиток ідей слов'янства не відбувся. Водночас сама ідея необхідності існування такої єдності постійно була в суспільній думці цього періоду. Якщо були відсутні теоретичні переконання слов'янства, то ідея слов'янської єдності в самому народі існувала, і ця єдність найбільш яскраво виявилася в період Другої світової війни при звільненні братських слов'янських народів від німецько-фашистських окупантів. Слід особливо відзначити в передвоєнний період вплив слов'янофільських ідей на формулювання основних положень германофільських теорій. Їх перемога призвела до виникнення теорії переважання німецьких інтересів над європейськими, що в практичній площині призвело до спроби германізації Європи і зіткнення з Радянським Союзом замість створення рівноцінних великих геополітичних просторів континентальних держав.

Слов'янофільська ідеологія сьогодні як ніколи є актуальною у зв'язку з кризою Заходу, котра, як і вважали слов'янофіли, визначаючи свою фактично глобалістську позицію, потребує загальнолюдського вирішення. Після розвалу радянської ідеологічної системи поява слов'янофільських ідей в цілому є закономірним явищем. Здебільшого слов'янофільські ідеї набули розвитку в Україні. Основний недолік рухів на цьому етапі полягає у запозиченні ліберальних ідей, відсутності чітко вираженої ідеології, не повною мірою відповідної ідеям слов'янства, у відсутності умов для розвитку таких ідей. Водночас слід зазначити, що ідеї панслов'янства є дорогими для народу пострадянського простору, який протягом довгої історії сумісного проживання познав переваги такої єдності при вирішенні зовнішніх та внутрішніх питань політичного характеру. В цілому теорії слов'янства відіграли свою роль на певному історичному етапі і сьогодні вони актуальні як ніколи. Теорії слов'янства потребують ретельного вивчення та впровадження деяких із них у практичну політичну діяльність сьогодення.

Примітки:

1. Аксаков К.С. Сочинения исторические, Т.1. – М.,1861. – С. 296.
2. Кириевский И. Письмо к А.И. Кошелеву. – Русский архив, 1873, кн. 2, С.1345 – 1346.
3. Хомяков А.С. Соч. в 8-ми т., Т. 8, прилож.3.

4. Савицкий П.Н. Географические и геополитические основы евразийства // Элементы. – 1993. – №3. С. – 51 – 54.
5. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М.: Москва, 1998. – 432 с.
6. Шелухин С. Звідки відбувається Русь. – Прага, 1929.
7. Кавелин К.Д. Собр. Соч. в 4-х т., 3, Спб, 1899, стлб, 1134 – 1135; 1146; 1163; 1167 – 1174.
8. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991. – С. 5.
9. Леонтьев К.Н. Панславизм і греки. – Спб., 1873.
10. Леонтьев К.Н. Византизм и славянство. Спб., 1868.
11. Ламанский В.И. Три мира Азиатско-Европейского материка / Под ред. Р.М. Князева. – Петроград, 1916. Він же. Изучение славянства и русское народное самосознание // Журнал министерства, 1867, №1. – С. 137 (2-я пагинация).
12. Семенов-Тянь-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России: Очерк по политической географии. – Петроград. – 1915. – С. 19 – 23.
13. Линницкий П. П. Славянофильство и либерализм. Опыт систематического обозрения того и другого. – Киев, 1882. – С. 1.
14. Чадов М.Д. Славянофилы и народное представительство. – Харьков, 1906.
15. Трубецкой С. Н. Исход к Востоку // Пути Евразии. Русская интеллигенция и судьбы России. – М., 1992.
16. Кошелев А.И. Записки (1812 – 1883). – Берлин, 1884. – С. 71, 76, 78. Воспоминание о Хомякове. – В кн.: Хомяков А.С. - Соч., т. 8. – С. 126.
17. Аксаков И.С. див.: Цимбаев Н.И. Славянофильство (из истории русской общественно-политической жизни XIX века). – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1980. – 274 с.
18. А. Д. Градовский А.Д. Старое и новое славянофильство. – 1878. Собр. соч. в 9-ти т. т. 6. – Спб, 1901. С. 162; 264 – 272.
19. Головачов А.А. Наш экономический недуг. – Русская мысль. – 1881. № 9. С. 356.
20. Леонтьев К.Н. Автобиография. – Литературное наследство. – т. 22 – 24. – М., 1935. – 446.
21. Аксаков И.С. Письма. В 4-х т., Т.1, С. 192; С. 458; Т.3. С. XIII, 243.
22. Цимбаев Н.И. Записка К.С. Аксакова “О внутреннем состоянии России” и ее место в идеологии славянофильства. – Вестн. Моск. Ун-та, сер. История, 1972. – № 2. – С. 48 – 51; Цимбаев Н.И. Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века). – М.: Изд-во Моск. Ун-та., 1986. – 274 с.
23. Riasanovsky N. Russia and the West in the teaching of Slavophiles: A study of rovantic ideology. – Cambridge, 1952 – Н. 149; 217 – 220.
24. Бродский Н.Л. Славянофилы и их учение. – В кн.: Ранние славянофилы. – М., 1910. С. LIV.
25. Бердяев Н.А. А.С. Хомяков. – М., 1912. – С. 185 – 186.
26. Страхов Н.Н. Борьба с Западом в нашей литературе. – кн. 1, Спб., 1887. – С. 466; кн. 3., Спб., 1896. – С. 294.
27. Миллер О.Ф. Славянство и Европа. – Спб., 1899, стлб, 1134 – 1135; 1146; 1163; 1167 – 1174.
28. Васильев А.В. Задачи и стремления славянофильства. – Пг., 1904. С. 24.
29. Дементьев А.Г. Очерки из истории русской журналистики 1840 – 1850-х гг. – М.Л., 1951. С. 364.
30. Флоренский П.А. Около Хомякова. – Сергиев Посад, 1916. – С. 42.
31. Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К.: Наукова Думка, 1992. – 512 с.
32. Кириевский И.В. Критика и эстетика. – М., 1979. – С. 379 – 380.
33. Самарин Ю.Ф. див. письма Ю Самарина “По поводу толков о конституції”. – В кн.: Цимбаев Н.И. И.С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России. 0. – М., С. 174; Письмо Ю. Самарина Е Черкасской от 21.06.1864 г- в кн. : Цимбаев Н.И. Славянофильство, М., 1986, С. 238 – 239.
34. Записка В.А. Черкасского “О лучших средствах к постепенному исходу из крепостного состояния” Трубецкая О.Кн. В.А. Черкасский и его участие в разрешении крестьянского вопроса. Материалы для биографии. Т. кн.2. – М., 1904. – С. 7 – 67. “О сочинениях Монталамбера и Токвиля” – Русская беседа. 1857, кн. 2. Критика. Перепечатана в кн.: Князь В.А. Черкасский. Его статьи, его речи и воспоминания о нем. – М., 1879. – С. 134 – 208.
35. Крылов Н.И. Критические замечания на сочинение г. Чичерина «Областные учреждения России в XVII веке». – Русская беседа. 1857. Кн.2. Критика, С. 145 – 146.
36. Gagarin I.S. La Russie sera-t-elle catholique. – Paris, 1858. – S. 82 – 83.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ДИЗАЙН ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ**Нечипоренко Юлія Сергіївна,**аспірантка кафедри політичних наук Інституту політології та права
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова,
м. Київ

У статті проаналізовано рівень законодавчого регулювання легалізації політичної партії та контролю за її діяльністю. Розглядаються шляхи консолідації численних партій для ефективного представництва інтересів різних соціальних верств населення. Зосереджується увага на ролі виборчої системи в умовах атомізованої партійної системи.

Ключові слова: політична партія, багатопартійна система, виборчі системи.

Политико-правовой дизайн политической партии в Украине. В статье проанализирован уровень законодательного регулирования легализации политической партии и контроля за ее деятельностью. Рассматриваются пути консолидации многочисленных партий для эффективного представительства интересов различных социальных слоев населения. Сосредоточено внимание на роли избирательной системы в условиях атомизированной партийной системы.

Ключевые слова: политическая партия, многопартийная система, избирательная система.

Political and legal design of a political party in Ukraine. The article analyzes the level of legislative regulation of political parties legalization and control over their activity. The ways of numerous parties consolidation for performing effective representation in the interests of different social groups are considered. Special attention paid to the role of the electoral system in atomized party system.

Key-words: political party, multi-party system, electoral system.

Відповідно до положень Конституції України єдиним джерелом влади є народ, який може здійснювати її шляхом представницької демократії. Саме вибори дають можливість демократичній еліті приймати загальнонаціональні політичні рішення від імені народу. І, як показує практика, на сьогодні складно визначити інші політичні організації, ніж політичні партії, які б краще репрезентували інтереси народу [7, с. 10].

Політичні партії відіграють особливо важливу роль в умовах трансформації політичної системи України як посередники між державою та різними соціальними групами суспільства, тому дослідження законодавчого врегулювання діяльності сучасної партії є актуальним і необхідним для подальшого становлення партійної системи.

Феномен політичної партії у своїх працях досліджували Г. Бюрдо, М. Дюверже (вчений заклав основу сучасної теорії політичних партій), Дж. Лапаламбара, Дж. Сарторі, Дж. Брайс та ін. Роль політичних партій у процесі формування й реалізації державної політики досліджувалась у роботах таких авторів, як Ю. Ганжуров, В. Кириченко, І. Кресіна, А. Слісаренко, С. Телешун та ін.

С. Рябов надає таку дефініцію політичній партії – це «добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів» [4, с. 474]. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» «політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного

розвитку, що має своєю –метою сприяння формуванню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [2].

Досліджуючи поняття політичної партії, український вчений Ю. Шведа виділяє два критерії, які характерні для партії: 1) якісно відокремлена група людей від інших членів суспільства або ж від суспільства в цілому; 2) наявність внутрішнього взаємозв'язку, партнерства та об'єднавчого начала [7, с. 40].

Вивчаючи різні підходи до визначення поняття “партія” українська дослідниця М. Росенко дійшла висновку, що ключовими критеріями є:

- партія – це носій ідеології чи власного бачення світу і людини;
- партія є організацією однодумців, яка має структуру та існує досить тривалий час;
- зазвичай метою діяльності політичних партій є прихід до влади та отримання керівних посад в органах державної влади;
- всі партії прагнуть залучитися підтримкою народу, починаючи від голосування і до здійснення безпосереднього впливу на маси [8, с. 50].

В Україні становлення багатопартійності розпочалося восени 1988 року, коли створена парткомом Київської організації Спілки письменників УРСР ініціативна група для забезпечення процесу перебудови розпочала свою діяльність із формування майбутнього Народного Руху України. Влітку 1988 р. у Львові засновано Українську Гельсинську спілку (УГС) членами Української громадської групи сприяння Гельсинським угодам (діяла з 1976 р.) [5, с. 451]. У березні 1990 р. відмінено ст. 6 Конституції СРСР, що означало кінець монополії комуністичної партії.

Першим випробуванням для партійної системи незалежної України стали вибори Президента, на яких переміг представник номенклатури Л. Кравчук (набрав 61,6 % голосів), Народний Рух представляв В. Чорновіл, отримавши 23,3 %, а ось кандидат від Української республіканської партії (до програмних установок слід віднести ідеї українського націоналізму) Л. Лук'яненко набрав 4,5 % підтримки електорату [5, с. 452–453].

Наступний крок у розвитку вітчизняної партійної системи – збільшення кількості політичних партій. На думку Е. Пуфлера, партійну систему складають не всі партії, які діють у країні, а лише ті, що взаємодіють між собою, державою та дійсно впливають на прийняття політичних рішень [6]. Відповідно до даних Єдиного реєстру громадських формувань в Україні спостерігається така динаміка збільшення кількості зареєстрованих політичних партій: у 1990 р. – 1, 1994 р. – 20, 1998 р. – 43, 2002 р. – 87, 2006 – 131, 2007 р. – 135. Станом на 24 жовтня 2012 року в Україні Міністерством юстиції зареєстровано 201 партію, про значну кількість яких громадяни практично нічого не знають. І саме Закон України «Про політичні партії в Україні» покликаний врегулювати такий порядок створення політичних партій, щоб кожна новоутворена партія була справді необхідною та представляла інтереси певної соціальної групи. Так, у ст. 10 згаданого Закону для створення політичної партії необхідно прийняти рішення на її установчому з'їзді, що підтримали не менше десяти тисяч громадян України, які відповідно до ст. 70 Конституції України мають право голосу на виборах. Підписати рішення мають громадяни з не менш як з двох третин районів не менш як з двох третин областей України, міст Києва та Севастополя та не менш як з двох третин районів Автономної Республіки Крим. Однак, на думку експертів Лабораторії законодавчих ініціатив, суттєвим недоліком є те, що Закон не встановлює джерело фінансування та порядок збору підписів для створення партії. Викликає питання і форма підписних листів, а також механізм контролю достовірності підписів. Так, за наявності фінансування зібрати необхідні підписи для засновників партії не є проблемою [1]. Таким чином, Закон не перешкоджає штучному створенню партій, які часто є технологічними проектами виборчих кампаній, що спричинює зниження довіри населення до політичних партій у цілому.

Експерти лабораторії законодавчих ініціатив пропонують такий механізм легалізації політичної партії: встановити вимоги щодо кількості місцевих партійних осередків (замість збирання підписів), які необхідно зареєструвати до реєстрації самої партії. Наявність таких осередків об'єктивніше засвідчує загальнонаціональний характер партії [1].

Членство в партії визначає ст. 6 Закону України «Про політичні партії в Україні», яка містить положення, що одночасно громадянин може перебувати лише в одній політичній партії. Однак законодавець надав не вичерпний перелік осіб, які не можуть бути членами партії. Вказанно суддів, працівників прокуратури, працівників органів внутрішніх справ, співробітників Служби безпеки України, військовослужбовців та працівників органів державної податкової служби, та не включено працівників інших правоохоронних органів [1].

До позитивних положень згаданого Закону слід віднести гарантію свободи опозиційної діяльності партії: у ст. 12 зазначено, що політична партія може публічно викладати і відстоювати власну позицію з питань державного та суспільного життя, давати критичну оцінку діям і рішенням органів влади, використовуючи державні та недержавні ЗМІ. Нормативно-правовий акт також передбачає, що органи державної влади України та органи місцевого самоврядування обов'язково повинні розглянути внесені політичною партією пропозиції.

Відповідно до ст. 18 згаданого Закону державний контроль за діяльністю партії здійснюють Міністерство юстиції України, Центральна виборча комісія та окружні виборчі комісії. Однак фінансовий контроль доцільно було б віднести до повноважень податкових органів, а до переліку контролюючих органів додати Генеральну прокуратуру та Службу безпеки України. Необхідно також детально прописати права та повноваження органів, що здійснюють контроль, щоб не відбулося надмірного втручання в діяльність партії з боку держави [1].

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про політичні партії в Україні» за поданням Міністерства юстиції чи Генерального прокурора політична партія може бути заборонена в судовому порядку за порушення вимог стосовно створення і діяльності політичної партії. На думку автора, слід чітко визначити ці умови, оскільки у такий спосіб можливо припинити діяльність навіть за невчасне опублікування щорічного фінансового звіту про доходи і видатки та про майно партії у загальнодержавному засобі масової інформації.

Розгляньмо законодавче регулювання виборчого процесу, оскільки метою створення та діяльності політичної партії є здійснення політичної влади внаслідок успішних виборів. Виділяють три основні типи виборчих систем: мажоритарну – кандидат по виборчому округу вважається обраним на підставі більшості отриманих голосів; пропорційну – депутатські мандати розподіляють між списками кандидатів пропорційно кількості голосів виборців; змішану – поєднання двох вищезгаданих систем.

Відомий французький вчений М. Дюверже сформулював три соціологічні закони, які пов'язують виборчу й партійну системи:

- 1) пропорційна виборча система формує партійну систему з численними незалежними одна від одної партіями з жорсткою структурою;
- 2) за мажоритарної системи у два тури голосування виникає партійна система з кількох партій, які тяжіють до взаємодії та компромісів;
- 3) мажоритарна виборча система в один тур голосування породжує двопартійну систему [6, с. 7].

Посткомуністичні країни, до яких належить і Україна, у 1990-х роках мали запровадити оптимальну виборчу систему, оскільки внаслідок спрощеної процедури реєстрації політичних партій перші парламенти згаданих країн виявилися неструктурованими [3, с. 174]. Наявність численних партій означала початок

становлення багатопартійності та засвідчила необхідність її належного законодавчого оформлення.

Більшість країн Вишеградської групи на початку 1990-х років запровадили пропорційну виборчу систему, і лише Угорщина – мажоритарно-пропорційну. За результатами парламентських виборів за пропорційною системою у Польщі у 1993 році до парламенту потрапило 8 політичних блоків, а у 2005 році – 5, у Словаччині у 1998 році та 2006 році – 6 блоків. Однак чисельність партій у регіоні все ж не зменшується, у Чехії кількість партій, що брали участь у виборах, збільшилася з 17 до 20, а в Угорщині так і лишилося 19 партій [3, с. 182–183].

Верховна Рада України першого і другого скликання обиралась за мажоритарною системою, а вже вибори до парламенту третього і четвертого скликання проводились за мажоритарно-пропорційною системою. Робота українського парламенту продемонструвала проблему міжфракційного переходу депутатів-мажоритарників і, як наслідок, неможливість формування більшості. Парламентські вибори 2006 року відбулися за пропорційною системою з низьким обмежувальним бар'єром у 3 %, і до парламенту потрапило 5 блоків, але більшості ніхто не набрав: Партія регіонів – 32,14 %, «Блок Юлії Тимошенко» – 22,29 %, Блок «Наша Україна» – 13,95 %, СПУ – 5,69 %, КПУ – 3,66 %. Як наслідок політичної кризи, було проведено дострокові вибори у 2007 році.

Згідно із Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. вибори до парламенту проводяться за змішаною виборчою системою: 225 депутатів обираються за мажоритарною виборчою системою відносної більшості у 225 одномандатних виборчих округах, а 225 – за пропорційною виборчою системою з закритими списками кандидатів у народні депутати від партій у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі (депутатські мандати отримують партії, що подолають 5% виборчий бар'єр).

Яка ж потрібна виборча система Україні в умовах великої кількості партій з відсутньою ідеологією та зневіри громадян у результативності представницької демократії? Розгляньмо переваги і недоліки мажоритарної та пропорційної систем, які з політичної точки зору можуть бути дієвим інструментом у боротьбі за отримання більшості місць у парламенті.

За функціонування мажоритарної системи добре організована партія має гарні шанси на перемогу та створення стабільного однопартійного уряду. Однак значна частина електорату за такої системи залишається не представленою у парламенті.

Сформований законодавчий орган влади за пропорційною системою відображає реальну розстановку політичних сил і сприяє розвитку багатопартійності. До недоліків системи відносять складність у формуванні уряду, оскільки часто немає домінуючої політичної партії з чітко визначеною програмою, і слабкий зв'язок між народним депутатом та виборцями.

Порівнюючи виборчі системи, неможливо визначити найкращу, все залежить від рівня розвитку партійної системи, історичних передумов, політичної свідомості громадян та низки інших чинників. Однак, на думку автора, для України є оптимальною пропорційна виборча система з високим прохідним бар'єром та відкритими списками. Як показує політична практика, партія влади під час виборів може залучати адміністративний ресурс, і для мажоритарника складно вести боротьбу за виборців у таких умовах, тому за кандидатом у депутати має стояти певна політична сила.

Оптимальна виборча система має сприяти політичному структуруванню парламенту, оскільки однією із ключових ознак вищого органу законодавчої влади є колегіальність, що означає прийняття загальнонаціональних політичних рішень визначеною сукупністю голосів членів парламенту, яка становить більшість.

Особливістю транзитних країн є орієнтація на лідера партії. від якого залежить її рейтинг. Як наслідок, громадяни голосують не за програму та відповідну ідеологію, а за певну особу. У 2006 році «Наша Україна» отримала незначну кількість голосів на парламентських виборах через низький рівень її почесного члена – В. Ющенко.

В українських партіях переважає авторитарний стиль управління. і зазвичай до лав партії вступають не через ідеологічні переконання, а для проходження до парламенту та отримання мандату тому маємо ситуацію, коли народні депутати мігрують з однієї фракції до іншої, що не дає можливості створити стійку більшість. Ю. Шведа відносить партію до демократичної, якщо партія дає змогу всім членам вільно висловлювати власні погляди, сприяє членству жінок, залучає до роботи всіх членів, толерантна до різних ідей, приймає рішення відповідно до узгоджених правил та процедур і робить лідерів відповідальними перед членами партії й прихильниками [7, с. 73].

На думку автора, демократизації української партії сприяв би чітко прописаний порядок висування кандидатів на вибори Президента України, Верховної Ради України та представницьких органів місцевого самоврядування у статуті політичної партії.

У становленні партійної системи важливу роль відіграє політичний клас держави, який в Україні в перші роки незалежності був представлений національно-демократичними силами, номенклатурою та випадковими особами, які долучилися до політичного життя «на хвилі псевдорадикального популізму» [5, с. 456]. Процесу становлення українського політичного класу притаманні такі особливості: а) він не зміг вирішити проблеми соціально-економічного характеру після проголошення незалежності; б) як наслідок непрофесійної діяльності, політичний клас втратив підтримку населення – навіть ті політичні сили, що приходили до влади зі значною підтримкою електорату, швидко її втрачали; в) в умовах політичної боротьби за владу політичний клас самоізолювався від народу; г) все більшої актуальності набуває проблема імплементації механізмів контролю за виконанням покладених на політичний клас суспільних функцій; д) має бути вирішена проблема оновлення політичного класу [5, с. 456–457]. За роки незалежності України політичний клас якісно змінився, з'явилися професійні політики та впливові політичні лідери партій і громадських об'єднань.

Існування різних політичних партій свідчить про плюралізм політичних думок, адже кожен громадянин прагне знайти представника своїх поглядів та переконань, але лише партія з чіткою організаційною структурою, власною програмою та електоратом зможе взяти участь у прийнятті політичних рішень і добитися відповідних змін у суспільстві. Та незважаючи на політичну дестабілізацію внаслідок потрапляння до парламенту дрібних партій, це необхідність для формування стабільної партійної системи, яка безпосередньо відображає політичну свідомість населення та його правову культуру. Тому законодавство України має сприяти консолідації дрібних політичних партій, забезпечувати їх діяльність та завдяки чітко визначеним нормам врегулювати політичну боротьбу за владу. На думку автора має існувати контроль громадян за виконанням передвиборних обіцянок політичних партій та оприлюднення результатів роботи вже парламентських партій.

Література

1. Аналіз Закону України «Про політичні партії в Україні» [Електронний ресурс] / В. Замніус, Д. Ковриженко, Д. Котляр, Г. Асланян // Часопис «Парламент». – 2001. – № 5. – Режим доступу: http://parliament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=101&iar_id=53&as=2
2. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
3. Зеленько Г. І. Політична “матриця” громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України: [монографія] / Галина Іванівна Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

5. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / [за заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова]. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – 576 с.
6. Пуфлер Е. Ф. Партийна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук. 23.00.02 / Е.Ф. Пуфлер ; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 18 с.
7. Романюк А. Партії та електоральна політика: [монографія] / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів: ЦПД – «Астролябія», 2005. – 348 с.
8. Росенко М. І. Виборчі системи в Україні: трансформація, становлення парламентаризму, утвердження демократичного врядування / Марія Іванівна Росенко; Львів. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – Севастополь: Кручинин Н. П., 2012. – 219 с.

**ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2012 РОКУ В УКРАЇНІ:
ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР
(НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Остапець Юрій Олександрович,

кандидат політичних наук, професор кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті аналізуються особливості організації і проведення парламентських виборів в Україні 2012 р. Окремо акцентується увага на регіональних особливостях парламентських виборів у Закарпатській області, характеризуються основні суб'єкти виборчого процесу та результати виборів.

Ключові слова: парламентські вибори, виборча система, політична партія, виборчий округ, електоральний бар'єр.

Парламентские выборы 2012 года в Украине: общенациональное и региональное измерение (на примере Закарпатской области). *В статье анализируются особенности организации и проведения парламентских выборов в Украине 2012 г. Отдельно акцентируется внимание на региональных особенностях парламентских выборов в Закарпатской области, характеризуются основные субъекты избирательного процесса и результаты выборов.*

Ключевые слова: парламентские выборы, избирательная система, политическая партия, избирательный округ, электоральный барьер.

The Political Parties Participation in the 2012 Parliamentary Elections: National and Regional Aspects (Case of the Zakarpattya Region). *The article deals with the specific characteristics of the 2012 parliamentary elections in Ukraine. Also the accent is made on the Zakarpattya's regional specifics of those parliamentary elections. The main electoral players and the electoral results are characterized.*

Key-words: parliamentary elections, electoral system, political party, electoral district, electoral barrier.

Парламентські вибори 2012 року мали дати відповідь на декілька важливих запитань, пов'язаних з майбутнім суспільно-політичним розвитком України. По-перше, який буде формат української партійної системи. По-друге, чи зможе Партія регіонів стати домінуючою партією в українському соціумі. У цьому аспекті слід врахувати те, що лідер партії здобув перемогу на президентських виборах 2009 р., а Партія регіонів – пізніше, на місцевих виборах 2010 року. Відповіді на поставлені запитання в кінцевому

результаті дозволять визначитися з майбутнім вектором розвитку Української держави загалом.

Саме тому підготовка до виборів почалася задовго до їх початку з прийняття закону про вибори. Парламентські вибори 2012 р., як і всі попередні, знову відбулися за новим законом. Закон про вибори був підтриманий 17 листопада 2011 року у Верховній Раді більшістю голосів. За нього проголосувала як провладна Партія регіонів, так і опозиційні партії. І це природно, оскільки вони створювали умови для майбутніх виборів, а відповідно і преференції для себе.

Законом була запроваджена змішана система виборів: 225 депутатів обираються за закритими партійними списками, 225 – в одномандатних мажоритарних виборчих округах. Така норма суперечить рекомендаціям Венеціанської комісії, яка пропонувала запровадити вибори за відкритими партійними списками. Проте така норма закону дозволяє провладній партії формувати більшість у Верховній Раді із кандидатів-самовисуванців.

По-друге, ліквідовано інститут партійних блоків та встановлено 5 % виборчий бар'єр. Це означає, що невеликі опозиційні партії можуть розраховувати на входження до парламенту лише через мажоритарні округи. Інший шлях проходження до ВРУ представників невеликих опозиційних партій – включення їх членів до виборчого списку великих партій. Ці норми закону сприяють проходженню до парламенту великих партій. Водночас вони спонукають до об'єднання малі політичні партії, що в майбутньому повинно привести до структурування партійного простору.

Запровадження змішаної виборчої системи закритих списків з 5 % виборчим бар'єром дало можливість експертам говорити про перемогу Партії регіонів ще задовго до виборів. Як показали результати виборів, саме так і сталося.

Що ж до інших новел виборчого законодавства, то слід зупинитись натаких: скасування голосування проти всіх, встановлення більш жорстких норм для голосування вдома, визначення грошової застави, відсутність максимальної межі виборчих фондів, нові вимоги щодо розповсюдження інформації про опитування виборців тощо [8; 17].

Отже, Закон про вибори депутатів ВР України, прийнятий 17 листопада 2011 року, має деякі позитивні характеристики і водночас низку процедурних норм, які вигідні виключно великим партіям, і насамперед Партії регіонів. До таких норм Закону слід віднести: його змішаний характер, 5 відсотковий загороджувальний бар'єр, заборона брати участь у виборах партійним блокам, формула розподілу депутатських мандатів Т. Хейра, закриті партійні списки, величина виборчої застави тощо.

Структурування політичного простору України напередодні парламентських виборів 28 жовтня 2012 року. Після завершення президентських виборів 2009 го та місцевих виборів 2010 року і поразки в них опозиційних сил останніми було зроблено правильні висновки про необхідність об'єднання. І розпочалось таке об'єднання створенням Комітету опору диктатурі. Комітет опору диктатурі (КОД) – політичне об'єднання, яке було утворене 5 серпня 2011 року і до складу якого увійшли парламентські й опозиційні на той час політичні партії «За Україну!», ВО «Свобода», ВО «Громадянська позиція», ВО «Батьківщина», ПП «Фронт Змін», Партія захисників Вітчизни, Європейська партія України, КУН, НРУ, УСДП ПП «Наша Україна», ПП «Народна самооборона», УНП, ПП «Пора», ПРП, РХП, Українська партія та інші. Члени об'єднання підписали Меморандум про узгодження спільних опозиційних дій і недопущення політичних репресій в Україні. Одноставності в діях лідерів політичних сил, які утворили КОД, не було. Навіть більше того, після прийняття Закону про вибори (17 листопада 2012) лідер ВО «Громадянська позиція» А. Гриценко, заявив про вихід із Комітету. Аналогічну заяву зробив і лідер ВО «Свобода» О. Тягнибок. Але незважаючи на суперечності, 22 січня 2012 року, в День Соборності і Свободи, опозиція підписала угоду, про спільні дії. В угоді йшлося про завоювання більшості в

парламенті за результатами виборів 28 жовтня 2012 року. Йдеться про те, що політичні партії, які підписали угоду домовилися не конкурувати на виборах в мажоритарних округах, а діяти за принципом «один округ – один кандидат від опозиції» [17].

Але так не сталося, тому що ПП «УДАР» (В. Кличко), ВО «Свобода» (О. Тягнибок) вирішили брати участь у виборах окремо. І, як показали результати виборів, це було правильне рішення. Об'єднана опозиція була представлена ВО «Батьківщина». 23 квітня ВО «Батьківщина» і ПП «Фронт змін» підписали Декларацію єдності для перемоги на парламентських виборах. 15 червня був підписаний документ щодо входження до Об'єднаної опозиції ВО «Громадянська позиція» А. Гриценка. Всього до складу Об'єднаної опозиції, яка спільно йде на парламентські вибори 2012 року, увійшло 6 партій: ВО «Батьківщина», ПП «Фронт змін», НРУ, ПП «Народна самооборона», ПП «За Україну», ПП «Реформи і порядок».

Того ж 15 червня прес-служба ВО «Батьківщини» повідомили про виключення зі складу КОД ПП «Наша Україна» за «систематичні порушення рішень КОДу та співпрацю з режимом В. Януковича».

Відтак ПП «Наша Україна» почала шукати собі союзників для участі у виборах. І вже 7 липня в Будинку вчителів у Києві політичні партії «Наша Україна», Українська народна партія та Конгрес українських націоналістів підписали декларацію про об'єднання. До декларації також приєдналось понад 30 громадських організацій, серед них «Просвіта», «Меморіал», Союз офіцерів України, інші молодіжні, громадські організації патріотичного спрямування. В декларації наголошується, що крім спільної участі у виборах, партії ставлять за мету формування єдиної української політичної сили. Нове політичне об'єднання правих політичних сил зберегло назву партії «Наша Україна». Раніше із переговорів про об'єднання вийшла партія П. Жебрівського Українська платформа «Собор».

Спостерігаючи за об'єднанням опозиційних сил рішення про об'єднання з Партією регіонів прийняла на своєму з'їзді ПП «Трудова Україна» (С. Тігіпка). Слід відразу констатувати, що таке об'єднання суттєво підсилило потенціал Партії регіонів напередодні парламентських виборів. Тривалий час в ЗМК йшлося про об'єднанчі перемовини Партії регіонів і ПП «Єдиний центр», але об'єднання не відбулося з декількох причин. Передусім небажання очільника партії В. Балог залишитись без власної партійної організації. Приклад С. Тігіпка є в цьому плані досить повчальним. По-друге, партія має власну структуру і вплив лише в Закарпатській області, електоральний потенціал якої незначний, а голосування виборців є прогнозованим і толерантним. По-третє, закарпатські регіонали також проти об'єднання через страх втратити вплив у регіоні.

Отже, головними суб'єктами виборчого процесу 2012 були такі політичні партії: Партія регіонів, ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція), ПП «УДАР», ВО «Свобода», Комуністична партія України

Загалом участь у виборчому процесі взяли 87 партій. 22 політичні партії зареєстрували свої списки. Напередодні виборів Українська платформа «Собор» відмовилась брати участь у виборах. Таким чином, до виборчого бюлетеня була внесена 21 партія. Всього ЦВК зареєстровано 5207 кандидатів, з них за партійними списками 2554, в одномандатних округах 2653 (самовисуванців 1151, висунуто політичними партіями 1502) [16].

Загалом за партії, які подолали виборчий бар'єр, було віддано 18991017 голосів виборців. За партії, які не подолали виборчий бар'єр, було віддано 1806189 голосів виборців. Виборча квота становила 84404. Відтак, 17 депутатських мандатів залишилось не розподіленими (1806189/84404), і в результаті перерозподілу їх отримали ті політичні сили, які подолали виборчий бар'єр. Загалом же можна зробити висновок, що український виборець чітко ідентифікував себе з певними політичними силами, а відтак політичні фантоми успіху на виборах уже вкотре не мали.

З 21 політичної партії, які брали участь у виборах, 16 завідомо не могли подолати 5 % бар'єр виборців. Їх кампанія була невиразною і непомітною. Водночас ці партії внесли виборчу заставу у розмірі 2 млн. грн. Відтак логічним є запитання: навіщо вони брали участь у виборах [22].

По-перше, чимало партій у результаті жеребкування здобули велику кількість місць у ОВК: ЛПУ – 219 місць, ПП «Русь єдина» – 225, ПП «Руська єдність» – 221, ПП «Руський блок» – 223, ПП «Союз анархістів України» – 220 і т. д. У такий спосіб партія влади формувала «ручні окружні комісії» для остаточного підрахунку голосів виборців. Прості математичні підрахунки свідчать, що, укомплектувавши ОВК представниками маргінальних, але підконтрольних партій, регіонали здобули більшість практично в усіх окружних виборчих комісіях [22].

По-друге, іншим завданням таких партій було відтягування голосів у опозиційних партій. Насамперед, це такі псевдоопозиційні партії, як ПП «Україно – Вперед!» та ПП «Наша Україна», які в сумі набрали 2, 68 % голосів виборців. Загалом же аутсайтери виборчої кампанії набрали 6, 81 % (1 398 169) голосів виборців.

11 листопада згідно з чинним законодавством ЦВК оприлюднила результати парламентських виборів 2012. Обрано було 445 народних депутатів. Партія регіонів – 185 депутатів, ВО «Батьківщина» – 101, «Удар» – 40, ВО «Свобода» – 37, КПУ – 32, ПП «Єц» – 3, Народна партія – 2, ПП «Союз» – 1, Радикальна партія О. Ляшка – 1, самовисуванці – 43. Іще у 5 мажоритарних округах (94, 132, 194, 197, 223) ЦВК визнала вибори недійсними через численні порушення при підрахунку голосів. ВР України рекомендувала ЦВК провести у вказаних округах повторні вибори.

Зовсім іншими були б результати виборів, якби вони відбувалися на пропорційній основі: Партія регіонів і КПУ – 144 і 64 місця відповідно, опозиція (ВО «Батьківщина», ПП «УДАР», ВО «Свобода») – 242 (більшість) (Див. Табл 1) [9; 16].

Таблиця 1

Результати виборів до ВР України 2012

Назва партії / результат	Загальнодерж. виборчий округ мандати / відсотки	Одномандатні виборчі округи	Всього депутат. мандатів	К-ть мандатів за умови пропорц. виб. сист. з 5 % виб. бар'єром
Партія регіонів	72 (30 %)	113	185	144
ВО «Батьківщина»	62 (25, 54 %)	39	101	124
ПП «УДАР»	34 (13,96 %)	6	40	68
КПУ	32 (13, 18 %)	–	32	64
ВО «Свобода»	25 (10, 44 %)	12	37	50
ПП «Єдиний центр»	–	3	3	–
Народна партія	–	2	2	–
ПП «Союз»	–	1	1	–
Радикальна партія О. Ляшка	–	1	1	–
Самовисуванці	–	43	43	–

Якщо говорити про регіональний зріз, то можна зробити такий висновок: Партія регіонів перемогла у 9 областях, АРК і Севастополі, а ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) в 15 областях та Києві. Як і на попередніх виборах, Схід та Південь голосували за Партію регіонів, Захід і Центр за – ВО «Батьківщина». Водночас за результатами виборів можна спостерігати взаємопроникнення Партії регіонів на Захід, а ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода» – на Схід (Див. Табл. 2) [9; 16].

Таблиця 2

Лідерство політичних партій за результатами голосування в загальнодержавному окрузі в регіонах України

Назва партії	Лідерство за результатами голосування в загальнодержавному виборчому окрузі
Партія регіонів	Автономна республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська (всього 9) області, м. Севастополь.
ВО «Батьківщина»	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області (всього 15), м. Київ

Отже, соціокультурне розмежування на Схід та Захід, яке має об'єктивний та історично обумовлений характер, і надалі залишається домінуючим у структуруванні партійної системи України, про що яскраво засвідчують результати виборів. Але слід констатувати той факт, що ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода» набрали значну кількість голосів на Сході, а Партія регіонів – на Заході. Йдеться про позитивну тенденцію формування загальнонаціональної підтримки політичних партій.

Вибори показали, що суспільство потребує третьої політичної сили. Оскільки ті, хто розчарувались у правлячій партії, голосували за комуністів, а ті, що у ВО «Батьківщина», – за ПП «УДАР» і ВО «Свобода». ВО «Свобода» залишилась єдиною ідеологічною політичною силою, причому націоналпатріотичного спрямування. Її високий рейтинг – це результат як антиукраїнської політики Партії регіонів (Харківські угоди, підписані з Росією 21 квітня 2010 р., Закон «Про засади державної мовної політики», прийнятий 5 червня 2012 р., та ін.) радикалізації суспільних настроїв, так і кропіткої багаторічної роботи у міжвиборчій період у всіх регіонах України.

Програла опозиція мажоритарні округи, отримавши 60 із 225 мандатів. Головна причина – ПП «Удар» відмовилася знімати своїх кандидатів, мотивуючи це тим, що за результатами соціологічного дослідження, проведеного на їхнє замовлення, рейтинг кандидатів ПП «Удар» був вищим, ніж у їхніх союзників. Практика показала зовсім інакший результат. За підрахунками аналітиків журналу «Гиждень», опозиція втратила 22 мажоритарні мандати через розпорошення голосів виборців: Вінницька обл. – 11, 14 округи; Волинська – 20, 21; Житомирська – 66; Закарпатська – 68; Запорізька – 82; Івано-Франківська – 87; Київ – 90, 96; Кіровоградська – 100, 101, 102; Миколаївська – 132; Рівненська – 155; Херсонська – 184; Хмельницька – 188, 190, 191, 193; Черкаська – 197, 199. Це свідчить про не до кінця узгоджені дії опозиції [11]. Водночас, незважаючи на неузгодженість дій опозиції, неконструктивність гасел на кшталт «Ми їх зупинимо», ВО «Батьківщина» і ВО «Свобода» зуміли нав'язати свій порядок денний виборчої кампанії. Зводився він до боротьби «добра» і «зла». Вибір, таким чином, був абсолютно спрощений. Опозиції вдалося це зробити, хоча в таку схему не вписувався В. Кличко, який жодного разу не виступив з критикою президента.

Вибори засвідчили неусталеність партійних уподобань виборців. Якщо підрахувати індекс Педерсена, то для України після парламентських виборів 2012 р. він становить 30,6. Стабільними вважаються партійні системи, які мають індекс Педерсена до 15. Інший емпіричний показник, який характеризує формат партійних систем, – це індекс ефективної кількості парламентських партій. За результатами виборів 2012 р. він становить 4,5. В 2007 р. він мав значення 3,3. Динаміка зростання індексу ($4,5 / 3,3 = 1,3$) показує збільшення ефективної кількості парламентських партій, це по-перше. І, по-друге, індекс ЕКПП (4,5) вказує на відсутність домінуючої партії. Таким чином, можна говорити про наявність в Україні тенденції до формування двоблокової партійної системи.

Головний же висновок виборчої кампанії 2012 р. такий: в Україні залишається надієвим цивілізований механізм оновлення вищого представницького органу влади відповідно до суспільних настроїв у державі, що є характерною ознакою так званої електоральної демократії.

А. Гросс, який очолював місію спостерігачів ПАРС, взагалі сказав, що парламентські вибори засвідчили тенденцію до нарощення авторитаризму в Україні, оскільки олігархи і гроші мають ще більше влади в Україні, ніж у 2002 р. Вони повністю контролюють державну сферу, а прийняття нового виборчого закону ще більше посилює їхній вплив.

Організація та результати парламентських виборів на Закарпатті. Вибори в Закарпатській області мають свою регіональну специфіку, що зумовлюється історичними традиціями електорального вибору, географічними чинниками, соціально-демографічними факторами та специфікою формування регіональної партійної структури. У цьому аспекті вдалим, на думку автора, є порівняння Закарпаття з Україною загалом, де: 1) Рахівський та Міжгірський р-ни мають проукраїнські політичні вподобання та асоціюються із Західним регіоном України; 2) Тячівський, Хустський, Великоберезнянський, Перечинський та Воловецький р-ни лояльні до провладної партії та мають проросійський світогляд, відображають Східний регіон країни; 3) Мукачівський, Іршавський, Виноградівський та Свалявський р-ни – найбільш прихильні до регіональних лідерів, відображають Центральну Україну; 4) Ужгородський р-н є своєрідним відображенням столиці, оскільки характеризується плюралістичним волевиявленням і схильністю до підтримки патріотичних сил; 5) Бергівський р-н – місце компактного проживання угорської національної меншини, що підтримують лідерів угорських партій («КМКС»–ПУУ та ДПУУ), фактично віддзеркалює електоральну специфіку Криму. І хоча таке порівняння є умовним, воно дає можливість зрозуміти, чому Закарпаття, яке належить до Західного регіону, голосує дещо по-іншому [1, с. 20–24; 18, с. 81].

Враховуючи вищевказані характеристики районів, переформування одномандатних округів 2002 р. відповідно до нового законодавства (яке не врегулювало конкретні правила при формуванні округів) значно змінило принципи ведення виборчої кампанії політичних партій. Єдиним цілісним округом залишився Ужгородський, а всі інші були розділені на 2-3 частини. Через те, що наш край є багатонаціональним, радикальні партії ніколи не користувалися популярністю. Важко уявити, щоб населення, яке окрім українців складається ще з угорців, румунів, словаків, чехів, ромів і т.д. змогло згуртуватися навколо таких крайніх ідеологій як націоналізм (ВО «Свобода») чи комунізм (КПУ). Відомий японський дослідник К. Мацузато, який в 90-х роках проводив дослідження в області, охарактеризував ментальність закарпатців як «парафіяльний інтернаціоналізм». При такій характеристиці значення мають поняття «закарпатець» – «незакарпатець» незалежно від національності. Тому успіх «чужаків» у політичній (електоральній) сфері видається можливим тільки за всебічної підтримки місцевої еліти [1, с. 20–24; 18, с. 81].

9 квітня під головуванням В. Шаповала відбулося засідання Центральної виборчої комісії, на якому вона встановила кількість одномандатних виборчих округів. Відповідно до відомостей Державного у реєстру виборців, кількість виборців станом на 9 квітня 2012 року становить 36 253 147 (Закарпатській області – 960 018). Орієнтовна середня кількість виборців в одномандатному виборчому окрузі становить 161 125 (визначається шляхом ділення кількості виборців на кількість одномандатних виборчих округів – 225). Відтак у Закарпатській області ЦВК затвердила 6 виборчих округів. Для порівняння: у Донецькій – 21, Дніпропетровській – 17, Харківській – 14.

28 квітня стали відомі межі шістьох одномандатних округів по Закарпатській області. Як виявилось, вони були сформовані таким чином, що ніхто з експертів не міг пояснити, яким принципом керувалися при встановленні їх меж. Після затвердження

меж округів в Ужгороді відбулася прес-конференція з цього приводу, в якій взяли участь В. Чубірко (ПП «Єдиний Центр»), В. Лунченко (ПП «Фронту змін»), В. Брензович (КМКС – ПУУ) та соціолог Ф. Шандор. Усі вони акцентували увагу на таких недоречностях при нарізці округів: а) відсутність угорського округу, який включав би місця компактного проживання угорців; б) Великоберезнянський і Перечинський райони, які розташовані в Ужанській долині, не повинні бути в одному окрузі з верховинськими районами; в) Мукачєво і Мукачівський район розділені по різних округах; г) 70 виборчий округ включає 5 районів області та інші [6; 14; 19].

Таким чином, нарізка виборчих округів у Закарпатті виглядає таким чином.

Одномандатний виборчий округ № 68. Центр – місто Ужгород. Межі: міста Ужгород, Чоп, Ужгородський район. Кількість виборців – 159 208.

Одномандатний виборчий округ № 69. Центр – місто Мукачєво. Межі: місто Мукачєво, частина Берегівського, Іршавського, Мукачівського районів. Кількість виборців – 160 169.

Одномандатний виборчий округ № 70. Центр – місто Свалява. Межі: Великоберезнянський, Воловецький, Міжгірський, Перечинський, Свалявський райони, частина Мукачівського району. Кількість виборців – 166 422.

Одномандатний виборчий округ № 71. Центр – місто Хуст. Межі: місто Хуст, Хустський район, частина Іршавського, Тячівського районів. Кількість виборців – 154 245.

Одномандатний виборчий округ № 72. Центр – місто Тячів. Межі: Рахівський район, частина Тячівського району. Кількість виборців – 173 489.

Одномандатний виборчий округ № 73. Центр – місто Виноградів. Межі: місто Берегове, Виноградівський район, частина Берегівського, Іршавського районів. Кількість виборців – 147 026 [5; 6].

Явка виборців у Закарпатській області залишилась традиційно однією з найнижчих по Україні – 51,61 %. На позачергових виборах 2007 року явка становила 47,61%. На місцевих виборах 2010 року участь у виборах взяло 54,8 % виборців [16].

Загалом така низька явка по області пояснюється високим рівнем трудової міграції (населення Тячівського та Міжгірського району переважно працює в Росії, а мешканці Виноградівського та Берегівського районів – у країнах Європи) та природними умовами в гірських районах. За останніми даними, більше 250 тис. закарпатців працюють за кордоном.

Результати парламентських виборів на Закарпатті в рамках пропорційної складової практично відображали результати парламентських виборів по Україні загалом. П'ятивідсотковий бар'єр голосів виборців подолали такі п'ять політичних партій: Партія регіонів, ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода», КПУ. Значно менше голосів (у два з половиною рази) у порівнянні з загальнонаціональними результатами здобула КПУ (Див. Табл. 3) [4; 16].

Таблиця 3

Політична партія	Закарпатська область	Україна
ПР	30,07%	30%
ВО «Батьківщина»	24,47%	25,54%
ПП «УДАР»	20,67%	13,96%
ВО «Свобода»	8,45%	10,44%
КПУ	5,19%	13,18%

Найбільшу підтримку в області дістали центристські партії: Партія регіонів, ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ПП «Єдиний центр» (мажоритарна складова). Уперше на Закарпатті прохідний бар'єр подолали відразу дві крайні партії – КПУ (ліва) та ВО «Свобода» (права). КПУ долала востаннє в Закарпатті прохідний бар'єр на парламентських виборах 1998 р. Перемога крайніх партій свідчить, по-перше, про

певну радикалізацію суспільних настроїв, і, по-друге, про зниження впливу на виборців із різних причин опозиційних та провладних партій.

Характерна особливість виборів на Закарпатті – наявність трьох практично «регіональних партій», які мають суттєвий вплив на волевиявлення електорату, про що свідчать результати попередніх виборів: ПП «Єдиний центр», Демократична партія угорців України та Партія угорців України (ТУКЗ). Жодна з цих партій не зареєструвала власних партійних списків, відтак вела боротьбу за депутатські мандати у мажоритарних округах. З указаних партій позицію зайняла тільки ДПУУ, яка підтримала Партію регіонів. Її очільник, мер м. Берегова, здобув прохідне місце у партійному списку Партії регіонів, і протягом виборчої кампанії його партійна структура і він особисто працювали на підтримку Партії регіонів та кандидатів від партії у мажоритарних округах (особливо відчутною така підтримка була у Виноградівському окрузі, де перемогу здобув І. Бушко) [7]. ПУУ – ТУКЗ та ПП «ЄЦ» офіційно не підтримали жодну з політичних партій, які були зареєстровані ЦВК.

Іншим «електоральним феноменом» Закарпаття являється наявність двох опозицій – ВО «Батьківщина» та ПП «ЄЦ», але, на відміну від інших регіонів, у нашому краї агітаційна кампанія ні ВО «Батьківщини», ні ПП «ЄЦ» не мали яскраво вираженого характеру. Проте інші аналітики говорять про наявність в області двох провладних партій: ПР та ПП «ЄЦ» [3].

Отже, маючи найбільший електоральний потенціал, перемогу на виборах за партійними списками здобула Партія регіонів.

Як уже відзначалося, виборча кампанія ВО «Батьківщини» (Об'єднаної опозиції) була невиразною, не структурованою. За всю передвиборчу кампанію так і не стало зрозумілим, хто є лідером партії, чи то А. Яценюк, чи А. Гриценко чи будь хто інший, хто входить до складу Об'єднаної опозиції (ОО). Аналогічна ситуація склалась і в області, де також було не зрозуміло, хто є лідером Об'єднаної опозиції О. Кеменяш чи В. Лунченко (лідер ПП «Фронт змін», який очолив виборчий штаб ОО).

Успіх ПП «УДАР» можна пояснити не тільки досить яскравою і добре побудованою виборчою кампанією, а й тим, що цю політичну силу до кінця виборчих перегонів не сприймали як серйозного суперника провідні політичні партії. До того часу, коли рейтингові соціологічні дослідження не почали показувати перевагу ПП «УДАР» не тільки по деяких багатомандатних округах, а й по одномандатних теж, жодної антиагітації проти неї не проводилося. ПР, як відверто конкуруюча партія, ближче до кінця виборів почала запускати по телебаченню ролики типу «Україні потрібні професіонали, а не спортсмени...» [23].

Несподіванкою стало стрімке зростання рейтингу ВО «Свободи» та КПУ, особливо на Закарпатті, де країні партій ніколи не користувалися популярністю. Націоналістична партія, піднялася швидше на патріотичних закликах на тлі бездіяльності влади, утримуючи свій стабільний електорат, і значною мірою заволоділа голосами невизначеного електорату, який обирав за принципом «аби тільки не пройшли знову старі партії» [2]. КПУ у порівнянні з минулими виборами вирізнялась досить масштабною агітаційною кампанією, що, знову ж таки, тягне за собою питання про фінансування, але питання про стосунок до партії влади й не виникало через те, що КПУ відверто заявляла про можливу співпрацю з ПР у парламенті у разі проходження 5% бар'єру.

У результаті «нарізки» виборчих округів угорська національна меншина практично позбулася права мати власного представника у законодавчому органі, оскільки створений у 2002 р. «Берегівський округ» був розділений на 2 частини. Це була основна причина невиразної участі у виборах угорських партій. Таким чином, «КМКС»– ПУУ була змушена виставити не одного, а двох кандидатів, по розділеному Берегівському округу – Гулачі Г. (ОВО № 69) та Ковача М. (ОВО № 73). Це рішення ЦВК було несподіванкою, якщо згадати, що ще в лютому навпаки йшла мова про

створення єдиного «Притисянського округу», який би представляв виключно угорську національну меншину. До нього мали ввійти угорськомовні населені пункти Ужгородського, Мукачівського, Берегівського та Виноградівського районів. Такого районування так і не сталося, внаслідок чого ні один з двох представлених кандидатів від КМКС не зміг отримати мандату. А проте за умови збереження меж Берегівського округу 2002 р. перемогу міг би здобути один із лідерів угорських партій [12; 13].

Загалом, парламентські вибори 2012 р. мали схоже політичне забарвлення з парламентськими виборами 2002 р., навіть не враховуючи аналогічність виборчої системи. Боротьба між партійними угрупованнями у 2002 р. велася так само між партією влади, яка схилилася до співпраці зі східними партнерами, та опозицією, яка мала прозахідні політичні вподобання. З опозицією в той час асоціювалася ПП «Наша Україна». Самі вибори 2002 р. також були своєрідною передумовою до майбутніх президентських виборів [15].

Незважаючи на всі вищеперераховані партійно-політичні вподобання електорату та вказані характеристики результатів виборів, можна зробити основний висновок – проведені парламентські вибори основоположно не змінили пріоритетне розташування партійно-політичних сил краю.

Мажоритарна складова парламентських виборів на Закарпатті. У всіх шести одномандатних округах області своїх кандидатів висунули: ПР (здобула першість у трьох округах), ПП «УДАР», Об'єднана опозиція та КПУ; ПП «ЄЦ» висунула кандидатів по 4 округах (здобула перемогу у двох). ВО «Свобода» висунула свого кандидата тільки по одному виборчому округу. Жодна з опозиційних партій загальноукраїнського значення не змогла отримати мандат за мажоритарною складовою в області.

За мажоритарних округах до ВР України від Закарпаття пройшли:

– 68 округ. З результатом 31,14% В. Ковач випередив свого опонента С. Ратушняка (19,51 %). В цьому окрузі Об'єднана опозиція не змогла висунути єдиного кандидата, відтак її голоси були розпорошені між трьома кандидатами (А. Сербайло (ВО «Батьківщина») – 12,07 %, П. Чучка (ВО «Батьківщина») – 16,8 %), Р. Буланов (ПП «Удар») – 6,62 %. Разом понад 35 % голосів виборців). У результаті вибори нею були програні.

– 69 округ. Перемогу здобув В. Балоба, набравши 49,42 % голосів. Друге місце у В. Шутка (Партія регіонів) – 14,20 %. Соціологічні служби друге місце пророкували З. Лендьелу (мер м. Мукачева). Відтак результат В. Шутка показав неоднозначні тенденції волевиявлення електорату в даному окрузі.

– 70 округ. Територіально цей округ був найбільшим, але у виборчій кампанії взяло участь усього троє кандидатів. На початку виборчої кампанії було зареєстровано шестеро кандидатів. Така кількість кандидатів по округу була зафіксована найменшою в Україні. Першим зняв свою кандидатуру самовисуванець М. Вегеш на користь представника від Об'єднаної опозиції О. Кеменяша. Наступним зняв свою кандидатуру С. Аржевітін, який балотувався як самовисуванець, але раніше асоціювався з партією ПП «НУ». Незрозумілим, без усяких пояснень із зникненням невідомо куди, було зняття представника від ПП «Удар» О. Кічковського. Після повернення О. Кічковський так нічого і не сказав про своє рішення.

Таким чином, боротьба за мандат у цьому окрузі велася між кандидатом від опозиції О. Кеменяшем, та кандидатом від ПР М. Ланьом. Кандидат від КПУ В. Алексій шансів на перемогу не мав жодних. За результатами виборів безперечно перемогу здобув М. Ланьо – 60,2% голосів, Друге місце посів О. Кеменяш з результатом 36,07%, О. Алексій здобув рівень підтримки – 3,72%.

– 71 округ. Перемогу здобув П. Балоба (ПП «Єдиний центр» з результатом 35,13 %, друге місце посів С. Деркач (Партія регіонів). Різниця між ними становила 217 голосів виборців. В. Балоба здобув 1 % перевагу завдяки Іршавський частині округу.

Тячівський і Іршавський райони відійшли до даного округу не цілком, а тільки частинами. Це ускладнило роботу в цих районах, оскільки вони поділені і не згруповані, що змушувало кандидатів вести персональну агітацію в кожному населеному пункті, а не через районні ЗМІ.

С. Деркач оскаржив рішення ОВК у суді, але безрезультатно. Переможцем виборів ЦВК оголосила П. Балогу. 8 лютого 2013 р. Вищий адміністративний суд України визнав вибори на цьому окрузі недійсними і рекомендував ЦВК провести повторні вибори. За результатами виборів свою посаду втратив очільник РДА.

Третє місце посів місцевий кандидат від ПП «УДАР» – В. Лазоришинець (21,06 %). Кандидат від опозиції – Б. Кинів, зняв свою кандидатуру напередодні виборів. Колишній голова м. Хуст – М. Джанда (УНП) здобув усього 4,31 % голосів.

– 72 округ. З результатом 54,67 % переміг В. Петьовка (ПП «Єдиний центр»). Високий рейтинг В. Петьовки – результат його багаторічної співпраці з жителями Тячівського та Рахівського районів. Друге місце з результатом 23,09 % здобув голова Тячівської РДА М. Шелевер. Програвши вибори, він був звільнений з посади голови РДА. Третє місце посів кандидат від ВО «Свобода» О. Куцин, набравши 8,95% голосів.

– 73 округ. По цьому округу було зареєстровано 10 кандидатів у депутати, але реальна боротьба велася між провладним кандидатом І. Бушком, та кандидатом від ПП «ЄЦ» І. Балогою. Подібно до «свалявського» округу, тут теж було найбільш проблематичним ведення виборчої кампанії, через те що до округу входило відразу три райони. Результати виборчої кампанії багато в чому залежали від угорської національної меншини, яка становила близько 40 % від загальної кількості виборців округу. Перемогу по округу отримав І. Бушко І. – 41,2 % голосів виборців (переміг в 72 дільницях округу), друге місце очікувано посів І. Балоба П. – 36,1 % голосів. І. Балози вдалося здобути перевагу лише в Іршавській частині округу, як за кількістю дільниць, так і за загальною кількістю відданих голосів. Найменш прогнозованим усе-таки залишався Берегівський р-н, і це видно навіть із результатів голосування. Віддана кількість голосів за обох кандидатів є практично ідентична. Незважаючи на те, що М. Ковач був кандидатом від КМКС, яка представляє інтереси угорців, він дістав усього 10,41 % підтримки. Оцінюючі його результати, рішення І. Гайдоша (керівник ДПУУ) брати участь у виборах за списками провладної партії виглядає цілком обдуманим і реалістичним. Опозиційні кандидати по цьому округу в сумі набрали трохи більше 9 % голосів: І. Петрушка (ВО «Батьківщина» – 4,88 %, О. Ленд'єл – 4,61 %. Результати решти кандидатів можна назвати символічними [4; 7; 10; 16; 20; 21; 23].

Отже, згідно з результатами виборів Закарпаття у ВР України представлено 11 народними депутатами. В мажоритарних округах – 3 кандидатами від Партії регіонів та 3 кандидатами від ПП «Єдиний центр». За партійними списками до ВР України від Закарпаття були обрані: Н. Шуфрич, С. Мошак, І. Гайдош (Партія регіонів), В. Лунченко (Об'єднана опозиція, ПП «Фронт змін»), В. Пацкан (ПП «Удар»).

Таким чином, вибори на Закарпатті знову продемонстрували регіональну специфіку голосування. Якщо в Західному регіоні перемогу здобуло ВО «Батьківщина», то на Закарпатті – провладна Партія регіонів.

Регіональні особливості організації і проведення парламентських виборів на Закарпатті обумовлені такими основними чинниками: географічним розташуванням регіону, історичним минулим, соціально-демографічними характеристиками електорату, специфікою формування регіональної політичної еліти, специфікою формування партійної структури краю.

Головний же висновок виборчої кампанії 2012 р. такий: в Україні залишається надієвим цивілізований механізм оновлення вищого представницького органу влади відповідно до суспільних настроїв у державі, що є характерною ознакою так званої електоральної демократії.

Література

1. Буткевич Б. Лояльні прагматики. Чим Закарпаття схоже на Донбас / Б. Буткевич // «Тиждень». – 2013. – №15 (11 квітня). – С. 20–24
2. Вибори 2012: падіння міфів-привидів довкола «Свободи» // Свобода. – 2012. – 13–19 грудня.
3. Вибори – 2012 на Закарпатті: 2 влади, 4 братів, 6 округів [Електронний ресурс] // «Закарпаття онлайн». – 2012. – 26 жовтня. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/102502-Vybyry-2012-na-Zakarpatti-2-vlady-4-brativ-6-okruhiv>.
4. Вибори в Україні до Верховної Ради відбулися: Партія регіонів посилює свої позиції в області // Закарпатська правда. – 2012. – 3–9 листопада.
5. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
6. Закарпатців розвели. Округи поділили // Р.І.О. – 2012. – 3 листопада.
7. Закарпатські угорці підтримали на виборах Партію регіонів у надії на місце в списку [Електронний ресурс] // «Час Закарпаття». – 2012. – 2 липня. – Режим доступу: <http://chas-z.com.ua/politics/zakarpatski-ugortsi-pidtrimali-na-viborah-partiyu-regioniv-u-nadiyi-na-mistse-v-spisku>.
8. Закон «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ВРУ. – Режим доступу до закону: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1665-15>.
9. Крамар О. Спотворене волевиявлення / О. Крамар // Тиждень. – 2012. – 2–8 листопада. – С. 8–11.
10. Куплений вибір. Результати по виборчому округу № 68 // Р.І.О. – 2012. – 3 листопада.
11. Леліч М. Мажоритарний беспредел / М. Леліч // Тиждень. – 2012. – 9–15 листопада. – С. 14–16.
12. Мартин В. Історія антагонізму / В. Мартин // Р.І.О. – 2012. – 24 березня.
13. Мартин В. Українсько-угорська безкомпромісність / В. Мартин // Р.І.О. – 2012. – 28 січня.
14. Нарізка округів. Балогу жорстко кинули // Р.І.О. – 2012. – 12 травня.
15. Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Ю. Остапець, М. Токар / Серія «Studia Regionalistika»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с.
16. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>.
17. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Проект «Парламентські вибори 2012: народний депутат очима виборців» (Центр Разумкова). – Київ. – 2012. – вересень. – 105 с.
18. Пашенко В. Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989 – 2006 рр. через призму електоральної соціології / В. Пашенко. – Ужгород: Вид-во «Карпатська вежа», 2008. – 87 с.
19. Петерварі Н. Закарпаття нарізали: інтрига зберігається / Н. Петерварі // Закарпатська правда. – 2012. – 12–18 травня.
20. Підкуп, фальсифікації, бійки, самогубства (Після виборів ми не прокинулися в новій країні) // Р.І.О. – 2012. – 3 листопада.
21. Пирович В. Закарпаття: Балога не зміг / В. Пирович // Коментарі. – 2012. – 2 листопада.
22. Фединець Р. Завдання партії виконано. Навіщо маргінальні партії брали участь у виборах / Р. Фединець // Тиждень. – 2012. – 9–15 листопада. – С. 18–19.
23. Хто, куди й для чого // Р.І.О. – 2012. – 18 серпня.

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ НА ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Коваль Наталя Іванівна,

аспірантка,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті досліджено особливості впливу політичної культури молоді на формування електорального простору Закарпатської області. Узагальнено результати прикладного дослідження (полінгу) політичної культури Закарпатської області. Авторка виділила критерії прояву політичної культури в молоді, а саме: критерій політичної свідомості (політична компетентність, політичні цінності, політична ідентифікація, політична довіра) та критерій політичної активності

(участь у діяльності партій, рухів, організацій, електоральна поведінка, протестна активність).

Ключові слова: політична культура, електоральний простір, прикладне дослідження.

Особенности воздействия политической культуры молодежи на формирование электорального пространства Закарпатской области. В статье исследованы особенности влияния политической культуры молодежи на формирование электорального пространства Закарпатской области. Обобщены результаты прикладного исследования (полинга) политической культуры Закарпатской области. Автор выделил критерии проявления политической культуры у молодежи, а именно: критерий политического сознания (политическая компетентность, политические ценности, политическая идентификация, политическое доверие) и критерий политической активности (участие в деятельности партий, движений, организаций, электоральное поведение, протестная активность).

Ключевые слова: политическая культура, электоральное пространство, прикладное исследование.

Features of an impact of the youth political culture people on the formation of the electoral area in Transcarpathian region. This article explores the peculiarities of the youth political culture influence on the formation of the electoral area in Transcarpathian region. The results of the applied research (Pauling) of the political culture in Transcarpathian region are generalized. The author allocated the manifestation criteria of the political culture in youth, namely the criterion of political consciousness (political competence, political values, political identification, political trust) and the criterion of political activity (participation in political parties' activities, movements, institutions, electoral behavior, protesting activity).

Key-words: political culture, electoral space, applied research.

Актуальність дослідження. Молоде покоління визначає тип політичної поведінки майбутнього дорослого члена суспільства, його погляди, орієнтації та цінності. Тому, на нашу думку, слід більше уваги звертати на формування політичної культури молоді. Систематизуючи результати нашого дослідження, ми дійшли висновку, що політична культура молоді суттєво впливає на формування електорального простору.

Вивчення проблеми формування політичної культури молоді в українському суспільстві та його впливу на формування електорального простору обґрунтовується тим, що вибір шляху розвитку країни припадає на плечі молоді генерації. Вивчення цієї проблеми актуальне як у науковому, так і в політичному плані.

У науковому контексті аналіз формування політичної культури молоді дозволяє без зайвих емоцій виявити закономірності розвитку політичної культури, спрогнозувати подальший перебіг подій, з'ясувати особливості політичної культури молодих людей та особливості електорального простору. До того, ж вивчення політичної культури молоді дає змогу скласти уявлення про подальшу політичну культуру та електоральний простір Закарпаття загалом.

З політичної точки зору важливо з'ясувати внутрішні та зовнішні фактори формування політичної культури, визначити критерії прояву політичної культури в молоді. Це дозволить чітко уявити перспективи розвитку політичної культури закарпатської молоді та її вплив на електоральний простір нашої області.

Мета роботи полягає в дослідженні особливостей і факторів формування політичної культури закарпатської молоді та вивчення впливу політичної культури на формування електорального простору.

Об'єктом дослідження є політична культура закарпатської молоді.

Предметом дослідження – особливості впливу політичної культури молоді на формування електорального простору.

Ступінь наукового вивчення проблеми. У процесі дослідження авторка використала широке коло доступних джерел і наукової літератури з проблематики політичної культури.

Відомо, що теорія політичної культури сформувалася у другій половині ХХ ст. завдяки працям американських дослідників Г.Алмонда та С.Верби. Вчені окреслили коло цієї проблематики та дослідили типологію і функції політичної культури. Поєднання їхніх ідей дає можливість визначити політичну культуру як домінуючі вірування, настанови, цінності, ідеали, почуття, оцінки політичної системи країни та своєї ролі в цій системі [1].

Спроби комплексного аналізу проблеми формування політичної культури сучасної молоді знаходимо в працях М.Білик [2; 3], І.Білоконя [4], М.Дроздової [7; 8], А.Карнаух [9; 10], Т.Поснової [11], Н.Пробийголови [12] та Н.Дембицької [6].

Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики зробила А.Карнаух, яка теоретично обґрунтувала основні проблеми у становленні політичної культури молоді в умовах демократизації сучасного українського суспільства, визначила та розробила зміст політичного виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах [10].

Варто зауважити, що в Україні відбувається процес переходу від тоталітарно-авторитарної політичної культури до ліберально-демократичної. Враховуючи, що політична культура закарпатської молоді – сегмент цілісної політичної культури українського суспільства, варто зазначити, що цей перехід притаманний зокрема і політичній культурі Закарпатської області.

Вивчаючи взаємовідносини виборців, які мають соціально-політичні позиції в електоральному процесі, електоральний простір являє собою постійно діючу, загальну умову перебігу електорального процесу. Змістом електорального простору є різноманітні політичні відносини, пов'язані із виборами. На нашу думку, істотну роль у цьому процесі відіграє політична культура, яка суттєво впливає на формування електорального простору.

Авторкою було проведено опитування серед представників закарпатської молоді. Метою прикладного дослідження (полінгу) стало виділення основних особливостей, факторів формування політичної культури та особливості впливу політичної культури на формування електорального простору Закарпатської області. У цьому прикладному дослідженні ми виділили такі критерії проявів політичної культури в молоді.

I. Критерій політичної свідомості:

1) політична компетентність: інтерес до політичних подій, можливості впливу на політичне життя країни, інформаційні джерела здобуття політичної інформації, політичні знання, політичні вподобання;

2) політичні цінності: життєві пріоритети, ступінь прийняття (чи неприйняття) свого українського громадянства;

3) політична ідентифікація: відчуття причетності до нації, держави, міста, району;

4) політична довіра: ступінь довіри до інститутів влади.

II. Критерій політичної активності:

1) участь у діяльності партій, рухів, організацій;

2) електоральна поведінка: участь у виборах, фактори політичних уподобань;

3) протестна активність: участь у підписанні листів і петицій, мітингах і демонстраціях, страйках, насильницьких діях.

Кожний критерій проявів політичної культури у молоді ми розбили на низку індикаторів.

1. Інтерес до політичних подій. Відповіді респондентів показують, що молодь намагається бути в курсі подій, які відбуваються в країні (57% опитаних), але варто зазначити, що досить високим залишається й рівень незацікавленості (15% респондентів не цікавляться політичним життям зовсім). Тільки 4% опитаних респондентів беруть активну участь у політичному житті країни. Слід зазначити, що активну участь у політичному житті бере молодь у віці 20–24 років. Найменше політичним життям країни цікавляться молоді люди віком 14–19 років.

2. Здатність впливати на політичне життя країни. У результаті проведеного дослідження та на основі одержаних результатів ми можемо констатувати: 54% респондентів вважають, що вони жодним чином не можуть впливати на політичне життя країни. Найбільш оптимістично налаштованими виявилися дві вікові групи (14–19 років та 20–24 роки). Найбільш песимістично налаштованими є представники вікової категорії 30–35 років. Варто зазначити, що в загальному для цієї вікової групи респондентів характерним є відкидання можливостей впливу на політичне життя країни. Протилежними є відповіді респондентів вікових груп 14–19 років та 20–24 роки, які заявили про повну впевненість у можливостях впливу на політичне життя країни. Однак не варто забувати про суттєві відмінності між цими двома категоріями. Першим двом, притаманне пасивне вираження політичної культури, сприймання без передачі іншому поколінню. Слід зазначити, що при утворенні нової сім'ї можливі певні зміни в політичній культурі особи.

3. Джерела одержання інформації. Найпопулярнішим джерелом одержання політичної інформації для молоді є ЗМІ (44% респондентів перші уявлення про політику одержали із ЗМІ), 37% – із сім'ї, 13% – у навчальному закладі, 6% – від однолітків. Цікавим є розгляд цього питання у віковому розрізі. Дві вікові групи (25–29 та 30–35 років) перші уявлення одержали із сім'ї, а переважний відсоток 20–24-річних – із ЗМІ.

Отже, одержані результати показують надзвичайно потужний вплив ЗМІ на формування політичної культури закарпатської молоді. Безумовно, ситуація, коли значна частина політичних уподобань та цінностей засвоюються за допомогою ЗМІ, не сприяє їх збереженню і сталому продукуванню. Зважаючи на комерційну основу діяльності сучасних ЗМІ, можемо говорити й про відсутність у тій інформації, яка ними подається, потрібних інструментів засвоєння та продукування цінностей політичної культури.

Якщо настільки високий рівень респондентів, яким доводилося ознайомлюватися з передвиборними програмами, то чи достатньо респондентам політичних знань? Враховуючи, що ніхто з респондентів не зазначив агітаційні листівки джерелом одержання політичної інформації.

Зважаючи на те, що рівень респондентів, яким доводилося ознайомлюватися з передвиборними програмами, високий, але й рівень тих, кому політичних знань не вистачає, також високий, то виникають запитання щодо факторів формування у молоді політичної культури.

4) Політичні вподобання опитаних нами респондентів формуються під впливом соціально-економічних умов (32% опитаних), у 24% – під впливом найближчого оточення, 17% – із ЗМІ, 15% – під впливом діяльності політичних партій, 12% – під впливом політичного лідера.

Якщо брати до уваги діяльність політичних партій та політичних лідерів, як фактор впливу на формування політичних вподобань молоді, то це виявляє аналітичні здібності респондентів, бо вони беруть до уваги безпосередню діяльність політичних партій та лідера. Але впливає проблема існування стереотипів у молоді щодо політичних лідерів. Якщо аналізувати вплив політичного лідера на формування

політичних уподобань у віковому розрізі, то найбільший відсоток респондентів, які вибрали цей варіант відповіді, припадає на респондентів із вікової групи 20–24 роки, тобто переважно студентів вищих навчальних закладів. Тому авторка для доведення своїх припущень про двозначність позитиву від одержаних даних, звертає увагу на погляди М.Хоменко, яка зазначає, що існує незначна кореляція між уявленнями студентської молоді про реальних політиків та уявленнями про «ідеального» політичного лідера. У свідомості сучасних студентів існують, головним чином, негативні соціальні стереотипи, які стосуються як реальних політичних керівників, так і окремих типів політиків [14, с. 51].

5. Політична довіра. На представників державної влади сподіваються опитані респонденти у віці 14–24 роки. На місцеве самоврядування – один респондент з другої вікової групи (20–24 роки). На громадські організації сподіваються респонденти з двох останніх груп (25–29 рр. та 30–35 рр.). На правоохоронні та судові органи сподіваються представники опитаної нами молоді у віці 14–19 років.

Показники політичної активності:

1) Участь у політичних партіях, рухах, організаціях.

Пасивне сприйняття політичної інформації не характерне для представників вікової категорії 30 – 35 років. Така участь характерна для представників перших трьох вікових категорій, особливо для респондентів, чий вік становить з категорії 14–19 років.

2) Участь у виборах. Результати дослідження ілюструють високу виборчу відповідальність молодих людей. Найбільший абсентеїзм ми спостерігали у респондентів з останньої вікової групи (молодих людей від 30 до 35 років).

3) Протестна участь. Для опитаних респондентів характерна низька політична активність. 50% відповідей полягало у тому, що респонденти обмежують свою роль у політичному житті суто голосуванням на виборчих дільницях. Варто зазначити, що молодь налаштована мирно вирішувати всі непорозуміння.

Отож закарпатська молодь характеризується намаганням бути в курсі подій, що відбуваються в країні. Ми зафіксували низькі показники реальної політичної участі та представленості політичного ціннісного рівня у структурі свідомості сучасної молоді.

Політична культура молоді Закарпаття відзначається певною місцевою специфікою. Політична культура населення нашого краю довгий час перебуває під впливом політичної культури поляків, чехів, словаків, угорців, і про це не варто забувати.

Суттєві характеристики політичної культури молоді, на відміну від представників старших вікових груп, перебувають у стані формування та становлення, хоч і відзначаються певними схожими особливостями.

Політичні вподобання молоді формуються переважно під соціально-економічним впливом. Мотивами політичної активності для багатьох є стабільність професійного положення, гарантії соціального статусу і його зростання, задовільні прибутки та умови праці.

Основним можливим мотивом підвищення інтересу у молоді до політичного життя є розуміння молодими людьми того, що будь-які події в країні безпосередньо чи опосередковано впливають і на їхнє особисте життя.

Література

1. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Електронний ресурс] / Г.Алмонд, С.Верба // Российский Университет Дружбы Народов. Система федеральных образовательных порталов. – Режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/81534>
2. Білик М. Особливості формування політичної культури сучасної молоді / Марія Білик // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 96–105.
3. Білик М. Особистісні чинники формування ідейно-політичних настановлень студентської молоді / Марія Білик // Соціальна психологія. – 2006. – № 1. – С. 54–62.

4. Білоконь І. Політичні події кінця 2004 року і соціально-політичні настановлення молоді / Ігор Білоконь // Соціальна психологія. – 2005. – № 4. – С. 21–32.
5. Галактіонова І.В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті роки / Ірина Володимирівна Галактіонова // Політична культура : теорія, проблема, перспективи. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2004 – С. 162–177.
6. Дембицька Н. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Наталія Дембицька // Соціальна психологія – 2008. – № 3. – С. 53–68.
7. Дроздова М. Зв'язок образів батьків і політичних авторитетів у дітей та молоді / Марина Дроздова // Соціальна психологія. – 2008. – № 1. – С. 67–76.
8. Дроздова М. Динаміка політичної свідомості студентів у процесі виборчої кампанії 2004 року / Марина Дроздова // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 32–44.
9. Карнаух А. Формування політичної культури молоді на сучасному етапі / Анна Карнаух // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 134–139.
10. Карнаух А. Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді / Анна Карнаух // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 82–89.
11. Поснова Т. Особливості формування політичної культури молоді / Тетяна Поснова // Соціальна психологія. – 2004. – № 6. – С. 17–27.
12. Пробийголова Н. Політична освіта як складова політичної соціалізації молоді / Наталія Пробийголова // Політичний менеджмент. – 2002. – № 1. – С. 128–138.
13. Статистичний щорічник Закарпаття за 2008 рік / Упоряд. Г.Д. Гриник. – Ужгород, 2009. – 558с.
14. Хоменко М. Образ політичного лідера в уявленні студентів / Марина Хоменко // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 46–53.

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕРЖАВНА МОВА» ЯК ЧИННИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ

Луцько Петро Євгенович,
аспірант,

Львівський національний університет імені Івана Франка,
м. Львів

У статті розглянуто поняття „державна мова” у першій українській „Конституції Пилипа Орлика” 1710 року, у конституції УНР 1918 року та в сучасній Конституції України 1996 року. Зроблено порівняльний аналіз чинників, які впливали на формування цього поняття у зазначені періоди. Термін „державна мова” не вживається у „Конституції Пилипа Орлика”, але його суть наскрізно проходить через цілий текст документа. Автори документа розуміли, що одна державна мова – мова титульної нації і можливість розмовляти, розвивати рідну мову – є природним правом кожної людини. У Конституції України 1996 р. питання про державність української мови було одним із центральних.

Ключові слова: термін „державна мова”, українська мова, „Конституція Пилипа Орлика”, конституції УНР, Конституція 1996 р., закон.

Формирование понятия «государственный язык» как фактора национального единства. В статье рассмотрено понятие «государственный язык» в первой украинской «Конституции Пилипа Орлика» 1710 года, в конституции УНР 1918 года и в современной Конституции Украины 1996 года. Сделан сравнительный анализ факторов, которые влияли на формирование этого понятия в указанные периоды. Термин «государственный язык» не употребляется в «Конституции Пилипа Орлика», но его суть насквозь проходит через целый текст документа. Авторы документа понимали, что один государственный язык – язык титульной нации и

возможность разговаривать, развивать родной язык – является естественным правом каждого человека. В Конституции Украины 1996 года вопрос о государственности украинского языка было одним из центральных.

Ключевые слова: термин «государственный язык», украинский язык, «Конституция Пилипа Орлика», конституции УНР, Конституция 1996 года, закон.

Formation of the concept "state language" as a factor of national unity. *In the article we considered the term "official language" in the first Ukrainian "Pylyp Orlyk Constitution" 1710, in the UNR Constitutions of 1918 and in the present Constitution of Ukraine 1996. We made a comparative analysis of the factors which influenced on the formation of this concept in the given period. The term "official language" is not used in the "Pylyp Orlyk Constitution", but its essence crossing through a text of the document. The authors of the document understood that one official language – the language of the title nation and the ability to speak, to develop their own language – is the natural right of every person. In the Constitution of Ukraine in 1996 the question of state of the Ukrainian language was one of the central.*

Key-words: the term "official language", Ukrainian, "Pylyp Orlyk Constitution", UNR Constitutions, Ukrainian Constitution 1996, the law.

Розвиток демократичної правової держави і формування громадянського, національно свідомого суспільства та української нації вимагає високого рівня розвитку конституційного права України, яке регулює найважливіші суспільні відносини. Українські Конституції були об'єктом дослідження істориків – О. Субтельного [21], Д. Дорошенка [4], О. Пріцака [18], правознавців – М. Василенка [1], О. Кресіна [13], літературознавців – М. Трофимука [22], В. Шевчука [26], мовознавців – Л. Масенко [23] [16], О. Данилевської [2], І. Фаріон [24]. Особливо актуальним є питання дослідження термінологіки цього права. У сучасній лінгвістиці дослідження факторів формування змісту поняття „державна мова” не здійснено. Тому метою статті є аналіз і порівняння змісту, який вкладали у поняття „державна мова” творці першої Конституції України, Конституції УНР 1918 року і автори сучасної Конституції України 1996 року.

У переліку завдань: 1) аналіз розуміння поняття „державна мова” в „Першій Конституції України” 1710 р.; 2) виявлення суті цього терміна у Конституції УНР 1918 року; 3) опис трактування у Конституції України 1996 р. поняття „державна мова”.

У праці “(У)мовна (У)країна” Л. Масенко зазначає: “Світовий досвід засвідчує вирішальну роль мовно-культурного фактора в становленні національних держав. В модерній історії таких держав поширення однієї мови як загальнонаціонального засобу освіти і творення культури стало найдієвішим чинником об'єднання населення в межах однієї країни. Ключову роль мови в утворенні національної держави і у досягненні національної єдності підтверджує абсолютне переважання в Європі країн, об'єднаних однією загальнонаціональною мовою. У 47 європейських країнах своя національна мова є державною (або офіційною) у 41 країні” [16, с. 9].

Отже, сміливо можемо говорити про те, що виникнення терміна “державна мова” пов'язане із формуванням національної єдності, а в результаті – творення національної держави.

Формування поняття „державна мова” тривало декілька століть, упродовж яких український народ відстоював свою державність. Як зазначає дослідниця О. Данилевська, „Початком політичної консолідації націй скрізь було мовне питання. Закріплення в українській суспільній свідомості за українською мовою статусу державної – важливий етап у визріванні української національної ідеї” [2, с. 61].

Багатовікова історія розвитку Конституції України відбувалася разом із становленням української мови. Тому українська Конституція має не лише свою історію виникнення, розвитку і становлення, а й історію розвитку мови Основного Закону. Усі українські конституції лягли в основу формування термінології конституційного права України.

Історія української Конституції налічує декілька століть. Її початком вважають 5 квітня 1710 р., коли було прийнято „Конституцію Пилипа Орлика”. Наступною була Конституція УНР від 29 квітня 1918 року. Певний внесок у розвиток української Конституції залишили також конституції УРСР 1919, 1929, 1937, 1978 років. Становлення завершилося прийняттям 28 червня 1996 року нової Конституції України.

1. „Конституція Пилипа Орлика” 1710 року.

Першими писаними конституціями тривалий час вважали Конституцію США 1788 р., Конституції Франції та Польщі 1781 р. Сьогодні науковцями об’єктивно обґрунтовано, що першою писаною конституцією була Українська Конституція 1710 року, прийнята 5 квітня в м. Бендерах, яка мала назву „Пакти й Конституції законів і вольностей Запорозького Війська”, або друга назва „Конституція Пилипа Орлика” [15, с. 3–4].

Після смерті Івана Мазепи 22 вересня 1709 року Пилипа Орлика обирають гетьманом. У день виборів було також проголошено державну Конституцію України – „Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького” [3, с. 10]. Конституція складалася з преамбули та шістнадцяти статей. Як зазначають дослідники [15, с. 7], прийняття цього документа було зумовлене почуттям патріотизму Пилипа Орлика і любові до своєї Батьківщини. Цей закон він вважав запорукою подальшого розвитку та незалежності України, відобразивши в ньому тогочасні ідеали української нації. Автор у преамбулі Конституції схематично виклав історію українського народу та Війська Запорізького, висловив ідею споконвічного прагнення українців до власної державності, наголошував про природне право кожної нації на самовизначення з-під чужоземного панування [15, с. 8].

„Конституція Пилипа Орлика” не містить окремої статті про мовне питання чи поняття „державна мова”. Не було у той час і жодних законів зі згадками поняття „державна мова”. Автори¹ не вважали потрібним і не ставили собі за мету висвітлення цього питання у Конституції: розуміння того, що окрема нація, окремий народ має свою власну мову, було очевидним і не вимагало акцентування. Варто зазначити, що й перші конституції Англії, Польщі, Франції та Америки також не мали у своєму змісті визначень про те, яка мова має бути державною чи обов’язковою. У європейській практиці, кожна унітарна нація допускала вільний розвиток усіх мов на своїй території, але державною мовою була мова її титульного народу.

Щоб уповні зрозуміти дух Конституції Пилипа Орлика, варто акцентувати на освіті автора. Орлик навчався у Києво-Могилянській Академії, яка в цей час була єдиним вищим загальноосвітнім навчальним закладом України й Східної Європи загалом. Повний курс навчання в Академії тривав дванадцять років. Освіта в цьому навчальному закладі на цей час відзначалася тим, що студентів навчали багатьох мов: грецької, латинської, польської, німецької, французької, єврейської і російської. Акцентувалось на вивченню руської (української) мови. У 1649 р. патріарх Єрусалимський Паїсій, відвідавши Київський колеґіум, писав, що в ньому є вчителі „високого мистецтва”, які навчають молодь „слов’янській мові як властивій” [5, с. 70]. Отже випускники Академії, а серед них і Пилип Орлик, добре володіли українською мовою і знали її граматику, це була рідна для них мова. У навчанні особливу увагу

¹ „...Поміж особами, – писав Пилип Орлик, – що обмірковували точки цього документа, були Войнаровський, Гордієнко, Горленко, Ломиковський, Мирович, Максимович... Були на нарадах і люди світського й духовного стану та численні знатні особи” – [15, с. 9].

приділяли також латинській мові, володіння якою було не лише ознакою освіченої людини того часу, а й давало можливість пізнати сучасну європейську науку. Усі ці факти свідчать, що Пилип Орлик володів латинською мовою не гірше за рідну, українську.

Текст Конституції написаний двома мовами: тогочасною книжною українською та латинською мовами. Латиномовний документ призначався для освічених випускників Києво-Могилянської Академії, козацької старшини. Ще однією причиною написання Конституції латиною було бажання донести суть цього документа до інших європейських країн, підтримкою яких хотів заручитися Пилип Орлик під час визвольної боротьби. Латинська мова в цей час була мовою міжнародного спілкування, якою писалися найважливіші документи цього часу у Європі. Текст латинською мовою підкреслював вагомість та значущість цього документа.

З іншого боку, пишучи текст рідною мовою, автор бажав зробити доступним його зміст і суть якнайбільшій кількості україномовних людей того часу – жителів міст та сіл, бо очевидно, що латинський текст не міг виконати такого завдання. Було б також незрозумілим, якби документ такого суспільно важливого значення не був написаний мовою тієї національності, для якої його склали.

Мовознавець І.Фаріон розкриває мовну свідомість творців цієї Конституції крізь призму базових термінів пам'ятки. Вона зазначає, що серед юридичних термінів були вжиті „природнеправо” та „права та волности”, що „є виявом традиційно прогресивної правосвідомості нашого народу та яскраво вираженої ідентичності” [24, с. 123].

Автори Конституції розуміли значення цього терміна так, як його сьогодні пояснюють провідні правознавці. Зокрема у словнику П.Шляхтуна „Конституційне право: словник термінів” це поняття визначають як „сукупність прав людини, які зумовлені самою її природою і не залежать від волі держави. Природними правами і свободами кожна людина наділена від народження” [27, с. 423]. Вживаючи цей термін, автори Конституції акцентували на праві людини на життя, свободу, на вільне володіння своєю рідною мовою та інші особисті права й свободи, яких зобов'язана додержуватися кожна держава стосовно своїх громадян.

Можемо робити перший висновок, що хоча поняття „державна мова” не вживається у „Конституції Пилипа Орлика”, але його суть наскрізно проходить через цілий текст документа. Той факт, що документ написаний тогочасною українською мовою свідчить про усвідомлення значення мови під час творення могутньої незалежної держави. Одна державна мова – мова титульної нації і можливість розмовляти, розвивати рідну мову – є природним правом кожної людини.

2. Конституція УНР 1918 року.

Наступною Конституцією за історичною хронологією є Конституція Української Народної Республіки, прийнята Центральною Радою 29 квітня 1918 року, в останній день існування Центральної Ради [15, с. 36]. Саме в цей період українська мова вперше здобула статус офіційної державної мови [25, с. 69].

На нашу думку, доцільно буде розглядати цей період не обмежившись лише Конституцією Центральної Ради, а взявши до уваги період трьох українських урядів – Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР. Ці уряди об'єднуємо в один етап, що характеризується початком „українізації” і запровадженням послідовної мовної політики [2, с. 54]. Розглядати питання формування поняття „державна мова” лише в одному з них, наприклад, мовній політиці Центральної ради, через те, що вона мала прийняту Конституцію, не доцільно, слід брати до уваги й закони про мову Гетьманату та Директорії, у яких використано поняття „державна мова”. Слід мати на увазі, що юридична норма про державний статус мови не обов'язково має бути сформульована в Конституції, цілком достатньо задекларованості цього статусу у законі.

Отже, „з перших місяців діяльності Центральної Ради було оприлюднено наміри змінити статус української мови”, вона мала стати офіційною мовою, яку потрібно було запроваджувати у школах, судах, урядах, на яку повинно було перейти усе діловодство [2, с. 58]. Офіційний статус української мови підтверджував „Статут Вищого управління України”, схвалений Центральною Радою 29 липня 1917 року. У ньому йдеться про те, що: „всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх на українській мові” [2, с. 59]. Статус „офіційна мова” діячі Центральної Ради витлумачували як такий, що забезпечував українській мові право бути офіційно вживаною поруч з мовою російською. З огляду на це, керівництво Центральної Ради не бажало удержавлення української мови, а лише легалізації її в офіційній сфері [2, с. 58]. У проекті Конституції Української Народної Республіки від 10 грудня 1917 року [19] і в Конституції УНР 1918 р., прийнятій Центральною Радою, також немає окремої статті чи згадки про поняття „державна мова”. На думку дослідниці О. Данилевської, така нечіткість термінологічного визначення статусу української мови в документах весни-літа 1917 р. зумовлена тим, що Центральна Рада орієнтувалася у своїх політичних поглядах на автономію в межах Російської держави, і це означало, що статус російської мови на території України як державної зберігався [2, с. 57].

І лише у кінці правління Центральної Ради, 24 березня 1918 р. ухвалено закон “Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері”. Пунктом 3 закону проголошувалося, що “мовою в діловодстві має бути державна українська” [2, с. 58]. Цим законодавчим актом вперше в українській історії відбулося закріплення за українською мовою державного статусу, вперше було вжито термін “державна мова” стосовно української. Статус української мови як державної, був одним з основних ознак, які підтверджували існування Української держави.

За часів правління уряду Гетьманату не було прийнято Конституцій, але було затверджено чимало законодавчих документів, які містили поняття „державна мова” для української і були спрямовані на розширення сфери функціонування української мови як державної.

Такими документами були: „Статус Державної Канцелярії”, прийнятий 14 червня 1918 року, накази міністра шляхів „Про заснування на залізницях курсів по українознавству” (29 травня 1918 року), „Про надсилку всіма інституціями Міністерства листувань на українській мові (15 липня 1918 року), „Про упорядкування курсів української мови” (2 серпня 1918 року), наказ Міністерства внутрішніх справ „Про вживання в слові і письмі Державної Української мови по Почтово-Телеграфному Відомстві” (26 липня 1918 року), розпорядження Міністерства освіти „Проляни навчання в учительських семінаріях” (15 серпня 1918 року), а також накази міністрів військових та продовольчих справ [2, с. 64]. Як вже зазначалося, після прийняття Центральною Радою закону „Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері” українська мова зберігала за собою статус державної і у час гетьманату Скоропадського. Хоча є свідчення, що у жовтні 1918 року П. Скоропадський зустрічався з представниками Київського товариства „Просвіта” імені Т. Шевченка й доручив розробити проект закону про державну мову в Україні [2, с. 65–66].

Якщо в уряді Гетьманату панували ще сумніви щодо статусу державної мови і чимало впливових діячів з оточення гетьмана Скоропадського ініціювали законодавче закріплення офіційного статусу російської мови, то наступний уряд – Директорія, характеризувався чіткою мовною позицією: українська мова повинна отримати статус державної [2, с. 71]. Доказом такої позиції є те, що одним із перших законів Директорії був Закон „Про державну мову в Українській Народній Республіці” від 1 січня 1919 року, перша стаття якого закріплювала за українською мовою статус державної. До того ж, такий самий Закон ухвалила 15 лютого 1919 р. Західноукраїнська Народна Республіка. Державність української мови була утверджена згодом і на Закарпатті – в

конституції Карпатської України, прийнятій 15 березня 1939 р. Такий статус передбачав вживання української мови в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічно-правових установах [2, с. 71]. Статус української мови як державної було передбачено і у проекті конституції Директорії УНР під назвою «Основний державний закон Української Народної Республіки» [2, с. 57]. Отже позицію уряду Директорії була спрямована на утвердження статусу української мови як державної і як мови української нації.

Отже, висновок другий: така мовна політика трьох урядів Центрально-Східної України свідчить про послідовність поглядів і законодавчої діяльності спрямованої на утвердження державного статусу української мови і поширення її у всіх сферах суспільного життя.

3. Конституція України 1996 року.

28 жовтня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР „Про мови в Українській РСР”, в якому сказано: „Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах життя” (ст. 2 розд. I) [6, с. 19]. Справу утвердження статусу української мови як державної призупинило й те, що певні політичні сили упродовж 1994 – першої половини 1996 рр. настійно домагалися проголошення російської мови як „офіційної” поряд із державною українською. Фактично, мова йшла про дві державні мови, оскільки термін „офіційна мова” в міжнародній практиці це синонім терміна „державна мова”. Визнання російської мови як офіційної призвело б до суттєвого обмеження функції української мови як єдиної державної мови [17].

У гострій політичній боротьбі, що тривала навколо тексту Конституції України 1996 р. [10], питання про державність української мови було одним із центральних. У Конституції України, прийнятій Верховною Радою 28 червня 1996 р., зафіксовано: „Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України” (ст. 10) [6, с. 15].

Щоб зрозуміти, що законодавець вкладає у поняття „державна мова”, розглянемо офіційне тлумачення Конституційного Суду України положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови: „Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя” [6, с. 115].

Далі у рішенні уточнено, у яких сферах публічного життя повинна використовуватися державна мова і коли знання української мови є обов'язковим: „Українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо)”; „Відповідно до чинних законів питання застосування української мови визначено щодо розгляду звернень громадян; діяльності Збройних Сил України та Національної гвардії України; видання друкованої продукції, призначеної для службового та ужиткового користування, що розповсюджується через державні підприємства, установи і організації (бланки, форми, квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо); “висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації; оформлення митних документів тощо”; „мовою виховання в дитячих дошкільних установах, мовою навчання і виховання в загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах є українська мова”; „володіння державною мовою є обов'язковою умовою для прийняття до громадянства України”; „службові особи державних органів, установ і організацій повинні володіти українською мовою”; „володіння

українською мовою є однією з обов'язкових умов для зайняття декількох державних посад (Президента, судді та судді Конституційного суду України)” [6, с. 115–118].

Отже аналіз „Конституції Пилипа Орлика” 1710 р., Конституції УНР 1918 року, Конституції України 1996 р. та низки законодавчих актів дав змогу простежити динаміку формування поняття „державна мова”. Виявлено, як поступово, упродовж зазначеного періоду, ставала конкретнішою мета – надати українській мові статусу державної: від декларацій „про природне право” до офіційного затвердження цього статусу в Конституції України. Вищенаведені факти ще раз підтверджують тезу, про надзвичайну силу мови як одного з головних факторів досягнення національної єдності. Утвердження в Україні мови етнічного населення як державної є єдиним шляхом консолідації населення. А функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення й перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя [16, с. 11].

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в аналізі та описі процесу формування змісту та обсягу поняття „державна мова” в усіх українських конституціях та законах.

Література

1. Василенко М. Конституція Пилипа Орлика. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – 36 с.
2. Данилевська О. М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР / Оксана Данилевська. – К., 2009. – 176 с.
3. Договори і постанови (Конституція Пилипа Орлика) / за ред. О. Алферова. – К.: Видавництво «Темпора», 2010. – 150 с.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1–2. – К., 1993–1995. – 349 с.
5. З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. Історія Києво-Могилянської академії. – К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2003. – 184 с.
6. Законодавчо-нормативні акти з питання функціонування української мови як державної: Збірник. 2 вид. / Упорядн. Ярослав Буряк і Ростислав Новоженець. – Львів: Астролябія, 2010. – 200 с.
7. Ізборник. Енциклопедія „Українська мова”. Термін державна мова. //http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um14.htm
8. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – Т. 2. – 726 с.
9. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – Т. 2. – 726 с.
10. Конституція України : офіц. текст : редакція від 4 лютого 2011 р. – К. : Видавництво „Майстер-клас”, 2011. – 80 с.
11. Конституція Української Соціалістичної Республіки (1919 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – Т. 2. – 726 с.
12. Конституція Української Соціалістичної Республіки (1929 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – Т. 2. – 726 с.
13. Кресін О. Конституція П. Орлика // Політологічні читання. – 1995. – № 3. – С. 257–261.
14. Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля / Вст. ст. О. Оглоблина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. – 80 с.
15. Кульчицький В. С., Бойко І. Й. Генезис та еволюція української конституції. Навчальний посібник для студентів юридичного факультету. – Львів, 2007. – 96 с.
16. Масенко Л. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 88 с.
17. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 398 с.
18. Пріцак О. Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем тогочасної України. // Дзвін, 1990. – № 2.
19. Проект Конституції Української Народної Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20\(12\)%2010.pr.konst.unr.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20(12)%2010.pr.konst.unr.php)
20. Статус української мови // http://uk.wikipedia.org/wiki/Статус_української_мови.
21. Субтельний О. Історія України. – К.: Знання, 1995. – 475 с.
22. Трофимук М. Перша Конституція України П. Орлика 1710 р. – К., Веселка, 1994. – 77 с.

23. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд.: Л. Масенко та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 399 с.
24. Фаріон І. «Конституція Пилипа Орлика 1710 року» крізь призму її базових когнітивних термінів / Ірина Фаріон // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» –2011. –№ 709. – С. 125–131.
25. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998.
26. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності: курс лекцій. – К., 1999. – 480 с.
27. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.

ДІАСПОРА ЯК СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ЕТНОСУ В УМОВАХ ІМІГРАЦІЇ

Ковач Євгенія Василівна,
аспірантка,

Бердянський державний педагогічний університет,
м. Бердянськ

Аналізуються соціально-філософські аспекти імміграції як явища. Дається оцінка діаспорних спільнот, що проживають за межами території України, їх формуванню, розвитку та збереженню ними власної національної та етнічної ідентичності в країні-реципієнті. Робиться висновок, що діаспора – це невіддільна частина історії та розвитку етносу, спосіб збереження його життєздатності в умовах еміграції, а діаспорні утворення допомагають іммігрантам зберегти національну ідентичність, самосвідомість, коло спілкування, допомагають залишатися у просторі рідної культури.

Ключові слова: імміграція, діаспорні утворення, етнос, ірредента, країна-реципієнт.

Диаспора как способ сохранения жизнеспособности этноса в условиях иммиграции. *Анализируются социально-философские аспекты иммиграции как явления. Дается оценка диаспорных общин, которые проживают за пределами территории Украины, их формированию, развитию и сохранению, ими собственной национальной и этнической идентичности в стране-реципиенте. Делается вывод, что диаспора – это неотъемлемая часть истории и развития этноса, способ сохранения его жизнеспособности в условиях эмиграции, а диаспорные организации помогают иммигрантам сохранить национальную идентичность, самосознание, круг общения, помогают оставаться в пространстве родной культуры.*

Ключевые слова: иммиграция, диаспорные общины, этнос, ирредента, страна-реципиент.

Diaspora as the method viability maintenance of the ethnic groups in terms of existence in the immigration. *Social and philosophical aspects of immigration as a phenomenon are analyzed. The Diaspora communities, that live beyond the Ukrainian boundaries, their formation, development and maintenance, perseverance of their own national and ethnic identity in the recipient state is estimated. It is concluded that Diaspora is an inalienable part of the ethnic group history and development, a method of its viability maintenance and Diaspora communities assist immigrants in perseverance of their national identity, self-conscience and sphere of communication, help them to remain in the space of national culture.*

Key-words: immigration, Diaspora communities, ethnic group, irredentism, recipient state.

Осмилення соціально-філософських аспектів сьогодення неможливе без включення у дослідницьке поле проблем, що породжені свободою пересування людей, а саме міграція, еміграція, імміграція, діаспора та інші, дотичні до названих. Останнім часом інтерес до вивчення окресленої проблематики зростає як у світових, так і у вітчизняних соціально-гуманітарних галузях науки. Особливої актуальності для України набувають дослідження відділеної від материнського регіону частини етносу, що становить більше третини від загального числа українців. Незважаючи на те, що проблема життя в діаспорі останнім часом неодноразово обиралась предметом наукових досліджень, не можна стверджувати, що тема є достатньо дослідженою. Це стосується і самого поняття «діаспора», адже загальноновизнаного розуміння змісту останнього у сучасному науковому дискурсі все ще не вироблено.

Наукова новизна запропонованого підходу полягає у тому, що діаспора розглядається нами як природна форма існування етносу та спосіб збереження його життєздатності в умовах імміграції.

Нагадаємо, що першопочатково діаспорою називали спільноту громадян давньогрецьких міст-держав, які мігрували на нові території з метою колонізації та асиміляції завойованих народів. Такі методи розширення життєвого простору були характерними для деяких давніх семітських народів. Дещо пізніше поняття діаспора почали використовувати виключно стосовно євреїв, які були виселені з Іудеї вавилонянами. Але згодом сфера вживання досліджуваного поняття розширилася до будь-якої етнічної групи, що проживає поза материнським етнорегіоном.

Сьогодні найбільш розповсюдженим є трактування діаспори як «сталого сукупності людей єдиного етнічного походження, що проживає в іноетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини (або за ареалом розселення свого народу)» [4, с. 33]. Діаспора розглядається як певна етнічна спільнота, що намагається зберігати рідну мову та культуру, підтримувати їх, сприяти їхньому розвитку в умовах перебування у чужому культурному просторі. Така культурно відмінна спільнота може бути побудована лише на ґрунті групової солідарності стосовно Батьківщини, на ґрунті тісних колективних зв'язків.

Як правило, діаспора – моноетнічні утворення, але іноді вони можуть бути і поліетнічними. Адже у ролі їх формування переважно виступає спільна країна походження, країна-донор, а етнічна приналежність сприймається як другорядна. Певні причини еміграції також можуть бути визначені як системоутворюючий фактор щодо діаспори [1, с. 27]. Так, представники останньої, «заробітчанської» хвилі української еміграції не схильні до активного діаспорного життя, позаяк політичні емігранти другої та третьої хвиль української еміграції утворили потужну діаспору в різних країнах світу. З огляду на це можна стверджувати, що діаспора виконує, крім етнокультурної, ще й етнополітичну або політично-ідеологічну функцію (опір, служіння Батьківщині, боротьба за її визволення та незалежність тощо). У цьому контексті діаспора виступає в ролі важливого зовнішньополітичного та економічного ресурсу, який останнім часом активно використовується різними країнами з метою створення суспільних, економічних, політичних, культурних та інших зв'язків.

З іншого боку, утворення діаспор можна пояснити, використовуючи евристичний потенціал концепції «виклику-відповіді» А. Тойнбі. Спираючись на цю концепцію, можна стверджувати, що діаспори виникають як відповідь на виклики асиміляції країни-реципієнта, що може мати різну інтенсивність у чужому культурному середовищі. Діаспорні ж утворення дозволяють етносу підтримувати на певному рівні власну національну ідентичність, самотність і тим самим підтримувати життєздатність етносу в умовах імміграції. Ця концепція яскраво виявляє свою сутність на прикладі української діаспори. Так, до моменту проголошення незалежності України у 1991 році головною місією діаспори була боротьба за створення суверенної держави. Після втілення цієї ідеї на практиці необхідність в існуванні діаспори як борця за

державність, як унікального носія національної ідеї та представника вільного українства зникла. І перед діаспорою постало важке питання пошуку нової ідеї, нових векторів та способів докладання зусиль, нового смислу існування. Тобто українська діаспора дістала новий виклик історії. Якою буде відповідь, поки що сказати важко. Однак наведений приклад є доказом того факту, що сам феномен діаспоризму може активізуватись або згасати залежно від історичної ситуації на Батьківщині та у країні-реципієнті. Крім того, не всі іммігранти прагнуть до постійного спілкування із співвітчизниками. Ядро діаспори утворюють лідери-активісти, які у разі необхідності мобілізують більш пасивну частину спільноти на захист інтересів самої етнічної групи або інтересів материнського етнорегіону. При цьому роль діаспори як самодостатнього суб'єкта, що несе відповідальність за збереження безпеки, може бути як конструктивною, так і деструктивною, агресивною. Іноді ж діаспори використовуються і як інструмент політичного маніпулювання. Тому роль діаспор у міжнародному соціокультурному просторі не можна недооцінювати.

У сучасному гуманітарному дискурсі використовують не тільки поняття «діаспора», а й близьке до останнього поняття «іредента». На відміну від діаспори, члени якої розпорошені по територіях держав, віддалених від історичної батьківщини, члени іреденти розселені компактно у державах, що межують з історичною батьківщиною. Високою є чисельність іредентних груп у прикордонних, прилеглих територіях. Наприклад, німці у Польщі (Сілезія) утворювали саме іреденту, а німці в Казахстані – діаспору, або росіяни в Україні живуть в іредентних групах, а у США – в діаспорних.

Підкреслимо, що, на відміну від еміграції, яка означає рух «з рідної країни», та імміграція, яка є рухом «в чужу країну», пересуванням у просторі, з метою облаштування в новій країні, діаспора означає не переїзд, виїзд чи в'їзд, не рух, а життя у певному місці (за сприятливих умов – самостійно обраному). Причому життя нормальне, повноцінне, життя людини, що прагне до укорінення на новому ґрунті. Відтак, у перспективі в країнах Америки та Європи діаспорні групи будуть переважати метропольні, адже сьогодні такі тенденції спостерігаються і з кожним роком посилюються. Можна навіть припустити, що з часом виникатимуть нові транслокальні, електронно-інтернетні спільноти, що взагалі не будуть мати певної територіальної прив'язки. Але це справа майбутнього.

Сьогодні ж саме діаспора не тільки підтримує, а й сакралізує етнонаціональну ідентичність і створює середовище, в якому іммігранти можуть відчутти себе «вдома». Зауважмо, що поняття «сакральне» у цьому випадку передбачає не релігійне розуміння святості, а священні для певної людини цінності та смисли повсякденного життя. На можливості нерелігійного трактування сакрального наголошував Е. Дюркгейм, розглядаючи цю категорію як основу людського буття та умови збереження глибини традицій і моральних настанов. Інший філософ та семіотик, В. Флусер, з цього приводу підкреслював: «Батьківщина – це святилище звичок. Святилище звичок – це, між іншим, і життя в рідній мові, щось саме собою зрозуміле та непомітне, як повітря, допоки раптово не опиняєшся у безповітряному просторі», поза межами рідної країни. У сфері рідної культури, у сфері сакрального особистість співвідносить себе зі смислоутворюючими складовими буття, вищими цінностями.

Іммігруючи, шукаючи та знаходячи нові ідентичності, людина все більше прагне до сакралізації національного, того, що надає їй відчуття ґрунту під ногами, почуття культурної укоріненості. Саме з локальним пов'язують сьогодні сакральність взагалі, а особливо в умовах імміграції, коли втрачається безпосередній зв'язок з батьківщиною, національне підґрунтя [2, с. 167–168]. Набувши статусу іммігранта, людина, передусім звертається до діаспори як природної форми існування етносу поза материнським регіоном. Адже діаспора в умовах імміграції забезпечує збереження локальних традицій та норм. Причому культурні й етичні традиції не є у цьому разі зовнішніми

приписами, а виступають основою ідентичності особистості, умовою формування солідарності з іншими людьми на основі національної культури та дозволять іммігранту запобігти ситуації замкненості, самотнього існування у власному маленькому світі.

Показовим є і той факт, що деякі представники діаспори відзначаються більшою національною свідомістю, ніж ті українці, які живуть на Батьківщині. Адже, людина, потрапляючи в чуже культурне середовище, намагається самостійно та за допомогою близьких зберегти свою ідентичність, докладає до цього всіх зусиль, включаючи підсвідомий захисний інстинкт. Відомо, що почуття до вітчизни на відстані значно посилюються. Згадаймо, наприклад, геніальні вірші Т. Шевченка про Україну, написані на чужині. Такі болючо-ностальгічні рядки могли з'явитися лише за умови наявності психологічного комплексу «втраченої батьківщини». «Хто пережив страшну операцію розриву з живим тілом Батьківщини, – писав Є. Маланюк, – хто відчував пекучий брак Батьківщини, як вічно роз'ятрену рану, хто задихався в чужому повітрі, у чужому підсонні, під чужим небом..., той зрозуміє психологічний стан емігранта» [3, с. 25]. Посилюється психологічний дискомфорт еміграції певними рисами ментальності українців, а саме: індивідуалізмом, інтровертністю і водночас бажанням самовияву, пошуками контактів та прагненням до соціального резонансу [7, с. 153].

Крім глибинних психологічних, серед проблем, що постають перед іммігрантами, найважливішою все ж залишається соціокультурна та економічна адаптація до нових умов життя. Основою цього процесу виступає лінгвістична адаптація. Адже від того, чи зможе прийняти іммігрант чужу мову, опанувати її як власну, багато в чому залежить успішність пристосування до нових умов життя, включення в інший соціально-економічний контекст та можливість буттєвого вкорінення на чужому культурно-історичному ґрунті [6, с. 15–16].

Сьогодні існує декілька варіантів лінгвістичної адаптації. Наприклад, «усиновлення чужою мовою» (Й. Бродський) в період адаптації – це, на думку деяких дослідників, найкраща доля іммігранта. Приймаючи чужу мову як рідну, людина практично «емігрує» в цю мову, входить в новий «дім буття» (М. Гайдеггер), що призводить до змін мислеобразів, форми суджень особистості. З одного боку, такий хід процесу адаптації є позитивним. З іншого – іммігрант переживає важке почуття втрати батьківщини, і збереження рідної мови як елемента культури є, певною мірою, компенсаторним механізмом щодо тяжкої втрати. Тому іммігранти схильні до сакралізації рідної мови як єдиної вітчизни. Крім того, збереження рідної мови виступає і як виправдання за втрату батьківщини. Згадаймо, наприклад, слова Є. Євтушенка: «Там, где нет эмиграции из языка – и самой эмиграции нету».

Таким чином, враховуючи складність адаптаційних процесів, найчастіше іммігрант вимушений прийняти позицію білінгва, що дозволяє йому, з одного боку, не втратити зв'язок з рідною культурою, а з іншого – успішно пристосуватися до життя у новій країні. Середовищем, у якому зберігається можливість користуватися рідною мовою в імміграції, і є діаспора. Невипадково діяльність більшості українських діаспор зосереджена навколо проблеми збереження мови. Саме задля вирішення цієї проблеми діаспорою створюються та використовуються такі засоби масової інформації, як газети, журнали, теле- та радіопередачі. З одного боку, це призводить до певної самоізоляції діаспорних спільнот, з іншого – з їх допомогою підтримується етнічна самосвідомість, що є світоглядним центром іммігрантів, зберігається самотутність та культурні традиції.

Культура займає особливе місце серед інших способів адаптації іммігранта та буттєвого вкорінення людини взагалі, адже виступає центром зосередження всіх проявів життя особистості. Творча життєдіяльність людини відхиляється від абстрактно-всезагального, позаяк корегується не тільки умовами, місцем, часом, характером реалізації цілей, потребами та інтересами, але й особливостями індивідів, їх

суб'єктивністю, системою екзистенціальних ідеалів та цінностей. Проте, така ситуація може призвести до втрати людиною автентичного коріння у разі неузгодженості екзистенціальних та соціальних цінностей. Тобто – шлях до адаптації та укоріненості є проявом всезагального, особливого та індивідуального в процесі культуротворення.

Саме діаспора в умовах еміграції створює умови для збереження етнічної та національної культури, для самозбереження та розвитку людини, створення об'єктивних та суб'єктивних можливостей для змін дійсності і самої людини, формування ціннісних та цільових настанов. Діаспора піклується про національну культуру та про людину як носія цієї культури. Адже культура як детермінанта людського буття допомагає їй розгорнутися в тому, що прагне здійснитися у бутті, бажає втілитися у власний неповторний образ. Існування діаспори не завжди забезпечує збереження всіх компонентів культури етносу (мови, релігії, побутових та інших традицій). Деякі з них можуть бути втрачені, але найважливіше тут – зберегти етнічну самосвідомість. Водночас діаспора є частиною населення країни проживання, громадянами цієї країни, тому самосвідомість членів діаспорних громад включає не тільки етнічну, а й державну приналежність. Останнє і дозволяє, зберігаючи коріння етнічної батьківщини, відчувати себе повноцінними членами суспільства країни проживання.

Відмінна точка зору представлена В. Трошинським та А. Шевченко, на думку яких, діаспора шукає сенс свого існування. Як дитина не живе виключно для матері, так і діаспора не існує для країни, з якої вона вийшла та без якої їй важко існувати [5, с. 97].

Відтак, можна зробити висновок, що діаспора є своєрідним суспільством, що зберігає свою єдність та водночас не відривається від існуючої реальності. Члени діаспорних громад мають ті ж турботи та проблеми, що й інші громадяни країни, проте коло їх інтересів ширше, а поле діяльності включає специфічні проблеми та відповідні організаційні структури, які забезпечують культурну активність іммігрантів. Діаспора створює можливості для збереження національної ідентичності, для реальної, природної участі іммігрантів «у житті спільноти, яка зберігає живими певні скарби минулого та деякі передчуття майбутнього» (С. Вейль).

Отже, діаспора – це один із видів природного існування етносу, невіддільна частина історії його розвитку; це спосіб збереження життєздатності етносу в умовах еміграції. Проте головним є те, що діаспорні утворення допомагають іммігрантам зберегти національну ідентичність, самосвідомість, коло спілкування, допомагають залишатися у просторі рідної культури.

Література

1. Библер В. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. – М.: Политиздат, 1999. – 413 с.
2. Вейль Сімона. Укорінення. Лист до клірика. Пер. з французької – К.: Дух і літера, 1998. – 300 с.
3. Маланюк Є. Книга спостережень: Фрагменти. – К.: Атика, 1995. – 236 с.
4. Тощенко Ж, Чаптыкова Т. Диаспора как объект социологического исследования // Социол. исслед. – 1996. – №12. – С. 25–29.
5. Трошинський В., Шевченко А. Українці в світі. Т. 15. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 155 с.
6. Цимбал Т. В. Буттєве вкорінення людини як соціально-філософська проблема. Автореф. дис. канд. філософ. наук – Київ, 2005. – С. 15–16.
7. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2006. – 341 с.

ПРОБЛЕМАТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ УКРАЇНИ ТА РУСИНСЬКЕ ПИТАННЯ

Кічера Надія Михайлівна,

викладач кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Значну частку населення України складають представники різних етнічних груп. Одним з невирішених етнічних питань у державі є питання русинської спільноти. Активісти русинських організацій неодноразово звертались до влади з проханням визнання їх національною меншиною. Поки що діалог є безрезультатним. Офіційна позиція влади та науковців – русини є етнографічною групою українського народу.

Ключові слова: русини, категорія, теорія, етнополітика.

Проблематика національного единства Украины и русинский вопрос.

Значительную часть населения Украины составляют представители различных этнических групп. Одним из нерешенных этнических вопросов в государстве есть вопрос русинской общины. Активисты русинских организаций неоднократно обращались к властям с просьбой признания их национальным меньшинством. Пока что диалог является безрезультатным. Официальная позиция власти и ученых – русины являются этнографической группой украинского народа.

Ключевые слова: русины, категория, теория, этнополитика.

The Issue of National Unity in Ukraine and Rusyn's Question. *A significant proportion of the population of Ukraine consists of representatives of different ethnic groups. One of the unresolved ethnic issues in the country is the issue of Rusyn community. The activists of Rusyn's organizations have repeatedly contacted to the authorities with the request to recognize their minority. The dialogue is inconclusive. The official position of the government and scientists – Rusyns are an ethnographic group of the Ukrainian people.*

Key-words: Rusyns, category, theory, ethnic policy.

Вихідною засадою методології цієї роботи залишається гносеологічне розуміння істини, зміст якої увесь час об'єктивно змінюється. Саме тому для дослідження складних питань сучасного соціуму, до яких можна віднести явище русинства – через різноманітність пояснення його походження, громадсько-культурних і політичних орієнтацій, навіть етнополітичну унікальність не тільки для України, але і для Європи, необхідно визначити методологічну основу, яка дозволить наблизитися до з'ясування статусу русинської спільноти та її впливу на формування етнополітики України.

Питання дихотомії «більшість меншість» поставало ще у стародавньому світі, зокрема в добу рабовласництва (легітимність права більшості, принцип рівності всіх вільних незалежно від етнокультурної приналежності, «раб – вільний громадянин» тощо). Стародавні філософи робили спроби знайти форму співіснування соціальних та етноплемінних меншин, яка б мала в основі забезпечення державним організмом для представника етнічної меншини рівних громадянських прав за умови особистої свободи. Унормованою ця практика стала набагато пізніше. Право переважної більшості сучасних держав передбачає визначення статусу і захист прав представників національних меншин та етнічних груп. У свою чергу, міжнародне співтовариство прийняло низку важливих міжнародно-правових документів, які захищають права національних меншин, корінних народів, етносів, і які повинні враховуватися державами у національній нормативній практиці. Ці положення стосуються захисту

громадянських, політичних, соціальних, економічних, релігійних, культурних, освітніх, мовних та інших прав кожної особи-представника національної меншини, тим часом як питання визначення статусу тої чи іншої спільноти є справою конкретної держави.

Окреслені вище питання взаємовідносин між державою, національними меншинами та етнічними групами, а також політичні взаємовідносини між власне етнічними спільнотами складають предмет однієї з провідних галузей політики – *етнополітики*. До сфери етнополітики, за визначенням українського дослідника О.В. Антонюка, входять «система законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюють держава, партії, громадські організації, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних зі специфікою їх етнокультурного розвитку; регулювання міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів» [1, с. 23–24]. Етнополітика, таким чином, охоплює усі без винятку сфери життєдіяльності етнічних спільнот: культурну, економічну, соціальну, духовну тощо [5, с. 61]. У контексті здійснюваного нами дослідження важливим є розгляд сучасних моделей етнополітики. О. Антонюк пропонує детальну класифікацію етнополітики залежно від мети, змісту, спрямованості, форм, методів здійснення, результатів [1, с. 25]. В американській політологічній науці виділяють класифікацію Дж. Ротшильда, який пропонує такі моделі етнополітики: вертикально-ієрархічну; «модель паралельної етнічної сегментації»; «перехрещена сітка» [17]. Найбільш поширеним серед сучасних дослідників є виділення двох моделей етнополітики – це асиміляційна (інтеграційна) та мультикультурна [21, с. 133]. Асиміляційна (інтеграційна) модель передбачає досягнення певного рівня гомогенності культури, а також максимально можливе формування однорідної культурної та етнічної єдності. Часто асиміляційну та інтеграційну моделі розглядають як дві різні. Асиміляційна (інтеграційна) модель несе в собі не тільки негативне забарвлення, в історичній ретроспективі вона була актуальною для більшості європейських країн. Мультикультурна модель в етнополітиці ґрунтується на концепції нації-поліса і спрямована на формування єдиної політичної, при цьому багатоманітної культурної, расової та етнічної спільноти в межах однієї держави [6]. Таку модель етнополітики намагаються втілювати на практиці більшість європейських країн, а зважаючи на низку ратифікованих міжнародних актів та власних нормативно-правових документів у цій сфері, і Україна.

Таким чином, аналізуючи питання статусу русинської спільноти в Україні та взаємовплив цього явища з етнополітикою держави, потрібно насамперед зупинитися на різних підходах до визначення статусу русинів серед дослідників. Забігаючи наперед, можна стверджувати, що в ареалі постсоціалістичних країн він варіює від визнаної у праві «*національної меншини*» до так званого «*етнополітичного феномена*», який лише набуває політичної суб'єктності, і зміст цих категорій буде пояснений нижче, як і зміст понять «етнічна меншина», «етнічна група» та «етнографічна група», які в різних європейських країнах використовуються стосовно русинів. Особливе значення у контексті цього дослідження має, насамперед, понятійне визначення «*національної меншини*» як категорії, набуття статусу якої вимагають українські русинські активісти.

З розвитком демократичних багатокультурних суспільств слід також наголосити на мобільності поняття «*національна ідентичність*». Мова вже не лише про суб'єктивне відбиття національної приналежності певної особи, – зміст поняття стає ширшим. На цьому етапі слід враховувати, що декларація національної ідентичності також включає визначення і зайняття певної позиції, захист чийогось місця і обов'язків у межах динамічної національної структури [26]. Можемо навести як приклад твердження канадського філософа Чарльза Тейлора про те, що сучасна ідентичність має частково політичний характер [26].

Водночас важливим залишається питання самоідентифікації. У сучасній етнополітологічній практиці часто виникають парадокси через зовнішню ідентифікацію [14, с. 310]. Це пояснюється рівнем правової обізнаності населення, у даному випадку ролі процедури самоідентифікації у процесі набуття національною меншиною правового статусу в державі. На підтвердження цього можемо навести тезу В. Тишкова – представника конструктивізму – про особистісний рівень етнічної ідентичності [18]. До певної міри етнічна спільнота – це лише сума індивідів, кожний з яких відтворює ідентичність для самого себе. Притім громадяни мають різні уявлення про свою етнічну ідентичність. Як стверджує український дослідник І. Варзар, «людина етнічна» «сидить у кожному з нас» [2, с. 100], тобто кожна особа має власну, лише їй адекватну форму самоусвідомлення та суспільно-політичний «ідейний статус». Однак у різних етносів та його окремих представників, ця форма свідомості постає у різних і політико-психолого-культурологічних проявах [2, с. 100]. Йдеться насамперед про світогляд людей, умови його формування, відповідні ціннісні орієнтації, норми поведінки, культуру загалом. Важливими є вплив суспільства на людину, відповідна соціалізація та інтеріоризація.

Для того, щоб кваліфіковано оперувати етнополітологічними категоріями стосовно явища русинства потрібно надати теоретичне пояснення феноменів «етносу», «народу», «нація», «національна меншина», «етнічна меншина», «етнографічна група», «етнічність», що можуть полегшити питання ідентифікації спільнот, представники яких називають себе русинами. Крім того, слід також дати концептуальне визначення цього феномена: мова про теорії націй та етносів, які можуть полегшити проблемне питання ідентифікації русинів. Логічним, на нашу думку, буде поділ основних напрямів розуміння етнічності, нації та народу, а також безпосередньо авторських концепцій, на західних та східноєвропейських дослідників. Звичайно, поділ є умовним, територіальним, але він дає змогу розуміти різний методологічний і теоретичний підхід дослідників на проблему народів і націй та їх інтерпретацій.

Одним з найбільш інструментальних понять є «етнос» (з грец. «рід», «народ», «плем'я») – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою (але не завжди), історією (часто вигаданою), традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом [15, с. 194]. Відповідно до політологічного словника, який був підготовлений колективом українських авторів, *народ* – це змінна спільнота соціальних груп, яка включає в себе на різних етапах історії класи і прошарки, що беруть участь у розв'язанні проблем суспільного розвитку [15, с. 376–377]. *Нація* ж відрізняється від народу сукупністю стійких сутнісних характеристик – мова, звичаї, культура, релігія, історія, територія тощо [15, с. 396]. Крім того, як відзначає чимало дослідників, що розглядають націю як політичне утворення, неодмінним її атрибутом вважають наявність власної держави. Український дослідник Г. Касьянов наполягає виключно на етнічності для позначення більшості сучасних спільнот, об'єднаних етнічними ознаками, як найбільш всеохоплюючій.

Враховуючи етнокультурний зміст понять, у літературі часто поняття «етнічної групи» вживають як синонім поняття «народ», «етнічна спільнота» (етнос) та «національність». Хоча в плані змістового наповнення це поняття є відмінним від пануючого уявлення про етноси (народи) як «історично сформовані стійкі людські спільноти» [18]. Не виключеним є виникнення у майбутньому нових етнічних спільнот. Відповідно до конструктивістської теорії В. Тишкова, сучасні інтерпретації етнічності відрізняються не внесенням додаткових ознак, а додаванням у їх перлік «уявлення про ці ознаки» [18].

Зауважимо, що в англо-американській соціальній і культурній антропології термін «етнос» практично не вживається. Основними категоріями є саме «етнічність» та «етнічна група», до яких відносять навіть релігійні та етнорасові спільноти. Розглядаючи категорію «етнічного», основну увагу приділяють особистісному

сприйняттю цього феномену, тобто етнічній самоідентифікації [19, с. 54]. Слід сказати, що термін «*етнічність*» набув наукового змісту з розвитком інструменталістських та конструктивістських теорій у науках про суспільство. Відповідно до «Словника расових та етнічних відносин», який витримав декілька видань з 1984 року, «*етнічність*» [25, с. 119] – це група, яка володіє певним ступенем зв'язків і солідарності, складається з людей, які мають, принаймні латентно, уявлення про спільне походження та інтереси [25, с. 119]. Етнічність у цьому випадку є настільки реальною, наскільки цього хочуть члени групи. Вона з'явилася як культурний феномен, але є також своєрідною відповіддю на матеріальні умови розвитку. Британська дослідниця Ф. Ентіяс говорить про етнічність як про знаряддя для різних політичних проектів. Загалом етнічність та етнічну групу можна характеризувати таким чином: 1) етнічність – термін, що використовується для виділення різних груп; 2) етнічна група базується на спільності суб'єктивних уявлень, понять про походження, інтереси та майбутнє (або їх комбінації); 3) матеріальні обмеження є найсприятливішою умовою для підвищення рівня поширення почуття етнічності; 4) етнічна група не є «расою», хоча інколи групи з етнічною організацією розглядаються деякими дослідниками як раси; 5) у деяких випадках етнічність може використовуватись як політичний інструмент, в інших – як захисна стратегія; 6) етнічність може бути важливою лінією розколу в суспільстві, хоча вона безпосередньо і не пов'язана з класовими факторами [25, с. 124].

Найбільш поширеним є визначення «етнічної меншини» як самоусвідомлюваної групи громадян держави, яка є кількісно меншою, членам якої притаманні спільність походження й етнокультурні характеристики, відмінні від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище в суспільстві, колективна воля до виживання і прагнення до рівності з більшістю населення. Національну меншину від етнічної відрізняє наявність політичних характеристик, іншими словами національна меншина – це етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка перебуває на третій стадії етнічного ренесансу, тобто стадії політизації, активної участі у політичному житті держави [1, с. 188–189]. Що ж стосується етнографічної групи, то це частина народу, етносу, яка визначається своєрідними локальними особливостями традиційно-побутової культури, місцевого діалекту, локальними назвами, етніконімами, самоназвами, але при цьому визначальним для всьої групи є етнокультурна спільність з народом, до якого вона належить [10].

Оскільки, вагомою є роль лідерів русинських організацій, зокрема конгресів, світових та національних рад, національно-культурних товариств, представників органів влади в еволюції вимог русинського руху, набуття спільнотою політичної суб'єктності, то не можемо оминати увагою категорію «*етнічна еліта*». Відповідно до визначення, запропонованого О. Куць, це група людей, яка гуртує й мобілізує людей, закликає її до суперництва з іншими групами або за національно-культурну автономію, або за територіальну автономію, або за вільний чи привілейований доступ до можливостей та ресурсів суспільства [8, с. 17]. Для аналізу явища русинства доречним є також використання концепту «*політизованої етнічності*». Як пише український дослідник О. Куць – це етнічна група, охоплена прагненням досягти певної політичної мети [8, с. 15], і тому ініціює конфліктні ситуації, кидає виклик державній нації. Згадані дві категорії мають чимало спільних рис: перед усім це подібні цілі осіб, які їх представляють, зокрема боротьба за зміну (збереження чи покращення) статусу, контроль над природними ресурсами, прагнення бути суб'єктом політики. Тут таки треба розуміти, що політизація може торкатися не всіх представників, які належать до спільноти. Крім того, політизації етнонаціональної сфери сприяє неузгодженість нормативно-правової бази у сфері етнополітики, декларативний характер прописаних у законодавстві норм. Цей фактор слід особливо враховувати при розгляді питання русинів в Україні.

Не зупиняючись детально на змісті дискусії, яка триває в етнополітології з приводу змісту та доречності використання різних понять, зауважимо, вслід за Г. Касьяновим, що, на відміну від англо-французького (західного) розуміння нації як держави, народи, які вступили лише у ХІХ ст. у фазу «національного відродження» – чехи, українці, словенці та інші слов'янські етноси, – не мали власної державності, території чи політичної еліти, що призвело до пріоритету культурних та мовних компонентів у структурі етнічності [4, с. 6–7]. Беручи до уваги, що русинство є феноменом, притаманним регіону Центральної Європи, першочерговим дослідницьким завданням повинно бути визначення спільних культурних та мовних ознак представників цієї спільноти. Крім того, не будемо відкидати тезу про штучність творення «нації» у цьому випадку з конкретною метою. Нації з'явилися в часи середньовічної Європи та папства з метою розділити існуючі народи для легшої маніпуляції в управлінні, тому в дослідженні необхідно також звернути увагу, чи не є політика дружніх з Україною держав щодо русинства та українства в дусі давнього принципу «поділяй і володарюй»? Можемо навести один з історичних прикладів на підтвердження згаданої тези. Дослідник лемківської історії та культури І. Красовський у своїй брошурі «Тільки з рідним народом...» згадує лист ідеолога фашизму Гімлера до Гітлера, де той говорить про селекцію українського народу шляхом його поділу. Якщо один із слов'янських народів поділити на окремі «нації»: русинів, карпаторосів, лемків, бойків, гуцулів і т.д., налаштувати їх один проти одного, вони самі себе винищать [7, с. 21].

Розглядаючи безпосередньо авторські етнокультурні концепції, найперше для аналізу русинів варто зосередити увагу на теоріях етногенезу та націогенезу Л. Гумільова, Б. Андерсона, Х. Сетон-Вотсона, Е. Сміта, І. Валерстайна, Е. Гідденса, П-Р. Магочія. У кожній із цих концепцій можемо виділити окремі тези, які будуть цілком логічними при аналізі досліджуваної проблематики, але жодна не відображає досліджуваній феномен повністю. Чимало сучасних дослідників підкреслює необхідність класифікації національних та етнічних меншин з метою їх кращого вивчення та визначення типу. Однією із найбільш розгорнутих і вдалих, на наш погляд, класифікацій є запропонована німецьким дослідником Ф. Гекманном. Він виділяє п'ять основних типів етнічних меншин, до одного з яких ми можемо віднести русинство. Проблематичність цього питання на територіях країн проживання найчисленніших русинських громад, зокрема Словаччини та Сербії, тут видається знятою, адже русини на законодавчому рівні визнані національною меншиною і вони не становлять собою джерело конфлікту, навіть латентного. Зовсім іншою є ситуація в Україні, де русини ведуть поки що безрезультатний діалог з владою стосовно питання визнання їх національною меншиною, внесення їх окремим кодом до переписних листів як національності, навіть надання статусу автономії. Так, згідно самоідентифікації русинської спільноти, перш за все її активістів, русинів можна визначити як регіональну етнічну меншину, яка прагне до відновлення власних традицій та культури, етнічної самобутності, автономного статусу в межах існуючої національної держави [6, с. 71–72]. Для регіональної меншини територія її проживання є священним рідним краєм, що неодноразово підкреслювалося лідерами русинських товариств. При цьому, згідно зовнішньої ідентифікації, в тому числі і українських дослідників в галузі етнополітології, русини навряд-чи можуть бути зараховані до даної типології [3], позаяк русини в Україні мають статус етнографічної групи, відповідно застосування згаданої термінології буде занадто гучним. Тому у даному випадку варто згадати також термін російської дослідниці К. Чернової «псевдоменшини». Згідно її визначення псевдоменшини – це «несправжні, вигадані й тимчасові етноси, які виникають в період політичної кон'юнктури, не несуть національних ідей і зникають зі зміною політичної ситуації, їхнє існування не підлягає ніякому науковому обґрунтуванню» [20]. Йде про вплив зовнішньополітичних факторів, зокрема про спроби ззовні виокремити з

сукупності цілого народу окремі етноси, та діяльність у власних цілях окремих політичних кіл, що несе в собі прояви штучно спровокованого етнічного (національного) сепаратизму. Дослідниця наводить два українські приклади – українські поліщуки з Полісся у 1931 р., які намагалися виокремитись у етнічну групу та сучасних русинів, мається на увазі політичне русинство). Питання залишається все ж відкритим і дискусійним, зважаючи на порівняння українських русинів та русинів, що проживають на територіях згаданих нами країн, знову ж таки із причини визнання їх національною меншиною у Сербії та Словаччині. Тому в цьому випадку можемо посилатися здебільшого до самоусвідомлення представників русинської громади у Словаччині, Сербії, чи то пак Україні, при цьому не забуваючи про особливості державних етнополітик стосовно національних меншин та етнічних груп.

Як один з аргументів (враховуючи певний рівень конфліктності у питанні русинів в Україні) можемо використати тезу М. Дюверже про причини політичних конфліктів, які, на його думку, хоча й точаться навколо питання влади, а визначальними все одно залишаються суспільно-економічні чинники [16]. Тому логічно, що дослідження етнополітичних процесів загалом повинно базуватися на основі врахування не тільки факторів суспільно-політичної сфери, а й соціально-економічної.

Особливість русинського питання в Україні полягає в тому, що русини лише здійснюють перші спроби стати суб'єктом політики. Для цього русинській спільноті необхідно набути відповідних, хоч і первинних, рис суб'єкта політики – тобто має бути сформована єдина політична свідомість, виявлятися єдність у діяльності, про що в Україні ще говорити зарано. Українська дослідниця Н. Шипка, досліджуючи угорську національну меншину в Україні, говорить про рівні політичної суб'єктності національних меншин, зокрема: державотворення, соціумотворення, партієтворення (етнопартієтворення), ідеєтворення [23]. Відповідно можемо співставити запропоновані критерії із ситуацією русинів і з'ясувати доцільність їхніх вимог надання спільноті статусу національної меншини в Україні, що на цьому етапі видається недостатньо обґрунтованим.

Досліджуючи перебіг та особливості процесу політичної суб'єктивізації, доречним буде розгляд ідеї про формування нового, «міфологічного» (спотворено-ілюзорного) рівня суспільної свідомості. За І. Варзаром – це «своєрідна, суперечлива реальність, яку необхідно ретельно вивчати» [2, с. 101]. Продовжуючи думку Л. Гумпловича про певний порядок вступу етносів-народів у політику, І. Варзар виділяє їх декілька, це, зокрема: 1) міжордівська боротьба за первісні й елементарні умови існування; 2) війни різного характеру і призначення; 3) різноманітні процеси соціумо- і державотворення; 4) групо-партійні відносини; 5) лідерсько-популістські колізії «лідер – група» і «клас – партія»; 6) елітно-групові взаємини («динамічні асоціації», «групи тиску» та ін.) тощо [2, с. 101]. Головним у цій класифікації є припущення, що ці способи самі по собі є міфологічно спотвореними акціями «перетворення» світу і, відповідно, його спотвореного сприйняття в індивідуальному, груповому і масово-колективному інтелекті людей. Враховуючи ці припущення і теорію псевдоменшин, висновки залишаються подібними – процеси набуття групами (меншинами) політичної суб'єктності є спровокованими і керованими, але проходить не без участі самих членів групи з особливостями їх самоідентифікації, суб'єктивного усвідомлення, сформованих під впливом супровідних історичних, соціо-культурних та інших факторів. Відповідно проблемні, навіть конфліктні ситуації можуть виникати передусім через порушення балансу суб'єктивно усвідомленого знання та загальної культури.

Розглядаючи проблематику русинства в Україні, також варто звернути увагу на питання етнічних конфліктів. Подібна постановка ситуації є досить спірною, зважаючи на наявність чи відсутність достатньої етнічної складової у цьому питанні, залежно від того, у якому статусі розглядати русинів. Тому можемо говорити лише про конструктивістську теорію, згідно з якою причинами конфліктів на етнічній основі є

маніпуляція політичними елітами поняттям національної ідентичності, гаслами захисту етнічних меншин [22]. Саме про зовнішню, навіть штучну ініційованість проблеми політичного русинства говорять чимало українських та зарубіжних дослідників.

Слід наголосити, що західні етнополітичні концепції не пояснюють феномен етнічності, притаманний країнам Східної Європи, зокрема і русинства. Проблемними етнополітичними питаннями у Європі, які певною мірою можна порівняти зі становищем русинів насамперед в Україні, є питання косовських албанців, бельгійських валлонів і фламандців, етнічні конфлікти у Великій Британії, Польщі тощо. Що стосується косовських албанців, то суперечки з приводу їхнього походження велися ще між югославською та албанською історичними науками. Сербські дослідники вважають, що територія Косова ніколи не входила до жодної албанської держави, тимчасом в Албанії розглядають Косово як територію, одвічно заселену албанськими автохтонами, що становили більшість населення. Косово мало статус автономного краю у складі Сербії, але албанська меншина висловлювала незадоволеність своїм становищем, передусім в економічному плані. Ця тенденція ще більше посилилася після прийняття нової конституції у 1990 р., що передбачала ряд обмежень для автономних одиниць з метою підтримання єдності в державі. Албанці сприйняли нововведення як знищення їхніх автономії і почали створювати підпільні органи влади. Відкритий конфлікт тривав аж до одностороннього проголошення незалежності Косово у 2008 р. Маємо схожий сценарій з розвитком русинської проблематики в Україні: це і розходження в думках дослідників стосовно історії, зміна статусу краю залежно від державного утворення, проведення референдуму, обмеження автономії, самовільне створення органів управління, невдоволеність економічним становищем та й загалом природно-географічні особливості Закарпаття та Косово. Етнополітичні розбіжності не оминули і низку інших країн Європи, зокрема Бельгію, де питання валлоно-фламандських розбіжностей через нерівноправне становище, передусім в мовному та економічному плані, має глибоке історичне коріння, хоча і не набуло широкого резонансу і вирішувалось на основі консенсусу і взаємних поступок [11]. Як бачимо, економічний фактор залишається одним з основних причин виникнення конфліктних ситуацій. Поряд з економічними претензіями, причинами активізації етнічних груп є також питання збереження етноідентичності. Мова йде про висунення на порядок денний культурно-освітніх та етноконфесійних запитів. Наприклад, крім вже згаданих суб'єктів етнополітики, можна назвати шотландців та валлійців у Великій Британії [17]. Цікавим залишається також сілезіанське питання у Польщі. Частина сілезіанських організацій у країні вимагає визнати їх окремою національною меншиною, а нещодавно постало питання про надання мові (діалекту) сілезіанців статусу регіональної. Відповідний законопроект був ініційований частиною депутатів польського Сейму і вносився на розгляд парламентської комісії [12]. Ці питання, як і русинське в Україні вже назвали політичним. У сучасному світі бачимо низку, конфліктних питань на етнічному ґрунті, тому досліджуючи питання русинської громади, представники якої проживають і в багатьох європейських країнах, не можемо обійти увагою інші етнополітичні питання у Європі, які становлять загрозу для європейської інтеграції та стабільності.

Більшість дослідників, попри принципову важливість критеріїв території і мови, доходять висновку, що русини є лише *етнографічною групою*, частиною українського етносу: це, зокрема, Г. Скрипник [24], О. Майборода [9], М. Панчук [13]. Водночас, я якщо використати теорії уявних спільнот та націоналізму, русини можуть сприйматися як *окремий етнос*. Як не парадоксально, використання обох категорій є виправданим. Тому поділяємо припущення, що характеристики русинів як етнічної спільноти повністю не відповідають логіці жодної із згаданих теорій, хоча частково описуються ними. Підсумовуючи, треба наголосити, що західні етнополітичні концепції не пояснюють феномен етнічності, притаманний країнам Східної Європи, зокрема і

русинства. Подібна неоднозначність, що простежується при розгляді самої русинської спільноти, суперечливість українського законодавства, значна роль суб'єктивного фактора у цьому питанні сприяють закріпленню за русинством статусу націороз'єднавчого фактора в українському соціумі.

Література

1. Антонюк О.В. Основи етнополітики : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О.В. Антонюк. – К. : МАУП, 2005. – 432 с.
2. Варзар І. Політична етнологія : пропедевт. курс : авт. підруч. / І.М. Варзар. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : ДП «Вид.дім «Персонал», 2011. – 354 с.
3. Гриценко О.А. Державна політика щодо культурного розмаїття та етнічних меншин : порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів. Українські типології меншин [Електронний ресурс] / О.А. Гриценко, Н.К. Гончаренко, Є.А. М'яка // Українські культурні дослідження. – Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2005_1_12.php
4. Касьянов Г. «Нація» і «націоналізм» : слова і терміни / Г. Касьянов // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – 3–14.
5. Коршук Р.М. Етнополітологія : навчальний посібник / Р.М. Коршук. – К. : Алерта, 2011. – 200 с.
6. Коршук Р.М. Моделі етнополітики [Електронний ресурс] // Гілея. – 2010. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/P12_doc.pdf.
7. Красовський І. Тільки з рідним народом... Про ситуацію в середовищі карпатських русинів / І. Красовський. – Львів : Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1992. – 41 с.
8. Куць О.М. Етнополітологія / О.М. Куць. – Харків, 2005. – 280 с.
9. Майборода О. Нас поки рятує те, що від Закарпаття до Росії дуже велика відстань / О. Майборода // Український журнал. – 2009. – №1. – Режим доступу : <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/441/>.
10. Макарчук С.А. Етнографія України : Навчальний посібник [Електронний ресурс] / С.А. Макарчук. – Львів : Світ, 2004. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/part5/501.htm.
11. Мишляєв Т.Ю. Передумови сучасної політичної ситуації в Бельгії : історія конфліктів і компромісів [Електронний ресурс] / Т.Ю. Мишляєв // Грані. – 2012. – Режим доступу : https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:6DpkLUNBMuoJ:www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2012_4/7.pdf+I7l4uPZ5_8w.
12. Мовні пристрасті у Польщі : сілезіанці хочуть регіональної мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrainian.voanews.com/content/poland-language/1501433.html>.
13. Панчук М. Політичне русинство в Україні / М. Панчук // Політична думка. – 1995. – №2–3 (6). – С.116–123.
14. Пелін О.В. Процедури ідентифікації та самоідентифікації у визначенні правового статусу національних меншин / Олександр Володимирович Пелін // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми конституційно-правового статусу національних меншин : український та зарубіжний досвід», від 17–18 травня 2007 р. / За ред. Ю.М. Бисаги. – Ужгород : Ліра, 2007. – С. 308–315.
15. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. – 2-е вид., доп. І перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
16. Политическая конфликтология : Учеб. пособие / Под. ред. С. Ланцова. – СПб : Питер, 2008. – 319 с.
17. Політологія : Підручник [Електронний ресурс] / За ред. М.М. Вегеша. – К. : Знання, 2008. – 384 с. – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-2666.html>
18. Тишков В. А. Политическая антропология. Курс лекций [Електронний ресурс] / В.А. Тишков. – Режим доступу : <http://www.valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekci2/konstruiro.html>.
19. Тишков В.А. Этнополитология : политические функции этничности : Учебник для вузов // В.А. Тишков, Ю.П. Шабаев. – М. : Издательство Московского университета, 2011. – 376 с.
20. Чернова К. Псевдомеңшини [Електронний ресурс] / Катерина Чернова // Етнічний довідник : поняття та терміни. – Режим доступу : <http://etno.uaweb.org/glossary/p.html>.
21. Шабаев Ю.П. Этнополитология. Учеб. пособие / Ю.П. Шабаев, Садохин А.П. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, 2005. – 319 с.
22. Шелест Г. Етнічний конфлікти – мете чи засіб? [Електронний ресурс] / Ганна Шелест // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2007. – №6(43).
23. Шипка Н.П. Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики [Електронний ресурс] / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – Львів, 2007. – Режим доступу : http://librar.org.ua/sections_load.php?s=policy&id=624&start=7

24. Щодо звернення голови Закарпатської обласної ради М.І. Андруся // Руснацький асвіт. Науково-популярний збірник. – Випуск 4. – Ужгород, 2008. – 246 с. – С. 157–158.

25. Cashmore E. Dictionary of Race and Ethnic Relations. Fourth Edition [Електронний ресурс] / Ellis Cashmore. – London and New York : Taylor & Francis e-Library, 2003. – 412 p. – P. 119. – Режим доступу : <http://www.scribd.com/doc/67487149/Dictionary-of-Race-and-Ethnic-Relations>.

26. Sadowski Andrzej National Identity : the Process of the Construction of the National Identities on the Polish – Lithuanian – Belarusian Borderland / Limes; 2008, Vol. 1 Issue 1, P. 46–54, 9p. – P. 47. // SSN: 20290209 DOI: 10.3846/2029 – 0187.2008.1.46 – 54 Accession Number: 43638101 Database: Academic Search Complete.

ЦІННІСНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ЦЕРКВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Олас-Декет Катерина Юріївна,

аспірантка кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Досліджено цінності, які лягли в основу політичної суб'єктності Церкви. Викладено погляд на проблеми політичного і суспільного життя через призму документів Католицької Церкви.

Ключові слова: Церква, цінності, суб'єктність, політичне життя, перехідне суспільство.

Ценностные предпосылки политической субъектности Церкви: теоретический аспект. *Исследованы ценности, которые стали основой политической субъектности Церкви. Изложен взгляд на проблемы политической и общественной жизни сквозь призму документов Католической Церкви.*

Ключевые слова: Церковь, ценности, субъектность, политическая жизнь, переходное общество.

Values preconditions for political subjectivity of the Church: theoretical aspect. *The author researches values that are formed on the basis of political subjectivity of the Church. The stated view on these problems of political and social life is in the light of the documents of the Catholic Church.*

Key-words: Church, values, subjectivity, political life, transitional society.

У недавньому минулому дуже часто говорили про «кризу цінностей». Ця криза – дезорієнтація, викликана втратою тих культурних координат, які колись були часткою лише релігійного світу, де все об'єднувалося на релігійній площині, де релігія була точкою відліку для індивіда та для цілого суспільства. Деякі цінності цього релігійного світу, як і деякі його культурні структури, хоча ізольовано, проте вижили й у сучасному світі. І тепер, коли здається, що час переосмислення вартостей уже позаду, їх віднаходять іноді навіть з певною ностальгією. І саме тому, що у багатьох виникає відчуття загубленості й неповноти, коли все здається ненадійним, прокладають собі шлях фундаменталістські або інтегралістські тенденції [19, с. 30]. І в цьому часі знову актуальними стають цінності, які пропонує нам Церква, виходячи з багатолітнього досвіду свого існування. Адже попри переміни в політичному, соціальному житті суспільства ті цінності, які вона пропагує, залишаються незмінними орієнтирами соціального розвитку.

Церква – це один із найважливіших соціальних інститутів, який виконує для суспільства низку важливих функцій. Її можна охарактеризувати як багаторівневе соціальне утворення, форми і зміст якого визначаються потребою індивіда і суспільства у самовизначенні в зовнішньому просторі і в мотивах поведінки. У цьому контексті релігійні організації володіють стійкою суб'єктністю в суспільно-політичних процесах [10].

Суб'єктність релігійних організацій, її характер і зміни відображають готовність суспільства осягнути свою самостійну політичну суб'єктність. Сьогодні, коли знов питання релігії і церкви тісно пов'язані зі світосприйняттям сучасної людини, розгляд функцій і ролі церкви через призму цінностей як невід'ємної частини політичної системи стає особливо актуальним як основа для оцінки перспектив демократичного транзиту в Україні.

Отже назріває потреба у докладному вивченні питання впливу Церкви як суспільного інституту на суспільно-політичні процеси, а саме на рівні інкорпорації, пропагуванні релігійних цінностей в українському соціумі. Адже релігійні цінності є соціально значимими для індивіда, створюючи певну систему координат для його життєдіяльності, а отже і для функціонування цілого суспільства.

Проблеми взаємодії Церкви і суспільства, наслідки такої взаємодії, а особливо аксіологічні аспекти політичної суб'єктності релігійних організацій не є достатньо розробленими у вітчизняній політичній науці. Дещо краще ця проблема розроблена у російських дослідників. Звичайно, є українські науковці, які досліджують дотичні теми (Церква і вибори, роль релігійного фактора у політичному житті тощо): У. Яцишин [23], М. Горяча [8], М. Маринович [14], С.Смирнов [21] та ін. Серед російських учених, це, зокрема, Н. Володіна [6], М. Жминда [10], І. Мерзляков [16]. Що стосується релігійних цінностей, ціннісної проблематики (сутність релігійних цінностей, механізм їх взаємодії з нерелігійними, вплив на суспільство і особистість), то серед сучасних вітчизняних дослідників можна виділити праці Г. Пирог [18], Л. Виговського [3], О. Бубнова [2].

Мета роботи – проаналізувати фундаментальні цінності, на які спирається Церква як суб'єкт політичного життя, та основні аспекти ціннісного впливу Церкви на політичне життя суспільства.

Вживаючи поняття «Церква» в даному дослідженні, ми розуміємо християнські організації, обмежившись Католицькою Церквою.

Церква – це суспільний інститут і духовна формація водночас. Вона поєднує в собі видиму діяльність і прямує до невидимих цілей. Церква у суспільстві стає свідком певної діалектичної напруженості: побудови Божої держави на землі з кульмінацією в Небі. Церква – в суспільстві, але водночас не є прямо залежною від нього. Специфіка Церкви є в тому, що вона продукує непряму політичну дію, сила якої в її зовнішній аполітичності [10]. Як зазначає А. Кирлежов, парадокс ставлення Церкви до політики в тому, що, стверджуючи свою аполітичність (існування поза політикою), церква не лицемірна, це твердження справедливе, так само як і те, що де-факто Церква завжди є політичним фактором. Церква у своїй «політичній дії» часто максималістична й ідеалістична, що дозволяє їй отримувати несподівані результати, які інколи суперечать її суті (з її ж точки зору). Вона орієнтується на дві держави: світську і Божу. Свого часу Аврелій Августин, наголошуючи на першості граду Божого, оптимальною формою побудови граду земного вважав тоді, коли він заснований і пов'язаний вірою і тісною злагодою, коли всі люблять спільне благо (вищим же благом є Бог).

Сьогодні, коли суспільство стає перед необхідністю не тільки переосмислення власної історії, але й пошуку ідеологічно обґрунтованих цілей свого розвитку, проблеми політичної суб'єктності Церкви, її взаємовідносин із суспільством стають особливо актуальними як в науковому, так і в практичному вимірі. У душпастирській конституції «Про Церкву у сучасному світі» зазначено: «Політична громада і Церква,

кожна в своїй площині, є взаємно незалежні й автономні. Бо вони, хоча кожна іншим титулом, є на службі особистого і громадського призначення людини. А ця служба буде тим краще виконана, чим краще плекатимуть здорову співпрацю, зваживши і на обставини часу і місця. Бо людина не обмежується дочасністю, але, живучи в історії, зберігає своє вічне покликання. Церква ж, заснована на любові Спасителя, починається до того, щоб і в межах одного народу і між різними народами запанували справедливість і любов. Проповідуючи євангельську правду, і освітлюючи всі ділянки людської праці своєю наукою і свідченням християнського життя вірних, вона шанує і підтримує також і політичну свободу й відповідальність громадян» [9, с. 655].

Радикальні суспільно-культурні зміни вимагають адекватної реакції Церкви, що полягає у відслідковуванні не лише небезпек демократично-плюралістичного суспільства, а й закорінених у ньому можливостей реалізації добра та шансу проповідувати Євангеліє. У швидкозмінному суспільстві євангелізаційна присутність Церкви стає все більш необхідною і вирішальною, а поле її діяльності до певної міри поширюється, у тому числі й у сфері громадського життя. Ті вартості, які є основою нового суспільства, Церква може і повинна підтримувати, а також взяти їх у користування. Таким чином вона добре служитиме окремим суспільним групам і всьому суспільству. Вилучення Церкви з публічної сфери потягнуло б за собою нестачу якогось морального авторитету. Церква прагне брати участь у житті суспільства як свідок Євангелія, отже вона не загрожує узаконеній автономії різних сфер громадського і державного життя [20, с. 122]. Церква зацікавлена в демократії, адже така форма правління створює можливості для реалізації релігійної свободи, для розвитку Церкви та її відносин з державою. Хоча сама Церква є ієрархічною структурою, більше схожою на монархію, проте демократія ближча їй за суттю. Свого часу зацікавленість Церкви в демократії та їх взаємовплив добре пояснив Владика Йосиф Мілян: «Християнство збагачує демократію системою вірувань, яка об'єднує її зацікавлення проблемами свобод і обов'язків, особи і суспільства. Християнство і демократія кидають одне одному виклик. Дух Христової Церкви випробовує демократію».

Відданість демократичній ідеї релігійної нейтральності змушує християнство боротися за душі наодинці – без особливих привілеїв і підтримки держави. Християнство мусить опиратися на власні сили на одному рівні з іншими релігіями. Його виживання і майбутнє мають залежати лише від нього самого. Таким чином, демократія змушує християнство помножувати його щирість і стійкість.

Демократія також кидає виклик самій структурі Христової Церкви. Проповідуючи свободу і рівність у спільноті, Церква водночас зберігає патріархальний та ієрархічний устрій, а демократія заохочує мирян до щораз більшого доступу до управління Церквою. Таким чином, демократія змушує Церкву постійно регулювати тонкий баланс між клерикальним укладом і свободою, ортодоксійністю і новаціями.

Християнство, своєю чергою, кидає виклик духу і структурі демократії. Воно мусить спонукати демократію до саморозширення. Посеред чинних політичних устроїв демократія здатна принести мир, справедливість і краще життя. Так, християнство може підтримувати демократизацію. Воно може вдаватися до своєї колективної сили і до вміння переконувати з метою приборкати тиранів й обмежити зловживання владою. Воно має спонукати демократію також реформувати саму себе.

За стислий час демократія нагромадила численні ідоли – горді культу прогресу і свободи, сліпу віру в матеріалізм і технологізм, виявила співдію необдуманій індустріалізації, що звела людську особу і природні ресурси до економічних одиниць. Християнство може докласти зусиль, аби здолати ідолів демократії, стимулювати її до очищення і реформування. Щоб вижити, демократія мусить мати опозицію, яка постійно змушуватиме її самовдосконалюватися. Християнство, у принципі, не є єдиною релігією, що здатна бути для демократії стимулом її вдосконалення. Завдання

християнства, яке має столітню богословську і філософську спадщину, – «бути сіллю землі і не мовчати» [15].

Ганна Пирог зауважує, що відповідно до різних філософських концепцій релігійні цінності можуть набувати дещо відмінного змісту: релігійний ідеал, уявлення про належне; конкретне втілення релігійних ідеалів у духовній і матеріальній культурі; значимість трансцендентного для людини й суспільства; особистісні релігійні цінності як вищий рівень мотивації віруючої людини, а відтак не існує єдиного пояснення феномена релігійних цінностей [18]. Тож аналізуючи деякі документи Церкви, насамперед будемо використовувати системний метод дослідження, оскільки не існує єдиного визначення поняття «релігійні цінності». Щодо ролі релігійних цінностей у житті людини й суспільства, то як зазначає український дослідник Л. Виговський: «сакральні цінності у житті суспільства й особистості виконують важливу ціннісно-регулятивну функцію, оскільки зумовлене релігійним баченням світу релігійне ціннісне ставлення до предметів і явищ формує конкретно-історичну систему координат віруючих, яка існує у площині «добре – зле». Тому для них сакральними цінностями є смирення, терпіння, страждання, віра, надія, любов. Вони не тільки дозволяють їм вижити, але й зробити життя моральнішим, оскільки будять у людині почуття співпереживання, співдопомоги, породжують віру в перемогу справедливості та утвердження гуманізму» [3].

Церква не претендує на привілеї – вона прагне служити спільному добру, проповідуючи релігійні та моральні норми і вказуючи на їх незмінний фундамент. Таким чином, вона допомагає людям відкривати і зміцнювати етичні вартості в особистому і суспільному житті. Іван Павло II часто наголошував на тому, що людина повинна становити мету усіх наших прагнень, в тому числі й господарському й політичному житті, що вона є дорогою Церкви. З іншого боку, лише суспільство, яке бере до уваги систему духовних і релігійних цінностей, може ставати і бути суспільством дійсно людським, в міру гідності людської особи.

Також Іван Павло II зазначав, що в умовах марксистської і тоталітарної системи Церква захищала людину від цієї системи, вона немовби створювала простір, де людина і народ могли б захищати свої права. «У цей момент в ім'я принципу «людина є дорогою Церкви» ми стоїмо перед новими завданнями. Людина мусить знайти в Церкві простір для захисту від самої себе: від неправильного користування свободою, від змарнування великого історичного шансу для Народу» [11, с. 458]. Церква, яка прагне засвідчити свою присутність у демократичній державі, не стане освітньою інституцією, господарським партнером чи суперником у політичній боротьбі – вона хоче бути силою, яка формує суспільство з етичної точки зору. У своїй турботі про людину вона виходить з переконання, що ані ринкове господарство, ані демократичний режим самі собою не забезпечать гідного життя, якщо не будуть шануватися основні права особи.

«Прагнення до спільного блага в душі служіння, розвиток справедливості, й особлива увага до бідних й страждених, повага до автономії земних справ, принцип субсидіарності, сприяння діалогу і утвердження миру в контексті солідарності – цими категоріями повинні керуватися християни-миряни у своїй політичній діяльності. Усі віруючі, наділені громадянськими правами й обов'язками, мусять поважати ці принципи. Особливо їх повинні дотримуватися ті, хто обіймає високі посади, вирішуючи складні проблеми громадянського значення чи то в місцевій адміністрації, чи то в закладах національного і міжнародного рівнів [11, с. 343]. Аналізуючи це твердження, можемо стверджувати, що християнин, будучи у світі, суспільстві, певній спільноті, має утверджувати християнські цінності, втілюючи їх своїми справами в життя.

З огляду на те, що українське суспільство перебуває в стані демократичного транзиту, важливими є такі положення про «Цінності і демократію», взяті із Компендіуму соціальної доктрини Церкви, а саме положення 407: «Справжня

демократія – це не лише результат формального дотримання правил, а плід свідомого вибору цінностей, які лежать в основі демократичних процедур. Це такі цінності, як гідність кожної людської особи, дотримання прав людини, відданість спільному благу як меті і провідному критерію політичного життя [11, с. 251]. Попри те, що демократія – річ цілком зрозуміла для більшості населення України, на перший погляд, і асоціюється звичайно зі свободою, але все ще неможливо назвати Україну демократичною державою за змістом. Хоча Україна і позиціонує себе як держава демократичного транзиту, але поки що все це залишається на рівні офіційних заяв, а не справи. Українці відчули цінність свободи, але не відчули, що свобода – це не тільки привілей, а ще й відповідальність. Існує в суспільстві якесь некоректне розуміння свободи, яке трансформувалось у вседозволеність. Саме тут Церква пригадує слова апостола Павла: «...все мені можна, та не все корисне» (пор. I Кор 6,12). Про феномен «української демократії» відомий український вчений Мирослав Маринович висловився так: «Те, що тепер є – це «шмаття» демократії. Якщо порівнювати теперішній час із радянським періодом, то, звичайно, певні ознаки демократії є ...без сумніву, рівень свободи є в Україні, але демократія – це порядок, демократія – це закон, це верховенство права. У нас же жодного верховенства права в країні немає, у нас імітація права, імітація Верховного Суду України. Демократія, для мене, це гармонія між різними сегментами суспільства. Це спосіб управління, який забезпечує кожному сегментові, котрий висловлює певну грань національної ідеї, національного ества, право на висловлювання і право на те, щоби бути почутим. Якщо це є, тоді є демократія» [14].

Ще одним важливим внеском у розбудову громадянського суспільства є запропонований Католицькою Церквою принцип субсидіарності, який би мав використовуватися політичною спільнотою. Згідно з цим принципом, усі суб'єкти вищого рівня мають надавати допомогу (*subsidium*) – тобто підтримку, сприяння і розвиток – суб'єктам нижчого рівня. Практичній реалізації принципу субсидіарності в політичному житті відповідає: децентралізація бюрократичного та адміністративного апарату, наявність плюралізму в суспільстві і відповідна система його представництва всіх його складових, покладання більшої відповідальності на громадян як активних учасників політичного і соціального життя і т.д. «Держава повинна забезпечити правове поле для вільної участі суспільних суб'єктів у різних видах діяльності і бути готовою до необхідного втручання, дотримуючись принципу субсидіарності, щоб зорієнтувати на спільне благо взаємодію між вільними асоціаціями, які беруть участь у демократичному житті» [11, с. 257]. Потенціал принципу субсидіарності для реалій українського суспільства, як зазначає Т.Панченко, полягає в «деконцентрації і децентралізації влади у поєднанні з громадською самоорганізацією» [17, с. 116].

В енцикліці «*Centesimus annus*» [4] Папа Іван Павло II стверджує, що Церква цінує демократичний устрій настільки, наскільки він забезпечує громадянам право політичного вибору, гарантує їм можливість контролювати правителів і, в разі потреби, відстороняти їх мирним шляхом.

Церква як суб'єкт політичного і суспільного життя пропонує фундаментальні цінності, такі як **істина, свобода, справедливість і любов**. Коли життя людей у спільноті побудоване на істині, тоді воно найбільше відповідає гідності людини. Коли суспільство намагається розв'язувати соціальні проблеми, керуючись істиною, тоді найбільше відповідає об'єктивним вимогам моралі. Керуючись істиною, кожен суб'єкт політичних відносин, застосовує її наче лакмусовий папірець, для вибору такої дії чи діяльності, що відповідає вимогам об'єктивної моралі. З огляду на те, що західна цивілізація, а з нею й Україна перебуває в стані антропологічної деградації, вищезгадані цінності стають важливими не тому, що так каже конвенційна етика, а тому, що в центрі цих цінностей є людина, її стосунки з Богом та іншими людьми. Тому, як стверджує сучасний християнський філософ і богослов Христос Яннарас [22],

саме Церква забезпечує функціонування таких соціальних ніш, де відроджуються відносини живого спілкування, спроби звільнитися від нелюдяності індивідуалізму до розквіту особистісної інакшості.

Винятково важливим чинником справжньої демократії і проявом її сутності є ступінь суспільної та індивідуальної свободи. Цінність демократії полягає не в тому, що вона є владою всіх, а в тому, що вона є свободою для всіх і через це виступає як благо для тих, хто потребує свободи [13]. Проте видається ще важливішим співвідношення свободи і рівності, адже демократична рівність дещо обмежує свободу. Саме в цьому випадку важливим є застосування терміну «справедливість». Справедливість у сучасній інтерпретації постає як «диференційована рівність».

Свобода як цінність виявляється у можливості вибору роду діяльності, реалізації покликання кожної особи. «Свобода не означає тотальної самодостатності людини чи відсутності будь-яких взаємовідносин; насправді вона існує лише там, де взаємні зв'язки, що регулюються правдою і справедливістю, поєднують людей» [4]. З іншого боку, свобода – це також здатність відмовитися від морального зла, хай би під якою маскою воно ховалось.

Справедливість як цінність, і водночас як моральна чеснота, закликає віддати належне Богові і людині. З суб'єктивної точки зору, справедливість втілюється в поведінці, в основі якої лежить бажання вбачати в іншому особу, натомість, з об'єктивної точки зору, вона становить головний критерій моральності міжособистісного і суспільного середовища [5]. Соціальна справедливість регулює суспільні взаємозв'язки, спираючись на закон. Вона пов'язана із соціальним питанням, яке сьогодні набуває глобальних масштабів, зачіпає суспільні, економічні й політичні аспекти, і насамперед структуру проблем та їх розв'язання [4]. Поряд із справедливістю Церква ставить солідарність, бо вона першочерговий шлях до миру. *Opus solidaritatis* рах – мир є плід солідарності. Фактично миру «можна досягти завдяки суспільній і міжнародній справедливості, а також цінностям, які вчать жити в єдності і сприяють об'єднанню, щоб будувати в єдності – даючи і отримуючи – нове суспільство і кращий світ» [11, с. 136].

Такі цінності, як істина, свобода, справедливість, народжуються і зростають із внутрішнього джерела любові. Життя людей в суспільстві впорядковане, воно дає плоди добра і відповідає потребам гідності людини тільки тоді, коли в його основі лежить правда; коли воно керується справедливістю, тобто реально дотримуються права і виконуються відповідні обов'язки; коли його надихають самовідданістю, а потреби інших сприймають за власні; коли воно зміцнюється в єднанні духовних цінностей і турбот про матеріальні потреби інших; коли його свободи не обмежуються, що відповідає гідності кожної людини, розумна природа якої спонукає взяти відповідальність за власні дії [10, с. 137]. Ці цінності становлять міцну і стійку опору життя і діяльності людини: вони визначають якість усіх суспільних інститутів.

В душпастирській конституції «Про Церкву в сучасному світі» [9, с. 553] обумовлено принципи взаємодії політичної громади і Церкви. Хоч обидві інституції різні за своїм змістом, проте мають одну мету – благо людини і суспільства. Церква в цій матриці взаємодії виступає нормативним елементом, що дає моральну оцінку справ, які належать до політичного правопорядку.

Ми обумовили лише деякі ціннісні засади політичної суб'єктності Церкви, такі як фундаментальні цінності суспільного життя, а також принцип субсидіарності, згідно з яким Церква вбачає гідний спосіб побудови суспільного і політичного життя. Зважаючи на реалії українського суспільства, цей досвід соціального вчення Церкви є досить актуальний, адже як вчить історія, демократія без цінностей легко перетворюється у відкритий чи тонко завуальований тоталітаризм. Саме цінності істини, справедливості, свободи, зрештою любові мають лягти в основу побудови демократичного ладу і громадянського суспільства. Вони покликані стати орієнтирами

для українського суспільства, а Церква і пропоновані нею цінності, хоча й перебуваючи поза політикою, будуть своєрідним камертоном для суспільного і політичного життя.

Література

1. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства [Електронний ресурс] / Ольга Бабкіна. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/628/>
2. Бубнова О.Ю. Проблема трансформации нравственных ценностей в современном российском обществе: социально-философский анализ: Автореф. дис. канд. филос. наук: 09.00.11 – социальная философия [Електронний ресурс] / Ольга Бубнова. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/problema-transformatsii-nravstvennykh-tsennostey-v-sovremennom-rossiiskom-obshchestve-sotsia#ixzz2A1YKshjI>.
3. Виговський Л. А. Система та рівні вияву функціонування релігійних цінностей [Електронний ресурс] / Л. А. Виговський. – Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/C0NF/4_2004/articles/stat32.html.
4. Войтыла К. Энциклика «Centesimus annus» [Електронний ресурс] / Кароль Войтыла. – Режим доступу: <http://www.fjp2.com/ru/john-paul-ii/online-library/encyclicals/124-centesimus-annus>.
5. Войтыла К. Энциклика «Laborem exercens» [Електронний ресурс] / Кароль Войтыла. – Режим доступу: <http://krotov.info/acts/20/voityla/19810914.html>
6. Володина Н.В. Взаимоотношения государства и религиозных объединений в секуляризованном обществе: философско-правовой анализ: Автореф. Дис. док. филос. наук: 09.00.11 – социальная философия [Електронний ресурс] / Н. Володина. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/vzaimootnosheniya-gosudarstva-i-religioznykh-obedinenii-v-sekulyarizovannom-obshchestvfilo#ixzz2BAitYslt>.
7. Головач Н.М. Ціннісні орієнтації людини: сутність і трансформація [Електронний ресурс] / Наталія Головач. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/40-stattya/252-tsinnisni-orientatsiyi-suchasnoyi-ljudini-sutnist-transformatsija.html>.
8. Горяча М.С. Роль релігійного фактора в політичному житті України: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 – Політичні інститути і процеси [Електронний ресурс] / Марія Горяча. – Режим доступу: <http://dissers.com.ua/contents/16681.html>
9. Документи Другого Ватиканського Собору: конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996. – 754 с.
10. Жминда М.Н. Трансформация политической субъектности Русской Православной Церкви в условиях современного политического процесса: Автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии [Електронний ресурс] / Максим Жминда. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/transformatsiya-politicheskoi-subektnosti-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-v-usloviyakh-sovremen#ixzz2A1Rw7xzN>.
11. Компендіум Соціальної доктрини Церкви. – Київ: Кайрос, 2008. – 549с.
12. Культенко В. Перехідне суспільство в Україні: закономірні риси та особливості сучасного стану [Електронний ресурс] / В. Культенко. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=21&c=475>.
13. Латигіна Н.А. Цінності та ідеали демократії суспільства [Електронний ресурс] / Н.Латигіна. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_50/Gileya50/P11_doc.pdf
14. Маринович М. Моральні лідери є, але немає правильного дека – резонансу. суспільства [Електронний ресурс] / Мирослав Маринович. – Режим доступу: <http://www.dukhovnist.in.ua/uk/dukhovna-demokratiya/148-demokratia.html>.
15. Мілян Й. Церква і демократія: ситуація у Східній Європі [Електронний ресурс] / Йосиф Мілян. – Режим доступу: http://www.kyiv.ugcc.org.ua/ua/vladika_josif_milyan/doporvidi_milyan/cerkva_i_demokratiya.html.
16. Мерзляков И.Л. Государственно-конфессиональные отношения в современном российском политическом процессе: Автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии [Електронний ресурс] / И. Мерзляков. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/gosudarstvenno-konfessionalnyye-otnosheniya-v-sovremennom-rossiiskom-politicheskom-protsesse#ixzz2BAeqD51U>.
17. Панченко Т.В. Принцип subsidiarності у сучасному демократичному розвитку: Монографія. – Х.: Майдан, 2011. – 368с.
18. Пирог Г.В. Ціннісна природа релігії (аксіологічний аналіз християнства): Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.11 – релігієзнавство [Електронний ресурс] / Ганна Пирог. – Режим доступу: <http://dissers.com.ua/contents/16813.html>.
19. Рупнік М.І. Коли говоримо людина...: Особа, пасхальна культура / Марко Іван Рупнік – Львів: Свічадо, 2000. – 200 с.

20. Релігія у сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства. За ред. Г. Зімоня / 3 пол. перекл. Г. Теодорович. – Львів: Свічадо, 2007. – 504 с.
21. Смирнов С.А. Православ'я в контексті соціально-політичних процесів в Україні (90-ті роки): Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 – Політичні інститути і процеси [Електронний ресурс] / Сергій Смирнов. – Режим доступу: <http://dissua.com/contua/pk-44217.html>.
22. Яннарас Х. Церковь в посткоммунистической Европе [Електронний ресурс] / Христос Яннарас. – Режим доступу: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20054/417.htm>
23. Яцишин У.В. Соціальна доктрина католицизму як основа взаємодії УГКЦ із політичними партіями Західної України [Електронний ресурс] / Уляна Яцишин. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/State_management/2009_112/112-23.pdf.

СОВРЕМЕННОЕ ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ВИЗАНТИЙСКИХ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ПРИНЦИПОВ: ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ

Щербініна Олена Володимирівна,
кандидат історичних наук, доцент,
Донецький національний університет

Исследованы исторические традиции и наследие политико-правовой организации византизма.

Ключевые слова: *византизм, политико-правовые принципы, традиции, империя, демократия, бюрократия, политический режим.*

Сучасне переосмислення візантійських політико-правових принципів: спадкоємність традицій. *Досліджено історичні традиції та спадковість політико-правової організації візантизму.*

Ключові слова: *візанітизм, політико-правові принципи, традиції, імперія, демократія, бюрократія, політичний режим.*

Modern-day Reinterpretation of Byzantine Political and Legal Principles: Heredity of Traditions. *The author has researched historical traditions and heredity of political-legal organization of byzantinism.*

Key-words: *byzantinism, political-legal principles, empire, democracy, bureaucracy, political regime.*

В ряде современных научных публикаций нередко прослеживается негативное отношение к византизму – явлению историческому, многогранному и сложному. Византизм порой трактуется как проявление азиатчины, бюрократизма, коррупции и косности. Особое беспокойство вызывает тот факт, что подобные утверждения все чаще озвучивают лекторы в студенческих аудиториях. Такое однобокое толкование можно назвать тенденциозным, поскольку оновлечет за собой искаженное восприятие сопряженных византизмов, таких как империя, самодержавие, православие, ортодоксальное христианство, восточно-христианское мировосприятие. В свою очередь это способствует расшатыванию основ национального менталитета и обуславливает девальвацию традиционных отечественных ценностей. Подобные суждения нередко произносились И. Луцким, М. Козюброй, И. Мозговым и др.

Целью данной статьи является критический анализ подобных подходов и выдвижение контраргументов, позволяющих пересмотреть политико-правовые

принципы Византийской империи и проследить процессы зарождения ряда известных демократических институтов и традиций.

Сам термин «византизм»^{*} в русский язык был впервые введен только в конце XIX в. русским философом К. Леонтьевым, который определяет его следующим образом: «Византизм в государстве значит самодержавие. В религии он значит христианство с определенными чертами, отличающими его от западных церквей, от ересей и расколов. В нравственном мире... византийский идеал не имеет того высокого и во многих случаях крайне преувеличенного понятия о земной личности человеческой, которое внесено в историю германским феодализмом»[4]. Однако именно византийские политико-правовые идеалы на протяжении длительного времени были господствующими в политико-правовой мысли отечественных авторов, остаются они актуальными и на современном этапе развития нашего государства. Внутренняя гармония сложившегося единства духовного (религиозного) и светского (государственного) – и сегодня тот недостижимый идеал симфонии, который определяет систему сдержек и противовесов в государственном устройстве.

В контексте воссоздания терминологических ориентиров необходимо сделать акцент на том, что появление Византийской империи в современной науке рассматривается в контексте некоего мифа о том, что Византия отделилась от Римской империи еще до ее падения под ударами варваров в 476 г., и таким образом она не может являться преемницей Древнего Рима. Однако если внимательно проследить историю становления и развития государственного устройства Древнеримского государства, то можно увидеть что та причина, которую сегодня считают одной из главных в падении Рима, таковой не является.

Римская империя прекратила свое существование не потому, что разделилась. По сути такого деления не было, то есть не было Восточной и Западной империи, были восточные и западные императоры. У каждого была своя сфера управления, но империя воспринималась как целостный организм. Да и столицей Рим перестает быть еще в период правления императора Диоклетиана, который, осуществляя реформы государственного управления, создает тетрархию, а с ней и римско-византийское единое государство.

Император Константин, заменив тетрархию Диоклетиана организацией четырех префектур, завершил административные преобразования своего предшественника в том специальном политическом стиле, который стал потом известен под именем византийского, с многочисленными придворными должностями и новыми титулами. Постепенно Рим создает идею универсальности империи как идею всеобщего блага [6, с. 35]. Эту идею вобрала в себя после уничтожения западной части империи ее восточная часть – Византия.

Анализируя форму государства Византийской империи, необходимо остановиться на ее трех составляющих: форме правления, форме государственного устройства и политическом режиме.

По форме правления Византия была монархией, причем монархией самодержавной. Само слово "Самодержец" в буквальном переводе с греческого – "автократор" (αυτος – "сам", κρατο – "держу"). Византийское обоснование автократии восходит к христианской концепции «удерживающего», сформулированной во Втором послании апостола Павла к общине города Салоники [1]. По поводу того насколько была ограничена власть византийского императора, до сих пор нет полного согласия. Одни историки утверждают, что византийский император обладал неограниченной

^{*} Термин «Византизм» был введен только в эпоху так называемого европейского Ренессанса итальянскими учеными «гуманистами», этим словом они называли некогда враждебную Западу и только что падшую под натиском мусульман-турков Восточную Римскую Империю, потому что ее столичный город Константинополь был построен на месте древней дорической колонии Византий [5].

властью, другие, наоборот, считают, что его власть была ограничена. Дореволюционная полемика по этому вопросу достаточно подробно рассмотрена В.Е. Вальденбергом в его работе «Древнерусские учения о пределах царской власти» [2, с. 38–43]. Можно утверждать, что и в настоящее время исследователи еще не пришли к единому мнению.

Однако, поскольку Византия – это часть Древнеримского государства, то вполне логично было бы обратить внимание на то, что понятие «*imperium*» было известно еще в республиканский период, т.е. до возникновения империи, и означало правовое основание власти конкретного магистрата. Получить «*imperium*» означало получить определенные властные полномочия. Компетенция магистрата таким образом ограничивалась «*imperium*», т.е. предписанием выданным на законном основании (основании закона). Принцепс, по сути, первоначально это такой же магистрат, действующий на основании «*imperium*» и можно предположить, что все руководящие посты в период империи можно было занимать на основании подобных «*imperium*».

В Византии продолжало действовать известное положение римского права: *prinsepis legibus solutus est* – «князь освобожден (свободен) от законов». Положение это вошло в Пандекты, и, по мнению историков римского права, имело на Востоке большее значение, чем на Западе. Но весьма интересна его трактовка: оказывается, за этими словами не скрывается идея утверждения полного произвола царской власти. Общая мысль о подчинении императора идее закона высказана в предисловии к Эклоге. Здесь устанавливается служение императора справедливости, обязательность этого служения выводится из Св. Писания и связывает его с происхождением императорской власти от Бога [2, с. 56]. Так, основная мысль, которую можно проследить в византийской политико-правовой литературе, наиболее полно выражена в трудах преп. Феодора Студита, наряду с другими авторами считавшего, что император обладает ограниченной властью. Он ограничен, во-первых, властью патриарха, который занимает равное с ним положение и заботится также, как он, о земном; во-вторых, он ограничен церковными канонами; наконец, для него закрыта вся область церковного управления. Если император переходит эти границы, то подданные свободны от повиновения ему [5, с. 60]. Кроме того, власть императора была пожизненной, но не династической, наследственной: император мог только указать государству на лицо, которому желал передать власть по смерти: а) назначив его наследником своего личного имущества и достояния; таковым могло быть и лицо, усыновленное государем; б) принять его в соправители, причем ему мог быть передан и титул Цезарь, и т.п. [7, с. 85–86].

Институт соправительства Византия унаследовала от Рима. Абсолютная монархия мирилась с тем, что на престоле могли сидеть два, даже три царя; хотя фактически правил только один царь, другой носил почетный титул василевса и автократора (царя и императора) и в виде формальности подписывался на документах. Царь имел право назначить себе преемника, и, чтобы не возникал вопрос об его избрании, цари еще при жизни назначали соправителями и короновали своих преемников. Таким образом, по смерти царя не могло быть и речи о преемстве: один царь умер, но другой был жив, и к нему переходила фактическая власть.

Вторая составляющая формы правления – государственное устройство. Византия была империей. Неоднозначное мнение в науке сложилось и по данному вопросу. Некоторые государствоведы пришли к выводу, что у составных частей империи никогда не было единого государственно-правового статуса (А.И. Денисов). Другие же находят в империи больше признаков унитарного государства (С.Н. Бабурин) [3].

Как правило, империя, имея в целом жесткие черты административно-территориального деления, включает в себя множество этносов с их территориями, и таким образом имеет мало общего с унитарным государством. Наличие многих этносов

придаєт імперії многонаціональний характер, но только при наличии общей идеи, которая бы способствовала их объединению в единый конгломерат.

Какая идея была цементирующей в Византийской империи и одновременно ее движущей силой? Думается, что это, прежде всего, христианская религиозная идея, обуславливающая стремление к распространению своих идеалов по всей ойкумене, знакомство иных народов с лучшими своими традициями. К сожалению, кто-то видит в этом сугубо религиозную экспансию, но можно в тех же процессах увидеть иную сторону, обусловленную желанием поделиться радостью благовестия. Византия – христианская держава, для каждого ее подданного сохранение империи, ее оборона, защита ее интересов – христианский долг. Для него соотечественник – любой другой подданный православного царства, более того каждый христианский мученик первых веков, какого бы происхождения он ни был. Все они свои, все сородичи, такими их помнили.

Идея империи как христианского государства родилась задолго до того, как Рим признал христианство официальной религией (религией большинства, а не религией всех). Это произошло потому, что идея универсальности церкви и универсальности империи, совершенно автономные по своему происхождению, оказались созвучными [6, с. 44]. Империя в Византии опирается на Церковь как общину на *Corpus Christianorum*, как на нацию. Поэтому нельзя не согласиться с тем, что мы «...черпали свои современные начала из того же глубокого источника, что и немцы, французы, итальянцы, испанцы, англичане и поляки», что роль Византии была для нас «...много большей, чем до сих пор представляют на Западе, и что религия как культурная матрица и, в значительной мере, как метафизическая система, которая выше догматики, у всех христианских народов действительно едина или хотя бы имела опыт духовного единения» [10].

Преимущество управления и цивилизации Византийской империи было более реально, чем в Западной Европе. Новый Рим никогда не претерпевал таких резких переворотов, территориальных передвижений и таких перемен в должностных формах, законах и обычаях, какими ознаменовано образование новых государств на Западе. Одиннадцать столетий Константинополь продолжал оставаться постоянным центром государственного христианского управления, причем в течение девяти столетий его административные порядки почти не нарушались [9, с. 135]. Администрация империи, ее военная и государственная организация не подвергались изменениям и продолжали действовать в одном и том же месте, под одним законом, при одном языке и религии [9, с. 136]. От века Юстиниана и до века Гильдебранта империя на Босфоре не переставала совершенствовать свой административный строй, иерархию чинов и должностей, монетную и податную систему, кодекс дипломатических формул, корпус гражданского права и т.д., чего в Западных государствах мы не видим до конца средних веков и что все постепенно перенималось и усваивалось Западом [9, с. 138].

Бюрократическая система византийской монархии была хорошо продумана (особенно тщательно была разработана военная и гражданская администрация). Она представляла собой колоссальную бюрократическую пирамиду, которую венчала фигура монарха. В его священной особе она получала своеобразное олицетворение. Он становился не просто главой государства, а именно ее лицом, как неограниченный властитель многих и различных городов, провинций и рас, ничем не объединенных между собой, кроме высшей связи подданства [9, с. 139]. И следует заметить, что это императора ко многому обязывало теперь он выполнял роль и нравственного эталона для своих подданных (*Прим. Авт.*). По своему характеру такая система власти и управления была, без сомнения, полувосточной, теократической, абсолютной, но при всех ее недостатках ее точно копировал каждый бюрократический абсолютизм новейшей Европы [4, с. 139].

Теоретически бюрократия является самым лучшим творением человеческой цивилизации в сфере административного управления. Она представляет собой высшую точку длительного исторического пути, по которому двигалась цивилизация. На своем пути она отбросила другие типы управления. Это рационально организованная система управления, в которой работают компетентные служащие с надлежащим профессиональным уровнем. Византийская бюрократия формировалась из образованных людей или из воинов. Здесь существовал «Табель о рангах». И именно образование открывало дорогу гражданам для продвижения по этой лестнице, вплоть до самой высшей ступени – императора. В Византии любой простой человек мог, и реально становился императором, если тому благоприятствовала ситуация...

По мнению того же Ф. Гаррисона, самое замечательное свидетельство превосходства византийской цивилизации заключается в том факте, что Византия одна из всех государств того периода обладала полной, научной и даже прогрессирующей системой права. У императоров Востока *Corpusjuris* продолжал оставаться государственным законом, излагался в переводах, комментариях и руководствах, был регулярно изучаем в юридических школах и все более перерабатывался в христианском и новейшем смысле. Эклога, Прохирон, Эпанагога и наконец Василики, созданные на основе *Corpusjuris* Юстиниана составили основание гражданского закона в христианских общинах Востока. Влияние христианства и его воздействие на общее право были слабы в кодексе Юстиниана, законы же Исаурийской и Василианской династии глубоко запечатлены этой переменной [9, с. 145]. То есть система римского права у византийцев составляла постоянный предмет обработки и изучения и развивалась без всякого перерыва, пока христианская нравственность и новые потребности не преобразовали ее, придав новое христианское звучание справедливости, что сегодня составляет идею «верховенства права».

Третьей составляющей формы государства является политический режим. Характеризуя Византийскую империю по этому критерию, можно отнести ее политический режим к авторитарным. Однако нужно заметить, что византийский авторитаризм очень сильно отличался от авторитарных монархий Западной Европы и современных авторитарных государств, так как здесь возможность произвола со стороны авторитарных правителей сдерживалась традициями правления, относительно высокой образованностью и воспитанностью монархов, аристократии и чиновников, их самоконтролем на основе религиозно-нравственных кодексов, а также мнением церкви и угрозой народных восстаний. Решение по наиболее значимым идеологическим и политическим вопросам нередко принимались соборным мнением. И вряд ли стоит игнорировать столь очевидный факт зарождения демократических институтов или, по крайней мере, института ограничения, точнее даже самоограничения монархии. Ведь именно по инициативе императоров созывались все соборы, в том числе и получившие признание в качестве Вселенских.

Несмотря на практически неограниченные полномочия императора, которые были утверждены еще в Римской империи (они состояли из власти военной, власти гражданской и власти духовной), тем не менее, это была всего лишь выборная должность. Император в Византийской империи – вольный избранник армии и сената с одобрения всего народа, тем самым сохранялся традиционный римский принцип.

Если сравнить историю Западной Европы и Византии с VI в. по XI в., то нельзя не заметить, что первую потрясли нестроения, анархия, политические перевороты, тогда как вторая развивалась и изменялась непрерывно, поступательно, по восходящей, основываясь при этом на римской правовой и христианской идеологической традиции. Занимая престол, император опирался не только на церковную организацию, возглавляемую Патриархом, но и на Православную Церковь в целом, то есть на весь православный народ как на носителя восточно-христианской традиции. Таким образом, по мнению некоторых ученых, происходит «оцерковление государства» [8]. Кроме

этого, император должен был быть гарантом благополучия подданных, филантропом, а также соблюдать законы. Если он этого не делал, то становился «тираном», его стремились свергнуть. Византийский народ всегда имел право на восстание.

Вот где стоит поискать истоки идеи ограничения государственной власти (власти государя), а не только у античных философов и в трудах основоположников либерализма. Безусловно, здесь мы встречаемся с иной ее интерпретацией, но иной – еще не значит худшей. Просто существуют определенные стереотипы восприятия, над созданием, распространением и прочным утверждением которых в массовом сознании работали и продолжают работать идеологи и заинтересованные в этом политики, а также обслуживающие данные интересы ученые (представители общественных наук). К сожалению, а многие такие стереотипные суждения воспринимаются большинством не критически, как абсолютно истинные. И одна из важнейших задач современной науки – разрушать подобные стереотипы и псевдонаучные мифы, аргументированно отстаивать возможность существования иных взглядов, иных критериев оценивания.

Література

1. Бражников И. Самодержавие и богоодержимость. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravaya.ru/look/22839>
2. Вальденберг В.Е. Древнерусские учения о пределах царской власти: очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII века / В.Е. Вальденберг. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006.
3. Гукешоков М.Х. Проблемы классификации форм государства автореферат диссертации на соискание к.ю.н. – Саратов 2005. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissers.ru/avtoreferati-kandidatskih-dissertatsii-yuridicheskie/a317.php>
4. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://knleontiev.narod.ru/texts/vizantizm.htm>
5. Малер А. Идеология византизма. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.katehon.ru/html/top/politologia/idea/ideologia_vizantizma.htm
6. Махнач В. Империи в мировой истории / В. Махнач // Неизбежность империи. Сборник статей по проблемам российской государственности. – М.: ИНТЕЛЛЕКТ, 1996.
7. Санчурский Н.В. Римские древности: учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1995.
8. Соколов И.И. О византизме. <http://krotov.info/history/08/sokolov/page01.htm>
9. Спасский А.А. Значение Византии в истории западно-европейской цивилизации // Спасский А.А. Обращение императора Константина Великого и христианство. Исследования по истории древней церкви/ А.А. Спасский. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2007.
10. Феллер В. Новый русский византизм (опыт интуитивного и эстетического синтеза) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vf.narod.ru/newvis/partV.htm>

ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ УГОРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Ладані Владислав Олександрович,

здобувач кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена розгляду дослідницьких напрямів аналізу системних трансформаційних процесів в Угорській Республіці. Досліджено і визначено основні теоретичні положення вітчизняних та зарубіжних науковців у сфері вивчення передумов, процесу й наслідків переходу до демократії в Угорщині.

Ключові слова: Угорщина, трансформація, перехід до демократії, порівняльна політологія.

Проблематика исследования трансформационных процессов Венгерской Республики в отечественной и зарубежной политической науке. *Статья посвящена рассмотрению исследовательских направлений анализа системных трансформационных процессов в Венгерской Республике. Исследованы и определены основные теоретические положения отечественных и зарубежных ученых в области изучения предпосылок, процесса и последствий перехода к демократии в Венгрии.*

Ключевые слова: Венгрия, трансформация, переход к демократии, сравнительная политология.

The problems of the hungarian transformational processes research in domestic and foreign political science. *The article deals with the consideration of research trends in the analysis of systematic transformational processes in Hungary. The key theoretical principles by Ukrainian and foreign scholars in the domain of the very process as well as the prerequisites and the consequences of transition to democracy in Hungary have been investigated and determined.*

Key-words: Hungary, transformation, transition to democracy, comparative political science.

Вивчення та аналіз специфіки постсоціалістичних трансформацій країн Центрально-Східної Європи є однією з найбільш актуальних проблематик сучасної порівняльної політичної науки. Враховуючи шлях до демократії та успішний досвід демократичного реформування однієї з країн регіону – Угорської Республіки, можна стверджувати, що молода угорська демократія залишається одним із своєрідних феноменів сучасної демократії, які потребують постійного вивчення та аналізу. Більше того, неоднозначність демократичного розвитку сучасної політичної системи в Угорщині спричиняє значне зацікавлення у науковому середовищі сучасної компаративної політології.

Актуальність цього дослідження полягає у розгляді особливостей системної трансформації в Угорщині як однієї з найбільш успішних демократій «нової генерації» крізь призму концепцій вітчизняних і зарубіжних науковців. Порівняльний аналіз ступеня наукового вивчення угорського сценарію демократизації надасть змогу скласти цілісне уявлення про досліджувану проблематику, а відтак окреслити можливості проведення подальших наукових розвідок. Окрім того, враховуючи спільне політико-ідеологічне минуле та географічну спорідненість України та Угорщини, проблематика вивчення постсоціалістичного розвитку є однією з найбільш актуальних в українській порівняльній політології.

Мета дослідження полягає у комплексному розгляді теоретичних напрямів дослідження процесу трансформації постсоціалістичної Угорщини на шляху до демократії, як у вітчизняній, так і у зарубіжній наукових сферах. Визначена мета зумовила постановку таких **дослідницьких завдань:**

- визначити та класифікувати теоретичні напрями дослідження проблематики демократичного транзиту Угорської Республіки у вітчизняній політичній науці;
- проаналізувати теоретичні напрацювання російських дослідників у галузі системних перетворень Угорщини;
- окреслити напрями та провести аналіз комплексних досліджень представників угорської та зарубіжної політології з вивчення демократизації політичних інститутів постсоціалістичної Угорщини.

Широке дослідницьке поле постсоціалістичної трансформації є помітним у вітчизняній науці. У рамках аналізу суспільно-політичних перетворень в регіоні Центрально-Східної Європи науковцями визначаються особливості трансформації Угорської Республіки.

Слід відмітити, що генеза та функціонування політичних інститутів розвинутої демократії в Угорщині є одним із найбільш перспективних дослідницьких напрямів сучасної української політичної науки. Водночас при аналізі угорської постсоціалістичної трансформації для вітчизняних науковців характерним є декілька дослідницьких перепон – необхідність зміщення акцентів від вивчення передумов до пояснення наслідків демократичного реформування, теоретико-методологічний відхід від класичної історичної методології, філологічна складність угорської мови. Як результат, це призводить до незначної кількості дослідницьких проектів з розвитку сучасної угорської демократії. В основному вітчизняні науковці зосереджують увагу на аналізі окремих аспектів суспільно-політичної трансформації Угорської Республіки:

- 1) дослідження національно-визвольних змагань 1956 р. як передумови руйнації соціалістичного режиму (І.Король) [15];
- 2) загальний характер трансформації політичних інститутів (М.Головатий) [5];
– компаративне дослідження політико-економічних реформ Чехії та Угорщини (О.Брусилівська) [1];
- 3) інституціоналізація органів місцевого самоврядування (Г.Шманько) [34];
- 4) етнонаціональна політика (К.Вітман) [3];
- 5) українсько-угорське співробітництво у галузі захисту прав національних меншин (Ю.Гузинець) [6];
- 6) євроатлантична інтеграція – вступ до НАТО та ЄС (В.Дем'янинець) [8].

Окремо слід відзначити комплексні дослідження суспільно-політичних перетворень в Угорщині новітньої доби Є.Кіш і Д.Ткача. У своїх дослідженнях Є.Кіш передусім вивчає внутрішню трансформацію соціально-політичних інститутів крізь призму зовнішньополітичних орієнтирів Угорщини та загальноєвропейської системи міжнародних відносин. Дослідниця використовує групу порівняльно-історичних методів, досліджуючи, більшою мірою, ерозію соціалістичного авторитаризму та зовнішньополітичний аспект демократизації Угорської Республіки.

Більш уніфікованими та методологічно верифікованими у політологічному розрізі є дослідження системних перетворень в Угорщині Д.Ткача, викладені у монографії «Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій» [26]. Науковець розглядає обидва напрями розвитку сучасної угорської демократії – внутрішній (політична трансформація, етнонаціональна політика, розвиток громадянського суспільства) та зовнішній (євроатлантична інтеграція, стабілізація зовнішньополітичних відносин). Водночас, автор зміщує дослідницький акцент на визначення угорсько-українських міждержавних відносин; дослідницький пріоритет у визначенні особливостей розвитку суспільства (громадянське суспільство), а не політичних інститутів (політична система); домінує аналіз процесу інтеграції та оцінки наслідків вступу до НАТО та ЄС перед системним аналізом внутрішньополітичних трансформацій; кінцевою хронологічною межею є 2004 р. (завершення євроатлантичної інтеграції).

Необхідно констатувати, що з позицій розвитку сучасної політичної науки проблематика демократичної трансформації Угорської Республіки не є досліджена у вітчизняній академічній галузі повною мірою. Так, еволюція угорського авторитаризму прослідкована в дисертаційному дослідженні Є.Кіш [13]; порівняльний аспект інтеграційної євроатлантичної політики постсоціалістичних країн проаналізували О.Санжаревський [23], В.Парфенюк [21]; принципи та специфіка етнополітичної взаємодії України та Угорщини розглянув Ю.Гузинець [7]; особливості трансформації угорського суспільства і політичної системи у контексті постсоціалістичного розвитку країн Центрально-Східної Європи подані в докторській дисертації Д.Ткача [25].

Трансформаційні процеси в регіоні Центрально-Східної Європи на зламі ХХ–ХХІ ст. викликають значне дослідницьке зацікавлення в російській політичній науці. Передусім слід відмітити фундаментальні дослідження передумов, процесу та перспектив посткомуністичної трансформації науковців Російської Академії Наук,

розроблені у тритомному виданні «Центрально-Східна Європа у другій половині ХХ ст.» [30; 31; 32; 33]. Вченими було прослідковано генезу комуністичного режиму, розвиток країн у рамках «розвинутого соціалізму» та визначено основні вектори демократизації на сучасному етапі.

Політологічний аналіз системних суспільних перетворень та аналіз політичної історії колишніх соціалістичних автократій, з використанням широкого спектру емпіричної бази, подано у колективних посібниках за редакцією Ю.Новопашина, Е.Задорожнюк, Б.Страшуна [2; 4; 12; 29; 24]. Особливості постсоціалістичних процедурних та інституційних перетворень Угорщини в географічних рамках Центрально-Східної Європи представлені у публікаціях Ю.Ігрицького, Л.Ликошиної, Л.Светлорусової [11], Н.Коровіциної [14], Л.Мітевої [20], О.Полякова [22], М.Усієвич [27], О.Кузьміна [17].

У російській академічній сфері також прослідковується популяризація дослідження постсоціалістичних трансформацій, в тому числі Угорської Республіки. Одним з перших досліджень внутрішньої та зовнішньополітичної трансформації Угорщини стала дисертаційна робота Т.Дябронки [9], захищена у 1992 р. Окремі аспекти трансформації політичних інститутів і зміни вектора політичного розвитку в поставторитарній Угорщині дослідили С.Миронцева [19] (місцеве самоврядування), В.Єлізаров [10] (партогенез), О.Кинєв [18] (інститут президенства), М.Хайбуллін [28] (інститут парламентаризму), С.Кривохижин [16] (євроінтеграція).

Дослідження постсоціалістичної трансформації Угорської Республіки розглядається представниками західної та угорської політичної науки за такими напрямками:

- 1) визначення внутрішніх та зовнішньополітичних передумов до системної трансформації – А.Божокі [66], Е.Кайетан [53];
- 2) загальні питання трансформації політичної системи – А.Корозені, Ч.Тот, Г.Торок [57], М.Бігарі [44], Г.Меєр [46], Т.Фрітц [47];
- 3) особливості конституційного реформування – І.Кукореллі [56], А.Божокі [35];
- 4) еволюція партійної системи – А.Аг [40];
- 5) аналіз електоральних процесів – Б.Рач [64], А.Аг, Ш.Куртан, А.Татхам [41], Ч.Тот, Г.Торок [67], Г.Фодор, Т.Керн, Л.Габор, А.Левендел, І.Штрумф [50], Г.Карачоні [62];
- 6) становлення та розвиток інститутів парламентаризму – І.Кукореллі, П.Смук [55], Г.Ілонські, А.Ланчі, А.Аг [38];
- 7) трансформація та функціонування урядової системи – Д.Андерсон [36], З.Йожа [52], Т.Газо, Г.Фодор, І.Штрумф [61];
- 8) визначення оптимальної моделі та можливостей реалізації етнонаціональної і гендерної політики – М.Ватербюр [43], Е.Вівер [68], Е.Каллай [54];
- 9) специфіка євроатлантичної інтеграції та адаптації у провідних міжнародних організаціях – А.Аг [39], П.Нагі [51], Л.Андор [37].

При загальній систематизації праць угорських дослідників, слід виділити декілька робіт, у яких комплексно розкрито механізм трансформації окремих інститутів постсоціалістичної Угорщини, передусім на початковому етапі. Зокрема, у колективній монографії «Посткомуністичний перехід: зародження плюралізму в Угорщині» [63] автори досліджують динаміку формування нових соціальних класів та розвитку на цій основі багатопартійності.

У роботі А.Корозені «Уряд і політика в Угорщині» [58] проведено історичний огляд та аналіз основних політичних суб'єктів перехідної демократії. Дослідження постсоціалістичної угорської політики проведено на двох рівнях – соціально-культурному та конституційно-інституційному.

Політико-правова трансформація Угорської Республіки чітко прослідкована у роботі «Правова революція в Угорщині: 1989–1994» [60]. Авторами проаналізовано

нормативно-правові засади зародження багатопартійності (1989–1994 рр.), проведення перших вільних парламентських виборів (1990–1994 рр.), реалізації принципів конституціоналізму на початковому етапі демократизації.

Серед останніх досліджень політичної трансформації Угорщини помітною є колективна праця «Політична система Угорщини» [59]. У роботі подано чітку структуру сучасної угорської політичної системи та прослідковано основні інституційні зміни на шляху до консолідованої демократії. Значна увага приділяється політологічному аналізу переваг та недоліків функціонування угорського парламентаризму.

Механізм демократичного збалансування політичних та економічних інститутів напередодні вступу Угорщини до ЄС (1990–2004 рр.) є предметом аналізу А.Баторі у роботі «Політика вступу до ЄС: ідеологія, партійна стратегія та європейське питання в Угорщині» [42]. Дослідження європейської інтеграції Угорської Республіки проводилось за декількома напрямками: партійне функціонування, електоральна конкуренція, урядова стабільність, динаміка зростання громадської думки.

Також доречним буде окремо виділити праці угорських дослідників, присвячених розгляду процесів державотворення Угорської Республіки в конкретний період трансформації. Тим самим науковці визначають хронологічну динаміку еволюції політичних інститутів, спираючись на конкретну фазу демократичного транзиту. Це, зокрема, такі роботи: Т.Фрітц «Зміна режиму в Угорщині (1990–1995)» [48]; М.Шмідт, Л.Тот «Від тоталітаризму до демократичної Угорщини: еволюція та трансформація 1990–2000» [49]; А.Божокі «Політичний плюралізм в Угорщині: 1987–2002» [45]; Б.Тамаш «Від десидентства до партійної політики: боротьба за демократію в посткомуністичній Угорщині: 1989–1994» [65].

Таким чином, при аналізі політологічних теорій з'ясовано, що вітчизняними та зарубіжними дослідниками створено широке теоретико-методологічне коло для аналізу постсоціалістичної трансформації Угорської Республіки. Водночас окремі аспекти (зокрема, процес консолідації демократії та сучасний стан демократії в країні) досліджено не повною мірою. Особливо ця наукова прогалина помітна в контексті системних змін в угорському соціумі та політикумі протягом останнього десятиріччя. Сучасна суспільно-політична ситуація в країні демонструє неоднозначну траєкторію демократичного транзиту. Центральні події в угорському соціумі та політикумі протягом останніх п'яти років підкреслюють неоднозначний вектор розвитку країни у пост транзитний період. Проблеми та суперечності конституційного реформування, безапеляційне домінування однієї політичної сили-партії, прагнення до одноособового керівництва країною підтверджують загальні тенденції до авторитаризації державно-управлінської сфери. Отже, суперечності та напрями демократичного транзиту Угорщини можуть слугувати і потребують подальших науково-дослідницьких розробок.

Література

1. Брусиловська О. Шляхи економічної трансформації Чехії та Угорщини наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Ольга Брусиловська // Вісник ОНУ. Серія : Соціологія. Політичні науки ; Т.11. Вип.10. – 2006. – С. 326–336.
2. Венгрия 1956 года. Очерки истории кризиса / [С.Ю. Булах, Б.Й. Желицки и др.] ; под ред. Юрия Степановича Новопашина. – М. : РАН Ин-т славяноведения и балканистики, Изд-во «Наука», 1993. – 180с.
3. Вітман К. Інституційне забезпечення прав національних меншин в Угорщині / Костянтин Вітман // Актуальні проблеми політики : Зб. наук. пр. Вип.29. – Одеса, 2006. – С. 498–502.
4. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина ХХ века / отв. ред. Элла Задорожнюк. – М. : Наука, 2006. – 442 с.
5. Головатий М. Угорщина новітньої доби: суть політичних трансформацій / Микола Головатий // Політичний менеджмент. – 2004. – №3. – С. 189–190.

6. Гузинець Ю. Етнополітика Угорської Республіки щодо закордонних угорців / Юрій Гузинець // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. Серія : «Політологія і етнологія». Вип.37. – Київ : Видавництво «Дельта», 2008. – С. 264–271.
7. Гузинець Ю. І. Етнополітичний аспект угорсько-українських міждержавних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавство» / Юрій Іванович Гузинець. – К., 2008. – 19 с.
8. Дем'янинець В. Реалізація політики Угорщини щодо вступу в НАТО / Валерій Дем'янинець // Нова політика. – 2000. – №1. – С. 13–16.
9. Дябронка Т. Посттоталітарна Венгрія в формуючійся єдиної Європі: (проблеми «возвращения» в Європу): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Т. Дябронка. – М., 1992. – 18 с.
10. Елизаров В.П. Институциональные факторы партийного строительства в условиях политической трансформации: сравнительный анализ Венгрии и России: дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Виталий Павлович Елизаров. – Санкт-Петербург, 2004. – 189 с.
11. Игрицкий Ю. Партии и их эволюция в странах Восточной Европы / Юрий Игрицкий, Лариса Лыкошина, Людмила Светлорусова // Партии и партийные системы современной Европы / отв. ред. Валерий Петрович Любин. – М. : ИНИОН РАН, 1994. – С. 198–204.
12. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / отв. ред. Юрий Степанович Новопашин. – М. : Наука, 2007. – 397 с.
13. Кіш С. Б. Суспільно-політична трансформація в Угорщині 1966–1990 рр.: дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / Єва Бернатівна Кіш. – Ужгород, 1998. – 199 с.
14. Коровицына Н. Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах / Наталья Коровицына // Социс. – 2002. – №5. – С. 9–18.
15. Король І. Угорська революція 1956 року: початок краху тоталітарних режимів / Іван Король. – Ужгород : Ужгородський державний інститут інформатики і права, Вид-во В. Падяка, 2001. – 200 с.
16. Кривохижин С.Ю. Основные направления и особенности интеграции стран Центрально-Восточной Европы в Европейский Союз: дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений и глобального развития» / Сергей Юрьевич Кривохижин. – М., 2007. – 214 с.
17. Кузьмин А. Венгров ждёт жаркая осень: выборы в местные органы / Александр Кузьмин // Эхо планеты. – 2006. – №41. – С. 20–23.
18. Кынев А.В. Институт президента в странах Центральной и Восточной Европы: сравнительный анализ: дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Александр Владимирович Кынев. – М., 2002. – 239 с.
19. Миронцева С.А. Реформа местного самоуправления в контексте демократизации постсоциалистических политических систем: на примере Венгрии, Польши и России: дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Светлана Александровна Миронцева. – Краснодар, 2003. – 181 с.
20. Митева Л. Особенности консолидации демократии в странах Центральной и Восточной Европы / Л.Митева // Полис. – 1999. – № 3. – С. 48–50.
21. Парфенюк В. М. Політика інформаційного суспільства в умовах євроінтеграції (на прикладі Республіки Польща, Словацької Республіки, Угорської Республіки та Чеської Республіки): дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Володимир Миколайович Парфенюк. – К., 2006. – 221 с.
22. Поляков А. Венгрия: проблемы и перспективы / Алексей Поляков, Марина Усиевич. – М. : Знание, 1990. – 62 с.
23. Санжаревський О. І. Східноєвропейська політика НАТО кінця 80-х – середини 90-х років ХХ століття (на прикладі Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини): дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / Олег Іванович Санжаревський. – Луцьк, 1998. – 186 с.
24. Страшун Б. Конституционные перемены в Восточной Европе 1989–1990 гг. / Борис Страшун. – М. : Юридическая литература, 1991. – 208 с.
25. Ткач Д. І. Політичні трансформації в Угорській Республіці на рубежі ХХ–ХХІ століть (у контексті демократичних перетворень у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Д. І. Ткач. – К., 2004. – 49 с.
26. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія / Дмитро Ткач. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, МАУП, 2004. – 480 с.
27. Усиевич М. Успехи макроэкономической стабилизации в Венгрии в 1995–1998 гг. / Марина Усиевич // МЭНМО. – 1999. – №3. – С. 84–85.

28. Хайбуллин М. Р. Парламентаризм в условиях политического транзита: опыт стран Центральной и Восточной Европы: дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Максим Радикович Хайбуллин. – Уфа, 2004. – 173 с.
29. Центральноевропейские страны на рубеже XX – XXI вв. Аспекты общественно-политического развития: историко-политологический справочник / отв. состав. Юрий Степанович Новопашин. – М. : Новый хронограф, 2003. – 256 с.
30. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3 т. Т. 1 : Становление «реального социализма» (1945–1965) / отв. ред. И.И. Орлик. – М. : Наука, 2000. – 484с.
31. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3 т. – Т. 2 : От стабилизации к кризису (1966–1989) / отв. ред. Б. Шмелев. – М. : Наука, 2002. – 516 с.
32. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3 т. – Т. 3. Ч. 1 : Трансформации 90-х годов / отв. ред. С.П. Глинкина. – М. : Наука, 2002. – 464 с.
33. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3 т. – Т. 3. Ч. 2 : Трансформации 90-х годов / отв. ред. С.П. Глинкина. – М. : Наука, 2002. – 464 с.
34. Шманько Г. Специфіка трансформаційних процесів Угорщини в загальноєвропейському контексті / Г. Шманько, Є. Кіш // Стратегічна панорама. – 2003. – №3 – С. 55–58.
35. Alkotmányos forradalom: tanulmányok / Szerk. Bozóki András. – Budapest : Új Mandátum Könyvk., 2000. – 825 p.
36. Anderson J.C. The government and party systems of Hungary (1990–2000) : Thesis (M.A.) / Jay Colin Anderson. – Indiana University, 2001. – 298 p.
37. Andor L. Hungary on the road to the European Union: transition in blue / László Andor. – Westport : Praeger, 2000. – 200 p.
38. Ágh A. Economic policy making and parliamentary accountability in Hungary / Attila Ágh, Gabriella Pionszki, András Láncki. – Geneva : United Nations Research Institute for Social Development, 2005. – 50 p.
39. Ágh A. Magyarország az Európai Unióban: az aktív Európa-politika kezdetei / Attila Ágh. – Budapest: Századvég, 2006. – 226 p.
40. Ágh A. The Hungarian party system / Attila Ágh. – Budapest : Hungarian Center for Democracy Studies Foundation, 1993. – 22 p.
41. Ágh A. The second parliament (1994–1998): democratization and Europeanization in Hungary / Attila Ágh, Sándor Kurtán, Allan Tatham. – Budapest : Hungarian Centre for Democracy Studies, 2001. – 250 p.
42. Batory A. The politics of EU accession: ideology, party strategy and the European question in Hungary / Agnes Batory. – New York : Manchester University Press, 2008. – 176 p.
43. Between state and nation: diaspora politics and kin-state nationalism in Hungary / Ed. by Myra A. Waterbury. – New York : Palgrave Macmillan, 2010. – 222 p.
44. Bihari M. Magyar politika, 1944–2004: politika és hatalmi viszonyok / Mihály Bihari. – Budapest : Osiris, 2005. – 485 p.
45. Bozóki A. Politikai pluralizmus Magyarországon: 1987–2002 / András Bozóki. – Budapest : Századvég, 2003. – 635 p.
46. Formal institutions and informal politics in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Russia and Ukraine / Ed. by Gerd Meyer. – Farmington Hills : Barbara Budrich Publishers, 2006. – 329 p.
47. Fricz T. Az árok két oldalán: a magyar demokrácia természetrajza / Tamás Fricz. – Budapest : XXI. Század Intézet, 2006. – 333 p.
48. Fricz T. Rendszerváltozás Magyarországon (1990–1995): tanulmányok, esszék / Tamás Fricz. – Budapest : Villányi úti Konferenciaközpont: Szabadegyetem Alapítvány, 1996. – 263 p.
49. From totalitarian to democratic Hungary: evolution and transformation 1990–2000 / Eds. by Mária Schmidt, László G. Tóth. – Boulder : Social Science Monographs, 2000. – 616 p.
50. Hazárdjáték: a szocialista-liberális kormányzás nyolc éve / Szerkesztők Gábor G. Fodor, Tamás Kern, István Stumpf. – Budapest : Századvég, 2010. – 475 p.
51. Nagy P. From command to market economy in Hungary under the guidance of the IMF / Pongrác Nagy. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003. – 336 p.
52. Józsa Z. Onkormányzati szervezet, funkció, modernizáció / Zoltán Józsa. – Budapest : Dialóg Campus Kiadó, 2006. – 288 p.
53. Kajetán E. Miért nem történt rendszerváltozás Magyarországon, 1989–1990-ben? / Endre Kajetán. – Budapest : Szenci Molnár Társaság, 2001. – 56 p.
54. Kállai E. Helyi cigány kisebbségi onkormányzatok Magyarországon / Erno Kállai. – Budapest : Gondolat, Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutatói Intézet 2005. – 204 p.
55. Kukorelli I. A Magyar Országgyűlés 1990–2010: ot parlamenti ciklus története / István Kukorelli, Péter Smuk. – Budapest : Országgyűlés hivatala, 2010. – 246 p.
56. Kukorelli I. Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban / István Kukorelli. – Budapest : Századvég, 2006. – 308 p.

57. Körösenyi A. The Hungarian political system / András Körösenyi, Csaba Tóth, Gábor Török. – Budapest : Arcanum, 2009. – 304 p.
58. Körösenyi A. Government and politics in Hungary / András Körösenyi. – Budapest : Osiris, 1999. – 330 p.
59. Körösenyi A., Tóth C., Török G. The Hungarian political system / Eds. by András Körösenyi, Csaba Tóth, Gábor Török. – Budapest : Arcanum, 2009. – 304 p.
60. Lawful revolution in Hungary: 1989–1994 / Eds. by Béla K. Király, András Bozóki. – New York : Distributed by Columbia University Press, 1995. – 520 p.
61. Oszod árnyékában: a 2. Gyurcsány-kormány első éve / Szerkesztők Gázsó Tibor, Fodor G. Gábor, Stumpf István. – Budapest : Századvég, 2007. – 597 p.
62. Parlamenti választás, 2006: elemzések és adatok / Szerkesztette Karácsony Gergely. – Budapest : Demokrácia Kutatások Magyar Központja Kozhasznú Alapítvány, 2006. – 416 p.
63. Post-communist transition: emerging pluralism in Hungary / Eds. by András Bozóki, András Körösenyi, George Schöpflin. – London : Pinter Publishers, 1992. – 196 p.
64. Racz B. Regional Voting Trends in Hungarian National Elections 1985–2002 / Barnabas Racz // East European Quarterly. – 2003(Winter). – Vol.37. – Issue 4. – P.439–459.
65. Tamas B.I. From dissident to party politics: the struggle for democracy in post-communist Hungary, 1989–1994 / Bernard Ivan Tamas. – Boulder : East European Monographs, 2007. – 240 p.
66. The roundtable talks of 1989: the genesis of Hungarian democracy: analysis and documents / Ed. by András Bozóki. – Budapest : Central European University Press, 2002. – 432 p.
67. Tóth C. Politika és kommunikáció: a magyar politikai napirend témái a 2002-es választások előtt / Csaba Tóth, Gábor Torok. – Budapest : Századvég Kiadó, 2002. – 370 p.
68. Weaver E.B. National Narcissism: The Intersection of the Nationalist Cult And Gender in Hungary / Eric Beckett Weaver. – New York : Lang, 2006. – 246 p.
-

**Економічні
науки**

АНАЛІЗ ЧУТЛИВОСТІ ПОКУПЦІВ ЩОДО РІВНЯ ЦІН В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Брітченко Ігор Геннадійович,
доктор економічних наук, професор,
м. Полтава

Стаття присвячена проблемам впливу чутливості покупців щодо рівня цін товарів. Досліджено основні чинники щодо впливу чутливості покупців на рівень цін, до яких відносять ефект уявлень про наявність взаємозамінюваних товарів; унікальність; оцінка якості через ціну; дорожнеча товару; міра «справедливості» ціни, а також ефект створення запасів того чи іншого товару.

Ключові слова: чутливість покупців, рівень цін, дослідження купівельних мотивацій, управління чутливістю до рівня ціни, цінова політика підприємства.

Анализ чувствительности покупателей к уровню цен в экономической системе Украины. *Статья посвящена проблемам влияния чувствительности покупателей к уровню цен товаров. Исследованы основные факторы влияния чувствительности покупателей на уровень цен, к которым относят эффект представленый о наличии заменяющих товаров; уникальность товара; оценка качества через цену; дороговизна товара; мера «справедливости» цены; эффект создания запасов.*

Ключевые слова: чувствительность покупателей, уровень цен, исследование покупательских мотиваций, управление чувствительностью к уровню цены, ценовая политика предприятия.

Consumers' Sensitivity Analysis on the Subject of the Goods' Prices. *The article is devoted to the problems of impact of buyers' sensitivity to the levels of goods' prices. The main factors of impact of buyers' sensitivity to the levels of goods' prices were investigated. The effect of view of the availability of substitute goods; the uniqueness of a product; assessment of quality through price; the high cost of goods; measure of the "fair" price; the effect of creating reserves are referred to them.*

Key-words: buyers' sensitivity, level of prices, investigation of buyers' motivations, managing sensitivity to prices' level, price policy of an enterprise.

Актуальність цієї проблеми визначається тим, що в умовах ринкових відносин обсяг реалізації продукції й прибуток суб'єктів господарювання певним чином залежать від ставлення споживачів до неї, включаючи й ціновий чинник. При цьому важливу роль відіграє правильне обґрунтування рішення щодо визначення рівня ціни відповідно до споживчих властивостей товару. В разі невиконання цієї умови попит падає, що призводить до зниження рівня реалізації, а суб'єкт господарської діяльності втрачає прибутки, що могли б стати джерелом подальшого розвитку підприємства. Тому процес прийняття підприємством цінового рішення відповідно до стану купівельної спроможності споживачів спирається на глибоке дослідження їхніх інтересів і уподобань. Хоча в цілому теоретичні засади визначення рівня цін описані у вітчизняній літературі, втім у кожному періоді слід враховувати те, що змінюються потреби, інтереси й уподобання покупців, а також і їхня купівельна спроможність. Водночас, як свідчать останні дослідження, досить значний вплив на механізм ціноутворення має психологія покупця, але у вивченні цієї проблеми є ще багато "білих плям", що потребують дослідження.

Існує реальна можливість з достатньою вірогідністю визначити чутливість споживача до ціни, щоб охарактеризувати можливу реакцію на конкретний її рівень [2, с. 46–47]. Для цього треба знати кількісні параметри чутливості споживача до ціни, він приймає рішення щодо придбання певного товару, зважаючи на його ціну, а також на ціни, встановлені для аналогічних товарів.

Якщо на ринку присутні, наприклад, два види продукції, досить близькі за споживчою корисністю, з однаковим рівнем ціни і один вид реалізується активно, а другий залишається без руху, то підприємству слід вивчити мотивацію споживачів, здійснивши відповідно тестування [1, с. 30].

Мотивація являє собою комплекс чинників, що спонукають споживача до тих чи інших дій. Мотиви керують придбанням товару. Але підприємство має цікавити не власне мотив споживача, а процес формування його майбутніх намірів. Намір стає вже усвідомленим імпульсом до дії, виконання котрого може відкладатися на якийсь час.

Впливати на споживача слід як до, так і після виникнення наміру, бо система намірів і мотивацій досить складна і не завжди піддається логічному причинно-наслідковому аналізу [2, с. 58–59]. Мета підприємства полягає в тому, щоб “спровокувати” споживача на придбання продукції. Тому основними етапами дослідження купівельних мотивацій є, по-перше, вивчення мотивів поведінки споживача при виборі покупки і, по-друге, розробка засобів впливу на потенціального покупця з орієнтацією його на продукцію підприємства.

Взагалі чутливість покупців до рівня цін можна охарактеризувати шляхом класифікації. Так, П.Н.Шуляк виділяє десять факторів, які впливають на чутливість покупця щодо рівня цін [5, с. 49], але, на нашу думку, найбільш головними є лише сім:

- 1) ефект уявлень про наявність товарів, взаємозамінюваних;
- 2) унікальність;
- 3) витрати на переключення;
- 4) оцінка якості через ціну;
- 5) дорожнеча товару;
- 6) міра «справедливості» ціни;
- 7) ефект створення запасів.

Так, про вплив факторів, що визначають чутливість покупців щодо рівня цін свідчать дані проведеного нами анкетного опитування жителів міста Одеси та її області. Респонденти визначалися щодо критеріїв поведінки споживача на вибір товарів повсякденного, періодичного, нечастого попиту та послуг.

Як розподілилися відповіді респондентів щодо купівлі товарів повсякденного, періодичного, та нечастого попиту та послуг, видно з таблиці 1.

Результати опитування респондентів доводять, що основним критерієм вибору товарів повсякденного, періодичного та нечастого попиту в торговельних підприємствах, а також послуг є ефект представлень про наявність товарів, що взаємозамінюваних, що складають відповідно 27%; 34% та 32%.

Ця модель спрацьовує досить точно в тих випадках, коли покупець має всю існуючу інформацію про альтернативні витрати своїх грошей. Але в реальному житті покупець частіше “потопає” в морі інформації і спирається у своїх судженнях на ті уривчасті дані, які здобув тим чи іншим способом. Тому на практиці покупці часто стикаються з ефектом уявлень про наявність субститутів. Це означає, що зіставлення альтернатив споживання виливається в прийняття рішень на основі індивідуальних уявлень про наявність товарів взаємозамінюваних, і їхніх цінах.

Сутність ефекту уявлень про наявність взаємозамінюваних товарів означає, що покупець тим більш чутливий до ціни товару, чим вона вище стосовно цін тих товарів, що сприймаються покупцем як аналоги.

Таблиця 1

**Результати вибіркового опитування населення
м. Одеси та Одеської області щодо критеріїв вибору товарів повсякденного,
періодичного та нечастого попиту і послуг**

№ з/п	Критерії вибору	Товари повсякденного попиту	Товари періодичного та нечастого попиту	Послуги
1.	Ефект уявлень про наявність товаріввзаємозамінюваних	0,27	0,34	0,32
2.	Унікальність	0,02	0,16	0,1
3.	Витрати на переключення	-	0,06	-
4.	Оцінка якості через ціну	0,4	0,37	0,4
5.	Дорожнеча товару	0,09	0,02	0,02
6.	Міра «справедливості» ціни	0,12	0,04	0,16
7.	Ефект створення запасів	0,1	0,01	-
	Разом	1,0	1,0	1,0

Логіка такого роду рішень полягає у тому, що чутливість покупців до рівня ціни та її змін тим вище, чим вище абсолютний рівень цієї ціни у порівнянні з цінами товарів, що розцінюються як альтернативи.

Однак на практиці коло зіставлення товарів та їх цін у покупців може істотно розрізнитися. Чим менше клієнт спокушений у певному ринку, чим менше його досвід покупок тут і чим менше він ознайомлений з різними продавцями, їхніми товарами, цінами і системою знижок, тим менш ефективні рішення він звичайно приймає і тим більшу ціну платить за свою покупку.

Рівень поінформованості може бути проведено і в зовсім в іншій площині. Управління цінами за допомогою умілого використання суб'єктивності оцінок покупцями пропонованого їм товару вимагає якомога більшого обмеження для останніх можливості знайти аналоги і провести більш обґрунтоване зіставлення споживчих характеристик і цін.

Чутливість покупця до рівня ціни набуває особливої форми в умовах розвинутого ринку, коли для задоволення однієї і тієї ж потреби пропонується багато різних марок товарів. Ніхто з покупців, навіть найдопитливіший, у цих умовах не займається створенням власної бази даних про всі товари – аналоги та їх ціни. Замість цього відбувається формування деякого загального уявлення про прийнятний рівень ціни на продукт певного призначення, тобто свого роду середньорічної ціни байдужості (рівень ціни товару був майже незмінний протягом декількох десятиліть через відсутність інфляції, а тому був загальновідомий усім покупцям з дитинства). Може здатися, що середньорічна ціна байдужості є настільки об'єктивною категорією, що з її впливом нічого зробити неможливо. Однак це не так: чутливість покупців до рівня ціни пропонованого їм конкретного товару можна послабити, тому що реальні цінові сподівання покупців є дуже суб'єктивними і ними можна керувати.

Таким чином, чутливість покупців до рівня ціни, що спирається на її зіставлення з цінами товарів-аналогів, - фактор об'єктивний, але піддається управлінню.

Найважливішим способом управління чутливістю до рівня ціни є заходи, засновані на використанні ефекту унікальності, тобто можливості створення у покупців відчуття неправомірності будь-яких порівнянь, тому що пропонований йому товар «унікальний». Цей фактор виявляється вагомим, коли покупець позбувається орієнтиру «ціни байдужості». Така політика погляду на товари виявилася неоднозначною. Так, 16% респондентів зазначили, що віддають перевагу саме товарам періодичного та

нечастого попиту, 10% вважають, що такий продукт, як послуга, повинен мати унікальність, і тільки 2% віддали перевагу унікальності ціни на товари повсякденного попиту. Це призводить до того, що чутливість покупців до рівня ціни стає зниженою не на всі види та групи товарів.

Ефект унікальності виявляється тільки на товари з еластичним попитом при тому, що чим більш унікальний товар за своїми властивостями, тим менш покупці будуть чутливими до рівня його ціни, коли порівнюватимуть його з альтернативними товарами. Саме тому багато фірм, що діють на ринках з безліччю товарів-замінників, змушені витратити великі кошти на додання своїм продуктам таких унікальних властивостей, завдяки яким вони б вийшли з низки аналогів. Звичайно, необхідно ще проінформувати про це покупця, а також переконати його в тім, що ця унікальність дійсно дозволяє йому досягти нової якості споживання. Якщо це вдається зробити, то результат окупає усі витрати.

Унікальність товару дозволяє знизити чутливість покупців до рівня ціни і за рахунок ще одного особливого фактора, який можна назвати витратами на переключення. Він спостерігається тільки утоварах періодичного та нечастого попиту (6%), коли перехід від однієї марки товару до іншої приводить до додаткових витрат для покупця, оскільки інакше використовувати нову марку настільки ж ефективно, як стару, не вдається. Покупець у цьому разі оцінює новий товар не тільки на основі його корисності і ціни, але й з урахуванням витрат, що йому доведеться мати при переключенні на цей новий товар.

Ефект витрат на переключення полягає в тому, що чим істотніше витрати, пов'язані з організацією використання специфічної марки (типу) даного товару, тим покупці будуть менш чутливими до цін, коли стануть вирішувати, яку з альтернативних марок придбати.

Визначаючи міру небезпеки для себе ефекту витрат на переключення, підприємство повинно вести всебічний аналіз, тому що цей ефект знижується в міру амортизації тих витрат, що були колись здійснені заради організації використання конкуруючого товару, і наближення в підсумку величини витрат на переключення до нуля.

Головним критерієм вибору, який виявився при опитуванні респондентів, є оцінка якості через ціну. На товари повсякденного попиту та послуги припадає 40% відповідей у загальній їх кількості та 37% відповідей респонденти надали товарам періодичного та нечастого попиту. Звичайно, покупці сприймають ціну як кількість грошей, що треба заплатити за право одержання товару у власність. Але у світі товарів зустрічаються відхилення від цього випадку, коли ціна сама стає сигналом якості.

Виділяють три групи таких товарів:

- 1) Іміджеві товари;
- 2) Ексклюзивні товари;
- 3) Товари без інших характеристик якості.

Усі ці товари поєднує те, що стосовно них можна чітко простежити прояви ефекту оцінки якості через ціну. Ефект оцінки якості через ціну виявляється у тому, що чим у більшій мірі покупець сприймає ціну як сигнал про рівень якості, тим менше він чутливий до її абсолютного рівня.

Загалом випадку покупці використовують ціну як головний індикатор якості в тому разі, якщо:

- 1) Вони переконані, що товари одного типу розрізняються за якістю в залежності від фірми – виробника (торгової марки);
- 2) Вони вважають, що придбання низькоякісного товару може обернутися для них істотними втратами (збитками);
- 3) Покупець не дістає інформації, що дозволяла б досить надійно оцінити якість товару до його придбання.

Тому чим у більшою мірою покупці змушені покладатися на ціну як на індикатор якості, тим менше вони будуть чутливими до її рівня. Але оскільки у більшості випадків покупці все-таки мають можливість якось оцінити якість товару до покупки або ж мають досвід придбання подібних товарів тієї чи іншої марки, то використання цін як головних індикаторів якості залишається усе-таки винятком, а не правилом.

Схильність покупця до здійснення порівняльного аналізу властивостей і цін конкуруючих товарів не є чимось фіксованим. Вона дуже істотно залежить від співвідношення абсолютного рівня ціни і тих зусиль, що треба докласти для скорочення витрат на покупку (наприклад, шляхом пошуку дешевшої альтернативи).

На ринку промислових виробів цей ефект виявляється через оцінку торговельними підприємствами-покупцями абсолютної суми, яку треба витратити на закупівлю, і легкість знаходження необхідних коштів для фінансування подібного роду закупівлі. На ринку споживчих товарів цей ефект виявляється через зіставлення родинами абсолютних величин витрат на покупку і свій прибуток (ефект доходу).

Ефект дорожнечі товару, на наш погляд, можна розглядати з різних боків. Так, з одного боку, чутливість покупця до рівня ціни тим більша, чим вищі витрати на придбання товару за абсолютною чи відносною (у відсотках від загальної суми) величиною наявних у покупця коштів. Тобто чим дорожчим є товар з погляду конкретного покупця, тим більшокупним для нього стають зусилля щодо пошуку дешевшої альтернативи, тим відповідно вище чутливість до рівня ціни. Для дешевих товарів такі зусилля нераціональні. З другого боку, ефект дорожнечі товару відбувається і на товарах сезонного виробництва та товарах повсякденного попиту, які практично постійно перебувають у фазі «очікування» подорожчання. Як виявилось при опитуванні, до товарів повсякденного попиту респонденти надали 9%, а до товарів періодичного та нечастого попиту, а також послуги тільки 2%, що зумовлено у першу чергу структурою споживання населення України, їх платоспроможним попитом та національними особливостями.

Сьогодні можна зустріти критикуцінової політики того чи іншого підприємства з позицій того, що воно встановлює «несправедливу», тобто непомірно високу ціну. Це означає, що підприємствам, як і раніше, треба враховувати ефект справедливості ціни. Сутність ефекту справедливості ціни зводиться до того, що покупець є тимчутливішим до ціни, чим істотніше її величина виходить за межі діапазону, у якому покупець вважає ціни «справедливими» та «обгрунтованими».

На жаль реальних критеріїв визначення «справедливості» ціни не існує. Всі оцінки такого роду базуються на суб'єктивних відчуттях покупців. Але оскільки такі відчуття виражаються у фактичних змінах обсягів продаж, їх необхідно враховувати.

Насамперед треба визначитися з тим, що впливає на формування відчуття «несправедливості» ціни. Виділяють три чинники, що формують представлення про справедливість чи несправедливість ціни:

1. Співвідношення поточної ціни з тими, що діяли раніше. При цьому покупці звичайно трактують істотне підвищення ціни як несправедливе навіть тоді, коли воно продиктовано істотним перевищенням попиту над пропозицією. І лише згодом це відчуття згасає, і нові високі ціни перестають дратувати покупців.

2. Співвідношення ціни певного товару з цінами подібних продуктів чи цінами, сплаченими у подібних ситуаціях, особливо, коли йдеться про послуги.

3. Роль товару у формуванні стандарту споживання. Таких ролей може бути дві: а) товари купуються для підтримки вже досягнутого способу життя (покупка, що запобігає падінню рівня комфортності існування); б) товар купується заради поліпшення раніше сформованого способу життя (покупка для підвищення рівня комфортності існування).

Нами було досліджено, що характерним є те, що товари, які виступають у першій ролі, сприймаються людьми як «життєво необхідні», і їм респонденти надали 12%, хоча

це сприйняття і має чисто суб'єктивний характер. І відповідно будь-яке підвищення цін на такі товари сприймається людьми особливо болісно і трактується звичайно як несправедливе.

Одначе коли товар купують для підвищення рівня добробуту, а це саме товари періодичного та нечастого попиту (4%), то до його ціни покупці ставляться куди спокійніше: від її величини залежить лише кількість грошей, що залишиться після покупки на банківському рахунку, але не порушення звичного способу споживання.

Але оскільки уявлення про справедливість ціни має суто психологічний характер, то ним можна керувати.

Розглядаючи фактор ефекту створення запасів, ми виявили, що він здатний діяти лише протягом обмеженого часу, але іноді його теж важливо враховувати. Сутність ефекту створення запасів полягає в тому, що чим більш товар придатний для зберігання в складі запасів, тим покупці дошкульніші до тимчасових відхилень його ціни від тих рівнів, що відповідають їхнім довгостроковим сподіванням. Ефекту створення запасів надали перевагу при опитуванні 10% респондентів на товари повсякденного попиту та 1% на товари періодичного та нечастого попиту.

Таким чином, проблема впливу чутливості покупців щодо рівня цін товарів є однією з важливих при вивченні фінансового механізму діяльності суб'єктів господарювання у ринкових умовах. При вивченні впливу чутливості покупців на рівень цін обов'язково потрібно враховувати основні чинники, що характеризують такий вплив. Від них певною мірою залежить те, чи відбудеться купівля певного товару. До таких чинників слід віднести ефект уявлень про наявність товарів взаємозамінюваних; унікальність товару; оцінка якості товару через ціну; дорожняча товару; міра «справедливості» ціни, а також ефект створення запасів того чи іншого товару. Якщо при розрахунку і встановленні ціни на конкретний товар вивчена дія вказаних чинників і вони враховані у рівні ціни, то це, безумовно, сприятиме тому, що будуть зростати обсяги продаж, а суб'єкт господарювання може розраховувати на одержання того прибутку, що він заклав у ціну товару.

Але, дослідивши фактори, що впливають на чутливість покупців у коефіцієнтному вимірі, можна за допомогою факторного економічного аналізу знайти специфічну мету респондента, тобто таку «родзинку» кожного товару, яка б поєднувала інтереси споживачів та продавців щодо задоволення кількісних та якісних зростаючих потреб та забезпечувала ефективну діяльність торговельного підприємства.

Оскільки в основі дії вказаних чинників здебільшого лежать психологічні аспекти поведінки споживача на ринку, то й подальше їх глибоке вивчення можливе з точки зору економічної психології, яка в нашій країні ще не набула широкого розвитку. Тому при вивченні механізмів ціноутворення потрібно більш широко звертатися до психологічних аспектів ціноутворення й попиту, що стають важливими моментами визначення, можливо, й деяких сутнісних змін змісту фінансової діяльності суб'єктів господарювання у сучасних умовах.

Література

1. Корінев В. Дослідження мотивацій споживачів шляхом тестування цін // Економіка України, 2002, №1.
2. Липсиц И. В. Коммерческое ценообразование. - М.: Экономика, 1997.
3. Нуреев Р. Экономика развития: модели становления рыночной экономики. – М.: НОРМА, 2008. – 640 с.
4. Орлова Т. Креативность экономического сознания: монография. – Екатеринбург: изд-во Уральского университета, 2004. – 366 с.
5. Шуляк П.Н. Ценообразование: Учебно-практ. пособие. – 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Изд. Дом «Дашков и К⁰», 2001.

ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ТА РОЛЬ ФІНАНСІВ В УКРАЇНІ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ УМОВАХ

Лугош Лариса Миколаївна,

доктор філософії, доцент кафедри фінансів та економіки КаУ,
м. Ужгород

Обґрунтовано визначення «антикризове управління» в перехідний період та проблеми вирішення. Мотивовано необхідність нової тенденції, пов'язаної з необхідністю визначення потреб фінансування економіки шляхом залучення іноземних джерел інвестування.

Ключові слова: трансформація, економічна криза, економічні відносини, антикризове управління, фінансова стабілізація.

Экономические отношения и роль финансов в Украине в трансформационных условиях. *Обосновано определение «антикризисное управление» в переходный период и проблемы решения. Мотивация необходимости новой тенденции, связанной с необходимостью нужд финансирования экономики путем привлечения иностранных источников инвестирования.*

Ключевые слова: трансформация, экономический кризис, экономические отношения, антикризисное управление.

Economic Relations and the Role of Finances in the Context of Transformations. *The article substantiates “anticrisis administration” in the transformational period and offers possible solutions to the problem.*

Key-words: transformations, economic crisis, economic relations, anticrisis administration, finance stabilization.

Проблема перехідної економіки – це проблема взаємозв'язку загальноекономічного і специфічного в суспільному розвитку. Особливості перехідних економік визначаються об'єктивною закономірністю розвитку від нижчого рівня до вищого і специфікою переходу від одного якісного стану до іншого (від феодалізму до капіталізму, від капіталізму до соціалізму і знову до капіталізму).

Ситуація, в якій опинилася Україна, зобов'язує розробляти теорію економіки перехідних суспільств. Суть перехідного періоду полягає у здійсненні трансформаційного процесу, в зміні моделі економіки.

Головною метою є аналіз трансформаційних перетворень і визначення ролі інвестиційного забезпечення під час формування нової економіки та пропозиції щодо ефективного використання як власних, так і залучених джерел інвестування. Виходячи із зазначеної мети поставлено такі завдання:

- оцінка основних змін в економіці України у процесі трансформації;
- визначення потреби фінансування цих змін шляхом залучення іноземних джерел інвестування.

Сутністю перехідного періоду є докорінна трансформація економічної системи.

У результаті утвердження України як самостійної, незалежної держави було створено необхідні передумови для формування в країні національної економіки і органічного включення її в міжнародний економічний простір.

Воднораз успішна перебудова національної економіки як складової частини світового господарства неможлива без радикальної трансформації всього суспільного життя країни на основі лібералізації і створення сприятливого інвестиційного клімату.

Відбувається перехід від командно-адміністративної системи господарювання до системи відкритої економіки, яка характеризується тим, що ліквідується монополія держави і формується система зовнішньоекономічних відносин на основі принципу свободи конкуренції.

Процес розв'язання завдань реформування економіки, здобутки і втрати процесу трансформації суспільства значною мірою залежить від проблеми розробки стратегії виходу України із затяжної кризи, поетапного і системного поєднання заходів, спрямованих на досягнення фінансової і виробничої стабілізації. Саме поняття "фінанси" у країнах з розвинутою ринковою економікою все більше ускладнюється і все тісніше пов'язується з розширеним відтворенням суспільного продукту інтенсивного типу. За останні роки «фінанси» розширили свої межі.

Ринкова економіка являє собою такий стан розвитку економіки, коли у цей конкретний історичний момент суспільство (країна) переходить від однієї цілісної системи до іншої. Головна мета такого розвитку – не просто формування ринку. Ринкова економіка виступає лише як засіб досягнення ефективнішої економічної системи. Досвід провідних країн світу стверджує, що такою системою, яка забезпечує високу ефективність господарювання, динамічний розвиток і високу якість життя, є соціально орієнтована ринкова економіка, тобто змішана. Остання, як відомо, характеризується активною участю держави у підтримці балансу між ринковою ефективністю та соціальною справедливістю і стабільністю. Тому завершення формування основ соціальної ринкової економіки – кінцева мета ринкової трансформації у постсоціалістичних країнах.

Природно, що економічна трансформація є органічною складовою глибоких принципів змін у суспільстві – в політичному, державно-адміністративному устрої, а також в ідеології, внутрішній та зовнішній політиці. Така постсоціалістична трансформація відбувається в країнах СНД, Східної і Центральної Європи та Балтії.

У цілому особливість і складність такого переходу зумовлена тим, що переплітаються генетично різноманітні (соціальні та економічні) елементи і відносини. З цього випливає як «заплутаність» самих відносин, так і складність їх дослідження. Це по-перше. По-друге, перехідний стан будь-якого процесу, явища, в тому числі й економіки, характеризується постійними змінами, рухом, оновленням і розвитком. Водночас це такий момент (етап), коли старе ще не відійшло, не зникло, а нове ще не утвердилося повністю.

Перехідні (трансформаційні) економічні системи – це складне явище. В історії розвитку практично кожного соціуму настають періоди, коли стара економічна система функціонує за низхідною (занепадає), а в її просторі зароджуються елементи нової системи з тенденцією до самоорганізації та висхідного розвитку.

Закономірності і тенденції розвитку постіндустріальної економіки формуються в єдності природних, технологічних та соціальних умов розвитку людей. Новий тип економіки не замінює попередні форми, а, головним чином, співіснує з ними, поглиблюючи комплексність суспільства, ускладнюючи соціальну та економічну структуру, вносячи нові елементи в саму його природу. Тому постіндустріальна трансформація (трансформація у широкому розумінні) не має революційного характеру і чіткої хронології.

Варто зазначити, що на сьогодні в Україні діє податкова система, яка за своєю структурою подібна до податкових систем розвинених європейських країн, оскільки всі закони, що стосуються оподаткування, розроблено з урахуванням норм європейського податкового законодавства, а також аспектів податкової політики ГАТТ/СОТ та інших міжнародних економічних організацій. Проте в Україні податкова система, на відміну від економічно розвинених країн, не є інструментом підвищення фіскальної конкурентоспроможності держави, що не сприяє посиленню підприємницької активності суб'єктів господарювання та поліпшенню соціального добробуту населення.

Тобто з допомогою наявного податкового механізму держава нездатна здійснювати управління суспільним розвитком, неспроможна через регулювання податками впливати на фінансово-економічну ефективність у відтворювальному процесі й на соціальну стабільність у населення. За оцінками експертів, загальне податкове навантаження в Україні майже вдвічі перевищує цей показник у розвинених країнах світу.

Саме недосконалість, нестабільність законодавчої бази та тільки фіскальний характер податкової політики є одними з найвагоміших чинників тінізації економіки, оскільки в суб'єктів господарювання немає стимулів інвестувати свій капіталу "легальну економіку".

Найчастіше науковці у своїх працях трактують поняття "податкова система" як сукупність податків, що стягуються в державі, форми та методи їх побудови, методи розрахунку податків і податковий контроль. З іншого боку, податкова система є сукупністю правових норм, що регулюють розміри, форми, методи й терміни стягнення податків і платежів, які мають податковий характер і необхідні державі для виконання її функцій.

Вдосконалення податкової системи України повинно відбуватися шляхом спрощення механізму оподаткування, підвищення ефективності системи адміністрування податків, а також забезпечення всіх учасників податкових відносин повною інформацією про сплату податків.

Також важливого значення у трансформаційний період набуває фінансовий ресурс. Досвід Чехії, Словаччини, Угорщини, Польщі, Китаю та інших країн свідчить, що економічні трансформації тісно пов'язані з капітальними вкладеннями. Україна є державою дефіцитною щодо власних джерел фінансування, і тому важливим елементом ефективних структурних змін є залучені кошти у формі інвестицій. Класична та неокласична теорії економічного розвитку надають перевагу як чинникам зростання інвестицій в основний та людський капітал, розвиток знань та інновацій, тим часом як інституціональний підхід розглядає інвестиції як наслідок формування, стабілізації та підвищення ефективності функціонування інститутів. Власники капіталу готові інвестувати туди, де їм будуть надані гарантії щодо забезпечення своїх прав.

Повноцінна фінансова реструктуризація можлива тільки на основі глибокого теоретичного осмислення і практичної реалізації досягнень сучасної світової фінансової думки. Доки ми сперечалися, що належить до фінансів, а що ні, які функції вони виконують, що входить до складу фінансової системи і які характерні ознаки фінансових відносин, фінансова наука Заходу розробила передові технології управління фінансовими потоками та високоефективні методи фінансової діяльності. Фінансовий менеджмент і в теорії, і на практиці досяг відчутних висот. За розробки в галузі фінансів багато провідних учених світу стали лауреатами Нобелівської премії. Крім того, слід зазначити, що, незважаючи на критику застарілих догм та ідеологічних підходів до економіки й фінансів соціалістичної доби, нинішня фінансова практика багато в чому засновується на старих засадах попередньої адміністративно-командної системи.

Таким чином, для формування позитивного тренду в умовах постіндустріальної трансформації необхідний державний вплив на економіку, який включає: вибір національних пріоритетів розвитку, зокрема у сфері високотехнологічного і наукоємного секторів; збалансованість як державних, так і приватних інвестицій в НДДКР і формування на цій основі приватно-державного партнерства; створення нових структур національної інноваційної системи у формі кластерів новітніх технологій, що є технопарками, науковими центрами; стимулювання університетів для переходу від класичної схеми «наука + освіта», до схеми «наука + освіта + інноваційний бізнес»; вдосконалення інституційної бази нової економіки, пов'язаної з використанням інтелектуальної власності.

Особлива організуюча роль держави у вітчизняній економіці пов'язується з недостатньою або заниженою активністю суспільства та індивідів. У ході ринкових реформ в чергове виявилася неготовність значної частини населення до самостійного заняття бізнесом. Замість активної участі в ринкових відносинах одна його частина відійшла у бік самоізоляційної пасивності, інша – спекуляції і рекету, і лише третя повелася відповідно до етики підприємництва. Відповідно ми стикаємося з викликами, які вимагають певних змін. При цьому слід пам'ятати: хто не міняється згідно з викликами, той програє.

Література

1. Єпіфанова А.О. Бюджет і фінансова політика України / А.О. Єпіфанова, І.В. Сало, І.І. Д'яконова. – К. : Наук. думка, 2007. – 356 с.
2. Романенко О.Р. Фінанси / О.Р. Романенко, С.Я. Огородник, М.С. Зязюн – К. : КНЕУ, 2001. – 247с.
3. Сало І.В. Фінансово-кредитна система України та перспективи її розвитку / І.В. Сало. – К. : Наук. Думка, 2005. – 361 с.
4. Кравець В. І. Особливості функціонування мотиваційного механізму фінансового ринку / В. І. Кравець // Науковий вісник Чернівецького національного університету: збірник наукових праць. Серія: Економіка. – 2005. – Вип. 254. – С. 102–105.
5. Кравець В. І. Регіональні аспекти мотивації інноваційної діяльності В.І.Кравець // Регіональні перспективи: науково-практичний журнал. – 2000. - №2–3(9–10). – С. 358–360.
6. Теорія і практика застосування фінансових інструментів соціально-економічного розвитку України / [В. І. Кравець, П. О. Нікіфоров та інші] ; за ред. П. О. Нікіфорова, Н. Р. Швець – Чернівці: Чернівецький нац. Ун-т, 2011. – 244 с.
7. Трансформація економіки України у глобальному економічному середовищі / [В. І. Кравець та інші] ; за ред. д-ра екон.наук, проф. І. Ф. Комарницького. – Чернівці: Рута, 2006. – 272 с.
8. Кравець В. І. Економічний розвиток як наслідок трансформації мотиваційного механізму: матеріали міжнародної науково-методичної конференції / В. І. Кравець [«Еволюція економічного розвитку та економічних теорій»], (Київ, 26 – 27 квітня 2000 р.). К.: КНЕУ, 2000. – С. 259–261.
9. Чередніченко А.П. Податковий контроль в умовах трансформаційної економіки України: Монографія. – К.: ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2005. – 204 с. (12,8 д. а.)
10. Чередніченко А.П. Роль податків у державному регулюванні економікою країни // Економіка: проблеми теорії та практики. ДНУ. Збірник наукових праць. Випуск 202. т.4, с. 880 – 887. (0,4 д.а.)
11. Чередніченко А.П. Податковий облік витрат, пов'язаних з розвідкою (дорозвідкою) та облаштуванням нафтових та газових родовищ // Економіка: проблеми теорії та практики. ДНУ. Збірник наукових праць. Випуск 203. т.2., с. 405 – 410. (0,35 д.а.)
12. Чередніченко А.П. Характеристика системи податкового контролю в Україні // Економіка: проблеми теорії та практики. ДНУ. Збірник наукових праць. Випуск 207. т. 3, с.898 – 904 (0,4 д.а.)
13. Чередніченко А.П. Актуальні проблеми та головні завдання реформування ДПС України // Фінанси України. – 2006. – №2. с. 113 – 121 (0,6 д.а.)
14. Чередніченко А.П. Сутність та функції податкового контролю в Україні // Національна Академія ДПС України. НДЦ з проблем оподаткування. Ірпінь. 2005. (0,4 д.а.)
15. Чередніченко А.П. Класифікація податкового контролю за видами і формами // Економіка та держава. Міжнародний науково-практичний журнал №12/2005, с. 29 – 31 (0,4 д.а.)

КОРПОРАТИВНІ КОНФЛІКТИ ТА УПРАВЛІННЯ НИМИ

Ерфан Віталій Йосипович,

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та економіки КаУ,
м. Ужгород

У статті розглянуті тіньові відносини власності, які виникають у разі низького рівня контролю діяльності менеджерів власниками корпорацій. Втрата контролю призводить до зловживань, які протягом останнього часу розкриваються у великих корпораціях. Але з точки зору сучасного менеджменту навіть в організаціях з

ефективним управлінням деякі конфлікти не тільки можливі, а й бажані, поза як, виходячи із цього, конфлікт може бути функціональним та вести до підвищення ефективності організації.

Ключові слова: конфлікти, корпоративний конфлікт, міжособовий конфлікт, антикризове управління, «поділ влади», несумісність.

Корпоративные конфликты и управление ими. В статье рассмотрены теневые отношения собственности, возникающие в случае низкого уровня контроля деятельности менеджеров владельцами корпораций. Потеря контроля приводит к злоупотреблениям, которые в последнее время раскрываются в больших корпорациях. Но с точки зрения современного менеджмента даже в организациях с эффективным управлением некоторые конфликты не только возможны, но и желательны, исходя с этого, конфликт может быть функциональным и вести к повышению эффективности организации.

Ключевые слова: конфликты, корпоративный конфликт, межличностный конфликт, антикризисное управление, «разделение властей», несовместимость.

Corporate conflicts and their management. The article deals with shady property relation arising in the case of low-level control of the owners managers of corporations. Loss of control leads to abuse, which has recently opened in large corporations. But interms of modern management evenin organizations with effective management of some conflicts are not only possible and desirable, because, on this basis, the conflict can be functional and lead to increased organization a leffectiveness.

Key-words: conflict, corporate conflict, interpersonal conflict, crisis management, "separation of powers" incompatibility.

Система корпоративного управління і корпоративного законодавства є одним з основних факторів економічного росту. Однак на сьогодні корпоративна культура вітчизняного бізнесу перебуває на стадії становлення. У зв'язку з цим запобігання і цивілізоване вирішення корпоративних конфліктів необхідне як для окремо взятого суб'єкта господарювання, так і для економіки країни в цілому.

На тлі позитивних тенденцій в окремих галузях економіки підвищується зацікавленість інвесторів прибутковими підприємствами. Боротьба за право володіти такими підприємствами переноситься в суди, на телебачення, у пресу.

Проте реалії такі, що останні кілька років економіку України все сильніше збурюють "корпоративні війни", і передусім – так звані агресивні поглинання, захоплення контролю над суб'єктами господарювання з використанням незаконних методів, що супроводжуються масовими порушеннями прав і законних інтересів акціонерів. Часом корпоративні конфлікти набувають крайніх форм: силове захоплення підприємств, особисті погрози акціонерам і менеджерам тощо.

Це явище стало відчутним чинником дійсності, що впливає на економіку, соціальну сферу, розвиток фондового ринку та інвестиційну привабливість держави.

Для цього використовується широкий арсенал засобів:

- створення паралельних органів управління акціонерного товариства;
- використання забезпечувальних заходів за судовими позовами з метою захоплення контролю над акціонерним товариством;
- відведення майна підприємства за допомогою фальсифікації відомостей про виконавчий орган товариства;
- тиск на акціонерів під час скуповування акцій;
- створення паралельно діючих реєстрів акціонерів тощо.

Під корпоративними конфліктами в акціонерних товариствах, які є предметом дослідження, автор розуміє істотні розбіжності між акціонерами АТ, а також між акціонерами АТ і самим товариством в особі його органів управління та посадових осіб щодо питань корпоративного управління товариством і його фінансово-господарської діяльності, викликані різним розумінням акціонерами і посадовими особами АТ окремих положень корпоративного законодавства України.

Безумовно, наведене визначення конфліктів є досить вузьким, натомість корпоративним конфліктам можливо дати інші визначення, що враховують економічні, юридичні, галузеві та інші особливості і мотиви учасників таких конфліктів.

За своєю природою корпоративні конфлікти є конфліктами економічними, тому що їх кінцева мета – це присвоєння учасниками конфлікту матеріальних благ, створених або пов'язаних з АТ (дивіденди, дохід від продажу цінних паперів товариства, використання майна і коштів АТ через контроль над ним тощо).

За способом вирішення корпоративні конфлікти є конфліктами правовими. Учасники конфліктів обґрунтовують свої права та обов'язки, юридичні і фактичні дії нормами права. У разі неможливості самостійно розв'язати конфлікт шляхом доведення одним із учасників конфлікту наявності або пріоритетності свого права, відсутності або неістотності свого обов'язку, такий конфлікт вирішується судом шляхом розгляду господарської, цивільної і, нерідко, кримінальної справи.

Автор переконаний, що метою будь-якого інвестора, зокрема акціонера АТ, є одержання максимального прибутку на капітал, вкладений в об'єкт інвестування. У переважній більшості випадків будь-який істотний конфлікт, пов'язаний з об'єктом інвестування, призводить до зниження прибутковості інвестиції.

Тобто конфлікт призводить як до прямих витрат, пов'язаних із його розв'язанням та ліквідацією негативних наслідків конфлікту, так і до витрат непрямих (розрив господарських зв'язків із контрагентами, погіршення відносин із владою, формування негативної громадської думки про компанію і, як наслідок, про її продукцію, що призводить до падіння обсягів інвестування в компанію, реалізації її продукції тощо).

Тому ставлення інвестора до конфлікту є, як правило, різко негативним. Для найшвидшої ліквідації конфлікту інвестор готовий витратити непропорційно великі ресурси і вдатись до неадекватних дій.

Коли ми говоримо про корпоративні конфлікти в АТ, то перший, основний принцип, який ми маємо усвідомити – такі конфлікти закладені в самій природі АТ. Парадоксально, але багато в чому корпоративні конфлікти є одним із джерел організаційного й економічного розвитку АТ.

Найважливішими особливостями організаційно-правової та економічної природи класичного АТ, що неминуче породжують конфлікти різної величини і виду, є:

1) наявність низки самостійних акціонерів-співвласників, економічні підходи та інтереси яких щодо АТ не збігаються;

2) різна кількість акцій, якими володіють акціонери, і, як наслідок, різний обсяг їх відповідних прав у АТ, контролю над АТ і ризиків інвестування в АТ;

3) “поділ влади” в АТ на “законодавчу” (загальні збори акціонерів, спостережну раду), “виконавчу” (правління) і “судову” (ревізійна комісія);

4) відмежування “реальних” власників (акціонерів) від “реальної” власності (майна АТ) за допомогою інститутів акції і юридичної особи (АТ);

5) наявність власників-акціонерів і найманих робітників (керівництво, інший персонал АТ);

6) взаємодія АТ, його акціонерів і менеджерів із широким колом контрагентів, економічні підходи й інтереси яких щодо АТ не збігаються з інтересами АТ (господарююч і суб'єкти, влада, засоби масової інформації, політичні групи тощо).

На думку автора, завдання сучасного керівника, зокрема менеджера-інвестора, щодо корпоративних конфліктів полягає у тому, щоб мінімізувати негативний вплив

конфліктів на діяльність АТ і отримати від них максимальну користь. Для цього слід навчитися:

- 1) прогнозувати конфлікти;
- 2) попереджувати тяжкі форми конфліктів;
- 3) управляти існуючими конфліктами з метою мінімізації їх негативного впливу на АТ і переведення конфліктів у конструктивне русло з метою здобування користі для АТ.

За суб'єктивним складом учасників типових корпоративних конфліктів останні можна умовно розділити на такі.

1. Конфлікти між акціонерами АТ, зокрема:
  - мажоритарними та міноритарними;
  - державою (в особі уповноваженого органу) та приватними;
  - інсайдерами (топ-менеджерами АТ) та аутсайдерами (портфельними інвесторами, дрібними незалежними власниками акцій).
2. Конфлікти між акціонерами та найманими топ-менеджерами АТ.

За типом правовідносин типові і найбільш значимі корпоративні конфлікти можна розділити на конфлікти, пов'язані

- 1) зі скликанням, підготовкою і проведенням загальних зборів;
- 2) формуванням органів правління АТ;
- 3) виплатою дивідендів;
- 4) проведенням додаткового випуску акцій АТ;
- 5) створенням дочірніх підприємств АТ та господарських товариств за участю АТ;
- 6) реорганізацією АТ;
- 7) продажем акціонером акцій закритого АТ стороннім особам, тобто не цьому товариству та не особам, які є акціонерами цього АТ;
- 8) угодами щодо розпорядження значними активами АТ.

Основними зовнішніми причинами, що сприяють виникненню і розвитку корпоративних конфліктів, є:

- 1) недосконале корпоративне законодавство України, зокрема:
  - “білі плями” (нормативна неврегульованість низки правовідносин);
  - суперечливість;
  - застарілі норми (що не відповідають сучасним економічним умовам);
  - нестабільність;
- 2) недосконала судова система, зокрема:
  - низька кваліфікація суддів, які розглядають корпоративні спори, в галузі корпоративного права;
  - відсутність спеціалізації суддів із корпоративних спорів;
  - корупція;
  - політизація;
- 3) сильна політизація і адміністративне втручання в економіку органів державної виконавчої влади та їх посадовців, зокрема:
  - наявність у власності держави великих пакетів акцій;
  - широкі повноваження органів державної влади і управління у сфері економіки;
  - корупція серед чиновників;
  - репресії щодо великих акціонерів з політичних мотивів;
- 4) низька корпоративна культура акціонерів і керівництва АТ, зокрема:
  - незнання законодавства;
  - переважання короткострокового планування та інтересів над довгостроковими (що, загалом, відображає венчурний, тобто ризиковий і ситуативний характер інвестування в акції українських АТ, що є, здебільшого, результатом триваючої економічної, політичної та правової нестабільності в Україні);

— прагнення максимально обмежити доступ до інформації про організацію та діяльність АТ (що, зокрема, є наслідком “багаторівневої”, тобто подвійної, потрійної “тіньової”, бухгалтерії підприємств, яка ведеться з метою протизаконного “податкового планування”);

— відсутність спеціалізованої бізнес-освіти;

— відсутність тривалої корпоративної традиції в економіці та суспільстві.

Отже, необхідно системно підходити до вирішення проблеми корпоративних конфліктів в АТ. Фрагментарні кроки у цьому напрямі не забезпечать досягнення мети, а лише ускладнять засоби ведення «корпоративних конфліктів».

Таким чином, автор доходить висновку, що для створення дієвого механізму вирішення цих проблем необхідно:

1) відновлення порушеного права чи законного інтересу однієї зі сторін конфлікту шляхом: а) відмови іншого суб'єкта конфлікту від своїх домагань; б) втручання чи використання третьої особи, що виконує роль арбітра; в) досягнення компромісу між суб'єктами конфлікту;

2) відкладення розв'язання конфлікту на певний термін або до настання певних подій (наприклад, до винесення загальними зборами товариства рішення щодо питання, від якого тією чи іншою мірою залежить перебіг конфліктної ситуації, включаючи її розв'язання);

3) припинення конфлікту через усунення його причини (що може мати місце, наприклад, у разі прийняття локального документа про порядок розгляду заяв учасників товариства, якщо спір виник через відсутність такого документа, в тому числі недотримання, на думку одного з суб'єктів конфлікту, строків розгляду заяв у товаристві);

4) домовленість між ними є найбільш ефективною, тобто сторони намагаються досягти хоча б частини бажаного, піти на певні компроміси – переговори, які можуть бути розпочаті за таких умов: а) сторони, крім протилежних інтересів, мають і значні спільні інтереси; б) сторони вважають за можливе досягнення певного розуміння або домовленості, яка для них є більш вигідною, ніж інші альтернативи; в) вони вступають у дискусію в пошуках рішення, що їх взаємно задовольняє.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Вінник О. М. Корпоративна конфліктологія як новий напрямок науки господарського права // Вісник Вищого арбітражного суду України. — 2000. — № 4. — С. 110–115.
3. Вінник О. М. Ключові поняття корпоративної конфліктології // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2000. — № 12. — С. 3–6.
4. Вінник О. Корпоративні конфлікти : поняття, види, правові механізми попередження і розв'язання // Українське комерційне право. — № 7. — 2006. — С. 60–77.
5. Корпоративное право : учеб. / О. А. Макарова. — М., 2005. — 432 с.
6. Конфликтинтересов / Д. И. Дедов. — М., 2004. — 288 с.
7. Кравчук В. М. Корпоративне право : наук.практ.комент. законодавства та судової практики. — К., 2005. — 720 с.
8. Сердюк Е. Б. Акционерные общества и акционеры : корпоративные и обязательственные правоотношения / Е. Б. Сердюк. — М., 2005. — 192 с.
9. Ионцев М. Г. Акционерные общества: Правовые основы. Имущественные отношения. Управление и контроль. Защита прав акционеров. — 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2005. — 416 с.
10. Романова Ю. В. Защита прав миноритарных акционеров в российском и зарубежном гражданском праве // Журнал российского права. — 2004. — № 10.

ЗДІЙСНЕННЯ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ У КРИЗОВИЙ ПЕРІОД

Лугош Віталій Володимирович,

доктор філософії, доцент кафедри правознавства та канонічного права КаУ,
м. Ужгород

У цій статті аналізуються основні риси операційних систем корпоративного управління, здійснення основних заходів щодо усунення кризових явищ у діяльності підприємства, розподіл керівників компанії залежно від їх поточної діяльності та застосування основних методів управлінського менеджменту для досягнення ефективного корпоративного управління.

Ключові слова: компанія, підприємство, корпоративне управління, менеджмент.

Осуществление корпоративного управления в кризисный период. *В этой статье анализируются основные черты операционных систем корпоративного управления, осуществление основных мероприятий по устранению кризисных явлений в деятельности предприятия, распределение руководителей компаний в зависимости от их текущей деятельности и применения основных методов управленческого менеджмента для достижения эффективного корпоративного управления.*

Ключевые слова: компания, предприятие, корпоративное управление, менеджмент.

Corporate Management under the Conditions of the Crisis. *The given article describes the main peculiarities of the corporate management operational systems.*

Key-words: company, enterprise, corporate management, management.

Будь-які підприємства, що прагнуть до розвитку, періодично зустрічаються із проблемою організації корпоративного управління, що може бути обумовлено як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, які впливають і на швидкість розвитку підприємства, і на якість його господарської діяльності. Основне завдання методів антикризового корпоративного управління – усунути внутрішні проблеми в організації господарської діяльності, пов'язані з якістю корпоративного управління, і підвищити господарський захист від впливу зовнішніх дестабілізуючих факторів.

У працюючих компаніях у період кризи найчастіше застосовується регулярний менеджмент як операційна система управління. Для повного розуміння значення цього методу розгляньмо основні ознаки всіх операційних систем управління.

Розрізняють такі види операційних систем управління.

1. Директивний менеджмент. Основна ознака цієї системи – зосередження центру управління в руках одного керівника. Правила, які створенні в підприємстві, можуть бути змінені керівником у будь-який час. Управлінська влада зосереджена в руках однієї особи. Підтримка працівників визначається особистим ставленням керівника до них, а також примірною ініціативою і великим старанням підлеглого. Корпоративне управління здійснюється на основі особистої думки керівника, його уявлень та розуміння проблеми.

2. Непередбачуваний менеджмент. Цій системі притаманні риси непередбачуваного управління, яке ґрунтується на основі швидко змінюваних обставин. Існують правила, які в процесі роботи коригуються залежно від різних обставин. Рішення приймаються швидко, без довгого погодження між підрозділами підприємства, іноді в умовах обмеженої інформації. Розпорядження підлеглим даються

«в робочому порядку», а контроль за їх виконанням буває позаплановим.

3. Регулярний менеджмент. Корпоративне управління будується на базових принципах для всіх працівників, також для керівників. Даній системі властива розміреність і стабільність. Рішення приймаються повільно, проходячи кілька етапів погоджень. Робота будується за принципом ретельного аналізу і планування. Управлінські функції здійснюються керівником на основі повної інформації, яку компанія отримує завдяки роботі всіх своїх підрозділів. Уся господарська діяльність, права та обов'язки працівників чітко регламентовані, функції підрозділів чітко визначені. З підлеглими заздалегідь узгоджується не тільки необхідний результат, а й спосіб його досягнення. Заохочується старанність.

4. Ініціативний менеджмент. Ця система визначається як хаотична та імпровізована. Всі процеси, що відбуваються у цій системі, підпорядковані думці працівників та їх баченню оптимального шляху вирішення в тих чи інших питаннях. Сила влади та ступінь відповідальності керівника безпосередньо залежить від його лідерських якостей, які можуть підпадати під вплив інтересів великого колективу. Управління будується за принципом більшості. Правила відсутні, функції окремих працівників часто змішані.

Найбільш характерною операційною системою для стабільного бізнесу можна назвати систему регулярного менеджменту. Така система типова в країнах Європи та США, що визначається стабільністю економіки цих країн. Тобто передбачуваність процесів визначається повільністю роботи підприємства.

Країни колишнього СНД характеризуються особливим «двоетапним» циклом в організації корпоративного управління. Тривалий «застій» сприяє початку «кризи», а сильна «криза» призводить до тривалого «застою».

У підприємстві кризовою ситуацією можна назвати ту, де відбувається будь-яка невідповідність поточних процесів очікуваним результатам. Прикладом можуть бути:

- проблеми з кадрами;
- запровадження інноваційних технологій у галузі сектора ринку, в якому працює компанія;
- різка зміна політичної або економічної ситуації в країні;
- неефективність управління або окремих господарських процесів;
- падіння продажів, які пов'язані із зміною ринкової ситуації;
- непередбачувана позиція окремих співробітників стосовно керівництва;
- загроза безпеці комерційної інформації та бізнесу в цілому.

Для того, щоб вирішити проблеми кризових явищ, необхідно здійснити низку дій.

1. Об'єктивно оцінити обстановку. Якщо ситуація змінюється кардинально, то будь-яке підприємство ніколи вже не буде колишнім. Можливо, що підприємство взагалі піде з ринку. Це нормальний життєвий цикл будь-якої організації: ніщо не буває вічним. Тому необхідно оцінити свої перспективи та сили.

2. Виробити стратегію подолання кризи та включити її в загальний стратегічний план розвитку. Для вирішення цього питання можна використати послуги антикризового керуючого. Не всі підприємства, на жаль, приділяють увагу такому питанню, як стратегічне управління.

3. Поточну операційну систему управління потрібно замінити на іншу систему. Частіше у підприємстві виникає саме внутрішня криза, яка обумовлена тим, що теперішня система вимагає «перезавантаження» залежно від ситуації. Отже, якщо діяла система непередбачуваного менеджменту, можливо, потрібно реорганізувати її в регулярний менеджмент.

Найчастіше застосовують тимчасову схему. Як правило, нею є непередбачуваний менеджмент, який використовують для вирішення проблем «неповороткості» регулярного менеджменту, оскільки він має один дуже суттєвий недолік: він не здатний швидко реагувати на ситуацію. Він більш повільний та «бюрократичний».

Перехід такого підприємства в систему непередбачуваного менеджменту дозволяє йому, минаючи зайві механізми, швидко виносити потрібні рішення або змінити напрям руху. Подібно досвідченому керівникові, який для досягнення кращого результату, час від часу змінює стиль свого керівництва, підприємство може досягти такого ж ефекту завдяки тимчасовій зміні виду операційної системи управління. Цей метод – один із найпоширеніших у практиці антикризового управління.

Підприємство після виходу із кризи може як повернутися до колишньої звичайної системи, так і зберегти ту, що застосовувалася як тимчасова. Це питання також необхідно ретельно проаналізувати.

Одним із основних питань в організації управління підприємством є ефективність, яка можлива при правильному розподілі матеріальних, трудових та інформаційних ресурсів.

Будь-які керівники підприємств здійснюють заходи щодо пошуку рішень, які б посилити продуктивність праці підлеглих, удосконалили процес господарської діяльності, щоб на неї йшло менше часу, розподіляли грошові кошти, від яких була б більша віддача. Вирішення поставлених питань – щоденна діяльність керівника підприємства. Однак завжди не просто зробити господарське управління ефективним, в якому за основу виходив би коефіцієнт корисної діяльності.

Підприємства здійснюють управління господарською діяльністю за рахунок своїх керівників, яких поділяють на кілька типів.

1. Керівники практики, які займаються самонавчанням. Такі люди не користуються сучасними технологіями управлінського менеджменту, а в кращому разі десь про це читали. Керуючи своїм підприємством, вони спираються на особисті припущення і на той досвід, якого вони набули. Управління здійснюється хаотично, яке практично завжди призводить до позитивного результату однак, із великими втратами.

Такі керівники ставлять перед собою багато не узгоджених між собою завдань, про які в подальшому забувають або доручають їх виконання не тим, хто на це здатний.

Позитивного результату у господарській діяльності при такому управлінні можливо досягти швидше та з меншими витратами по ресурсах, знаючи певні наукові технології управлінського менеджменту. Знання таких технологій і застосування їх на практиці дає суттєво більший результат і заощаджує багато матеріальних, трудових та інших ресурсів.

2. Керівники теоретики, які володіють багатьма науковими навичками у сфері управління. Такі керівники володіють усілякими методиками, гіпотезами й детально знають термінологію управлінського менеджменту. Таке управління підприємством є послідовним, але не призводить до позитивних результатів, оскільки все те, що вивчене в теорії, не завжди застосовується на практиці. Наявність багатьох знань забезпечує керівникові виключно зовнішній вигляд розумника, а не наявність реальних результатів. До цієї категорії в основному потрапляють випускники університетів, які вивчали менеджмент у теорії, а потім прийшли на роботу, і виявилось, що в житті все працює зовсім інакше. Таким керівникам потрібно набратися сил та рішучості, щоб запровадити на практиці хоча б деяку частину того, що вони вивчили в теорії. Також їм потрібно більше експериментувати в управлінні підприємством, ніж накопичувати ще більше розумних слів і теорій.

3. Змішаний тип керівників, які були практикаками, але почали систематично вивчати і впроваджувати в поточній діяльності технології управлінського менеджменту. Такі керівники впевнені в тому, що підприємство досягне позитивного результату, не витрачаючи при цьому багато зусиль. Їм цікаві всі способи оптимізації робочого часу та сил, правильний розподіл функцій і завдань тощо. Змішаний тип керівників ніколи не використовує повністю технологію менеджменту, а завжди порівнює її з існуючим досвідом. У таких керівників завжди є багато прикладів із життя з того чи іншого питання.

Управлінський досвід приходиться з роками, в тому числі із кількістю перемог чи помилок. Час – найкращий учитель, який бере дорого за дані уроки. Всі керівники можуть самостійно вдосконалюватися та розвиватися, якщо знають, як це зробити, і при цьому істотно заощадити час.

Отже, для того щоб керівник-теоретик поліпшив свій результат, йому потрібно більше запроваджувати свої знання на практиці. Навпаки, для того щоб керівник-практик поліпшив свої результати, йому потрібно вивчити нові технології та функції управлінського менеджменту. Навіть керівники змішаного типу зобов'язані ретельно проаналізувати свою діяльність, і тоді, напевно, вони теж здобудуть нові сфери свого розвитку.

Методи управлінського менеджменту дають максимальний ефект, якщо під час його здійснення враховуються два основні правила:

- 1) методи управління виконуються в певній послідовності;
- 2) методи управління застосовуються на практиці.

Тривала активність господарської діяльності та наявність того чи іншого результату ще не дає приводу вважати корпоративне управління ефективним. Для того, щоб підсилити коефіцієнт корисної дії корпоративного управління, необхідно повною мірою розкрити дію методів управлінського менеджменту. Будь-який керівник підприємства знає, що потрібно ставити відповідні завдання і контролювати їх виконання. Однак необхідно звернути увагу на пріоритетність усіх методів управління підприємством, а особливо на їх послідовність. Зокрема, в корпоративному управлінні виділяють такі методи.

Метод планування, який містить заходи щодо встановлення цілей, розподілу завдань та пріоритетів. Установлення цілей є основною частиною цього методу, яке включає дослідження, аналіз та висновки. Якщо ви плануєте подальшу роботу компанії на певний період, та раптом дізналися, що вашим конкурентом було розгорнуто активну господарську діяльність, невже ви не врахуєте цю ситуацію у передбаченні основних цілей діяльності компанії, бо саме від цілей плануються подальші дії. Результати наступного методу не можуть бути ефективними, якщо допущені помилки на плануванні або ж цей метод не був запроваджений взагалі.

Метод організації – один із наймасштабніших методів, оскільки включає багато складових, зокрема: розроблення завдань, поділ функціональних обов'язків та делегування. Поділ функціональних обов'язків у команді – найсильніша частина цього методу організації, оскільки завдяки йому керівник може зрозуміти, який працівник підходить до того чи іншого виду роботи, яких людей задіяти у виконанні тих чи інших завдань, у кого які здібності. Розроблення завдань є однією з найбільш делікатних складових, тому що часто різного роду проблеми виникають саме там, адже у всіх людей розуміння слів однакове, а інтерпретація може бути різною. Частіше найслабшою частиною в управлінні є делегування. Цьому є дві основні причини: надмірне бажання контролювати і тривога за те, що все одно потім доведеться переробляти.

Метод мотивації включає моральну та фінансову мотивацію. Фінансова мотивація в підприємстві часто формується на підставі виконання плану всім відділом і на підставі індивідуальних планів роботи. Для моральної мотивації потрібно знати мотиви до дій кожного працівника і через комунікацію задіяти ці мотиви через позитивні або негативні стимули.

Метод координації включає в себе організацію та контроль процесу здійснення господарської діяльності. Важливо здійснювати проміжний контроль за виконанням завдань, а також діставати своєчасну зворотну допомогу з боку співробітників і давати своєчасні зауваження співробітникам у разі некоректного виконання. Частота здійснення проміжного контролю і деталізація зворотного зв'язку залежить від професіоналізму та прихильності працівника до компанії.

Метод контролю також є невід'ємною частиною управління. Керівник підприємства, який визначає завдання та забуває їх контролювати, знижує значимість установлених завдань в очах співробітників і тим самим дає зрозуміти, що їх можна й не виконувати. Головним у цьому є відсутність бажаного результату, адже його розкрити можна буде тільки після підрахунку підсумків, а без функції контролю це буде довгий процес.

Знання цих методів у цілому не забезпечить необхідний результат, оскільки для цього потрібні конкретні дії, а саме практичне застосування цих методів у реальному корпоративному управлінні. Також послідовне виконання цих методів управління є обов'язковою умовою, яка забезпечує наближення до ефективного управління.

Крім того, необхідною умовою ефективного управління є наявність на підприємстві корпоративної культури. Найчастіше у керівника поняття «корпоративна культура» полягає у застосуванні певного набору інструментів, які змусять недбайливих працівників компанії працювати з віддачею 200%, при цьому головним атрибутом діяльності повинна бути «Книга корпоративного кодексу компанії».

Характерним виглядом корпоративної культури є образ успішного співробітника компанії для певної сфери ринку, тобто ті знання, навички, особисті життєві цінності, які використовуються на підприємстві як трудовий ресурс, що створює додаткову вартість продукту.

Наприклад, на етапі створення підприємства працівники, залучені до роботи, працюють на всі 100%, для того щоб сформувати майбутнє обличчя компанії. Вони віддають для успіху компанії всі свої особисті якості: впевненість, енергійність, амбітність, пунктуальність тощо. Туди входять також професіоналізм, відточені навички виробництва та продажів, хороша аналітика, вміння і бажання ризикувати, бажання створити те, чого не було. Таким чином, поступово формуються бізнеспроцеси, настає розуміння того, що від співробітника чекає компанія.

Систематично це все накопичується, і настає момент першого усвідомленого успіху: ідея – розробка – виробництво – збут – прибуток. У цей момент і формується обличчя компанії, яка складається з усіх тих професійних і особистісних якостей працівників.

Керівники компанії шукають у кандидаті на посаду своє відображення: модель успіху для посилення своєї моделі успіху. Зрозуміло, це стосується і виробництва, і продажів, і надання послуг.

Потім, коли компанія далі розвивається на певному ринку, вигляд успішного працівника стає кращим, але основа обов'язково залишається. Якщо основа моделі успіху не передана іншим новим працівникам, це буде те саме, що побудувати будинок не на фундаменті, а на морському піску. Ось чому адаптація працівника – важливий елемент корпоративної культури: пояснити, розповісти, навчити, запитати.

Корпоративна культура – це коли працівник, який розуміє про поставлені перед ним завдання, який не боїться говорити про те, які в нього ідеї виникли, залучений у процес створення додаткової вартості продукту. Створити цю культуру – це все одно що створити підприємство з початку. Крім того, варто пам'ятати, що основні риси обличчя компанії – це риси обличчя власника або директора. Якщо він не готовий змінитися, створення нової корпоративної культури в підприємстві не відбудеться. Оскільки неможливо змінити людину, поки вона не усвідомлює, що саме в ній уособлені основні риси старої малоефективної корпоративної культури.

Таким чином, основними рисами ідеальної корпоративної культури є:

- 1) наявність конкурентного середовища ринку, який аналізують усі працівники компанії;
- 2) установлення чітких цілей на найближче майбутнє, з якими ознайомлені всі працівники;
- 3) розробка чіткого опису бізнеспроцесів та його учасників;

- 4) запораука поваги до себе, до колег і до підприємства;
- 5) вияв бажання співробітників працювати в компанії.

Основними функціями корпоративної культури на підприємстві можна визначити такі:

- 1) встановлення завдань та потреби в персоналі. Здійснення пошуку та підбору кандидатів на посаду;
- 2) запровадження адаптації та навчання, розробка корпоративних правил;
- 3) встановлення прозорої системи оцінки та винагородження;
- 4) запровадження бізнесорієнтованих внутрішніх відносин між працівниками;
- 5) запровадження корпоративних заходів, які не забирають у працівників права на життя поза межами компанії.

Розкриваючи суть корпоративних правил, слід зазначити: якщо їх запроваджувати на першому етапі життя компанії, це буде збірник нікому не потрібних повчань, які не завжди актуальні. Після першого етапу успіху повинно слід поставити завдання створити яскраву книгу, яка використовуватиметься старими та новим працівниками, іноді партнерами або клієнтами. Також останнім часом питання про збірник корпоративних правил досить часто порушується при спілкуванні керівників із службовим персоналом.

Кожна компанія в процесі своєї господарської діяльності виробляє певний стиль спілкування з майбутніми та наявними клієнтами і між працівниками, стереотипи поведінки. Крім основної роботи є спільні тренінги, корпоративне святкування як днів компанії, так і особистих свят працівників. Коли з'являється новий працівник, то необхідно розповісти йому про діяльність компанії: про те, як і чим вона живе, що прийнято і що не прийнято. Оскільки, все одно у нового працівника будуть виникати запитання, відповіді на ці чи інші запитання. Необхідно роздрукувати в корпоративній книзі все те важливе, щоб у працівника була можливість отримати конкретні відповіді на поставленні питання ще до того, як він їх сформулював. Ідеальним варіантом є корпоративний кодекс як настільна книга кожного працівника.

Сама корпоративна книга може бути надрукована як у жартівливій формі, так і офіційною мовою, але вона не повинна бути відразливою. Буде непогано, якщо необхідна інформація подається офіційною мовою, а відповіді на запитання та розповідь про працівників – напівофіційною. Формат книги теж залежить від компанії. Це може бути:

- оформлений буклет з кольоровими фотографіями, настінна грамота;
- необхідна структурована інформація в комп'ютерному диску;
- на столі кожного співробітника лежать скріплені листочки формату А4;
- інший варіант.

Якщо починати писати корпоративну книгу, слід залучити до цього процесу своїх працівників. Вони повинні самі висловлювати ідеї щодо наповнення та оформлення книги. Також необхідно буде провести попереднє анкетування, яке стосується основних розділів книги.

Література

1. Євтушевський В.А. Основи корпоративного управління: Навч. посіб. – К.: Знання – Прес. – 2002.
2. Задихайло Д.В., Кібенко О.Р., Назарова Г.В. Корпоративне управління: Навчальний посібник. – Х.: Еспада, 2003., стор.10.
3. Клейнер Г. Управление корпоративными предприятиями в переходной экономике // Вопросы экономики. – 1999. – №8. – стр.70.
4. Кныш М.И., Пучков В.В., Тютиков Ю.П. Стратегическое управление корпорациями (2-е изд. перераб.и доп.). – СПб: Культ-информпресс, – 2002. – стр.19.
5. Масютин С.А. Корпоративное управление: опыт и проблемы: Монография. – М.: ООО „Финстатинформ”, 2003.

6. Назарова Г.В. Структура власності в моделях корпоративного контролю промисловості // Фінанси України. – 2003. – №9. – стор. 62.
7. Козаченко Г.В., Воронкова А.Е., Коренев Е.Н. Основи корпоративного управління. Навч. посіб. – Луганськ: Видавництво СНУ. – 2001.
8. Міжнародні та національні стандарти корпоративного управління : (Збірник кодексів та принципів) / Міжнародна фінансова корпорація. – К., Б.г. – 247 с.
9. Довгань Л. Управління корпораціями : Монографія / Людмила Довгань, Валентина Пастухова, Людмила Савчук ; М-во освіти і науки України, НТУУ "КПІ". – К.: Політехніка, 2004. – 233 с.
10. Румянцев С. Українська модель корпоративного управління: становлення та розвиток / Сергій Румянцев ; Ред. В. П. Розумний, А. І. Белиба. – К.: Знання, 2003. – 149 с.

СТАРІННЯ НАСЕЛЕННЯ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ КОНТЕКСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Сопко Руслана Іванівна,

аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, обумовлена нагальними проблемами старіння і депопуляції населення України. Досліджено взаємозв'язок соціально-економічної ситуації і процесів депопуляції та старіння населення (на прикладі Закарпатської області). Охарактеризовано особливості соціально-демографічних процесів: державний та регіональний аспект. Проаналізовано динаміку чисельності населення Закарпаття за останні десять років.

Ключові слова: старіння, депопуляція, люди похилого віку, соціальна політика, демографічні показники.

Старение населения в социально-экономическом контексте (на примере Закарпатской области). *Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена насущными проблемами старения и депопуляции населения Украины. Исследована взаимосвязь социально-экономической ситуации и процессов депопуляции и старения населения (на примере Закарпатской области). Охарактеризованы особенности социально-демографических процессов: государственный и региональный аспект. Проанализирована динамика численности населения Закарпатья за последние десять лет.*

Ключевые слова: старение, депопуляция, люди пожилого возраста, социальная политика, демографические показатели.

The aging population in the socio-economic context (for example, Transcarpathian region). *The relevance of the material described in Article urgent problems caused by aging and depopulation of Ukraine. The interrelations of socio-economic conditions and processes of depopulation and aging of the population (for example, Transcarpathian region). The features of the socio-demographic processes: state and regional perspective. The dynamics of a population of Transcarpathia in the last ten years.*

Key-words: aging, depopulation, older people, social policy, demographics.

Старіння населення – закономірний і незворотний процес, неодмінний атрибут і супутник соціально-економічного прогресу й демографічної модернізації. Загально цивілізаційна тенденція зниження народжуваності, характерна для розвинутого світу

протягом останніх сторіч, у поєднанні з досягнутими успіхами у подовженні тривалості життя виступають детермінантами прискороеного старіння населення і з часом породжують у старіючому населенні ризик виникнення і закріплення депопуляційних явищ, тобто перевищення кількості померлих над числом народжених.

Перебіг процесу старіння та його детермінанти почали привертати увагу науковців доволі давно. Серед фахівців-демографів та соціологів, які одними з перших почали всебічно досліджувати старіння населення, слід насамперед назвати польського демографа Е. Россета [1] (автора відомої і донині широко використовуваної шкали для оцінки рівня постаріння) та француза А. Сові [2].

Серед вітчизняних науковців, які вивчають проблеми депопуляції та різні аспекти старіння населення, слід насамперед відзначити фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України С. Пирожкова [3], В. Піскунова, С. Піскунова, В. Стешенко, П. Шевчука [4], а також співробітників Інституту геронтології АМН України В. Безрукова, В. Чайковську та інших.

Тематика депопуляції, старіння населення та їх наслідків в останній чверті минулого – на початку поточного століття стала однією з найбільш активно досліджуваних як власне демографами, так і економістами, а також фахівцями, які розглядають питання старіння та низку супутніх проблем у широкому соціальному контексті.

Слід зазначити, однак, що низка питань, які стосуються депопуляції й старіння населення в Україні та їх впливу на соціально-економічні параметри залишаються недостатньо дослідженими. Тому метою статті є визначення взаємозв'язку процесів депопуляції та старіння населення із соціально-економічними факторами розвитку суспільства.

Об'єктом статті виступають процеси депопуляції та старіння населення регіону (Закарпатська область). **Предметом** – соціально-економічний аспект процесу депопуляції та старіння населення регіону.

Демографічна ситуація в Україні, що склалася протягом 90-х років ХХ ст., продовжує ускладнюватись і набувати кризового характеру. Свідченням цього є подальше зменшення чисельності населення, а також посилення еміграційних і депопуляційних процесів, що відбуваються, як за рахунок зростання смертності, так і за рахунок скорочення народжуваності [5, с. 22–24].

Довготривале уповільнення темпів загального приросту населення, зниження за останні 30 років коефіцієнта народжуваності на 40% та зростання коефіцієнта смертності на 87 % призвели до того, що вперше в історії країни у 1991 році почався процес депопуляції, за якого кількість померлих почала перевищувати число народжених. Чисельність населення нашої країни скоротилась з 51,8 млн. осіб у 1989 році до 48,4 млн. осіб на кінець 2001 року, при цьому 92 % загального зменшення – сільські жителі. Депопуляційний процес розпочався у сільській місцевості в 1979 році, а на загальнонаціональний рівень вийшов у 1991 році, тобто 1991 рік відкрив рахунок від'ємного приросту населення, який становив 39,1 тис. осіб. Однією з головних ознак демографічної кризи є погіршення умов відтворення сім'ї як первинного елементу формування відтворення населення і трудового потенціалу [6].

Нині для демографічної ситуації в Україні властиві два негативні процеси – старіння населення та від'ємний природний приріст. Питома вага населення віком понад 60 років становить 21 %, однак старіння відбувається не за рахунок продовження життя людей, а за рахунок скорочення народжуваності та питомої ваги молодих вікових груп (до 16 років).

Основним джерелом зміни чисельності населення України, його регіональних груп є інтенсивність природного приросту й міграції. З 2001 року депопуляційні процеси поширилися також серед міських жителів. Щорічне зменшення населення за рахунок перевищення кількості померлих над кількістю народжених, що становила в

2002 році 158,7 тис. осіб, в 2003р. – 364,2 тис. осіб, у 2005р. досягла 355,9 тис. осіб. Проте, з 2000 року рівень депопуляції має тенденцію до зменшення (від'ємний природний приріст зменшився з 373 тис. у 2000 р. до 290,2 тис. у 2007 р.) [7].

Із соціально-економічних позицій найбільш суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного зменшення є те, що згадані демографічні тенденції зумовляватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу населення в Україні. Зокрема, вже у найближчі п'ятнадцять-двадцять років абсолютна і відносна чисельність населення його вікових контингентів (осіб допрацездатного і працездатного віку) в Україні має помітно скоротитися. Серед соціально-економічних наслідків активізації процесу старіння – збільшення економічного навантаження на працездатне населення (та на соціальні статті бюджету), старіння самого працездатного населення, уповільнення оновлення знань та ідей, гальмування науково-технічного прогресу, загострення проблем самотності осіб похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, економічного забезпечення та ін. У цілому ж старіння населення та зумовлені ним наслідки вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей «старого» населення, в якому кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення [8].

Згідно з середнім варіантом демографічного прогнозу, розробленого фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, найбільш вірогідним є скорочення загальної чисельності населення України на початок 2020 р. до 43,3 млн осіб, тобто більш ніж на три мільйони (або на 6,7%) в порівнянні з нинішньою його чисельністю. При цьому контингент населення працездатного віку зменшиться майже на 3,7 млн осіб (або на 13,0%), ненабагато збільшиться чисельність дитячо-підліткових контингентів, при цьому кількість осіб, старших працездатного віку – зросте на півмільйона (або на 4,5%) при імовірному загальному скороченні чисельності населення України до 2050 р. більш ніж на 18%, чисельність працездатного контингенту зменшиться більш як на 1/3. Розрахунки чисельності та частки населення у вікових межах нинішнього інтервалу його працездатності демонструють невпинне скорочення чисельності і частки працездатних контингентів [6].

Відтворення населення України характеризується як демографічна криза. Причини цієї кризи формувалися протягом багатьох років, але її поглибила економічна криза. Сьогодні немає підстав для сподівання швидкого зростання чисельності населення. З одного боку, дуже низький у порівнянні з розвиненими країнами рівень народжуваності, з іншого – характерний для слаборозвинених країн високий рівень смертності, особливо осіб працездатного віку. Смертність населення за останні десять років збільшилася на 21 % [9, с. 12–17].

Показники відтворення населення в Україні слід оцінювати як у край низькі. Народжуваність компенсує смертність на 51 %, тобто відтворення населення забезпечується лише наполовину. Навіть у селах, де традиційно народжуваність вища, ніж у містах, із 1993 року показник вичерпної плідності опустився значно нижче за межу простого відтворення населення. Водночас дітородна активність продовжує знижуватися.

Вихідні чинники, які зумовлюють проблемні аспекти формування сучасної соціально-демографічної ситуації в Україні (це створює загрозу перспективам стабільності держави), такі: падіння рівня народжуваності, який сьогодні майже на 40 % нижчий зареєстрованого на початку 90-х років (12,7 %), а у 2000 р. становив 7,8 осіб на 1000 населення; динаміка показника сумарної плідності, або кількість дітей, яких народжує жінка за своє життя (сьогодні – 1 дитина на одну жінку), свідчить про те, що рівень народжуваності вже давно став недостатнім для заміни старших поколінь новими; інтенсифікація смертності населення – з 1990 по 2000 рік рівень смертності зріс майже на 30 % і становить нині 15,3 % на 1000 населення (у 1990 р. – 12,1 %);

протягом 10 останніх років кількість шлюбів скоротилася з 9,3 до 5,5 на 1 тис. населення (тобто на 41 %), а кількість розлучень за той же період зросла з 3,7 до 4,0 на 1 тис. осіб.

Частка осіб похилого віку у 2001 р, перевищила в цілому по Україні 20 %, а в селах навіть 1/3 всього населення. Відповідно до вказаної ситуації демографічне навантаження на 1 тис. населення працездатного віку непрацездатними особами пенсійного віку становило у 2001 році в середньому по Україні – 402 особи, у сільській місцевості – 561 особу, а в містах – 340 осіб. Подальше старіння населення неминуче призведе до виникнення додаткових економічних та соціальних проблем з утримання зазначеної групи населення [6].

Наявна тенденція й реалізація намірів до трудової еміграції працездатного населення країни. Україна постійно втрачає кваліфіковану робочу силу, яка знаходить тимчасову роботу за кордоном. За даними Держкомстату України, з 1997 по 2001 роки за кордон офіційно емігрували майже 90 тис. громадян України з вищою освітою та майже 128 тис. – з незакінченою вищою та середньою освітою. Упродовж останніх десяти років за кордон емігрували 574 доктори наук та 907 кандидатів наук, третина з них – перспективні фахівці, молодші 40 років [9].

Структура населення Закарпаття завдяки природному та механічному рухам є надто строкатою. Закарпаття, перебуваючи у складі багатьох держав, завжди виділялося своєю специфікою перебігу демографічних процесів. Закарпаття, напевно, найпізніше в Європі перейшло у другу фазу демографічного переходу, адже народження дітей вважалося економічною функцією аж до 60-х років ХХ століття. Проте і зараз у гірських районах області наявність великої кількості дітей свідчить про міцні позиції родини на селі.

Закарпаття серед регіонів країни за чисельністю населення перебуває на 19 місці. У загальній чисельності населення України на область припадає 2,6 відсотка. Серед інших регіонів меншими за чисельністю, за даними Всеукраїнського перепису населення, є Волинська (1066,6 тис. осіб), Кіровоградська (1128,7), Рівненська (1173,1), Тернопільська (1142,0), Херсонська (1173,7), Чернівецька (922,7) області.

В останні роки область характеризується такими ознаками: 1) поліконфесійний склад населення; 2) високий рівень безробіття (неофіційно у межах 250-300 тисяч осіб); 3) зайнятість населення переважно у сільському господарстві та лісовій промисловості; 4) дотаційність регіону, яка полягає у непропорційності коштів, що надходять із центрального бюджету, відповідно до коштів, які область отримує від збирання податків; 5) збереження природного приросту населення (в межах 1%); 6) високий рівень транскордонних зв'язків у населення прикордонних районів.

Якщо коротко охарактеризувати останні тенденції демографічної ситуації в області, то слід навести такі цифри. Протягом січня – жовтня 2005 року в Закарпатській області померло на 800 чоловік більше, ніж народилось. Натомість у 2004 році за цей період в області був зафіксований приріст населення 132 чоловіка. Медики розгублено розводять руками, а чиновники від медицини не можуть пояснити причини такого різкого погіршення демографічної ситуації. У закарпатській пресі активно звинувачують ромів, стверджуючи, що раніше багато жінок циганської народності не ставали на облік, народжували в таборах, і якщо немовля помирало в таборі, то його ховали і не повідомляли про це державні структури. Тепер же, коли на дитину почали платити суттєві гроші, всі вагітні ромкисправно стали відвідувати лікарів та народжувати в пологових будинках [10].

У 2005 році Закарпаття посіло перше місце за рівнем дитячої смертності – з січня по вересень у порівнянні з аналогічним періодом 2004 року смертність серед дітей до одного року зросла з 89 до 149 осіб [11, с. 4–13].

Процеси, що так чи інакше пов'язані з міграцією, охоплюють в останнє десятиріччя 15-18 тис. чоловік щороку, а це приблизно становить 1,5% населення краю.

Серед видів міграції в Закарпатській області переважають міграційні потоки в межах краю та міжрегіональні процеси. Офіційна статистика свідчить, що міждержавна міграція становить лише 7-10% від усіх подібних процесів і щороку має тенденцію до зменшення загальному обсязі міграції [12, с. 72–93], але досить високий відсоток нелегальної сезонної міграції досі залишається поза увагою державних установ. Щодо інших видів міграції, то в краї переважає еміграція, тобто закарпатці частіше виїжджають за межі області, ніж у регіон прибувають особи з інших місць України або інших країн.

На загальноукраїнському тлі Закарпаття в плані міграції посідає друге місце за кількістю осіб, що емігрують за межі краю. Так, за 2004 рік з області емігрувало 4309 особи. Якщо порівняти показники механічного та природного руху, то мінімальний, у межах 0,1 – 0,4 відсотка, природний приріст повністю нівелюється постійним від'ємним міграційним сальдо, яке щороку тримається в межах 1,5 – 3 тисяч осіб [13, с. 11–18].

Чисельність населення одного села на Закарпатті в середньому становить 1,4 тисячі осіб (середній показник в Україні – 1,7 тис.). Найбільшим за чисельністю населення не тільки в області, а і в Україні є Тячівський район, на території якого проживає 13,7 % мешканців краю. Найменший – Воловецький район, чисельність якого становить 2,1 % загальнообласної.

Особливо важливо проаналізувати динаміку чисельності населення регіону з метою виявлення тенденцій зміни в майбутньому вікової структури населення, оскільки це основний чинник екстенсивного формування інтелектуально-інноваційного потенціалу регіону.

тис. осіб

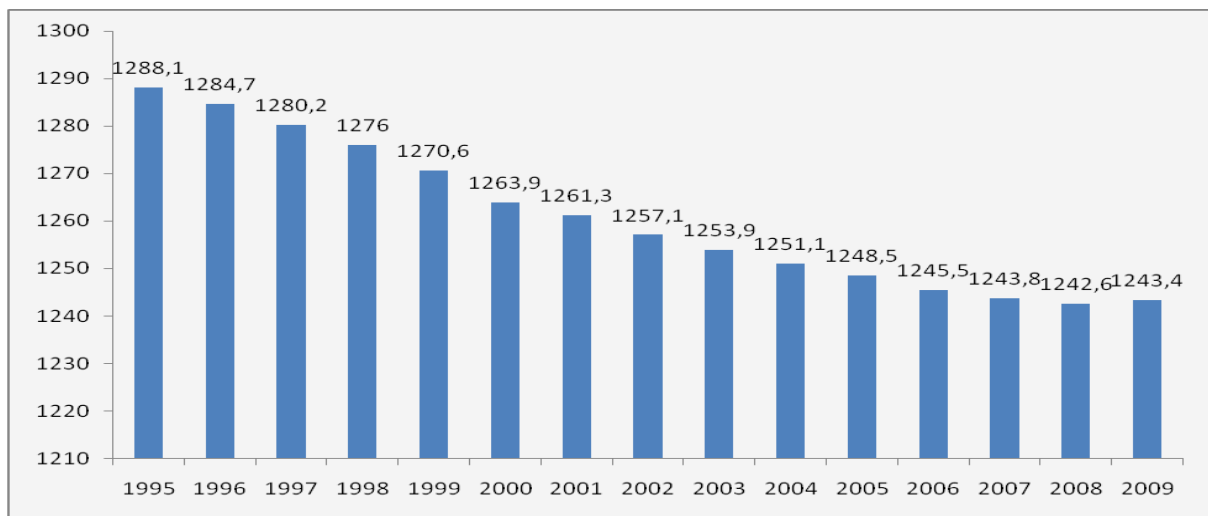

Рис 1.1. Динаміка чисельності населення

Роки

На 1 квітня 2010р. в області, за оцінкою, проживало 1 245,2 тис. осіб, на 1 березня 2011 року 1 248,0 тис. осіб, на 1 квітня 2012р. в області, за оцінкою, проживало 1251,3 тис. осіб. Упродовж січня – березня чисельність наявного населення зросла на 581 особу виключно за рахунок природного приросту.

Закарпатська область відома як один з найпрестижніших куточків лікування та відпочинку людей. Розвинута мережа санаторно-курортних комплексів, туристичних баз, унікальні мінеральні джерела та термальні води, понад 400 видів яких уже досліджено, у поєднанні з красою карпатської природи приваблюють туристів та відпочивальників у будь-яку пору. Санаторії, будинки відпочинку і пансіонати області одночасно можуть приймати до 4000 відпочивальників. Природні ресурси (корисні копалини): розвідано понад 30 видів корисних копалин, представлених 150 родовищами. Рекреаційні ресурси області становлять 5,2 % об'ємного і 5,1 % вартісного

потенціалу природних ресурсів рекреації України. У їх комплексі 75 розвіданих і 38 занесених до Кадастру мінвод України типів мінеральних вод з дебітом 3,3 тис. м³ на добу, які є унікальними і відповідають водам типу "Єсентуки", "Боржомі" і за своїм хімічним складом та лікувальними властивостями не поступаються відомим водам Кавказу, Чехії, Польщі та Франції.

В умовах реформування економічних відносин акцент робиться на розвиток пріоритетних галузей господарювання – лісової та деревообробної промисловості, легкої та харчової галузей, розвиток прикордонного співробітництва, рекреації й туризму тощо.

Падіння народжуваності та ріст смертності упродовж 90-х і 2000–2001 рр. призвели до негативних змін у віковій структурі населення. Частка дітей у кількісному складі населення знижується при стабільно високій питомій вазі осіб пенсійного віку. За останні 13 років кількість дітей (0–14) зменшилася на 47,1 тис. осіб, тоді як частка осіб у віці, старшому за працездатний, збільшилась. Такі деформації у віковій структурі населення свідчать про його поступове старіння.

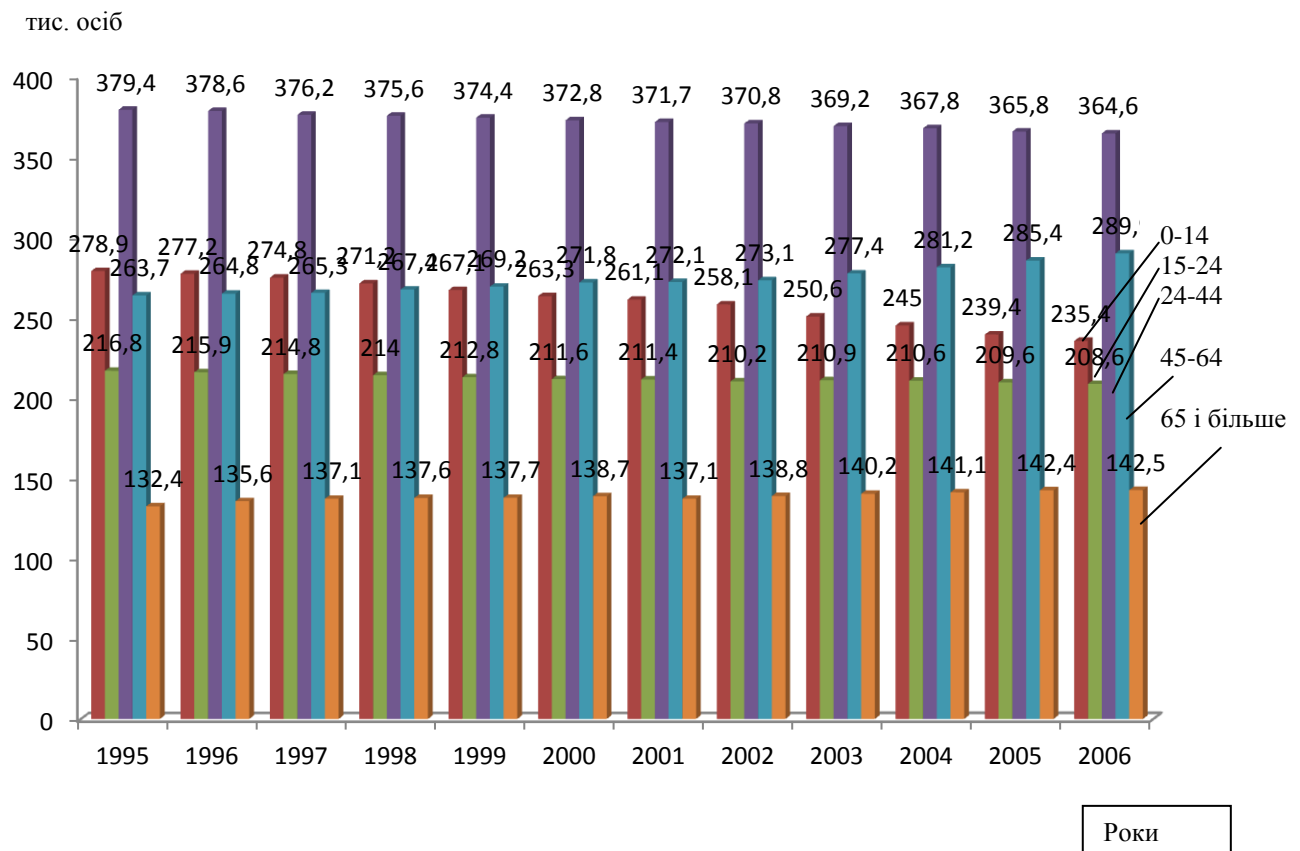

Рис. 1.2. Розподіл постійного населення за віком

Як бачимо з рис. 1.2, найбільший контингент населення в області складають особи у віці від 25 до 44 років, тобто найбільш працездатна і працездатна частина населення. Це свідчить про те, що Закарпаття має досить високий потенціал працездатних людей, які можуть застосовувати свої знання, вміння і навички у процесі праці, забезпечуючи створення матеріальних і духовних благ. Але змушені констатувати, що починаючи лише з 2007 року відбувається його незначне збільшення у порівнянні з попередніми роками. Що стосується молодшого за працездатний вік населення, то бачимо негативну тенденцію до зменшення і збільшення осіб похилого віку. А це не є сприятливим фактором для зростання соціально-економічного розвитку області.

Зміни у віковій структурі населення обумовлюють відповідну динаміку очікуваної тривалості життя. Очікувана тривалість життя жінок зростає з 71 до 73 років.

Середня очікувана тривалість життя чоловіків дещо коливалася. Найбільше її зниження було у 1995–1997 рр. – до 63,3 року. Цей показник у чоловіків менший на 10 років від аналогічного показника у жінок. Це можна пояснити тим, що більшість чоловіків мають шкідливі звички, більш схильні до серцево-судинних захворювань та захворювань органів дихання, травматизму та професійних захворювань.

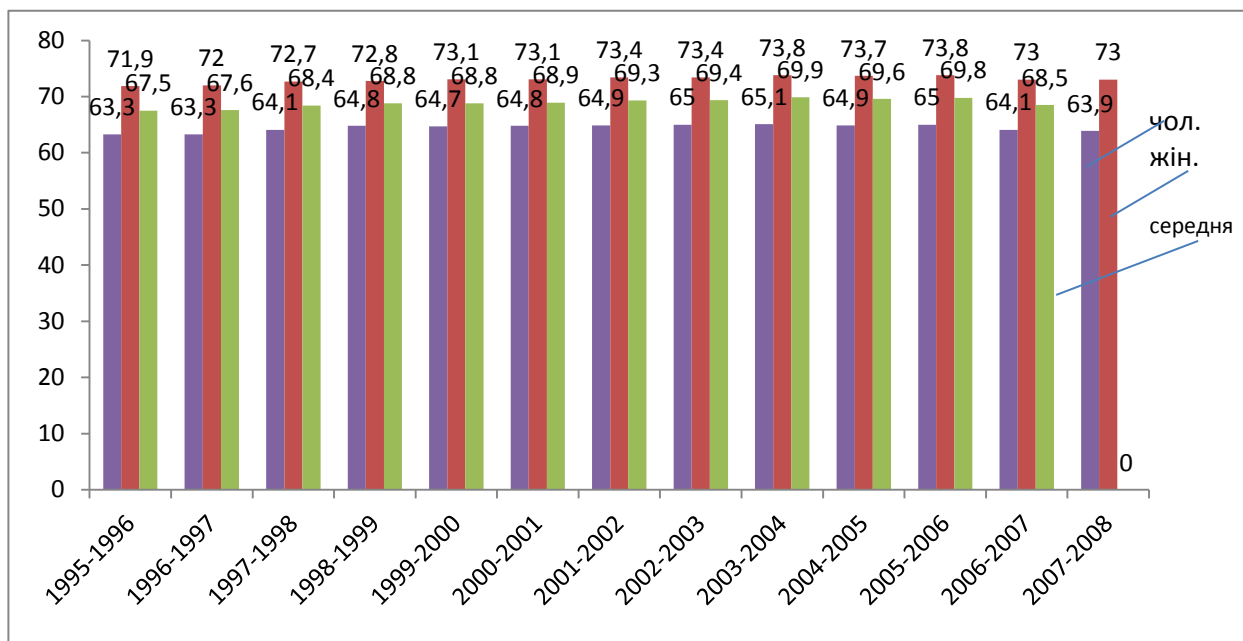

Рис. 1.3. Динаміка очікуваної тривалості життя

У демографічній сфері Закарпатської області сформована певна система зовнішніх і внутрішніх обмежень та загроз, серед яких: нестабільне економічне забезпечення відтворювальних процесів, відносно невисокий рівень життя та базової соціальної захищеності населення; подальше зниження рівня народжуваності у жінок молодших вікових груп; поглиблення деформованості його вікової структури; ймовірність збереження високої частки неефективних міграційних переміщень.

Для поліпшення ситуації, яка склалася, державі необхідно проводити активну демографічну політику, основними завданнями якої є: реалізація комплексу заходів із питань охорони здоров'я населення, створення умов для нормалізації його структури; призупинення негативних тенденцій у демографічній ситуації; підвищення рівня тривалості життя; створення передумов оптимізації народжуваності; формування сімей та сімейних відносин; регулювання і підтримка певних пропорцій міграційних потоків; вивчення та аналіз причин смертності населення в регіонах, відпрацювання заходів щодо їх усунення; встановлення контролю за дотриманням основних вимог до стану навколишнього середовища, умов праці, якості продуктів харчування, питної води; підтримка багатодітних сімей, надання пільг та видача компенсацій молодим сім'ям.

Отже, як бачимо, Закарпаття є специфічним регіоном, що можна спостерігати на прикладі соціальних явищ, які мають місце в краї. Не стали в цьому плані винятком природний та механічний рухи, адже характер перебігу цих процесів у регіоні є надто багатограним та детермінованим. Що стосується міграційного руху, то очевидне зміщення регіональних потоків міграції справляють як позитивний, так і негативний вплив на соціально-економічне становище України. Тому вивчення та врахування подібних процесів є необхідною умовою гармонізації суспільного життя в краї.

Література

1. Рассет Е. Процесс старения населения. – М.: 1968 г. – 510 с.
2. Сови А. Старение населения и продление жизни // Методы демографических исследований. – М.: Статистика, 1969–48 – 58 с.
3. Пирожков С.И. Демографические процессы и возрастная структура населения // Вибрані наукові праці: У 2 т. Т.1. Демографічний і трудовий потенціал. – К.: Київ. Нац. торг.-економ. ун-т, 2008 р. – 8 с.
4. Стащенко В., Піскунов С., Піскунов В. Старіння населення України: стан, етнічні особливості, перспективи // Демографічні дослідження: Вип 20—К.: Вид. Ін-ту економіки НАН України, т 1998. – 125 – 146 с.
5. Прибуткова І. «Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року». Соціологія: теорія, методи, маркетинг – №3 – 2002 р. – 133 с.
6. Фурман Л. Аналіз сучасної демографічної ситуації в Україні // Л.Фурман [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ecan/2008_3/pdf/furman.pdf
7. Рубан О.О. Аналіз демографічних процесів у сільській місцевості // О.О.Рубан [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnau/2009_142_2/09roo.pdf
8. Терещ В.М. Депопуляція та старіння населення у соціально-економічному контексті // В.М. Терещ [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2009_1/zmist.files/_22.pdf
9. Бакуменко В., Князев В., Сурмін Ю. Методологія державного управління: проблеми становлення та подальшого розвитку // Вісн. УАДУ. – 2003. – №2. – 11 – 27 с.
10. Звіт представників Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України. Доклад на конференції. «Демографічний розвиток України і пріоритетні задачі демографічної політики». Київ, 20 – 21 жовтня 2005 р. – 34 – 67 с.
11. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Інформаційний бюлетень №2 відділу у справах національностей та міграції Закарпатської ОДА. – Ужгород, 2003. – 4 – 13 с.
12. Населення Закарпатської області // Демографічний щорічник. – Ужгород – 2004. – 93 с.
13. Захарчук О. Закарпаттю вимирання не загрожує // РІО. – 2005. – №4. – 18 с.

**Психологічні та
Педагогічні
науки.**

**Інформаційні
комунікації.**

**ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА ЯК МЕХАНІЗМ ОПТИМІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У СТРУКТУРІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ****Шевчук Роман Михайлович,**кандидат біологічних наук, магістр державного управління,
доцент кафедри педагогіки та психології КаУ,
м. Ужгород

У статті розкрито сутність психологічної служби, зокрема як механізму забезпечення ефективності оцінювання керівного персоналу у сфері державного управління, і доведено необхідність її створення в органах влади.

Ключові слова: державна служба, персонал, психологічна служба, ефективність оцінювання.

Психологическая служба как механизм оптимизации деятельности государственных служащих в структуре органов исполнительной власти. В статье раскрыта сущность психологической службы, в частности, как механизма обеспечения эффективности оценивания руководящего персонала в сфере государственного управления, и доказана необходимость ее создания в органах власти.

Ключевые слова: государственная служба, персонал, психологическая служба, эффективность оценивания.

Psychological Service as a Mechanism of Optimization of Civil Workers Performance within the System of the Executive Administration Bodies. The article reveals the essence of psychological services, such as a mechanism for ensuring effective evaluation of the senior personnel in public administration and the necessity of its creation in government.

Key-words: civil service, personnel, psychiatric services, effective evaluation.

На сучасному етапі реформування й модернізації сфери державного управління питання оцінювання керівного персоналу набувають пріоритетного значення і є важливим чинником підвищення ефективності державного управління в цілому.

Оцінка керівного персоналу у сфері державної служби є основоположною для успішної реалізації всіх напрямів управління керівним персоналом: добору, розстановки, службового просування керівних кадрів, їх ротації, розвитку керівного персоналу (підготовки резерву керівних кадрів, розвитку кар'єри, навчання), мотивації діяльності. Неможливо здійснити управління керівним персоналом по жодному напрямку, не давши при цьому оцінку відповідних професійно-ділових, морально-етичних і особистісних якостей керівників у системі державної служби. Саме оцінка керівного персоналу визначає ефективність, результативність і якість його праці [2].

У Концепції адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу зазначено, що діюча в Україні система державної служби має певні проблеми, які потребують подальшого вирішення, в тому числі шляхом адаптації цього інституту до стандартів ЄС. Зокрема, це стосується впровадження єдиної системи оцінювання роботи державних службовців у цілому, і в тому числі керівного персоналу у сфері державної служби.

Дослідження проблеми оцінювання керівного персоналу у сфері державного управління свідчить про те, що на сучасному етапі оцінювання керівників досить часто проходить формально, паралельне існування двох систем оцінки – атестації й щорічної оцінки ускладнює ситуацію, призводить до втрати часу, не сприяє підвищенню

ефективності, результативності, якості діяльності та відповідальності керівного персоналу у сфері державного управління, а тому потребує значного вдосконалення. Оцінювання передбачає зіставлення наявного рівня професійної компетентності з тим, що потрібен, і повинно справляти суттєвий вплив на особистісно-професійний розвиток персоналу, підвищення ефективності діяльності, мотивацію тощо.

Проблему ефективності оцінювання персоналу у сфері державного управління досліджувало чимало науковців: Н.Т. Гончарук, Г. В. Атаманчук, А. Мезенцева та інші. Проте у їхніх дослідженнях не акцентується увага на ролі психологічних служб. Одним зі шляхів забезпечення ефективності оцінювання персоналу у сфері державного управління, на нашу думку, є створення психологічних служб в органах влади.

Донедавна в Україні психологічні служби були мало поширені, а ті, що функціонували, не мали достатньої змоги впливати на стан справ, здебільшого виконували суб'єктивну волю керівництва. Дещо пожвавилася їхня робота наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., але вона ще не відповідає реальним суспільним потребам. Ці потреби стосуються передусім надання допомоги у подоланні соціально-психологічного напруження, психічної втоми, вміння працювати в команді, вирішення конфліктів, управління стресами, особистісно-професійного розвитку, підвищення мотивації діяльності, а також оцінювання персоналу. Тому створення психологічних служб, ефективне управління їхньою діяльністю – нагальна вимога часу й одне з важливих завдань керівників.

У Типовому положенні про кадрову службу органу виконавчої влади, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 2 серпня 1996 року № 912 (п. 9), зазначено: «До роботи у кадровій службі залучаються психологи, соціологи» [2]. Проте з різних причин не всі кадрові служби мають у штаті таких фахівців.

Водночас практика свідчить про нагальну необхідність створення наукового підґрунтя багатогранної діяльності з управління персоналом у сфері державного управління. Передусім такий підхід передбачає включення фахівців-психологів та соціологів до кадрового складу державної інституції з подальшим формуванням відповідних служб. Приватні фірми, організації недержавних форм власності вже давно користуються послугами фахівців-психологів, тоді як державні органи ще й досі не створили своїх психологічних служб [1].

На сьогоднішній день цілями психологічної служби в структурі органів державної влади та органів місцевого самоврядування є :

— забезпечення психологічного супроводу в особистісно-професійному розвитку персоналу організації та досягнення успіху в діяльності;

— психологічне забезпечення систем підбору, розстановки, оцінювання, резерву, ротатії, планування кар'єри і підвищення кваліфікації кадрів.

Цілі психологічної служби конкретизуються в її завданнях:

— визначення психологічного змісту діяльності фахівців конкретної професійної галузі;

— вивчення умов і факторів середовища, які впливають на успіх професійної діяльності;

— перетворення професійного середовища, оптимізація умов професійної діяльності;

— дослідження процесу і результатів успішності професійної діяльності фахівця (за допомогою експертного оцінювання результатів діяльності та професійно важливих якостей, виявлення проблемного психологічного поля);

— визначення особливостей особистісно-професійного розвитку конкретного спеціаліста, його особистісно-професійного профілю, резервних можливостей особистості з метою активізації особистісно-професійного потенціалу;

— супровід кадрової роботи (підбір, розстановка, оцінювання персоналу, формування резерву, ротатія, планування професійної кар'єри, навчання);

- розроблення професіограм спеціалістів та керівників;
- психологічне консультування персоналу організації з проблем приватного життя та професійної діяльності;
- вирішення конфліктів;
- формування корпоративних відносин;
- виявлення «вогнищ», які провокують напруженість у діяльності і відносинах, понижують ефективність;
- збір і аналіз різнорівневої інформації про діяльність і взаємодію організацій, її кадровий потенціал;
- здійснення різного виду експертних оцінок;
- проведення моніторингу (кадрового, рейтингового);
- розроблення прогнозів і прогнозованих сценаріїв;
- розроблення проєктів соціального розвитку, подолання кризових явищ, ефективного іміджу організації;
- планування і реалізація діяльності по зв'язках із громадськістю і засобами інформації;
- розроблення нових методів, алгоритмів і технологій вирішення професійних завдань;
- сприяння зростанню професійної компетентності спеціалістів та керівника психологічної служби.

Слід зазначити, що, беручи до уваги специфіку завдань, які вирішує психологічна служба, інформація про роботу психологічних служб може бути як відкритою, так і суто конфіденційною (закритою). Конфіденційною вважається інформація, яка торкається статусу, свободи особистості і містить такі відомості:

- результати індивідуальної психологічної діагностики;
- дані, які відображають сутність і зміст особистісних психологічних проблем і труднощів суб'єкта діяльності;
- будь-яку іншу інформацію, розголошення якої може завдати суттєвої шкоди особистості чи організації.

Щодо проблеми оцінювання персоналу у сфері державного управління, то необхідність застосування психологічного супроводу державних службовців вплив і з чинних нормативних актів, які регулюють діяльність державної служби в Україні.

Так, на виконання Стратегії реформування системи державної служби Кабінет Міністрів України постановою від 28 грудня 2000 року № 1922 затвердив нову редакцію Положення про проведення атестації державних службовців [5], згідно з яким визначено, що у період між атестаціями проводиться щорічна оцінка виконання державними службовцями покладених на них завдань та обов'язків. Щорічна оцінка має стати одним із важливих компонентів управління персоналом, сприяти поліпшенню добору і розстановки кадрів, розвитку ініціативи і творчої активності державних службовців, визначенню їхнього потенціалу, потреб у підвищенні кваліфікації та особистому розвитку, плануванню кар'єри, вдосконаленню процесу планування та організації діяльності державного службовця і державного органу в цілому, виявленню організаційних проблем та оперативному реагуванню на них, аналізу посадових інструкцій.

Наказом Головного управління державної служби України [6] визначено процедуру та етапи проведення щорічної оцінки. Наказ містить посилання про доцільність відповідної підготовки працівників кадрових служб та безпосередніх керівників з питань проведення щорічної оцінки якості роботи державних службовців.

Характер етапів, зокрема етапу оцінювання (через самооцінювання) і співбесіди та обговорення результатів, характер критеріїв, зокрема планування роботи, вміння формулювати позицію, ініціативу, оперативність мислення, витривалість, самостійність, лідерство, поновлення і творче застосування професійного досвіду,

стиль спілкування, вміння організувати роботу підлеглих, оцінка та заохочення співробітників, обумовлюють важливість участі у процесі оцінювання фахівців-психологів.

Під час проведення заходів щорічної оцінки, основною метою якої є підвищення якості праці співробітників, рівня їхнього професійного розвитку, було виявлено, що не всі працівники адекватно оцінюють власні професійні здібності та не завжди є об'єктивною оцінка керівника властивостей своїх підлеглих. З метою вдосконалення процесу оцінювання особистісних якостей погоджуємося з Н. О. Алюшиною [1] і вважаємо за доцільне запровадження ще двох її видів: групову оцінку та психологічну оцінку, що дасть змогу уникнути суб'єктивізму та упередженості у службових взаємовідносинах.

Групова (колективна) оцінка діяльності службовця його співробітниками та експертами більшою мірою підвищить адекватність оцінки та самооцінки. Для реалізації цього виду оцінки існує методика громадської атестації керівника у сфері державного управління [8], яка основана на кваліметричній факторно-критеріальній моделі оцінювання, методиці «360 градусів», яку вважають найбільш ефективною методикою оцінювання персоналу [5]. Роль працівників психологічних служб полягає у проведенні такого роду атестації та наданні оцінюваному керівникові психологічних консультацій за її результатами, а також – бути радниками вищого керівництва при прийнятті управлінських рішень, звичайно з урахуванням професійно-етичних аспектів своєї діяльності [4].

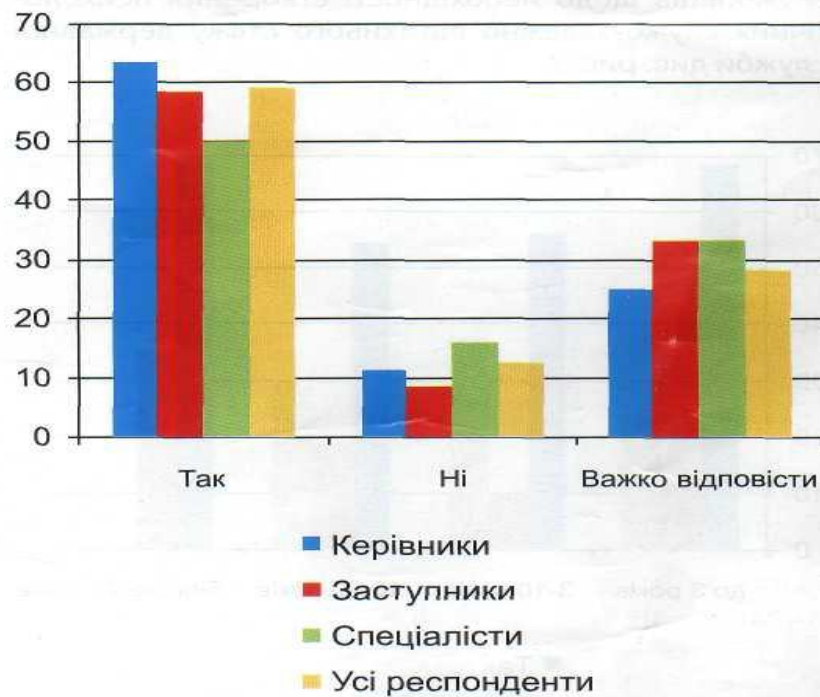
Проведення психологічної оцінки спеціалістами-психологами допоможе удосконалити процес оцінювання особистості державного службовця, зокрема керівника. Застосування для цього психодіагностичних методів передбачає наукову обґрунтованість схем проведення та обробки отриманих результатів [4].

Протягом третього кварталу 2011 року спеціалістами Інституту соціології НАН України було проведено анкетування та соціологічне опитування серед державних службовців органів виконавчої влади з метою вивчення їхнього ставлення до запровадження психологічного супроводу діяльності персоналу у сфері державного управління [8]. В опитуванні взяв участь 381 респондент, серед яких: 237 керівників, 36 заступників керівників, 108 спеціалістів.

На запитання «Чи потребуєте Ви психологічного супроводу Вашої діяльності (консультування психолога з метою розвитку потенціалу Вашої особистості та досягнення успіху у професійній діяльності, вирішення конфліктів, управління стресами тощо)?» ствердну відповідь дали 45,6 % керівників, 33 % заступників та 33 % спеціалістів. Якщо об'єднати відповіді всіх респондентів, то з них 41 % відповіли «так», а 59 % – «ні». Отже, бачимо, що незначна більшість державних службовців усе ж не потребують психологічного супроводу своєї діяльності.

На наступне запитання анкети: «Як часто таке психологічне консультування/діагностика мало б здійснюватися для Вас?» з очевидною перевагою була відповідь «За моєю потребою» у 74,7 % керівників, 66,7 % заступників, 61,1 % спеціалістів, менша частка респондентів відповіли «1 раз на рік» – це 12,7 % керівників, 16,7 % заступників, 25 % спеціалістів, і значно менша частка державних службовців обрали інші варіанти відповідей. Отже, стає очевидним, що психологічне консультування/діагностика мало б здійснюватися для державних службовців за їхньою потребою. Більше того, було проведено аналіз відповідей на це запитання тих респондентів, які на попереднє запитання відповіли: «Не потребую психологічного супроводу своєї діяльності». А з'ясувалося, що 77,3 % з них вважають, що така діяльність мала б здійснюватися «за їхньою потребою», а 14,7 % з них погоджуються також, проте з її періодичністю «1 раз на рік». Отже, можна зробити висновок, що переважна більшість державних службовців потребують психологічного супроводу своєї діяльності за їхньою потребою.

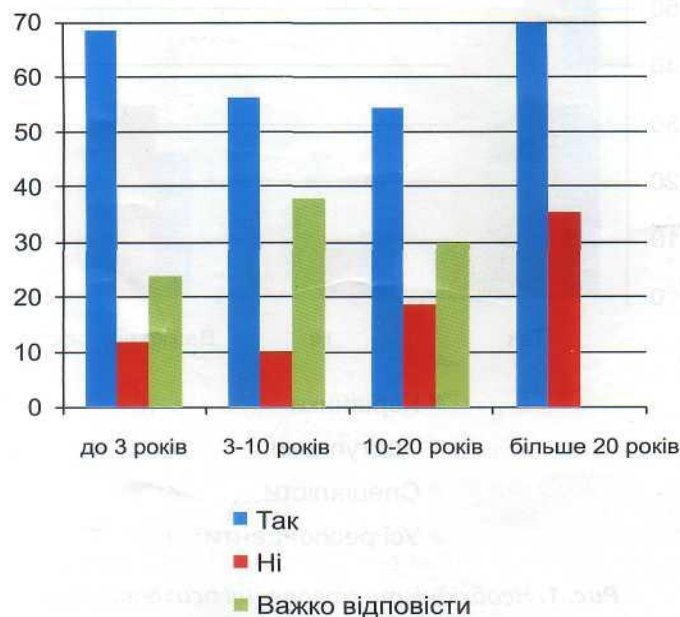

Рис. 1. Необхідність створення психологічних служб в органах влади

Наступним важливим завданням було визначити рівень психологічних знань державних службовців. Оцінювання проводилося за інтервальною шкалою від 5 до 0, де 5 – високий рівень, 4 – рівень вище середнього, 3 – середній рівень, 2 – рівень нижче середнього, 1 – низький рівень, 0 – якість відсутня. Щодо комплексних наукових знань про психологічні особливості особистості, то в усіх груп респондентів разом середня арифметична оцінка їхнього рівня – 3,2. Аналогічно середня арифметична оцінка рівня знань про психологічні функції управлінської діяльності, такі як планування, добір персоналу, організація діяльності персоналу, мотивація персоналу, професійний розвиток персоналу, оцінювання під час атестацій та щорічних оцінок, ділове спілкування, управління конфліктами, підтримання соціально-психологічного клімату, контролювання персоналу, управління іміджем організації та персоналу, – 3,5. Отже, визначено, що рівень психологічних знань державних службовців є середнім. А враховуючи важливість психологічних знань у будь-якій сфері людської діяльності, особливо керівній, можемо стверджувати про необхідність користування послугами фахівців-психологів.

Також було з'ясовано думку державних службовців стосовно вищезазначеного твердження. Тому наступним запитанням анкети було «Чи вважаєте Ви необхідним створення психологічних служб в органах влади?» Ствердну відповідь дали 63,3 % керівників, 58,3 % заступників керівників та 50 % спеціалістів. Відповідь «ні» дали 12,6 % усіх респондентів (див. рис. 1). Вагалися з однозначною відповіддю 28,3 % респондентів. Це можна пояснити недостатньою обізнаністю державних службовців про можливості психологічних служб, а також їх завдання, напрями діяльності та функції. Проте, як свідчать дані, можна стверджувати, що переважна більшість державних службовців вважають за необхідне створення психологічних служб в органах влади.

Розподілу відповідей державних службовців щодо необхідності створення психологічних служб залежно від їхнього стажу державної служби.

Рис. 2. Необхідність створення психологічних служб (залежно від стажу державної служби респондента)

З рис. 2 можемо бачити, що на початку державної служби (до 3 років) державні службовці більше потребують психологічного супроводу своєї діяльності. З досвідом роботи – все менше. Проте, якщо стаж державної служби сягає понад 20 років, тоді знову постає необхідність консультуватися з фахівцями-психологами, адже з фізіологічної точки зору людина у віці пізньої зрілості, як правило, має нижчі показники професійної компетентності, погіршується пам'ять, увага та інші когнітивні процеси особистості.

Беручи до уваги цілі психологічних служб, зміст завдань, які вони мають вирішувати, важливо, щоб вони були самостійними структурними підрозділами та перебували під безпосереднім керівництвом голови організації, установи чи відомства. Така функціональна незалежність забезпечить об'єктивність та результативність їхньої роботи.

Чинна нормативно-правова база здатна виступати основою для розробки науково-методичного супроводу оцінки та атестації державних службовців виходячи із зазначених цілей, завдань і принципів оцінки та атестації, основного опису її процедури. Однак жоден документ не містить будь-яких конкретних відомостей про те, як, яким чином та з використанням яких інструментів слід підходити до цього питання. Погоджуємося з Н. О. Алюшиною [1], що відсутність чіткого правового регулювання цього питання є суттєвою вадою чинного законодавства про державну службу та організації й проведення щорічної оцінки та атестації державних службовців.

У перспективі подальших досліджень є удосконалення діючої системи оцінювання державних службовців, зокрема керівного персоналу, розробка Положення про громадську атестацію керівника у сфері державного управління та закріплення його на законодавчому рівні.

Висновки. Ефективне оцінювання керівного персоналу є складовою ефективності державного управління в цілому. Одним зі шляхів його вдосконалення є включення фахівців-психологів та соціологів до кадрових служб державних інституцій з подальшим формуванням психологічних служб в органах влади.

Психологічна служба – це структура, яка забезпечує за допомогою різних засобів успішність професійної діяльності та розвитку її суб'єкта за рахунок актуалізації особистісного потенціалу, збереження і поповнення резервних можливостей суб'єкта діяльності в єдності з активізацією потенціалу середовища, спрямованого на створення психологічно комфортних умов діяльності. Цілями психологічної служби є: забезпечення психологічного супроводу в особистісно-професійному розвитку персоналу організації та досягнення успіху в діяльності; психологічне забезпечення систем підбору, розстановки, оцінювання, резерву, ротації, планування кар'єри і підвищення кваліфікації кадрів.

Необхідність застосування психологічного супроводу державних службовців під час їх оцінювання впливає з чинних нормативних актів, які регулюють діяльність державної служби в Україні. Проте відсутність чіткого правового регулювання цього питання є суттєвою вадою чинного законодавства про державну службу та організації її проведення щорічної оцінки та атестації державних службовців.

З метою вдосконалення процесу оцінювання державних службовців, особливо керівників, вважаємо за доцільне запровадження ще двох її видів: групову оцінку та психологічну оцінку, що дасть змогу уникнути суб'єктивізму та сприятиме розвитку працівника.

Як показало соціологічне опитування, рівень психологічних знань державних службовців є середнім, більшість державних службовців потребують психологічного супроводу своєї діяльності за їхньою потребою і переважна більшість державних службовців вважають за необхідне створення психологічних служб в органах влади, зокрема для підвищення ефективності оцінювання керівного персоналу органів державної влади та місцевого самоврядування.

Література

1. Алюшина Н. О. Психолого-акмеологічна служба органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні. [Електронний ресурс] / Н. О. Алюшина / Офіційний веб-сайт Головодержслужби України // Вісник державної служби. — 2004. — №2.
2. Гончарук Н. Т. Управління керівним персоналом у сфері державної служби України: автореф. дис...д-ра наук з держ. упр. — К., 2008. — 30 с.
3. Концепція адаптації інституту державної служби до стандартів Європейського Союзу: схвалена Указом Президента України від 5 березня 2004 р. № 278/2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://guds.gov.ua>
4. Шевчук Р.М. Новітні психотехнології та їх роль у вдосконаленні функціональної діяльності державних службовців. [Текст]: зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. — Вип. 19 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. — Львів: ЛРІДУНАДУ 2008. — С. 81 — 85.
5. Положення про проведення атестації державних службовців: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1922 // Держ. Служба в Україні: зб. нормат. актів. — К: Юрінком Інтер, 2002. — С. 218 — 221.
6. Про затвердження Загального порядку проведення щорічної оцінки виконання державними службовцями покладених на них обов'язків і завдань: наказ Головодержслужби України від 31 жовтня 2003 року № 122.
7. Про затвердження Програми кадрового забезпечення державної служби та Програми роботи з керівниками державних підприємств, установ і організацій: Указ Президента України від 10 листоп. 1995р. // Вісн. держ. служби України. — 1995.—№3—4. —С.7— 24.
8. Інформаційні технології як фактор суспільних перетворень в Україні. Психологічні чинники співвідношення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування // Збірник соціологічних доповідей Інституту соціології НАН України – Київ. 2011 р. - С.271-278.

НОВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДОШКІЛЬНИКІВ**Фреган Алла Володимирівна,**доктор філософії, доцент кафедри психології та педагогіки КаУ,
м. Ужгород

У статті розкрито новітні підходи та технології дослідження емоційного стану школярів.

Ключові слова: емоційний стан, школярі, психологічні технології.

Новейшие технологии исследования эмоционального благополучия дошкольников. В статье раскрыты новейшие подходы и технологии исследования эмоционального состояния школьников.

Ключевые слова: эмоциональное состояние, школьники, психологические технологии.

Modern Technologies for the Schoolchildren's Emotional State Evaluation. The article outlines the state-of-the-art approaches to the emotional well-being of schoolchildren.

Key-words: emotional state, schoolchildren, psychological technologies.

Викладання основ психодіагностичної та корекційної дисциплін студентам вищих навчальних закладів, майбутнім практичним психологам, потребує включення до програмного навчання новітніх основ теорії та практики психодіагностики і психокорекції емоційного стану особистості. Останнім часом у психологічній науці зростає інтерес до вивчення емоційної сфери в різних її аспектах, особливо в контексті соціальних стосунків – саме ці питання висвітлюються у статті.

Ключові слова: емоційна сфера, емоційний розвиток, емоційно-ціннісне ставлення, неадекватні прояви поведінки, емоційне неблагополуччя, емоційний комфорт, емоційний дискомфорт, афективні відносини, кольорові асоціації.

У психології розвитку вивчення емоцій займає одне з центральних місць. Як підкреслює А.Строуф: не зрозумівши емоції, неможливо повністю зрозуміти людський розвиток. “Емоція, – пише він у передмові до книги П.Лафренсьє “Емоційний розвиток дітей і підлітків”, – це паливо для когнітивного росту і валюта для розвитку соціальних стосунків. Не розуміючи розвитку в цілому, не можна зрозуміти емоційне життя” [10].

На думку О.Л. Кононко, усі сфери особистості, у тому числі й емоційна сфера, набувають завершеності в соціальному розвитку дитини. “Емоції тісно пов’язані з діяльністю, з усіма її структурними компонентами. Вони включені в процес прийняття дитиною рішення, долання труднощів, у пошук нею засобів для досягнення мети, реагування на своє й чуже досягнення” [8]. Розвиток емоційної сфери дитини значною мірою залежить від характеру її спілкування з дорослими й однолітками, від того соціуму, у якому вона перебуває, або, іншими словами, соціальний розвиток дитини відбувається на базі емоцій, якими вона пов’язана з людським оточенням. Емоційний і соціальний аспекти розвитку особистості постійно взаємодіють і залежать один від одного.

До основних завдань емоційного розвитку дитини О.Л. Кононко відносить “...озброєння дитини азбукою емоцій, виховання вміння регулювати свою поведінку, формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення до себе, розвиток моральних почуттів, створення емоційно сприятливого середовища” [8]. Емоційне

благополуччя є необхідною умовою життєтворчості дошкільника. Однак сьогодні є багато факторів, які можуть гальмувати цей процес. Інформаційне перенасичення, дестабілізація сімейних відносин та інші негативні явища сучасного життя несприятливо впливають на емоційну сферу дітей, яка зазнає великих перевантажень. Результатом подібного впливу в дошкільників можуть стати неадекватні прояви поведінки: роздратованість, агресивність, пасивність, примхливість, а також труднощі в адаптації до нових умов середовища.

Емоційне неблагополуччя блокує талант дитини, порушує ефективність її спілкування й сумісність з іншими людьми, може призвести до неврозів, дезадаптації в навколишньому світі. Тому, на наш погляд, рівень емоційного благополуччя дитини в близькому оточенні (сім'я, дитячий садок), соціальний статус дошкільника є важливим показником його розвитку, важливою умовою його життєтворчості.

Мета статті – дослідження рівня емоційного благополуччя старших дошкільників та взаємозв'язок таких параметрів, як соціометричний статус у групі однолітків та емоційно-особистісні якості дошкільника. До завдань дослідження входило: дослідження впливу емоційно-особистісних якостей дитини на успішність її соціалізації: визначення основних факторів, які впливають на емоційний комфорт дошкільників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емоційне благополуччя дітей впливає на розвиток їхньої пізнавальної діяльності, стабільність інтересів і самостійний вибір видів діяльності. *Тому вивчення емоційних станів та особистісних відносин дітей дає можливість виявити приховані проблеми освітнього процесу, а також може бути основою для прогнозування варіантів подальшого особистісного розвитку дошкільників.*

Як вважає О.В. Запорожець, емоційний розвиток дошкільника є однією з важливих умов його виховання. Підкреслюючи важливість емоційного переживання дошкільника при взаємодії з соціумом для його особистісного становлення, він акцентував увагу на тому, що ранні неблагополучні афективні відносини з близькими дорослими й однолітками створюють небезпеку порушень подальшого формування особистості [4].

На думку В.С. Мухіної, “активно включаючи дітей у рішення соціально важливих завдань, колектив обумовлює можливість розвитку індивіда як особистості і в першу чергу становлення і розвитку його емоційної сфери” [11].

Найпершим і найважливішим соціальним інститутом, який відповідає за емоційну компетентність дошкільника і його нормальну адаптацію до життя, вважають сім'ю. Виникнення в дитини емоційних розладів і порушень соціальної поведінки великою мірою пов'язане особливостями її сімейного виховання. Учені виділяють три основні чинники впливу сім'ї на розвиток дитини: емоційний характер сімейного виховання, широту діапазону сімейного впливу, його тривалість. Як вважає Є.В. Субботський, кожний окремо і всі разом вони визначають особливість і незамінність сім'ї для соціально-емоційного розвитку дитини [14]. Негативні впливи суспільного виховання на особистість дошкільника здійснюються насамперед через дефіцит індивідуального спілкування дитини з дорослим, жорстку регламентацію буття, перенасичення колективним життям, орієнтацію на єдину для всіх дітей програму розвитку, зловживання оцінювальним підходом і порівнянням дитини з однолітками, домінування типізованих моделей і стандартизованих зразків поведінки [8].

У своєму дослідженні Т.А. Даниліна підкреслює, що “формування емоційних рис індивіда залежить від його соціального оточення, від того соціального досвіду, який він накопичив у дитинстві. Емоції, які виявляє і найчастіше переживає дитина, впливають на процес її соціалізації. Перевага позитивних емоцій дозволить дитині успішно пройти свій соціальний розвиток” [2].

Л.А. Абрамян визнавав той факт, що внутрішнє емоційне ставлення дитини до навколишньої дійсності "...виростає з її практичної взаємодії із цією дійсністю. Цей складний процес може становити зміст соціальної спрямованості потреб і мотивів у старшому дошкільному віці. Саме з цієї точки зору можливий взаємозв'язок емоційного, соціального та морального розвитку дошкільників" [1].

Е. Еріксон відзначав, що соціальне оточення дитини спричинює великий вплив на її розвиток, зокрема на розвиток її почуттів. Він уважав, що розвиток особистості триває все життя, впливають на це не тільки близькі люди, але й друзі, робота, суспільство в цілому [5]. У дослідженнях В.В. Абраменкової виявлено вплив характеру діяльності на ставлення до іншої дитини, на позитивні чи негативні прояви емоцій щодо однолітків. Її експерименти показали, що спільна діяльність значно більше сприяє позитивним проявам емоцій, гуманному ставленню до однолітка, ніж індивідуальна. Емоції і почуття надають словам і вчинкам своєрідного колориту. Позитивні переживання надихають дитину, розвивають її творчість [7]. Уся діяльність дошкільника емоційно насичена. Усе, чим займається дитина, повинно мати яскраве емоційне забарвлення, інакше діяльність не здійснюється і швидко руйнується [6]. Дитина почуватиметься комфортно в емоційному плані лише при оптимальному рівні задоволення потреби в соціальному контакті.

І.Б. Дерманова зазначає, що "найчастіше причинами негативних емоційних станів у дошкільному віці є депривація потреби спілкування в сім'ї або з однолітками" [3].

Результати власних досліджень.

Емоційне благополуччя дитини відіграє надзвичайно важливу роль у розвитку дошкільника, і своєчасне виявлення емоційного дискомфорту, дослідження його причин дасть змогу правильно побудувати систему корекційних заходів, проводити профілактичну роботу щодо попередження емоційних негараздів у житті дошкільників, створення необхідних умов для його життєтворчості.

1. Дослідження емоційного благополуччя дитини в дошкільному закладі.

Нами було обстежено дошкільників старших груп ДНЗ № 5, 7, 15, 13 м. Ужгорода, 125 дітей у віці 5-6 років за проективною методикою О.А. Орехової "Будиночки" [12]. Процедура тесту передбачає розфарбовування як вираження особистісного ставлення до визначених видів діяльності в дитячому садку. Відповідно до припущення про те, що характеристики невербальних компонентів ставлення людини до значимих предметів і явищ відбиваються в її кольорових асоціаціях, можна виявити досить глибокі, у тому числі і неусвідомлювані компоненти відносин, "минаючи" захисні механізми вербальної системи свідомості. Використовуючи колір, дитина виражає своє ставлення (емоцію), не виходячи за межі свого актуального досвіду. Перевага тих або інших емоцій відбиває накопичений позитивний або негативний життєвий досвід. За результатами наших досліджень, 53,5 % дітей не мають проблем у розвитку емоційної сфери, почуватися цілком благополучно в емоційному плані в дитячому садку в усіх сферах діяльності. У 35,7 % старших дошкільників відхилення в розвитку емоційної сфери неясково виражені, близько 11 % дітей відчувають дискомфорт у стінах дитячого садка, у спілкуванні з однолітками (емоції "дружба" – "сварка"), у багатьох видах діяльності в дитячому садку, мають потребу в корекції емоційної сфери.

Важливу інформацію ми отримали, аналізуючи кольоровий вибір дітей і характер розфарбовування. Виконуючи перше завдання, дитина дає психологові кольоровий градусник. Інтерпретація кольорового вибору ведеться відповідно до кольорового діагностичного тесту Люшера. Вивчення ранжирування кольорів за ступенем переваги показує, що 64 % дітей найбільшу перевагу віддають червоному (35,7 %) і жовтому (28,5 %) кольорам. 21,4 % дітей вибирають першим зелений колір, 10,7 % – синій, що свідчить про позитивні тенденції станів дошкільників (усього 96,5 %). І тільки 3,5 % дітей першим віддали перевагу коричневому кольорові. У другій позиції

співвідношення змінюється в бік негативних проявів: 25 % дітей, 21,4 %, 14,2 %, 25 % віддають перевагу відповідно червоному, жовтому, зеленому і синьому кольорам (усього 85,7 %). Коричневий і чорний кольори вибрали нарівно 14,3 % дітей. У 28,5 % дітей коричневий і чорний кольори займають останні позиції градусника, що означає позитивний емоційний стан обстежуваних дітей, відсутність конфлікту, позитивні тенденції.

Результати дослідження показали, що високий рівень інверсії характерний для 14,8 % обстежених дітей; достатній – у 18,6 %, середній – у 34,9 %; у 51 % дітей інверсія відсутня. Аналіз актуалізації емоцій показує переваги позитивних емоцій, що свідчить про нормальний розвиток особистості і позитивне сприйняття навколишнього світу; низький рівень переваги негативних емоцій свідчить про сформованість особистісного захисту від негативу (71,4 % дітей). У 10,7 % дітей відзначається нестабільність особистісного захисту від негативу. А в 17,8 % дітей цей баланс порушений у бік яскравого вираження негативу. Середній рівень привабливості демонструють такі види діяльності, як ознайомлення з природою, читання. Непереважні для дітей види діяльності: фізкультура, музика, лічба, що в цілому дозволяє зробити висновок про психологічну неготовність багатьох дітей старшого дошкільного віку до навчання у школі.

Результати дослідження показують також, що середній рейтинговий бал ставлення дітей до дитячого садка – 3,85, що відбиває в цілому середнє позитивне оцінювання дітьми дошкільної установи: 53,5 % дітей оцінили дитячий садок найвищими балами – 6 (21,4 %) і 5 балів (32,1 %). Однак 28,5 % дітей поставили найнижчі бали – 1 (17,8 %) і 2 бали (10,7 %).

Аналіз результатів діагностичних досліджень може допомогти дорослим зрозуміти причини негативного емоційного стану дитини, стати основою для побудови індивідуальної корекційної роботи.

2. Рівень емоційного благополуччя дитини в родині.

Для вивчення дитячо-батьківських відносин і емоційного благополуччя дитини в родині ми використали проєктивну методику “Малюнок родини” [13]. Після завершення малюнка з кожною дитиною проводилася бесіда з ідентифікації намальованих фігур і встановлення послідовності, у якій вони були намальовані. Дитині ставили також питання: “Де знаходиться родина?”, “Що робить кожний із членів родини?”, “Як почувається?”. У малюнку дитина відбиває свій внутрішній світ таким, який він є в певний момент, причому багато чого з намальованого вона не може пояснити словами. Це світ її очей, рук, запахів і її тіла. Малюнки розкривають щире ставлення дитини до власної сімейної ситуації, те, як вона її сприймає. Під час вживання цієї методики випадків відмовлення малювати родину не було, тобто захисної реакції на незадоволеність сімейною ситуацією не виявилось.

Аналіз малюнків дозволяє зробити загальний висновок про те, що переважна більшість дітей не відчуває емоційного комфорту в родині. Про це говорить схематичність і незакінченість деяких малюнків, відсутність яскравих насичених кольорів, другорядних деталей (зелена травичка, квіти, кульки, бантики тощо), також відсутність єдності родини, спільної діяльності, деяких членів родини, непропорційне зображення фігур, штрихування, сильний натиск. Малюнки усього 15,6 % дітей відзначаються відносною емоційною гармонією дитини в родині, інші малюнки свідчать про наявність сімейних проблем емоційного плану, незадоволеності дитини сімейною ситуацією, відсутності відчуття емоційного комфорту в родині, підвищеної тривожності.

12,6 % дітей не намалювали себе на малюнках, що може свідчити про егоїзм дитини або її незадоволеність сімейною ситуацією. Такі діти можуть відчувати недолік уваги й турботи. На малюнках 25 % дітей відсутні деякі члени родини, на 21 з них – батько. Це сигнал щиросердечних переживань дитини. “Забутий” батько може бути

чимось неприємним авторові малюнок або, можливо, недавно його скривдив. На 22 малюнках (18,7%) обоє або один із батьків зображені в агресивних позах, фігури всіх або деяких членів родини деформовані або закреслені, що свідчить про відчуття дитиною домашньої обстановки як ворожої собі. Аналіз 18 малюнків (15,6%), на яких занадто великі і занадто маленькі фігури, у деяких немає частин тіла, фігури розділені лініями – дозволяє зробити висновок про те, що цих дітей хвилюють домашні конфлікти. На 18 малюнках автори зображують себе дуже маленькими або ізольованими від інших членів родини. Це свідчить про брак уваги дитині з боку батьків. На 36 малюнках (31,2%) присутній сильний натиск, штрихування, що виходить за межі контуру, малюнок обмежений лініями зверху і знизу. Це може свідчити про підвищену тривожність дитини, відсутність емоційного комфорту дитини в родині. Відсутність деяких частин тіла на 53 малюнках (46,8%) може свідчити про порушення у сфері спілкування. Бесіди з дітьми розкривають деякі причини емоційного дискомфорту дитини в родині: батьки приділяють мало часу своїм дітям, рідко з ними граються, не вміють організувати навчальну діяльність дітей (через що відбуваються конфлікти і, як наслідок, – негативне ставлення дитини до майбутнього навчання у школі) часто карають, причому, на думку дітей, несправедливо. Це підтверджують і результати анкетування, яке ми проводили з батьками дітей, і спостереження в повсякденному житті дитини. Таким чином, ми виявили, що, в порівнянні з емоційним благополуччям у дитячому саду, в родині дитина відчуває більший емоційний дискомфорт.

3. Дослідження емоційного благополуччя дитини в соціальних контактах з однолітками.

У контексті нашого дослідження виявилось цікавим вивчити особливості формування комунікативних навичок старших дошкільників, а саме: прослідкувати взаємозв'язок таких параметрів, як соціометричний статус старшого дошкільника в групі однолітків та його емоційно-особистісні якості і рівень його емоційного благополуччя. Необхідно відзначити, що під комунікативними навичками в нашому дослідженні ми розуміли індивідуально-психологічні особливості особистості, які забезпечують ефективність її спілкування та сумісність з іншими людьми, а саме: бажання вступити в контакт з оточенням; знання норм і правил, яких необхідно дотримуватися під час спілкування з іншими; уміння організувати спілкування, тобто вміння слухати, емоційно співпереживати, вирішувати конфлікти.

Вивчення особливостей дитячих взаємин та визначення соціального статусу дитини проводилось за методикою Т. Лаврентьевої “Соціометрія”. Критеріями аналізу отриманих даних були: кількість виборів дітьми одне одного; співвідношення авторитету членів групи за ознаками симпатії – антипатії (лідери, визнані, знехтувані).

Для визначення емоційного ставлення старших дошкільників до партнерів по спілкуванню, для визначення характеру ставлення дітей до своїх однолітків, їхніх симпатій і антипатій до членів групи, а також для вивчення індивідуальних особливостей і особистісних якостей дошкільника була проведена методика “Два будиночки” [13]. Аналіз та зіставлення даних за результатами вищезгаданих методик та спостереження за дітьми протягом нашої роботи дали можливість вивчити особливості комунікативних взаємодій у групі, статусне місце кожного члена групи, індивідуально-особистісні якості дітей і встановити певний взаємозв'язок між цими параметрами. Дані показують, що із шести груп, у яких проводилось обстеження, лише в одній групі сприятливий психологічний клімат (80% дітей мають до трьох позитивних виборів); ще в одній групі клімат задовільний (кількість позитивних і негативних виборів однакова – 50%). В інших чотирьох групах – клімат незадовільний, причому кількість ізольованих та знехтуваних дітей значно переважає кількість визнаних: 1-а група: 44% (+) – 56% (–); 2-а група: 30% (+) – 70% (–); 3-тя група: 40% (+) – 60% (–); 4-а група: 38% (+) – 62% (–), де (+) – визнані діти та “зірки”, (–) – знехтувані та ізольовані діти.

У результаті аналізу отриманих даних нами було виділено три групи дітей. *Перша група* (43 %) – це діти з високим статусним місцем у групі однолітків, високим рівнем розвитку комунікативних здібностей. Ці діти почуваються впевнено, завжди готові прийти на допомогу, доброзичливі, мають організаторські здібності, уміють вирішувати конфліктні ситуації. Група однолітків забезпечує таким дітям почуття емоційної комфортності та захищеності. *До другої групи дітей* (30 %) ми віднесли дошкільників з невеликим колом спілкування. Через свої індивідуальні особливості (тривожність, сором'язливість, невпевненість) вони не завжди можуть організувати комунікативну взаємодію, хоча вони відзначаються високою спрямованістю на спілкування. Діти цієї групи найбільш емпатійні, чутливі по відношенню до інших та до оцінювання їх із боку дорослих і однолітків. Вони намагаються уникати конфліктів, через особистісні якості не беруть на себе головних ролей у грі та спільній діяльності.

Третя група дітей (27 %) – це знехтувані діти, ті, з якими однолітки не хочуть вступати у спільні комунікативні дії, часто через особистісні якості (нестриманість, агресивність, запальність, грубість тощо). Як правило, такі діти мають занижену самооцінку і високий рівень домагань. Невміння спілкуватися, занижений рівень емпатійності призводить до частого виникнення конфліктів. Такі діти не мають організаторських здібностей і не можуть залучати у свою гру багато однолітків. Оскільки група однолітків не є для них гарантом емоційної захищеності і благополуччя, то цю роль вони відводять сім'ї.

Аналіз отриманих даних досліджень показує, що: досліджувані діти виражали свої емоції й почуття через малюнки. Подальші дослідження показали, що це вираження досить адекватне й відповідає загальному емоційному фону кожної дитини; є проблеми в емоційному розвитку (в 11 % дітей – низький рівень загального емоційного фону, негативне сприйняття навколишнього світу, несформована особистісна захищеність від негативів; ще у 35 % дошкільників ці показники на середньому рівні); емоційне благополуччя дитини залежить від її стосунків з дорослими та однолітками в дитячому садку і вдома, від зацікавленості видами діяльності.

Висновок. Аналіз результатів показує наявність дітей, які почуваються недобре в дитячому садку (28,5 %) та вдома (31 %). Найбільш привабливими видами діяльності для дитини є гра, танці, читання, природа. Такі особистісні характеристики дитини, як емпатія, активність, упевненість, щирість, сприяють високому статусу в колективі однолітків. Сором'язливість, невпевненість, а також агресивність, конфліктність спричинюють соціальну ізоляцію та знехтуваність таких дітей.

Одна з основних умов сприятливого та успішного перебування дошкільника в дитячому колективі, його життєтворчості – це позитивна емоційна атмосфера та запровадження систематичних психокорекційних заходів. Навіть тимчасова відсутність зазначених умов різко позначається на зниженні активності дитини, знижує сферу її спілкування, викликає в неї тривожність і агресивність.

Література

1. Абрамян Л.А. О возможностях игры для развития и коррекции социальных эмоций дошкольников // Игра и самостоятельная деятельность в системе воспитания. – Таллинн, 1984. – С. 45–78.
2. Данилина Т.А. В мире детских эмоций / Т.А. Данилина, В.Я. Зедгенидзе, Н.М. Степина. – М.: Айрис дидактика, 2004. – С. 45–99.
3. Дерманова И.Б. Диагностика эмоционально-нравственного развития. – СПб.: Речь, 2002. – С. 45–89.
4. Запорожец А.В. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста / А.В. Запорожец, Я.З. Неверович. – М.: Педагогика, 1989. – С. 34–39.
5. История зарубежной психологии. Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.И. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 27–78.

6. Ключева Н.В. Учим детей общению / Н.В. Ключева, Ю.В. Касаткина. – Ярославль: Академия развития, 1997. – С. 23–78.
7. Кобазева Ю.А. Общение со сверстниками в старшем дошкольном возрасте и его роль в процессе формирования личности ребенка // Психолог в детском саду. – 2003. – № 3. – С. 12–15.
8. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості. – К.: Освіта, 1998. – С. 88–99.
9. Кряжева Н.Л. Мир детских эмоций. Дети 5-7 лет. – Ярославль: Академия развития, 2000. – С. 12–67.
10. Лафренъ П. Эмоциональноеразвитиедетей и подростков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – С. 13–59.
11. Мухина В.С. Детская психология. – М.: ООО “Апрель-Пресс”, 1999. – С. 23–90.
12. Орехова О.А. Цветовая диагностика эмоций ребенка: Практикум по диагностике. – СПб.: Речь, 2002. – С. 65–67.
13. Проективная психология / Перевод с англ. – М.: Апрель-Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 35–89.
14. Субботский Е.В. Нравственное развитие дошкольника // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 34–37.

МОРФОГЕНЕТИЧНЕ ПОЛЕ – МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Бедей Наталія Миколаївна,

викладач кафедри інформаційних технологій та аналітики КаУ,
м. Ужгород

Новий погляд на проблему морфогенезу, розвиток морфо- генетичного та інформаційного полів; аналітичне дослідження низки традиційних теорій.

Ключові слова: морфогенез, ДНК, генетична програма, клітина, морфогенетичне та інформаційне поля.

Морфогенетическое поле – миф или реальность? Новый взгляд на проблему морфогенеза, развитие морфогенетического и информационного полей; аналитическое исследование ряда традиционных теорий.

Ключевые слова: морфогенез, ДНК, генетическая программа, клетка, морфогенетическое и информационное поля.

Morphogenetic Field: Myth or Reality? A new look at the problem of morphogenesis, evolution of morphogenetic and information fields Analytical research of several traditional theories.

Key-words: morphogenesis, DNA, the genetic program, the protoblast, the morphogenetic and information fields.

Звичайна людина як належне приймає гармонію живого, деколи захоплюється нею і часто не думає, як ця гармонія будується і розвивається. І водночас більшість людей, що вирішили присвятити себе науці або тих, хто займається цим професійно, все частіше і частіше ставлять собі запитання – Як?

На жаль, наука в наші дні зробилася дуже консервативною. Вона розвивається в рамках системи поглядів, що вже склалася, через що багато основоположних проблем ігноруються, оголошуються «забороненими» або просто ненауковими. Наука обходить так звані аномальні питання, що не вписуються у звичні схеми.

Так, більшість біологів, психологів і лікарів сьогодні приймає на віру, що живі організми, зокрема людина – є не що інше, як складні машини, керовані тільки

відомими законами фізики і хімії. Такий ортодоксальний підхід в біології представлений механістичною теорією життя: живі організми розглядаються як фізико-хімічні машини, і вважається, що всі явища життя у принципі можуть бути пояснені мовою фізики і хімії. Ця механістична парадигма, безумовно, не нова; фактично, вона переважає в науці вже близько сторіччя. І, напевно, головна причина того, чому її дотримується більшість учених, полягає в тому, що вона працює; ця парадигма пропонує спосіб мислення, в межах якого питання про фізико-хімічні механізми життєвих процесів можуть бути поставлені і дозволені.

Проте біологи та ембріологи поки не можуть відповісти на безліч питань, які перед ними поставила найпрозаїчніша картина – картина розвитку організмів, або, як кажуть у науці, морфогенез. Зокрема, яким чином у генетичній програмі живих істот записані властиві їм та їхнім нащадкам межі, аж до характерного руху голови у батька і сина? Точніше, яким чином або ніж цей запис розгортається в просторі, в ході розвитку організму? Адже потрібно дотримати не тільки розміри, форму, будову і функції будь-якого органу рослини або тварини, але й їх якнайтоншу біохімію. Навіть зростання і те треба вчасно зупинити. А "егоїстична" ДНК? Виявилось, що у організмів, які мають ядро клітини, тільки в 2-5 % ДНК містяться гени, а 98 % ДНК тільки відтворює саму себе, за що і названа "егоїстичною".

Яка її роль в генетичному апараті, ученим так до кінця і не відомо. Та і саму ДНК якась "невідома рука" укладає в хромосоми і управляє формою її розподілу в хромосомах.

Дуже наочно розглядає цей процес Руперт Шелдрейк. Він порівнює концепцію генетичних програм, існуючих у наукових колах, засновану на аналогії з програмами, що визначають роботу комп'ютерів. Вона припускає, що запліднене яйце містить заздалегідь сформовану програму, яка якимось чином визначає морфогенетичні завдання організму, а також координує і контролює його розвиток у напрямі, відповідному цим завданням.

Але тоді з позиції Р. Шелдрейка генетична програма повинна включати щось більше, ніж хімічну структуру ДНК, оскільки ідентичні копії ДНК передаються всім клітинам; якби всі клітини були запрограмовані однаково, вони не могли б розвиватися різним чином. Тоді що ж таке це щось? Щоб відповісти на це питання, основоположну ідею доводиться представляти у вигляді окремих невизначених припущень про фізико-хімічні взаємодії, якимось чином структуровані в часі і просторі; інакше кажучи, проблема лише постає в іншому формулюванні.

Існує й інше серйозне утруднення. Комп'ютерна програма закладається в комп'ютер розумною свідомою істотою, програмістом. Вона створюється і записується для досягнення певної мети. Якщо генетична програма розглядається як аналог комп'ютерної програми, то тоді повинна існувати якась цілеспрямовано діюча суть, виконуюча роль програміста.

Але якщо припустити, що генетичні програми аналогічні не звичним комп'ютерним програмам, а програмам комп'ютерів, що самовідтворюються, самоорганізуються, тоді проблема полягає у тому, що таких комп'ютерів просто не існує. А якби навіть вони існували, то повинні б бути неймовірно складним чином запрограмовані тими, хто їх винайшов [21].

Але відвернімося від порівнянь з комп'ютером і повернімося до нашої маленької клітини. Виходить, що клітина ніби сама "знає", де їй треба зупинитися, коли перестати ділитися і якої форми набрати, щоб ввійти до складу того або іншого органу. Клітини, що будують організм, не тільки точно вчасно перестають рости, ділитися і набирають різної форми, вони спеціалізуються або диференціюються, а деколи навіть відмирають, щоб вийшла необхідна просторова структура. Наприклад, так з'являються пальці на кінцівках зародка – тканини між майбутніми пальцями гинуть, а з пластинки – зачатка кисті формується п'ятипала рука. І знову вимальовується примара якогось

невідомого скульптора, який не тільки перерозподіляє, але й видаляє непотрібний матеріал, щоб утілити те, що намічене генетичною програмою.

До недавнього часу я й сама, як біолог за освітою, довго поділяла виключно тільки механістичну точку зору. Більше того, якщо не відволікатися вищевикладеними питаннями, то факт розкриття генетичного коду, а також уже вивчені факти про шляхи передачі інформації від ДНК до інформаційної РНК вже самі по собі є сильним аргументом на користь цієї теорії. І, звичайно, я усвідомлюю, що навіть якщо механістичний підхід буде визнаний істотно обмеженим не тільки практично, але й принципово, він не може бути просто знехтуваний; сьогодні це єдиний підхід, доступний для експериментальної біології, і поза сумнівом він використовуватиметься і надалі, поки не з'явиться яка-небудь позитивна альтернатива.

І разом з тим, після ознайомлення з працями деяких учених (Ю.Г Симаков, А.Г. Гурвіч, Б.П. Токин, Н.К. Кольцов, Р. Шелдрейк, Ю.А. Холодов, Б. Хелінгер) і сміливими теоріями, висловленими не в наукових колах, мої погляди істотно змінилися. Факти, викладені в різних документальних матеріалах, змушують задуматися над об'єктивністю деяких фундаментальних істин. І, судячи з усього, сумніви такого роду давно розбухують окремих розум ембріологів, фізіологів, біохіміків, біофізиків, генетиків. І саме в їхньому середовищі з'явилася концепція так званого морфогенетичного поля.

Свого часу визначний американський біолог Е. Синнот сказав із цього приводу, що "морфогенез, оскільки він пов'язаний з найвідміннішою рисою живого – організацією, – це перехрестя, куди сходяться всі шляхи біологічних досліджень".

То які ж знаки є на цьому перехресті? Де зберігається сам просторовий запис, який "переводить" хімічну мову генетичного коду в реальну об'ємну структуру, в тіло?

Значення безлічі теорій на цю тему зводиться ось до чого. Так, кожна клітина організму володіє індивідуальним морфогенетичним полем, яке несе в собі всю інформацію про весь організм і програми його розвитку. Саме завдяки морфогенезу, ці системи організовані так, як вони є, тому що подібні системи були таким же чином організовані у минулому. Поля окремих клітин об'єднуються в єдине морфогенетичне поле, яке огортає і пронизує весь організм, перебуває в постійному зв'язку з кожною клітиною і управляє всіма операціями з формування і функціонування як кожної клітинки, так і всього організму в цілому. За цією концепцією, носієм спадкової інформації є вже не ядро клітини, а її морфогенетичне поле, а ДНК тільки відображає інформацію, яку несе поле. Морфогенетичне поле постійно міняється, відображаючи динаміку розвитку організму.

Наприклад, молекули складної органічної сполуки кристалізуються таким характерним чином, тому що ця речовина так само кристалізувалася раніше; рослина набуває форми, характерної для свого вигляду, оскільки раніше такої форм набували представники цього виду; тварина інстинктивно поводить певним чином, тому що подібні тварини так само поводитися в минулому.

Гіпотеза, висунута в наукових колах з приводу морфогенезу, розглядає також його вплив на повторення форм і способів організації як окремих організмів, так і їх видів, підвидів, родів; питання про причину цих форм і способів організації вона не порушує.

Безпосередньо ідею існування позаклітинних інформаційних структур було вперше озвучена австрійським дослідником П.Вейсом на початку нашого століття. До цього моменту були вже відомі безліч фактів, які дозволяли засумніватися у справедливості концепції, що стверджує про виняткову концентрацію програм формування і розвитку організму в клітинах, його створюючих.

Дійсно, якщо відомо, що ядро клітини може містити не більш 10 (у 10-му ступені) біт інформації, а тільки для функціонування механізму пам'яті людини необхідно зберігати не менше 10 (в 20-му ступені) біт, то загальний інформаційний комплекс

людини, з урахуванням спадкових програм та іншої інформації, що надходить від батьків, може бути оцінений не менше, як 10 (у 25 ступені) біт. При цьому всю цю інформацію повинна нести кожна клітина організму (пригадаймо досліди Гердона). Для того, щоб зіставити ці обсяги інформації, які можна розмістити в клітині на атомарному рівні 10 (у 10-му ступені) біт, можна умовно уявити собі відрізок завдовжки один міліметр, тоді інформація, необхідна для формування і функціонування людського організму 10 (у 25-му ступені) біт відповідатиме ... семи відстаням від Землі до Сонця. Навіть якщо допущено деяку неточність при оцінці обсягів інформації, то і в цьому разі співвідношення величин є незіставними. Ці дані підтвердили й інші дослідники: (Р. Кастлер, Х. Рівний), які, підрахувавши кількість інформації в зиготі та в організмі, що розвивається, дійшли висновку, що кількість інформації у сформованому організмі зростає на декілька порядків, у порівнянні з тією, яка була на початку розвитку.

Концепція Вейса була першим кроком до корінного перегляду основоположних концепцій побудови і функціонування живих органічних структур. Визнання існування позаклітинної інформації, як єдиного цілого для всього організму, що здійснює взаємозв'язок зі всіма його елементами і генетичною пам'яттю, дозволяє поставити питання про дослідження цих полів для виявлення властивостей і структур, а, отже, на порядок денний висувається принципово новий підхід до рішення основних проблем біології.

У тім, П. Вейс був не самотнім у своїх поглядах на тему, що вивчається. Разом з ним над цим питанням працювали і радянські учені А. Г. Гурвич та Н. К. Кольцов (див. А. Г. Гурвич "Теорія біологічного поля", М. 1944, і главу "Теорія полів" в книзі Г. П. Токіна "Загальна ембріологія", М., 1968). На думку Гурвича, морфогенетичне поле не має звичних фізико-хімічних характеристик. Гурвич назвав його біологічним полем [19]. На протилежність цьому Н. К. Кольцов вважав, що поле, командуюче цілісністю розвитку організму, складене звичними фізичними полями.

У свою чергу, Вейс писав, що первинне поле діє на клітинний матеріал, формує з нього ті або інші зачатки організму і що у міру розвитку утворюються все нові й нові поля, керуючі розвитком органів і всього тіла особини. Короче кажучи, розвивається поле, потім сам зародок, причому клітини організму неначебто пасивні – їхньою діяльністю керує морфогенетичне поле. Концепція ж біологічного поля А. Г. Гурвича зводиться до того, що воно властиве кожній клітині організму. Проте сфера дії поля виходить за межі клітини, клітинні поля ніби зливаються в єдине поле, яке міняється при просторовому перерозподілі клітин [19].

Згідно з обома концепціями, біологічне поле розвивається так само, як і зародок. Проте, за Вейсом, воно робить це самостійно, а за теорією Гурвича – під впливом клітин зародка.

Сміливі дослідження і теорії у сфері вивчення первинності морфогенетичного поля висунув Ю.Г. Симаков. Зокрема, він припустив: якщо взяти за аксіому самостійний розвиток біологічного поля, то наші знання навряд просунуться вперед. Бо, щоб хоч якось пояснити просторовий розвиток самого біологічного поля, потрібно вводити якісь поля 2-го, 3-го порядків і так далі. Якщо ж клітини самі будують собі таке поле, а потім змінюються і переміщуються під його дією, то морфогенетичне поле виступає як знаряддя для розподілу клітин у просторі. Але як тоді пояснити форму майбутнього організму? Скажімо, форму жовтеця або бегемота [7].

За теорією Гурвича, джерелом векторного поля є ядро клітини, і лише при складанні векторів виходить загальне поле. Адже зовсім непогано себе почуваються організми, у яких тільки одне ядро. Наприклад, трисантиметрова одноклітинна водорість ацетабулярія має, що нагадують коріння, а ще тонкоу ніжку і парасольку. Тоді виникає запитання, як одне-єдине ядерне поле дало таку химерну форму? При цьому, якщо у ацетабулярії відрізати ризоїд, в якому міститься ядро, вона не втратить

здатності до регенерації. Наприклад, якщо її позбавити парасольки, вона знову виросте. Де ж тоді укладена просторова пам'ять?

Пошукаймо вихід зі всіх цих невідповідностей. Чому біологічне поле неодмінно повинне мінятися при розвитку організму, як і сам зародок? Чи не логічніше думати, що поле з перших же стадій розвитку не міняється, а є тією матрицею, яку зародок прагне заповнити? Але тоді звідки узялося саме поле і чому воно таке чітке, відповідає генетичному запису, властивому даному організму?

І чи не варто припустити, що поле, яке управляє розвитком, породжене взаємодією спіральної структури ДНК, де зберігається початковий генетичний запис, з навколишнім простором?

Адже це може дати наче просторовий запис майбутньої істоти, буде це той же жовтець чи бегемот. При збільшенні числа клітин у ході їх розподілу поля, освічені ДНК, підсумовуються, загальне поле росте, але зберігає якусь властиву тільки йому організацію.

Поле організму, що спаює воедино всі його частини і керує розвитком, на думку Ю.Г. Симакова, точніше іменувати інформаційним індивідуальним полем [8]. Яка ж його передбачувана природа? За одними поняттями, це комплекс фізико-хімічних чинників, які утворюють єдине "силове поле" (Н. Д. Кольцов). На думку інших дослідників, біологічне поле, можливо, вбирає в себе всі нині відомі фізико-хімічні польові взаємодії, але є якісно новим рівнем цих взаємодій. А оскільки будь-якій істоті властива індивідуальність, задана генетичним кодом, то й інформаційне поле організму суто індивідуальне.

У 1981 році німецький дослідник А. Гирер опублікував ідею про те, що роль генетичного апарату зводиться переважно до генерації сигналів для заміни одного морфогенетичного поля іншим. Якщо це так, то навколо будь-якої істоти, як "сорочки", міняються поля, коли організм доростає до меж чергового "одягу". З цієї точки зору на розвиток морфогенетичного поля можна дивитися як на ланцюг стрибків у перебудові просторової інформації.

Ніхто не заперечує, що ядро будь-якої живої клітини таїть у собі всю генетичну програму організму. В ході диференціювання в різних органах починає працювати тільки та частина генетичної програми, яка керує синтезом білків у цьому конкретному органі, або навіть про окрему клітину. А ось у інформаційного поля, напевно, немає такої спеціалізації – воно завжди ціле. Інакше просто не пояснити його збереження навіть у малій частині організму.

Таке припущення не умоглядне. Щоб показати цілісність інформаційного поля в кожній частині організму, Симаков Ю.Г. запропонував узяти зручні для цього живі істоти.

У слизистого грибка міксоміцета-діктіостеліума цікавий життєвий цикл. Спочатку його клітини наче розсіпані і пересуваються у вигляді "амеб" по ґрунту, потім одна або декілька клітин виділяють речовину акразін, що стає сигналом "усе до мене". "Амеби" сповзаються і утворюють багатоклітинний плазмодій, який має вигляд червоподібного слимака. Цей слимак виповзає на сухе місце і перетворюється на маленький тонконогий грибок з круглою головкою, де знаходяться спори. Прямо-таки на очах з клітин збирається химерний організм, який ніби заповнює своє вже наявне інформаційне поле. Ну, а якщо наполовину скоротити кількість клітин, які зливаються, що вийде – половина грибка або цілий? Так і робили в лабораторіях. (Досліди з грибками описано в книжках Д. Трінкауса "Від клітин до органів", "Мир", 1971, і Д. Іберта "Взаємодія систем, що розвиваються", "Мир", 1968.). З половини "амеб" виходить тієї ж форми грибок, тільки удвічі менший. Залишили 1/4 клітин, вони знову злилися і дали грибок зі всіма властивими йому формами, тільки ще менших розмірів.

І чи не виходить, що будь-яке число клітин несе інформацію про форму, яку їм треба скласти, зібравшись разом? Правда, десь є межа, і малої кількості клітин може не

вистачити для побудови грибка. Проте, знаючи це, важко відмовитися від думки, що форма грибка закладена в інформаційному полі ще тоді, коли організм розсипаний на окремі клітини. При злитті клітин їхні інформаційні поля підсумовуються, але це підсумовування виглядає швидше як розростання, роздування однієї і тієї ж форми.

А експеримент з плоскими черв'яками планаріями, котрі можуть відновити вигляд з 1/300 частини свого тіла. Якщо цього війкового черв'яка розрізати на 300 різних шматочків, то будь-який шматочок перетворюється в точну копію дорослої особини, тільки меншого розміру. Ось що говорить про це в книзі Ч. Бодемера "Сучасна ембріологія" ("Мир", 1971). Якщо нарізувати планарії бритвою на різної величини шматочки і залишити їх у спокої на три тижні, то клітини поміняють свою спеціалізацію і перебудовуються в цілих тваринах. Через три тижні замість нерухомих порубаних на шматочки плоских черв'яків на дні кристалізатора повзають планарії, майже рівні дорослим, і крихти, ледве помітні на око. Але у всіх, у великих і малих, видно головку з очима і розставленими в боки нюховими "вушками", всі вони однакові за формою, хоча розрізняються за розмірами в сотні раз. Кожна істота з'явилася з різної кількості клітин, але за одним "кресленнями". От і виходить, що будь-який шматочок тіла планарії ніс ціле інформаційне поле.

Схожі досліди Ю.Г. Симаков ставив з одноклітинними організмами, з великими, два міліметри завдовжки, інфузоріями спіростомами, ("Цитологія", 1978, т. 20, № 7). Таку інфузорію можна розрізати мікроскальпелем під мікроскопом на 60 частин, і кожна з них знову відновлюється в цілу клітин. Інфузорії ростуть, але не нескінченно. Клітини, досягнувши встановленого їм розміру, наче упираються в невидиму межу. О цю межу і може поставити інформаційне поле.

Згідно з висновками, зробленими Ю.Г. Симаковим, виходить, що інформаційне поле однаково служить одноклітинним, колоніальним і багатоклітинним організмам. І чи не варто припустити, що ще до запліднення статеві клітки несуть готові інформаційні поля? А при заплідненні, коли сперматозоїд і яйцеклітина зливаються і їх генетичний матеріал об'єднується, підсумовуються й інформаційні поля, даючи проміжний або узагальнений тип, з ознаками матері та батька.

У свою чергу цікавими з погляду науки є експерименти над зеленою водоростю ацетабулярією. Для довідки, в теплих морях мешкає зелена водорість ацетобулярія – улюблений об'єкт досліджень ядерно-плазматичних взаємодій. У ацетобулярії лише одне гігантське ядро, яке і "задає" форму парасольки. Відповідно загальноприйнятої теорії, клітини без ядер можуть жити, але втрачають здатність до регенерації, самовідтворення. Але це не стосується ацетобулярії, у якої нова парасолька зростає і без ядра. Якщо у двох рослин з різними парасольками пересадити ядра і відрізати парасольки, то виростуть нові, причому тієї форми, яка властива ядру. І хоча таке може здійснитися лише один раз, цього вже досить, щоб припустити неймовірне: інформаційне поле якийсь час зберігається навколо клітини, навіть якщо вона позбавлена основного генетичного матеріалу [11].

Розміри живих істот закріплені генетично. Миша-малятко і величезний слон зростають з яйцеклітин, майже рівних за розміром. Навіть істоти одного вигляду, у яких генетична програма розвитку дуже і дуже близька, які легко схрещуються, габаритами можуть бути вельми різні. Порівняти, наприклад, собачку чи-хуа-хуа, яку можна засунути в кишеню, і величезного дога.

Умови для організму можуть бути хорошими і поганими. Організм може рости швидко або поволі, але в нормі він не переходить невидимої, генетично закріпленої межі своїх розмірів. Право, окрім інформаційного індивідуального поля, поки не видно іншого механізму управління зростанням, яке точно б відтворювало спадковий запис у ядрі будь-якої клітини і в одночас об'єднувало б усі клітини в єдине ціле.

На перший погляд, здавалося би, що концепція морфогенетичних полів може пояснити багато що з тих явищ, які досі не знаходили пояснення. Проте це далеко не

так. Саме поняття "поле", його природа і механізм дії не знаходять поки якого-небудь фізичного пояснення, вони можуть розглядатися тільки як якась умовна аналогія або нез'ясовна сутність.

Водночас безліч дослідників у цій галузі спрямовують свої зусилля на пошук реальних доказів наявності цих морфогенетичних полів. Іноді як доказ ними наводиться так званий ефект Кирліана. Ним було відкрито ефект свічення корони навколо контуру біологічних структур, поміщених у високочастотне електричне поле. Воно виявляється не тільки візуально, але і фотографується.

Інтенсивність свічення і його колірна гама визначаються станом біологічного об'єкта. Так, якщо між двох пластин високочастотного конденсатора помістити тільки що зірваний лист рослини, то по його контуру спостерігається інтенсивна корона, яка блякне у міру в'янення листа. Подібне свічення також спостерігається і навколо частин людського тіла, поміщених у високочастотне поле, наприклад, навколо пальців або кисті руки, причому характер цього свічення залежатиме від стану людини. Чим краще почувається людина, тим інтенсивніше спостерігатиметься свічення. Якщо людина втомилася, свічення бліднуть.

Проте стверджувати, що ефект Кирліана відображає існування морфогенетичних полів, немає жодних підстав. Природа цього явища відображає складні електричні процеси, що відбуваються в клітинах біологічних структур, і ніякого стосунку до морфогенетичних полів може не мати. Подібні ефекти можна спостерігати і біля неживих електрично заряджених тіл.

Бурхливому обговоренню у вчених колах також піддається гіпотеза можливого існування морфогенетичних полів після загибелі біологічного організму. Так, основна версія полягає у тому, що існування морфогенетичних полів тісно ув'язується з існуванням і функціонуванням біологічних структур, а з цього як уже було сказано, випливає, що при загибелі біологічної структури має зникнути і морфогенетичне поле. Це витікає з того, що подібне поле розглядається як похідне від клітинних структур, а якщо клітини гинуть, то неминуче повинне зникнути і поле. Морфогенетичне поле може існувати, поки жива хоча б одна клітина організму. Таким чином, концепція морфогенетичних полів припускає їх локальну природу, тісно пов'язану з місцем розміщення біологічної освіти.

Проте ця теорія згодом була значно розширена, висловлювалися припущення, що позаклітинні інформаційні структури мають ширшу природу.

Це знайшло віддзеркалення в поясненні багатьох явищ за допомогою так званих полів свідомості, запропонованих видатним ученим-математиком В.В.Налимовим. На його думку, ці поля існують поза людиною і мають аналоговий характер. У своїй роботі модель "Вірогідності мови (М. Наука. 1979) Налимов пише: "...Можна поставити запитання – як можна уявити собі механізм, за допомогою якого людина підключається до безперервних потоків образів? Можна думати, що механізм континуального мислення має діалоговий характер, на відміну від рефлексивного логічного мислення, за який повинен бути відповідальний механізм дискретного пристрою (останній повинен допускати існування біологічних носіїв дискретних знаків, якогось аналога носіїв генетичної мови). Людина в якомусь глибокому значенні мислить усім своїм тілом..

Так само практичний доказ існування поля після смерті об'єкта підтверджує психологічна техніка проведення групової роботи методом сімейної системної терапії по Берту Хеллінгеру, безпосереднім учасником якої була і я.

Описати з наукової фізіологічної точки зору явища, що відбуваються з учасниками системних розстановок важко. Можливо саме ця обставина не дозволяє застосовувати метод системних розстановок централізовано в психіотричних закладах і відкидає його багатьма скептиками в категорію парапсихології. Дуже шкода, але зв'язок розуму, тіла і навколишнього світу можна було би побачити в новому світлі.

Відкрилися б нові широкі галузі медичних, психологічних і філософських досліджень. Парапсихологія, у свою чергу, що нині не визнається за науку, знайшла б своє місце у низці наукових дисциплін. Фольклорні видання стали б джерелом наукових знань. Почало б складатися нове розуміння душі. Існуюча нині межа між духом і матерією, розумом і тілом, суб'єктивним і об'єктивним поступово стала б стиратися.

Але повернімося до осмислення всього різноманіття відомостей про роль змінних станів свідомості в інтелектуальному житті, що дозволяє знову поставити питання про те, чи є людина творцем континуального мислення або тільки приймачем тих потоків, які проходять поза ним. Якщо справедливе друге припущення, то всі зусилля людини, спрямовані на сприйняття цих потоків, – медитація, прийом психоделиктичних засобів, участь у містеріях або, нарешті, уміння ставити самому собі питання мовою дискретних уявлень і чекати на них відповіді, - все це тільки різні способи настроюватися на прийом".

Отже, Налимов вважає, що "...континуальні потоки перебувають поза людиною, але не поза людством...", тобто він також має на увазі позаклітинну форму існування інформації, причому припускає, що ця інформація не дискретна, а аналогова й існує незалежно від біологічних структур (людини, тваринної), але ці біологічні структури мають здатність підключатися до цього резервуару незалежно від існуючої інформації і часткового використання. Як ілюстрація своєї концепції Налимов посилається на те, "...що деякі серйозні математики глибоко переконані у тому, що вони в своїй творчій діяльності не винаходять, а відкривають реально і незалежно існуючі абстрактні структури". Тут він у своїх поглядах дуже близький до швейцарського психолога Ю.К.Юнга з його ідеєю колективного несвідомого, який вважав, що "... прогрес полягає в підготовці свідомості і до сприйняття ідей звідкись іззовні його плінних потоків".

Якщо зіставити концепцію морфогенетичних полів з концепцією полів свідомості, то неважко відзначити їх споріднений характер. Обидва вони дуже абстрактні, але концепція полів свідомості більш об'ємна і універсальна.

Цікавими з погляду доказів наявності морфогенетичних полів є дослідження Руперта Шелдрейка. Його колеги-консерватори, напевно, визнали б теорію єретичною, якби не авторитет ученого. Колишній науковий співробітник Королівського товариства при Кембріджському університеті, директор лабораторії біохімічних і молекулярних досліджень у коледжі Клер (Кембрідж), біолог зі світовим ім'ям – така людина не може верзти нісенітницю! Хоча спокуса відхреститися від теорії Шелдрейка була велика, адже він висував дуже сміливі ідеї.

Чому люди відчувають погляд спиною, а голуби повертаються в голубник?

Напочатку століття в Європі молочники вранці обходили будинки і залишали на порогах пляшки з молоком. Це було дуже зручно не тільки для людей, але і для...синиць. Тямуці синиці з англійського міста Саутгемптон прокльовували кришки пляшок і ласували молоком. Через якийсь час те ж саме стали витворяти птахи за сотні кілометрів від Саутгемптона, а до 40-х років уже всі європейські синиці засвоїли цей трюк. Але війна, що почалася з Гітлером, змусила і людей, і птахів на якийсь час забути про милу традицію доставки молока додому. Молочники відновили її лише через вісім років, і... синиці знов узялися прокльовувати кришки. Але це було вже нове покоління птахів (у середньому синиці живуть три роки)! Як їм вдалося за лічені місяці освоїти "науку" своїх предків?!

Руперт Шелдрейк також помітив, що людина тим легше засвоює знання, чим більшому числу людей воно відоме. Одного разу він запропонував англійським студентам вивчити три японські чотиривірші. При цьому один був просто набором слів, точніше, ієрогліфів, другий – твором невизнаного сучасного автора, а третій – класичним зразком японської поезії, відомим у Країні висхідного сонця так само добре, як у нас "Я помню чудное мгновенье".

Виявилося, що саме класичний чотиривірш студенти запам'ятовували найкраще! Зауважте, ніхто з них не знав японської і поняття не мав, який з віршів – класика, який – новий опус, а який і геть нісенітниця!

Ось після цього експерименту, не раз повтореного, Шелдрейк і припустив, що існує якесь поле образів, спільне для всіх людей. У цьому полі поряд із багатьма іншими міститься і образ старовинного японського чотиривірша, воно відоме багатьом, а тому його образ міцно "вкарбований" у полі і більш доступний, ніж, наприклад, образ щойно складеного вірша. Образами такого поля може стати що завгодно: інформація, відчуття або модель поведінки. Більше того, подібні поля є не тільки у людей, але й у тварин, птахів, комах, рослин і навіть у кристалів (ви не замислювалися, чому той або інший кристал набирає строго визначеної, а не довільної форми?!). Шелдрейк назвав поля образів морфогенними, тобто такими, які впливають на структуру або форму речей [20].

Власне, морфогенним полям і присвячені науково-популярні бестселери Руперта Шелдрейка "Сім експериментів, які можуть змінити світ" і «Нова наука про життя». Крім експерименту із студентами, що зубрили японські вірші, в книзі розповідається і про інші цікаві досліди.

Так, біолог із Гарвардського університету Вільям Макдугалл п'ятнадцять років займався тим, що примушував піддослідних щурів шукати вихід із лабіриту. Одержані в результаті "довгограючого" експерименту дані були приголомшливими: якщо перше покоління щурів, перш ніж знайти вихід, припускалося в середньому 200 помилок, то останнє помилялося всього 20 разів. До ще сенсаційніших результатів привів повтор дослідів на іншому кінці світу, в Австралії. Там щури одразу ж знаходили вихід з лабіриту! Адже вони не були ні родичами, ні нащадками щурів-"першопроходців", а отже, не могли засвоїти знання про лабіринт на генетичному рівні (як припускав свого часу Макдугалл). Звідки ж австралійські гризуни дізналися про правильний шлях?!

А звідки у термітів навика відмінних архітекторів? Влаштуваючи нове житло, ці комахи діляться на дві "бригади" і зводять абсолютно симетричні половинки термітника. Більш того, всі термітники схожі один на одний, як при типовому будівництві! Ніщо не може перешкодити узгодженим діям термітів, навіть якщо на початку будівництва перегородити їхнє майбутнє житло сталевим листом, термітник однаково вийде симетричним. І це при тому, що під час будівництва комахи ніяк не спілкуються один з одним і не спостерігають за роботою сусідньої "бригади", оскільки сліпі від народження! [20].

Під час іншого експерименту спостереження велися вже не за тваринами, а за людьми. Психолог із США Арден Мальберг запропонував добровольцям вивчити два однакові за складності варіанти азбуки Морзе. Секрет полягав у тому, що один варіант був власне азбукою Морзе, а інший наслідуванням їй. Всі без винятку випробовувані швидше і легше зачували стандартну версію коду, хоча не відали про каверзу і не знали, що лише один варіант азбуки істинний.

Що ж усе це означає? А те, що – за теорією Руперта Шелдрейка – мозок людини або тварини сам по собі не містить ні пам'яті, ні знань. Зате все це у надлишку є в морфогенних (формуотворювальних) полях. І мозок у разі потреби настроюється на певне морфогенне поле так само, як радіоприймач на радіохвилю [20].

«Спіймати» в морфогенному "ефірі" власну пам'ять, зрозумілому набагато простіше, ніж пам'ять інших людей. Але теоретично при умілому "настроюванні" стає доступною пам'ять будь-якої людини або соціуму.

Як уже мовилося, найкраще а мозок "настроюється" на загальновідомі образи. Та ж англійська, наприклад, вчиться легше за суахілі або хінді, тому що нею володіє куди більше людей. Сам Шелдрейк пояснює цей феномен на прикладі з щурами: "Якщо навчити чого-небудь щурів у Манчестері, то щури цієї породи по всьому світу набагато швидше засвоюватимуть той же трюк, навіть якщо між ними не буде ніякого відомого

науці фізичного зв'язку або спілкування. Чим більше щурів навчаться чогось, тим легше те ж саме засвоять їхні послідовники". Це означає, що морфогенні поля не незмінні, вони можуть видозмінюватися під дією нових знань. Наприклад, якщо ще вчора нікому не відоме знання завтра розповсюдиться повсюдно, його поле також пошириться і стане доступним більшому числу людей (тварин, рослин і т.д.).

Намертво "вкарбовані" в морфогенетичному полі і доступні буквально всім образи Шелдрейк називає "звичками". До слова, їх учений протиставляє законам природи. На його думку, Всесвіт не підкоряється раз і назавжди встановленим законам, а живе, узгоджуючися з якимось образами, укладеними в загальній пам'яті природи. Архаїчні образи-"звички", що "відповідають" за гравітаційні й електромагнітні поля, атоми водню, сузір'я Малої Ведмедиці, атмосферу, світовий океан та ін., достатньо стабільні, але це не означає, що вони не можуть мінятися, адже разом з іншими "звичками" у природи існує і "звичка" до зміни. Еволюція життя, культури, людини – це прагнення до розвитку, властиве природі речей, глибоко "вкарбовані" в її морфогенетичному полі.

За теорією Шелдрейка, якщо є морфогенні поля, спільні для всіх людей (тварин), то виходить, що все (і вся) у світі взаємопов'язане. Що раз, коли ми пізнаємо щось нове, це пізнаємо не тільки ми, але і всі люди, весь всесвіт. Наше знання стає загальним. Просто якийсь тотальний загальний розум! [20].

Не чим іншим, як спільністю свідомості Руперт Шелдрейк пояснює, наприклад, різні паранормальні явища, такі, як телепатія або здатність людини "відчувати погляд спиною" (за теорією Шелдрейка, людина не відчуває погляд, а вловлює думку, того, хто дивиться йому на спину).

Теорією морфогенних полів пояснюється і феномен передбачення (провидіння). Тут діє інша схема: людина, складаючи той або інший прогноз, "посилає" в морфогенне поле певну інформацію, яка потім повертається у формі реальної події, що відбулася.

Цю особливість формоутворювальних полів, самі того не підозрюючи, використовують психологи, що закликають своїх пацієнтів бути оптимістами і думати про хороше, тоді, мовляв, і життя владнається. Подібне "самопрограмування" застосовується і в медицині. Пригадаймо ефект плацебо – лікарської форми, що містить нейтральні речовини і зціляючі за рахунок навіювання! У медицині є немало прикладів, коли люди, хворіючі невиліковну форму раку, одужували за рахунок ліків, звичайної води або їжі, які видавалися за ефективні ліки.

Феноменом "програмування" користуються й учені! Жоден жрець науки, фанат усього досконально підрахованого і точно виміряного, звичайно, не зізнається, що використовує "з корисливою метою" паранормальні можливості якихось морфогенних полів. Проте спостереження Руперта Шелдрейка доводять, що високолоба братія застосовує "програмуючі" властивості полів на повну катушку. Учений розпочинає дослід, чекаючи від нього певного ефекту, і чим сильніше він сподівається на той або інший результат, тим більші шанси, що очікуване відбудеться. Очікування ученого, що "вкарбувалося" в морфогенному полі, впливає на результат експерименту. Недаремно свого часу було дотепно помічено, що фізики-ядерники не стільки відкрили субатомні частинки, скільки... придумали їх: спочатку передбачили їх існування теоретично і лише потім почали практичні дослідження з їх виявлення. А пригадаймо Менделєєва, таблиця хімічних варіантів якого «дійшла» до нього як осяяння під час сну.

Морфогенні поля є не тільки у людства в цілому, а й у кожній людині. Ці поля створюють наші думки, відчуття, емоції, поведінку і, нарешті, тіло. Тобто за бажання ми можемо пригадати таблицю множення, яку вивчали в третьому класі, а потім забули, можемо знов загорітися любов'ю до людини, в яку були закохані двадцять років тому, а можемо... відчути частину тіла, якій позбулися. Мова про так звані фантомні болі в ампутованих кінцівках.

Люди, що втратили руку або ногу, й далі відчують її так, ніби вона залишається живою частиною їх тіла. Так, з прикладів Шелдрейка, людина зберігала ампутований великий палець руки у склянці зі спиртом, яка стояла в комірці. Після ампутації палець ніколи не турбував його, але раптом він почав відчувати холод у фантомі. З'ясувалося, що в комірці розбилося вікно і склянка з пальцем виявилася якраз на протязі. Після того, як її перенесли в тепло, відчуття холоду у втраченому пальці зникло. Якщо будь-яка людина може "настроїтися" на морфогенне поле іншого, отже, і фантоми можуть відчувати не тільки самі люди, що перенесли ампутацію, але і все навколо? "Саме так!" – стверджує Руперт Шелдрейк. Він провів декілька експериментів, у ході яких з'ясувалося, що сторонні люди можуть відчувати фантомні кінцівки. Головним учасником одного з дослідів був американець Казимир Бернارد, що втратив праву гомілку під час Другої світової війни. Казимир доторкався своєю фантомною ногою до інших людей, і ті... відчували дотик. Під час іншого експерименту медсестра, що працювала у відділенні ампутації, настільки достовірно описувала фантоми своїх пацієнтів, що створювалося відчуття, ніби вона їх бачить. Реагують на фантомні кінцівки і тварини. Наприклад, Джордж Баркус, що втратив ногу, з штату Джорджія (США) поділився з Шелдрейком таким спостереженням: його пес ніколи не ходить і не лягає там, де мала б розташовуватися ампутувана нога господаря [20].

Заради справедливості зазначимо, що думка про те, ніби частини одного цілого, навіть будучи роз'єднаними, й далі підтримують якийсь зв'язок, не нова. Це відкрили задовго до Шелдрейка! Наприклад, у Малайзії справдана вважається, що все, колись пов'язане з тілом людини і потім відокремлене від нього, залишається в неразривному зв'язку із цим самим тілом. Саме тому малайзійці ретельно зберігають і в жодному разі не викидають... обстрижені нігті і волосся. Відомий антрополог Джеймс Фрейзер, хоча і не зберігав свої обстрижені нігті, але теж свято вірив у нерозривний зв'язок між частинами одного цілого. Він писав: "Речі, колись пов'язані одне з одним, і далі підтримують цей зв'язок на відстані, навіть після того, як фізичний контакт між ними перервано". Про те ж саме, хай і іншими словами, мовиться у квантовій теорії: якщо дві частини відриваються від одного атома, то, хоч би якою великою була відстань між ними, все, що впливає на одну, також впливає і на другу.

Інша річ, що Руперт Шелдрейк уперше запропонував вважати єдиним цілим не тільки тіло людини або атом, але все, що можна об'єднати за якою-небудь ознакою. Наприклад, домашні тварини та їхні господарі, згідно з Шелдрейком, – ціле, отже, немає нічого дивовижного у тому, що, коли це ціле розпадається, його частини й далі прочитують інформацію з морфогенних полів один одного. Багато хто помічав, що собаки та кішки немов "відчують" свого господаря. Вони чекають господаря біля дверей, навіть якщо той повертається додому позаурочну годину, вгадують господарів намір погодувати їх або вивести на прогулянку, та і узагалі уловлюють щонайменшу зміну в настрої власника. Подібну поведінку не завжди можна пояснити гострим слухом і нюхом (наприклад, у разі, коли вихованці "здогадуються" про майбутню розлуку з господарями, коли ті ще тільки роздумують, чи не піти їм прогулятися, залишивши пса або кішку вдома). Єдине гідне тлумачення цього феномена, на думку Шелдрейка, – звичайно, морфогенні поля!

Цими ж полями він пояснює здатність голубів знаходити шлях додому. Біологи вже більше століття експериментують з голубами і дотепер не можуть зрозуміти: як ті примудряються повертатися на рідний голубник навіть із найдалшої відстані? Яких тільки "перевірок" не влаштовували учені, щоб збити птахів з пантелику! Відвозили їх за сотні кілометрів від будинку, вставляли в очі спеціальні лінзи, які заважали зорово оцінювати точність польоту, обприскували пахучими речовинами, що позбавляли птахів природного нюху, обчіплювали магнітами (на випадок, якщо голуби орієнтуються за "картою" природних магнітних полів Землі), збивали природний біологічний "годинник" і навіть розтинали нервові закінчення. Марно! Птахи, хай і не

відразу, припускаючись помилки, але все одно поверталися додому. Вони знаходили вірний шлях навіть у тому разі, якщо їхній голубник перевозили на інше місце (є свідоцтва про те, що голуби поверталися на голубник, розташований на пливучому кораблі). Шелдрейк вважає, що між птахами і їхнім будинком існує пронизана крізь морфогенні поля "еластична нитка", яка натягається, коли голуби відлітають геть від будинку, а потім стискається і "притягає" птахів назад.

Така ж "нитка" притягає й заблуканих або кинутих оддалік свого господаря кішок і собак. У XVI столітті прудкий гончак на кличку Цезар добрався із Швейцарії до Франції, куди виїхав його господар, і розшукав його аж у королівському палаці! А під час Першої світової війни пес Принц, шукаючи свого власника, армійського офіцера, переплив Ла-Манш! Схожим чином поводяться і дикі стадні тварини: вовки, що відстали від зграї, завжди знаходять своїх родичів, лисиці заспокоюють лисенят, що розігралися, перебуваючи на значній відстані від них і не видаючи жодного звука, тільки пильно дивлячись у бік своєї нори.

Цілком можливо, що в подібних випадках звіри просто прочитують інформацію з формоутворювальних полів людини або один одного. Нерідкі випадки, коли брати наші менші "вивчають" глобальні морфогенні поля. Загальновідома здатність тварин передчувати катастрофи. Очевидці згадують, що в 1960 році, напередодні землетрусу в Агадіре (Марокко), з міста втекли всі бродячі собаки. Через три роки те ж повторилося в місті Скоп'є (Югославія): пси, що тікають, і підземні поштовхи руйнівної сили. Історія знає чимало інших схожих прикладів (у стародавньому Китаї спеціально тримали собак-провісників стихійних бід).

У свою чергу Руперт Шелдрейк закликає всіх охочих проводити експерименти, що підтверджують теорію формоутворювальних полів.

Напевно читач, прочитавши вищевикладене може критично заперечити, чи не надто багато часу приділяється науковим світом вивченню морфогенетичних полів? І буде абсолютно правий, якщо тільки не задумається над тим, який колосальний прорив буде зроблений людством у численних сферах його життя.

Наприклад, уже багато років біологи, фармацевти і лікарі б'ються над тим, щоб виявити причини, які спонукають клітину почати поділ – мітоз. Якби навчилися люди управляти цим процесом, у боротьбі зі злоякісними пухлинами, в яких поки нестримні клітинні поділи, було би поставлено крапку [15].

Справді, чому в рані, після того, як вона заросла, бурхлива хвиля клітинних поділів стихає, а в злоякісних пухлинах буває, поки живий організм? Спочатку для пояснення цього феномена привернули теорію раневих гормонів. Нібито в клітинах є речовини, які при травмуванні тканини виливаються в ушкоджену ділянку і змушують посилено ділитися клітини, що оточують рану. Коли рана зтягується, концентрація гормонів падає і клітинні поділи припиняються. На жаль, теорія не виправдалася, і на зміну їй прийшла протилежна ідея, висунута В. З. Буллоу, яка свідчить, що особливі речовини кейлони при певній концентрації пригнічують мітози. Після травми концентрація кейлонов падає, і мітози поновлюються доти пір, поки ушкодження не відновиться і концентрація кейлонов не досягне належного рівня [16]. Експерименти показали, що кейлони в різних органах різні, але вони зовсім не видоспецифічні. Наприклад, препарат з шкіри тріски може зупинити мітози у шкірі пальця людини.

Погляньте на кінчик свого пальця – ви побачите папілярні лінії, характерні тільки для вас. При ушкодженні вони можуть бути зовсім знищені. Проте якщо не утворюється рубця, після регенерації папілярний малюнок знову з'явиться. Невже на таке витончене мистецтво здатні кейлони? Інформаційне (морфогенетичне) поле куди краще підійшло б на роль живописця.

Підтвердження наявності морфогенетичного поля і можливе відкриття джерела його походження, уміння людиною узяти процеси під свій контроль дали б можливість регенерувати втрачені людиною кінцівки та органи. Батьком експериментів що

наводять на такі думки, є той же Ю.Г. Симаков. Так, він експериментував з епітелієм кришталика ока жаби ("Вісті АН СРСР", 1974, № 2).

Кожного разу при травмуванні кришталика мітози з'являлися в не ушкоджених частинах епітелію, а смуга мітозов досить точно повторювала конфігурацію травми. І ще одна дивна особливість: площа, обмежена смугою мітозов, не залежить від величини травми. Теорії раневих гормонів і кейлонов тут нічого не пояснюють. При хімічній регуляції площа, охоплена мітозами, залежала б від величини травми. Чи не інформаційне поле передає форму травми?

Подібні експерименти проводив і Р. Вольф. Так, він установив: якщо хірургічним шляхом видалити лінзу з ока тритона, то з краю веселкової оболонки зростає нова лінза. Але ж при нормальному ембріональному розвитку лінза утворюється абсолютно іншим шляхом, з кліток шкіри. Цей тип регенерації було вперше знайдено вищезгаданим ученим. При цьому він умисне вибирав такий вид ушкодження організму, який не міг випадково відбутися в природі. Відповідно, такий регенеративний процес не міг бути предметом природного добору.

А телекінез і телепатія, розвиток інших так званих екстросенсорних здібностей людини міг дати різкий стрибок людству в організації зв'язки і діагностики захворювань, пошуку загублених речей і людей, розкриваності злочинів.

Звичайно, остаточні висновки робити рано, а подальші міркування можуть привести тільки до нових питань. Але у будь-якому разі вважаю, що найправильніший шлях – це копіткє, крок за кроком експериментальне і теоретичне дослідження викладених у роботі теорій і пов'язаних із ними проблем і кінцево – консолідація зусиль усього наукового світу, незважаючи на державні постулати. І, звичайно, я вірю, що настане час, коли багато на що в біології розвитку доведеться подивитися інакше.

Література

1. Холодов Ю.А. Мозг в электромагнитных полях. М., Наука, 1982.
2. Дубров А.П. Геомагнитное поле и жизнь. Л., Гидрометеоиздат, 1974.
3. Симаков Ю.Г. Живые приборы. М., Знание, 1986.
4. Сафонов В.И. Нить Ариадны. М. ФиС, 1990.
5. Киршенблат Я.Д. Телергоны–химические средства воздействия животных. М., Наука, 1968.
- Литинецкий И.Б. Беседы о бионике. М., Наука, 1968;
6. Эшерих К. Термиты или белые муравьи. С.-Петербург, 1910.
7. Симаков Ю.Г. Информационное поле жизни. - "Химия и жизнь", 1983, стр. 88-92.
8. Симаков Ю.Г. Рождение живых форм. – "Знание–сила", № 3, 1985, стр. 20–22.
9. Тринкаус Дж. От клеток к органам. М. Мир, 1972.
10. Симаков Ю.Г. Жизнь пруда. М. Колос, 1982.
11. Джибор А. Ацетобулария – ценнейший объект для научных экспериментов. В сб. "Молекулы и клетки". М. Мир, 1968 с. 174–183.
12. Рэфф Р., Кофмен Т. Эмбрионы, гены, эволюция. М. Мир, 1986.
13. Герцен Дж. Пересадка ядер и клеточная дифференцировка. В сб. – "Молекулы и клетки". М. Мир, 1970.
14. Робертис Э.М., Гёрден Дж. Пересадка генов и анализ развития. В сб. "Молекулы и клетки", 1982. М. Мир.
15. Зюсс Р. и др. Рак: Эксперименты и гипотезы. М. Мир, 1977, 358с;
16. Браун А. Опухолевая клетка снова становится нормальной. В сб. "Молекулы к клетки", М. Мир, 1967, стр. 85–93.
17. Гекели Дж, Бер Г. Экспериментальная эмбриология. М-Л. Биомедгиз, 1936.
18. Гурвич А.Г. Теория биологического поля. М. Сов. наука, 1944, ст. 250.
19. Шелдрейк Р., Фокс М. Физика ангелов. Там, где встречаются наука и Дух. София, 2003.
20. Шелдрейк Р. Семь экспериментов, которые изменяют мир. София, 2004, стр 16, 24, 61, 38, 120.
21. Шелдрейк Р. Новая наука о жизни. Рипол Классик, 2005, стр.19–20;
22. Хеллингер Б. Источнику не нужно спрашивать пути. М.: Институт консультирования и системных решений, 2005.

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ДО СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА У ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Якименко Олена Сергіївна,

старший викладач кафедри класичних та сучасних літературних мов КаУ,
м. Ужгород

У статті робиться спроба проаналізувати процес входження України в європейський та світовий освітній простір, розглядаються проблеми адаптації національного законодавства у галузі освіти до стандартів Європейського Союзу з метою забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

Ключові слова: інтеграція освіти, демократизація освіти, світовий освітній простір, інформатизація освіти, інформаційно-комунікаційні технології.

Интеграция Украины в мировое сообщество в области образования. *В статье делается попытка проанализировать процесс вхождения Украины в европейское и мировое образовательное пространство, рассматриваются проблемы адаптации национального законодательства в области образования к стандартам Европейского Союза с целью обеспечения национальных интересов, укрепления авторитета и конкурентности государства на международной арене.*

Ключевые слова: интеграция образования, демократизация образования, мировое образовательное пространство, информатизация образования, информационно-коммуникационные технологии.

Ukraine Integration to the World Community in the Domain of Education. *The article analyzes the process of Ukraine's integration in to the European and world educational space, consider the problem of adapting national legislation in the field of education to European Union's standards in order to ensure national interests and streng the ning the authority and competitiveness on the international stage.*

Key-words: integration of education, democratization of education, outer educational space, informatization of education, information and communication technologies.

Інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів є пріоритетними напрямками державної політики щодо розвитку освіти. Проблема інтеграції системи освіти України у світовий, насперед Європейський освітній простір, обумовлена самим життям, стратегічною політикою України на інтеграцію в Європейське і світове співтовариство. Визначаючи сучасні підходи та інструменти розвитку системи освіти, проектуючи модель освіти України у майбутньому, ми повинні передбачувати і визначати наскільки вітчизняна система освіти здатна відповідати потребам людини і суспільства, що розвиваються, розглядати, аналізувати і обирати альтернативи, що надають для навчання такі нові технології, які змінюють практично всі аспекти життєдіяльності людини. Водночас ми повинні усвідомлювати, що змінюючи освіту, ми змінюємо саму людину і суспільство в цілому. Яким буде суспільство майбутнього, як в ньому буде організована і здійснюватиметься діяльність людини, технічних і соціо-технічних систем, який рівень життя людини буде в ньому досягнуто, залежить, в передусім від того, наскільки освіченими будуть його громадяни.

Рівень розвитку освітніх систем, досягнутий сьогодні в розвинутих країнах світу, є вагомим чинником їх інтелектуального, економічного, соціального, науково-

технічного, інноваційно-технологічного і культурного розвитку, який значною мірою забезпечує цим країнам стабільність та еволюційний характер розвитку, дозволяє удосконалити життєустрій, поглиблювати демократичні процеси, поступово підвищувати духовний і матеріальний рівень мирного, творчого життя населення – головної мети прогресивного розвитку людини і суспільства.

У рекомендаціях парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом від 28 листопада 2002 року зазначено, що реалізація курсу на європейську інтеграцію України є невід'ємним елементом внутрішніх реформ, спрямованих на економічне зростання, підвищення рівня життя народу.

Основними складовими загального інтеграційного процесу розвитку сучасного світу, який відображує об'єктивні тенденції його глобалізації, є процеси інтеграції: знань про людину, суспільство і природу; технологій діяльності людини, технічних і людино-технічних засобів діяльності; а також процеси інтеграції соціально-економічних і науково-технічних систем: політичних, нормативно-законодавчих, екологічних, промислового виробництва, сільського господарства, будівництва та архітектури, транспортну, торгівлі, енергетичного і матеріально-технічного ресурсного забезпечення і збереження, економічних (включаючи системи господарювання, ринки товарів, послуг та праці), міжнародної діяльності, інформаційних і телекомунікаційних (включаючи інформаційні ресурси та системи масової інформації), безпеки і оборони, культури, охорони здоров'я, спорту, туризму, соціального захисту населення, науки і освіти; а також систем управління функціонуванням і розвитком різних галузей суспільства та їх структурними елементами.

Отже, система освіти повинна не тільки сама бути залучена в процеси світової соціально-економічної, науково-технічної, інноваційно-технологічної і загальнокультурної інтеграції, але й стати їх каталізатором, забезпечити гармонійність, стабільність і передбачуваність їх еволюції, усвідомлення членами суспільства необхідності їх практичної реалізації. Вітчизняна освіта має увійти у світовий освітній простір, стати в ньому активним, конкурентоспроможним і продуктивним гравцем.

Ця проблема набуває особливої актуальності, від якості і темпів розв'язання якої залежить головне – чи буде вітчизняна система освіти й далі займати передові позиції у світовій педагогічній науці та освітній практиці, чи втратить досягнуте, усе більше і більше громадян України будуть намагатися здобути освіту і роботу за кордоном, а про сучасний розвиток особистості годі буде й думати.

Втрата конкурентоспроможності продуктивних сил в недалекому майбутньому має стати визначальним чинником зниження загальнокультурного рівня населення, процесів стагнації, кризових явищ в економіці країни. За таких умов Україна навіть у перспективі не зможе сподіватися на зайняття достойного місця серед розвинутих країн світу. Як наслідок Україна не буде привабливою для особисто обдарованого і суспільно-активного молодого покоління, вона поступово втрачатиме інтелектуальну базу для формування національної еліти, кваліфікованої продуктивної сили.

Загально інтеграційні процеси в системі освіти мають бути провідною відмітною рисою сучасного етапу розвитку освіти, стати джерелом розв'язання більшості наявних проблем її сучасного стану, забезпечити її впевнений розвиток, продуктивність і конкурентоспроможність на світовому ринку освітніх послуг.

Основними складовими загально інтеграційного процесу розвитку освіти є процеси інтеграції:

– освітніх та освітньо-професійних стандартів (в тому числі, системи сертифікації вищих навчальних закладів і дипломів про вищу освіту, освітньо-професійних стандартів із стандартами міжнародних професійних асоціацій);

– змісту різнорівневої дошкільної, загальної і професійної освіти (в тому числі позашкільної освіти);

- навчально-методичного забезпечення (в тому числі традиційних та електронних інформаційних ресурсів);
- методів, засобів і технологій дошкільної, загальної і професійної освіти (в тому числі, підходів та інструментів навчання іноземних мов, підготовки перекладачів, створення і використання дистанційних та інших сучасних педагогічних технологій);
- методів, засобів і технологій оцінювання рівнів навчальних досягнень і професійної компетентності (включаючи принципи забезпечення рівного доступу до освітніх систем, будови кредитно-модульних систем, систем кваліфікацій і ступенів вищої освіти);
- методів, засобів і технологій післядипломної освіти (у тому числі, професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації керівників підприємств державного і приватного секторів та цивільних службовців для пріоритетних галузей розвитку і структур суспільства, забезпечення впродовж життя освіти іншим категоріям дорослого населення);
- організаційно-функціональної і структурної будови системи освіти (в тому числі мереж навчальних закладів різних ступенів і рівнів акредитації та організаційних структур закладів дошкільної, загальної, професійної і післядипломної освіти);
- методів, засобів і технологій підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів освіти (включаючи учительські, професорсько-викладацькі, наукові кадри, а також кадри управління освітою, навчально-виховними закладами і науковими установами);
- методів, засобів і технологій наукової діяльності (в тому числі сприяння спільній науковій діяльності та навчанню науковців в галузі високих технологій);
- комп'ютерних мереж навчальних закладів, наукових установ і органів управління освітою (в тому числі унормування переліку сервісів та інтерфейсів користувачів, забезпечення рівного доступу до засобів і сервісів мереж, інтеграція національних комп'ютерних мереж, локальних мереж навчальних закладів і наукових установ у глобальні комп'ютерні мережі єдиного інформаційного освітнього простору);
- баз освітніх і наукових даних (в тому числі забезпечення захисту і рівного доступу до ресурсів цих баз, інтеграція баз даних в єдиному інформаційному освітньому просторі);
- бібліотечної справи (в тому числі автоматизованих інформаційних бібліотечних систем та їх інформаційних баз, забезпечення захисту інформації та рівного доступу до сервісів цих систем і ресурсів цих баз, інтеграція баз даних і систем в єдиному інформаційному освітньому просторі);
- законодавчого і нормативно-правового забезпечення освітньої та наукової діяльності;
- економічних механізмів і процесів господарювання, функціонування і розвитку освіти і науки (в тому числі інформаційно-аналітичних систем адміністративного управління освітою і наукою);
- систем зайнятості (в тому числі забезпечення мобільності вчителів, випускників, адміністраторів, учених, робітничих кадрів);
- систем статистики (включаючи унормування ключових індикаторів, що відображують стан, характер функціонування і напрями планового розвитку мережі навчальних закладів, якісної і кількісної структури їх прийомів-випусків, іншої продукції систем освіти, навчальних закладів і наукових установ, технології збирання і опрацювання даних, моніторингу освітньої діяльності, системи управління освітою на її різних організаційних рівнях).

Йдеться передусім про міжнародну освітню та науково-технічну діяльність. Серед форм цієї діяльності, які безумовно мають продуктивно сприяти інтеграції системи освіти України у світовий освітній простір, слід підтвердити такі з них, які позитивно зарекомендували себе у попередні часи:

– взаємний обмін учнями, студентами, слухачами, викладачами і науковцями;
 – реалізація спільних навчальних програм і наукових досліджень;
 – здійснення спільних заходів (публікації, конференції, конкурси, змагання, інші заходи спільної освітньо-виховної, культурно-просвітницької і наукової діяльності).

Важливий вплив на розвиток інтеграційних процесів в освіті повинна справити спільна (в тому числі, міжнародна) діяльність наукових установ і вищих навчальних закладів. Мається на увазі створення спільних навчальних програм, курсів; розробка спільних освітніх і наукових проектів, що спрямовані на розвиток та інтеграцію систем освіти і науки; впровадження принципів відкритої освіти, методів, засобів і технологій дистанційного навчання. Водночас посилення міжнародного партнерства освітніх закладів, наукових установ, органів управління освітою на тлі загально інтеграційних процесів розвитку суспільства в Україні дозволить, з одного боку, пом'якшити конкурентну боротьбу на ринку освітніх послуг, а з іншого – надасть поштовху і забезпечить подальший розвиток вітчизняної системи освіти.

За останні роки освіта України зробила рішучі кроки в напрямі й інтеграції у Європейський освітній простір. Основні принципи Болонської декларації, в основному, збіглися із стратегічними напрямами розвитку освіти України, з бажанням України інтегруватись у Європейське співтовариство. Тому у 2005 році Україна офіційно приєдналася до Болонського процесу.

З метою інтеграції системи освіти України в європейські освітні системи в Україні запроваджено зовнішнєнезалежнеоцінювання випускників загальноосвітніх навчальних закладів. Воно передбачає об'єктивну оцінку підвищення якості середньої освіти, забезпечення доступу до вищої освіти та створення передумов для входження України у європейський освітній простір. Зовнішнє оцінювання є реальним кроком до прозорості випускної/вступної компанії, до справжньої неперервності середньої і вищої освіти.

Це далеко не повний перелік реальних кроків, які в останні роки рішуче і послідовно здійснюються в системі освіти України на шляху її інтеграції до Європейського освітнього простору.

Література

1. Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні» від 30 вересня 2010 року.
2. Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник / За редакцією В.Г.Кременя / М.Ф. Степко, Я.Я.Болюбаш, В.Д.Шинкарук, В.В.Грубінко, І.І.Бабін. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
3. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні // Кабінет Міністрів України, Міністерство транспорту та зв'язку України. – К., 2005.
4. Кремень В.Г. Якісна освіта в контексті загальноцивілізаційних змін // Освіта України №89, 28 листопада 2006 року.
5. Національна Доктрина розвитку освіти / Центр Разумкова / Національна безпека та оборона. – №4.
6. Освіта в інноваційному поступі суспільства / Доповідь на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України 17 серпня 2006 року // Освіта України. – №60-61, 14 серпня 2006 року.
7. Парламентські слухання з розвитку інформаційного суспільства в Україні 21 вересня 2005 року. – К., 2005.
8. Беззубко Л.В., Черниш О.І., Соколова Л.С. Розвиток системи освіти у сучасних умовах. – Макіївка, 2005.
9. Гавриленко І.М., Огаренко В.М., Сидоренко О.Л. Соціологія освіти. – Запоріжжя: ГУ "ЗІДМУ", 2005.
10. Головка Б.А., Сагалаков Б.Ф., Горбачик А.П., Платоненко О.Ю., Нахабич М.А. Реформування вищої освіти у процесі демократизації українського суспільства. – К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2004.

**МЕТОДИКА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ СТУДЕНТІВ
ВНЗ ІІІ-ІV РІВНІВ АКРЕДИТАЦІЇ****Бедь Наталія Михайлівна,**доктор філософії, доцент кафедри правознавства та канонічного права КаУ,
м. Ужгород

У статті порушено питання щодо необхідності впровадження моральних і духовних цінностей у життя, формування у людини (особливо сьогодні, коли на перший план виступає матеріальне) потреби і здатності створювати та зберігати духовно-моральні цінності, що є необхідною умовою виживання, людського розвитку.

Ключові слова: *духовність, духовність особистості, духовний розвиток особистості, духовні цінності.*

Методика духовного розвитку студентів ВУЗ ІІІ-ІV рівней аккредитації.

В статье поднимается вопрос о необходимости внедрения моральных духовных ценностей в жизнь, формирования у человека (особенно сегодня, когда на первый план выступает материальное) потребности и возможности создавать и сохранять духовно-материальные ценности, что сегодня стало необходимым условием выживания, человеческого развития.

Ключевые слова: *духовность, духовность личности, духовное развитие личности, духовные ценности.*

Technique of the Students' Spiritual Development in the Educational Establishments of the III-IV Levels of Accreditation. *The article tackles the issues of the necessity to put to life moral and spiritual values.*

Key-words: *spirituality, personal spirituality, spiritual development of a person, spiritual values.*

Суспільство потребує ціннісної аргументації власного існування в конкретному історичному моменті. Ціннісна аргументація стає підставою формування його розвитку, визначає можливі перспективи. Відсутність\наявність системи духовних цінностей суспільства дає змогу судити про рівень морально-психологічної зрілості соціуму, його готовність приймати певні рішення, вміння бути відповідальним за них і адекватно реагувати на зовнішні пропозиції і загрози.

Однією з особливостей людини є здатність надавати речам і явищам дійсності ціннісних рис, здійснювати їх оцінку і діяти відповідно до них. Цінності стають чинниками людських дій, визначають їх зміст і спрямованість, тому повинні розглядатися в контексті взаємодії людини зі своїм суспільним оточенням.

У суспільному житті переплетені рівно необхідні матеріальне, речове та ідеальне, духовне. Духовне проймає усі сфери суспільного життя – економічну, соціальну, політичну, людина прагне задовольнити не лише матеріальні, але і духовні потреби, ставить собі ту чи іншу мету, реалізує конкретні плани, використовує певні ідеальні схеми діяльності, спирається на ціннісно-нормативну інформацію, закодовану в ідеальних образах (духовне життя суспільства).

Сьогодні гостро постає проблема відродження духовності, що базується на формуванні потужної системи глибинних морально-етичних цінностей. Ці питання підштовхують вітчизняну філософську та педагогічну думку до нового осмислення таких понять як духовність, цінності, питання впровадження цих цінностей у молодіжне середовище. Україна переживає скрутні часи. Нестабільна економічна та

політична ситуація призводить до подальшого зубожіння населення, що ускладнюється все більш глибокою культурною кризою, яка спричиняє духовну деградацію суспільства, втрату ціннісних орієнтирів і моральний занепад народу. Духовність – це цивілізована ознака будь-якої нації, без якої вона взагалі не може існувати, приречена на загибель. Тому конче важливою є активізація зусиль з підвищення духовного рівня українського народу, формування у нього стійкої системи глибоких морально-духовних цінностей, оскільки саме вони становлять основу мотиваційної сфери як особистості, так і суспільства в цілому. В українців з'явилась надія, що духовні цінності багатьох поколінь не втрачено остаточно, їх можна відродити, в т. ч. досягнути поступового економічного, політичного й духовного піднесення країни. Особливо важливим є духовний розвиток студентської молоді, оскільки саме їй належить будувати нове українське суспільство, нову державу. Виникла необхідність суттєвого удосконалення системи професійної підготовки. Нашій країні потрібні не просто фахівці високого класу, а особистості з багатим духовним світом, готові діяти на його благо та відповідати за свої дії. В умовах зростання бездуховності в усіх сферах суспільного життя такі професіонали спроможні долати труднощі, кризи, конфлікти, сприяти переорієнтації суспільного розвитку на необхідні сьогодні антропоцентричні засади. Це зумовлює актуальність освітнього завдання щодо забезпечення духовного розвитку студентів – майбутніх суб'єктів трудової діяльності.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що нинішній етап розвитку українського суспільства, інституціональні зміни, вироблення і узгодження правил, процедур функціонування нового суспільно-політичного ладу вимагають адекватної системи духовних цінностей, нового рівня духовного життя, аксіологічного обґрунтування. Адже адекватність системи духовних цінностей суспільства потребам соціальної трансформації є вирішальною передумовою успіху останньої.

Мета дослідження – проаналізувати теоретичні основи поняття і структури духовного життя, дослідити проблему і методiku впровадження духовних цінностей на особисто-суспільному рівні, на прикладі Карпатського університету показати методiku духовного розвитку студентської молоді.

Теоретична основа дослідження розроблена у працях таких мислителів як Е. Фромм, С. Франк, В. Франкл, Ф. Достоєвський, В. Солов'йов, Л. Толстой, І. Ільїн, М. Бердяєв, П. Флоренський, Г. Сковорода та ін. Духовний розвиток особистості є предметом досліджень у галузі педагогіки і психології (І. Бех, Ж. Маценко, М. Піщулін, Е. Помиткін, Ж. Юзвак). Нині учені зосереджують свою увагу на різних аспектах духовності та можливостях його формування. Так, у працях І.Зязюна та С. Гончаренка проаналізовано моральні та етичні сторони духовності. О. Сухомлинська обґрунтувала тезу щодо ролі духовних цінностей як смислоутворювального ядра духовності. М. Савчин присвятив свої роботи проблемі розвитку духовного потенціалу особистості, а Г.Балл – питанню духовної самореалізації особистості. Активізувалися наукові пошуки у напрямі розробки теоретико-методологічних засад формування духовної особистості з позицій християнсько-філософської ноології (Г. Васянович, В.Онищенко, М. Савчин), виховання молоді на принципах християнської моралі (В. Жуковський, Л. Крижанська, С. Новоселецька), звертаються до дослідження виховної системи, запропонованої видатним українським педагогом Г. Ващенком.

І все ж недостатньо розроблено питання духовного розвитку студентської молоді, зокрема методика такого розвитку. В межах цієї роботи доцільно здійснити огляд поглядів на феномен духовності особистості, визначити оптимальні педагогічні підходи до розв'язання питання духовного розвитку особистості майбутнього фахівця у ході навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі.

Духовний розвиток майбутнього фахівця як проблема професійної підготовки.

Духовність особистості розуміється залежно від наявності відповідних ідеалам якостей (інтелектуальних, моральних, чуттєво-емоційних, мотиваційних):

– спрямованості на пошук істини, переживання краси, слідування добру [41, с. 311];

– індивідуальної виразності «в системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання та соціальної потреби жити, діяти «для інших» [34, с. 782];

– спрямованості інтересів та нахилів людини до пізнання, засвоєння і створення духовних цінностей [26, с. 11];

– творчої здатності особистості до самореалізації, самовдосконалення, зумовленої «особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової сфер, що сприяють успішному формуванню та реалізації потреби у цілеспрямованому пізнанні та ствердженні в її життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних та естетичних цінностей, усвідомленню єдності себе та Всесвіту» [49, с. 125];

– проникливого розуму, гармонійних почуттів і твердої волі [2, с. 296];

– зорієнтованості на людину, яка має високий гуманістичний потенціал, моральну стійкість, постійне прагнення до втілення в життя таких вищих ідеалів людства, як віра, надія, любов, сумління [6, с. 23];

– наявності моральних установок, громадянськості, компетентності, віри в ідеали та почуття відповідальності за все, що відбувається навколо людини [30, с. 93].

Духовність особистості доцільно розглядати у запропонованих Г. Васяновичем параметрах духовно-розумного, морально-духовного та духовно-естетичного буття [7, с. 280]. Ці параметри співвідносяться з особистісними досягненнями у напрямках:

– розумового розвитку – у вигляді системи мобільних знань та гнучких методів здобуття й критичного осмислення цих знань, що сприяє адекватному оцінюванню дійсності в органічній єдності із засвоєними цінностями та продуктивній реалізації професійних завдань, розв'язанню життєвих проблем;

– морального розвитку – як втілення змісту моралі та інших суспільних регулятивів у свідомість і поведінку особистості, що є основою для просоціальної регуляції життєдіяльності;

– естетичного розвитку – як втілення естетичних ідеалів у свідомість і поведінку особистості, що забезпечує естетичну оцінку подій та естетизацію життєдіяльності діяльності.

Духовний розвиток особистості реалізується у сферах: розумової діяльності – від сприйняття інформації до глибокого усвідомлення її сутності; моральної діяльності – через референцію широкого спектру моральних норм; естетичної діяльності – у напрямі осягнення краси та вироблення потреби створювати прекрасне до оволодіння способами творіння прекрасних учинків, дій, речей.

У духовному розвитку центральне місце належить моралі. Досягнення певного рівня моральності можливе завдяки сформованості індивідуальних регулятивних програм, що продукуються когнітивною та емоційно-вольовою особистісними структурами, кожна з яких забезпечує свій внесок у вироблення ставлення до життя. Чинниками духовного розвитку є мотиви, що є внутрішніми спонукальними важелями регуляції, зокрема установки, які визначають певну якість готовності до регуляції: від емоційної готовності (бажання дотримуватися моральних норм) – до когнітивної готовності (переконання щодо істинності, необхідності моральної регуляції), через неї – до вольової готовності та саморегуляції вчинків. Регуляція життєдіяльності пов'язана з усвідомленням людиною ціннісного виміру, що забезпечується ціннісно-смісловою сферою особистості. Обираючи цінності, людина утверджує своє усвідомлене ставлення до визнаних нею норм і принципів, цілей і мотивів, визначає смислову

перспективу своїх дій та утворює їх відповідну якість. Існує інша властивість цінностей: виникаючи внаслідок осягнення смислу будь-якого явища, власне цінності визначають його смисл та «в певному цілком реальному відношенні духовно творять або відроджують» людину з усіма її потребами [24, с. 88]. Засвоєні особистістю цінності набувають системо утворювального значення у її духовному розвитку [39, с. 13].

Успадкування особистістю цінностей є процесом, керованим у суб'єктивному плані ціннісною свідомістю, і супроводжується формуванням ціннісних орієнтацій – прийнятих нею критеріїв належного, добродесного, справедливого, прекрасного [21, с. 155]. В індивідуальній свідомості у вигляді цінностей інтегруються основні смислоутворювальні мотиви.

Завдяки осмисленню, осягненню духовних цінностей та виробленню відповідних ціннісних орієнтацій відбувається прийняття або неприйняття тієї чи іншої якості життєдіяльності, її подальше удосконалення або нівелювання.

Проявом духовної культури, який висуває та реалізує нові ідеї, допомагає засвоєнню нових норм та способів діяльності, виступає творчість.

Обізнаність є продуктом пізнання, що виникає завдяки інтелекту – поєднанню пізнавальних якостей, особистісних і поведінкових рис людини. Це допомагає розв'язанню широкого спектру задач суб'єкт-об'єктного та суб'єкт-суб'єктного рівня і є передумовою рефлексії. Виконуючи функції адаптації до зовнішніх умов, мотивування та планування майбутніх дій, інтелект стає необхідною передумовою саморозвитку, самопізнання, самонавчання особистості, досягнення нею адекватності, автономності, автентичності і, водночас, забезпечує інтеграцію загальносоціального й особистісного досвіду, досягнення гармонії з навколишнім середовищем. Інтелектуальна сфера продукує систему знань, умінь, навичок, сценаріїв поведінки, що дає людині змогу успішно діяти і називається компетентністю.

Духовний розвиток особистості не можна розглядати у відриві від реальної поведінки: неодмінною ознакою його сформованості вважаються відповідні прийнятим суспільством приписам конкретні дії, що реалізуються особистістю у діяльності та поведінці і виявляються у вихованості, яка належить до тих змістових параметрів поведінки, в яких відображено систему морально наповнених суспільно значимих особистісних рис. С. Карпенчук та Г. Ситник виділяють моральний аспект вихованості, вважаючи її серцевиною моральних якостей особистості, що «визначають моральне обличчя людини, рівень набутого соціального досвіду, моральної зрілості» [10, с. 3]. Формально вихованість презентована в етикеті – культурі «вираження людиною свого «Я», своєї моральної сутності» [33, с. 23], традиційно прийнятих ритуальних морально-естетичних прийомів і рис поведінки. В етикетних приписах фіксується повага однієї людини до іншої, а етикетна поведінка є засобом морального і естетичного самовираження. Тому вихованість розглядається у єдності трьох взаємопов'язаних аспектів поведінки: а) відповідності моральним нормам; б) естетичності; в) ритуальності (ввічливості).

Духовність виступає носієм змісту і суті людської спільноти, загальним способом саморозвитку і самореалізації особистості, універсальним засобом вираження її внутрішнього світу, єдності з іншими людьми та творчим досвідом попередніх поколінь. Найціннішим досягненням високодуховної особистості є розширення людського «Я» до прийняття навколишньої дійсності та осягнення необхідності праці, спрямованої на забезпечення добробуту усього живого в світі, на відтворення ідеалів Істини, Добра, Краси, бо: «Подібно тому, як соціальна природа людини є цілеорієнтуючою для трансформації її біологічної природи, так духовне “Я” утворює подальшу перспективу для розвитку “Я” соціального... Духовні цінності являють собою вершинні досягнення людства та його окремих видатних представників, що відіграють роль цілеорієнтуючих ідеалів для прогресивного розвитку особистості та

цивілізації в цілому» [35, с.72]. Процес духовного розвитку особистості є таким, що відбувається шляхом пізнання самої себе, своїх потенціалів, відкриття можливостей для їхньої реалізації, досягнення результатів, осягнення навколишнього світу та свого зв'язку з ним, тож – як процес самотворення своєї духовної сутності в гармонійній єдності із Всесвітом.

Для сприяння такому процесові ВНЗ має створити відповідні умови. Це питання залишається недостатньо розкритим у вітчизняній науці через неспроможність вітчизняної методології створити необхідну основу для вирішення проблеми духу і духовності. Проте проблема духовності знайшла своє відображення у дослідженнях В. Баранівського, Г. Васяновича, В. Онищенко, Е. Помиткіна. Зокрема, у праці В. Баранівського запропоновано три смислові аспекти поняття духовності. Серед них є той, що визначає категорію духовності еквівалентною категорії духу, що зумовлює змістову наповненість духовного в контексті суто людського надбання. В інших двох сенсах духовність розуміється: а) як широкий спектр різних явищ – «від конкретних духовних утворень (знання, ідеал, мета) до об'єктивованих предметних і соціально-інституціалізованих форм духовного життя», що виокремлює проблему духовного розвитку людини у суспільстві та репрезентує специфічні форми її самовизначення; б) ідеал духовного розвитку особистості, що дозволяє «виразити одну з найвищих людських цінностей, позначити моральнісний вимір людської життєдіяльності, передусім... її етичну самостійність» та протиставити духовність бездуховному [3, с.70]. На думку Г. Васяновича, дух є «втіленням божественного в людині, є дією надсвідомості у свідомості людини, а тому раціональне, формально-логічне визначення духа є неможливим, можна лише описувати ознаки духу..., якими є: уява–інтуїція–розум, віра–совість–воля, любов–радість–надія та інші фундаментальні атрибути людини духовної» [7, с.275]. Щоби виховувати те, що не піддається раціональному розумінню, необхідно звернутися до християнських виховних традицій, які дістали відображення у творчо-пізнавальних, смислоутворювальних, творчо-вольових, морально-духовних, духовно-естетичних ідеалах філософсько-педагогічної ноології (Г.Васянович, В. Жуковський, В. Онищенко). Виділені нею педагогічні можливості щодо сприяння становленню людини духовної, а саме: а) формування культури духовної особистості, зокрема культури морально-духовної, творчо-вольової і смисло-творчої діяльності, націленої на власний особистісний розвиток; б) реалізація навчально-виховної морально-педагогічної діяльності, спрямованої на організацію відповідного ноологічним ідеалам способу життя [7, с. 280]. Враховуючи цю точку зору, можна репрезентувати шлях педагогічного сприяння духовному розвитку особистості як звернення до її суб'єктивності, що ґрунтується на сприянні пізнанню та вдосконаленню свого «Я», побудові партнерської взаємодії з іншим «Я» [27, с. 21].

Важливим чинником духовного розвитку є середовище, яке задовольняє особистісну потребу у повазі, любові, співчутті, милосерді, толерантності, забезпеченні спілкування, наповненого духовним змістом. У зв'язку з цим набувають актуальності педагогічні завдання щодо створення у виші умов для переживання духовних станів – своєрідного духовного піднесення внаслідок прийняття єдності з людьми і Всесвітом, бажання творити добро, що виявляється у духовних почуттях (совісті, вірі, надії, любові) [26, с. 10–21] і надає моральної довершеності ставленню особистості до інших і до себе. Ці стани акумулюються в емпатії – найістотнішій ознаці людяності, здатності людини до осягнення внутрішнього світу іншої людини, до співпереживання разом з нею її почуттів, до визнання її цінності та неповторності.

Співчуттєва ідентифікація людини з людиною призводить до прийняття цінності Буття. Йдеться про усвідомлене ціннісне ставлення «Я» до окремого «Ти», про активне відтворення й перетворення суспільних культурних надбань у власній поведінці. Тоді стає можливим наповнення педагогічного процесу особистістю педагога, його творчою суб'єкт-суб'єктною взаємодією зі студентом. Успіх взаємодії залежить від рівня

сформованості такого професійно-етичного феномена, як культура педагогічного спілкування, що відображена у комунікативному досвіді викладача. Це пов'язано з необхідністю опанування педагогом особистісно орієнтованого спілкування, що «зорієнтоване на особистість, яка формується, і спрямоване на пошук шляхів найкращого задоволення її пізнавальних потреб та доцільного вирішення проблем розвитку її особистісних функцій. Основною метою цього спілкування є допомога студенту у становленні його суб'єктності, культурної ідентифікації, соціалізації, життєвого самовизначення» [5, с. 6]. Сутність особистісно орієнтованого спілкування найповніше відображено у діалозі, що передбачає визнання рівності особистісних позицій учасників, їх відкритість і довіру, зосередженість на співрозмовникові, толерантність у ставленні до нього і водночас готовність аналізувати і коригувати результати взаємодії з ним, сприяти особистісному розвитку кожного студента. Таке спілкування може реалізувати лише особистісно орієнтований педагог, «відкритий і доступний для кожного учня, не викликає страху в дітей, даючи можливість їм висловлювати свої думки і почуття, відвертий у своїх поглядах; демонструє дітям цілковиту до них довіру, не принижує їхньої гідності; щиро цікавиться життям учнів, не байдужий до їхніх проблем, справедливий; виявляє емпатійне розуміння – бачення поведінки учня його ж очима, вміє «постояти в чужих черевиках», відчуваючи внутрішній світ дитини; надає учням реальну допомогу» [40, с. 34]. Переорієнтація на взаємодію вимагає збагачення педагогічного інструментарію компонентами, які б уможливили активізацію самовиховання та самонавчання студентів. «Головне тут – створення таких методів і засобів, внаслідок використання яких підростаюча особистість не відчувала б жодних замахів на її індивідуальність і право на вільний культурний розвиток» [4, с. 264]. Тут бачиться перспективним використання генетико-моделюючого методу виховання [14, с. 162–164], що передбачає формування здатності студента усвідомлювати себе як особистість, прийняти цінність іншої людини, самостійно вирішувати проблеми через використання ефекту генерації (сприяння внутрішньому процесові генерування знань-суджень морально-духовного змісту) та ефекту присутності педагога (впливу педагога своїми духовними надбаннями), через культивування виховного впливу, що базується на таких феноменах, як совість, любов до інших, усвідомлення свого «Я».

Духовної доміанти у навчальному процесі можна досягти за умови ширшого використання методів суб'єктивізації знань (переконання, навіювання, прикладу), методів стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності та прийняття й реалізації здобутих знань (створення ситуацій новизни, опори на життєвий досвід, створення ситуацій успіху, диспуту, дискусії), методів стимулювання обов'язку й відповідальності щодо навчання (висунення вимог, привчання до виконання вимог, заохочення до виконання вимог і обов'язків, створення виховних ситуацій під час навчання, оперативний контроль за виконанням вимог), інтерактивних методів (аналізу конкретних ситуацій, інциденту, проєктів, дидактичних ігор: імітаційних, операційних, інсценізаційних, психодраматичних), евристичних методів (брейн-стормінгу, ліквідації проблемних ситуацій тощо). Вони допомагають діалогічній взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу, позбавляють від примусу, сприяють усвідомленню студентами сенсу професійної підготовки та самоусвідомленню себе як майбутнього професіонала, активізують творчу діяльність.

Завдання духовного розвитку студентів реалізується за умови зміщення акцентів педагогічної діяльності в бік гуманізації навчально-виховного процесу ВНЗ. Для цього необхідні і трансформації «Я» педагога, його вдосконалення як людини культури, професіонала, суб'єкта моральної відповідальності. Дослідження цієї проблеми може здійснюватися у напрямі конкретизації тих компонентів педагогічного процесу ВНЗ, спроможних сприяти духовному розвитку майбутніх фахівців.

Зміст, напрями, форми і методи виховної роботи зі студентами.

Зміст виховання – це система морально-духовних, інтелектуальних, трудових, фізичних та естетичних якостей, переконань, умінь і навичок, спрямованих на досягнення основної мети виховання – формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Займаючись вихованням, потрібно мати конкретну програму. Процес виховання має характер наступності і неперервності. Наступні покоління повинні використовувати духовні надбання попередніх, багатство загальнолюдських і національних морально-духовних вартостей. Але основний зміст виховання має базуватися, передусім, на національних засадах.

Український педагог Г.Г. Ващенко, обгрунтовуючи засади виховного ідеалу виходячи з позицій свого бачення програми виховання молоді, писав: "... Гаслом, під яким має провадитися виховання української молоді, є: служіння Богові і Батьківщині. Перша абсолютна вартість для молоді є Бог, друга – Батьківщина. Молодь мусить чітко уявляти собі, в чім благо Батьківщини. Благо Батьківщини є:

1. Державна незалежність, можливість для українського народу творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя.

2. Об'єднання всіх українців, незалежно від їх територіальності, походження, церковної приналежності, соціального стану і т. ін. в одну спільноту, що пройнята єдиним творчим прагненням і високим патріотизмом.

3. Справедливий державний устрій, який би підтримував лад в суспільстві, в той же час забезпечував особисті права й волю кожного громадянина й сприяв розвитку й прояву його здібностей, спрямованих у бік громадського добра.

4. Справедливий соціальний устрій, при якому зникла б і неможлива була б боротьба між окремими групами суспільства.

5. Високий рівень народного господарства і справедлива організація його, що забезпечувала б матеріальний добробут усіх громадян, була позбавлена елементів експлуатації.

6. Розквіт духовної культури українського народу: науки, мистецтва, освіти. Піднесення її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною в світі.

7. Високий релігійно-моральний рівень українського народу, реалізація в життя вчення Христа.

8. Високий рівень здоров'я українського народу, зведення до мінімуму всяких посеред нього хвороб і виродження.

Із здобуттям Україною незалежності були визначені нові програмні завдання національного виховання, зафіксовані в низці державних документів – Державній національній програмі "Освіта" ("Україна ХХІ століття"), Концепції національного виховання, Національній доктрині розвитку освіти та ін.

"Головна мета національного виховання, – зазначено в програмі "Освіта", – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнародних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральності, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури". Програма містить в тому числі такі змістові компоненти:

– формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;

– забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного народу;

– формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою;

– прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну;

- виховання духовної культури особистості; створення умов для вільного вибору нею світоглядної позиції;
- утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродійностей;
- формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря;
- забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я;
- виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки;
- формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю;
- забезпечення високої художньо-естетичної освіченості й вихованості особистості;
- формування екологічної культури людини, гармонії її відносин з природою;
- розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов їх реалізації;
- формування у дітей і молоді уміння міжособистісного спілкування та підготовки їх до життя в умовах ринкових відносин".

У виховній роботі зі студентами слід використовувати різні форми: навчальну, виробничу діяльність, участь у громадських справах, поводження у побуті.

Існує великий спектр форм діяльності, які сприяють формуванню всебічно розвиненої особистості. Це: навчальні заняття, практика, наукові гуртки, творчі студії, екскурсії, походи, різноманітні форми і види суспільно корисної праці та ін. А.С. Макаренко писав: "Виховує все: люди, речі, явища, але насамперед і найбільше – люди" [38].

Основною формою діяльності є різні види навчальних занять. Тут відбувається виховний вплив на свідомість і волю студентів, з одного боку, через зміст навчального матеріалу, з іншого – через організацію студентів на навчальну працю і передусім через морально-духовний потенціал викладача.

Важливою умовою успішного виховання студента є особистість вихователя, його загальна і педагогічна культура, душевні якості, гомілетична і деонтологічна здатність. Тільки особистість може впливати на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна виховати характер, зазначали К.Д. Ушинський, А.С. Макаренко [38]. Яскрава, позитивно зорієнтована особистість, висока моральність, добродійність, порядність, справедливість, принциповість набагато сильніше впливають на молоду людину, ніж будь-які вербальні настанови і вимоги. Висока культура мислення, спілкування, мовлення, поведінки, зовнішності, жести, міміка, темп і ритм роботи, володіння основами психотехніки, морально-духовні цінності, інтелігентність – духовний капітал педагога, який є джерелом виховання студентів. Цьому надається велика увага в Карпатському університеті.

Організуючи навчальну діяльність, педагог має внутрішньо проектувати її на процес формування особистості з погляду завдань всебічного, гармонійного виховання: якою мірою навчальний матеріал сприятиме формуванню наукового світогляду студентів; яким чином пізнавальна діяльність студентів впливатиме на їхній інтелектуальний розвиток, чи допоможе вона оволодінню методами самостійної пізнавальної праці; як навчальний матеріал сприятиме становленню професіоналізму майбутнього фахівця; як впливатиме зміст навчального матеріалу на формування почуттів, переконань, естетичних смаків, морально-духовних цінностей та ін.

Завдання викладача ВНЗ як вихователя полягає в розкритті перед студентом широкого спектра варіантів прийняття рішень, поведінки; допомогти зорієнтуватися у найкращого, найбільш доцільного вибору, лінії поведінки. Приймати рішення студент має самостійно. Педагогіка співробітництва, партнерства тим і відрізняється від

авторитарного, догматичного виховання, що в її основі лежить принцип прийняття людини такою, якою вона є. Продуктивною є лише дружня, тактовна допомога у виробленні позитивного особистісного ставлення до світу, людей, спілкування і діяльності.

Нині активно впроваджуються нові технології навчання, зокрема дистанційна форма. У зв'язку з цим виникає низка проблем, які стосуються виховання.

Значне місце в системі виховання студента займають позааудиторні форми: діяльність наукових гуртків, творчих студій, конференцій, дискусійних клубів, зустрічі з діячами мистецтва; екскурсії, благодійна діяльність та ін.

Немає єдиної думки щодо необхідності спеціальної виховної роботи зі студентами. Панує широкий спектр підходів – від категоричного заперечення аж до введення посад вихователів у студентських гуртожитках. Істина посередині. Важливо створити такі умови для соціалізації, становлення, саморозвитку студента, за яких у нього б вироблялися позитивні якості, риси, здібності.

Чільне місце у системі виховання студентської молоді займають засоби виховання, надбання матеріальної і духовної культури: художня і наукова література, ЗМІ, предмети мистецтва, кіно, театр, форми і види виховної роботи: збори, конференції, ігри, спортивна діяльність.

Також важливе місце мають займати такі засоби виховання, як свята, вечори дозвілля, конкурси та ін. Організатори цих та подібних заходів повинні дбати про їх виховну доцільність, педагогічну спрямованість. Включення студентів у процес підготовки та проведення дозвільних, розважальних заходів також своєрідна школа виховання і становлення професіоналізму студентства. Важливо, щоб подібні заходи мали надійне морально-духовне й естетичне підґрунтя, базувалися на засадах загальнолюдської і національної культури.

У процесі виховної роботи часто виникає проблема з засобами впливу, які негативно діють на особистість молоді людини: низькопробні фільми, гірші зразки явищ масової культури, негідна поведінка окремих людей та ін. Ізолювати людину від такого негативного впливу неможливо. Тож необхідно, по-перше, формувати у кожній особистості стійкі переконання в доцільності діяти відповідно до моральних норм, які б чинили опір негативним впливам; по-друге, стосовно конкретних негативних дій формувати критичне ставлення до них.

Виховання студентів пов'язане з усією системою виховання людини. Тому у цій діяльності необхідно використовувати загальнопедагогічні методи виховання.

Метод виховання – це спосіб впливу вихователя на свідомість, волю і поведінку вихованця з метою формування у нього бажаних якостей. Це складний інструмент впливу на особистість, але це не готовий рецепт. Я. Корчак писав: "Я не знаю і не можу знати, як невідомі мені батьки в невідомих для мене умовах можуть виховувати невідому мені дитину". Педагог має володіти значним спектром методів виховання, розуміти психолого-педагогічні засади кожного методу і виявляти педагогічну мудрість та майстерність при застосуванні того чи того методу щодо конкретної особистості, зважаючи на реальні обставини.

Загальні методи виховання традиційно класифікуються залежно від їх функціональної спрямованості. На цій основі виділяють такі три групи методів.

1. Формування світогляду й духовно-аксіологічних орієнтацій (формування свідомості і переконання), що в свою чергу включають у себе:

- переконування;
- приклад;
- вимога.

2. Методи організації діяльності і формування поведінки, що включають:

- вправи;
- привчання.

3. Методи стимулювання та коригування поведінки і діяльності особистості, які включають такі методи:

- схвалення;
- засудження.

Ось характеристика основних методів виховання.

Переконування – метод, що передбачає навмисний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і почуття вихованців з метою формування в них стійких переконань. Це провідний спосіб впливу педагога на вихованців з використанням такого важливого засобу, як слово. Для реалізації вимог методу переконування використовують низку прийомів, які є складовим методом: пояснення, розкриття наслідків дій, бесіда, диспут, звернення до почуттів совісті й честі та ін.

Приклад – метод, який передбачає організацію взірця для наслідування з метою оптимізації процесу соціального успадкування.

Важливе місце займає *вимога* як метод педагогічного впливу на свідомість вихованця з метою викликати, стимулювати або загальмувати окремі види його діяльності. Метод вимоги перебуває в тісному зв'язку з іншими методами. Ефективність виховної роботи багато в чому залежить від поєднання методів, зокрема, методу переконування із системою вимог. Часто виховні зусилля зводяться нанівець через відсутність дії системи вимог. У тоталітарному суспільстві діє жорстка система диктатури насилля, начальника, яка пригнічує особистість психологічною і фізичною силою, страхом, у демократичному – має діяти система розумних вимог у формі правил, норм, заходів, спрямованих на захист особистості, має діяти диктатура закону і загальноприйнятих моральних норм.

У ВНЗ важливо розробити систему правил, забезпечити на першому етапі дію методу переконування та прикладу з боку педагогів, запровадити дієвість вимог. Тоді налагоджується педагогічно доцільний темп і ритм життєдіяльності.

Вправи – метод виховання, що передбачає планомірне, організоване, повторне виконання певних дій з метою оволодіння ними, підвищення їх ефективності та формування умінь і навичок.

Окреме місце у процесі формування умінь та навичок, оволодіння досвідом поведінки займає метод *привчання*, що передбачає організацію планомірного і регулярного виконання вихованцями певних дій з елементами примусу, обов'язковості з метою формування конкретних звичок у поведінці. Ці методи використовуються у процесі виховання дітей дошкільного і шкільного віку, у ВНЗ військового типу.

Окрему групу становлять методи, спрямовані на організацію діяльності та формування поведінки: схвалення та осудження. *Схвалення* – спосіб педагогічного впливу на особистість, що виражає позитивну оцінку вихователем поведінки вихованця з метою закріплення позитивних якостей і стимулювання до діяльності. *Осудження* – метод виховання, що передбачає вплив педагога на особистість вихованця з метою осуду чи гальмування його негативних дій і вчинків.

Студенти очікують і бажають, аби їхня діяльність була помічена, схвалена і відзначена, щоб заохочення мали відкритий, гласний характер.

Іноді, навпаки, доводиться вдаватися до педагогічних стягнень. Статутом закладу має бути визначена система відповідного реагування на негативні впливи, і кожен член студентського колективу має усвідомити, що за будь-який негативний вчинок він є відповідальним. Має діяти принцип невідворотності реагування, вони є дієвими чинниками виховного процесу. Стягнення, як і заохочення, мають соціально-психологічний вплив не лише на особистість студента, якого ці дії стосуються безпосередньо, але й на інших членів колективу.

У процесі виховання не буває однакових ситуацій і стандартних підходів до використання тих чи тих методів.

Усі ці педагогічні методи цілком прийнятні також у системі морального, духовного розвитку студентів вищої школи. Особливо сьогодні, коли держава, відмовившись (віримо, назавжди) від тоталітаризму взагалі й у системі вищої освіти зокрема, надає всі можливості для вільного, творчого духовного виховання українського студентства.

Повернення українського народу до віри в Бога, хоча і відбувалось в 90-ті роки досить важко, все ж дало надію на духовний розквіт українців. Саме ці духовні цінності намагається втілити наш навчальний заклад, який у своїй структурі поєднує богословську академію як духовний і університет як світський навчальні заклади, про що йтиметься далі.

Впровадження методики духовного розвитку студентів на прикладі Карпатського університету ім. Августина Волошина.

Закарпаття – це багатонаціональний і багатоконфесійний край, де, незважаючи ні на які буревії, постійні зміни влади, люди залишались вірними своїм переконанням, своїй автентичності, своїм духовним надбанням, своїй вірі. А головне: зберегли терпимість до думки, переконань, віри інших людей. Нині в Закарпатті діють 1699 релігійних організацій 37 віросповідань. Крім традиційних течій, є ціла низка малочисельних громад старообрядців, кришнаїтів, буддистів тощо. Найбільшою за чисельністю громад (484) є Українська Православна Церква, другою – Греко-католицька (278 громад). Інші представлені менш чисельно, але вплив їх на духовне життя краю не стає меншим.

Необхідність у більш глибоких знаннях, ніж були здобуті в духовних семінаріях, духовних училищах (оскільки паства розросталась: до Церкви прийшли люди, в основному інтелігенція, що довгий (правда, на Закарпатті, на щастя, не такий вже і довгий) період виховувались у «кращих» традиціях войовничого атеїзму) – відчувалась у середовищі духовенства, крім того, в школах нарешті почали вводити предмети духовного напрямку, а професійно навчати навряд чи хто був готовий; тож створення, з благословення митрополита Київського і Всієї України Володимира, вищого духовного навчального закладу – Ужгородської Української Богословської Академії імені св. Кирила і Мефодія у 2002 році було сприйнято в основному схвально. Але тоді мало хто вірив у майбутнє нового духовного закладу, який, на відміну від потужних Київської чи Московської академій, не мав ні досвіду, ні традицій. І досвід, і традиції, і репутація набувалися з часом. Але пріоритети розставлені були одразу. Виховання духовності стало одним із основних.

Через два роки у структурі академії було створено світський вищий навчальний заклад – Карпатський університет ім. А. Волошина, першими студентами якого стали академісти, вони набували спеціальність: «Філософія». Крім того, відкрились інші спеціальності: «Правознавство», Економіка та підприємництво, «Психологія» тощо. Але потужний початок було покладено: розвиток духовності став першочерговим завданням вузу. Особливо в частині релігійної терпимості, властивої закарпатцям.

Для початку необхідно дати невелику довідку: хто такий Августин Волошин? І чому не одразу було сприйнято це ім'я, особливо радикально налаштованою частиною населення. Так от: у структурі **православного** духовного закладу з'явився навчальний заклад, названий на честь видатного українського педагога, просвітителя, громадсько-політичного і церковно-релігійного (підкреслимо: **греко-католицького**) діяча, президента Карпатської України. Спочатку розуміння не було. Одні вважали, що ім'я «їхнього панотця експлуатують», а інші, – що «не треба нам іновірців». Але згодом це розуміння, здається, прийшло. Двері Карпатського університету відкриті для представників усіх релігійних конфесій, ніхто нічого насильно нав'язувати не буде. Толерантність, усвідомлена свобода вибору – візитівка вузу.

За час існування Карпатського університету було вироблено і впроваджено певну методику духовного виховання, розвитку студентів. При цьому слід зазначити, що духовне виховання одразу стало пріоритетним.

У попередній главі говорилось про основні чинники духовного виховання. Зокрема, про напрямки, їх складові, які визначав у своїй програмі видатний український педагог Г.Г.Ващенко: Бог і Україна [31]. Вони дійсно є головними для нашого вузу. І духовне виховання здійснюється виходячи саме із цих пріоритетів.

Говорилось також про особистість педагога, на яку чи не в передусім звертається увага в КаУ: його професійні якості, морально-духовні цінності, інтелігентність. Абсолютно неприпустимими є неповага до особистості студента, неухвага до нього, до його переконань. Наприклад, в університеті введено у формі факультативних занять такі предмети духовного циклу: вступ до богослов'я, Святе письмо Старого і Нового Заповітів, історія Православної Церкви в Україні, Основне, Літургійне Богослов'я, церковнослов'янська мова тощо, які викладають в основному священники. Студенти – представники різних конфесій із задоволенням відвідують ці заняття, незважаючи на те, що вони не є обов'язковими. Часто виникають спірні питання, і особливо важливими в цих випадках будуть толерантність, терпимість, вміння вести дискусію, повага до студентів педагогів.

В Академії (а отже, і в Карпатському університеті) діє академічний храм, де постійно проводяться служби, які студенти й викладачі, а також інші працівники закладу відвідують у будні, вихідні, святкові дні. На літургії моляться за студентів і працівників, згадуючи кожного поіменно. Це згуртовує всіх і має величезне виховне значення. Тут має місце такий спосіб впливу як особистий приклад (до речі, педагоги всіх спеціальностей свідомо, з доброї волі беруть участь у більшості заходів).

Усі урочисті події в університеті традиційно починаються з молитви, співу гімну України, виступають учасники церковного хору (теж складається із студентів і педагогів): вони співають народні та духовні пісні. Усіх охочих студенти запрошують на різноманітні заходи, такі як концерти церковного хору, різдвяні вертепи, бетлегемі тощо.

Під час святкування днів Карпатської України (14–20 березня) традиційно проводяться наукові конференції та семінари, поїздки на Красне Поле (де відбулись трагічні події, пов'язані з Карпатською Україною), в с. Келечин, м. Хуст, де народився та провадив свою педагогічну, просвітницьку, духовну та політичну діяльність президент Карпатської України Августин Волошин. Особливими є такі поїздки для студентів, що приїхали на Закарпаття з інших регіонів України і, як правило, нічого не чули про трагічні і водночас дуже знакові для нашого краю події, а часом не готові адекватно сприймати толерантність, прощення, притаманні закарпатцям взагалі і студентам старших курсів Карпатського університету зокрема. Традиційними для навчального закладу є також хресні ходи, що провадяться на Пасху (яка святкується в академічному храмі), на 9 травня, в День пам'яті жертв голодомору.

Так само традиційним є Актівий день, що проводиться щорічно 24 травня (в День слов'янської писемності) на честь рівноапостольних першовчителів слов'янських, братів Кирила і Мефодія. Цього дня, що починається з Великої літургії, зазвичай провадяться наукові читання, диспути, в яких беруть участь викладачі і студенти різних спеціальностей і всіх форм навчання.

Протягом усієї історії Богословської академії та Карпатського університету в систему навчання і виховання вносились багато новітніх надбань сучасної науки. З приєднанням України до Болонської декларації (підписання в Бергені 2005 р) в університеті почався процес вивчення, а потім і реформування системи навчання ВНЗ у рамках вимог угоди. Вироблялись нові методи і технології навчання та виховання.

При цьому важливим було не втратити і давно апробовані надбання, які витримали перевірку часом.

Наприклад, як уже зазначалося, сьогодні активно впроваджуються нові технології навчання, зокрема дистанційна форма. У зв'язку з цим виникає низка проблем, які стосуються виховання. Звичайно, дистанційне навчання сприятиме зручному оволодінню великим пластом наукової інформації, але ж таке навчання втратить виховний потенціал. У нашому закладі дистанційна форма навчання впроваджується, але поки що лише для студентів, які вже мають попередню (насамперед духовну) освіту, працюють у Церкві чи займаються благодійністю, тож, як передбачається, не потребують загальноприйнятих методів виховання.

Особливе місце у навчально-виховному процесі займає благодійна діяльність студентів університету. Це і волонтерська робота у різноманітних організаціях цього напрямку: наприклад, постійна практика студентів-психологів у реабілітаційному психоневрологічному центрі – інтернаті м. Тячева для дітей з вадами розвитку «Парасолька», – до речі, першого і наразі єдиного в Україні інтернаті такого типу, після закінчення якого вихованці адаптовані до нормального життя. Кожні півроку студенти всіх спеціальностей збирають іграшки, одяг, купують солодощі, їдуть з концертами до інтернатів для дітей, позбавлених батьківської опіки беруть участь в акціях збору коштів для дітей, хворих на цукровий діабет, хворих на ВІЛ. Під опікою студентів КаУ та УУБА – Свалявський дім «Малютка» і школа-інтернат для дітей-інвалідів у с. Часлівці. При цьому слід зазначити, що це ініціатива самих студентів та органів студентського самоврядування і є величезним психологічним засобом духовного виховання. Після таких поїздок навіть найбільш скептичні з «акторів» плакали, але все ж їхали знов: співчуття виявлялось занадто сильним. Наступні курси переймають цю традицію.

Дуже важливим методом виховання є такий спосіб педагогічного впливу на особистість (запропонований керівництвом вузу), як безпосереднє закріплення за кожним викладачем університету студентів, яким вони допомагають у науковій роботі, спільно займаються науковими розробками. Таким чином, відбувається наповнення педагогічного процесу особистістю педагога, його тісною творчою суб'єкт-суб'єктною взаємодією зі студентом. Саме тут спрацьовує такий загальнопедагогічний метод, як приклад: я готую доповідь на конференцію, і допоможу Тобі. В цьому зв'язку відбувається також і зворотний вплив: вплив студента на педагога, на його професійні якості. Ми не лише вчимо, ми весь час і самі повинні вчитись.

Дуже важливими методами впливу на особистість є такі загально педагогічні методи, як схвалення та (як антипод) – осудження. Наприкінці кожного семестру проходить так званий дисциплінарний залік, на якому обговорюється: чого досяг, чи, навпаки, чого не виконав студент, що він планує на наступний навчальний семестр. Обов'язково відзначаються кращі.

Уся ця діяльність колективу вишу є результатом впровадження методики духовного виховання, побудованої на основних складових: Бог і Україна, невід'ємних складових свідомості наших студентів і педагогів.

Висновки.

Духовні прагнення, ідеали, принципи, норми моралі належать не стільки до сфери дії інтересів, скільки до сфери цінностей. Стимули і причини людської діяльності набувають подальшого розвитку: потреби, перетворені на інтереси, у свою чергу, "перетворюються" на цінності. Світ цінностей – це в тому числі сфера духовної діяльності людей, їхньої моральної свідомості, уподобань – тих оцінок, якими виражається міра духовного багатства людини.

На перший план тут виступає вже не те, що безумовно необхідне, без чого не можна існувати (вирішується на рівні потреб), не те, що вигідно з погляду матеріальних умов життя (рівень дії інтересів), а те, що відповідає уявленням про призначення людини та її гідність, ті моменти в мотивації поведінки, в яких має прояв

самоствердження людини і свобода особистості. Ціннісні стимули торкаються особистості, структури самосвідомості, особистих потреб. Без них немає ні розуміння суспільних інтересів, ні подвигу, ні справжнього самоствердження людини.

Вся багатоманітність предметів людської діяльності, суспільних відносин і включених у них природних явищ може виступати як "предмет цінності", тобто оцінюватись у плані істини, добра, краси тощо.

Ставлення до діяльності формується у людини на рівні її самосвідомості, в якій особливе місце посідають ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені її життєвим досвідом, всією сукупністю її переживань. Основним змістом цих орієнтацій можна вважати політичні, світоглядні, моральні переконання, глибокі та постійні уподобання, моральні принципи поведінки. Саме тому в будь-якому суспільстві цінність орієнтації як елемента саморегуляції поведінки людини є предметом виховання, цілеспрямованого впливу. Стійка структура цих орієнтацій зумовлює такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам та ідеалам, здатність до вольових зусиль в ім'я цих ідеалів і цінностей, активність життєвої позиції, наполегливість у досягненні мети.

У системі цінностей особливою, абсолютною цінністю є людина. З її інтересами як родової та соціальної істоти співвідносяться інші цінності – як матеріальні, так і духовні (хоча всі цінності в кінцевому підсумку є духовними утвореннями). Усі вони так чи інакше пов'язані з цінністю людини, виявляють різне ставлення до неї або, за словами І. Канта, до людства у собі і в іншій людині.

У цьому світі недостатньо ствердження людини «я є», її можливості можуть бути реалізовані тільки нею за умови власної праці та духовного зусилля над самою собою в пошуках раціональності, пропорції та міри.

І М. Мамардашвілі виводить формулу: «Людина є зусиллям бути людиною». На питання, що робити далі, як встановити шлях до громадянського демократичного суспільства, він відповідає: нічого. Робити потрібно свою справу. Не варто скаржитися, що погано, якщо ти не зробив зусилля над собою – щоб було добре. Робіть свою справу, виконуйте внутрішню працю життя, поставлену у ваш людський обов'язок. Результат від вас не залежить. Необхідно думати. Точність мислення – не розкіш філософа, а етичний обов'язок людини [25].

Повернення до інтелектуальних джерел – обов'язок кожного, хто прагне думати, це обов'язок країни, що декларує свою приналежність до цивілізованої Європи. Чим більше громадян почне думати, тим вищим є шанс для майбутнього України.

Духовне життя суспільства – це фундамент, на якому треба будувати все інше: державу, громадські інститути і свідомого громадянина. Духовний вимір людського існування часто невидимий, але відчутний у вчинках, діях, рішеннях чи поглядах. Кожна людська особа є носієм духовного, але не кожна відкриває у собі світ духовного. Духовність – це вимір і критерій. Екзистенція людського особи не можлива без духовних цінностей, адже їх відсутність перетворить осмислене буття на беззмістовне існування, а це – загибель уже при житті.

Педагогічна наука уже виробила і активно впроваджує методи духовного виховання особистості. Особливу увагу при цьому приділено методиці такого виховання в навчальних закладах, зокрема у вищих, оскільки саме їй будувати нову – інтелектуальну, свідому і духовну Україну. Але пошуки в цьому напрямі не припиняються.

Для успішного впровадження в процес навчання методик духовного виховання, виходячи з досвіду роботи Карпатського університету, необхідно ось що.

1. Насамперед визначитись із пріоритетами (в КаУ–УУБА це – Бог і Україна).
2. Визначившись, намітити план.
3. Важливою складовою наміченого плану є добір кадрів. При цьому особливу увагу необхідно приділяти особі педагога-вихователя. Толерантність, інтелігентність,

глибина та широта професійних знань, взаємоповага – лише за наявності цих рис педагог може бути допущений до роботи зі студентами вузу.

4. Не боятись експериментувати. Нове, творче повинно гармонійно вплітатись у кращі традиції.

5. Звідси – шанування традицій: українського народу, всіх народів, що проживають в Україні і вважають її своєю батьківщиною. Повага до традицій інших народів.

6. Послідовність і неперервність процесу духовного виховання.

7. Свобода особистості студента. У жодному разі не використовувати засоби жорсткого примусу. Духовні цінності повинні стати невід'ємною частиною свідомого-несвідомого всіх учасників навчально-виховного процесу. А це можливо лише через добровільне сприйняття.

Література

1. Адорно Т. Проблемы философии морали / Т. Адорно: [http:// www.gumer.info /bogoslov_Buks/](http://www.gumer.info/bogoslov/Buks/).
2. Андрущенко В.П. Духовне життя суспільства і культура / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко // Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: Вид-во “Генеза”, 1996. – С. 268–336.
3. Баранівський В.Ф. Проблема духовності в сучасному суспільстві / В.Ф. Баранівський // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник А.І. Комарова, Ю.П. Богуцький та ін. – К.: Науково-дослідний ін-т «Проблеми людини», 1999. – Т. 14. – С. 68–80.
4. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
5. Богданова М.К. Педагогічні засади формування особистісно зорієнтованого спілкування у майбутніх учителів / М.К. Богданова: Автореф. дис. канд. пед. наук. – К., 2000. – 20 с.
6. Валуйській О.О. Соціально-філософський аналіз духовності людини / О.О. Валуйський // Гуманітарні науки і сучасність: Зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України; КНЕУ; Ред. кол. Ю.І. Кулагін, Н.П. Статінова, О.М. Ляхвацька. – К.: КНЕУ, 2001. – С.18–28.
7. Васянович Г.П. Збірка наукових праць / Г.П. Васянович. – Львів: Норма, 2005. – 448 с.
8. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. Підручник для педагогів. – К., 1999. – 300 с.
9. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – 191с.
10. Вивчення рівнів вихованості школярів / Авт. – упоряд. С.Г. Карпенчук, Г.І. Ситник. – Рівне: Ін-т підвищення кваліфікації пед. кадрів Рівн. обл. управління освіти, 1996. – 43 с.
11. Визначення цінностей. Об'єктивістська та суб'єктивістська концепції цінностей: http://ebk.net.ua/Book/philosophy/prichepiu_filosofia/.
12. Висоцький О.Ю. Ідеологія як форма легітимізаційної політики // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – 2006. – Вип. 14.: <http://209.85.129.132/>.
13. Виховна система Григорія Ващенка як складова європейської гуманітарної традиції // Вища освіта України. – 2003. - № 4. – С. 117–120.
14. Волкова Н.П. Генетико-модельючий метод виховання // Педагогіка: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Н.П. Волкова. – К.: Видав. центр «Академія», 2003. – С. 161–164.
15. Гармаш Н. Умови можливостей та обмежень людської креативності: <http://www.newascropolis.org.ua/ua/study/conference/archive>.
16. Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття / Володимир Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 3–13.
17. Дічек Н. Ідеолог патріотизму Г. Ващенка // Педагогічна газета. – 2–3. – №3 – С.8.
18. Духовні ідеали, прагнення, принципи.: <http://www.djerelo.com>
19. Ільїн І. Твори / Іван Ільїн: <http://bookz.ru/authors/van.html>.
20. Коваль О. Григорій Ващенко – людина – педагог – державник // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 2–3. – С. 145–149.
21. Козаков В.А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент: Підручник / В.А. Козаков. У 2-х ч. – Ч. I. – К.: КНЕУ, 2000. – 243 с. 15.
22. Криза цінностей : що таке добре, а що – погано? <http://dialogs.org.ua/>
23. Лобанова А. Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності / А. Лобанова // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 44–53.
24. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: Навч. посіб. / В.А. Малахов. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.
25. Мамардашвілі М. «Кантіанські варіації» / Мераб Мамардашвілі: [http:// nebrisstay.info](http://nebrisstay.info)
26. Маценко Ж. Духовність як феномен психології / Ж. Маценко // Психологія внутрішнього світу

- / Упор. С.У. Гончаренко. – К.: Редакція загальнопед. газет, 2002. – С. 11–26.
27. Музыка О.Л. Суб'єктно-ціннісний аналіз становлення творчо обдарованої особистості (на матеріалах технічної творчості): Дис. канд. психологічних наук. – К., 1997. – 203 с.
28. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Наталія Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №1. – С. 5–26.
29. Пасько Я. Українське суспільство в антиномічному контексті свободи і несвободи: <http://www.iai.donetsk.ua/u/iai/dtp/CONF/>
30. Пищулин Н.П. Формировать, воспитывать духовность учащихся / Н.П. Пищулин // Педагогика толерантности. – 2002. – № 3 (21). – С. 92–102.
31. Погрібний А. Григорій Ващенко (1868–1967) «Бог і Україна» // Освіта. – 2003. – № 1. – С. 2.
32. Попович М. Ліберальні цінності, або роздуми біля парадного під'їзду Європи / Мирослав Попович // День. – 2001. – № 47.: <http://www.dt.ua/3000/>
33. Потылико Г.П. Культура общения и личность / Г.П. Потылико. – К.: Знание, 1984. – 33 с.
34. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
35. Психологія праці та професійної підготовки особистості: Навч. посіб. / За ред. П.С. Перепелиці, В.В. Рибалки. – Хмельницький: ТУП, 2001. – 330 с.
36. Савчин М. Духовний потенціал людини / М. Савчин. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 203с.
37. Смысл життя. Життя, смерть і безсмертя в контексті призначення людини в світі: <http://www.pravo.vuzlib.net/book/z238/page35.html>.
38. Солодкі захоплення педагога-чекіста // Петровський В. В., Семененко В. І. Історія України: Заборонені кохання: Особистості. Долі. Почуття. – Харків, 2010. – С. 221–232.
39. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади формування особистості на основі християнських моральних цінностей / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 13–18.
40. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа // Виб. твори: В 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1997. – Т. 4.
41. Філософський енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; Редкол.: В.І. Шинкарук, Є.К. Бистрицький, М.О. Булатов та ін. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
42. Франк С. Етика нигилизма / Семен Франк.: <http://www.gumer.info>
43. Франкл В. Динаміка та цінності / Віктор Франкл: <http://www.management.com.ua/vision/>
44. Фромм Э. Душа человека, ее способность к добру и злу / Эрих Фромм http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/from/
45. Хабермас Ю. Зверство и гуманность / Юрген Хабермас: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/
46. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / Мартин Хайдеггер: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Heidegg/
47. Цінності в житті людини та суспільства: <http://ua.textreferat.com/>
48. Цінності як визначальна характеристика людського буття: <http://kimo.univ.kiev.ua>
49. Юзвак Ж. Духовність як психологічний феномен: структура, чинники розвитку / Ж. Юзвак // Філософ. думка. – 1999. – № 5. – С. 139–150.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОСВІТІ: ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Дуб Марина Іванівна,

доктор філософії, доцент кафедри фінансів та економіки КаУ,
м. Ужгород

У статті розглядається специфіка і проблеми організації самостійної роботи студентів за допомогою інформаційних технологій навчання з урахуванням сучасних вимог і умов суспільства. Вивчаються умови та методи ефективної організації самостійної роботи студентів як цілісної системи освітнього середовища.

Ключові слова: самостійна робота, інтерактивні технології.

Информационные технологии в образовании: проблема эффективной организации самостоятельной работы студентов. В статье рассматривается специфика и проблемы организации самостоятельной работы студентов посредством информационных технологий обучения с учетом современных требований и условий общества. Изучаются условия и методы эффективной организации самостоятельной работы студентов как целостной системы образовательной среды.

Ключевые слова: самостоятельная работа, интерактивные технологии.

Information Technologies in Education: the Problem of Students' Efficient Self-Study Organising. The article focuses on the matter and problems of the students' self-study organization by means of the educational information technologies within the modern society conditions. It's investigated the conditions and methods of successful organization of students' self-study as unity of educational surrounding.

Key-words: self-study, informational technology.

В умовах докорінних змін, що відбуваються зараз у нашому суспільстві й системі вищої освіти, різко зростає роль і значення самостійної роботи студентів у вищому навчальному закладі. Ефективність самостійної роботи залежить від багатьох складових: це і впровадження сучасних освітніх технологій, забезпеченість навчальною, навчально-методичною, довідковою й науковою літературою, достатність робочих місць обладнаних сучасною електронною технікою.

Самостійна робота є однією з важливих і широко обговорюваних проблем викладання у вищому навчальному закладі. Під самостійною роботою в дидактиці розуміють різноманітні види індивідуальної й колективної діяльності студентів на аудиторних і поза аудиторних заняттях без участі викладача. Саме у самостійній роботі у студентів понад усе можуть виявлятися мотивація, цілеспрямованість, а також самоорганізованість, самостійність, самоконтроль та інші особливості якості.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що проблему самостійної роботи та методів її організації вивчено в працях багатьох дослідників. Отже, в працях Л. С. Виготського, І. Я. Лернера, Н. Ф. Талізіної, Л. В. Жарова, Р. Г. Лемберг та інших, розкрито поняття «самостійна робота», «самостійна пізнавальна діяльність», «самостійність». Залучення інформаційних технологій у процес навчання розглядається в роботах В. П. Беспалька, Б. С. Гершунського, Є. П. Полат; дидактичним та психолого-педагогічним проблемам використання комп'ютерних технологій в процесі навчання присвячено дослідження Є. А. Бараханової, П. Я. Гальперина, Є. І. Машбіц, Є. Д. Нелунової та інших.

Зміна концептуальної основи й розширення функцій самостійної роботи студента не тільки веде до збільшення її обсягу та важливості, а й викликає зміну у взаємовідносинах між викладачем і студентом як рівноправними суб'єктами навчальної діяльності, тобто коригує всі психолого-педагогічні (організаційні, методичні) засоби забезпечення самостійної роботи студентів.

Усе це ставить вимоги до пошуків таких форм навчальної роботи, коли допомога і контроль з боку викладача не пригнічуватимуть ініціативи студента, а привчатимуть його самостійно вирішувати питання організації, планування, контролю за своєю навчальною діяльністю, виховуючи самостійність як особисту рису характеру.

Необхідність пошуку нових підходів щодо організації самостійної роботи студентів у сучасних умовах, де інформаційні технології є невід'ємною частиною, пов'язана з розв'язанням таких протиріч:

– між динамічним розвитком інформаційних технологій, засобів дидактичного супроводження та збереженням традиційних моделей навчання;

– між потребами в опануванні способами моделювання навчання із застосуванням інформаційних технологій і відсутністю реалізації процесів системних технологій.

У сучасних умовах інформатизації суспільства та педагогічної системи проблема самостійності виходить на якісно новий рівень. Аналіз досліджень з проблеми використання інформаційних технологій у навчанні студентів дозволяє визначити основні напрями активного застосування інформаційних технологій у навчальному середовищі: розширення можливостей підвищення якості освіти, відкриття нових можливостей розвитку мислення студентів, підбір індивідуальних способів здобування знань шляхом самостійної роботи за допомогою комп'ютера, реалізація важливих функцій використання інформаційних технологій як фактора зближення сфери освіти з реальним світом (Г. А. Бордовський, І. Б. Горбунова, А. С. Кондратьєв); організація навчання на основі поєднання традиційних та сучасних методів навчання, педагогічних та інформаційних технологій навчання, що пов'язано зі створенням єдиного інформаційного освітнього та інформаційного середовища (Є. С. Полат, В. А. Смірнов); розвиток самостійності студентів на основі засобів інтерактивних технологій навчання та інформаційних технологій (В. В. Лаптев).

Поняття "інформаційні технології" – це система сукупності методів засвоєння знань і способів діяльності на основі взаємодії викладача, студента і засобів інформаційно-комунікативних технологій, спрямованих на досягнення результату навчального процесу. Аналіз вивченої літератури та узагальнення практики дозволяють визначити дидактичні можливості інформаційних технологій в організації самостійної роботи студентів:

- забезпечення гнучкості навчального процесу за допомогою варіативності, зміни змісту і методів навчання, форм організації навчальних занять, поєднання різних методик навчання для студентів різного рівня підготовки;

- варіювання складності завдань, обсягу завдань і темпу їх виконання;

- активізація навчально-пізнавальної діяльності студентів за рахунок ігрового навчання, моделювання якісно нового типу візуалізації навчального матеріалу, як реальних, так і віртуальних об'єктів, процесів та явищ;

- посилення мотивації і пізнавального інтересу студентів у навчанні за рахунок новизни методів навчання, можливості індивідуалізації навчання, реалізації технічних можливостей комп'ютера, забезпечення позитивного емоційного фону навчання; організація гнучкого управління навчальним процесом на основі здійснення педагогічної корекції і безперервного зворотного зв'язку, якісні зміни контролю навчальної діяльності – це здійснення контролю а діагностикою, зворотним зв'язком і оцінюванням етапів, надання контролю характеристик систематичності та об'єктивності.

Усі сучасні освітні технології спрямовані на те, щоб привчити студента працювати самостійно, бо саме ця якість дає можливість успішно адаптуватися в умовах швидкозмінного суспільства. Головну роль в організації самостійної роботи студентів мають ті інформаційні технології, які відкривають студентам доступ до нетрадиційних джерел інформації, дають можливості для творчості, набуття та закріплення навичок, дозволяють реалізувати нові форми й методи навчання.

Інформаційні технології в освіті – це не просто засоби навчання, а й якісно нові технології в підготовці конкурентноспроможних фахівців. Вони дозволяють істотно розширити творчий потенціал студентів, виходячи за рамки традиційної моделі навчання. Уміння вчитися самостійно набувається з застосуванням електронних навчальних матеріалів, освітніх баз даних, комп'ютерних навчальних програм, систем тестування. Навчити студентів користуватися можливостями самостійної роботи з урахуванням інформаційних технологій – це складний і тривалий процес.

Самостійну роботу студентів з використанням інформаційних технологій можна організувати як систему:

- роботи з електронними виданнями в бібліотеці, підготовки до практичних занять;
- виконання індивідуальних завдань на основі використання інформаційних технологій;
- поточної атестації за допомогою електронного тестування;
- використання освітніх сайтів та автоматизованих навчальних програмних засобів.

Одним із головних аспектів організації самостійної роботи є розробка форм і методів організації контролю за самостійною роботою студентів.

Контроль самостійної роботи студентів включає:

- відповідь на контрольні або тестові питання;
- перевірку конспектів;
- перевірку рефератів;
- перевірку розв'язаних задач;
- перевірку розрахунків;
- перевірку виконаних графічних вправ і завдань;
- перевірку виконаних індивідуальних завдань.

Значне місце в самостійній роботі студентів займає використання Інтернет-технологій для ефективного пошуку інформації. Доступність великої кількості електронних статей, книжок, довідкової літератури, електронних навчально-методичних розробок, які викладено на сайтах університетів, безперечно, розширюють творчий потенціал студентів за умов, якщо вони вміють творчо працювати з добутою інформацією. Окрім знання методів пошуку, студенти мають опанувати методи аналізу, синтезу, узагальнення інформації.

Важливим для професійної освіти є навчити студента опанувати нову професійну термінологію, оперувати спеціальною термінологією, аргументовано висловлювати власну думку, аналізувати факти, опонувати та вміти вести дискусію. У зв'язку з цим значення набуває самостійна робота з додатковими джерелами (госларіями, енциклопедіями, словниками, базами даних), що забезпечує можливість зіставлення матеріалу, його узагальнення, порівняння, аналізу, класифікації. Інша важлива проблема студентів – відбір необхідної інформації в мережі. Часто перед студентами постає проблема відсутності розуміння ступеню необхідності інформації та можливостей її застосування, отже, відбір необхідної інформації в мережі та оцінка її якості здебільше стає обов'язковим предметом навчання в рамках будь-якої навчальної програми.

Таким чином, головна проблема використання інформаційних технологій – це відбір і застосування дійсно цінної інформації з нескінченного інформаційного потоку, тобто отримання знань з інформації, орієнтуватися в інформаційному середовищі, яке швидко розширюється.

Використання інформаційних технологій передбачає застосування різноманітних комп'ютерних програм та курсів навчального призначення. Такі програми спираються на використання наочності, яка за допомогою комп'ютера є значно ефективнішою. Багато комп'ютерних курсів використовують нові можливості презентації навчального матеріалу на диску. Специфічними особливостями, на думку М. А. Бовтенко, є особлива інтерактивність, використання комплексу засобів представлення інформації: тексту, графіки, звуку, відео; індивідуалізація навчання; адаптивність; моделювання завдань та контроль виконання.

Комп'ютерні програми особливо підходять для організації самостійної роботи студента з закріплення навчального матеріалу, вивченого на заняттях, та підготовки до аудиторних занять. При розробці завдань для самостійного виконання студентами з використанням комп'ютерних навчальних програм викладачем робиться акцент на індивідуальну роботу студентів з добре підготовленим структурним матеріалом. Для

самостійної роботи використовуються програмні продукти, які можна віднести до поточного типу, які дозволяють представляти, що вивчається, розділ як завершений об'єкт.

Застосування сучасних інформаційних технологій у процесі організації самостійної роботи має низку переваг:

- навчальні продукти виконані на сучасному рівні;
- можливість вибору студентом індивідуального режиму роботи;
- використання переносу акцентів на електронні носії;
- варіативність завдань з урахуванням потенційних можливостей та здібностей студентів;
- підвищення професійної мотивації студентів;
- можливість об'єктивного електронного контролю за станом засвоєння студентом необхідного навчального матеріалу.

Література

1. Бондар В. І. Дидактика: ефективні технології навчання студентів. – К.: Вересень, 1996. – 129 с.
2. Гризун Л. Є. Дидактичні особливості сучасного комп'ютерного підручника / Л. Є. Гризун // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. – ХДПУ, 2000.
3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 351 с.
4. Журавська Л. М. Концептуальні умови управління самостійною роботою студентів у ВНЗ / Л. М. Журавська // Освіта та управління. – Т. 3. – 1999. – №2.
5. Козаков В. А. Самостоятельная работа студентов и ее информационно-методическое обеспечение : учебн. пособ. / В. А. Козаков. – К. : Вища школа, 1990.
6. Кудрянт З. Н. Система освіти в Україні // Педагогіка. Навч. Посібник. – Одеса: ПДПУ, 2001. – С. 55-56.
7. Ландэ Д. В. Поиск знаний в интернет. Профессиональная работа / Д. В. Ландэ. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2005. – 72 с.
8. Підкасистий П. І. Організація Навчально-пізнавальної діяльності студентів. – М. : Педагогічне товариство Росії, 2005. – 112 с.
10. Ярмаченко М. Д. Педагогіка: навч. посібник / М.Д. Ярмаченко. – К.: Знання, 1995. – 93 с.

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ ВИКОРИСТАННЯ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ІНТЕРНЕТ–РЕСУРСІВ ПРИ ВИКЛАДАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Кубічка Діана Володимирівна,
викладач кафедри англійської філології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена розгляду концептуальних методичних засад викладання іноземної (англійської) мови у вищих навчальних закладах. Дослідницький акцент зроблено на пошуку та розгляді інноваційних засобів оптимізації навчального процесу, вдосконаленні комунікаційної взаємодії між викладачем і студентом, розробці ефективних дидактичних методик.

Ключові слова: комп'ютерні програми, медіа, медіаосвіта, Інтернет, стимулювання мовної активності, FLAC курси, CALL-Computer Assisted Language Learning.

Преимущества и недостатки использования новаторских технологий преподавания английского языка в высшей школе. *Статья посвящена рассмотрению концептуальных и методических принципов преподавания иностранного (английского) языка в высших учебных заведениях. Акцентируются поиск и рассмотрение инновационных средств оптимизации учебного процесса, усовершенствование коммуникационного взаимодействия между преподавателем и студентом, разработка эффективных дидактических методик.*

Ключевые слова: компьютерные программы, медиа, медиаобразование, Интернет, стимуляция языковой активности, FLAC курсы, CALL-Computer Assisted Language Learning.

Advantages and Disadvantages of the Advanced Technologies Use in the English Language Teaching in Higher Educational Establishments. *The article is devoted to conceptual methodological principles of a foreign language teaching in higher educational establishments. The focus is made on the search and considering of educational process optimization means, improvement of communication interchange between a teacher and a student and elaboration of effective didactic techniques.*

Key-words: computer courses, media, media education, Internet, language activity stimulation, FLAC courses, CALL-Computer Assisted Language Learning.

Розвиток інформаційних технологій та поступове входження України у світовий (передусім західний) освітній простір визначають загальний вектор розвитку вітчизняних освітньо-наукових інститутів. Кількарічна освітня інтеграція вищої освіти у Болонський процес спричиняє відповідну стандартизацію освітніх норм і принципів організації навчального процесу в українських ВУЗах.

Сучасний ринок праці в Україні та світі доводить нагальну потребу в кваліфікованих працівниках із професійним знанням іноземної мови. Передусім слід говорити про англійську мову, яка на сучасному етапі в умовах глобалізаційного суспільства виконує роль своєрідного інтернаціонального засобу комунікації, в тому числі за напрямом освітнього та трудового співробітництва. Водночас вітчизняна практика викладання (викладачами як суб'єктами навчального процесу) та відповідно – вивчення (об'єктами навчання – студентами) англійської мови у вищій школі доводить тезу про необхідність удосконалення навчальної методики на найвищому освітньому рівні. Про підтвердження цієї тенденції свідчить, зокрема, достатньо невтішна статистика щодо динамічного зменшення показників із зовнішнього незалежного оцінювання з англійської мови, що, у свою чергу, на пряму відображається на загальному рівні навчальних здобутків студентів вже у вищих навчальних закладах. Саме тому розгляд та практичні рекомендації з удосконалення методики викладання англійської мови у вищій школі на основі новітніх технологій спричиняє **актуальність цього дослідження.**

Одним із найбільш концептуальних положень Болонського процесу є акцент на самостійній роботі студента. Беручи до уваги особливості сучасного постіндустріального суспільства, яке ґрунтується на комп'ютерно-мережевому просторі та інформації як найвищій комунікативній цінності, використання інформаційних технологій у процесі вивчення студентом англійської мови є необхідністю. Тому **мета дослідження** полягає у проведенні компаративного аналізу можливостей впровадження новітніх комп'ютерно-інформаційних технологій у процес вивчення англійської мови та прогнозуванні можливих результатів.

Титульна проблематика є однією з центральних у наукових дослідженнях сучасної вітчизняної педагогічної та філологічної науки. Серед **останніх фундаментальних досліджень** можна виділити такі напрями:

- розгляд можливостей впровадження інформаційних технологій при вивченні англійської мови – О.Галів, А.Григорович [1], В.Масальський, О.Левченко [4], ;
- використання Інтернет-технологій для вивчення англійської мови – Я.Дяченко [2];
- розробка практичних рекомендацій впровадження новітніх навчальних технологій з вивчення англійської та інших іноземних мов – Л.Левченко [3], Ж.Романюк [6], А.Фоголь [7];
- впровадження інтерактивних дидактичних засобів у процесі викладання англійської мови – Н.Махиня [5].

Сучасні досягнення в технологічному забезпеченні навчальних матеріалів, процеси трансформації України в Болонську систему та загальна глобалізація суспільства мають значний вплив на методи і методику викладання матеріалу у вищих навчальних закладах. За останні роки значно поширилось застосування технічних засобів у багатьох видах і формах навчання. Одночасно вдосконалюються методи й способи їх застосування, накопичено певний досвід щодо їх ефективного використання у навчальному процесі. Особливої доцільності набуває практика використання студентами сучасних інформаційних технологій та інтернету у процесі вивчення англійської мови [4, с. 73–80].

Створення штучного іншомовного середовища під час викладання іноземних мов у цілому та англійської мови зокрема – одне з важливих проблемних питань сучасної методики. Таким чином, реалізація масового навчання двох із чотирьох основних видів мовної діяльності: аудіювання й мовлення (умовно-комунікативного або комунікативного) в насамперед пов'язана з ним. Для досягнення цієї мети використовуються технічні засоби навчання [7, с. 190–195]. Тому останнім часом усе частіше постає питання про застосування нових інформаційних технологій при вивченні іноземних мов. Найновіші методичні розробки у сфері навчання іноземних мов дають змогу застосовувати не тільки новітні технічні засоби, але і нові форми та методи викладання, новий підхід до процесу навчання.

Актуальність застосування нових інформаційних технологій продиктована передусім педагогічними потребами в підвищенні ефективності розвитку навчання, зокрема потребою формування навичок самостійної навчальної діяльності, дослідницького, креативного підходу в навчанні, формування критичного мислення.

Удосконалення технологій навчання займає одне з перших місць серед численних нових напрямів розвитку освіти, що привертають особливу увагу дослідників проблем вищої школи протягом останніх десятиліть [2]. На сучасному етапі використання новітніх Інтернет-технологій зумовлює гостру необхідність у розробці нових навчальних Інтернет-матеріалів, спрямованих на комплексне формування та розвиток нижчезазначених умінь та мовних компетенцій:

- аспектів іншомовної комунікативної компетенції у комплексній єдності усіх її компонентів (мовного, граматичного, соціокультурного, компенсаторного, навчально-пізнавального, виховного);
- комунікативно-когнітивних умінь, що реалізуються у здатності студентів самостійно здійснювати пошук і відбір необхідних матеріалів, проводити узагальнення, класифікацію, аналіз і синтез отриманої інформації;
- комунікативних умінь представляти і обговорювати результати роботи з ресурсами мережі Інтернет;
- умінь використовувати ресурси мережі Інтернет для освіти та самоосвіти з метою знайомства не тільки з культурою конкретної країни, мова якої вивчається, а й з культурно-історичною спадщиною різних країн і народів у цілому, а також виступати представником рідної культури та носієм рідної мови;
- умінь використовувати Інтернет-ресурси для задоволення власних інформаційних інтересів і потреб [2].

Для вивчення англійської мови використання Інтернету є особливо актуальним, оскільки переважна більшість сайтів всесвітньої павутини – англійською мовою. Інтернет-ресурси можна використовувати в різних видах освітньої діяльності: включення в контекст уроку автентичних матеріалів мережі, самостійна робота студентів з метою пошуку інформації в рамках заданої теми, навчання на дистанційних курсах або здобуття дистанційної освіти. Варто згадати і різні види інтеграції Інтернет-ресурсів у навчальний процес, а саме: використання готових навчальних матеріалів, застосування комунікативних служб для участі в обговоренні за заданою темою, створення проектів за допомогою використання веб-сторінок і веб-сайтів.

Структура Інтернет – ресурсів досить складна, вона складається з декількох сервісів, або служб. Основні служби здебільшого поділяються на дві великі групи відповідно до їх функцій – комунікативні та інформаційні:

1. До комунікативних служб можна віднести такі види зв'язку: електронна пошта, телеконференція, веб-форум, відеоконференція, чат. (Наприклад, американські університети стали надавати так звані FLAC курси (Foreign Languages Across the Curriculum), які дозволяють студентам практикувати іноземну мову в контексті іншої дисципліни. Тематика курсів виходить за рамки бізнесу, політики та міжнародних відносин і стосується різноманітної тематики, включаючи культурологічні, країнознавчі, а також медіаосвітні теми: наприклад, забезпечення форуму для обговорення ролі кінофільмів або іншої медіапродукції в широкому спектрі при вивченні іноземних мов через призму кіномистецтва).

2. Інформаційні служби, які є надзвичайно популярними, оскільки містять багаті освітні та інформаційні ресурси, прості у використанні і майже не потребують додаткового обладнання і матеріальних витрат. На сьогоднішній день система World Wide Web, загальновідомі пошукові системи на кшталт GOOGLE чи YAHOO та різноманітні інформаційні каталоги широко застосовуються в освітньому процесі, і без них важко уявити вивчення іноземної мови на сучасному етапі (наприклад, використання електронних словників та енциклопедій, як-от WIKIPEDIA чи ONLINE LONGMAN DICTIONARY) [2].

Використання сучасних технологій під час занять дозволяє варіювати форми роботи та діяльність студентів, активізувати їхню увагу, підвищити творчий потенціал як студентів, так і викладачів. Сучасні експерти інформаційних технологій, провівши безліч експериментів, виявили: якщо поданий матеріал був виключно звуковим, то людина запам'ятовувала близько 1/4 обсягу, якщо інформація була представлена візуально – близько 1/3. При комбінуванні зорового і слухового чинників запам'ятовування підвищувалося до половини, а якщо людина залучалася до активних дій у процесі навчання, то засвоєння матеріалу підвищувалося до 75% [4, с. 73–80]. Таким чином, можна стверджувати, що побудова схем, таблиць у презентації дозволяє не тільки економити час, а й естетичніше оформлювати матеріал, що однозначно сприяє ефективнішому його засвоєнню (наприклад: використання мультимедійного проектора для виконання завдань з подальшою перевіркою активізують увагу, формують орфографічну зіркість. Використання кросвордів, ілюстрацій, малюнків, різнотипових цікавих завдань чи тестів сприяють зростанню інтересу студентів, роблять заняття насиченішими та цікавішими). Якщо ж студенти самостійно знаходять матеріал в Інтернеті, складають презентації чи готують доповіді з мультимедійним супроводом, таким чином розвивається самостійність, уміння знаходити, відбирати, аналізувати й оформляти необхідну інформацію.

У свою чергу електронна пошта може використовуватися для консультації, відправки контрольних робіт, матеріалу лекцій та індивідуальних завдань. Доцільне також її використання для проведення електронного заняття в асинхронному режимі, коли студентам заздалегідь пересилається текст лекції в електронному вигляді, витяги з рекомендованої літератури та інші навчальні матеріали, а потім проводяться

консультації електронною поштою. Викладачі розміщують програму свого курсу, необхідні інформаційні ресурси тощо на Інтернет-сайтах, спільно зі студентами проводять онлайн-форуми, електронне листування (щоденники, питання – відповіді, домашні завдання), студенти роблять індивідуальні або групові презентації в PowerPoint). За такого підходу до інтеграції мультимедіа у викладання іноземної мови досягаються різні цілі медіаосвіти, пов'язані з уміннями студентів знаходити, готувати, передавати й отримувати необхідну інформацію.

Застосування під час занять комп'ютерних навчальних програм є досить ефективним і доцільним засобом у навчанні студентів англійської мови, спрямованим на розвиток комунікативних здібностей студентів [5]. Наприклад, на курсі інтенсивної англійської мови при Університеті Центральної Флориди широко використовують метод CALL – Computer Assisted Language Learning, що припускає самостійну роботу учня з комп'ютерною програмою, в той час, як викладач може вивести на свій монітор те, над чим працює в цей момент кожен студент, відповісти на його запитання, виправити або просто підкреслити допущену помилку [6]. Під час занять можна використовувати навчальні прикладні програми, які призначаються для активації та систематизації лексики, навчання видів мовленнєвої діяльності. Ці програми дозволяють удосконалювати лексичний матеріал з певної теми, підвищувати стійкість уваги, забезпечують завдання та контроль за ходом їх виконання, за їх допомогою навчальні дії чергуються з контролюючими. Викладач має можливість одразу ж дізнатися, як кожен учень засвоїв лексичний матеріал. Програма також фіксує кількість помилок, що надає викладачеві можливість дати кожному студенту конкретні вправи, спрямовані на виконання тих видів завдань, де були допущені помилки [3]. Під час подачі матеріалу використовується анімація та інтерактивність. Пропоновані тестові завдання дозволяють швидко перевірити засвоєння пройденого матеріалу і набути навичок користування тестами, що у свою чергу допомагає студентам підготуватися до міжнародних іспитів, а саме: TOEFL, IELTS.

Ще однією вагомою перевагою Інтернет-мережі є надання доступу до онлайн-версій автентичних періодичних видань (газет і журналів), читання яких є невід'ємною складовою формування мовних і мовленнєвих компетенцій та світогляду студентів у процесі вивчення іноземної мови.

На ринку України наявний досить великий перелік різних типів технічних засобів, призначених для супроводу навчально-виховного процесу з англійської мови в освітніх закладах. Більшість програмних засобів є електронними версіями друкованих підручників, дещо доповнених та більш зручних з погляду можливості пошуку в них інформації. Але останнім часом з'являється все більше програм, які мають не лише інформаційне наповнення, але й забезпечують взаємодію користувача з програмою та роботу в діалоговому режимі. Сучасні засоби навчання дозволяють користувачу самостійно моделювати різні процеси, проводити досліди та здійснювати контроль засвоєння матеріалу за допомогою тестування [1]. Використання комп'ютера дозволяє працювати над усіма видами мовної та мовленнєвої діяльності, зорієнтоване на активізацію навчально-пізнавальної діяльності учнів. Розглянуті програми містять розмовні теми у форматі MP3, історичні відомості, словники та довідку, таблиці, портрети, інтерактивні моделі. Сучасні електронні словники дозволяють отримати переклад слова в будь-якому тексті натисненням «гарячих клавіш» на клавіатурі комп'ютера.

Методичні переваги впровадження та використання інформаційних та Інтернет-технологій.

Перевага впровадження Інтернет-технологій у процес навчання іноземної мови є великою, існує позитивний вплив різних форм синхронної й асинхронної Інтернет-комунікації – електронної пошти, чату, форумів, веб-конференцій на формування

іншомовної комунікативної компетенції. Безпосередньо ресурси мережі Інтернет є безцінною і неосяжною базою для створення інформаційно-предметного середовища, освіти і самоосвіти студентів, задоволення їх професійних і особистих інтересів і потреб.

Комп'ютерні навчальні програми мають багато переваг перед традиційними методами навчання. Вони дозволяють тренувати різні види мовної діяльності і поєднувати їх у різних комбінаціях, допомагають усвідомити мовні явища, сформувані лінгвістичні здібності, створювати комунікативні ситуації, автоматизувати мовні і мовленнєві дії, а також забезпечують можливість обліку провідної репрезентативної системи, реалізацію індивідуального підходу й інтенсифікацію самостійної роботи студента [2].

Отже, головна користь, яку можна дістати ти від сучасних технологій – це скорочення непродуктивно використуваного часу. Наступною перевагою, яку можуть приносити сучасні технології вивчення мови, є можливість приєднувати до тексту паралельний переклад і пояснення.

Ще одним вагомим плюсом, який пропонують сучасні технології процесу вивчення мов, є можливість прив'язувати до тексту звук. При вивченні нової мови, особливо на самому початку цього процесу, постійно виникає необхідність багаторазового прослуховування одних і тих же слів і виразів. Ми намагаємося вслухатися у звучання нової мови, звикнути до неї. Відсутність такої можливості призводить до того, що ми звикаємо до неправильної вимови, що у результаті не дає змоги вільно сприймати іноземну мову на слух. На сьогоднішній день технологія використання звуку досягла своєї досконалості. За допомогою комп'ютера можливо прослухати будь-яке слово чи речення тексту, просто клацнувши мишкою.

Позитивним моментом також є постійне самовдосконалення викладачів. Змінюється зміст діяльності викладача – він перестає бути просто «ретранслятором» знань, стає розробником нових технологій навчання, що, з одного боку, підвищує його творчу активність, а з іншого – вимагає високого рівня технологічної і методичної підготовленості. За таких умов викладач тільки сприяє доступу студентів до мережі і більше не є єдиним носієм знань, а стає, швидше, наставником-консультантом та координатором, що допомагає розібратися в безмежному потоці інформації. Нині викладач англійської мови повинен уміти добре орієнтуватись у величезній кількості Інтернет-ресурсів, які забезпечують оволодіння іноземною мовою в єдності з культурою її носіїв, а також значною мірою полегшують роботу викладача і підвищують ефективність навчання [2].

Узагальнюючи досвід застосування інформаційних технологій під час занять з англійської мови, можна зробити висновок, що використання інформаційних технологій:

- прискорює процес навчання;
- поліпшує якість засвоєння матеріалу;
- дозволяє індивідуалізувати процес навчання;
- сприяє зростанню інтересу студентів до іноземної мови;
- сприяє перевірці та самоперевірці набутих знань і умінь.

Таким чином, впровадження комп'ютерних технологій дозволяє на практиці використовувати засоби та методи, які забезпечують перехід від механічного освоєння знань до оволодіння студентами навичками самостійно контролювати та набувати нові знання. Їх використання при викладанні англійської мови дозволяє відійти від традиційних форм навчання і підвищити індивідуалізацію навчальної діяльності студента, а також подолати монотонність занять при формуванні мовленнєвої та комунікативної компетенції студентів. До того ж, медіа освітні завдання та форми роботи стимулюють тренування навичок читання, письма, аудіювання та розмовної

мови. Зрештою, вони розвивають критичне мислення, творчі здібності студентів і значно підвищують пізнавальний інтерес.

Методичне обмеження інформаційних та Інтернет-технологій.

Однак треба зазначити, що інформаційні технології, інтернет-технології – це аж ніяк не панацея на шляху підвищення мотивації і самостійності учнів під час вивчення іноземної мови в пізнавальному процесі, а сама лише наявність доступу до Інтернет-ресурсів не є гарантією швидкої та якісної мовної освіти. Невірна, методично неграмотно побудована робота з Інтернет-ресурсами сприяє формуванню у студентів помилкових стереотипів і узагальнень про культуру країни досліджуваної мови [2].

Нині, зі стрімким наростанням обсягу інформації, знання самі по собі перестають бути самоціллю, вони стають умовою для успішної реалізації особистості, її професійної діяльності. У цьому контексті важливо допомогти студентам стати активними учасниками процесу навчання і формувати у них потребу в постійному пошуку. Студент повинен чітко розуміти, як знання англійської мови допоможе йому в майбутньому, в роботі. І така мотивація має виходити не стільки від викладача, скільки від реального стану речей на ринку праці [2]. І, мабуть, одним з основних переваг Інтернету є доступ до необмеженої кількості свіжої інформації і величезний вибір. Використовуючи Інтернет-ресурси в навчальному процесі, викладач повинен ретельно продумувати свої цілі, оскільки безсистемне використання Інтернет-ресурсів навряд чи дасть бажаний результат, а також забезпечувати студентам необхідну підтримку (створення докладних інструкцій, проведення консультацій і технічних тренінгів).

Доцільність комп'ютеризації освітніх установ дозволяє добитися високої ефективності за такими напрямками: педагогічним, методичним й економічним у порівнянні з традиційними формами виховно-освітньої роботи. Проте не варто забувати, що жодній машині не доступний інтуїтивний аналіз на основі комплексного сприйняття й повноцінного досвіду особи; це можливо лише в безпосередньому міжособовому спілкуванні. Комп'ютер володіє безперечними загально дидактичними перевагами як засіб навчання, але живого педагога він не може замінити [4, с. 73–80]. Дослідження показують, що помилки виправляються без пояснення, не вистачає різноманітних, цікавих видів роботи, а розмовну мову все ж таки краще освоювати з реальним, а не віртуальним викладачем. Таким чином, такі умови та потреби сучасного життя зумовили виникнення нового напрямку у вивченні іноземної мови – застосування таких інноваційних технологій, як комп'ютеризоване навчання.

Отже, впровадження новітніх технологій у процесі викладання англійської мови у вищій школі має проходити поступово, але з урахуванням останніх світових тенденцій функціонування та розвитку освітніх систем. Основним методичним пріоритетом є використання викладачем новітніх інформаційних технологій на основі мережі Інтернет. Лише в такому роді дидактичні принципи навчання та освітня комунікація між викладачем студентом реалізуються на належному рівні.

Література

1. Галів О.Р. Інформаційні технології вивчення англійської мови: стан та перспективи / Олег Романович Галів, Андрій Геннадійович Григорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intkonf.org/galiv-or-grigorovich-ag-informatsiyni-tehnologiyi-vivchnnya-angliyskoyi-movi-stan-ta-perspekti>.
2. Дяченко Я.М. Використання Інтернет технологій при вивченні англійської мови / Я.М. Дяченко // Сучасні підходи та інноваційні тенденції у викладанні іноземних мов : Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції : 13 березня 2012 року (Київ, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://interconf.fl.kpi.ua/node/1093>.
3. Левченко Л.Г. Використання новітніх технологій на уроках англійської мови / Л.Г. Левченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : nkp.org.ua/index.php/.../doc.../67.html.

4. Масальський В.І. Використання інформаційних технологій при вивченні англійської мови на факультеті суміжних (додаткових) професій / В.І. Масальський, О.І. Левченко // Гуманітарна складова вищої освіти: проблеми та перспективи. Статті та тези : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції : 14 – 15 квітня 2011 року. – Харків, 2011. – С.73–80 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://r.donnu.edu.ua/jspsui/bitstream/123456789/711/1/Масальський_Левченко.pdf.

5. Махія Н.В. Застосування інноваційних інтерактивних методів навчання у процесі викладання іноземної мови / Н.В. Махія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal///Soc_Gum/Vchu/ped/2011_199_1/N199-1p128-131.pdf.

6. Романюк Ж. Застосування новітніх технологій у вивченні англійської мови як іноземної / Жанетта Романюк // Вісник Львівського університету. Серія : Іноземні мови ; Вип. 16. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/faculty/inomov.new/visnyk/visnyk/visnyk_16/articles/romanyuk.pdf.

7. Фоголь А.М. Новації в процесі навчання іноземних мов / А.М. Фоголь // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : Зб. наук. пр. ; Вип. №15(68) / Класичний приватний університет. – Запоріжжя : В-во Запор. клас. приват. ун-ту, 2011. – С.190–195 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2011_15/files/P1511_35.pdf.

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ У СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ В 1990-х РОКАХ

Алмашій Володимир Васильович,

молодший науковий співробітник НДІ політичної регіоналістики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті дається характеристика виховання й освіти національних меншин у Словачькій Республіці в 1990-х роках. Зокрема, згадується про словацьке законодавство в системі освіти, про різні способи освіти у школах СР на території проживання національних меншин відповідно до мови навчання, дається характеристика цих шкіл тощо.

Ключові слова: освіта, національні меншини, виховання, Конституція СР, Міністерство освіти СР, українська мова, підручники, словацька мова.

Особенности национальной системы образования в Словацкой Республике в 1990-х годах. В статье даётся характеристика воспитания и образования национальных меньшинств в Словацкой Республике в 1990-х годах. Упоминается о словацком законодательстве в системе образования, разных способах образования в школах СР на территории проживания национальных меньшинств в соответствии с языком обучения, даётся характеристика этих школ и т. д.

Ключевые слова: образование, национальные меньшинства, воспитание, Конституция СР, Министерство образования СР, украинский язык, учебники, словацкий язык.

The Peculiarities of the National Education System in Slovakia in 1990s. The article provides the characteristic features of national minorities' upbringing and education in Slovakia in 1990s.

Key-words: education, national minorities, upbringing, the Constitution of Slovakia, the Slovak Ministry for Education, Ukrainian language, textbooks, Slovak language.

Конституція Словачької Республіки [1], в якій знайшла втілення і Декларація основних прав і свобод, визначає права національних меншин і етнічних груп...

Зокрема, у параграфах 33 і 34 вказано, що “громадянам, які належать до національних меншин чи етнічних груп, за умов, що випливають із закону, гарантується, окрім права на вивчення державної мови, і право на здобуття освіти рідною мовою” [1, с. 2]. Параграф 42 визначав “право на безкоштовне навчання в початкових і середніх школах і, відповідно до здібностей громадянина і можливостей суспільства, також у вищих навчальних закладах” [1].

Законодавство СР у сфері системи освіти та інші важливі освітні програми включали і прийняті міжнародні домовленості, угоди, декларації, які застосовувалися в системі освіти з урахуванням права людини і свободи кожного громадянина. У документах міжнародних спільнот декларувалася неприпустимість різного роду дискримінації в системі освіти.

Окрім Конституції СР, освіта національних меншин реалізувалася і в змісті (редакції) положень закону про систему національної освіти (№ 29/1984 Зводу законів про систему основних початкових і середніх шкіл в редакції більш пізніх постанов) [2].

Виховання і освіта дітей та школярів, що належали до національних меншин, в СР реалізувалась у школах з мовою навчання національності або словацькою мовою навчання, виходячи з вільно прийнятого рішення батьків чи їх законного представника. Ці школи за участі освітньо-виховної системи СР фінансувалися з державного бюджету. Окрім державних шкіл, на основі законодавства, дозволялося відкрити і приватну школу або школу церковно-парафіяльну. З цього випливало, що громадянин СР, який належить до національної меншини, мав можливість здобувати (починаючи з дошкільної освіти і виховання, через (основну) початкову школу, середню школу, тобто гімназію, професійне училище або технікум, аж до вищого навчального закладу) освіту рідною мовою, тобто мовою національної меншини [3, арк. 1].

Існували різні види освіти у школах СР на території проживання національних меншин відповідно до мови навчання. Наведемо деяку характеристику шкіл, що знаходилися в цих районах СР:

а) школи словацькою мовою навчання, що знаходилися на території проживання змішаного населення, які відвідували школярі з іншою – не словацькою – материнською мовою [3, арк. 1];

б) школи під загальним керівництвом, в яких під однією дирекцією були два відділення, тобто класи зі словацькою мовою викладання і класи з мовою викладання національної меншини [3, арк. 2];

в) школи з мовою навчання національної меншини, в яких усі предмети викладалися рідною мовою національної меншини і предмет “словацька мова і література”, що викладався за методикою викладання іноземних мов (школи з угорською мовою навчання) [3, арк. 2]:

– школи з мовою викладання національної меншини, в яких деякі предмети викладалися материнською мовою на 1-му ступені основних шкіл: музичне виховання (уроки співу), художнє виховання (малювання), елементарне навчання, історія і географія рідної країни;

– на другому ступені основної школи материнською мовою національної меншини викладалася музична освіта (уроки співу і музики), художня освіта (уроки малювання); а двома мовами викладаються предмети: громадянське виховання, естетичне виховання, історія і географія. Інші предмети, крім материнської (рідної) мови національної меншини, викладалися словацькою мовою (школи з українською мовою навчання);

г) школи з вивченням рідної мови національної меншини, в яких рідна мова і література викладалися рідною мовою національної меншини, а всі інші предмети викладалися словацькою мовою (це школи з вивченням української і німецької мов) [3, арк. 2].

Рівноцінність змісту і обсяг знань учнів шкіл з викладанням мовою національної меншини з обсягом знань учнів шкіл з викладанням словацькою мовою було забезпечено основними педагогічними документами (учбові плани, підручники), які, окрім специфічних предметів, по своїй суті були однаковими зі школами, в яких навчання проводилося словацькою мовою. Звідси виходило, що кожна зміна, яка торкалася змісту навчальних основ у школах з викладанням словацькою мовою, переносилася у зміст навчальних основ викладання у школах з мовою навчання національної меншини. Навчальні основи були тотожними, за винятком предметів “материнська мова і література” усіх національних меншин. В усіх типах і ступенях шкіл з мовою навчання національної меншини використовувалися підручники, які були перекладом підручників, затверджених Міністерством освіти і навчання СР, або додаткових навчальних текстів, що входили до списку рекомендованих Міністерством освіти і навчання СР [3, арк. 2].

Що стосувалося специфічних предметів – материнська (рідна) мова і література, елементарне виховання, музичне і художнє виховання (уроки співу і малювання), історія і географія, то учні національних меншин здобували знання із національної і регіональної історії, культури, народної творчості і мовознавства їхньої національної меншини.

Зауважмо, що в Словацькій Республіці застосовувалося і дотримувалося демократичне право батьків на вибір мови навчання у школі чи класі. Водночас обов’язком держави, відповідно з положенням закону, було створення в системі освіти таких умов, які дали б можливість кожному громадянину СР володіти державною мовою – усною і письмовою [3, арк. 2]. Закон Національної Ради СР № 270/1995 “Про державну мову Словацької Республіки” (параграф 2), а також і анульований закон СНР № 428/1990 Кодексу законів “Про адміністративну мову СР” декларували цей обов’язок держави (параграф 4). Цим самим ніяк не було обмежено право на можливість здобуття освіти материнською (рідною) мовою національної меншини [3, арк. 3].

У відділах освіти Міністерства освіти СР в районах змішаним щодо національності населення, окрім усього іншого, займалися проблематикою поліпшення мовної підготовки учнів шкіл з мовами викладання залежно від проживання на цій території національної меншини. У процесі розробки основних цілей, які стосувалися викладання материнської (рідної) мови національної меншини і словацької мови, Міністерство освіти СР виходило з принципу більш детального (скрупульозного, щільного) проведення комунікативного принципу відповідності і згоді з принципами гуманізму, демократії і терпимості. Поступово, на базі комунікативного принципу, з метою поліпшення мовної підготовки учнів як у материнській (рідній), так і словацькій мовах відділами освіти Міністерства освіти СР були затверджені нові навчальні основи:

– для основних і середніх шкіл з угорською мовою навчання з предметів: угорська мова і література та словацька мова і література;

– для основних і середніх шкіл з викладанням українською мовою та з вивченням української мови з предметів: українська мова і література та словацька мова і література [3, арк. 3].

На базі нових навчальних основ поступово видавалися нові підручники. Зокрема, видатки на закупівлю підручників для шкіл з угорською мовою навчання становили у 1996 році 13,4 мільйона словацьких крон, а для шкіл з викладанням на українською мовою – 1,7 мільйонів словацьких крон [3, арк. 3].

Міністерство освіти і науки СР картографувало рівень засвоєння словацької мови учнями шкіл на території проживання національних меншин в СР за допомогою організацій, які перебували у його прямому підпорядкуванні. Результатом цієї роботи став матеріал “Оцінка рівня засвоєння словацької мови у школах, які знаходилися на

території проживання національних меншин”, який був обговорений і затверджений Урядом СР.

Наміром розробки цього матеріалу була об’єктивна оцінка стану, рівня і створення необхідних передумов (і умов) з метою засвоєння словацької мови у школах, які знаходилися на території проживання національних меншин, відповідно до основних педагогічних документів, прийнятих від 1990 року. Основою розробки матеріалу стало порівняння того, що уже було зроблено з даної проблематики від 1990 року в умовах багатокультурного середовища і в чому необхідно було працювати далі. Було виявлено, наприклад, що проблемою угорської національної меншини, яка проживає в Словаччині, являлося те, що вона сприймала словацьку мову, як іноземну, оскільки ці дві мови є діаметрально різними [3, арк. 3].

Фактом залишалось й те, що за результатами інспекцій у школах з навчанням угорською мовою, учні цих шкіл не володіли в достатньою мірою словацькою мовою, відповідно з навчальних основ (докладніше про проблеми з вивченням і подальшим застосуванням словацької мови представниками угорської національної меншини див. [3, арк. 4; 4, арк. 1]). Водночас згадані проблеми не були виявлені у випускників шкіл з українською мовою навчання, або випускників шкіл з вивченням української мови [3, арк. 4].

Етнонаціональна політика, що ставала все більш дискримінаційною, націоналістичною, в сукупності з політичними скандалами згубно впливали на внутрішньополітичну ситуацію в країні, створюючи негативний імідж Словаччині на міжнародній арені. Через важкий стан словацької економіки знижувалися видатки з державного бюджету в усіх сферах і, зокрема, видатки на задоволення потреб національних меншин. Фінансування національних культур було докорінно змінено [5, арк. 1]. Наприклад, якщо у 1994 році з державного бюджету було виділено 140 млн. крон на фінансову підтримку національних культур, то у 1995 році – лише 58 млн. крон [6, с. 66]. Фінансування діяльності національних культурних організацій було зменшено з 24,15 млн. крон до 12,86 млн. крон [6, с. 68]. Зокрема, як зазначив П. Богдан, в останні роки (середина 1990-х) обсяги державного фінансування СРУСР значно знизилися. Причому перерахування коштів здійснювалося із значним запізненням. Наприклад, велику їх частку за 1996 р. СРУСР одержав лише у грудні [7, арк. 1]. Так, у 1999 році на потреби національних меншин Уряд Словаччини заклав у бюджет лише 50 млн. словацьких крон (у 1998 році на цю мету було виділено 200 млн. словацьких крон). Союз русинів-українців СР отримав з цієї суми лише 2,1 млн. словацьких крон. Такий стан фінансування міг призвести в подальшому до занепаду культурних інституцій українців Словаччини. Особливо тривожне становище було у шкільництві та видавничій сфері [8, арк. 147] (див. також [5, арк. 1]).

Однак відзначимо, що з кожним роком зменшувалася кількість шкіл, де вивчалася українська мова. Якщо у 1992/93 навчальному році їх було 49, то у 1998/99 навчальному році – уже лише 31 з 1196 учнями. Починаючи з 1990 року поступово зникли українські класи в таких середніх фахових школах: Торгівельній та Готельній академіях і Педагогічній школі у Пряшеві; Торгівельній академії і Промисловій школі в Бардієві; Сільськогосподарській школі в Меджилабірцях; у Промисловій школі машинобудівній та Фаховому училищі машинобудівному у Снині; в Гімназії у Снині та інде. Із середніх шкіл цього регіону українська мова вивчалася лише в Медичній школі в Гуменному, (деташованих) класах Торговельної академії у Свиднику та в Гімназіях у Пряшеві, Меджилабірцях і Свиднику (1990-і рр.) [9, арк. 156].

До 1999 року не було втілено в життя рішення Ради Уряду СР від 1992 року, яке передбачало створення експертної комісії при Міністерстві освіти СР, яка би проаналізувала тогочасний стан українського шкільництва у Словаччині і запропонувала вирішення цих проблем [8, арк. 148]. Щороку скорочувалося майже

удвічі фінансування друкованої продукції мовами нацменшин з боку держави. Кошти, що виділялися, отримували в основному Slovenska Republika, Hlas ludu (щоденні провладні газети), які започаткували випуск спеціальних додатків мовами меншин, видавництва Kubko-Goral, Matica Slovenska [6, с. 70]. Подібний стан негативно впливав на життєздатність інших друкованих видань національних меншин. З боку політиків угорської меншини почали лунаати заклики до бойкотування провладних газет. Подібне фінансування почало загрожувати існуванню періодичних видань української й угорської меншин.

Проте, для пояснення ситуації, що склалася в середніх школах, слід врахувати деякі аспекти. Зокрема, соціально-економічна ситуація змушувала батьків вибирати школи близько, розташовані до місця їхнього проживання, щоб не витратити зайві кошти на транспорт і гуртожиток. У середині 1990-х рр. в регіоні, де проживали українці Словаччини, виникли деякі нові середні школи, котрі могли задовольнити якраз такі вимоги батьків. Свою роль відіграла й зміна директорів у школах з українськими класами після 1989 року, посади яких зайняли переважно словаки. Збільшилися і їх повноваження, на основі яких вони самі могли регулювати число студентів, прийнятих в українські класи. Але були й такі випадки, коли наперекір можливості набрати достатню кількість учнів, було прийнято лише стільки, щоб створити групу, яка б вивчала українську мову, а не клас. Шкільні органи і декотрі школи не дотримувалися розпорядження МО СР про те, що учні мають право продовжувати навчання рідною мовою як при переході з першого ступеня ОШ у другий (якщо переходять в іншу школу), так і при переході в середню школу. Цей принцип уже не дотримувався майже в жодній гімназії, де вивчалася українська мова [9, арк. 157].

Для порівняння відмітимо, наприклад, що в школах з німецькою мовою навчання, або з вивченням німецької мови, не було проблем з вивченням словацької мови, однак виникали проблеми з недостатнім рівнем знань учнями німецької мови. На відміну від інших мов національних меншин, які проживають у СР, до вивчення німецької мови виявляли інтерес і словаки. З педагогічної точки зору тут виникала проблема у способі викладання німецької мови: викладати її на основі методики іноземної мови чи як материнську (рідну) мову німецької національної меншини? [3, арк. 5] (див. також [10, арк. 1]). Для поліпшення вивчення німецької мови були відкриті класи з німецькою мовою навчання і класи з вивченням німецької мови для німецької національної меншини в п'яти регіонах Словаччини, починаючи з першого класу основної школи – в 1993/94 навчальному році в Нітрянській Правні, Кежмарку, Гейніці, Медзеві і в 1994/95 навчальному році у Братиславі. У цих школах реалізувалося альтернативне викладання предметів, коли самі батьки вимагали викладання німецькою мовою лише деяких предметів [3, арк. 4; 10, арк. 1].

Тож іще однією ініціативою влади, яка стосувалася, зокрема, й українців, й угорців Словаччини, було запровадження змін у роботу шкіл національних меншин СР. Це нововведення викликало невдоволення угорців Словаччини ще й з тієї причини, що його підтримувала владна СНП, під впливом якої перебувало Міністерство освіти. Зміст двомовного навчання (альтернативного) в школах з українською (та угорською) мовами навчання полягав у переході до викладання частини предметів словацькою мовою. Подібна ініціатива пояснювалася тим, що рівень знання словацької мови у випускників шкіл був недостатнім. Мета закону, на думку організаторів, була цілком благородна і виправдана – поліпшити ситуацію у цій сфері. З боку опонентів звучали застереження, які трактували альтернативне навчання заходами, спрямованими на асиміляцію [11, с. 34].

Однак, виходячи із Спільного договору Ради Європи “Про охорону національних меншин”, який ратифікувала СР, Міністерством освіти і навчання СР була затверджена

концепція альтернативного навчання у школах, які знаходилися на території проживання національних меншин.

Наприкінці 1995 н. р. Міністерством освіти було започатковано впровадження альтернативної системи навчання. При цьому директори угорських шкіл звільнялися із займаних посад. У зв'язку з цим, у 1995/96 навчальному році Міністерство освіти СР розпочало процес реалізації альтернативного навчання у 29 дитячих садочках, в одній основній школі й у трьох середніх професійно-технічних школах, як підкреслювалося Міністерством, – лише на основі добровільного рішення батьків. Упродовж навчального року кількість шкіл, задіяних до реалізації альтернативного навчання, зменшилася, на кінець навчального року альтернативне навчання проводилося лише у 26 дитячих садочках. Станом на 1997 р. двомовна форма навчання була впроваджена лише в одній початковій, трьох середніх школах і 28 дошкільних закладах. Відмітимо, що ця система не знайшла підтримку педагогів угорських національних шкіл, батьків і учнів шкіл з угорською мовою навчання [12, с. 15–17]. Водночас, у процесі введення альтернативного способу навчання зберігалася компактність шкіл з угорською мовою навчання, причому значення материнської (рідної) мови залишалося недоторканим [3, арк. 5].

На початку 1997 року Міністерством освіти СР було відмінено видання двомовних атестатів у школах національних меншин. Своїм рішенням влада посилалася на закон про державну мову від 1995 року. Двомовні атестати видавалися в Словаччині з 1921 року. Близько половини одномовних атестатів було повернено батьками учнів, спостерігалися протести словацьких угорців. Було досягнуто в результаті переговорів компромісне рішення. Видання атестатів угорською мовою було відновлено, однак такі посвідчення не визнавалися за офіційні документи [13, с. 27–32].

Відмітимо, що громадська думка населення Словаччини і політика влади до угорськомовної меншини збігалися. Позиція угорців і словаків, наприклад, у 1995 році на проблему взаємин між більшістю і національною меншістю була діаметрально протилежною. Більшість словацького населення була впевнена, що угорці Словаччини мають сприятливі умови для свого розвитку. Угорці Словаччини розцінювали етнонаціональну політику влади як дискримінаційну [14, с. 67–71; 15, с. 240–252].

Відмінності в оцінці політичними партіями ситуації стосовно угорської меншини були суттєві: угорські партії критикували владу, словацькі опозиційні партії вважали, що загалом умови для розвитку меншини позитивні, а СНП і РЗДС констатували, що рівень забезпечення прав національних меншин є надстандартним [15, с. 18]. З 1993 по 1997 р. відмінності у поглядах угорців і словаків на проблему дотримання прав угорської меншини ставали все більшими з кожним роком [14; 15, с. 247]. У 1998 році 80% угорців Словаччини стверджували, що за роки незалежності умови для розвитку меншини стали гіршими, тимчасом як з боку словаків таку думку поділяло лише 11%, про що свідчить конфліктна напруга у двосторонніх відносинах і високий рівень поляризації [14; 15, с. 252].

Своєю постановою від 9 квітня 1991 року Уряд Словаччини визнав циганське (ромське) населення національною меншиною. Були визначені принципи до ромів, які в подальшому були включені до умов системи освіти (окладніше про це див. [3, арк. 6]).

З часу визнання русинів Словаччини на державному рівні за окрему національність постало питання права і можливості здобувати освіту представниками цієї національної меншини на рідною мовою, тобто проблема русинського шкільництва [9, арк. 158–160]. Зокрема, почалися намагання Русинської оброди за допомогою МО СР ввести у школах навчання предмету “русинський язик і культура”. З погляду та на думку СРУСР, цей проект проходив без консультацій і переговорів зі всіма зацікавленими, не беручи до уваги науково-педагогічні факти і потреби, за порушенням

таких норм, як, наприклад, “Засади видавання учебніц” чи “Засади зрядьованія шквол на народностне зміешаном уземі”.

Позиція СРУСР щодо “кодифікації”, чи “стандартизації” русинської мови, яку РО здійснила 27.01.1995 р., була декларована в Проголошенні Президії Ради СРУСР. На його думку, “кодифікація” здійснювалася також з метою відокремлення української меншини від українського народу. Цьому відповідала і створена русинська мова, яка керувалася гаслом: “Краще словакізми, ніж будь-які українізми” [18, арк. 14] (див. також [9, арк. 159]).

Міністерство освіти і навчання СР затвердило також Концепцію навчання дітей – громадян СР – русинської національності, яка базувалася на праві здобування освіти рідною материнською мовою національних меншин, яке було закріплено в Конституції СР, параграф 34, абзац 2, літера а), закону № 29/1984 Кодексу “Про систему основних і середніх шкіл” (закон про школи) в змісті (редакції) більш пізніх постанов, змін і доповнень (повний текст – № 350/1994 Кодексу законів), параграф 3.1 Спільного договору Ради Європи “Про охорону національних меншин”, який був ратифікований Національною Радою СР. Концепція набувала основних принципів альтернативного навчання і вимог громадян СР русинської національності на отримання освіти материнською мовою. Її метою було створити в системі освіти СР для дітей, батьки яких русинської національності, такі умови, за яких вони (тобто діти) могли б здобувати рівноцінну освіту з іншими учнями і зберегти при цьому свою національну приналежність і розвивати б далі свою материнську (рідну) мову [3, арк. 7].

Загалом у Словацькій Республіці в 1990-х роках існувала розгалужена мережа шкіл для національних меншин. В основному це стосувалося угорської та української національних меншин та і низки інших (чехи, німці, русини), які з початку 90-х рр. ХХ ст. були визнані на державному рівні, а їхні представники входили до складу Ради Уряду СР з питань національностей.

Однак проблематика національного шкільництва (в т. ч. й українського) вимагала окремої уваги. Кризові явища торкалися переважно українського шкільництва, які, на думку української громади, полягали в тому, що українська шкільна база після 1948 року не утрималася. Вона значною мірою звузилася, у національному та ідейному плані стала слабкішою. Державні шкільні власті вважали проблему українського шкільництва периферійною, другорядною, яку пересували на рівень батьківської компетенції (можливість обирання мови викладання). Право обирання мови декларувалося як демократичне, але методи, якими воно проводилось, були недемократичними (пропаганда, агітація, залякування тощо). Українське шкільництво постійно перебувало в оборонній та конкуруючій позиції, і його проблематика, фактично, звузилася лише до питання мови [16, с. 10].

Негативну реакцію з боку національностей (особливо угорської), викликало рішення про ліквідацію двомовних атестатів у школах. Відбувалося зменшення державного фінансування національних культур, спостерігалось укрупнення шкіл, зменшувалася кількість шкіл, де вивчалася українська мова або мова іншої національної меншини. Для вирішення питань шкільництва при Раді СРУСР працювала фахова комісія, заслугою якої було прискорення підготовки нових учбових основ і видання нових підручників для шкіл з українською мовою навчання чи вивченням української мови.

Негативні наслідки мала свавільна інтерпретація права батьків обирати мову навчання для своїх дітей, яка найбільш виявлялася в українському шкільництві. Не менше біди принесла пропонована в українському шкільництві теза, що у школі вирішальною є не форма, тобто викладання мова, а її зміст (соціалістичний). Ця теза безпосередньо руйнувала підвалини українського шкільництва. На практиці виглядало так, що на підставі заяви декількох батьків, які вимагали зміну викладання мови, шкільні органи встановлювали словацьку мову як викладання для всієї школи [16,

с. 10]. Шкільний плебісцит, який пропонувався українському населенню, на думку української сторони, був спрямований на обрання словацької школи. Були й інші проблеми, як, наприклад, зрівняння в правах у навчанні обох мов – української і словацької, створення однакових умов праці для вчителів українських і словацьких шкіл тощо. Невдоволення угорців Словаччини викликали також зміни у роботі шкіл національних меншин СР, які полягали у введенні двомовного (альтернативного) навчання у школах з угорською (та українською) мовами навчання (тобто викладання частини предметів словацькою мовою).

Таким чином, рівень вивчення словацької мови у школах з українською мовою навчання та в школах з вивченням української мови був добрим (на відміну від угорськомовних шкіл, де цей рівень був низьким). У цих школах словацька мова не вважалася іноземною, а сприймалася як мова, що відкриває учням шлях у майбутнє. Учні у класах з українською мовою навчання здобували загальну освіту, рівноцінну загальній освіті у школах зі словацькою мовою навчання. Рівень знань і навиків учнів класів з українською мовою навчання і класів з вивченням української мови був тотожний з рівнем знань учнів класів зі словацькою мовою навчання. Враховуючи той факт, що навчання двома, а подекуди й трьома слов'янськими мовами давало позитивний результат, засвоєння знань полегшувало вивчення навчального матеріалу іншою мовою. Наслідком цього була відрадна успішність учнів на вступних іспитах до середніх шкіл СР [3, арк. 4].

Отже, шкільне питання в 90-х рр. минулого століття було кардинальною проблемою не лише українського національно-культурного життя, а й інших національних меншин. Розв'язання цієї проблеми вимагало докладного аналізу всіх причин тогочасного стану шкільної справи і встановлення альтернативних варіантів її подальшого розвитку з урахуванням суспільних змін, викликаних ринковою економікою.

Додаток № 1 [17, арк. 1–2]

ДИТЯЧІ САДКИ	1993	1994	1995	1996
державні в СР	3 481	3 333	3 309	3 311
мова виховання словацька	3 026	2 882	2 873	2 890
мова виховання угорська	290	297	289	286
мова виховання словацька і угорська	115	106	103	103
мова виховання українська	47	46	42	30
мова виховання словацька і українська	2	1	1	1
мова виховання німецька	1	1	1	1
приватні в СР	1	10	11	16
мова виховання словацька	1	10	11	16
церковні в СР	0	0	2	5
мова виховання словацька			1	4
мова виховання угорська			1	1
ОСНОВНІ ШКОЛИ	1993	1994	1995	1996
державні в СР	2 401	2 394	2 394	2 401
мова навчання словацька	2 082	2 082	2 084	2 093
мова навчання угорська	269	268	267	264
мова навчання словацька і угорська	31	31	31	31
мова навчання українська	13	11	10	10
мова навчання словацька і українська	2	2	2	2
з вивченням української мови	27		22	26
мова навчання німецька	4	5	5	5
приватні в СР	1	1	4	5
мова навчання словацька	1	1	3	4
мова навчання болгарська			1	1
церковні в СР	86	86	87	87
мова виховання словацька			78	78
мова виховання угорська			9	9

СЕРЕДНІ ШКОЛИ	1993	1994	1995	1996
державні в СР	149	150	150	151
мова навчання словацька	128	129	130	131
мова навчання угорська	11	11	11	11
мова навчання словацька і угорська	8	8	8	8
мова навчання українська	1			
мова навчання словацька і українська	1	1	1	1
приватні в СР	7	10	13	14
мова навчання словацька	6	9	11	12
мова навчання угорська	1	1	1	1
мова навчання болгарська			1	1
церковні в СР	19	23	27	31
мова виховання словацька	18	22	25	29
мова виховання угорська	1	1	2	2

Література

1. Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb. v znení ústavného zákona č. 244/1998 Z. z. a ústavného zákona č. 9/1999 Z. z.). Práva národnostných menšín a etnických skupín. (Čl. 33, čl. 34) – štvrtý oddiel. (s. 2) // Mimoriadna príloha denníka Národná obroda. – S. I–VII // Národná Obroda. – 2001. – 21 marca. – 8 s.
2. Zákon č. 29/1984 Zb. o sústave základných a stredných škôl v znení neskorších predpisov // Zbierka zákonov Československej socialistickej republiky. – S. 110–124.
3. Воспитание и образование национальных меньшинств в Словацкой Республике // Державний комітет України у справах національностей та релігій. Відділ європейської інтеграції та міжнародного співробітництва / Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: Двостороння українсько-словацька комісія (матеріали). Том I. – Арк. 1–10.
4. Проблемы венгерского национального меньшинства, проживающего в Словакии, связанные с изучением словацкого языка // Державний комітет України у справах національностей та релігій. Відділ європейської інтеграції та міжнародного співробітництва / Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: Двостороння українсько-словацька комісія (матеріали). Том I. – Арк. 1.
5. Фінансування культур національних меншин в СР // Державний комітет України у справах національностей та релігій. Відділ європейської інтеграції та міжнародного співробітництва / Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: Двостороння українсько-словацька комісія (матеріали). Том I. – Арк. 1.
6. Bugar B. Žijem v takej krajine... O Maďaroch, Slovakoch, premarnených príležitostiach a vzhorajucich sa možnostiach. – Bratislava: Kalligram, 2004. – 192 s.
7. Довідкові застереження для членів Української делегації // Державний комітет України у справах національностей та релігій. Відділ європейської інтеграції та міжнародного співробітництва / Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: “III. 14. Словацька Республіка. Європейський конгрес українців”. – Арк. 1–2.
8. Посольство України в Словацькій Республіці. Про забезпечення культурно-освітніх потреб русинів-українців у Словаччині (довідка). Червень 1999 року. // МЗС України. Управління державного архіву МЗС України / Матеріали основного фонду. – Фонд 1. – Опис 5. – Спр. 10114: Питання національних меншин (загальне). – Том 2. – 1999. – Арк. 146–150.
9. Звіт про діяльність Союзу русинів-українців СР за період 1995–1998 років // МЗС України. Управління державного архіву МЗС України / Матеріали основного фонду. – Фонд 1. – Опис 5. – Спр. 10113: Питання національних меншин (загальне). – Том I. – 1999. – Арк. 146–170.
10. Школа з німецькою мовою навчання в СР. Довідка // Державний комітет України у справах національностей та релігій. Відділ європейської інтеграції та міжнародного співробітництва / Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: Двостороння українсько-словацька комісія (матеріали). – Том I. – Арк. 1.
11. Mesežnikov G., Gyarfačova O. (eds.). Vlada stran na Slovensku: skusenosti a perspektivy. – Bratislava: IVO, 2004. – 156 s.
12. National minorities in the Slovak Republic. Report of the Ministry of Foreign Affairs of the Slovak Republic. – Bratislava, 2001. – 37 s.
13. Slovensko na ceste do neznáma / Gal F., Gonda P., Kollar M., Mesežnikov G., Timracky M., Žajac P. – Bratislava: IVO, 2003. – 148 s.
14. Юрійчук Ю. Роль національних меншин у політичному розвитку нових держав Центрально-Східної Європи (на прикладі Словаччини) // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи: Матеріали наукового симпозиуму 16–17 червня 1999 року. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 67–71.

15. Aktuálne problémy Slovenska na prelome rokov 1990–1998 (Správy zo sociologického výskumu). – Bratislava: Centrum pre sociálnu a marketingovú analýzu, 1999. – 542 s.

16. До сучасних проблем нашого культурно-національного життя // Наукове товариство Союзу русинів і українців ЧСФР [авторський колектив: Ю. Бача, І. Ванат, Ф. Ковач, А. Чума, М. Штець] / Союз русинів-українців ЧСФР. Додаток до газети “Нове життя”, ч. 24/1992 р. – С. 1–12.

17. Система освіти в Словачкій Республіці в 1990-х роках. Додаток 1 // Державний комітет України у справах національностей та релігій. Відділ європейської інтеграції та міжнародного співробітництва / Поточний (внутрішній) архів Відділу європейської інтеграції та міжнародного співробітництва. Папка: Двостороння українсько-словацька комісія (матеріали). Том I. – Арк. 1–2.

18. III з'їзд Союзу русинів-українців Словачької Республіки. Питання шкільництва // Поточний (внутрішній) архів Союзу русинів-українців Словачької Республіки, м. Пряшів / Папка: “Рада Союзу русинів-українців Словачької Республіки. III-й з'їзд СРУ СР. 27 лютого 1999 р. Пряшів”. – Арк. 11–15.

ВНЕСОК ВИКЛАДАЧІВ ГІМНАЗІЙ ЗАКАРПАТТЯ У СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КРАЮ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

Сіка Валерія Василівна,

доктор філософії, викладач кафедри класичних та сучасних літературних мов КаУ,
м. Ужгород

У статті розглянуто діяльність деяких викладачів гімназій Закарпаття у першій половині ХХ століття. Проаналізована роль педагогів у соціально-культурному розвитку краю. Автор звертає увагу на роботу педагогів у різних товариствах, організаціях. Розглянуто видавничу та наукову роботу освітніх діячів.

Ключові слова: викладач, гімназія, Закарпаття, педагогічна діяльність, виховна робота.

Вклад преподавателей гимназий Закарпаття в социально-культурное развитие края (первая половина ХХ века). В статье рассматривается деятельность некоторых преподавателей гимназий Закарпаття в первой половине ХХ века. Проанализирована роль педагогов в социально-культурном развитии региона. Автор обращает внимание на работу педагогов в разных обществах, организациях. Рассмотрена издательская и научная работа преподавателей.

Ключевые слова: преподаватель, гимназия, Закарпатье, педагогическая деятельность, воспитательная работа.

The Contribution of Transcarpathian Gymnasiums' Teachers in the Socio-Cultural Development of the Region in the 1st half of the XX century. This article examines the work of some teachers of gymnasium of Transcarpathia in the first half of the twentieth century. Role of educators were analyzed in in social and cultural development of the region. The author drew attention to the work of teachers in different societies, organizations. There are considered publishing and scientific work of teachers.

Key-words: teacher, gymnasium, Transcarpathia, educational activities, educational work.

Згідно концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти сучасне виховання в Україні має забезпечувати прилучення молоді до світової культури і загальнолюдських цінностей. За своїми формами та методами воно спирається на народні традиції, кращі надбання національної та світової педагогіки. Головна мета

національного виховання – набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу [7]. Отже, у сучасному процесі реформування освіти вагомим є пріоритет збереження досвіду та педагогічної спадщини вітчизняних вчителів та вихователів, з метою використання кращих надбань минулого на сучасному ґрунті.

Попри стрімкий розвиток та постійне збільшення кількості педагогічних студій, існує досить відчутна прогалина у дослідженні спадщини вітчизняних педагогів. Ця проблема актуальна для всіх регіонів України, і Закарпаття теж не є винятком.

Впевнено можна сказати, що перша половина ХХ століття для Закарпаття відзначилася активізацією культурно-освітнього та духовного життя, зростанням прошарку інтелігенції, яка була представлена в основному духовенством та педагогами, які дбали про розквіт освіти та науки на теренах краю. Саме діячі гімназійної освіти розвивали й відроджували зруйновану іноземним пануванням народну освіту й пробуджували приспану самосвідомість більшої частини населення краю. Зі стін гімназій вийшли культурні діячі, всебічно розвинені особистості, що підняли вітчизняну науку, збагатили духовно-культурні надбання нашого народу. Неоціненний внесок у розвиток освіти, школи і педагогічної науки, внесла ціла когорта передової інтелігенції Закарпаття, до яких належало чимало викладачів гімназійних закладів. Серед відомих освітян того часу були: Андрій Алиськевич, Августин Штефан, Василь Сулинчак, Володимир Бірчак, Василь Пачовський, Еміліан Бокшай, Йосип Бокшай, Іван Панькевич, Михайло Григашій, Петро Сова, Семен Ортутай та багато інших.

Про діяльність окремих визначних постатей педагогічної думки Закарпаття можемо дізнатися із праці «Енциклопедія Підкарпатської Русі», автором якої є І. Поп [9]. У даному виданні стисло, в енциклопедичній формі, подається інформація про діяльність більшості відомих особистостей краю. Про окремих викладачів написано статті, так, приміром, просвітницька діяльність Івана Панькевича стала об'єктом дослідження В.І. Старости та Г.М. Шикітки [11], а А.Й. Ковач проаналізував діяльність Василя Пачовського в контексті розвитку історичної освіти краю [6].

Метою даної статті є короткий огляд діяльності окремих викладачів гімназійних закладів Закарпаття першої половини ХХ століття задля з'ясування їх ролі у соціально-культурному розвитку краю. Отже, розглянемо діяльність деяких відомих педагогів Закарпаття.

Серед великої кількості визначних постатей особливу увагу заслуговує Еміліан Бокшай (1889–1976) – священик, педагог, журналіст, політичний діяч. Педагогічну діяльність здійснював у стінах Ужгородської гімназії, де працював на посаді професора, викладаючи Закон Божий. Був директором бібліотеки для бідних учнів, покровителем братства Кирила та Мефодія. Слід зауважити, що Е. Бокшай викладав доручені йому предмети (релігію та мораль) за власними підручниками, написаними з основ віросповідання та історії церкви, а саме «Біблійна історія Старого Завіту», «Біблійна історія Нового Завіту», «Історія Католицької Церкви», «Катехизм для середніх шкіл», «Церковне богослужіння – літургіка», «Християнсько-католицька етика», «Апологетика». Стиль його підручників не був вишуканий, проте надзвичайно ясний і легко зрозумілий. Виклад думок був стислий, однак завжди цікавий, підтверджений переконливими аргументами, взятими зі Святого Письма та творів св. отців церкви. Саме тому, як зазначає у своїх спогадах про гімназійні роки професор Атанасій Пекар, лекції Е. Бокшая кріпили віру гімназистів, виробляли з них свідомих християн, які прагнули віддано служити своїй церкві та своєму народу [8, с. 229]. Всі підручники Е. Бокшая були вміло ілюстровані його молодшим братом Йосифом Бокшаєм, який в ті часи теж працював професором Ужгородської реальної гімназії. Духовно-моральному вихованню свідомих гімназистів сприяло і обов'язкове зібрання всього студентства на проповіді о.Еміліана, які проголошувалися кожної неділі та у

святкові дні. На цих проповідях досвідчений духовний наставник молоді розбирав різні проблеми студентського життя у світлі євангельського вчення [8, с. 229].

До численних заслуг професора Е. Бокшая відносимо і зроблений ним переклад на руську мову книги доктора Тихомира Товта «Чиста молодь», якою учні гімназії послуговувалися при підготовці до занять з моралі [1, с.17]. Е. Бокшай відзначився тим, що був активним борцем за права русинів, та великим патріотом свого краю. Про це свідчить таке його твердження: «Жителі Підкарпатської Русі мають гордитися тим, що вони є русинами і твердо пам'ятати, що, дякуючи історичним, правовим і культурним умовам вони сформувались у своєрідну національну спільноту – русинський народ» [1, с. 36].

Надзвичайно вагомий внесок до соціально-культурного розвитку краю здійснив інший відомий представник української педагогіки, науковий та громадський діяч, германіст – Андрій Алиськевич (1870–1949). Вже в молоді роки А. Алиськевич здійснював активну наукову та публіцистичну діяльність спочатку на Галичині, а після падіння ЗУНР емігрував до Чехословаччини, де оселився на Підкарпатській Русі. За пропозицією А. Волошина указом реферату освіти Підкарпатської Русі від 9 грудня 1919 року №1542 (ПА) був призначений на посаду директора гімназії у Берегові [12, с. 3]. Під керівництвом А. Алиськевича руське відділення Берегівської гімназії стало важливим центром розповсюдження українофільських ідей серед молоді Підкарпатської Русі. Про це свідчить, зокрема, і факт проведення 18 березня великого гімназійного свята на честь «нашого найбільшого поета Тараса Шевченка» [4, с. 5]. А. Алиськевич активно підтримував діяльність пластунів на Закарпатті від самого зародження пластового руху. За довгі роки своєї професійної діяльності він був членом Головної Управи Скаутів Підкарпатської Русі, як заступник Головного Начальника, а рівночасно був головою Краєвої Пластової Старшини. А. Алиськевич активно цікавився пластовим рухом, відвідував скаутські табори, піклувався про піднесення пластової преси [9, с. 76]. За довгі роки своєї педагогічної діяльності А. Алиськевич відпустив у велике життя десятки тисяч випускників, які згодом стали професорами, інженерами, лікарями, юристами та священиками. Є дані, що понад тисячі його учнів одержали звання професора з різних наук [3, с. 194]. Як германіст А. Алиськевич у співавторстві з Р. Гамчикевичем написав кілька підручників із німецької мови: «Вправи німецькі для IV класи середних шкіл» (Львів, 1913), «Німецька презентація для IV класи середних шкіл» (Львів, 1913), «Німецькі вправи для другого класу шкіл середних» (Львів, 1914), «Німецькі вправи для першого класу шкіл середних» (Львів, 1915), «Німецькі вправи для III класи середних шкіл, частина 1» (Перемишль, 1917), «Словарець до вправ німецьких для III класи середних шкіл» (Перемишль, 1918) [3, с. 195]. Під час своєї професійної діяльності на Підкарпатській Русі А. Алиськевич працював у різних культурних та педагогічних товариствах. Починаючи з 1925 року став членом головного відділення й касиром педагогічного товариства. Окрім цього, у 1920–30-х роках співпрацював із педагогічною та дитячою періодикою. Свої статті на просвітницькі теми він публікував у дитячому журналі «Пчілка», у журналах «Наша школа», «Учитель» [9, с. 76].

Викладачем руської мови та природознавства в Берегівській гімназії працював Василь Пачовський (1878–1942) – письменник, поет, публіцист, педагог, культурний діяч. Активний громадський діяч В. Пачовський брав активну участь у діяльності товариства «Просвіта», а також був співорганізатором товариства любителів рідного краю «Пласт» у м. Берегові [9, с. 297]. Він є автором праці «Історія Підкарпатської Русі», у якій відображено його бачення минулого краю від найдавніших часів до 1919 року. Минуле Підкарпатської Русі В. Пачовський розглядав у контексті історії української нації, яку представив у неперервному лінійно-процесуальному розвитку [6, с. 253]. В. Пачовський був активним пропагандистом українофільських ідей. В Ужгороді він працював редактором газети «Народ». Серед його праць є такі, які

особливо важливі для Закарпаття, а саме «Срібна земля: Тисячоліття Карпатської України: Нарис історії з мапою», «Історія Закарпаття».

Видатним педагогом, лінгвістом, фольклористом, літературознавцем, культурним діячем і організатором шкільної справи на Підкарпатській Русі був Іван Панькевич (1887–1958), який багато зробив у напрямку творення і розбудови громадських організацій культурно-освітнього спектру. Виступив одним із засновників провідного в краї культурно-національного товариства «Просвіта», яке акумулювало в своїх лавах і залучило до просвітньої роботи сотні відомих в краї та за його межами представників творчої інтелігенції. І. Панькевич став одним із найактивніших захисників чистоти української літературної мови. Як організатор педагогічної справи І. Панькевич приклав чимало зусиль до професійного єднання учительського загалу Закарпаття. Перебуваючи на державній службі у шкільному рефераті крайового управління здійснив спробу виробити уніфіковані стандарти кодифікації лінгвістичного матеріалу з метою впровадження єдиної літературної мови для навчальних закладів. Активно підтримував тенденцію до подолання безграмотності серед місцевого населення, зокрема, молоді. Крім того, підтримував ідею регулярного проведення курсів перепідготовки та підвищення професійної кваліфікації педагогів. Будучи одним із ініціаторів створення фахових громадських організацій вчителів, займався підготовкою та проведенням чисельних зібрань, з'їздів, конгресів, інших професійних форумів вчителів краю. І. Панькевич відомий також як науковець, професійний мовознавець і літературознавець, етнограф, етнолог, фольклорист, бібліограф. В умовах поліетнічності регіону І. Панькевич проявив себе як здібний етнопедагог [110, с. 317–319]. Особливу увагу приділяв краєзнавству, народознавству, етнології, вивченню фольклору, вважаючи їх невичерпним джерелом у процесі виховання підростаючого покоління. Багатогранна і плідна діяльність цієї яскравої особистості на благо освітньо-культурного розвитку Закарпаття залишила помітний слід і сприяла національному самоутвердженню місцевого населення.

Професор Ужгородської реальної гімназії, дійсний член Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові, редактор краєзнавчого журналу «Віночок для підкарпатських діточок» та журналу «Учитель», доктор І. Панькевич став ініціатором заснування першого професійного театру на Закарпатті – «Руського театру «Просвіта» в м. Ужгороді [2, с. 62].

Як бачимо, діяльність педагогів закарпатських гімназій була активною і всесторонньою. Більшість викладачів були членами наукових товариств, різних громадських організацій. Багато хто з них сприяв розвитку театрального мистецтва. Майже всі викладачі були авторами підручників, які використовувалися у навчальному процесі тогочасних гімназій.

Аналізуючи архівні матеріали звертаємо увагу на велику громадську активність випускників гімназій та їх вплив на активізацію громадського життя в краї. Це стало результатом значної позакласної роботи, яка проводилася з гімназистами. Гімназисти активно залучалися до добродійної діяльності. Так, наприклад, звіт директора Ужгородської гімназії за 1927–28 навчальний рік фіксує той факт, що під керівництвом професора Ужгородської гімназії О. Іванчова і при підтримці директора А. Алиськевича була проведена значна акція по увіковіченню пам'яті Михайла Лучкая. Комітет, створений на базі VIII-А класу, організував збір коштів серед шкільної молоді краю, на які за кресленням Йосипа Бокшая було виготовлено пам'ятну мармурову дошку [5, с.8].

Ціла когорта педагогів стала активними учасниками пластового руху. Сприяючи цим покращенню та збереженню фізичного здоров'я учнівської молоді. В розвитку скаутського руху великі заслуги мали директор Ужгородської гімназії А. Алиськевич, гімназійні професори Л. Бачинський, А. Дідик та інші вчителі. Пластові організації залучали учнів до хорового та театрального мистецтва, туризму, іноді навіть на далекі

відстані. Так, приміром, влітку 1930 року пластуни Ужгородської гімназії під керівництвом професора В. Бірчака здійснили подорож до Варни та Константинополя [10, с. 27], що яскраво свідчить про те, що позакласна робота викладачів майже не обмежувалася рамками своїх навчальних закладів.

Ще один професор Ужгородської реальної гімназії Володимир Бірчак (1881–1952) був, дійсним членом наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, приятелем І. Франка, співпрацівником історика Михайла Грушевського, лідером товариства «Просвіта», редактором його «Наукових записок». Роботу викладача Ужгородської гімназії поєднував з працею інспектора шкільного відділу Земської управи. В. Бірчак вважається одним з найбільш активних діячів українофільства на Підкарпатській Україні. Разом з А. Алиськевичем, В. Пачовським та іншими вступив співорганізатором «Пласту» в Ужгороді. Велику роль відіграв у розвитку українського театру на Підкарпатській Русі. Разом з І.Панькевичем працював редактором щотижневика «Народ» та «Українське слово», в яких публікував матеріали щодо проблемних питань освіти, педагогічних колективів. В. Бірчак став одним із фундаторів Педагогічного товариства та Товариства українських письменників і журналістів на Підкарпатській Русі. В. Бірчак – прихильник української національної школи. Ідея формування національного шкільництва на Підкарпатській Русі в новоствореній Чехословаччині спочатку підтримувалася урядом, але згодом а освіті почалася активна чехізація. У 1924 році В.Бірчак влаштувався викладачем до Мукачівської гімназії, а з наступного навчального року почав працювати викладачем української мови та літератури в Ужгородській реальній гімназії. Педагог-новатор В. Бірчак вважав, що гімназійна освіта повинна дати учневі високий рівень знань, допомогти сформувати світогляд, естетичні вподобання, моральні та суспільні ідеали, привчити до практичної діяльності [2, с. 54].

Свої педагогічні погляди В. Бірчак виклав у художніх та публіцистичних творах. Він вважав, що вчитель повинен бути вихователем. Щорічні звіти Ужгородської гімназії засвідчують, що впродовж 1924-1938 років він був класним керівником та вихователем, організатором пластових та літературних гуртків, різноманітних екскурсій. Часто виступав з урочистими промовами на гімназійних та міських святкових заходах. Його твори друкувалися у періодичних виданнях, а також у підручниках А. Волошина, Ю. Ревая, О. Маркуша. У своїх творах В. Бірчак вивів образ ідеального педагога – відданого дітям вчителя, ерудита, високоморальної та національно свідомої особистості [2, с. 55].

В. Бірчак є автором декількох підручників для середніх шкіл, зокрема, «Руської читанки» (1922 р.) для першого, другого, третього класу гімназій та горожанських шкіл, а також праці «Літературні стремління Підкарпатської Русі», яка застосовувалася у процесі навчальної підготовки у вчительських семінаріях. Його перу належать декілька оглядів літератури Підкарпатської Русі 20–30-х рр. В. Бірчак вперше в історії видання навчальної літератури на Закарпатті подав розвиток літературного процесу системно, ввівши в зміст твори української класики: давньоруської літератури, твори Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, і ще зовсім молодих на той час письменників В. Пачовського, М. Вороного, Б. Лепкого та інших. Поруч з ними він опублікував твори закарпатських авторів О. Духновича, І. Сільвая, О. Павловича та інших. Таким чином література Закарпаття й Буковини, Галичини та Східної України почала розглядатися як єдине ціле, як духовний набуток всієї української нації по обидва боки Карпат [2, с. 55].

В. Бірчак взяв активну участь у подіях 1938–1939 років, які потім об'єктивно відобразив у своїй праці «Карпатська Україна. Спомини й переживання».

Список професорів, активістів різних товариств, можна продовжувати, чимало викладачів працювало у Педагогічному товаристві, в товаристві Червоного Хреста, в Товаристві діячів образотворчих мистецтв на Підкарпатській Русі. Багато хто з них був

редактором часописів, журналів, інших періодичних видань. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у ґрунтовному вивченні діяльності не тільки викладачів, але й відомих випускників гімназій Закарпаття, які здійснили вагомий внесок до розвитку освіти, науки та культури Закарпаття і та інших територій України.

Література

1. Годичный отчеть Мадь.кор.держ.гимназія зь руськимь языкомь преподаванія въ Унгварѣ за 1941-42 учебный годѣ. – Унгварь, 1942. – 87 с.
2. Гомоннай, В. В. Педагогічна освіта на Закарпатті / В. В. Гомоннай, П. Ходанич, В. Росул. – Ужгород : Гражда, 2003. – 112 с.
3. Директор Андрій Аліськевич // Пчолка, илюстрований мѣсячник для молодежи и для народа, март 1928. – Ужгородѣ: Проствѣта, 1928. – С. 193-195.
4. Звѣдомленя руськоє держ. реал. гімназіи в Береговѣ за шк.рок 1921-1922. – Берегово, 1922. – 18с.
5. Звѣт руськоє держ. реал. гімназіи и еѣ ровнорядных оддѣлов чешских и мадырских за 1927-1928 школ. Годѣ. – Ужгородѣ, 1928. – 58 с.
6. Ковач А. Й. Педагогічна діяльність Василя Пачовського на Закарпатті у 1920-х рр. // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Випуск 42. Частина 1 / МОНМС України; Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини; Н.С. Побірченко (гол.ред.), О.М. Коберник, І.Д. Бех, Н.М. Бібік та ін. – Умань: ПП Жовтий О.О. – 2012. – С.250–256.
7. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник МО України. – 1996. – №13.
8. Пекар А. Отець Еміліян Бокшай – незабутній катехист (1889–1976) // Ужгородська гімназія. Історія, матеріали, спогади. / Редактор і упорядник проф. Павло Чучка. – Ужгород «Поліпрінт», 2001.– С.227–231.
9. Поп Иван. Энциклопедия Подкарпатской Руси / Иван Поп. – Ужгород: Изд-во В. Падыка, 2001. – 431 с. – ил.
10. Рочне справозданя держ. реал. гімназіи в Ужгородѣ за уч.рок 1930-1931. – Ужгород, 1931. – 129 с.
11. Староста В., Шикітка Г. Просвітницька діяльність Івана Панькевича на Закарпатті (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Випуск 42. Частина 1/ МОНМС України; Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини; Н.С. Побірченко (гол.ред.), О.М. Коберник, І.Д. Бех, Н.М. Бібік та ін. - Умань: ПП Жовтий О.О. – 2012. – С.315-320.
12. A Beregszászi állami magyar reálgymnázium értesítője az 1919-20, 1921-22 tanévről. Összeállította Aliszkevincs András. – Beregszász, 1922. – 32 о.

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ

Стрельников Віктор Юрійович,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки, культурології та історії

Брітченко Ігор Геннадійович,
доктор економічних наук, професор,

Ольшанцева Тетяна Олегівна,
здобувач кафедри економіки, бізнесу та менеджменту,
заступник директора Міжгалузевого інституту
підвищення кваліфікації та перепідготовки спеціалістів
ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

У статті розкрито організаційні підходи і методики підвищення кваліфікації з використанням інноваційних технологій та впровадження дистанційного навчання керівних і педагогічних працівників навчальних закладів у системі післядипломної освіти.

Ключові слова: *підвищення кваліфікації, інноваційні технології, дистанційне навчання, авторські курси, післядипломна освіта, інтенсивне електронне навчання.*

Иновационные технологии повышения квалификации преподавателей. *В статье раскрыты организационные подходы и методики повышения квалификации с использованием инновационных технологий и внедрения дистанционного обучения, руководящих и педагогических работников учебных заведений в системе последипломного образования.*

Ключевые слова: *повышение квалификации, инновационные технологии, дистанционное обучение, авторские курсы, последипломное образование, интенсивное электронное обучение.*

Innovative Technologies as Means of Post-Graduate Education Improvement. *The article explores the organizational approaches and training methodics with using the innovative technologies and introduction of distance learning management and teaching staff of educational institutions in post-graduate education.*

Key-words: *post-graduate education, innovative technologies, distance learning, intensive electronic learning.*

Сучасні труднощі формування ефективного ринку освітніх послуг в Україні показали необхідність перегляду устояних змісту, технологій, принципів, структури системи вищої освіти. Вирішення цього завдання безпосередньо пов'язане з виробленням концепції проектування сучасних систем і технологій навчання, які забезпечать досягнення високої якості та гарантованих результатів навчання і становлення особистості студента. Вирішенню цього завдання належить ключова роль у адаптації вищої школи України до дидактичного виклику сьогодення, коли з'являється замовлення на високоефективні технології навчання, запровадження методів інтенсивного електронного навчання. Інтенсифікація має відобразити основні аспекти дидактичної системи: проектування, організацію навчальної діяльності, мотивацію і стимулювання навчальної діяльності, контроль. Звідси й проблема готовності викладача до підготовки і реалізації проектів змін у вищій школі є найбільш

гострою: хоч би які перетворення відбувалися в сучасній вищій школі, усі вони насамперед пов'язані з особливостями особистості викладача.

Інтерес науковців і практиків до підвищення кваліфікації викладачів обумовлений зміною парадигми – відбувається перехід від масово-репродуктивних форм і методів викладання до індивідуально-творчих, коли готується фахівець зі сформованою потребою у професійній самоосвіті, здатний до саморозвитку і повноцінної самореалізації в обраній професії.

Існуюча нині система підвищення кваліфікації викладачів вимагає значної трансформації. На неї впливає інтеграція науки, освіти і виробництва, а основними її функціями стають компенсаторна, адаптаційна, коригувальна, розвиваюча, інноваційна. Поки що система підвищення кваліфікації викладачів виконує перші три функції (вони в основному стосуються підготовки і перепідготовки) і менше – розвиваючу та інноваційну, які найбільш повно відповідають підготовці викладачів до діяльності проектування, їх безперервному професійному та загальнокультурному росту.

Міжгалузевий інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки спеціалістів Полтавського університету економіки і торгівлі (МППК ПУЕТ) спільно з кафедрою педагогіки, культурології та історії запровадив авторські курси підвищення кваліфікації викладачів, які «запускають програму» їх удосконалення у викладанні власної навчальної дисципліни. Така програма є більш ефективною, ніж попередні роки самоосвіти і організованого підвищення кваліфікації разом узяті.

Курси підвищення кваліфікації викладачів на базі навчального закладу допомагають викладачам заощадити час і кошти, що є важливим в умовах економічної кризи; удосконалити свою кваліфікацію, не зупиняючи навчальний процес. Програма курсів «Інноваційні технології навчання» також складається на основі пропозицій замовників – викладачі зможуть вибрати кращі технології навчання, які є в Україні! МППК ПУЕТ пропонує високоякісний продукт – дидактичну систему, яка, на основі науково обґрунтованих технологій навчання, сприятиме появі сучасного конкурентного викладача нової якості й продуктивності.

Один з таких продуктів – авторські курси «Система інтенсивного електронного навчання (СІЕН)». Це не «ще одна технологія навчання» – це... СИСТЕМА! СІЕН «поєднує» цифровий світ електронних комп'ютерних мереж із найбільш дивним та потужним «комп'ютером» – мозком людини. Навчившись сам, викладач зможе навчити студентів учитися по-новому, адже, щоб робити по-іншому, треба вміти бачити й відчувати це інше. З появою комп'ютера у педагогів з'являються ці нові (принципово інші) «інструменти», а СІЕН пропонує досягти поєднання комп'ютера з резервними можливостями студента до навчання.

У результаті авторських курсів підвищення кваліфікації викладачів «СІЕН» навчальний заклад відповідатиме новому світові медіатехнологій, у якому вперше виростає нове «цифрове» покоління. Проте це «не легкий і приємний спосіб, який гарантує отримання результатів з мінімальними зусиллями», а досить жорсткий вид тренінгу. Але надзвичайно ефективний. Максимально ефективний тренінг професійно-педагогічних умінь і навичок «СІЕН» кидає виклик будь-якому колись існуючому тренувальному методу.

Система ґрунтується на найсучасніших світових наукових дослідженнях у галузі психології, педагогіки, філософії, інформатики, логіки, фізіології, менеджменту та інших суміжних наук щодо навчання, подібного до логіки побудови наукового знання. Запропонований тренінг генерує зростання професійно-педагогічних умінь і навичок значно швидше й ефективніше будь-якого тренінгу. Розвивати професійно-педагогічні уміння і навички дуже просто, однак інколи цей процес, особливо у педагогічній періодиці, ускладнюють, подають незрозуміло й занадто теоретизовано. Якщо ви почнете діяти за принципами максимально ефективного СІЕН, зміни у професійному світосприйманні і результатах роботи відчуватимуться практично одразу.

Все, що потрібно – створити середовище, в якому можливий запуск процесу адаптації професійно-педагогічних умінь і навичок до навантажень у інтенсивному електронному навчанні.

Пройшовши підготовку на авторських курсах підвищення кваліфікації викладач зможе: ефективно передати власні «рутинні функції» комп'ютеру, не працювати вхолосту, зберегти й примножити власне здоров'я, стрімко нарощувати професійно-педагогічні уміння і навички на новому (науковому) рівні. І, врешті, мати задоволення від праці. На тренінгові ви відчуєте смак справжнього професійно-педагогічного зростання! Максимально ефективний тренінг професійно-педагогічних умінь і навичок допомагає здобути результат у короткий термін, швидко і якісно.

Слухач має можливість дістати відповіді на питання: Які завдання СІЕН? Які її переваги? Які характеристики інтенсивного, прискореного, інтерактивного та інноваційного навчання? Які прийоми, методи, етапи СІЕН? Як проектувати лекційні етапи навчання? Як забезпечити виконання дій студентами на етапах: з повною системою зовнішніх опор; зі скороченою системою зовнішніх опор; без зовнішніх опор, але повільно; вільно, без опор? Як проектувати етап підсумкового узагальнення, етап контролю і етап корекції? Як скласти лист основного змісту навчального матеріалу і як продуктивно його використати? Як проектувати чітко структурований електронний підручник мінімального обсягу? Як проектувати такі сучасні форми лекцій, як лекція-бесіда, лекція-дискусія, проблемна лекція, лекція з застосуванням техніки зворотного зв'язку, лекція-консультація, письмова програмована лекція? Як проектувати сценарії таких форм семінарів за інтенсивного навчання, як «дискусія», «круглий стіл», «ділова гра», «запитання і відповіді», «альтернативні запитання», «ситуаційний аналіз», «рольова гра»?

Окрім СІЕН, розглядаються й інші технології інтенсивного навчання: модульні технології як відкриті системи навчання – модульно-т'юторна, модульно-рейтингова, «кредитно-модульна» система підготовки спеціалістів, технологія ситуаційного навчання (кейс-метод), критична (екстремальна) ситуація як навчальна модель, технологія повного засвоєння; технології дослідницького (евристичного) навчання; імітаційні технології навчання – соціально-психологічний тренінг, дискусійні технології навчання; кооперативне навчання, технології навчання у співробітництві; проєктивна освіта.

Проводять тренінг два доктори наук – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, культурології та історії В.Ю. Стрельников, який апробував аналогічні курси у 2003–2012 рр. у більш ніж сорока навчальних закладах, та доктор економічних наук, професор, академік АЕН України зав. кафедри економіки, бізнесу та менеджменту, директор МПК І.Г. Брітченко.

Учасники тренінгу задоволені якістю здобутого ними інформаційного матеріалу у лекційній та електронній формі, можливістю у дискусійних мікрогрупах й індивідуально у власному темпі відпрацьовувати навички застосування сучасних технологій викладання дисциплін. За результатами курсів видається свідоцтво про підвищення кваліфікації державного зразка.

Зважаючи на те, що сучасні завдання модернізації освіти вимагають від викладача компетентних комплексних дій, спрямованих на зміну функцій навчання, МПК ПУЕТ пропонує всім зацікавленим коледжам і технікумам дієву й суттєву допомогу. На інноваційних курсах учасники навчання дістануть можливість більш осмисленого засвоєння знань і пришвидшеного формування практичних навичок, створять реальні об'єкти із заданими функціональними і споживчими якостями.

Оскільки реформування системи освіти в Україні призвели до суттєвих змін в її структурі, змісті, організації, формах і методах навчання, викликали актуальність оновлення системи післядипломної освіти як складової, органічної частини системи безперервної освіти педагогів. Перед освітою України визначено конкретні завдання

щодо розширення доступу до якісної освіти та мобільності студентів і слухачів системи післядипломної освіти виходячи з вимог і принципів Болонської декларації. При цьому суттєва увага надається впровадженню системи дистанційної освіти.

Нові технічні і комунікаційні можливості (комп'ютери, Інтернет, супутникове телебачення та ін.) забезпечують швидкий доступ до інформаційних ресурсів усіх рівнів і тим самим сприяють вирішенню такого соціально важливого завдання як доступність та неперервність масової якісної освіти.

Суть післядипломної освіти педагогічних працівників полягає у підвищенні кваліфікації керівних і педагогічних кадрів відповідно до вимог і запитів суспільства та інтеграції у світовий освітній простір. Курси педагогічних працівників є основною складовою частиною підвищення їхньої педагогічної майстерності і фахової кваліфікації на підставі осмислення власної діяльності

Численні дослідження західних педагогів показують, що дистанційне навчання за якістю не поступається традиційному, а іноді буває і вище. Щорічні огляди фонду Альфреда Слоана показують, що нині дистанційно навчаються більше 2,5 мільйонів студентів США, при цьому понад 60% відзначають високу його якість.

Дистанційне навчання активно впливає на всі аспекти освітньої діяльності ВНЗ, в тому числі і на форми, методи та засоби традиційного навчання. Метою підвищення кваліфікації педагогічних працівників МПК ПУЕТ є вдосконалення їхнього освітнього рівня та професійної підготовки внаслідок поглиблення, розширення та оновлення загальнонаукових та спеціальних знань та вмінь.

Завданням курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників є формування їхньої методологічної й теоретичної компетентності, поглиблення соціально-гуманітарних і психолого-педагогічних знань, формування вмінь використання новітніх освітніх та інформаційно-комунікативних технологій.

До основних функцій курсів підвищення кваліфікації відносять такі:

- компенсаторну – ліквідацію прогалин у базовій освіті;
- адаптивну – оперативну підготовку до змін в освітньому і суспільному житті;
- розвивальну – забезпечення загально культурного розвитку, збагачення науковими знаннями, задоволення багатогранних пізнавальних інтересів та духовних потреб особистості.

Проходження курсів є необхідною умовою для атестації педагогів і визначення рівня їх професійної кваліфікації. Після закінчення курсів слухачам видаються свідоцтва державного зразка. Тривалість курсів визначається їх специфікою, потребами і запитамі слухачів.

Зміст підвищення кваліфікації педагогічних працівників передбачає включення новітніх наукових досягнень та соціально-економічних тенденцій розвитку України і світу, вдосконалення форм і методів навчання, запровадження сучасних активних методик.

Дистанційне навчання виступає своєрідною формою організації навчального процесу та педагогічною технологією, основою якої є керована самостійна робота тих, хто навчається, та широке застосування у навчанні сучасних інформаційних, комп'ютерних і телекомунікаційних технологій. Дистанційне навчання – це навчання, під час якого всі або більшість навчальних процедур здійснюються з використанням сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій за умов територіальної розрізненості викладача та слухачів.

Основними технологіями дистанційного навчання є:

- Кейс-технологія – вид дистанційної технології навчання, яка заснована на використанні наборів (кейсів) текстових, аудіо-візуальних і мультимедійних навчально-методичних матеріалів та їх розсиланні для самостійного вивчення тими, хто навчається, з організацією регулярних консультацій у викладачів (тьюторів) традиційним або дистанційним способом.

- ТВ-технологія – вид дистанційної технології навчання, що базується на використанні систем телебачення для доставки навчально-методичних матеріалів та організації регулярних консультацій у викладачів-тьюторів.

- Мережева технологія – вид дистанційної технології навчання, що базується на використанні мереж телекомунікації для забезпечення слухачів навчально-методичними матеріалами та інтерактивної взаємодії між викладачем, адміністратором і тими, хто навчається.

- Змішана технологія дистанційного навчання ("кейс" + мережа).

З урахуванням ресурсного забезпечення дистанційне навчання з підвищення кваліфікації педагогічних працівників реалізується через дистанційну і очно-дистанційну форми.

Типова організація підвищення кваліфікації педагогічних працівників МППК ПУЕТ за технологією дистанційного навчання включає чотири етапи: прийом і оформлення слухачів; планування підвищення кваліфікації; керування самостійною роботою слухача; проведення організаційно-залікових сесій.

Умови зарахування слухачів максимально спрощені. Відсутні обмеження за віком, статтю, посадою, стажем роботи, станом здоров'я та ін. Єдиною умовою є робота слухача у системі освіти. Інформація про зміст і організацію навчання, умови прийому та оформлення на навчання розміщуються на Web-сайті МППК ПУЕТ.

Повний цикл підвищення кваліфікації передбачає самостійне вивчення слухачами змісту трьох навчальних модулів (соціально-гуманітарного, професійного і спеціального) та звітність за кожним з них. Обсяг змісту кожного модуля визначається керівником і науковим консультантом курсів в обсязі, не меншому 36 годин.

Керування самостійною роботою слухачів здійснюється тьютором (координатором), що призначається з числа викладачів кафедр, методистів, які організують підготовку слухачів у відповідному модулі. Тьютор також організовує консультування слухачів та інформування їх про терміни проведення організаційно-залікових сесій. Зв'язок тьютора зі слухачами здійснюється через особисті контакти та за допомогою сучасних технічних засобів. За тьютором закріплюється 10-15 слухачів, навчальне навантаження планується відповідно до встановлених норм щодо організаційної роботи: 20 (позааудиторних) годин на місяць.

Отже, застосування форм, методів і засобів дистанційного навчання в освітній діяльності Інституту дозволяє поліпшити якість навчання, задовольняти більшою мірою запити та потреби слухачів, викликати зацікавленість та сформувати навички серйозної самостійної роботи, застосовувати в навчанні сучасні інформаційні, комп'ютерні і телекомунікаційні технології.

Застосування дистанційного навчання дозволяє забезпечити новий, більш високий рівень фахового зростання кадрів, а саме: неперервність навчання, можливість задовольняти інтереси та запити педагогічних працівників у навчальній інформації у міжкурсний період, посилити мотивацію навчання кожного слухача на індивідуальних засадах, інтегрувати елементи дистанційного навчання з традиційним, посилити творчу складову традиційного навчання завдяки використанню телекомунікаційних мереж (у тому числі й Інтернет), забезпечити оперативний зворотний зв'язок, а також реальний контроль за їхньою практичною діяльністю та надання кваліфікованої допомоги, впроваджувати модульні технології у навчання з постійним збереженням зв'язків щодо результативності засвоєння слухачами навчального матеріалу, посилити зацікавленість науково-педагогічних працівників у впровадженні в навчальний процес дистанційного навчання і телекомунікаційних мереж.

Література

1. Барабаш О.Д. Підготовка педагогів до впровадження інноваційних технологій в системі неперервної освіти // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Ред. кол.: В.О. Зайчук (головний редактор), О.Я. Савченко, М.Ф. Дмитриченко та ін. – Л.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003, Спец. Випуск. – 200 с.
2. Величко Г.Г. Комп'ютерні технології навчання // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. Наук. Пр. У 2-х част. / Редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ – Вінниця: ДОВ Вінниця, 2002. – С. 17–21.
3. Зязюн І.А. Світоглядні пріоритети педагогіки // сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. У 2-х част. – Ч. 1. / Редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ –Вінниця: ДОВ Вінниця, 2002. – С. 10–16.
4. Капітанець С.В. Проблема підвищення кваліфікації профессорсько-викладацького складу ВНЗ в розрізі неперервної освіти // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Ред. кол.: В.О. Зайчук (головний редактор), 2003. Спец. випуск. – С. 102–104.
5. Кухаренко В.М., Рибалко О.В., Сиротенко Н.Г. Дистанційне навчання: Умови застосування. Дистанційний курс: Навч. посібник. 2-е вид., доп. / За ред. В.М. Кухаренка. – Харків: НТУ «ХПІ»; «Горсінг», 2001. – 320 с.
6. Стефаненко П.В. Теоретичні і методичні засади дистанційного навчання у вищій школі: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти Акад. пед. наук України. – К., 2002. – 39с.

ПОШУК ВАГ ОБ'ЄКТІВ ДЛЯ ПРОЦЕСІВ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ У СИСТЕМАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ОСІБ З ОСОБЛИВИМ ПОТРЕБАМИ

Кут Василь Іванович,

кандидат технічних наук, доцент,

завідувач кафедри інформаційних технологій та аналітики КаУ,

м. Ужгород

У статті розглядаються питання специфіки навчання осіб з особливими потребами. При цьому у випадку специфічних нозологій традиційні навчальні технології замінюються на дистанційні, що зумовлює використання сучасних інтерактивних інформаційних технологій навчання. Вибір оптимального навчального маршруту (освітньої траєкторії) для слухачів з особливими потребами залежить від їх індивідуальних особливостей. Метод аналізу ієрархій є одним з інструментів, за допомогою якого здійснюється пошук найкращих навчальних маршрутів для досягнення якісних результатів у процесі навчання слухачами з певними видами нозологій.

Ключові слова: інформаційні технології, методи штучного інтелекту, метод аналізу ієрархії.

Поиск весов объектов для процессов принятия решений в системах дистанционного обучения лиц с особыми потребности. В статье рассматриваются вопросы специфики обучения лиц с особыми потребностями. При этом в случае специфических нозологий традиционные учебные технологии заменяются на дистанционные, что предопределяет использование современных интерактивных информационных технологий обучения. Выбор оптимального учебного маршрута (образовательной траектории) для слушателей с особыми потребностями зависит от их индивидуальных особенностей. Метод анализа иерархий является одним из инструментов, с помощью которого осуществляется поиск лучших учебных

маршрутов для достижения качественных результатов в процессе обучения слушателями с определенными видами нозологий.

Ключевые слова: информационные технологии, методы искусственного интеллекта, метод анализа иерархии.

The Search for Weighing Objects in the Decision-Making Process in the System of Persons with Special Needs' Training. *The article deals with the problems of the specific of training of persons with special needs. In the case of specific illnesses the traditional education is replaced with remote technology that makes use of modern interactive information technology training. Choosing the best educational route (educational trajectory) for students with special needs depends on their individual characteristics. Analytic hierarchy process is one of the instruments by which we find the best training routes to achieve quality results in teaching students with some kinds of nosologies.*

Key-words: information technology, artificial intelligence methods, Analytic hierarchy process.

Постановка проблеми. Нині в Україні відбувається реформування системи освіти. Насамперед це стосується забезпечення доступу до якісної освіти людей з особливими потребами. Тому впровадження новітніх форм навчання для людей з особливими потребами (у нашому випадку йдеться про дистанційну форму навчання) є гостро затребуваною у сучасному суспільстві. Саме новітні дистанційні інформаційні технології забезпечують широкий та якісний доступ до інформаційного простору і освіти без кордонів.

Проблема розвитку дистанційної освіти як новітньої форми навчання привертає все більшу увагу багатьох вчених-теоретиків та дослідників-практиків. Значний внесок в дослідження цієї проблеми зробили вітчизняні науковці Олійник В.В., Биков В.Ю., Десятов Т.М. [3, 4, 5]. Їхні дослідження в основному присвячені проблемам реалізації процесів навчання на відстані для «традиційних» студентів і не приділяють належної уваги освітнім процесам, зорієнтованим на людей з особливими потребами.

Кожна особа, незалежно від її стану здоров'я, фізичних вад чи особливостей має право здобувати якісну освіту. Про це йдеться у низці міжнародних правничих документів. Цією нормою керувалися фахівці, вчені, практичні педагоги, громадські організації, коли висували ідею щодо запровадження в Україні інклюзивної освіти, зорієнтованої на дітей з особливими потребами. Ця форма навчання передбачає спільне навчання в межах одного навчального закладу та часу як повністю здорових дітей, так і дітей з особливими потребами.

В Україні лише 11% від загальної кількості навчальних закладів є пристосованими до потреб неповносправних дітей. Мова про всі типи навчальних закладів, зокрема: дитячі садочки, школи, гімназії, ліцеї, університетські аудиторії тощо.

За українським законодавством, особи з обмеженими можливостями мають право на працевлаштування та оплачувану роботу, в тому числі з умовою на її виконання вдома. Недостатність навчального процесу, зорієнтованого на осіб з обмеженими можливостями породжує в них відчуття невпевненості в собі та соціальної незахищеності, робить їх пасивними і відстороненими від суспільного життя. Особам цієї категорії зазвичай доводиться долати суттєві перешкоди в процесах доступу до необхідної освітньої та професійно значимої інформації [9–11].

Сучасний стан проблеми. Дослідження пов'язане з упровадженням дистанційної форми навчання в Ужгородській українській богословській академії імені святих Кирила та Мефодія, а також у вирішенні проблематики інклюзивної та дистанційної освіти для студентів із особливими потребами на базі Карпатського університету.

Йдеться про створення дистанційного навчально-консультаційного центру для осіб із особливими потребами на базі академії та університету. Дистанційне навчання – індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається за опосередкованою взаємодією віддалених одне від одного учасників навчального процесу в спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі актуальних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій.

Запровадження дистанційної форми навчання пов'язане з тим, що значна кількість студентів заочної форми навчання проживає у географічно віддалених і важкодоступних до навчального закладу населених пунктах, тимчасово або постійно – за кордоном (зокрема, в Російській Федерації, Білорусі, Грузії, Греції, Сполучених Штатах Америки, Угорщині, Румунії, Словаччині, Чехії, Німеччині тощо).

Дистанційна ж форма навчання дозволяє не відривати слухачів від робочих місць та несіння служби. Використання технологій дистанційного навчання є доцільним при проведенні навчальних занять у середовищі мережі Інтернет під час карантину; вивченні додаткових / факультативних предметів; навчанні студентів під час хвороби; отриманні консультацій тощо.

Ключова проблема, на вирішення якої спрямоване дослідження, – це розробка математичних моделей, методів ієрархічного планування та прийняття рішень у складних організаційних освітніх системах з мережним представленням процесів навчання та обмеженими ресурсами на прикладі створення дистанційного навчально-консультаційного центру для осіб з особливими потребами.

Авторами створено методологію побудови ієрархічних моделей планування та прийняття рішень у складних організаційних освітніх системах. На її основі розроблено ієрархічну модель планування навчання, якій відповідає принципово новий рівень математичного забезпечення, та в якій загальна математична модель завдання календарного планування замінена послідовністю дискретних математичних моделей, сумісних з ієрархією рішень, що повинні бути прийняті на кожному рівні управління. Розроблена авторами система взаємозв'язаних моделей та методів їх розв'язання дозволяє враховувати велику кількість різноманітних зв'язків, які дозволяють досягнути кращих результатів у процесі навчання слухачів з різними нозологіями.

Постановка завдання. У контексті розвитку дистанційної форми навчання дане дослідження пов'язане із потребою створення на базі Карпатського університету дистанційного навчально-консультаційного центру для осіб із особливими потребами. Головними завданнями такого центру повинні бути:

1. Створення регіонального навчально-методичного і науково-дослідницького центру, який займатиметься проблемами дистанційного навчання осіб із особливими потребами.

2. Упровадження спеціальних технологій електронного навчання у Карпатському університеті для навчання осіб із особливими потребами на рівнях здобуття робітничих професій комп'ютерно-інформаційного профілю.

3. Формування навчального супроводу діяльності дистанційного навчально-консультаційного центру для осіб із особливими потребами, який розгортатиметься на базі Ужгородської української богословської академії імені святих Кирила та Мефодія, що стане осередком відпрацювання дистанційних технологій підготовки фахівців із вищою духовною освітою.

Засади, методи та засоби, які використовуватимуться в Ужгородській українській богословській академії імені святих Кирила і Мефодія та Карпатському університеті у дистанційній формі навчання, а також у навчально-консультаційному дистанційному центрі для осіб із особливими потребами, базуються на системах, методах, засобах штучного інтелекту та інтелектуальних інформаційних системах.

По-перше, йдеться про дослідження, які пов'язані з квантифікуванням знань, тобто корпускуляцією знань, виділенням порцій знань, які треба пропонувати в дистанційному режимі для слухача.

По-друге, йдеться про інтелектуальні методи компоновання послідовності модулів чи блоків знань, які необхідно донести до слухача чи особи, що навчається.

По-третє, використання інформаційних технологій контролю і засвоєння рівня знань.

По-четверте, інтелектуальні засоби складання іспитів, формування матеріалу тощо.

Дистанційна форма навчання в Ужгородській українській богословській академії ім. св. Кирила та Мефодія та дистанційний навчально-консультаційний центр людей із особливими потребами в технічно-технологічному напрямі складатиметься з таких чотирьох базових компонентів.

1. Комп'ютерно-телекомунікаційний компонент, який містить у собі серверне комп'ютерне та телекомунікаційне обладнання, канали й засоби зв'язку з кінцевим користувачем. Також вона містить обладнання, яке встановлюється з боку кінцевого користувача дистанційного навчально-консультаційного центру людей із особливими потребами.

2. Системне програмне середовище, яке оживляє комплекс на рівні основних принципів і засад функціонування, тобто йдеться про мережеву операційну систему, а також інструментальний системний комплекс, яким у цьому випадку виступає системне програмне забезпечення комплексу Moodle.

3. Програмно-алгоритмічний аспект, програмно-алгоритмічна компонента – прикладні програмно-алгоритмічні засоби на рівні формування контенту, додаткових сервісних функцій для виконання в системі дистанційного навчання, а також інтерфейсні засоби для зв'язку центру системи, ядра системи з кінцевим користувачем. До них належить лінгвістичні засоби, а також засоби формування і підтримки специфічних функцій навчального контенту системи.

4. Навчальний контент комплексу, який складається з курсів навчальних дисциплін, а також контент таких засобів для підтримки та адміністрування системним адміністратором дистанційного навчально-консультаційного центру. Контент центру профілізований за аспектами профілів підготовки галузей знань, а також дисциплін і навчальних курсів, які будуть покладені на серверну платформу для здійснення основної базової функції – функція навчання.

Кожна компонента процесу навчання орієнтована на використання засобів і методів штучного інтелекту. Саме в цьому полягає особливість пропонованого підходу. Кожен із базових компонентів ґрунтується на власних принципах, правилах і має свою специфіку побудови, вимагає проведення спеціальних досліджень. Результати цих досліджень будуть реалізовані в системі дистанційного навчання на базі Карпатського університету та Ужгородської української богословської академії імені святих Кирила та Мефодія.

Планується розгортання центру на базі програмних засобів доступного програмного забезпечення, або так званого FRIWARE, яке на сьогодні не потребує додаткового ліцензування та оплати за його використання. Йдеться про систему підтримки курсів дистанційного навчання, для чого пропонується використати Moodle і технології штучного інтелекту з використанням елементів поширеного вільного програмного забезпечення експертної системи CLIPS.

Система Moodle (модульне об'єктноорієнтоване динамічне навчальне середовище) – це програмний продукт, що дозволяє створювати навчальні курси та веб-сайти. Moodle поширюється безкоштовно як програмне забезпечення з відкритим кодом під ліцензією GNU Public License. Таким чином, хоча Moodle охороняється авторськими правами, користувач має право копіювати, використовувати та змінювати

програмний код на власний розсуд. Цю систему можна встановити на будь-якому комп'ютері, що підтримує PHP, а також бази даних типу SQL. Її можна запуснути на операційних системах Windows чи Mac, а також на багатьох дистрибутивах Linux.

Завдання у системі дистанційного навчання Moodle призначені для організації взаємодії викладача та слухача, формування зворотних зв'язків між ними та спілкування слухачів між собою. До складу матеріалів, які дозволять забезпечити формування підпроцесів навчання, входять такі елементи:

- електронні версії друкованих видань і підручників;
- навчальні аудіо-, відеоматеріали та електронні тренажери для дистанційного виконання практичних і лабораторних робіт;
- навчальне та методичне забезпечення для проведення практичних занять і лабораторних робіт, поєднані з відповідними розділами теоретичних курсів;
- контрольні роботи з механізмом перевірки та захисту виконаної роботи;
- тести з матеріалами тем і модулів для дистанційної перевірки знань.

Крім того, до складу інструментальних засобів належать спеціалізовані програмні засоби, які забезпечують:

- проведення інтерактивних і колективних занять;
- проведення семінарів, колоквиумів і дистанційних консультацій викладачами;
- контроль успішності студентів на основі модульно-рейтингової системи;
- аналіз успішності слухачів курсів;
- розсилку наукового, навчального та художньо-публіцистичного матеріалу;
- спілкування між студентами;
- організацію навчального процесу.

Визначення відповідності між традиційними технологіями та комп'ютерно-алгоритмічними інструментами дозволяє сформулювати завдання на визначення навчального маршруту для людей з обмеженими можливостями на основі адаптації маршрутів, які розроблено для людей без особливих потреб.

Оболонка CLIPS є сучасним програмним інструментом, призначеним для створення експертних систем. CLIPS складається з керованого середовища – експертної оболонки зі своїм способом подання знань, гнучкої і потужної мови і кількох допоміжних інструментів. Середовище CLIPS дає змогу користувачам швидко створювати ефективні, компактні і легкокеровані експертні системи, у нашому випадку це будуть викладачі, які братимуть участь у процесі навчання студентів із особливими потребами, та оператор, який слідкуватиме за роботою серверного комп'ютера. При цьому користувач застосовує арсенал уже готових інструментів (механізм управління базою знань, механізм логічного виведення, менеджери різних об'єктів CLIPS) і конструктори (упорядковані факти, шаблони, правила, функції, родові функції, класи, модулі, вбудована мова COOL для об'єктноорієнтованого програмування).

У роботі вперше пропонується реалізувати інформаційно-технологічний і програмно-алгоритмічний комплекс дистанційного навчально-консультаційного центру для осіб із особливими потребами на прикладі Закарпатської області для навчання студентів як для людей із особливими потребами рівня підготовки «молодший спеціаліст» та робітничих спеціальностей.

Особливістю цього проекту є широке застосування методів і засобів штучного інтелекту та використання технологій експертних систем. В основу проекту закладається вільне програмне забезпечення, яке не потребує додаткового ліцензування та оплати за використання.

Вирішення ж проблеми навчання людей – за допомогою технологій дистанційної освіти, яка забезпечить максимальну ефективність і результативність навчання та її програмно-алгоритмічну реалізацію на платформах Moodle та CLIPS.

Одним із завдань цього дослідження є побудова комплексу інформаційних технологій, що забезпечуватимуть якісне функціонування дистанційного навчально-

консультаційного центру (ДНКЦ) для осіб з особливими потребами з використанням методу аналізу ієрархій для побудови оптимальних навчальних маршрутів слухачів з різними видами нозологій.

Першочерговим завданням, яке має на меті створення ДНКЦ, є реалізація надання можливостей здобувати робітничу спеціальність людям з особливими потребами, а метод аналізу ієрархій (МАІ) є тим інструментом, за допомогою якого знаходимо найкращі навчальні маршрути для досягнення мети.

На першому рівні ієрархії завжди знаходиться одна вершина, у нашому випадку надання освітніх послуг слухачам з особливими потребами – мета проведеного дослідження. Другий рівень складають фактори, що безпосередньо впливають на досягнення мети. При цьому кожен фактор представляється у вигляді ієрархії з вершиною, яка з'єднана з вершиною першого рівня. Третій рівень складають фактори, від яких залежать вершини другого рівня, і так далі. Цей процес побудови ієрархії триває доти, поки в ієрархію не включені всі основні фактори, які впливають на формування та реалізацію процесу навчання осіб з особливими потребами в дистанційному навчально-консультаційному центрі. Для полегшення процесу прийняття рішень в умовах багатокритеріального вибору використовується метод попарних порівнянь.

Основна проблема при цьому – оцінку окремих елементів ієрархії неможливо здійснити кількісно і в цьому випадку застосовується метод експертних оцінок, який базується на суб'єктивних думках експертів і не супроводжується традиційними розрахунками. Експертні оцінки відіграють важливу роль у системному аналізі. Процедура проведення експертизи заснована на використанні методу попарних порівнянь об'єктів, відповідно до якого всі вони попарно порівнюються. Метод попарних порівнянь набув широкого застосування в системному аналізі, оскільки дозволяє визначити найбільш важливі пріоритети вибору, що надає можливість проведення надалі більш глибокого. Метод є доцільним при оцінці відносно важливих, але різних напрямів вибору траєкторії навчання.

На основі такого підходу до розв'язання задачі багатокритеріального вибору створено конструктивні математичні моделі оптимізації лінійного та випуклого квадратичного програмування в методі аналізу ієрархії Сааті для знаходження ваг за добре чи погано погодженими неоднорідними матрицями парних порівнянь, за матрицями парних порівнянь, що не містять цифрової інформації, та за матрицями парних порівнянь з однібічними обмеженнями. Нові моделі оптимізації вирішують проблему знаходження ваг за погано погодженою неоднорідною матрицею та обґрунтування ефективності отриманого розв'язку, що суттєво розширює можливості їх практичного використання.

Розгляньмо задачу методу аналізу ієрархії Сааті на прикладі знаходження ваг за матрицями парних порівнянь, що не містять цифрової інформації для системи дистанційного навчання осіб з особливими потребами.

Є глобальна мета і ряд альтернатив $A_1, \dots, A_m$. Необхідно вибрати ту альтернативу, яка є «найкращою» з точки зору глобальної мети. Якби можна було, ввівши одиницю виміру досягнення альтернативою глобальної мети, побудувати функцію $f(A_i)$ $i = \overline{1, m}$, яка вимірює в заданих одиницях відповідність альтернативи A_i , $i = \overline{1, m}$ заданій меті, то задача мала би тривіальний розв'язок: вибирається та альтернатива, для якої досягається максимум $\max_i f(A_i)$.

Примітка. Глобальна мета може принципово не задаватися функцією $f(A)$ – числовою, скалярною, обмеженою, однозначною. Щодо глобальної мети може

порушуватися умова транзитивності: можуть існувати такі альтернативи A_i, A_j, A_e , для яких виконується $A_i \succ A_j, A_j \succ A_e, A_e \succ A_i$.

Для більшості реальних задач проблема безпосереднього побудови функції $f(A_i)$ є нерозв'язною з огляду багатьох факторів:

- 1) слабо структуровані завдання;
- 2) поєднання кількісних і якісних факторів, за допомогою яких оцінюються завдання;
- 3) впевненість у тому, що існують чинники, які визначають функцію $f(A_i)$, які досліднику не відомі або безпосередньо не можуть бути виміряні.

У цьому разі й застосовується метод аналізу ієрархій, який є апроксимацією початкової задачі.

Основні етапи рішення задачі багатокритеріального вибору за допомогою методу аналізу ієрархій Т. Сааті [1, 2, 6–8] такі:

- 1) окреслити проблему і визначити, що саме необхідно дізнатися;
- 2) побудувати ієрархію, починаючи з вершини (мети – з точки зору управління), через проміжні рівні (критерії, від яких залежать наступні рівні) до самого нижнього рівня, який зазвичай є переліком альтернатив;
- 3) побудувати набір матриць попарних порівнянь для кожного з нижніх рівнів – по одній матриці для кожного елемента верхнього рівня, який примикає до даного;
- 4) за матрицями попарних порівнянь знайти значення ваг об'єктів;
- 5) знайти узгодженість усієї ієрархії;
- 6) знайти найкращу альтернативу.

Закладений в МАІ принцип ідентичності та декомпозиції передбачає структурування проблем у вигляді ієрархії або мережі. Зазвичай у найбільш елементарному вигляді ієрархічна структура будується з вершини, через проміжні рівні до най нижчого рівня. Тому перший крок при вирішенні задачі багатокритеріального вибору полягає в декомпозиції та подання завдання в ієрархічній формі. Маємо таку задачу прийняття рішень, представлену в ієрархічній формі (Рис. 1).

У поданій на рисунку задачі маємо m альтернатив $A_1, \dots, A_m$ та s рівнів критеріїв $E_j^i, i = \overline{1, s}, j = \overline{1, m_1}$.

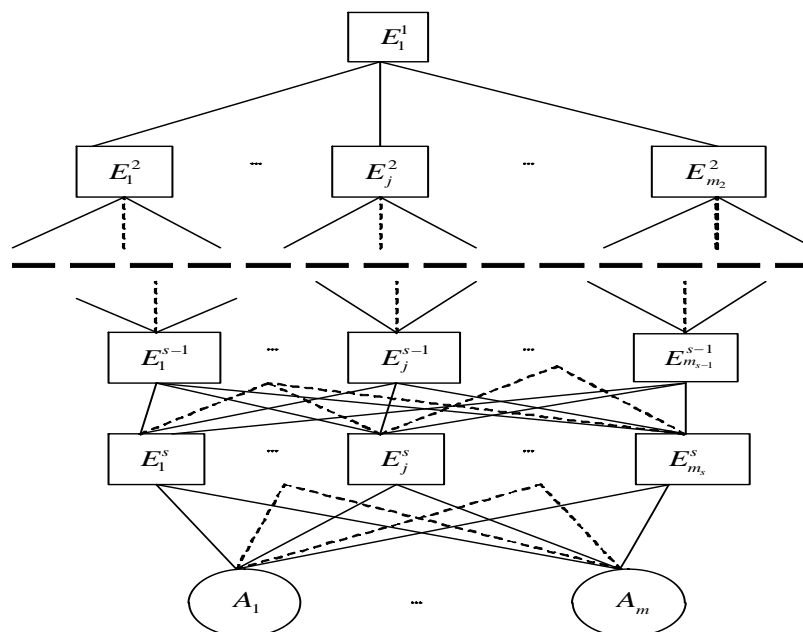

Рис. 1. Приклад ієрархічного подання задачі прийняття рішень.

На наступних етапах МАІ елементи ієрархії порівнюються попарно стосовно до їх впливу на загальну характеристику (глобальну мету або критерій верхнього рівня). З групи матриць попарних порівнянь формується набір локальних пріоритетів, які виражають відносний вплив множини елементів на елемент верхнього, що примикає до даного, тобто в нашому випадку компоненти векторів будуть мати такий вигляд [8]:

$$\begin{aligned} W_{E_1^{s-1}}^A &= [W_{E_1^s}^A \ W_{E_2^s}^A \ \dots \ W_{E_{m_s}^s}^A] W_{E_1^{s-1}}^E \\ &\dots \\ W_{E_{m_s-1}^{s-1}}^A &= [W_{E_1^s}^A \ W_{E_2^s}^A \ \dots \ W_{E_{m_s}^s}^A] W_{E_{m_s-1}^{s-1}}^E \\ &\dots \\ W_{E_1^{s-j}}^A &= [W_{E_1^{s-j+1}}^A \ W_{E_2^{s-j+1}}^A \ \dots \ W_{E_{m_s-j+1}}^A] W_{E_1^{s-1}}^E \\ &\dots \\ W_{E_{m_s-j}^{s-j}}^A &= [W_{E_1^{s-j+1}}^A \ W_{E_2^{s-j+1}}^A \ \dots \ W_{E_{m_s-j+1}}^A] W_{E_{m_s-j}^{s-1}}^E \end{aligned}$$

Остання формула

$$W_{E_1^1}^A = [W_{E_1^2}^A \ W_{E_2^2}^A \ \dots \ W_{E_{m_s}^2}^A] W_{E_1^1}^E, \quad (1)$$

$$W_{E_1^1}^E = \begin{pmatrix} w_{E_1^1}^{E_1^2} \\ \cdot \\ \cdot \\ w_{E_1^1}^{E_{m_2}^2} \end{pmatrix}, \text{ де } w_{E_1^1}^{E_j^2} - \text{вага критерію } E_j^2 \text{ у глобальній меті } E_1^1, \ j = \overline{1, m_2}.$$

$$W_{E_1^1}^A = \begin{pmatrix} w_{E_1^1}^1 \\ \cdot \\ \cdot \\ w_{E_1^1}^m \end{pmatrix}, \text{ де } w_{E_1^1}^j - \text{результуюча вага } j\text{-ої альтернативи у глобальній меті } E_1^1$$

$$j = \overline{1, m}.$$

Таким чином, j -а компонента (1) – це $W_{E_1^1}^j$.

$$W_{E_1^{s-j}}^A = \begin{pmatrix} w_{E_1^{s-j}}^1 \\ w_{E_1^{s-j}}^2 \\ \cdot \\ \cdot \\ w_{E_1^{s-j}}^m \end{pmatrix}, \text{ де } w_{E_1^{s-j}}^j - \text{вага (вклад) } j\text{-ої альтернативи у критерій } E_1^{s-j}, \ i = \overline{1, m},$$

$$j = \overline{1, s-1}, \ l = \overline{1, m_{s-j}}.$$

$$W_{E_l^{s-j}}^E = \begin{pmatrix} w_{E_l^{s-j}}^{E_1^{s-j+1}} \\ w_{E_l^{s-j}}^{E_2^{s-j+1}} \\ \cdot \\ \cdot \\ w_{E_l^{s-j}}^{E_{m_{s-j}+1}^{s-j+1}} \end{pmatrix}, \text{ де } w_{E_l^{s-j}}^{E_p^{s-j+1}} - \text{вага } E_p^{s-j+1} \text{ критерію в критерії } E_l^{s-j}, j = \overline{1, s-1},$$

$$l = \overline{1, m_{s-j}}, p = \overline{1, m_{s-j+1}}.$$

Приймається та альтернатива, на якій досягається максимум $\max_j w_{E_1^j}^j$

Якщо в дереві ієрархії не всі зв'язки мають місце, то відповідні ваги приймаються рівними нулю.

Припущення 1. Ваги об'єктів (альтернатив) об'єктивно існують ($f(A)$ існує).

У цьому разі не може порушуватися умова транзитивності, й аналіз нерівностей кожної матриці парних порівнянь останнього рівня ієрархії (рис. 1) приводить до побудови повного порядку $w_{i_1} > w_{i_2} > \dots > w_{i_m}$.

Розгляньмо випадок, коли матриця парних порівнянь не містить цифрової інформації, точніше, експерт (експерти) не мають підстав вважати, що величини

$$\left| w_{E_j^s}^{j_e} - w_{E_j^s}^{j_{e+1}} \right| \text{ і } \left| w_{E_j^s}^{j_t} - w_{E_j^s}^{j_{t+1}} \right|,$$

$e, t = \overline{1, m-1}, j = \overline{1, m_s}, - \text{є різними.}$

Таким чином, з урахуванням нормування ($\sum_{l=1}^{m_{s-j+1}} w_{E_l^{s-j}}^{E_1^{s-j+1}} = 1$) отримуємо:

$$w_{E_j^s}^{j_m} = \left| w_{E_j^s}^{j_e} - w_{E_j^s}^{j_{e+1}} \right| = \frac{2}{m(m+1)}; e = \overline{1, m-1}, w_{E_j^s}^{j_1} = \frac{2}{m(m+1)};$$

$$w_{E_j^s}^{j_e} = \frac{2(m-e+1)}{m(m+1)}, e = \overline{2, m}.$$

Припущення 1 повинне відповідати всім матрицям парних порівнянь останнього рівня ієрархії (рис. 1).

Припущення 2. У матрицях парних порівнянь останнього рівня ієрархії (рис. 1) дерева ієрархії порушуються умови транзитивності, і формально елементи матриць парних порівнянь містять умову виду $A_i \succ A_j$ або $A_j \succ A_i$, замість нерівності $w_i > w_j$ або $w_j > w_i$.

Це означає (у разі достовірності інформації, яка міститься у матрицях парних порівнянь), що глобальна мета не виражається числовою скалярною обмеженою однозначною функцією від альтернатив. Тоді можливо запропонувати таку модифікацію методу аналізу ієрархії, яку слід вважати «грубою» формалізацією процесу прийняття рішень для всіх рівнів ієрархії. За матрицями парних порівнянь останнього рівня ієрархії (рис. 1) оцінки ваг знаходяться за допомогою аналога алгоритму Копленда [12].

Вирази записуємо для абстрактної матриці парних порівнянь (тобто ваги не прив'язані до критеріїв передостаннього рівня ієрархії (рис.1)).

Для $j = \overline{1, m}$ розглядаємо j -й рядок матриці парних порівнянь: $w_j = 1 + k_j$, де k_j – кількість нерівностей у j -му рядку виду $w_j > w_p$, $p = \overline{1, m}, p \neq j$.

Зауваження. Виходячи із загальних положень МАІ знайдені значення ваг повинні

бути про нормовані: $\sum_{i=1}^m w_i = 1$.

Висновок.

Розроблене математичне забезпечення дозволить покращити умови та рівень навчання слухачів з особливими потребами за рахунок ефективного використання освітніх ресурсів, максимального скорочення часу навчання, виконання освітніх послуг точно та в строк, зниження витрат на організацію навчання та більш повного і своєчасного забезпечення освітніх потреб для слухачів з різними нозологіями.

Таким чином, вперше у комплексі розв'язано проблему як побудови оптимальних навчальних маршрутів та вибору навчальних дистанційних технологій для процесу навчання за різними критеріями оптимальності, так і вибору найкращого з них, а також, за наявності спеціальних інформаційних технологій та відповідних інструментів, використання отриманих результатів досліджень для реалізації процесу навчання осіб з особливими потребами під окремі індивідуальні типи та специфічні прояви неповносправності.

Література

1. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий: Tomas Saaty. The Analytic Hierarchy Process / Т. Саати // Пер. с англ. Р.Г. Вачнадзе. – М.: Радио и связь, 1993. – 315 с.
2. Тоценко В.Г. Методы и системы поддержки принятия решений. Алгоритмический аспект / В.Г. Тоценко // – Киев: Наукова думка, 2002. – 381 с.
3. Дистанційна освіта за кордоном та в Україні: Стислий аналітичний огляд / В.В. Олійник. – К.: ЦППО, 2001. – 48 с.
4. Биков В.Ю. Дистанційна освіта – перспективний шлях до розвитку професійної освіти / В.Ю. Биков // Педагогічна газета. – Січень 2001. – №1. – С. 2–4.
5. Десятов Т.М. Тенденції розвитку неперервної освіти в країнах Східної Європи (друга половина ХХ століття): Монографія / Т.М. Десятов // За ред. Н.Г. Ничкало. – К.: Видавництво “АртЕк”, 2005. – 472с.
6. Павлов А.А. Система моделирования оптимизационных методов нахождения весов объектов в задаче многокритериального выбора по матрицам парных сравнений / А.А. Павлов, А.С. Штанькевич, А.А. Иванова, М.И. Логинов, В.И. Кут // Адаптивні системи автоматичного управління: міжвідомчий наук.-техн. зб. – 2008. – №12(32). – С.104–111.
7. Павлов А.А. Математические модели иерархического планирования и принятия решений / А.А. Павлов, Е.Б. Мисюра, В.И. Кут, О.В. Щербатенко, В.В. Михайлов // Вісник НТУУ “КПІ”. Інформатика, управління та обчислювальна техніка. – 2008. – №48. – С.63–66.
8. Павлов А.А. Нахождение весов объектов по матрице парных сравнений, не содержащие цифровой информации / А.А. Павлов, Г.А. Аракелян., В.И. Кут // Вісник НТУУ “КПІ”. Інформатика, управління та обчислювальна техніка. – К.: “ВЕК+”, 2007. – №47. – С.3–10.
9. Кут В.І. Математичне та програмно-алгоритмічне моделювання системи дистанційного навчання осіб з особливими потребами / В.І. Кут, Ю.В. Нікольський, В.В. Пасічник // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2011. – №710: Комп'ютерні науки та інформаційні технології. – С.113–122.
10. Кут В.І. Концептуальні засади формування дистанційного навчально-консультаційного центру для осіб з особливими потребами / В.І. Кут // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2011. – №715: Інформаційні системи та мережі. – С.183–194.
11. Кут В.І. Моделі та програмні засоби дистанційного навчання осіб з особливими потребами / В.І. Кут // Східно-Європейський журнал передових технологій. – 2011. – №4/4(52): Математика і кібернетика – фундаментальні і прикладні аспекти. – С.35–40.
12. Мулен Э. Кооперативное принятие решений аксиомы и модели / Э. Мулен. – М.: Мир. – 1991. – 451 с.

Наукове видання

Збірник наукових праць

«Україна - Цивілізація»

Том 1.

*Україна на шляху до розбудови національної держави:
історична спадщина, суспільно-політична реальність та соціокультурна перспектива*

Научное издание

Сборник научных трудов

«Украина - Цивилизация»

Том 1.

*Украина на пути к развитию национального государства:
историческое наследство, общественно-политическая реальность
и социокультурная перспектива*

Scientific edition

Collection of scientific papers

«Ukraine - Civilization»

Vol. 1.

*Ukraine on Its Way to the National State Building:
Historic Heritage, Social and Political Reality and Socio-Cultural Prospects.*

ЗАСНОВНИКИ:

Карпатський університет імені Августина Волошина

Ужгородська українська богословська академія

імені святих Кирила та Мефодія

Міжнародна академія богословських наук

Головний редактор - архімандрит Віктор (Бедь В.В.)
Відповідальний секретар - Є.І. Гайданка

Підписано до друку **10 березня 2014 р.**

Формат 60×90 1/16 Друк офсетний. Ум. друк. арк. - 18,7. Наклад 300 прим.

Видруковано у Видавничому відділі КаУ (завідувач архім. Діодор (Муратов Д.В.)

88000, Україна, м. Ужгород, вул. Гойди, 4,

тел/факс: +38 (0312) 61-29-45, e-mail: dmuratov74@mail.ru